

CP 937/94

EDIJER V.

nevnik

0000143

COBISS

МЕКОБАЛ

ADIMIR DEDIJER

940.22 097.

DNEVNIK

PRVI DEO

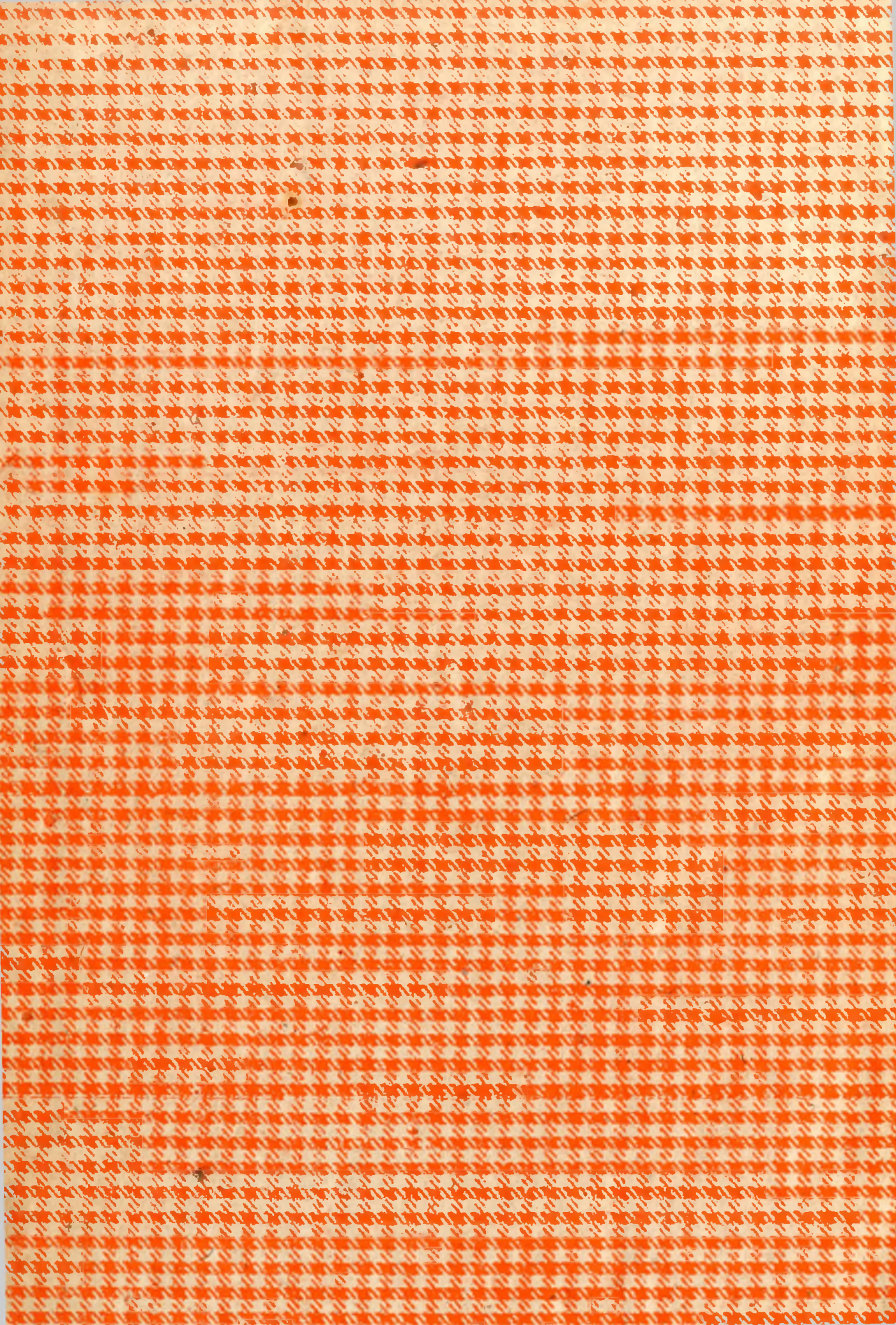

1941 - 1942

DRUGO IZDANJE

DRŽAVNI IZDAVAČKI ZAVOD JUGOSLAVIJE

11² p. L.

a/ 143

SVETOCANSKA
IZ OSLOBODILAČKE
KNJIGA DRUGA

94/497-1

779°

SVEDOČANSTVA
IZ OSLOBODILAČKOG RATA
KNJIGA DRUGA

DNEVNIK

PRVI DEO

(OD 4. APRILA 1941 DO 27. NOVEMBRA 1945)

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ДЕСКОВЦА

БР. 212/12
СГ 940.42/497

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ДЕСКОВЦА

БР. 212/12
СГ 940.42/497

БЕОГРАД
ДРЖАВНИ ИЗДАВАЧКИ ЗАВОД ЈУГОСЛАВИЈЕ
1945

IZ OSLOBODILAČKOG RATA
ZVEĐOČINSTVA

KNJIGA DRUGA

ПЕСОВА
1941
1941
1941

БИБЛИОТЕКА
„ГРАДСКО ДОМ ОВНИ“
ЛЕСКОВАЦ

VLADIMIR DEDIJER

DNEVNIK

PRVI DEO

(OD 6 APRILA 1941 DO 27 NOVEMBRA 1942)

ORGANIZATORU I RUKOVODIOCU
OSLOBODILAČKE BORBE

(Borba za slobodu, 7. novembra 1942)

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСКОВЦА

Бр. 21.272 940.42(497.1)
Струка

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСКОВЦА

Бр. 1011
Одељење 12 Струка 1711

BEOGRAD
DRŽAVNI IZDAVAČKI ZAVOD JUGOSLAVIJE
1945

VLADIMIR DEDLER

DNEVNIK

PRVI DEO

(OD 6 APRILA 1941 DO 27. NOVEMBRA 1943)

НАРОДНА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА
БЕОГРАД
1944
Српски језик

НАРОДНА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА
БЕОГРАД
1944
Српски језик

DRŽAVNI IZDAVAČKI ZAVOD JUGOSLAVIJE
BEOGRAD

1945

STRAŠKA ZEMUNČKA
JAVNA KUPOLJNA
POSREDOVANJE

**OVAJ DNEVNIK
POSVEĆUJEM I POKLANJAM
CENTRALNOM KOMITETU
KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE
ORGANIZATORU I RUKOVODIOCU
OSLOBODILAČKE BORBE NARODA JUGOSLAVIJE
(Bosanski Petrovac, 7 novembra 1942)**

Za me drugova koji su vodili dnevnik, veliki prijemni pisani list je izvijestio od kila i slaga, od kojih se mnogi drageći dnevnik, vjeruju da sam, kao polaka iz Pula, maja 1942, sa svoj Dnevnik napustio i otišao od neposrednog platon, koji sam shvatio za običnog ustajnog nitima. Po ipak je mala prodavala kroz vijenac, te sam Dnevnik prilikom marša preko Trešnjevce morao da stavim pod zaštitu. Otišao su me iz moje kućice, brojim pojedinih stranica.

Dnevnik sam obično pisao poila moshova, pri slaboj molatci, i volubolna podo-
cina; pomeh je dičina pisanja bila volubolna i molubolna pisanja. Ulogi pod ko-
limo je Dnevnik pisan odobrova je u vilo, volubolna pisanja dogadaja, u izmama,
izvama i izvama, u volubolna pisanja. (Narodni baraj Lene Milovanovic, pisan
svoj Dnevnik, čisto bi volubolna: «Oduh je čisto od para u ovom ratu, po jedan mosh
vodi tri reči da izvadim (ne ako ako vasa.) Iz svih govorničkih molaja, ovaj Dnevnik
nije se izvele ni literatura. Ova su napisi jednog molajara. Pripravljajući pisan list
Dnevnik sa izmama, izpravljajući sam samo naprednije izmama i viloja greška, pisanje

OSLOBODILAČKE BORBE NARODA JUGOSLAVIJE
ORGANIZATORU I RUKOVODIOCU
KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE
CENTRALNOM KOMITETU
POSVEĆUJEM I POKLANJAM
OVAJ DNEVNIK

(Bosanski Petrovac, 7 novembra 1942)

Ovaj Dnevnik vodio sam dosta dugo vremena iz dana u dan. Dok sam živeo u Beogradu, pod nemačkom okupacijom u leto 1941 godine, razumljivo, ništa nisam mogao da pišem, pa sam zabeleške o tim danima napravio po dolasku na oslobođenu teritoriju, u Šumadiji. Ali sam i tada mnoge stvari morao da izostavim, a takođe i jedan deo imena, kako neprijatelj ne bi mogao da se koristi tim materijalom u slučaju da mu Dnevnik padne u ruke. Osim toga, dva su datuma iz tog beogradskog perioda neprecizna: prvo, dolazak druga Tita iz Zagreba u Beograd bio je možda još krajem aprila, i, drugo, nisam potpuno siguran da li je garaža u Grobljanskoj ulici spaljena baš 16 jula. Po prelasku u Užice, u oktobru 1941 godine, počeo sam pisati opširnije beleške. Kolebao sam se samo da li da vodim dnevnik iz dana u dan, ili da opisujem pojedina razdoblja i događaje. Međutim, usred Prve ofanzive, 2 decembra, 1941, po savetu druga Kardelja, otpočeo sam s urednim beleženjem događaja iz dana u dan. Prilikom prelaska preko Uvca, 17 decembra, jedan deo Dnevnika mi se ovlažio, pa sam ga prepisao u novu svesku, koju sam nabavio u Glavnom štabu za Bosnu i Hercegovinu, 31 decembra, na Bijelim Vodama, na Romaniji.

Za sve drugove koji su vodili dnevnike, veliki problem predstavljalo je osiguranje od kiše i vlage, od kojih su mnogi dragoceni dnevnici propali. Ja sam, pre polaska iz Foče, maja 1942, za svoj Dnevnik napravio torbicu od nepromoćivog platna, koje sam skinuo sa oborenog ustaškog aviona. Pa ipak je voda prodirala kroz rupice, te sam Dnevnik prilikom marša preko Treskavice morao da stavim pod košulju. Ovlažili su mu se samo krajevi, brojevi pojedinih stranica.

Dnevnik sam obično pisao posle marševa, pri slaboj svetlosti, s oskudnim podacima; ponekad je dužina pisanja bila uslovljena i nedostatkom mastila. Uslovi pod kojima je Dnevnik pisan odražavaju se u stilu, iskidanom prikazivanju događaja, u izvesnoj izstrzanosti i kratkoći, u velikoj oskudici reči. (Narodni heroj Lune Milovanović, pišući svoj dnevnik, često bi uzviknuo: »Odući se čovek od pera u ovom ratu, pa jedva može naći tri reči da izrazi sve ovo oko nas«.) Iz svih gorenavedenih razloga, ovaj Dnevnik nije ni istorija ni literatura. Ovo su zapisi jednog novinara. Pripremajući prvu knjigu Dnevnika za štampu, ispravljao sam samo najgrublje jezične i stilske greške, gledajući

da od prvobitne forme ostane što više, kako bi se sačuvao dokumentarni karakter čitavog Dnevnika. Ali sam zato istorisku tačnost svih činjenica proveravao kolikogod sam više mogao.

Vremenom, Dnevnik je rastao, pa sam u Drinićima, u štampariji »Borbe«, ukoričio prve dve sveske u jednu knjigu i na korice stavio petokraku zvezdu i natpis: 1941—1942. Istovremeno sam spremio i ukoričenu svesku za 1943 godinu. Sve je to, zajedno s novom kožnom torbom, težilo skoro dva kilograma. Kroz Četvrtu i Petu ofanzivu nosio sam Dnevnik čitavo vreme. U Petoj ofanzivi, usled silne iscrpljenosti ostavljali smo sve nepotrebne stvari. Ja sam bacio i poslednju košulju i peškir, ali Dnevnik, pušku i municiju nisam napuštao. Odvojio sam se od njega svega jednom, 10 juna 1943, kod Ljubinog Groba, na Zelengori, prilikom strašnog bombardovanja. Stavio sam ga da zaštiti glavu mojoj drugarici Olgi, kojoj je dan ranije nemačka bomba bila raznela rame.

Nikad neću zaboraviti žutu torbicu s dragom knjigom, ni teške noćne marševe po vrljetima Konjuha. Kad bi došla naredba: »Odmor!«, drugovi bi mi pomogli da siđem s konja, da, febrilan od rane, legnem na zemlju, i podmetali bi mi knjigu pod glavu da tako ležim, dok ne dođe, posle pet minuta, ono teško: »Pokret!«. Od svog Dnevnika rastao sam se u novembru 1943, kad sam otišao na operaciju u Egipat. Dnevnik mi je čuvao drug Đilas. Polazeći u Moskvu, u proleće 1944, on ga nije hteo ostaviti u Drvaru, nego ga je odneo sobom i tamo ga ostavio. Natrag mi ga je doneo Moša Pijade, prvih dana po oslobođenju Beograda. U Egiptu i Italiji skupljao sam materijal za treću knjigu Dnevnika, koji se završava šestodnevničkim bitkama za Beograd i proslavom Sedmog novembra na Slaviji.

Iz Dnevnika su izostavljene samo one stvari, za čije objavljivanje uslovi još nisu sazreli.

Na kraju prve knjige Dnevnika nalaze se prilozi. Najveći deo tih zabeležaka, opisa pojedinih događaja i akcija, pravio sam u toku rata u razgovoru s drugovima; neke od njih napisali su sami drugovi.

Sve beleške pod crtom pisane su sada, osim onih za koje je izričito naglašeno da su ranije pisane.

V. D.

19 marta 1945 godine

Beograd

SESTI APRIL

DNEVNIK

PRVI DEO

(OD 6 APRILA 1941 DO 27 NOVEMBRA 1942)

Neodoljivo, 6 aprila

Beograd. — Bevo! je spavao kod mene u Zvezdaru, Ujenu u 3 sata noć
a Diden! na Kalemegdanu — manifestacija povodom pokisa na BEOGRAD.
U šest nas je probudila telefonom moja majka. Rati! Predi! i sa Osvetljenom
noću prešli smo u Beograd. Dva dana. Dok juri tramvaj i jedan pored
nasipa protestu trčevica. Bevo je izdržao četvrtu bombardovanu kod zvo-
nja u Palmotićevoj Trobojnoj kući. do njih aradima. što prekinuta
pogodima, a na njihov krvav pale četiri zapaljive bombe. Ja sam otišao
da se vratim od svoje drugarice Olge i čerke Milice i uzimam stvari.
Bombardovanje me ostavilo kod Gospodarske Mahane. Vratio sam se
kroz zapaljivi Beograd i posao Bevoa na Dedinju. U Japancu Mali nas je
uhvatio kroz bombardovanje. Ležali smo u rupu. Ispod nas su letela
bombe i tužila stanica. Smestio sam Bevoa kod V. 7. gde sam ga preležao
kao sedmočasovni u velikom okrugu nema nikog, van pravca se u Valjevo.
Pozvao sam majku. Tripot sam se podnevljao sa molima. Čitao mi
sam marševao. Iza mene — naša crvena zve do zvezda. Gori naš Beograd.
Biju ga i naša Pred zora, u Lipovici, legao sam na zemlju i spavao pola
noći.

Pozdravljajući, 7. aprila

Oragidat zora. — Našro sam društvo usput. Nemači izrad naš Bombard-
ovali su Vreca. U Lazarevu štav naš komjčki puk leti u štitku. Burela
je kuća pred podaci Naši smo jedna kuća i pošli smo se Valjevo. Marširaju
dege kolone vojnika na sever. U Divovima, u oraž, sastavljaju nas neki
svetlošćevski ofiseri. Pitaju ima li petekolonska. To je i jedan infanter
pomoć u Beogradu. On me propušta. Jedan major priča: Noć je proglašena
za vojvodu; ušlo u Sofiju; naš bombardovali Beč i Berlin.

Konji ne mogu dalje. Spavali smo na klupi, ispred neke škole.

1. Bevo — Ujenu smo drugu Edvarda Karliću, čerka pojedinosti zora

2. Diden — generalšćevski Nikola Diden

3. Bevo — Vladimir Ruković, čerka pojedinosti zora

DNJEVNIK

PRVI DEO

(OD 6 APRILA 1941 DO 23. NOVEMBRA 1943)

Prvi deo dnevnika obuhvata vreme od 6. aprila 1941. do 23. novembra 1943. godine. Sve je to vreme bilo izuzetno teško i puno patnje. U ovom vremenu, kao i u svim drugim, bilo je mnogo bolova i tuge. Ja sam bio u Beogradu i u drugim mestima. Oduvek sam bio u pokretu. Oduvek sam bio u borbi. Oduvek sam bio u strahu. Oduvek sam bio u tuzi. Oduvek sam bio u boli. Oduvek sam bio u smrti. Oduvek sam bio u životu. Oduvek sam bio u ljubavi. Oduvek sam bio u mržnji. Oduvek sam bio u nadanju. Oduvek sam bio u očaju. Oduvek sam bio u vveri. Oduvek sam bio u istini. Oduvek sam bio u laži. Oduvek sam bio u pravdi. Oduvek sam bio u nepravdi. Oduvek sam bio u dobroti. Oduvek sam bio u zlobi. Oduvek sam bio u svetlosti. Oduvek sam bio u tami. Oduvek sam bio u miru. Oduvek sam bio u ratu. Oduvek sam bio u sreći. Oduvek sam bio u nesreći. Oduvek sam bio u životu. Oduvek sam bio u smrti.

Nakon toga dolazi vreme koje je bilo izuzetno teško i puno patnje. U ovom vremenu, kao i u svim drugim, bilo je mnogo bolova i tuge. Ja sam bio u Beogradu i u drugim mestima. Oduvek sam bio u pokretu. Oduvek sam bio u borbi. Oduvek sam bio u strahu. Oduvek sam bio u tuzi. Oduvek sam bio u boli. Oduvek sam bio u smrti. Oduvek sam bio u životu. Oduvek sam bio u ljubavi. Oduvek sam bio u mržnji. Oduvek sam bio u nadanju. Oduvek sam bio u očaju. Oduvek sam bio u vveri. Oduvek sam bio u istini. Oduvek sam bio u laži. Oduvek sam bio u pravdi. Oduvek sam bio u nepravdi. Oduvek sam bio u dobroti. Oduvek sam bio u zlobi. Oduvek sam bio u svetlosti. Oduvek sam bio u tami. Oduvek sam bio u miru. Oduvek sam bio u ratu. Oduvek sam bio u sreći. Oduvek sam bio u nesreći. Oduvek sam bio u životu. Oduvek sam bio u smrti.

3. Dnevnik se sastoji od dve knjige. Prva knjiga sadrži vreme od 6. aprila 1941. do 23. novembra 1943. godine. Druga knjiga sadrži vreme od 24. novembra 1943. do 31. decembra 1943. godine.

Na kraju ovog dnevnika nalazi se jedna stranica. Na toj stranici, kao i na svim drugim, bilo je mnogo bolova i tuge. Ja sam bio u Beogradu i u drugim mestima. Oduvek sam bio u pokretu. Oduvek sam bio u borbi. Oduvek sam bio u strahu. Oduvek sam bio u tuzi. Oduvek sam bio u boli. Oduvek sam bio u smrti. Oduvek sam bio u životu. Oduvek sam bio u ljubavi. Oduvek sam bio u mržnji. Oduvek sam bio u nadanju. Oduvek sam bio u očaju. Oduvek sam bio u vveri. Oduvek sam bio u istini. Oduvek sam bio u laži. Oduvek sam bio u pravdi. Oduvek sam bio u nepravdi. Oduvek sam bio u dobroti. Oduvek sam bio u zlobi. Oduvek sam bio u svetlosti. Oduvek sam bio u tami. Oduvek sam bio u miru. Oduvek sam bio u ratu. Oduvek sam bio u sreći. Oduvek sam bio u nesreći. Oduvek sam bio u životu. Oduvek sam bio u smrti.

Na kraju ovog dnevnika nalazi se jedna stranica. Na toj stranici, kao i na svim drugim, bilo je mnogo bolova i tuge. Ja sam bio u Beogradu i u drugim mestima. Oduvek sam bio u pokretu. Oduvek sam bio u borbi. Oduvek sam bio u strahu. Oduvek sam bio u tuzi. Oduvek sam bio u boli. Oduvek sam bio u smrti. Oduvek sam bio u životu. Oduvek sam bio u ljubavi. Oduvek sam bio u mržnji. Oduvek sam bio u nadanju. Oduvek sam bio u očaju. Oduvek sam bio u vveri. Oduvek sam bio u istini. Oduvek sam bio u laži. Oduvek sam bio u pravdi. Oduvek sam bio u nepravdi. Oduvek sam bio u dobroti. Oduvek sam bio u zlobi. Oduvek sam bio u svetlosti. Oduvek sam bio u tami. Oduvek sam bio u miru. Oduvek sam bio u ratu. Oduvek sam bio u sreći. Oduvek sam bio u nesreći. Oduvek sam bio u životu. Oduvek sam bio u smrti.

19. marta 1945. godine
Beograd

ŠESTI APRIL

Nedelja, 6 april

Beograd. — Bevc¹⁾ je spavao kod mene u Zemunu. Ujutru u 8 sastanak s Đidom²⁾ na Kalenića Guvnu — manifestacije povodom pakta sa SSSR-om. U šest nas je probudila telefonom moja majka. Rat! Prešli smo tramvajem nešto pre sedam u Beograd. Divan dan. Dok juri tramvaj gledam pored nasipa prolećnu travicu. Bevc je izdržao žestoko bombardovanje kod kojih u Palmotićevoj. Trospratna kuća do njih srušena, ona prekoputa pogođena, a na njihov krov pale četiri zapaljive bombe. Ja sam otišao da se oprostim od svoje drugarice Olge i ćerke Milice i uzmem stvari. Bombardovanje me zateklo kod Gospodarske Mehane. Vratio sam se kroz zapaljeni Beograd i poveo Bevca na Dedinje. U Jatagan Mali nas je uhvatilo treće bombardovanje. Ležali smo u rupi. Iznad nas su letele bombe i tukle stanicu. Smestio sam Bevca kod V.,³⁾ gde sam ga predstavio kao novinara. U vojnom okrugu nema nikog, vele preselio se u Valjevo. Polazim tamo pešice. Triput sam se pozdravljao sa mojima. Čitavu noć sam maršovao. Iza mene — nebo crveno sve do zenita. Gori naš Beograd. Biju ga i noćas. Pred zoru, u Lipovici, legao sam na zemlju i spavao pola sata.

Ponedeljak, 7 april

Drugi dan rata. — Našao sam društvo usput. Nemci iznad nas. Bombardovali su Vreoce. U Lazarevcu čitav naš konjički puk leži u šljiviku. Počela je kiša pred podne. Našli smo jedna kola i pošli smo za Valjevo. Marširaju duge kolone vojnika na sever. U Divcima, u mrak, zaustavljaju nas neki avijatičarski oficiri. Pitaju ima li petokolonaša. Tu je i jedan inženjer poznat iz Beograda. On me propušta. Jedan major priča: Nedić je proglašen za vojvodu; ušao u Sofiju; naši bombardovali Beč i Berlin.

Konji ne mogu dalje. Spavali smo na klupi, ispred neke škole.

¹⁾ Bevc — ilegalno ime druga Edvarda Kardelja, danas potpredsednika vlade.

²⁾ Đido — general-lajtnant Milovan Đilas.

³⁾ Drug V. — Vladislav Ribnikar, danas ministar prosvete.

Utorak, 8 april

Treći dan rata. — U Valjevu gužva. Sreo sam Žikicu Jovanovića.¹⁾ Ovde je čitava grupa drugova koji hoće u vojsku. Tu je i Mima Jovanović.²⁾ Nas trideset otišli smo u neki artiljerijski puk. Kažu da nas ne mogu primiti, već treba tražiti odobrenje od Vrhovne komande, a ona je negde u Užicu ili Sarajevu. Uveče se vraćamo.

Sreda, 9 april

Četvrti dan rata. — Bili smo na sastanku kod Miše Pantića.³⁾ Andrija Habuš,⁴⁾ obučar Korošec,⁵⁾ Mima Jovanović, ja, Miša. Došao je iz Španije i Đura Mešterović,⁶⁾ Julkin⁷⁾ brat. Moramo naći načina da se prijavimo u vojsku. Mima Jovanović, ja i još nekoliko drugova polazimo pešice za Užice. U jednom selu ispod Bukova zastajemo da noćimo. Vadimo geografsku kartu. Seljaci nas popreko gledaju.

Četvrtak, 10 april

Peti dan rata. — Ujutru su nas seljaci opkolili. Misle da smo petokolonaši. Naročito im je sumnjivo što sam ja vadio geografsku kartu. Moramo se vratiti u Valjevo da uhvatimo voz. U gradu velika gužva. Izlepljene su plakate o našim poredama. Ali sam večeras slušao radio London na engleskom — javlja da su Nemci ušli u Skoplje. Polazimo večeras za Užice. S nama je Čeda Minderović i njegova drugarica Keta.⁸⁾

Petak, 11 april

Šesti dan rata. — Rano ujutru stigli smo u Čačak. Sreo sam Miru Pipera,⁹⁾ i on traži jedinicu. Veli da je narod počeo da grabi magacine. On je uzeo dve bombe. Petokolonaši proneli vest da su Nemci blizu, pa je prosuto između Milanovca i Čačka nekoliko miliona litara benzina. Miro priča o našim avijatičarima koji su u starim „Potezima” tukli Nemce u Kačaniku. Izlazili smo nekoliko puta iz voza zbog aviona. U Mededi sam

¹⁾ Žikica Jovanović, novinar izbačen iz »Politike« 1936 godine, zatim je otišao u Španiju gde je učestvovao u ratu, po povratku u Jugoslaviju uzima učešća u borbama od prvog dana. Kod Bele Crkve, kraj Valjeva, 5 jula 1941 ubio je dva žandarma kad su pokušali da rasture zbor. Kasnije je bio komandant bataljona u Valjevskom odredu; poginuo je 13 marta 1942 godine u selu Radanovcu, kao član štaba Grupe odreda u Zapadnoj Srbiji.

²⁾ Miroslav Jovanović, poštanski činovnik iz Beograda, poginuo u Srbiji 1943 kao politički komesar Kosmajskog bataljona.

³⁾ Miša Pantić, lekar iz Valjeva, član Glavnog narodno-oslobodilačkog odbora za Srbiju. Poginuo februara 1942 godine u Sandžaku prilikom prelaska Lima.

⁴⁾ Andrija Habuš, tekstilni radnik iz Međumurja, poginuo u Zapadnoj Srbiji u leto 1944 godine.

⁵⁾ Korošec, obučarski radnik iz Beograda. Poginuo u jurišu na Sjenicu, decembra 1941.

⁶⁾ Đura Mešterović, danas pukovnik.

⁷⁾ Julka — Julka Mešterović-Pantić, danas potpukovnik.

⁸⁾ Keta Minderović je posle povlačenja iz Srbije, u jesen 1941, upućena iz Sandžaka u okolinu Valjeva. Uhaćena i streljana u Valjevu 1942. Nije htela da prizna ni svoje ime.

⁹⁾ Miro Piper — Miro Stanišić, metalski radnik iz Kraljeva, kasnije politkom Kraljevačkog bataljona. Junački poginuo u Bosni kao član politodela, 1944 godine.

sreo Melentija Popovića.¹⁾ On je u štabu za civilnu zaštitu. Veli da im štab stalno beži još od Beograda. Oficiri ništa drugo ne rade, već samo misle šta će pojesti. U mrak smo stigli u Sarajevo. Smestili smo se kod Hane Ozmo.²⁾

Subota, 12 april

Sedmi dan rata. — Ustao sam rano ujutru i za naš kolektiv, koji je narastao na preko trideset ljudi, skuvao sam kilo i po pasulja. Pošli smo posle na sastanak. Tu sam zatekao Ferida,³⁾ Čecu,⁴⁾ Antu Marasovića,⁵⁾ Avdu Humu⁶⁾ i mnoge druge drugove. Rešeno je da se odmah svi javimo u vojsku. Stevan Tuzlić-Butum⁷⁾ je uspeo da u nekoj diviziji kraj Miljacke svrši stvar. Rekli su mu da napravi spisak svih drugova i da sutra ujutru bude zajedno s nama u diviziji. Sreo sam i Mahmuda Bušatliju.⁸⁾ Rekao mi je da ćemo u podne dobiti proglas Centralnog komiteta. Treba ga raspodeliti po gradu. Video sam i nekog inženjera iz Beograda. I on traži vezu. Obećao sam mu letke. Svratio sam u kafanu „Evropa”. Tu su neki ministri — čitava „Politika” na čelu s Tanovićem i Vladom Ribnikarom. Prilično kiselo raspoloženje u „Evropi”. U jednom kraju Englezi. Mira Stevanović me zove da sednem i s njima da ručam. Tu je i sudija Fića Filipović iz Suda za zaštitu države. Ustajem s ručka i Buš mi predaje letke. Uneo sam ih u kafanu i počeo da delim. Dao sam jedan Miri Stevanoviću i Vladi Ribnikaru. Odličan je proglas. U njemu se veli da je Komunistička partija poslala sve svoje najbolje sinove da brane domovinu od suludog Hitlera.

Posle podne, kroz oblake, došao je jedan italijanski bombarder. Bacio je dve bombe oko pošte i „Evrope”. Sreo sam večeras Gojka Nikoliša⁹⁾ i njegovu drugaricu Ivanku Muačević.¹⁰⁾ V. deli smo i Lolu Ribara i Juricu.¹¹⁾ Spavao sam s Čecom i Vulom Antićem.¹²⁾

Nedelja, 13 april

Osmi dan rata. — U sedam sati imali smo sastanak u kafani „Kana-rinac” da bismo krenuli svi zajedno u vojsku. Skupili smo se još pre sedam.

¹⁾ Melentije Popović, danas pukovnik i poverenik unutrašnjih poslova ASNOS-a.

²⁾ Hana Ozmo, ubijena u ustaškom logoru 1942.

³⁾ Ferid Čengić, tipografski radnik, danas član OK za Hercegovinu.

⁴⁾ Čeca — Svetislav Stefanović, danas pukovnik.

⁵⁾ Ante Marasović, student iz Bijeljine, poginuo 1943 u Dalmaciji.

⁶⁾ Avdo Humo, danas potpredsednik ZAVNOBIH-a.

⁷⁾ Stevan Tuzlić-Butum, student iz Beograda, poginuo 1943 kao politički komesar čete prilikom proboja na Sutjesci.

⁸⁾ Mahmud Bušatlija, student iz Bosne, poginuo 1941 u borbi s ustašama, kraj Tuzle.

⁹⁾ Gojko Nikoliš, danas general-major i načelnik Sanitetskog odeljenja Generalštaba.

¹⁰⁾ Ivanka Muačević, lekar iz Osjeka, uhvaćena u Kragujevcu u oktobru 1941, oslobođeni je naši udarnici iz bolnice u Beogradu, zajedno s njenim detetom, početkom 1942, ali iste godine uhvaćena u Zagrebu i ubijena u ustaškom zatvoru.

¹¹⁾ Lola — Ivan Ribar, sekretar CK SKOJ-a, poginuo u septembru 1943, mesec dana posle smrti svoga brata Jurice, koji je poginuo kod Kolašina.

¹²⁾ Vule Antić, činovnik Narodne banke, sekretar Centralnog odbora narodne pomoći, streljan u Marinkovoj Bari, 17 jula 1941.

Dan vedar, sunčan. Odjednom avioni. „Hajd'mo u bašču", predlaže Bušatlja. Povukli smo se gore na Čadardžiju. Polegali smo. Prve bombe padaju u grad. Ležim pored Vula i Čeća. Gledam jednu zelenu travku i na njoj kap rose. Sve novi i novi talasi „Kapronija" dolaze. Jednom dvanaest. Odozgo s brda posmatramo kako stare turske kuće lete kao da su od perja. Oko podne nastao je prekid. Anto Marasović i ja sišli smo dole, ali opet su došli Italijani. Ka našem potoku juri gomila bula, dece. Italijan mitraljira. Tek pred mrak je prestalo. Sarajevo — drugi Beograd. Spavali smo u kući na Čadardžiji. Sestre Romano¹⁾ su donele hranu za nas trideset.

Ponedjeljak, 14 april

Deveti dan rata. — Svu noć smo na smenu čuvali stražu. Nema sirena, pa moramo da slušamo dolaze li italijanski bombarderi. Ujutru smo sišli u grad. U sarajevskom oblakoderu našao sam Olgu Ninčić, drugaricu Avde Huma. Nije htela da pođe s ocem i majkom. Oni su otišli dalje s vladom. Doznajemo da je Radovan Zogović u nekom selu kraj Sarajeva, bolestan. Čeća, Vule i ja poslali smo mu mleka. Doznali smo da se ona divizija preselila negde izvan Sarajeva, kraj bolnice. Pošli smo Vule, Čeća, Bušatlja, Željo Đurić²⁾ i ja da vidimo gde je to. Lutali smo po brdima, ali nigde nikoga. Vojnici se razbežali kudkoji. Odjednom se nešto prolomilo pored nas. Mislili smo da je bomba, jer je jedan italijanski bombarder kružio nebom. To je pucao dobro kamufliran protivavionski top.

Utorak, 15 april

Pokret. — Opet smo rano ujutru pošli da tražimo diviziju. Najzad smo pronašli neku protivavionsku jedinicu. Čeća je imao uput iz Užica da se javi u Sarajevu u protivavionsku artileriju. Oko deset sati prišao nam je jedan stari kapetan. Pitamo ga kad ćemo se obući, a on veli: „Deco moja, bežite odavde što pre, Jugoslavije više nema. Nemci će skoro biti ovde". Mislili smo da je petokolonaš, ali mu suze u očima. Vidimo svi se vojnici razilaze. Na sve strane prašti puška. Silazimo u grad. Bušatlja i ja srećemo nemački tenk. Na njemu kukasti krst. Prašnjave plave švapske glave. Prosto ne veruje čovek očima. Malo dalje kod mosta stoji agent Kosmajac u šajkači. Bušatlja odvrnuo bombu. „Ako hoće da nas hapsi, baciću je. Ti tvoju drži u rezervi".

Idemo gore na Čadardžiju. Držimo sastanak: šta da radimo? Neki predlažu da se ide u Crnu Goru, gde se povukla glavina naše vojske. Drugi vele da je potpisana kapitulacija, da se Cincar-Marković vratio s Nemcima u Beograd, da vojska neće dati otpora u Crnoj Gori. Čeća predlaže da svaki ide na svoj teren i da se tamo bije. Vule Antić prima ovaj predlog: „Ako poginemo da bar padnemo među svojim ljudima koji će znati da si pao u borbi". Otpočela diskusija o borbi. Ja predlažem da rušimo

¹⁾ Sestre Romano — Betika Romano, član PK SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu, Tina, član politodela, poginula 1943 godine.

²⁾ Željo Đurić, učitelj iz Užica, sekretar OK za Užice, poginuo na zlatiborskom drumu 29 novembra 1941 godine.

Dole: Ulazak Nemaca u Beograd (12. IV)

most pomoću ručnih granata koje smo imali. Laza Simić¹⁾ se ne slaže s tim. Objašnjava da se most ne može rušiti ručnim bombama. Čeća se složio s Lazom. Treće pitanje je bilo — povratak. Neki hoće pešice, ali bolje je vozom. Prva grupa: Vule Antić, Željo Đurić i ja krećemo odmah. Ostali sutra. Čeća ima neke sastanke. Po ulicama je gužva. Sreo sam jednog pekara, sindikalca iz Beograda. Veli: „Oficiri naredili da svi složimo oružje, a nas deset je pobeglo s puškama”. Na stanici očajna gungula. Zakačinjemo se za neki vagon Narodne banke. Izbacuju nas. Kažu ne ide za Užice već za Brod. Mi ne pitamo već uskačemo u jedan otvoren vagon. Oko ponoći smo krenuli. U mraku mi neko nagazi na glavu. Putujemo, ipak, ka Užicu.

Sreda, 16 april

Pokret. — Stali smo sedam kilometara ispred Višegrada. Voz neće dalje. Produžujemo pešice. Na mostu u Višegradu jedan pukovnik se ubio kad je čuo da se mora oružje predati. Zanoćili smo u jednoj seoskoj kući.

Četvrtak, 17 april

Pokret. — Čitav dan smo išli uz Šargan. Sreo sam agenta koji me je hapsio 1939 godine zbog „Sedam dana”.²⁾ Negde ispred Kremena naišli smo na Nemce. Neka tenkovska divizija. Jedan visoki nemački oficir nas pretresa. Posle traži od Vula da zapali cigaretu. Vule ne da. Nemać urla. Na drugom mestu nas opet pretresaju. Stoji jedan civil, govori našim jezikom. Psuje nas. U tenku se isprsiio mlad Švaba u crnoj uniformi. Nema mu ni osamnaest godina. Pored tenka gomila naših polomljenih pušaka. Kundaci na sve strane. Pred mrak smo došli u Užice. Željo nas vodi kod druga Čvorovića, opančara.

Petak, 18 april

Pokret. — U Užicu vadimo propusnice za Beograd. U zgradi suda naši zarobljeni oficiri. Vidimo Simu Francena.³⁾ Maše mi i pokazuje rukom da hoće da puši. Vule je izvadio sav duvan što je imao. Pritrčao sam prozoru i bacio Simi duvan. Nemački stražar zamalo što me nije tresnuo kundakom. Posle podne smo krenuli peške za Požegu. Tu smo čekali voz do pola noći. Vojnici pričaju kako u ovom ratu nisu ni pušku opalili.

Subota, 19 april

Beograd. — Čitav dan se vukla naša kompozicija. Ljudi ćute i psuju. U Lajkovcu voz dugo stoji. Iz jednog furgona izlazi policajac Dragi Jo-

¹⁾ Laza Simić, inženjer iz Beograda, radio je na eksplozivima, uništio pet lokomotiva u Sarajevu, zatim se vratio u Beograd, gde je prilikom jedne eksplozije izgubio ruku i uhvaćen je zajedno sa svojom drugaricom, koja je od eksplozije izgubila vid. Oboje su streljani u Beogradu u septembru 1941.

²⁾ »Sedam dana« — list koji sam pokrenuo 1936 g. s Veselinom Maslešom, ali je cenzura zabranila izlazak prvog broja. Međutim, 1 septembra 1939, na dan objave rata, izišao je prvi broj lista. Uvodni članak napisao je drug Milovan Đilas. List je zabranjen, pa ipak je prodato preko 7.000 primeraka.

³⁾ Sima Francen, bivši saradnik »Politike«, pušten u maju 1941 iz nemačkog zarobljeništva i postao spoljno-politički urednik fašističkog »Novog vremena«. Naš ga je Vojni sud zbog izdaje osudio na smrt. Kazna je izvršena.

vanović sav zarastao u bradu. „Šta sam ja preživeo! Kad me samo nisu kojekakvi ljudi ubili za ovih deset dana“, priča on nekom čoveku. U Obrenovcu smo sreli Mađare. Voz je stao kod Čukarice. Vule i ja smo potrcali do moje tetke Dare Kratohvil kod Gospodarske Mehane. Lupamo. Na kući neka nemačka cedulja. Otišli smo do druga V. Da li su moji živi? V. mi veli da je sve u redu. Drug Bevc je takođe otišao drugi dan posle bombardovanja, u Zagreb.

Nedelja, 20 april

Beograd. — Rastao sam se s Vulom. Posle sam pošao kroz Beograd. Ruševine! Čekao sam na lađu za Zemun. Obilazio sam Savamalu. Narodna biblioteka izgorela. U podrumu fini listići pepela, nekad su to knjige bile.

U Zemunu prolaze velike grupe vojnika s hrvatskom zastavom i na njoj kukasti krst. Olgu sam zatekao s Milicom u naručju. Zaplakala je od radosti: „Ja sam mislila da ćeš ostati u Crnoj Gori“.

Sreda, 23 april

Zemun. — Prelazim često u Beograd. Radiću otsada zajedno s Jocom Jovanovićem¹⁾ i Filipom Macurom.²⁾ Sreo sam Đilasa. Šestog aprila dok je čekao Bevca i mene na Kalenića Guvnu, otpočelo je bombardovanje. Neki ljudi su ušli u jednu kuću, a on, Tempo³⁾ i još nekoliko drugova ostali su na vratima kuće. Bomba je udarila u tu zgradu i pobila one koji su bili unutra. Đidi i Tempu ništa nije bilo, samo su se nagutali baruta i prašine.

Nedelja, 27 april

Zemun. — Održali smo sastanak u Olginom vinogradu prekoputa aerodroma. Prvo smo kopali po bašti; dolazio je do nas Nemač, vazduhoplovni narednik. Tražio je trešanja. Dobili smo direktive: praviti udarne desetine i ispitivati uslove za sabotazu. Kod nas treba da dođe i jedan drug-radnik iz „Vremena“. Večeras je došao u moj stan Milenko.⁴⁾ Dao sam mu svoju propusnicu da pređe u Beograd. Zajedno smo radili 1940 godine.

Petak, 2 maj

Zemun. — Bio sam u Beogradu. Tražio me Lola Ribar da mu izradim neku objavu za put u Zagreb. I Đido-Đilas ide tamo. Neko je savetovanje u Zagrebu.

Subota, 3 maj

Zemun. — S Lolom Ribarom sam se zajedno prebacio preko pontonskog mosta iz Beograda u Zemun. Stavio je naočare, ali bi ga svako lako

¹⁾ Jovan Jovanović, novinar, rodом iz Kučeva, uhapšen u Beogradu i streljan na Skeli, avgusta 1941.

²⁾ Filip Macura, student iz Beograda i radnik u »Politici«. Uhapšen u leto 1941 i streljan.

³⁾ Tempo — Svetozar Vukmanović, danas general-major.

⁴⁾ Milenko Brković, obučarski radnik, kasnije sekretar OK Zaječar, poginuo 1942.

poznao. Ušao je u voz. Svratila je večeras kod mene Cana Babović.¹⁾ Popila je čaj, pa sam i nju ispratio na stanicu. I Đido je večeras prošao.

Utorak, 6 maj

Beograd. — Sa Mitrom Mitrović sam prekucao u dvanaest primeraka rezoluciju sa sastanka plenuma CK u Zagrebu. Radili smo u stanu prijatelja N.²⁾ Posle smo predali primerke Đidi. Rekao mi je Đido da budem stalno kod kuće, jer će proći Stari.³⁾

Četvrtak, 8 maj

Zemun. — Jutros je došla Titova kurirka kod mene. Stari sedi u kafani „Central”. Donela mi je neke slike o zverstvima ustaša, pijančenju Nemaca, neke legitimacije i rekla da to prenesem u Beograd. Stari je prošao posle pet minuta pored moje kuće za pristanište. Elegantan. Mahnuo mi je rukom dok sam na prozoru stajao sa svojom ćerkom Milicom. Posle podne je Olga odnela materijal u Beograd. Sve je u redu.

Sreda, 11 juni

Beograd. — Dvapat nedeljno pravim opširan bilten o spoljnoj situaciji koji predajem Đidi. Posle se umnožava. Danas smo Đido, Mitra i ja bili kod K.⁴⁾ Ona nas je pozvala na stranu i saopštila nam da je jednoj ruskoj emigrantkinji jedan viši nemački oficir rekao: „Radujte se, za dve nedelje ćemo napasti Rusiju.” U poverljivim biltenima koje mi predaje drug U.⁵⁾ mnogo se govori o napadu Nemačke na SSSR. Đido me je obavestio da ću raditi u Agit-propu PK s njim, Ročkom,⁶⁾ Canom Babović i Melentijem Popovićem.

Ponedeljak, 16 juni

Beograd. — Na današnjem sastanku rešili smo da Joca Jovanović ne stanuje više kod kuće, jer je uhapšeno nekoliko drugova. Filip Macura je počeo da radi među prodavcima novina.

Nedelja, 22 juni

Toponica. — Došao sam u ovo selo na jedan dan da obidem majku. Rano ujutru smo pošli ona, Olga i ja na Teferič, divan brežuljak dva kilometra udaljen od kuće. Sedeli smo celo pre podne na bregu i pričali o ratu, o našoj sudbini. Kad smo se vratili kući, učitelj iz Toponice,⁷⁾ Čeda,⁸⁾ po-

¹⁾ Cana-Spasenija Babović, član Pretsedništva AVNOJ-a.

²⁾ Prijatelj N. — Miloš Nišavić, nastavnik Vojne akademije u Beogradu do 6 aprila 1941.

³⁾ Stari — maršal Tito.

⁴⁾ Drugarica K — Klavdija Žuhina, publicista iz Beograda.

⁵⁾ Drug U — Predrag Udicki, radio je poverljivi nemački bilten u agenciji DNB u Beogradu. Ranije bio je zaposlen u agenciji »Avala«. On je svakoga dana donosio poverljivi bilten DNB, koji je rađen svega u 7 primeraka. Udicki je radio ovaj posao sve do 1943, kada je otišao u Kosmajski partizanski odred. U selu Venčanima bio je opkoljen od četnika u bunkeru kada je izdavao radio-vesti. Da ne bi bio živ uhvaćen on se ubio, pošto je prethodno uništio sav materijal.

⁶⁾ Ročko — Rodoljub Čolaković, danas ministar za Bosnu i Hercegovinu.

⁷⁾ Toponica, selo u Srezu gružanskom, kod Kragujevca.

⁸⁾ Učitelj Čeda iz Toponice predao je Nemcima nekoliko naših drugova. Sada se krije negde oko Čumića u Šumadiji.

slao je kutiju od cigareta i na njoj zabeležku da je Rusija napala Nemačku. Ostavio sam ručak i otrčao u selo. Radio se slabo čuo kod učitelja, baterije istrošene. Odjurio sam u Bečevicu kod jednog bogatog seljaka i čuo sam Ribentropovu deklaraciju o napadu na SSSR.

Ponedeljak, 23 juni

Pokret. — Krenuli smo rano ujutru kamionom za Kragujevac. Posle smo novim autobusom pošli za Beograd. Jedan poznanik mi reče u autobusu da su Nemci javili kako su oborili 4.000 ruskih aviona. Kad smo došli kod „Kovača” na periferiji Beograda, vidim žandarmi dobili puške. Znači: ne treba silaziti u centar grada. Kažem kondukteru da hoću da izidem, ali on veli da imaju naređenje samo da staju kod „Topole”. Rekao sam mu da mi je muka i autobus se zaustavio. Mahnuo sam Olgi rukom i iskočio napolje. Nisam znao gde da uhvatim vezu s drugovima pa sam pošao na staro zbornu mesto, na Južni Bulevar. Šetao sam gore-dole nekoliko puta, i odjednom naiđe Miloš Matijević-Mrša¹⁾. Rekao mi je da ne idem kući. Jocu Jovanovića su uhvatili. Nije spavao kod kuće sedam dana, a preksinoć došao da se oprosti od drugarice i deteta. Mališan mu se rodio pre dva meseca. Ujutru Kosmajac na vrata. „Mi smo Srbi, nećemo za Nemce da radimo. Teško nam je. Ovo je samo privremeno privođenje za dan-dva”, rekao je Jocinoj drugarici.

Četvrtak, 26 juni

Beograd. — Kad sam se rastao sa Olgom dogovorili smo se da mi javi telefonom ako me agenti traže, da je Milica „bolesna”. Sinoć je Olga javila tetka Dari telefonom da je mala Milica „iznenada dobila temperaturu, ali da će se ujutru videti tačno šta je to.” Jutros sam zvao telefonom Zemun i moja tašta Vida mi je rekla: „Doviđenja, gospodine Petroviću”. U 11 sati pre podne sastao sam se s Olgom ispod bolnice. Bili su tu Đido, Mitra i Mihailo-Blaško.²⁾ Trebalo je da Mihailo i Olga odvedu Đidu kod lekara, jer je imao stalne temperature, verovatno od pluća. Olga se vratila i rekla da su agenti blokirali bolnicu.

Posle mi je ona ispričala da je sinoć došao jedan plav mladić u naš stan i rekao da će doći agenti Gestapoa da me hapse. Ako kasnije neko bude pitao zašto je on dolazio, neka Olga kaže da je bio na pregledu. Agenti Gestapoa stvarno su došli ujutru. Izvršili su detaljan pretres. Ja sam se javio telefonom dok su agenti bili u kući. U krevetu, u jastučnici, nalazio se jedan poverljivi nemački bilten. Olga je primila taj materijal u sredu od druga U. s tim da mi danas preda, ali je zaboravila da to ranije sakrije, pa ga je prilikom pretresa gurnula u jastuk. Gestapovci su preturnali po krevetu, ali hartiju nisu primetili. Moram se seliti od Dare.

Subota, 28 juni

Beograd. — Preselio sam se kod V. Jutros sam išao s Đidom da mu pomognem da se iseli iz stana. Gazdaričin sin, ljotićevec-omladinac, počeo

¹⁾ Sekretar MK za Beograd, ubijen u Glavnjači 1941.

²⁾ Mihailo-Blaško — dr. Blagoje Nešković, danas sekretar JNOF-a Srbije.

sumnjivo da zagleda Đidu. Muka je sa stanovima. Đido je hteo da spava kod Slobodana Škerovića¹⁾ pre neki dan, ali srećom Mitra ga zadržala. Ujutru su došli žandarmi i odveli Škerovića. Stojimo na Bulevaru Oslobođenja i čekamo Đilasovog brata Aleksu-Beću.²⁾ Đido priča kako se agenti beogradske policije voze s gestapovcima u otvorenim automobilima i pokazuju naše drugove koje Nemci hapse.

Nedelja, 29 juni

Beograd. — Večeras, na Dedinju, sreo sam jednog čoveka s raširenim vanrednim izdanjem „Novog vremena”. Specijalna Hitlerova saopštenja. Čovek se osmehuje šeretski.

Ponedeljak, 30 juni

Beograd. — Agit-prop nam se menja. Ostajemo Đido, Ročko i ja. Menja se forma rada. Treba voditi otvorenu borbu. Cana govori kako moramo rušiti mostove, pruge, vršiti sabotaze. Đido nam je zakazao sastanak za sutra posle podne. On stanuje zajedno sa mnom.

Utorak, 1 juli

Beograd. — Jutros smo sedeli Đido, Mitra i ja u porti male crkve kod igrališta BSK-a. Razgovarali smo o tome kako se mnogi drugovi više neće videti. Po ulicama svakog dana Gestapo i agenti hvataju naše drugove. Vula Antića uhapsili su u Narodnoj banci. Mitra je jutros prešla sa Dorćola na Dedinje najprometnijim ulicama. Kazao sam joj da nema smisla da tako neoprezno ide, jer će je uhvatiti. Ona je govorila da mora da svršava posao. Oko 10 časova pre podne rastali smo se od Mitre. Uveče nam je drug V. javio da je Mitra uhvaćena kod Vukovog spomenika. Viđena je sa agentom u Poenkarevoj ulici.

Posle podne Đido, Ročko i ja sastali smo se u parku između Dedinja i Jatagan Male. Ležimo na travi u šumici.

Četvrtak, 3 juli

Beograd. — Lola Ribar se takođe preselio u vilu V. Ja ponekad spavam kod G. Izdajem svakog dana bilten. Tačno u 11 sati donosi mi stara K. izveštaj Sovjetskog informativnog biroa, a ja ga prerađujem, pokazujem ga Đilasu i Loli, dodajem i neke naše vesti, pa zatim šaljem drugarici Cani Babović, obično u Zlatiborsku ulicu. Imam jednu kurirku na biciklu. Materijal nosi u kutiji od šibica.

Moj domaćin G. dao mi je veoma zanimljive podatke o pljački Nemaca. Oni su svakodnevno na ime danka štampali 5 miliona dinara u kasensajm-markama (marke štampane u okupiranim zemljama). Međutim, pokazalo se u Narodnoj banci da su štampali mnogo više. Ponekad po 50

¹⁾ Slobodan Škerović, student iz Crne Gore, streljan 17 jula 1941 u Beogradu.

²⁾ Aleksa-Bećo Đilas, učitelj iz Crne Gore, poginuo kao zamenik komandanta Komskog odreda 1941 godine.

miliona dinara dnevno. Na taj način svaki nemački vojnik pretvoren je u pljačkaša. On ulazi u radnje, uzima najbolje stvari, a plaća ih papirima koji nemaju nikakve vrednosti.

Petak, 4 juli

Beograd. — Jutros je održan sastanak naših drugova koji rukovode našom borbom. Ulazili su puna dva sata u vilu druga V. Ja sam ih sa njegovom ženom dočekivao i uvodio u vilu. Prvo je došao drug Tito, posle Marko,¹⁾ pa Tempo i, najzad, Crni.²⁾ Lola i Đido su bili unutra. Milutina³⁾ smo čekali do podne, ali nije stigao. Sastanak je trajao sve do 6 sati. Drug V., njegova žena i ja čuvali smo napolju stražu. Pošla dva sumnjiva tipa pravo na vilu. Ja mislio da su agenti, a ono su bili neki crnoberzijanci koji su nudili drva.

Subota, 5 juli

Beograd. — Jutros je Đido otputovao zajedno sa svojim bratom Bećom. Ja sam im popunio legitimacije na ime braće Vujovića. U Beogradu stvarno postoje braća Vujovići, oni su na svoje ime uzeli propusnice od italijanskog poslanstva, a posle smo mi napravili lažne legitimacije za Đidu i Beću na njihovo ime. Večeras treba da se izvrši sabotaža u radio-stanici, kako Ljotić ne bi mogao da govori.

Petak, 11 juli

Beograd. — Ceo dan Lola i ja skoro ništa nismo govorili. Stigla vest iz Zagreba da su Ognjen Prica, Otokar Keršovani i Božidar Adžija streljani. Naš drug iz „Vremena“ uhapšen. Pokušao je da traži oružje od jednog nemačkog podoficira, a ovaj ga prijavio. Kako je teško razmišljati o ovim našim drugovima i gledati u novinama oglase za koncerte Radmile Cajić-Živković.

Nedelja, 13 juli

Beograd. — Stari nam dolazi gotovo svakog dana. On negde ovde stanuje. Danas je rešio da se ne šeta toliko po centru Beograda. Dok je sedeo u Zanatskom domu, jedan čovek za susednim stolom stalno ga je crtao. Posle mu je Stari jedva umakao.

Danas je Stari došao kod nas na pileću čorbu. Nemci su naredili popis sviju kokošiju, a drugarica K. nije htela da popiše svoje kokoške, već je meni dala dve. Kad sam ih nosio preko Dedinja, jedna mi se otrgla iz ruke i pojurila po parku. Ja za njom. Naletio sam na građane koje su Nemci odredili da čuvaju kablove. Prvo su se poplašili, ali kad su videli da jurim kokošku — pomogli su mi da je uhvatim. Kako glupo čovek može da nastrada!

Sreda, 16 juli

Beograd. — Noćas smo se Lola i ja probudili. Gorela je neka velika zgrada u pravcu groblja. Lola se veselio. Ovo čekamo već deset dana.

¹⁾ Marko — Aleksandar Ranković, danas general-lajtnant.

²⁾ Crni — Sreten Žujović, danas general-lajtnant.

³⁾ Milutin — Ivan Milutinović, general-lajtnant, poginuo u oktobru 1944 godine.

To je garaža u Grobljanskoj ulici. Sve do zore sedeli smo u bašti i pričali. Lola je govorio kako su omladinci spalili na hiljade primeraka „Novog vremena”. Sprema se likvidiranje Vujkovića kada ide u logor na Banjici. Jedna udarna desetina omladinaca već se treći put vraća sa niške pruge, nikako nisu mogli da otšrafe prugu kako valja.

Četvrtak, 17 juli

Beograd. — Sinoć u deset slušali radio Beograd. Ono odvratno slovo V. Posle su pročitali imena Vula Antića, Slobodana Škerovića i još mnogo drugih drugova. Streljani su! Na kraju je otpevana „Lili Marlen”.

Petak, 18 juli

Beograd. — Danas smo Lola Ribar i ja izdali vanredni broj „Radio-pregleda” u čast Crnogoraca koji su se digli na oružje. Stigla je vest da je skoro čitava Crna Gora slobodna.

Nedelja, 20 juli

Beograd. — Stari sedi u zelenilu u vili druga V. i po ceo dan tu radi. Dolazio je Blagoje-Mihailo Nešković. Stari me zvao i rekao da ću otići u Čačanski odred. Prvo ću njega pratiti sa još četiri druga do Kosmaja. Dobićemo revolvere. Govorio mi je kako treba vršiti sabotaže i napadati nemačke vozove.

Subota, 26 juli

Beograd. — Večeras sam se sastao s Markom kod bolnice BTO na Dedinju. Dao mi je adresu jednog učitelja u Lazarevcu, gde treba da dobijem vezu za Čačak. Malo niže čekao me je Đuro Strugar.¹⁾ On je sa sobom doveo jednog visokog plavog oficira,²⁾ koji će poći sa mnom u partizane. Razgovarao sam sa tim čovekom. Poći će i njegova žena s nama. Dogovorili smo se da se nađemo sutradan uveče na istom mestu.

Nedelja, 27 juli

Beograd. — Jutros je Lola imao sastanak s Markom u 10 sati pre podne. A večeras smo dobili izveštaj da je Marko pao. Lola mu je predao proglas CK. Kod Marka se nalazila i šifrovana adresa učitelja u Lazarevcu.

Ponedeljak, 28 juli

Beograd. — Vrše se pripreme za Markovo oslobođenje. Lola je dao svoj revolver. Meni je dao nalog da pođem u Toponicu, kod svoje majke, i da tu pričekam na vezu sa Čačkom, pošto je kanal preko Lazarevca prekinut.

¹⁾ Đuro Strugar, advokatski pripravnik iz Crne Gore, član MK i OK za Beograd, uhvaćen u septembru 1941 u Beogradu, izložen strašnim mukama u Glavnjači, ali je na sva navaljivanja policajaca odgovarao: »Znam, psi jedni, mnogo, ali vam ništa neću reći«. Pod batinama je izdahnuo.

²⁾ Inženjerski kapetan Pavle Ilić, iz Negotina, danas general-major.

Utorak, 29 juli

Beograd. — Marko je spašen. Stari je bio neobično radostan. Špijun Mića Dimitrijević prvo je pričao u zgradi „Politike“, gde se štampala „Obnova“, kako je uhvaćeno pet „napadača“, a predveče je rekao da su uhvaćeni svi koji su učestvovali u upadu u bolnicu u Vidinskoj ulici, gde se Marko nalazio. Izgleda da smo tom prilikom ubili jednog žandarma i dva gestapovca.

Petak, 1 avgust

Toponica. — Jutros sam pošao sa Olgom iz Beograda. Juče je moja kurirka išla vozom do Obrenovca i vratila se. Niko nije legitimisao putnike. Imao sam legitimaciju na svoje ime. Lepo sam se obukao, tako da mi je Dara, kada me je srela, rekla da ovako nisam bio obučen ni na svadbi. Na Čukarici me nije prepoznao nijedan agent. U vozu nam je prišao žandarm i rekao: „Gospodine i gospođo, nemojte se gurati ovde sa seljacima, nego izvolite, ima jedan prazan kupe u vagonu za nemačke oficire.“ Tako sam stigao do Gornjeg Milanovca, pronašao neke čeže i posle pola sata skinuo sam kravatu i bacio pod noge novi šešir, koji mi je pred polazak poklonio Lola Ribar.

POSLE PRVOG STRELJANJA NA BANJICI, 16 JULA 1941

ВРЕМЕ

19 JULI 1941

ПРЕДБЕЖАЊЕ У БЕОГРАДУ

БОЈ НИЈУ

У претходних борбама су погинули многи војници. Оборили су у великом броју бомбардери истребители у западној Немачкој, а да касније неће бити још већих губитака у овим борбама.

Кнез Коноје образовао нову владу

Токио, 18 јула (ДНБ)

Образовао је нова јапанска влада, министар председник Кнез Коноје отишао је у двор да Јару поднесе листу нове владе. Очекује се да ће се ускоро састати састав нове владе.

Опадање извоза авиона из С. А. Д.

Вашингтон, 18 јула (ДНБ) Према саопштењу министарства трговине, извоз авиона из С. А. Д. опао је за петину у мају према априлу ове године.

СПИСАК СТРЕЉАНИХ ЛИЦА због саботаже и насиља

Београд, 18 јула (ДНБ)

Са меродавне стране се саопштава:

У вези са извршеним делима саботаже и насиља, стрељана су следећа лица:

1. Петровић Љубиша, адвокат (приправник) из Краљева.
2. Марковић Вук, дипломирани филозоф из Ниша, рођен у Подгорици.
3. Полтар Андрија, столар из Новог Сада.
4. Поповић Вукотина, студент медицине из Београда.
5. Стојановић Александар, моделар из Ниша.
6. Стојиљковић Димитрије, бравар из Ниша.
7. Шкеровић Слободан, припадник чиновника са Петња.
8. Семизки Војислав, обућар из Београда.
9. Антић Додић Вукан, чиновник Народног банка у Београду.
10. Бицаљ Павле, издавач из Београда.
11. Шинелер Никол, трговац из Славонског Брода.
12. Краус Франц, адвокат из Осијека.
13. Манделбаум Евгеније, инженир из Београда.
14. Ђокић Живота, адвокат (приправник) из Ниша.
15. Ђосиф Жива, обућар из Аранђеловаца.
16. Милошевић Илија, столар из Аранђеловаца.
17. Петровић Јулијан, камтовезац из Београда.
18. Бебер Золтан, столар из Београда.
19. Милошевић Александар, паркетар из Београда.
20. Барић Владоје, обућар из Београда.
21. Холдер Павле, трговац из Београда.
22. Херцелер Јакоб, хрватски поштомат из Београда.
23. Николић Јордан, припадник чиновника из Београда.
24. Волановић Богдан, инженир техничке школе из Јастребограда.
25. Брдар Милош, крамар из Београда.
26. Милић Митјако, кмет из Београда.
27. Кроко Иван, кмет из Слатине.
28. Брдар Милош, столар из Београда.

ПРЕДБА ВОЈНОГ ПОВЕДНИКА У СРБИЈИ ВОДОМ ПОКУШАЈА ОТАЖЕ ОД СТРАНЕ НИСТА У БЕОГРАДУ

18 јула (ДНБ)

Највећу казину у Београду, где се одвијају борбе, налази се у једном од највећих зграда у Београду.

SAOPŠTENJE O TOM STRELJANJU OBJAVLJENO JE U »NOVOM VREMENU« OD 19 JULA

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ
БЕОГРАД

ПРОПИСИ...
НАРЕДБА
КОМАНДА БЕОГРАДА

Bekanntmachung
Der Kommandantur Belgrad

ОБЈАВА
Der Kommandantur Belgrad

Objava
Der Kommandantur Belgrad

Врхуш...
Добро

НАРЕДБА
Сви Јевреји настаним у Београду могу
примати посету у своје станове само од 10.30
часова па надаље. Прогреси или несреће иначе
пролазе.

Bekanntmachung
Der Kommandantur Belgrad
Am 24. 12. 1943 wurden in Mittheilung...
50 PERSONEN

ОПШТЕЊЕ
У сврху обавештења...
50 ЛИЦА

Objava
Der Kommandantur Belgrad

Врхуш...
Добро

СРПСКИ НАРОД
ПРОШЛО ЈЕ ДОБА НАЈБОЉИЈЕ ИСТОРИЈА...
КОЈИ ОДГОВАРА ИНТЕРЕСИМА
СРПСКЕ ДРАЖАВЕ.

У БОРБУ ПРОТИВ КОМУНИЗМА!
По прописима Уредбе о преким
судовима М.с.бр. 1105 од 16 септем-
бра 1941 године и њеним изменама и
допунама М.с.бр. 1643 од 30 октобра
1941 године, **КАЗНИТЕ СЕ СМРТУ**
још и за следећа дела:

1) Ко, знајући да је неко био члан
оружане комунистичке банде или ак-
тивни помагач ових, **прими овакво**
лице у свој стан или му ма на који
начин да склониште;

2) ко знајући да је неко лице било
члан оружане комунистичке банде или
активни помагач ових, примети такво
лице па га **не пријави** најближој
војној, полицијској или општинској
власти;

3) **Органи јавне безбедности, само-**
управни и други органи којима је поверена
служба безбедности, ако сазнају за укривљена дела
означених под 1) и 2) па не предузму мере да кривци
искупе предвиђену казну.

АПЕЛ СРПСКОМ НАРОДУ
Београд, 19. V. 1941.

Be
De
H... v
Kommi
ZUM TODE VERURTEILT.
Das Urteil ist heute vollstreckt
worden.
Der Fall wird zur Warnung sämt-
licher Bewohner Belgrads bekannt
gemacht.
Belgrad, den 19.V.1941.

Команде осуђен на смрт.
Пресуда је данас извршена
Овај случај се ставља
на знање целокупном ста-
новништву Београда, ра-
уопозорења.

Objava
Der Kommandantur Belgrad

Врхуш...
Добро

Београд, 19. V. 1941.

Фелдкомандант Белград
Der Kommandant

Војна Команда Београда
КОМАНДАНТ

Objava
Der Kommandantur Belgrad

Врхуш...
Добро

(Montaža Marka Ristića)

NA TERAZIJAMA
U BEOGRADU
AVGUSTA 1941

STRELJANJE U ČUPRIJI 1941

Nekoliko trenutaka pre streljanja

U trenutku streljanja

U ŠUMADIJI

U selo Toponicu stigao sam 1 avgusta. Čekao sam na vezu. U međuvremenu povezao sam se sa drugom S.¹⁾ iz Toponice, koji je davao izjave kao da se nalazi u vezi s četnicima ili partizanima. On je zaista razgovarao s jednim banditom-ljotićevcem, inače narednikom, koga je Ljotić poslao u Gružu da „organizuje četnike”. Ustvari taj je tip odvrćao seljake od borbe, „upisujući ih” u organizaciju, ali govoreći „da čekaju na ustanak dok im on ne da znak”. Docnije je taj petokolonaš uhvaćen, a kod njega je nađen spisak ličnosti koje su stupile u Ljotićevu organizaciju. Među njima su predsednik Toponičke opštine i učitelj. Drug S. nije znao ko je ovaj tip. Od druga S. sam uzeo revolver koji sam kasnije odneo u partizane.

Tragajući za partizanima povezao sam se sa seljakom C.²⁾ koji mi je ispričao da ima brata partizana. Obećao mi je da će me povezati s njim. I zaista 19 avgusta naišao je njegov brat N.³⁾, čovek gord na svoju „revolucionarnu prošlost”, jer je otsedeo 700 dana u zatvoru od 1919. Posle dva-tri dana razgovora, rekao je da je u partizanima, da ima vezu sa štabom Kragujevačkog odreda, da je bio na sastanku sa „pretstavnikom iz zemlje” (misli na naš CK). Ja sam mu rekao da javi drugovima u Štabu da hoću da se povežem s njima. On mi je dodao da će uskoro doći komandir Druge čete i zamenik komandanta Odreda, seljak Miloje Simović⁴⁾, inače član Glavnog odbora Narodne seljačke stranke. Sa drugom N. viđao sam se skoro svakog dana, obično u jednoj divnoj hrastovoj šumici iznad kuće. Govorili smo o političkoj situaciji. Davao sam mu radio vesti. Veza nikako nije dolazila.

Predložio sam mu da izdajemo radio vesti. Prvi broj smo izradili u njegovoj štali, uz veliku konspirativnost. N. je veliki romantičar. Poslao mi je šifrovano pismo na udaljenosti od 500 metara — morzeom. Inače

¹⁾ Drug S. nalazi se u nemačkom zarobljeništvu od kraja 1941 godine.

²⁾ Seljak C. ima brata u zarobljeništvu.

³⁾ N. — Nalazi se u nemačkom zarobljeništvu od kraja 1941 godine.

⁴⁾ Miloje Simović, zamenik komandanta Kragujevačkog odreda, uhvaćen je sredinom decembra 1941 godine i streljan u Kragujevcu. Pred smrt je uzviknuo dželatima: »Doći će armija radnika i seljaka i osvetiće me!»

u dopisivanju sa svojim ljudima ima specijalnu šifru. Prve „Vesti” su bile umnožene u osam primeraka i izlepljene na osam opština u Srezu gružanskom. Na Toponičkoj opštini, odnosno na dućanu farbadžije Raje, „Vesti” je zalepio seljak C. Izdali smo tri broja „Vesti”. Svaki četvrti dan. Jednog dana, mislim oko 25 avgusta, javio mi je N. morzeom da dođem hitno do njega. Tu sam sreo Miloja Simovića. Okretan, bistar seljak. Govorio mi je da su poštteni intelektualci potrebni u borbi. I njemu sam ponovio želju da me poveže sa štabom Odreda, što mi je i obećao. Ali, otada dugo nismo čuli za Miloja. Druga četa trebalo je da dođe u Toponicu, ali nije stizala. Razlog je bio taj što su se partizani sukobili s Nemcima na drumu Kragujevac—Milanovac kod Rogojevca. Ubili su jednog žandarma i jednog Nemca i zaplenili kamion odela i nešto kolača. Posle toga nisu išli dalje već su se povukli u svoju bazu.

Nalazio sam se u mučnoj situaciji. Veza je sporo dolazila. U Srezu gružanskom se pojavio „vojvoda” Marko, Pećančev čovek. Prošao je i sam Pećanac sa dvadesetak ljudi. Išao je u čezama, delio narodu pare i govorio da „treba ubiti motkom svakog komunistu”. U narodu se u prvi mah govorilo da to uopšte nije Pećanac.

U međuvremenu je stigla iz Beograda adresa za Čačak.¹⁾ Drug Radonja nije se nalazio tamo. Otišao je još pre dvadeset dana. U tom je objavljena vest da je Nedić obrazovao vladu. Petokolonaši nisu sedeli skrštenih ruku. U Kragujevcu su uz veliku buku objavili da se stvara nova srpska vlada, da Nemci napuštaju Srbiju, da se kralj vraća, da je Nedić najbolji oficir itd. Ali već drugog-trećeg dana raspoloženje se menja.

Takva je situacija bila prvih dana septembra. Udarile su kiše. Nemci su počeli da nadiru u Rusiju. Najzad, 12 septembra, stigao je novinar iz Kragujevca²⁾ i veli da me zove u grad drug Mijalko.³⁾ Otišao sam i čekao ali Mijalko nije došao. Sutradan mi je N. saopštio da me Štab hitno zove. Morao sam biti u ponedeljak, 15 septembra u podne, u selu Divostinu.

Ovog sunčanog jutra, 15 septembra, prvo sam čekao dva sata kod N. Odatle me je poveo njegov brat C. do Divostina, sela Miloja Simovića. Išli smo po blatnjavom putu. Stigli smo oko jedan. C. me je ostavio u vrh sela gde sam čekao sat i po iza nekih kupina. On je sišao u donju Milojevu kuću. Ušao sam u gornju kuću i sedeo sve do četiri posle podne, kada su došli partizani, prve koje sam u životu video — Laza⁴⁾ kurir i mali krojač.

¹⁾ Kad sam polazio iz Beograda, drug Lola Ribar rekao mi je da sačekam u Toponici na vezu. Poruku mi je donela iz Beograda Vera Dimić. Trebalo je da se javim drugu Radonji, opančarskom radniku u Čačku. Ali drugarica Dimić nije mogla da nađe drugu Radonju u Čačku, jer je on u međuvremenu otišao u partizane. Poginuo je prvih dana.

²⁾ Novinar iz Kragujevca — Ljubiša Manojlović, dopisnik »Politike« do 6 aprila 1941.

³⁾ Mijalko Todorović-Plavi, u to vreme sekretar OK za Kragujevac, a danas politički komesar Prve armije.

⁴⁾ Lazar Marinković, borac Drugog bataljona Kragujevačkog odreda, prešao je s glavninom naših jedinica u Sandžak i docnije je poginuo kao borac Druge proleterske brigade.

Bili su prilično iscepani, ali je Laza na mene od prvog trenutka ostavio odličan utisak. Pred veče smo sišli kod Miloja. Tu sam video profesora Dragog Milenkovića,¹⁾ koji je bio ranjen kod Rogojevca.

Oko dva po ponoći pošli smo u Dulene, sedište Štaba, osam sati hoda. Vodili su me Laza i onaj mali krojač. Oprezno smo prešli drum i prugu. Tako isto i pekarnicu oko koje su u šančevima sedeli Nemci. Pred zoru smo svratili kod jednog visokog seljaka, svirača, koji nam je dao da jedemo. Žalio nam se kako je nemački agent ubio u Kragujevcu nekog njegovog prijatelja. Kada je već svanulo ispeli smo se na venac Gledićskih Planina. Iznenadilo me je da se na nekoliko kilometara od grada nalazi takva neprohodna planina. Po tom vencu išli smo u sve divljiji kraj dok nismo došli u šumu. Najzad smo stigli do samog logora u Dulenima. Jedan od prvih ljudi koje sam tamo video bio je lekar Lazar Mićunović.

U Dulenima sam sedeo pet-šest dana. Bio je tu sastanak Glavnog štaba za Srbiju sa svim komandantima odreda. Od Glavnog štaba stigli su Žujović-Crni, Fića Kljajić²⁾ Ročko Čolaković i Nikola Grulović,³⁾ a od komandanata: Raja Kragujevački,⁴⁾ Mile Radosavljević-Čačanski,⁵⁾ Milinko Kušić-Užički, politkom,⁶⁾ Milan Blagojević-Šumadiski,⁷⁾ Ljubiša Urošević iz Beličke čete,⁸⁾ kapetan Bora iz Paraćina,⁹⁾ Pavle Jakšić-Kraljevački¹⁰⁾ i „Major” Dejan-Šumadiski.¹¹⁾

Inače imali smo pet osnovanih odreda još pre 22 juna. To su bili:

- 1) Kosmajsko-posavski
- 2) Valjevski
- 3) Prvi šumadiski
- 4) Račanski (Drugi šumadiski)
- 5) Čačanski

Komandno osoblje:

¹⁾ Profesor Dragi Milenković bio je tada komandir Druge čete, kasnije Drugog bataljona Kragujevačkog odreda, danas cenzor pri Generalštabu.

²⁾ Filip-Fića Kljajić, radnik iz Beograda, poginuo 1943 godine kod Zvornika kao politički komesar Prve divizije.

³⁾ Nikola Grulović, danas naš predstavnik u Bukureštu.

⁴⁾ Raja Kragujevački — pukovnik Radomir Nedeljković, danas načelnik Personalnog odeljenja Predsedništva ASNOS-a.

⁵⁾ Milorad Radosavljević, poginuo 1941 godine.

⁶⁾ Milinko Kušić, profesor iz Užica, poginuo 1943 godine kao politički komesar Pete bosanske divizije.

⁷⁾ Milan Blagojević, radnik iz Šumadije, major Španske republikanske armije, mučki ubijen od četnika Draže Mihailovića u Užičkoj Požegi 27 oktobra 1941 godine.

⁸⁾ Potporučnik Ljubiša Urošević, poginuo 1943 godine kraj Tuzle, kao zamenik načelnika štaba Trećeg korpusa.

⁹⁾ Kapetan Bora iz Paraćina nestao je u Prvoj ofanzivi.

¹⁰⁾ Profesor Pavle Jakšić, iz Kraljeva, danas general-major i načelnik Glavnog štaba Hrvatske.

¹¹⁾ Andra Đorđević, šef ekonomata Skopske opštine, bivši pešadiski narednik, početkom 1942 godine bio je zarobljen u Šumadiji, odveden u logor na Banjicu, ali ga niko nije prepoznao. Docnije pušten, ali je opet uhvaćen u Kragujevcu, gde je streljan.

1) Kosmajsko-posavski odred: komandant Pera Posavski¹⁾ (čekao se njegov dolazak); politički komesar Bora Marković²⁾ iz Obrenovca.

2) Valjevski odred: komandant Zdravko Jovanović³⁾; politički komesar Milosav Milosavljević⁴⁾; zamenik komandanta Dragojlo Dudić⁵⁾.

3) Prvi šumadiski odred: komandant Milan Blagojević; politički komesar Nedeljko Žakula⁶⁾; zamenik komandanta Čiča Milan Ilić⁷⁾.

4) Račanski (Drugi šumadiski odred): komandant Bogosav⁸⁾, smenjen, njegovo mesto uzeo je Dejan zvani „Major”; politički komesar Tasa Mladenović⁹⁾.

5) Čačanski odred: komandant Mile Radosavljević; politički komesar Ratko Mitrović¹⁰⁾.

Na savetovanje nisu došli Valjevci, Podrinci, Kosmajci i Posavci.

Od Crnog sam doznao da je prva puška opalila u Srbiji posle 22 juna na drumu Valjevo—Užice. U zasedi su bili: vođa zasede sada pokojni student Savatije, Steva električar i Srećko. Ubili su dva Nemca i jednog su zarobili. To je bilo početkom jula¹¹⁾.

Inače na tom savetovanju najbolji su se pokazali Prvi i Drugi šumadiski, Belička i Paraćinska četa. Čačanski je bio kritikovan, Kragujevački — takođe. Crni je s ponosom čitao izveštaj iz Valjeva o žestokim borbama s Nemcima i oslobođenju Stolica i Krupnja. Čitao nam je takođe i poverljivi akt uhvaćen kod Nedićevog potpukovnika Olujevića u Belanovici, mislim, početkom septembra. Taj akt je bio ustvari Nedićev vojni plan protiv nas. Trebalo je prvo pregaziti severozapadnu Srbiju, pa bi se posle nedićevci sastali s Pećancem i s Dražom Mihailovićem na određenoj liniji i očistili ostale krajeve. Kod tog potpukovnika nađena je legitimacija s

¹⁾ Pera Posavski — Koča Popović, književnik iz Beograda, danas general-lajtnant i komandant Druge armije.

²⁾ Bora Marković, opštinski radnik, poginuo prilikom borbi za Užice, novembra 1941 godine.

³⁾ Zdravko Jovanović, radnik iz Valjeva, poginuo 1944 godine u Sloveniji.

⁴⁾ Milosav Milosavljević, radnik iz Valjeva, sada sekretar OK za Valjevo.

⁵⁾ Dragojlo Dudić, seljak iz Klinaca, član Glavnog narodno-oslobodilačkog odbora za Srbiju, poginuo na zlatiborskom drumu u Prvoj ofanzivi 1941 godine.

⁶⁾ Nedeljko-Braco Žakula, advokat iz Gospića, poginuo u Srbiji 1943.

⁷⁾ Čiča Milan Ilić, seljak iz Trešnjevica u Šumadiji, poginuo kao komandant Prvog šumadiskog odreda, januara meseca 1942 godine u Drugoj ofanzivi na Romaniji.

⁸⁾ Bogosav, zemljoradnik iz Rače Kragujevačke.

⁹⁾ Tasa Mladenović, književnik iz Beograda, sada cenzor pri Generalštabu.

¹⁰⁾ Narodni heroj Ratko Mitrović, apsolutno prava iz Čačka, zarobljen u Prvoj ofanzivi i obešen u Čačku 11 decembra 1941 godine.

¹¹⁾ U ovoj prvoj akciji, kako priča drug Mile Milatović, učestvovali su ustvari Steva Filipović, električarski radnik iz Valjeva i Srećko Milićević, mlinarski radnik iz Valjeva. Oni su bili u jednoj desetini pod komandom sudije Andrije Savčića i sačekali su na sedmom kilometru od Valjeva jedan nemački kamion u kome su Nemci sprovođili za Užice našeg zarobljenog druga Savatija Stanišića, studenta prava. U ovoj akciji ubijeno je nekoliko Nemaca, a oni su u znak odmazde ubili Stanišića u kamionu.

Steva Filipović je postao komandir Kolubarske čete a kasnije politički komesar Mačvanskog odreda. Početkom 1942 godine uhvatili su ga u jednoj borbi nedićevci i obesili u Valjevu. Pod vešalima Filipović se odlično držao. Obešen je 22 maja 1942 godine u Valjevu.

Srećko Milićević poginuo je s proleća 1942 godine u selu Bogatiću kraj Valjeva. Borio se do poslednjeg metka protiv nedićevaca i četnika.

Drug Andrija Savčić je uhvaćen u leto 1944 godine i pogubljen u Valjevu.

Ravne Gore. Prilikom napada Nemaca na Ljig, mi smo streljali tog oficira da ga neprijatelj ne bi oslobodio, a njegov adutant, neki poručnik ili kapetan s hrvatskim prezimenom, uspeo je da pobjegne.

Osim tog dokumenta, Crni je doneo i jedan apel „vojvode šumadiskog“, generala Ljube Novakovića. Apel je vrlo smušen, jer je Novaković Pećančev vojvoda. Na jednom mestu govori o banditima, a na drugom o poštenim komunistima.

Prekucao sam u više primeraka oba ova dokumenta, kao i izveštaj iz Valjeva. Osim toga napisao sam predlog rada agit-propa na terenu.

Za vreme savetovanja stigla je vest da su se Nemci pojavili. Poslata je izvidnica. U njoj je bio i Nemanja Marković,¹⁾ prvak države u streljanju. Da je izvidnica prešla još 150—200 metara, otkrila bi dva nemačka topa koje je čuvalo sedam-osam ljudi. Topovi po mraku nisu mogli da se spuste niz brdo, pa su tu zanoćili!

Milan Blagojević hteo je tamo da ode. Zaista je bio junak. S „Nagatom“ u džepu prošao je čitav Kragujevac. Pričao je o nekom mladiću iz Beograda, besprizornom, koji se kod njega u odredu odlično pokazao. U jednoj zasedi nemački oficir iskočio iz kola, uzeo zaklon i otvorio paljbu. Da bi oficir digao glavu, taj mladić je prvo čuknuo puškom o kukuruz, pa kada je oficir pogledao šta to lupa, mladi partizan je opalio i ubio ga.

Pažljivo ga je slušao Ljubiša Urošević. On je i dotle imao uspešne akcije. Među svim tim drugovima samo jedan nije ostavljao dobar utisak. To je bio Bora Paraćinac, veliki kicoš — zulufi, udešeni nokti, prsten, bombe, kama... U diskusiji mu je trebalo dugo da shvati odnos komandanta i politkoma.

Drug Žujović saopštio mi je da preuzmem dužnost političkog komesara Kragujevačkog odreda.

Evo šta drug Žujović misli o razvoju naše borbe do tog vremena — polovina septembra — u Srbiji:

Stvaranje partizanskih odreda trebalo je da pretstavlja prvu oružanu formu narodno-oslobodilačke borbe protiv okupatora. I pored svih objektivnih uslova za oružanu borbu, to jest narodno-oslobodilačku borbu, u praksi stvaranje odreda i njihova bojevna sposobnost zavisila je od političkog uticaja i organizacione sposobnosti naše Partije. U prvo vreme je Partija mogla da računa na svoje članstvo. Komunisti su zaista bili motorna snaga narodno-oslobodilačke borbe. Blagodareći političkom uticaju bilo je moguće da pojedine diverzantske grupe narastaju u čete i odrede. Tom prilikom se moralo slomiti ono „nije vreme, nemamo oružja“. Petokolonaši su već stupili u službu neprijatelja i pokušavali, formiranjem komesarske vlasti Aćimovića, da sprovode komesarsku politiku.

Osnovni zadatak koji se postavio odredima u prvo vreme bio je: da onemoguće, razore i unište aparat okupatorskih vlasti svim sredstvima.

¹⁾ Danas sekretar Okružnog NOO u Kragujevcu.

Druga strana tog zadatka: politički rad na terenu, razgolićavanje neprijatelja i izdajničke politike komesara. U vezi s jačanjem odreda dolazi uništavanje živih snaga neprijatelja i petokolonaša.

Izvršivanjem i ostvarivanjem ovih zadataka već su stvoreni uslovi za naredni krupni zadatak. Odredi su u tom vremenu postali ne samo oružana snaga u narodno-oslobodilačkoj borbi, već zaštitnici naroda od neprijateljskog terora. Kod naroda je jačao otpor prema okupatoru i sve veće raspoloženje za aktivno učešće u narodno-oslobodilačkoj borbi.

Stvoreni odredi po unapred utvrđenoj formuli (pet četa po pedeset ljudi) pokazali su se uski usled velikog priliva novih partizana. Narodno-oslobodilačka borba, započeta malim sukobima s neprijateljem, uzimala je maha i dobijala karakter narodnog ustanka. Pod takvim uslovima postavljeno je pitanje definitivnog čišćenja teritorije od okupatora, njenog zaposedanja od strane partizanskih odreda i — stvaranje slobodne teritorije. Perspektiva: mobilizacija na slobodnoj teritoriji — princip: dobrovoljnost. Trebalo je stvoriti neprijatelju takve uslove borbe da se oseća kao u opsednutoj tvrđavi. S planskim uništenjem komunikacija, izolovanjem posada pojedinih gradova i stvaranjem od pojedinih gradova izolovanih ostrva, čije bi se posade morale boriti samo sa svojim snagama.

Plan ostvarenja slobodne teritorije bio je postavljen ovako: da obuhvati teritorijalno sliv Zapadne Morave (komunikaciona linija Užice—Čačak—Kraljevo) sa zaleđem jugozapadne Srbije, koji se oslanjao na Drinu, a vrhom dopirao do Cera.

Na ovom savetovanju, pojedinim odredima bili su postavljeni konkretni zadaci. Valjevskom odredu ovi zadaci su već bili povereni i on ih je u ovo vreme, u zajednici s Mačvansko-podrinjskim, a zatim i Posavskim, sjažno izvršivao.

Čačanski i Užički odredi dobili su zadatak da izoluju pojedinačno Požegu, Užice i Čačak i da pored čišćenja teritorije od okupatora zauzmu Požegu. Zauzimanje Požege bi poslužilo za dalje osvajanje: Čačak, Užice.

Paraćinsko-ćupriska četa, koja je prerasla u odred (Drugi pomoravski) dobila je zadatak da napadne na Paraćin uz dejstvenu pomoć Drugog šumadiskog, koji bi joj štitio zaleđe, uz sadejstvo Beličke čete, koja je imala da izvrši napad na Jagodinu. Za akciju bio je određen 28 septembar.

Prvi šumadiski odred imao je da nastavi u mnogo jačem stepenu uništavanje žive snage neprijatelja, potpuno uništavanje saobraćaja neprijateljskog transporta i, konačno, uništenje aparata okupatorske vlasti. Sem toga, da pomaže Posavskom i Valjevskom odredu u njihovim operacijama i specijalno u čišćenju takozvane šatirane zone, trougao Mionica—Ljig—Lazarevac.

Kragujevački: potpuno uništenje komunikacija, izolovanje Kragujevca i napad na slagalište municije Mednu.

Kraljevački: isto što i Kragujevački, kao i pomaganje Čačanima.

Svim odredima dat zadatak: povezivanje sa susednim odredima kako bi u danom trenutku delovali kao celina.

Kao zaključak: „svi odredi su uglavnom dosada postavljene zadatke ispunili.”

Prilikom boravka u Dulenima seljaci iz okolnih sela poslali su dirljivo pismo tražeći da ih zaštitimo od pljačkaša¹⁾ — članova „Gledićskog odreda” Draže Mihailovića, kojim je komandovao poručnik Mojsilović. Poslat je oficir Moma²⁾ iz našeg štaba da pohapsi pljačkaše. Taj „Gledićski odred” je imao 20 ljudi — 12 od njih komandanti. Bez velike muke, po jakoj kiši, Moma je doterao Mojsilovića i drugove. Fića ih je saslušao. Mojsilović nije bio kriv. Zadržali smo šest ljudi za koje se utvrdilo da su pljačkali, a Mojsilović je pušten s ostalim. Neki su imali da budu streljani, ali ih je Raja pustio. Bili su to zavedeni seljaci i obećali su da će se popraviti.

Mojsilović je poginuo sredinom oktobra, prilikom borbe s Nemcima na putu za Milanovac, zajedno sa našim zamenikom komandira Treće čete Drugog bataljona učom Vladom iz Šenja.

Uoči polaska iz Dulena održana je smotra sve tri čete. Druga četa je zakasnila i došla bez oružja na smotru. Govorili su Fića i Ročko. Ljudi su bili oduševljeni.³⁾ Posle toga, pred veče, krenuli smo u akciju — da ispunimo postavljene zadatke.

*

Odmah po prijemu dužnosti, valjda oko 25 septembra, dok smo bili na Adžinim Livadama (šumoviti brežuljak koji mi je dugo ostao u uspomeni) javila nam je naša drugarica⁴⁾ da se kraj bolnice u Ravnom Gaju nalazi grupa naoružanih ljudi, njih 70 na broju. Druga vest preko kurira Miće Tucakovića⁵⁾ bila je da je ta grupa krenula. Napravili smo zasedu i čekali.

¹⁾ Pojavio se na drumu ka Jagodini i neki Toza Muštiklar iz Kragujevca. On je udario neku vrstu harača, koju je plaćao sav narod koji je jagodinskim drumom prolazio, napastvovao je žene i pravio druga nasilja. Posle je Toza Muštiklar prišao Nediću i slavila ga je fašistička štampa u Beogradu. Bio je komandant nemačkog logora na Metinom Brdu. U svađi oko novca ubila ga jedna druga pljačkaška grupa.

²⁾ Moma — vazduhoplovni potporučnik Moma Stanojlović, docnije komandant Trećeg bataljona Kragujevačkog odreda, politički komesar Kragujevačkog bataljona, zamenik komandanta Treće sandžačke brigade. Poginuo u Petoj ofanzivi prilikom proboja na Sutjesci 13 jula 1945.

³⁾ Ovom prilikom čitav odred je položio zakletvu pred pretstavnicima Glavnog štaba za Srbiju, drugovima Čolakovićem i Kljajićem. Zakletva je počinjala rečima: »Ja, sin srpskog naroda zaklinjem se svojom čašću...« Ovu zakletvu sastavili su drug Žujović i drug Čolaković. U selu Trešnjevici oni su zakleli Prvi šumadiski odred ovom zakletvom. Međutim, istovremeno u Beogradu drug Tito sastavio je sledeći tekst zakletve: »Mi, narodni partizani Jugoslavije, latili smo se oružja za nemilosrdnu borbu protiv krvoločnih neprijatelja koji porobiše našu zemlju i istrebljuju naše narode. U ime slobode i pravde našeg naroda zaklinjemo se da ćemo disciplinovano uporno i neustrašivo, ne štedeći svoje krvi i živote, voditi borbu do potpunog uništenja fašističkih osvajača i svih narodnih izdajnika.«

⁴⁾ Rada Šubaković, studentkinja iz Gruže, povukla se s glavninom naših snaga u Sandžak 1941 godine, ali je zatim vraćena na teren na rad, gde je ubrzo uhvaćena i streljana 1942 godine.

⁵⁾ Jedan od najhrabrijih boraca Kragujevačkog partizanskog odreda, omladinac. Jednom prilikom kad je nosio našu poštu, naišao je na drumu Knić—Kragujevac na jedan nemački kamion koji je vozio vojnike. Mića je sačekao kamion, ubacio bombu i ubio četiri nemačka vojnika, a više ih ranio. Za ovo delo bio je pohvaljen od druga Tita u biltenu Vrhovnog štaba. Nestao je krajem 1941.

Više od jednog sata smo tako proveli sve dok nije naišao jedan vojnik i rekao da dolazi u ime generala Ljube Novakovića, koji hoće s nama da pregovara. Nalazili smo se u čudnoj situaciji. Znali smo da je Pećančev vojvoda, da je učestvovao s Krausom, šefom Gestapoa, u pregovorima u Aranđelovcu, kada je Pećanac prišao Nemcima, znali smo da između njega i Draže Mihailovića postoji veliko suparništvo i da ga je Draža Mihailović osudio na smrt, jer je imao viši čin od njega.¹⁾

Baš na nekoliko dana pre toga dobili smo Novakovićev proglas i letak vojvodama i narodu. On tu veli da su partizani i njegovi četnici jedini pravi predstavnici naroda. Najlepše od svega jeste njegov proglas vojvodama, odnosno naređenje za opšti narodni ustanak u noći između 22 i 23 septembra. On tu vojvodama naređuje da napadnu Nemce, da se ruše pruge, mostovi i drumovi, da se napadaju gradovi. „Vojvoda Torlački da napadne Beograd i progna neprijatelja nastavljajući gonjenje s one strane Save.”

I zaista u našem rejonu Pećančeve vojvode su se odazvale naređenju Ljube Novakovića. Vojvoda donjogružanski, iz Guberevca (Nedeljković), pokupio je seljake, napio ih u noći između 22 i 23 septembra, raskopao drum, popalio most i šlipere, iako je do pre nekoliko dana išao u Kragujevac i vozio se s Nemcima u automobilu.

Nemci su se razbesneli, zapalili vojvodi kuću i još nekoliko seljačkih.

Te su nam činjenice bile poznate kada smo pristali da razgovaramo s generalom Novakovićem. Sastali smo se u kući jednog seljaka. Vrlo romantično. Po mraku. Prvi put sam video tog generala — krupna ljudina. Odlično je bio obučen u neku bundu. Dugo nam je pričao: kako je komandovao specijalnom grupom 6 aprila u Albaniji, kako je sklopio sporazum s Milanom Blagojevićem, kako je za borbu protiv okupatora, kako ga Pećanac i Draža Mihailović gone, i da su ga osudili na smrt. Vrlo je blagoglagoljiv. Mi smo na kraju doneli odluku: da što pre napusti našu teritoriju.²⁾

¹⁾ Dražini ljudi (major Palošević), da bi skrivali pravi uzrok suparništva, govorili su da je Novaković varao žene po selu. Da im, odnosno pokaže im dukat da spavaju s njim, a posle im ne plati. Zbog toga je vele osuđen na smrt.

²⁾ Ljuba Novaković je iz Gruže produžio u manastir Kalenić, a posle preko Ivanjice krenuo za Užice. O tome drug Tito priča sledeće:

— Taj mi je Novaković pripovedao kad smo se našli u Užicu:

»Idemo mi i naši ljudi ka Arilju, kad nam dolaze ususret neka razbojnička lica s dugim kosama, iskeženim licima. Njih je bilo oko 100, a nas oko 40. Mirno su nas pozdravili, ali kad su prešli našu kolonu, odjednom okrenu puške. Šta smo mogli da radimo. Nije bilo vremena ni da pušku skinemo s ramena. »Hajdete vi s nama u Arilje! Ništa se ne bojte! — vele oni nama. — Samo puške dajte.« Kad tamo stigismo, počne nas Boža Javorski, bivši šofer, mladić od 23 godina da psuje takvim rečima kakve ja u životu nisam čuo: »Ti si razbojnik! Ja ću tebe i tvoje ljude da streljam!« I sve nas osudi na smrt. Bio je plaćenik mojih neprijatelja. Celu noć sedeli smo, moji ljudi i ja, u zatvoru. Niko ne spava. Znam, dragi druže, prijatelju i gospodine Tito, da nisi sujeveren ali mene je providenje spaslo. U zoru čujem neko komešanje. Trče četnici. Čujem i paljbu, ali to nije obično pucanje već plotuni. Odjednom upadaju u naš zatvor partizani, ja ih grlim i vičem: »Braćo, vi meni život spasoste!« Oni su me popreko pogledali i posle smo se objasnili.«

(To je Stevan Čolović oslobodio Arilje od Javorskog, zarobio 200 njegovih ljudi, ali ih je pustio, sem nekolicine. Posle je Javorski ubio Čolovića, jednog od najboljih naših politkoma.)

USTANAK U
ČAČANSKOM
KRAJU

ГЛАВНА ОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ПЕСКОВАЦ

Gore: Rade Azanjac govori na omladinskom sastanku u šumi kraj Čačka
U sredini: Nemački kamion zapljenjen u borbama za oslobođenje Čačka, septembra 1941
Dole: Borci jednog od prvih partizanskih odreda u Srbiji (Čačanskog), sa zapljenjenim nemačkim teškim mitraljezom

JEDNA NEMAČKA KAZNE
EKSPEDICIJA U SRBIJI
(SKELA?)

(Snimci nađeni kod Nemca)

SELIJACI OBEŠENI U

23 septembra poslali smo jedan vod Prve čete i jedan vod Druge čete da uhvate Marka Paunovića, vojvodu donjogružanskog, koga je postao Pećanac. On je bio rodom iz Bumbarevog Brda. U Srezu gruzanskom se pojavio početkom septembra. Kad sam se vraćao iz Kragujevca, 15 septembra, video sam ga zajedno s nemačkim vojnicima. Živeo je vrlo dobro sa Tadijom i Dragoslavom Pantovićem, petokolonašima iz Radmilovića. Dragoslav Pantović bio je Stojadinovićev poslanik.

Paunović je bio lako zarobljen, jedan dan posle njegovog „napada” na Kragujevac, koji je trebalo da izvrši po naređenju generala Novakovića. Doteran je na Adžine Livade, gde smo privremeno boravili, sa svojim ljudima. To je lep, crnomanjast mladić, imao je 27 godina. Kicoš, bivši konjički narednik iz Zemuna. Čitao sam dekret Pećančev o njegovom postavljenju i odlikovanju. Taj tip je čak delio i Karađorđeve zvezde.

Paunović je bio prisutan u Arandjelovcu kada je potpisan sporazum sa Gestapoom. Pored ostalih tu su bili: neki pop iz Arandjelovca i direktor gimnazije iz Kraljeva. Posle savetovanja na Bukulji, sporazum je potpisan u vili „Karadžić” i Pećanac je s Krausom otišao u Beograd.

Marka nismo streljali, jer nismo imali dokaze da je aktivno radio s okupatorom. Za Dragoslava Pantovića ti su dokazi postojali, pa je osuđen na smrt i streljan. Osim toga narod je molio da Marka ne ubijamo, pošto je bio iz porodice koju su seljaci smatrali kao čestitu. Marko je dao pismenu izjavu u kojoj se odriče Pećanca, priznaje da je bio u zabludi i odaje priznanje partizanima na njihovoj borbi. Posle je na zboru u Toponici rekao da je grešio i rekao je da će poći pravim putem. Pustili smo ga.¹⁾ Otišao je, čulo se, u Kosmaj kod majora Nikčevića.

Njegovi ljudi, njih deset, ostali su kod nas. Jedan od njih je, na zboru u Guncatima i Toponici, pričao kako su ga Nemci s oružjem zarobili, odveli u Kragujevac, pa kad su čuli da je četnik, dali su mu para, piva, cigareta i rekli mu da ubija komuniste.

Marko je izdao naređenje, prema uputstvu Pećanca, da njegovi ljudi, kad vide nemačke vojnike stave pušku na grudi, pa im Nemci neće ništa.

Marko i njegovi ljudi doneli su nam vaške.

Prvih dana po odlasku s Dulena počeli smo snažne akcije. U Kniću i Gruži uništili smo železničke stanice. U Gruži spaljeno je 6 vagona s avionskim motorima, 6 automobila i masa drugog vojnog materijala. U Kniću

Posle je Ljuba Novaković došao u Užice, doneo dokumente o saradnji Draže Mihailovića s neprijateljem. On je, istovremeno, uputio naređenje svim svojim vojvodama da priđu partizanima. Ta naređenja je Stari dao Milanu Blagojeviću da ih odnese. Blagojević je uzimao pismo po pismo, bacao i govorio:

— Ovo je bitanga. I ovaj, i ovaj... S Nemcima sarađuju.

Novaković je kasnije otišao u Bosnu. Živeo je u okolini Sjetline. (Ova primedba je zabeležena januara 1942.)

¹⁾ Marko Paunović nije održao svoje obećanje. Učestvovao je u borbama protiv nas i na Kosmaju je izgubio nogu. Sada živi negde skriven u Beogradu.

Sava¹⁾ i Korać²⁾ izazvali su sudar i polomili 40 vagona punih rude iz Trepče. Posle smo prešli prugu i otpočeli sa zborovima u Donjoj Gruži. Usput smo zarobili jednog Nedićevog žandarma i nekog Pantovića iz Toponice, koga nam je Tadija Pantović ubacio u odred da pobije komandno osoblje. U nedelju, mislim 28 ili 29, bio je zbor u Toponici. Uoči zbora naišlo je pet Dražinih četnika, naši su pokušali da ih zaustave, ali neki narednik iz Zaboynice teško rani u glavu našeg lekara Lazara Mićunovića, studenta medicine, najomiljenijeg čoveka u Drugoj četi. U isti mah ranio je i Čedu mitraljesca³⁾ u nogu. Lazara smo odmah preneli u kuću moje majke i celu kuću pretvorili u bolnicu.

Dva dana docnije čuli smo da je oslobođen Milanovac. Odmah sam Raji Nedeljkoviću predložio da idem radi uspostavljanja veze. Krenuo sam s četiri druga. To jutro Nemci su s dva tenka i nešto motorizovane pešadije pošli iz Kragujevca za Milanovac. Usled slabe obaveštajne službe, naš sektor prošli su mirno. Ja sam posle čuo borbu Nemaca s Takovskim bataljonom i išao s patrolom uporedo s njima po brdima preko Konjuše. Došli smo do Rapaj Brda baš kada se završavala borba. Tukle su i tri „Štuke”. Ležali smo u kupinama, a one su letele, u dolini, ispod nas. Bacili su jednu veliku bombu. Naši su se dobro držali, pa su se Nemci povukli. Mi smo bili na nekih 500 metara od drumu. Kurire sam vratio a ja sam krenuo sam ka Milanovcu. Na drumu sam sreo Radu Kušića⁴⁾ iz beogradskog Botiča. Minirao je most avionskom bombom od 100 kilograma. Izljubili smo se. U Milanovcu sam sreo još mnoge drugove. Rakić⁵⁾, komandant bataljona, povukao se sa znatnim delom trupa u jedno selo nad gradom. Tamo je bio i komandant četničkog odreda major Palošević. U borbama za oslobođenje grada učestvovalo je 800 naših boraca, a četnika 70—80. Plen se delio na pola. Oni su odveli 100 zarobljenih Nemaca. Najgori je slučaj žandarma. Nekoliko dana uoči oslobođenja Milanovca, žandarmi su uhvatili tri naša druga, kurira, i posle strašnog mučenja, streljali ih! A kad je Milanovac oslobođen — žandarmi su se stavili pod zaštitu četnika i otišli na Ravnu Goru.

Ulazak u prvi oslobođeni grad uzbudio me je. Pogotovu, jer sam u Milanovcu dvaput bio pod nemačkom okupacijom. Poslednji put, s Olgom, 1 avgusta.

To veče, 31 septembra, trčao sam puna tri kilometra. Kao da sam znao da posle te večeri dugo, dugo neću moći da hodam. Ranjen sam u zoru 1 oktobra. Krenuo sam oko četiri izjutra za naš Štab. Prespavao sam noc s drugovima iz Takovskog bataljona u slami pod vedrim nebom. Dobio sam neke karuce, u kojima sam bio s Bogdanom Oklobdžijom,⁶⁾ politkomom

¹⁾ Sava — potpukovnik Sava Radojčić.

²⁾ Korać — Dušan Korać, politički komesar Dvadesetšeste divizije.

³⁾ Čeda mitraljezac nestao je u Prvoj ofanzivi 1941 godine.

⁴⁾ Rade Kušić, danas član OK Čačak.

⁵⁾ Branko Rakić, učitelj iz Svrčkovca, komandant Takovskog bataljona, danas potpukovnik naše vojske.

⁶⁾ Bogdan Oklobdžija, politički komesar Takovskog bataljona. Poginuo u Srbiji 1942 godine.

Rakićevog bataljona. Kad smo bili pored neke zgrade, mislim da je bio sud, sreo nas je „Moša”,¹⁾ pomorski oficir, i zamolio da ponese dve avionske bombe od 100 kilograma i miniramo mostove. Ušli smo u dvorište s kolima. U volovskim kolima stoje bombe, „prasići”, kako smo ih zvali. Stražara-četnika nema. Bogdan je uspravio jednu bombu i rekao mi da uzmem malo slame i podmetnem da se bomba ne bi truckala. Uzeo sam slamu, mrak je bio, i odjednom se nešto strašno prolomilo. Srušio sam se na zemlju. Uši su mi bučale. Osećao sam toplo po sebi.

Odgegao sam s drugovima do sreza i tu su me postavili na žandarmske krevete. Oko šest je došao doktor i stavio mi prvi zavoj. Imao sam šest rana; lake, površne. Jedan seljak, kočijaš, prošao je mnogo teže. Umro je kasnije. Ja sam bio najbliži kolima kad je došlo do eksplozije. Konj je jedan ubijen, a od kola su ostali samo gvozdene osovine i federi. Bogdan Oklobdžija veli da su u kolima seljačkim sa senom bili upaljači, da ih je stražar-čelnik namerno stavio u slamu i da sam ih ja u mraku uzeo. (Srećom, bombe nisu eksplodirale). Kasnije mi je kurir Takovskog bataljona pričao da su petokolonaši podmetnuli bombu — paklenu mašinu.

Posle su me preneli u milanovačku bolnicu na operacioni sto. Slatko je bilo leći na sto — makar i operacioni — i odmoriti se. Dobio sam silan šok, sve mi je lice bilo crno od baruta. Došao je Kušić i javio mi da su naši bataljoni oslobodili Čačak od Nemaca. Isto tako doneo mi je milanovačke novine, prve slobodne novine. („Glas naroda”.). Oko 11 naletele su „Štuke”. Fijuču. Ležim u sobi kraj velikih prozora.

U podne me nose automobilom za naš Štab. Moramo preko planine. Nesvesti mi se. Izgubio sam mnogo krvi. Auto stiže na vrh brda i ne može dalje. Drum je raskopan. Nose me u jednu kuću. Konjska kola — slama. Onda punih osam sati truckanja. Seljaci na nekim mestima podigli barijade da ne bi Nemci prodrli. Rasklope kola i prenose na rukama delove — i mene. U dva izjutra stigao sam u Toponicu. Tamo sam zatekao Mijalka Todorovića i doktorku Ivanku Muačević. Stigla iz Beograda.

Ležim u krevetu, u kući moje majke u Toponici. Ivanka Muačević je otišla u Beograd po instrumente. Hitler otpočinje ofanzivu na Moskvu. Radio London peva tužbalice za Rusijom, veli: „I car Lazar se odlučio za carstvo nebesko, pa mu ime večito živi. Rusija se žrtvuje za sve.” Napolju grmi: topovi, tenkovi, avioni, mitraljezi. To Nemci napadaju na Milanovac. Jakim snagama probili su se do pola puta. Naši vode žestoke borbe. U Vračevšnici Nemci zanoćili, ali ne možemo da ih napadnemo jer naše snage nisu stigle na vreme. Izjutra oni naše opkolili, jer je jedan petokolonaš preko noći pregledao sve naše položaje — „nevini seljak” koji s fenjerom traži izgublenu kravu! Grmi i sutradan. Nemci nisu daleko. Pored mene bomba i revolver. Lazar Mićunović izdiše. Slušam mu ropac. Mene vatra ubija. Ne mogu da se maknem.

Drugi dan kako Lazar umire. Divan jesenji dan. Sve je žuto, sve plamti. Donose još dva ranjena druga. Nemci su prodrli u Milanovac i sasvim ga

¹⁾ »Moša« — Momir Tešić, danas zamenik politkoma Rečne plovidbe u Beogradu.

popalili. Dok su išli iz Kragujevca za Milanovac i natrag, vodili su ispred sebe žene, decu i naše pohapšene drugove. Dva tenka su im se pokvarila. Sipali su iperit unutra, pa su naša dva druga — seljaka iz Ljuljaka (jedan se zvao Radovanović) teško nastradala. I oni leže kod nas.

U Kragujevcu teror. Prilikom blokade provaljen i stan Nikole Gru-lovića — sedište Glavnog štaba.¹⁾ On je ostavio u stanu neke izveštaje. Baš kada su gestapovci bili u stanu naišla je Ivanka iz Beograda s ko-ferima, instrumentima i crvenim zvezdama. Pala je. S njom je Olga na-meravala da dođe, ali je nije bilo. Bar mi to Mijalko Todorović kaže, koji je bio u Grulovićevom stanu i jedva umakao. Ivanku su odveli avionom u Beograd. Ništa više o njoj nismo čuli. Bila je u sedmom mesecu trudnoće. Njen drug Nikoliš bio je blizu u Kraljevačkom odredu.

Još ležim. Dižem se samo kad moram. Napolju sunce, sunce, vri je-sen. Avion kruži. Ubio je jednu kravu, jednog četnika, jedno dete. Mitra-ljira sve što stigne. Stiže nam vest — došli nedićevci u Kragujevac. Kazani rakije ključaju u njihovoj kasarni. Ali odziv nikakav. Napali su Grošnicu i ubili preko 100 ljudi. Sveštenika²⁾ i svečare streljali su pokraj slavskog kolača. Još nekoliko sela tako upropastili.

Onda je došlo ono najgore. Jedno jutro počeli su nam dolaziti be-gunci iz Kragujevca. Nemci i nedićevci pohapsili sve muško od 16 do 60, pa čak i sreske načelnike i pandure. Posle dva sata dolazi jedan drug ra-njen s gubilišta. Izvodili su ih po 100 do 150 i tukli ih mitraljezima. On je pobegao. Po svim selima jauk. Grdnu rodbinu ima narod u Kragujevcu. Naša udarna četa, najbolje partiske snage bile su unutra, u gradu. Preko 300 skojevaca, preko 100 partijaca. Devedeset po sto tih naših drugova poubijano! Najbolji radnici-rukovodioci streljani. Herojski se držao narod na streljanju. Računa se da je u Kragujevcu poubijano 5.000 ljudi.³⁾ U Kraljevu 1.700! Najviše radnika.

U „Borbi“ od 15 novembra 1941 napisao sam sledeći uvodni članak:

KRV ZA KRV

U srcu Srbije, u Kragujevcu, pobesneli fašistički psi uz punu saradnju nedićevaca poubijali su i poklali pet hiljada Srba i Srpkinja. Neka je slava našoj paloj braći!

Izbezumljeni zlikovac Hitler, kao ranjena zver, ostvaruje ono što je već godinama nagoveštavao, ostvaruje ono na što je Komu-nistička partija još od prvog trenutka pojave opasnosti signalizirala. Hitler je istrebitelj naroda. On je to otvoreno priznao u svojoj knjizi „Moja borba“, u kojoj naročito nas Slovene naziva „istoriskim đu-bretom“. On to sada sprovodi u delo. On kolje u srcu Šumadije 5.000

¹⁾ Prvo sedište Glavnog štaba za Srbiju bilo je u Arandelovcu, zatim u selu Mala Vrbica, Jagodini, Kragujevcu, a onda je iz ovih neoslobođenih gradova prešlo na slobodnu teritoriju u Užice.

²⁾ Sveštenik iz Grošnice pobegao je 1941 ispred ustaškog pokolja u Hrvatskoj, ali su ga nedićevci ubili u Šumadiji.

³⁾ Prvi izveštaji su bili da je ubijeno 5.000 ljudi, posle se utvrdilo da je ubijeno više, po jednoj oceni 7.000, po drugoj 9.500.

ljudi, on ubija u Kraljevu 1.700 radnika i građana, on ubija u Hrvatskoj, Sloveniji i Beogradu, on uništava po Mačvi, on ubija po Ukrajini, Belorusiji, on kolje u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Francuskoj, Norveškoj!

Hitler je na izmaku svoje snage. Crvena armija mu je nanela smrtne udarce. Narodno-oslobodilačka borba po svim zemljama stvorila mu je tegove i na rukama i na nogama. On nema dovoljno snaga. On mora da se oslanja na petokolonaše, na Nedića, Ljotića i druge. Nedićevci su ti koji su zajedno sa Nemcima žarili i palili po Kragujevcu. Njemu pomažu i izdajnici zajedničke borbe za oslobođenje Srbije, ljudi kova Draže Mihailovića koji mučki udaraju na partizane, napuštaju frontove i omogućavaju Hitleru i Nediću da tamane srpski rod!

Srbijo na noge! Došao je čas biti ili ne biti! Neka i onaj poslednji slepi progleda. Neka mu krv naših poubijanih sinova otvori oči! Neka vidi da mu pretstoje svega dva puta: potpuno istrebljenje ili nemilosrdna borba za slobodu. Trećeg izlaza nema!

Srbijo na noge! Neka svakom tvom sinu stalno lebdi slika zagrljenih profesora i đaka pred fašističkim mitraljezima, koji pevaju „Hej, Sloveni!“, mrsko odbijaju da priđu nedićevcima i polaze u smrt, svesni da će im Srbija biti slobodna!

Srbijo na noge! Ne zaboravljaj ni jednog trenutka junačku poruku metalčkih radnika iz Kragujevca, koji su dželatima pred hiljadama streljanih Srba iza bodljikavih žica, uoči streljanja, hrabro, smelo i postojano poručivali:

„Napite se srpske krvi fašistički psi, ali će vas Crvena armija i naši partizani skoro uništiti. Ubijajte pogani fašisti, ali Srbija će ipak biti slobodna!”

Srbija će biti slobodna, sloboda će doći samo ako srpski redovi budu jedinstveni. Neka ovih pet hiljada žrtava budu jeziva opomena svima onima koji krše jedinstvo narodno-oslobodilačke borbe. Neka se zamisle svi pošteni četnici, svi pošteni rodoljubi, kuda hoće Draža Mihailović da ih povede. Neka znaju da se srpski narod od istrebljenja može sačuvati jedino jedinstvom. To je put do pobeде. Zato braćo četnici, zavedeni seljaci, svoje puške ne upećujte više na brata, nego na psa Hitlera i njegove slugе! Treba osvetiti i ovih pet hiljada naše braće! Oko za oko, zub za zub!

U Užicu, iz izveštaja štaba Kragujevačkog odredа, napravio sam sledeći dopis koji je objavljen u „Borbi” od 15 novembra 1941:

HITLEROVCI I NEDIĆEVCI POBILI 5.000 LJUDI I ŽENA U KRAGUJEVCU

Usled velikih smetnji — blokade Kragujevca — tek sada šaljemo opis strahovitog pokolja u gradu. Ovaj izveštaj je napisan na osnovu iskaza ljudi koji su bili izvedeni na gubilište, ali su uspeli da pobjegnu; pisan je na osnovu saslušanja ljudi i žena koji su posle pokolja umakli iz grada i došli do naših položaja.

Uoči pokolja na nekoliko dana Nemci su vršili pretrase pojedinih gradskih kvartova, ali nikakvu akciju nisu preduzimali sve dok nisu došli nedićevci. Ta rulja je doputovala preko Lapova. Nije ih bilo više od tri stotine. Predvodio ih je jedan podoficir, koga je Nedić proizveo u čin oficira.

Nedićevci su uz veliku buku ušli u grad, naselili se u kasarni i otpočeli „upis dobrovoljaca”. U dvorištu je stalno vrio kazan vruće rakije. Odziv naroda u „srpsku oružanu silu” nije bio nikakav.

Komandant nedićevaca pozvao je sreske načelnike i naredio im da upute naređenje svim pretsednicima opština da narod zavravnja puteve i popravi mostove.

Već sutradan nedićevci su krenuli put sela Grošnice, koje se nalazi odmah kod Kragujevca, na dva kilometra. Usput su pevali pesme i vikali: „Živeo kralj!” Svakog odraslog muškarca, koga su videli, odveli su nedaleko od crkve u kojoj je sveštenik sekao kolač. Zatim su izveli sveštenika s jevanđeljem, svečare s kolačima i otvorili vatru iz mitraljeza. Na taj način su poubijali 118 lica. Kad su naišli partizani pobegli su u pravcu Kragujevca.

U toku dana vršili su streljanja i u pravcu Lapova. Tu je palo preko 200 žrtava.

Sam pokolj u Kragujevcu počeo je sa hapšenjem svih muškaraca između 16 i 60 godina, sem Nemaca, nedićevaca i ljotićevaca, koji su vršili hapšenja. Među uhapšenima nalazili su se načelnik Sreza gruzanskog i načelnik Sreza kragujevačkog, kao i stražari i činovnici načelstava.

Na taj način je lišeno slobode oko 10.000 ljudi. Uhapšeno je i nešto žena i devojaka za koje su postojale dostave da su radile protiv okupatora.

Sav taj narod je odvođen u logor opkoljen bodljikavom žicom. Tu su ih čuvali Nemci i nedićevci. Streljanje je vršeno po grupama od 50 do 60 ljudi na pet mesta u gradu. Nemci i nedićevci zajednički su vodili ljude do gubilišta, tu su im naređivali da kleknu, a zatim su ih kosili mitraljezom. U toj gužvi uspelo je da pobegne nekoliko ljudi od kojih je veći broj ranjen. Mnogi od njih su izdahnuli u susednim selima, u Drenovu, Divostinu, Barama.

U toj ogromnoj masi od 10.000 ljudi članovi Komunističke partije su se držali herojski. Oni su hrabрили narod, dizali mu duh. Pred ustima mitraljeza drug Toza Dragović, metalac, održao je govor:

— Napite se srpske krvi, fašistički psi, ali će vas Crvena armija i naši partizani skoro uništiti!

Govor je završen rečima:

— Živela slobodna Srbija! Živeli partizani! Živela Komunistička partija! Živeo Sovjetski Savez! Živeo drug Staljin!

S tim poklicima na usnama ginule su stotine radnika. Drug Toza je pao izrešetan mecima s osmehom na licu.

Dušan Bokan, metalac, istrčao je iz reda na gubilište i otpočeo da govori:

— Ubijajte, pogani fašisti, ali Srbija će ipak biti slobodna!

Kiša kuršuma počela je da ga zasipa, ali on nije padao. Govorio je sve žešće. Ubice su pritrčale i nedićevci su počeli kamama da ga seku. On je uspeo pesnicom da udari džellate. Poslednji mu je uzvik bio:

— Živela Komunistička internacionala!

Jedan zanatlija pao je s usklikom:

— Živela slobodna Šumadija!

Studentkinja Nada Naumović, član Komunističke partije, teško ranjena, pridigla se i uzviknula:

— Živeo Sovjetski Savez!

Jedan nedićevac je prišao i dotukao je revolverom!

Herojski je poginulo pedeset omladinaca-gimnazista zajedno sa svojim profesorima. Oni su zagrljeni izišli na gubilište pevajući:

„Hej, Sloveni!“

Jedan Nedićev oficir izišao pred njih i rekao im:

— Hoćete li u našu vojsku?

Omladinci su zajedno s profesorom još jače zapevali:

„Hej, Sloveni, jošte živi...“

— Paljba! dreknula je izbezumljena zver.

Pedeset telesa za čas se okupalo u krvi!

Jedan činovnik je pred streljanje uzviknuo:

— Živela Srbija! Osvetite nas!

Pokolj je trajao više dana.

U logoru se nalazi veliki broj građana. Nemci i nedićevci su pozivali njihove porodice i obećavali im da će pustiti uhapšenika, ako porodica dovede 50 komunista.

Drugarice koje su se probijale iz Kragujevca vele da je to mrtav grad. Nigde se ne može videti nijedno muško lice, sem Nemaca, nedićevaca i ljotićevaca. Skoro svaka žena nosi crninu, ali nema dovoljno crnog platna da sve ojađene majke, sestre i žene zaviju svoju tugu.

*

Nedićevci i Nemci pokušali su da unište Kragujevački partizanski odred, ali su ih partizani razbili. Partizani su osvojili tunel na Vučkovici i odbili jak napad četnika na školu u Kniću, gde se nalazio jedan naš odred od 30 ljudi sa 7 pušaka.

Naši su bili potpuno opkoljeni. Komandu u svoje ruke uzeo je politički komesar Prvog bataljona, drug Dušan Korać, mladi metalski radnik. On je mirno naredio:

— Zapevajmo našu pesmu! Bombe spremi!

I uz tu borbenu pesmu drugovi sa sedam pušaka i bombama probili su fašistički обруч. U tome im je pomagao i jedan seljak-partizan, koji je ležao bolestan kod kuće. I on je zgrabio pušku i udario sam na nedićevce s leđa.

U odredu je raspoloženje silno. Svaki partizan se zakleo da neće mirovati dok krv ne padne za krv, dok i poslednji Nemač na tlu Srbije ne bude istrebljen, dok i poslednji izdajnički pas ne

bude smravljen. Jer narodu je nanesena duboka rana. Ova zverstva, ovaj nečuveni zločin može se naplatiti samo potpunim uništenjem zverova, koji su tako mirno poklali pet hiljada Srba i Srpkinja u našem Kragujevcu!

Srbi, ustajmo svi kao jedan, da vratimo krv za krv!

Nastavili smo borbe protiv Nemaca. Naš odred je zarobio auto Nedićevog ministra finansija Mikića — u njemu šest Dražinih oficira putuju iz Beograda, preko Kragujevca, za Ravnu Goru. Zamenik komandanta Prvog bataljona pustio oficire, a auto doterao. Luksuzni „Fijat”.

Sutradan je stiglo pismo od Draže Mihailovića, upućeno meni. Traži natrag auto. Odgovorio sam mu: „Komandir koji je zadržao automobil uzet je na odgovornost zato što je pustio da mu ti oficiri odu. Ti ljudi — koji se voze u automobilu „ministra finansija” u službi okupatora, prolaze kroz gradove u nemačkim rukama, s propusnicama nemačkih vlasti — u najmanju ruku su osnovano sumnjivi, kao špijuni okupatora. Auto, državnu imovinu koju smo zaplenili od okupatora, zadržavamo.”

Zgodno šurovanje Draže i Nedića.¹⁾

¹⁾ U »Borbi« (od 8 novembra 1941) u Užicu objavio sam intervju s poručnikom Ratkom Martinovićem, koji je bio s Dražom Mihailovićem na Ravnoj Gori, a zatim je potpomagao Valjevski odred zajedno s popom Vladom Zečevićem i njegovim Rađevskim odredom u oslobođenju Krupnja:

— Šta mislite o pukovniku Draži Mihailoviću?

— Šta se može misliti o čoveku kome je od početka bio u štabu jedan od najzatrovanijih ljotićevaca — Vladimir Lenac, koji je na čelu Ljotićeve omladine. On je otišao kasnije u Beograd s ciljem da prikupi novac za Dražu. Njihovi odnosi nisu poremećeni, jer je Lenac izjavljivao: »Uvek sam spreman da se vratim na Ravnu Goru. Kad me pozovu, dolazim«. Inače Lenac stalno odlazi kod Dražine sestre, poznate Ljotićevke.

Draža je dobio 2,500.000 dinara na problematičan način. Mislim da je taj novac došao od nadležnih iz Beograda. Međutim, nama je davao po dva i po dinara za ishranu. Možete zamisliti kako smo se mučili, kada je kilo projinog brašna bilo krajem leta sedam dinara.

On je veštački raspirivao svađu između partizana i četnika. Po dvadeset puta terao je pojedine odrede u zasedu »jer nas komunisti napadaju«. Na taj način stvarao je zlu krv između četnika i partizana.

Draža nam je više puta govorio:

»Nemci i žandarmi nama neće ništa ako nas sretnu negde. Samo pokažemo legitimaciju«.

Na zborovima na Ravnoj Gori govorio je da on nije tu da bi vodio borbu protiv Nemaca, već mu je dužnost da organizuje vlast u trenutku kada Nemci budu napuštali zemlju.

Hoću da podvučem da u svima akcijama koje su četnički odredi vodili protiv Nemaca nije bilo Dražinog naređenja za borbu, već su to činili komandanti na svoju ruku«.

(Vladimir Lenac je završio, početkom 1945 godine, kurs u nemačkoj terorističkoj školi u Kajzervaldu, kraj Graca, i bio je određen za vođu jedne padobranske grupe terorista).

*

O pregovorima između Draže Mihailovića i Nemaca, o sporazumu da četnici, nedićevci i odredi Koste Pećanca uzmu učešća u ofanzivi protiv oslobođene teritorije, o finansiranju Draže Mihailovića nemačkim novcem mnogo govori i sledeće saopštenje Milana Nedića preko beogradskog radija 11 novembra 1941 godine u 9.15 uveče:

»Sinoć je radio London doneo vest da su nemačke vlasti pozvale Dražu Mihailovića na pregovore u cilju uspostavljanja mira u Srbiji. Ovo ne odgovara istini. Naprotiv, istina je da je Draža Mihailović slao emisare nemačkim vlastima i nudio

Sredinom oktobra u Oplaniću bila je formirana Treća četa Drugog bataljona — takozvana „zemljoradnička“. Za nju je glavni des ljudi prikupio N. Prvo je hteo da to bude neka vrsta pozadinaca, milicije, ali je na moj pritisak pristao da bude kao prava četa. Iskustvo s ovom četom pokazuje da su neki ljudi iz Narodne seljačke stranke otvoreno radili protiv nas. Jedan seljak iz Borča pričao nam je da mu je posle 22 juna N. govorio kako treba organizovati zemljoradničke odrede „da komunisti ne bi preuzeli vlast“. Sve je to sitnica. N. je molio moju majku da ode do žene dr. Dragoljuba Jovanovića u Beograd i da je pita gde je on. Moja majka mi je poslala preko jedne žene pisamce za N. s porukom iz Beograda: „Drži se po svaku cenu s prijateljem na Ravnoj Gori.“ I, bogami, držali su se.

Pretsednik stranke Radomir Todorović išao je na Ravnu Goru i po povratku izneo nam je program londonske vlade: „Draža je bio vojni ataše u Sofiji, on se povezao sa zemljoradnikom Genovskim. Draža je čovek širokih vidika, on hoće seljačku državu od Jadranskog do Crnog Mora.“ Nekoliko dana kasnije general Simović preko radio Londona: „Federacija s Bugarskom i s kraljem Petrom.“ Inače N., dok nije izbio oštar sukob s četnicima zbog ubistva našeg lekara Mićunovića, govorio je kako Draža Mihailović ima 50.000 ljudi na Kopaoniku, Jastrepцу i Stolovima. Po mom odlasku iz Toponice u štab Odreda, N. je nastavio da izdaje vesti i počeo u njima da veliča Dražu.

Naša Partija, preko Čeće Stefanovića i Mijalka Todorovića, napravila je sporazum s Todorovićem, predsednikom Narodne seljačke stranke i N., u kome su pretstavnici Narodne seljačke stranke priznali našu Partiju kao rukovodioca i organizatora ustanka, i obećali su da će poslati svoje ljude u partizane.¹⁾

Na ovom sastanku bili su: Radomir Todorović, N., Miloje Simović, a od nas Čeća Stefanović (onaj iz „zemlje“), Mijalko Todorović i ja, kao politički komesar Odreda. Sastanak je mučno prošao. Prvo jedan njihov čovek — zaboravio sam mu ime — koga su oni kod nas poslali da radi politički na terenu — pobegao je u Kragujevac i sreskom načelniku pokazao gde se nalazi četa. Rešili smo da se to ispita, ali Todorović je počeo da postavlja nemoguće zahteve: u svim vojnim i političkim organizacijama da imamo jednak broj pretstavnika, jer su oni članovi stranke koja se proteže i u Bugarsku, imaju 100.000 članova — i slične stvari. Tu je Todorović izvadio jedan letak u kome nas napada. — „S tvojih leđa žive, seljače, ti ih hraniš, ti im odrede puniš, a niko tebe ne pita.“ Situacija se zaoštrila. Todorović je otpočeo sve više da pada u vatru, dok najzad nije otvoreno napao našu Partiju. Rekao je

saradnju, a nemačke vlasti su odbile svako pregovaranje s njime. Jer, kad sam nekad zvao Kostu Pećanca, zvao sam i njega, pa se i on primio, kao i Pećanac, saradnje za uništenje destruktivnih i komunističkih elemenata. Za ovaj rad on je primio od srpske vlade i velike sume novca. Ali danas je on za nemačke vlasti kao i za srpsku vladu isto što i svaki komunist čim radi za Englesku, demokratske zemlje, London i crvenu Moskvu.

¹⁾ Užička »Borba« donela je vest o zaključenju ovog sporazuma.

da se Dragoljub Jovanović ne krije toliko od Gestapoa koliko od komunisti. Ipak, na kraju krajeva, sporazumeli smo se da objavimo tekst ranijeg sporazuma, s tim da njihove ostale predloge iznesemo našim višim forumima. Todorović je bio najuporniji u razbijanju jedinstva. N. se kolebao i potpisao je kasnije proglas s našim ljudima povodom pokolja u Kragujevcu. Miloje Simović je bio najbolji. Po ceo dan je skupljao hranu, trčao, istupao na zborovima. Kad su nas četnici napali krajem oktobra, od Todorovićeve čete jedan deo prebegao je na stranu četnika — Beljaković¹⁾, komandir te čete, sa 20 ljudi. Istovremeno dva Todorovićeve sina nalazila su se u nedićevcima.

U ovom kraju prvo su otpočeli da se bore partizani — od avgusta. Posle su se pojavili Pećanćevi ljudi — u službi okupatora. Usled naših akcija neprijatelj je bio prikovan u Kragujevcu, tako da je teritorija bila čista. Tek onda se pojavljuju četnici. Potporučnik Mojsilović na Glediću, pa za njim u Gruži: Glišović, Marinković. Mojsilovića smo razoružali zbog pljačke. Svi su oni bili pod komandom Draže Mihailovića i pričali narodu „da nije vreme”. Posle oslobođenja Milanovca i Čačka — kad je teritorija bila očišćena — išli su sa zastavom i kraljevom slikom po selima i buškali protiv nas.

Utom je došao Palošević, generalštabni major. On je pričao da je bio najmlađi u odredu vojvode Vuka, inače čovek lakom na pare. Draža Mihailović ga je naimenovao za komandanta sektora Milanovac—Kragujevac. Palošević je došao s gardiskim poručnikom Zvonkom Vučkovićem i preporukama od Rakića i Oklobdžije iz Milanovca. Ja sam još ležao kad je Palošević došao u Toponicu. Razgovarali smo. Palošević je predložio blokiranje Kragujevca — i sebe za komandanta opsade! Pošto naš komandant Raja Nedeljković nije bio tu, odložili smo konačni sporazum. Palošević je obećao da će ubice Lazara Mićunovića biti kažnjene.

Utom je došao napad Nemaca na Milanovac i video sam se s Paloševićem još jednom posle toga. Otišao sam čezama u Ljuljake, u četnički štab. Usput sam se prevrnuo onako ranjen iz čezu, ali srećom na travu. Tu, među četnicima, u njihovom štabu, ostao sam tri dana i tri noći. Palošević mi je rekao da je dobio veću dužnost — „komandanta oslobođene teritorije”. A na njegovo mesto došao je neki kapetan Radovan Stojanović, krupna ljudina, generalštabac, ali je, kao i Palošević, bio komandant jurišnih bataljona za vreme Jugoslavije. Inače na naš sektor došao je iz Bosne. S tim čovekom sam tri dana pregovarao: zajednička opsada Kragujevca, zajednička mobilizacija, zajednički apel za skupljanje hrane, ali magacini posebno, nenapadanje na zborovima, ispitivanje svih dosadašnjih nedela i kažnjavanje krivaca.

Stojanović je pristajao na sve. Inače me je gnjavio svojim špijunskim uspesima: kako je u Parizu uhvatio neku špijunku Gestapoa, u

¹⁾ Beljaković je docnije pristupio Nedićevoj državnoj straži, ali je 1945 uhapšen i streljan.

Splitu neku italijansku groficu — mladu i lepu. Veli da je sa svojim jurišnim bataljonom, graničarima i žandarmima, duboko prodro u Albaniju u aprilu, da je ranjen na dva mesta. Još mi je slučajno priznao kako je sedeo u Čačku dok smo se mi borili, kako ga je pojurio Gestapo i o tome su ga obavestili domaći policiski agenti, „inače četnici”.

Spavali smo zajedno u kući nekog bogatog seljaka — perine, u prozorima jabuke i dunje. Stojanović bi pre spavanja skidao bombe, re-denike, revolver, lisice, bokser i — kamom gađao u vrata. Zaista vešto.

Oko pola noći bi se probudio i pitao: „Ama kako je u Rusiji? Može li čovek da ima nešto svoje? Šta je bilo s vojskom u baltičkim zemljama?” Dakle i tu tvrdi i pokvarenu vojničko-policisku glavu crv je grizao — i nije joj davao noću da spava. A kad smo legli svaki bi vadio revolver i stavljao pod jastuk.

Sutradan se Palošević oprštao od svojih „jedinica”. Bilo je skupljeno oko 150 četnika, većinom starijih ljudi, nešto žandarma i finansa. Govorio im je Palošević lepo, pa je zatim mene pretstavio i dao mi reč. Nisam ostao dužan. Govorio sam o bratstvu i jedinstvu.

Tog dana smo išli u manastir Vračevšnicu pod Rudnik, gde smo imali sastanak s četničkim komandantima, radi konačnog utvrđivanja odbrane Milanovca. Jurili smo čezama kroz popaljene Bare i Ljuljake. Nigde žive duše. Jad, pustoš, blato. Posle okrenusmo kroz šumu, uz Rudnik. Idemo kroz drvored kestenova. Bogati manastirski svinjci. Preko sto utovljenih svinja. Dočekuje nas igumanija (žena punačka, 35-40 godina), 25 kaluđerica i dva kaluđera — jedan mator i ćopav, drugi mlad, lep kao slika. Četnički komandanti su nas čekali. Svršismo posao. Za ručak, pošto je bio petak, posan pasulj i neke jabuke. Palošević je ostao. Naš kurir je video kako su kaluđerice klale pevcu Paloševiću za večeru. A Palošević se posle hvalio da je spavao u krevetu kneza Miloša.

Te večeri smo potpisali sporazum (stigao je Raja) i vratismo se u Toponicu. Inače propao je pokušaj da zajednički potpišemo letak povodom masovnog pokolja u Kragujevcu. Stojanović je bio pristao, ali je preda mnom govorio telefonom sa potpukovnikom Dragoslavom Pavlovićem s Ravne Gore koji mu je rekao da se Nedić ne sme napadati!

Po povratku u Toponicu, odnosno u školu u Bečevicu, rekoše da se nije vratila kurirka Živka, vižljasta devojka devetnaestih godina. Kasnije smo saznali da je ona špijunka Gestapoa. U Kragujevcu je sve Gestapou priznala. Pomenula je i mene, tako da je bandit Sima Kerečki, docent univerziteta, a tada šef policije u Kragujevcu, na jednom predavanju govorio da je bivši saradnik „Politike” politički komesar Kragujevačkog odreda. Inače taj ljotićevac svojom rukom nije naše drugove i druga- rice. Živka je živela s jednim gestapovcem i posle je otišla u Nemačku, jer se bojala da je ne stigne narodna kazna.

Kiše su udarile, bližio se novembar. Čeća je otišao u Čačak i doneo vest da idem u Užice na rad u „Borbu”. Noga mi nije bila dobro. Još

sam ćopao. Trebalo mi je povaditi parčad. 29 oktobra, po kiši, krenuli smo ja, Čećo, S. i mali Mirko Milojković¹⁾ preko Mrčajevaca za Čačak. Pevali smo dok su nam čeže išle kroz more blata. Usput sam razmišljao o Odredu. Proveo sam u njemu šest nedelja. Nažalost, desetak dana po dolasku bio sam ranjen i nisam mogao da se krećem. Odred se znatno bio popravio. Povećao se, naoružao i uvežbao.

¹⁾ Drug Mirko Milojković danas je član OK u Kragujevcu.

UŽICE

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМНОВИЋ“
ПЕСКОВАЦ

U Mrčajevcima smo prenoćili na putu za Čačak. Tu smo sreli nekog sekretara Narodno-oslobodilačkog odbora — pravog Bivalova. Nikako nam nije nalazio sobu za spavanje, iako je stalno kucao na mašini akta za četničku komandu koja je bila prekoputa. Smrzli smo se u mokroj slami u kući jednog seljaka, kome je sin bio u partizanima. Tog druga su četnici premlatili u Požegi kad se vraćao iz Užica s Đilasovim bratom Milivojem.¹⁾ Oni su nosili 300 pušaka za naš front baš kad su Nemci navaljivali na Milanovac. Te puške su poslate kao pojačanje iz Užica.

Rano zorom krenuli smo za Čačak. Iz Kraljeva se čula paljba topova. To su naši opsedali grad. Tamo su se vodile krvave borbe: naši su upali u grad, ubili su samog feldkomandanta, ali varoš nije bila oslobođena.

Dolazak u Čačak ostavio je na mene silan utisak. Nema Nemaca, a na vratima jedne lepe kuće: „Okručni komitet Komunističke partije.“ Tu sam zatekao Mirka Tomića²⁾ starog prijatelja. Izljubismo se. On je baš išao u Užice s planom napada na Kraljevo. Krajnje je vreme bilo da se taj grad oslobodi. Moral kod naroda posle onog poleta od kraja septembra počeo je da opada. Mirko mi je pričao da je učestvovao u jurišu na Kruševac. Naši su bili duboko prodrli u grad, pobili veliki broj Nemaca, ali su se morali vratiti...

Veliki nedostatak naših odreda bio je u tome što nismo onespособili liniju Beograd—Niš. Zato je najviše bio kriv oficir Bora iz Paraćinske čete. On je po povratku sa savetovanja u Dulenima — jednostavno objavio mobilizaciju svih ljudi od 18 do 45 godina. Ljude je silom mobilisao. To su koristili i petokolonaši. Oni su se uvukli u odred, a kad su Nemci zapalili jedno selo počeli su da šire paniku. Odred je počeo da se rasipa i izgubio je mnogo od svoje udarne snage. Propao je tako napad na Paraćin i Jagodinu, izbačena je iz stroja jedna dobra četa, sastavljena od

¹⁾ Milivoje-Minja Đilas, student, zamenik političkog komesara Takovskog bataljona, ranjen 29 novembra 1941 kod Užica i zarobljen. Strahovito mučen u zatvoru i kasnije streljan.

²⁾ Mirko Tomić, advokatski pripravnik iz Beograda, član PK za Srbiju. Ubili ga agenti Specijalne policije na Dedinju, 1943.

paraćinskih radnika. Tako smo ostavili slobodan prolaz neprijatelju na najvažnijoj komunikaciji, i dozvolili mu da nas udara s boka.

Primer Bore Paraćinskog najbolje nam pokazuje šta znači kada čovek radi na svoju ruku, kako je bila opasna ta prinudna mobilizacija. I mi smo se u Kragujevcu opekli — mobilizacija dve klase — 1919 i 1920 — ali smo uz pomoć Partije ispravili odmah grešku.

Inače naš Odred je bio ispunio zadatak koji mu je na savetovanju bio postavljen. Uglavnom smo komunikacije bili presekli. Najbolji uspeh je pokazala Prva četa Voje Radića.¹⁾ Ona je zaista potpuno polupala prugu Kraljevo—Kragujevac. A tako isto i Treća četa, koja je prekinula vezu s Lapovom. Oko nas su dobro radili Prvi šumadiski i Drugi šumadiski. Dejan Šumadiski je vodio uspešne partizanske akcije, ali mu je mnogo smetao slom Paraćinaca. Prvi šumadiski bio je majstor za zasede. Međutim, veza između pojedinih naših odreda bila je slaba. Sa Prvim šumadiskim nikakva, Drugim šumadiskim uspostavljena tek pri kraju, s Kraljevcanima — slaba, s Čačanima uspostavio sam ja i tom prilikom bio ranjen.

Što se tiče borbi na severu oslobođene teritorije — odatle nam je pretila opasnost. Nemci i nedićevci su prošli Mačvom i opustošili je. Sada su bili u Valjevu i spremali se za udar na Užice. Stoga smo dobili pismo od Vrhovnog štaba, s Titovim potpisom, da odmah pošaljemo 300 ljudi radi odbrane Užica. Čeka nam je kasnije javio iz Čačka da ljude ne upućujemo, jer je objasnio drugovima kako stoji naša situacija. Odred nam je brojio 600 ljudi, prema 180 krajem septembra, ali nisu svi bili naoružani.

Tako smo se Mirko Tomić i ja dugo razgovarali o opštem položaju. Prekidali su nas avioni. Dok sam išao u sklonište povredio sam nogu, tako da mi se posle gnojila vrlo dugo. Oko dva sata po podne seli smo na voz i pošli za Užice. Imali smo da prođemo kroz Požegu koja je bila u četničkim rukama i gde se svašta događalo. Uzeo sam objavu na svoje ime, a u pantalonama sam imao skrivenu poštu za Glavni štab Srbije.

Usput nam Mirko priča kako mu je bila potrebna muzika. Partizani — među kojima je bilo nekoliko vatrogasaca — uvukli su se u Kraljevo, otišli u vatrogasnu stanicu, obukli uniforme vatrogasaca i s muzikom promarširali kroz ulice grada. Nemci im svuda salutirali. Kad su naši drugovi prešli most, zasvirali su partizanku i tek su se onda Nemci pri-setili šta je i otvorili paljbu²⁾.

U vozu čitamo četnicima „Borbu”. Jednom se dopada i traži nam je. Voz ide vrlo polako. Svi vagoni su proštepani. Nekoliko dana ranije devet „Štuka” napalo je voz u Brđanima. Poginuli su advokat iz Sremske Mitrovice Nebojša Maletić i Žika Popović, profesor iz Šapca. Stigli smo u Požegu po mraku. Na peronu gužva. Četnici razoružali naš Dragačevski ba-

¹⁾ Voja Radić, metalski radnik iz Kragujevca, predsednik Mesnog međustrukovnog odbora u Kragujevcu do 1941. Barjaktar Prve proleterske brigade, danas potpukovnik, komandant Tenkovske brigade.

²⁾ Vidi 10 maj 1942 — pričanje učesnika u ovoj akciji.

taljon, koji je išao na Valjevski front da brani Užice. Samo se nije dao komandant bataljona — stari poznanik iz aule Pravnog fakulteta, Bogdan Kapelan. Bio je odličan komandant.

Mi smo dobro prošli. Niko nas nije napadao. A dan ranije — skinut je s voza Milan Blagojević i ubijen. Nas niko nije prepoznao, pa smo nastavili za Užice. Stigli smo oko devet. Silan utisak. Moderna zgrada Narodne banke (ispred trezora za zlato) sedište je Vrhovnog štaba. Glavni štab za Srbiju nalazi se u zgradi gde se nalazila komandantura. Kad sam bio u Užicu 16 aprila, tu su bili zatvoreni naši oficiri, malo dalje nemački tenkovi i oni odvratni tipovi — SS-ovci. A sada srpska zastava s petokrakom. Spavali smo u gimnaziji, gde sam video oko 300 Nemaca, koje su zarobili naši partizani.

Sutradan sam sreo Kardelja-Bevca, Aleksandra Rankovića-Marka, Žujovića-Crnog, Lolu i Juricu Ribara i mnoge druge. Određen sam za urednika „Borbe”. Imao sam da počnem od svečanog 7-novembarskog broja. Zajedno sa mnom bili su u redakciji profesor Dušan Nedeljković i Marijan Stilinović. Posao je bio vrlo naporan. „Borba” je izlazila svaki drugi dan.

Situacija s četnicima se sve više zaoštravala. 26 oktobra bio je delimično skopčan sporazum s Dražom Mihailovićem u Brajčićima.¹⁾ Već sutradan smo počeli ispunjavanje sporazuma, poslali smo im 500 pušaka i 25.000 metaka, a oni su nam istog dana — ubili Blagojevića. Istovremeno spremali su napad na Užice. Taj napad nije slučajan. U Crnu Goru, iz jedne podmornice, iskricali su se engleski kapetan Hadson — zvani Marko (živeo kod nas duži niz godina u Krupnju, kao inženjer u rudniku), major Zarija Ostojić i major Mirko Lalatović. S njima je bio i radiotelegrafist Veljko Dragičević, koji je odmah izjavio želju da pređe u partizane. Sve do Srbije oni nisu videli nijednog četnika, već samo partizane. Bili su kod nas u Užicu, pa su otišli na Ravnu Goru.

Očevidno je da je dolazak Zarije Ostojića ubrzao otvoreni i opšti napad četnika Draže Mihailovića na naše snage.

Napad na Užice trebalo je da počne između 1 i 2 novembra, ali smo ih mi na vreme otkrili. Pohapšene su vođe napada; od pravca Bioske — neki rezervni oficir, učitelj iz Hrvatske, a organizator Čeda Zaharić, Stojadinovićev poslanik; od pravca Čajetine — rezervni potpukovnik Andrija Jevremović; od pravca severa Karan-Kosjerić — poručnik Staja

¹⁾ Dvadeset i šestog oktobra drug Tito, drug Sreten Žujović i Mitar Bakić sa osam pratilaca otišli su u Brajiće, u štab Draže Mihailovića, gde su postigli sporazum po nekim pitanjima. Na tome sastanku Draža Mihailović je odbio naš zahtev da engleski kapetan Hadson prisustvuje razgovorima. Očevidci ovog sastanka iznose neke zanimljive pojedinosti. U sobi Draže Mihailovića nalazio se jedan narednik, kome je na leđima stalno, i danju i noću, bila drvena kasa. Kad je Draža Mihailović hteo nešto da isplati, taj se čovek dizao s postelje na kojoj je potrbuške ležao i Draža je otključavao sanduk i vadio novac. Pred Dražom Mihailovićem nalazile su se rasprostrte sekcije i on je s olovkom u nekoliko boja povlačio linije gde su mu se nalazili odredi. U toku sastanka on je obavio nekoliko telefonskih razgovora sa komandantima svojih odreda. »Koliko imate ljudi? Petnaest! Vi držite položaj taj i taj... Koliko vi imate ljudi? Šezdeset! Vi ćete držati taj i taj položaj«. Naši drugovi su po povratku iznosili ove svoje utiske i pričali kako je Draža Mihailović mislio da je drug Tito Rus.

Filipović.¹⁾ Svi su se jedno držali. Mislili su da ćemo ih odmah streljati. Neki od njih su obično oružje u rukama Draže. S njima zajedno pohapšeni su mnogi seljaci-četnici. Njima smo održali govor pa ih pustili.

Napad je propao sa svih strana još u začetku. Samo su od Požege — kapetani Vučko Ignjatović, Marinković i Miloš Glišić²⁾, najgori među komandantima Draže Mihailovića, otvoreni Nedićevi agenti — sa svojim četama, na čelu sa žandarmima, agentima i finansima doprli do Trešnjice, na tri kilometra od Užica, gde su ih naši razbili.

Boža Javorski je prodro u Ivanjicu i ubio jednog od najboljih naših ljudi iz Srbije — Stevu Čolovića.

Mi smo stalno bili u stanju pripravnosti. Marko je noću sa komandantom mesta Vukolom Dabićem³⁾ vršio kontrolu. Od nas svijuu u Agitpropu našao je samo jednog druga spremnog, u odelu i cipelama. Ostali su spavali bez cipela.

Posle ovog neuspelog prodora od Požege, došao je novi napad, sa severa, od Kosjerića. Napadao je kapetan Dragoslav Račić, zauzeo je Karan, ali smo ga odbili. Posle smo oslobodili i Požegu, ali uz velike gubitke. Žujović-Crni je teško ranjen u stomak dum-dum metkom; zatim je poginuo Bogdan Kapelan i još mnogo drugova iz komandnog kadra. Bogdan je pao gazeći reku i pevajući. Naši su gonili dražinovce daleko. Povratili su Milanovac, a zatim krenuli na Ravnu Goru. Borce naših jedinica naročito su ogorčili zločini Dražinih ljudi. Kod Kosjerića je žandarm Filip Ajdačić sa svojim pomoćnicima ubio 17 drugova i drugarica. Zverski su ih mučili. Drugarice su prvo silovane, a zatim ih je Ajdačić pekao. Leševe smo mi kasnije preneli u Užice i svečano sahranili.

U „Borbi” od 18 novembra 1941 napisao sam sledeći dopis o ovom zločinu:

RAVNOGORCI KRAJ KOSJERIĆA IZVRŠILI GROZAN ZLOČIN

Užice, 16 novembar

Nečuveni zločin dogodio se nedaleko od Kosjerića. Zločin koji ne zaostaje nimalo za odvratnim zverstvima koje je okupator činio po Mačvi, u Kragujevcu i drugim našim mestima.

Prilikom opšteg ravnogorskog napada na Užice, jedno njihovo odeljenje dobilo je nalog da napadne na Karan. Taj je napad izvršen

¹⁾ Svi ovi oficiri pušteni su kasnije na slobodu. Jevremović i Filipović i danas se kriju od naših vlasti.

²⁾ Kapetan Vučko Ignjatović, ubica Milana Blagojevića, početkom 1942 godine prešao je na sektor Nove Varoši i učestvovao s Italijanima, nedićevcima i muslimanskom milicijom u napadu na Novu Varoš. Tu je došao u sukob oko vlasti s Nedićevim dobrovoljcima Radojkom Đurićem i Slavkom Ilićem, potporučnicima. Radojko Đurić je bio desna ruka Bože Javorskog. On je ubio Ignjatovića u Novoj Varoši, a poginuo je kao komandant IV Nedićevog bataljona, kod Ušća na Ibru, 1944 godine. Naša Četvrta crnogorska uništila je čitav bataljon i ubila Đurića. Drugi požeški kapetan Marinković bio je po zanimanju šef katastra u Požegi. On se negde skriva. Treći kapetan, Miloš Glišić, izgleda da se sada nalazi u Nemačkoj.

³⁾ Vukola Dabić, poginuo nedaleko od svog rodnog mesta Buara, kraj Užica, u Prvoj ofanzivi 1941 godine.

KRAGUJEVAC, 21 OKTOBRA 1941

KRAGUJEVAC, NOVEM-
BRA 1941. Sa stepenica
Kreisgericht-a, Sima Ke-
rečki, Ljotićevac, govori

na mučki način. Ravnogorci su razoružali jedan deo partizana, a zatim su počeli da hapse po varošici sve one ljude i žene koji su učestvovali u narodno-oslobodilačkoj borbi, koji su pomagali partizane. Tako su nakupili preko 80 ljudi. Tom prilikom su zadržali i uhvatili dva kurira, koji su išli prema Valjevskom frontu, gde su Nemci pokušali prodor ka Užicu.

Sve pohvatane partizane i njihove prijatelje poterali su te zveri u ljudskom obliku u pravcu Ravne Gore. Krenulo je preko dvadeset naoružanih ravnogoraca, a na čelu im je bio jedan starac od 60 godina, koji je određen za sprovodnika. Usput se prema partizanima postupalo strahovito. Za najmanju reč udarani su kundacima. Kada je povorka odmakla jedan deo puta, stigao ih je ravnogorac — žandarm Ajdačić. On je prišao partizanima i odabrao devet lica: Maksima Markovića, zemljoradnika iz Kosjerića, Dragoslava Markovića, kamenoresca iz Kosjerića, Milivoja Kevića, marvenog lekara, izbeglicu iz Hrvatske, Svetozara Poznanovića, radnika iz Kosjerića, Jelenu Subić-Gmizović, narodnu učiteljicu iz Seče Reke, Milevu Kosovac, narodnu učiteljicu iz Taora, Prvoslava Gmizovića, sudiju iz Užica, kurira iz Valjeva „Eru” Joksimovića i još jedno lice čije se ime nije moglo da utvrdi.¹⁾

Ajdačić je rekao da ih vodi na saslušanje. A poveo ih je s pet-šest ljudi u klisuru Ridova, kraj sela Skakavca. Tu je otpočelo zversko mučenje. Partizani su premlaćivani kundacima, živima su vadene oči, ložena im je vatra po telu. Obe drugarice su bile silovane, a zatim izbodene bajonetima. Zatim su ti krvoloci ostavili leševe i umakli u nepoznatom pravcu. Ostalih sedamdeset partizana i njihovih prijatelji odvedeni su u pravcu Ravne Gore i o njihovoj sudbini ništa se ne zna.

Kad su partizanske snage oslobodile ponovo Kosjerić, otkriveni su u klisuri leševi poubijanih drugova. Oni su pružali groznu sliku — glave razmrskane kamenjem, polunagorela tela, preklane žene.

Tela ovih mučenika prenesena su u Kosjerić. Odatle su prevezena u Užice, gde će biti sahranjena kako pristoji palim borcima u borbi protiv okupatora i njihovih slugu.

Jedna komisija građana pregledala je sva telesa. Zapisnički su utvrđene sve smrtonosne povrede. Isto tako će i jedna lekarska komisija pregledati tela mučenika i zapisnički utvrditi kakva su sve zverstva činili ravnogorci.

Jedan od vinovnika ovog zločina već je u partizanskim rukama. On priznaje svoje nedelo. Partizani će pohvatati i ostale zločince, koji su učinili taj grozni zločin. Kazna ih neće mimoći.

Neka je slava palim borcima! Neka su po hiljadu puta proklete sluge okupatora, koji za njihov račun kolju srpske sinove! Neka živi jedinstvo svih poštenih rodoljuba u borbi protiv Hitlera i njegovih slugu!

¹⁾ Još osam lica žandarm Ajdačić ubio je na drugom mestu.

Dok smo odbijali napade četnika Draže Mihailovića, navalili su Nemci od Kraljeva i Valjeva, ali su ih naše snage odbile. Tu je ranjen i naš heroj Fića Kljajić. U pravcu Varde Nemci su ostavili oko 250 mrtvih i ranjenih. Još više je drugove ogorčilo što je Draža Mihailović, odnosno njegov pomoćnik potpukovnik Dragoslav Pavlović, predao 350 naših drugova Nemcima, u Valjevu. Ti su drugovi zarobljeni u Milanovcu, Karanu i drugim mestima. Jedan od njih je pobjegao iz Valjeva i s njim sam razgovarao u bolnici.

U „Borbi” od 20 novembra objavio sam sledeći dopis:

RAVNOGORCI PREDAJU PARTIZANE NEMAČKIM VLASTIMA U VALJEVU

Milorad Tešić, partizan Sedme čete Trećeg bataljona Prvog šumadskog odreda bio je zarobljen u Milanovcu. Ravnogorci su ga predali Nemcima u Valjevu zajedno sa trista pedeset drugova. Tešić je uspeo da pobjegne. Donosimo njegov iskaz:

„Pre deset dana u Milanovcu, u subotu u 12 časova, zarobili su nas i razoružali četnici. Mi smo bili opkoljeni u bolnici. Četnici su tražili našu predaju, ili će zapaliti bolnicu. U početku na naše povike: „Dole okupatori!”, odgovorili su isto: „Dole okupatori!” Zatim su pozvali našeg komandanta na pregovore. Komandant bataljona, učitelj Vukotić, otišao je na pregovore i posle izvesnog vremena vratio se sa uslovima: ili ćemo biti svi zapaljeni zajedno s bolnicom, ili moramo položiti oružje, a zatim ćemo biti svi pušteni. Samo ako neko izjavi želju da ostane među četnicima — ostaće. Zadržaće, usto, dok ne ispituju, komandante, komandire, vodnike, političke komesare i zamenike. Svima jemče život i punu bezbednost. Na glasanju povodom tih uslova neznatna većina izjasnila se za predaju.

Četnika je bilo oko tri do četiri stotine, a nas oko sto pedeset drugova. Mali broj nekih seljaka iz okoline pustili su odmah, a sve ostale odveli su u Takovo. Sprovodilo nas je desetak četnika, otprilike na svakih deset jedan sprovodnik.

Iz Takova smo odvedeni u Brajiće, gde smo prenoćili. Tu nas je stiglo oko sedamdeset drugova i pridružilo nam se još oko trideset. Tu su nam sve oduzeli — i novac, i obuću, i odelo. Ostali smo samo u donjem rublju, a retko ko da je imao još koju prnju na sebi. Maltretirali su nas, naročito drugarice, a neke su i udarali.

Iz Brajića su nas odveli na Ravnu Goru. Pred dolazak na Ravnu Goru neki major, onizak, crn, brkat, dočeka nas je rečima: „A tu li ste, majku vam vašu! Vi ste krivi što nas Nemci ubijaju, kad ste mirovali nas Nemci nisu tukli. Vi čekate od Staljinu spas, — majku li vam vašu i vašem Staljinu!”

Na Ravnoj Gori nam se pridružilo još oko 150—200 ljudi, drugova zarobljenika. Među njima bilo je i nekoliko drugarica. Tu smo u Ribnici prenoćili. Ujutru nas 300—400 sprovedeno je u Mionicu. U Mionici smo stajali nekoliko sati pa nam je rečeno da ćemo u Markovu Crkvu, gde je za nas spremljen logor. Međutim, prošli smo Markovu Crkvu, a nisu nas zaustavljali, već su nas vodili dalje.

Tom prilikom neki vojvoda četnički, mislim da se zove Kamenica, održao je govor u kome je između ostalog rekao:

„Komunističke vođe pogazile su sporazum. Njihovom krivicom došlo je do bratoubilačkog rata. Nemci su prema nama, Srbima, bili dobri, a komunisti su krivi što je došlo do krvi i žrtava. Nema se šta očekivati od Rusije i Staljina (pri tom psuje majku Staljinu). Ja vam dajem reč i garantujem svojom četničkom čašću da neće niko od vas biti predat Nemcima.”

Međutim, neposredno iza toga, u mestu zvanom Slovac, sačekali su nas Nemci i nemački kamioni. Svi smo bili potrpani u kamione i sprovedeni u Valjevo.

U Valjevu su nas smestili u neku veliku zgradu, izgleda neki stari mlin ili magacin. Iste večeri izdvojili su komandanta bataljona i drugarice. Njih su saslušali, drugarice su odveli iste večeri, a komandanta sutra izjutra. Ne znam ništa više o njima. Saslušali su nas tridesetinu. Pri privođenju na saslušanje morali smo proći kroz neka odeljenja, gde su s jedne i s druge strane stajali Nemci, ljotićevci, nedićevci i četnici, udarali su nas kundacima i drškama revolvera. Saslušali su nas Nemci. Uglavnom su uzimali generalije, pitali ko je naš politički komesar, kada smo stupili u odred i posle svršenog takvog saslušanja ispred imena udarali krst. Pitali su nas da li znamo šta to znači, a istovremeno su odgovarali da to znači smrt. Na saslušanju su nas pesničili i udarali čizmama u stomak i gde su stigli. Dok smo bili u zatvoru, jednom nas je posetio i onaj vojvoda, zvani Kamenica, i rekao: „Kako ste? Ne bojte se, i ja sam sa vama!”

Ja sam uspeo sa jednim drugom jedne večeri, kada tu nije bilo stražara, da se popnem na tavan, zatim da se zavučem na krov i odozgo da se spustim niz oluk. Pobegao sam preko nekih bašta, pa preko jednoga puta pored karaula i stražara i provukao sam se kroz žice, kojima je opasan čitav grad. Prvi put sam naišao na drugove u selu Leskovici. Tu sam već dao svoj prvi iskaz”.

Jedan od najlepših dana u Užicu bio nam je 7 novembar. Za taj dan izišao je svečani broj „Borbe”¹⁾ na 16 strana. Ponosili bi se tim brojem pre rata i beogradski listovi što se tehnike tiče, a već sadržaj! Radi čestih pojava aviona preneli smo štampariju u stanove Narodne banke u pravcu Bajine Bašte na dva kilometra od grada. Dovukli smo jedan tigl, dosta hartije i slova iz Čačka, tako da je posao dobro odmicao.

Proslava 7 novembra imala je silnog uticaja na moral naših trupa. Sumrak se spuštao, na Glavnom štabu lepršala se zastava, a crvene sijalice bacale su na daleko lik crvene zvezde. Bataljoni su marširali čvrstim korakom jedni za drugim. Na tribini, na pijaci, svi — Stari i ostali. Drug

¹⁾ Vidi kliše na idućoj strani.

[illegible]

Jovanović Bradonja¹⁾ i Vukota Dabić na konjima podnose raport, vrše smotru i svečanost otpočinje. Govori Lola — odlično. Izlaze mi pred oči Đuro Strugar, Vlada Vitasović,²⁾ Joca Jovanović. Oni leže mrtvi. S njima toliko mnogo drugih drugova. A mi proslavljamo veliki Oktobar. Marširaju bataljoni. Koliko će drugova pasti danas, sutra. Krvavo plaćamo slobodu. Zato ćemo je znati čuvati. Lepo je govorio Mirko Tomić u ime naroda neoslobođene teritorije. Tako se završio 7 novembar.

Život se nastavljao istim brzim tempom: nedovoljni su dan i noć. Sreo sam mnoge drugove iz Beograda, ali mi niko nije znao da kaže šta je s Olgom i mamom. Svaki dan bih morao da idem iz hotela „Palas“ uzbrdo. Posle bi mi ranjena noga otekla. Zato mi je Stari dozvolio da se preselim u Banku. Tu sam provodio ceo dan, a uveče se vraćao u hotel. Počeo sam da radim i u Agit-propu. Pokazalo se da naši drugovi ne mogu još lako da se snađu u novoj situaciji. Iz ilegalnog rada trebalo je preći na organizovanje širokih narodnih masa u ustanku protiv Nemaca. Tu je bilo i zapinjanja. Učili smo. I niko ne zna bolje nego partizani da se uči na svojim greškama.

Borbe s četnicima su se nastavljale. Naši su zauzeli Pranjane i mogli smo ih potpuno likvidirati za dan-dva, ali je Stari naredio da se to ne čini. Inače Draža Mihailović je bio pred masom prilično razgolićen, na bojnopolju takođe smo ga tukli.

On je molio pregovore preko kapetana Mitića.³⁾ Mi smo ih prihvatili. Mi smo uvek bili za jedinstvenu borbu protiv okupatora. Ali Draža je nudio pregovore jer je bio potpuno potučen, bez vojske. I mi smo imali gubitaka: oko 300 ranjenih. Na pregovore su otišli Aleksandar Ranković-Marko, Lola Ribar i Pera Stambolić⁴⁾. Jedva je došlo do konačnog teksta sporazuma. Ali četnici su postigli jedan deo svojih ciljeva. Osakatile su nam prilično jedinice, dali su vremena Nemcima i nedićevcima da se pripreme, a najvažnije — oduzeli su nam inicijativu protiv Nemaca. Da nas nije napao Draža, oslobodili bismo i Kraljevo i držali sve drumove do Beograda, onemogućili koncentraciju neprijatelja i tako spasili slobodnu teritoriju.

Neprijatelj se borio svim sredstvima protiv nas. Njegovi špijuni su digli u vazduh našu fabriku oružja. Fabrika je bila smeštena u desnom tunelu trezora Narodne banke. Levi tunel bio je određen za sklanjanje građana za vreme napada iz vazduha. Između ta dva tunela bio je poprečni tunel, gde se nalazila silna artiljeriska municija. Špijuni su se uvukli s paklenom mašinom u tunel koji je služio kao sklonište za narod i postavili je uz artiljerisku municiju. To se posle utvrdilo pomoću pravca rasprskavanja paklene mašine. Uoči eksplozije ja sam došao u Banku i, pošto me je noga bolela, legao sam na jednu postelju u velikoj sali i, da mi ne bi svetlost smetala, stavio sam na lice kožni kaput s gunjem Mitra Bakića.

4*

¹⁾ Pukovnik Radivoj Jovanović-Bradonja danas je komandant XIV korpusa.

²⁾ Vladimir Vitasović, profesor, urednik »Trideset dana«, ubijen 1941.

³⁾ Kapetan Mitić, predstavnik Draže Mihailovića u Užicu.

⁴⁾ Petar Stambolić je danas sekretar ASNOS-a.

Tek što sam zadremao (bilo je oko dva i po) trгла me eksplozija i sve se počelo da ruši oko mene. Ležao sam pod ruševinama poprečnog zida. Pokušao sam da maknem glavu, ali me gomila cigalja još jače pritiskala, tako da nisam mogao da se pomerim. Desna mi je ruka samo bila slobodna — i njom sam mlatarao kroz vazduh. Ležao sam živ zatrpan. Glava i kičma su me bolele. Mislio sam na žive zatrpane ljude u Beogradu i pitao sam se da li imam hleba i koliko ću dana ovako moći izdržati. Zatrpan sam bio dosta dugo. Zvao sam drugove, ali niko nije dolazio. Čule su se samo stalne eksplozije. Nisam znao da je eksplodirala municija, već sam mislio da nas avioni bombarduju. Desetak metara od mene sedeo je Đoka Jovanović-Jarac¹⁾. Zašto me on ne spasava? Odjednom sam čuo viku. Neko je kopao cigle, beton. I najzad sam se oslobodio. Bio je to drug Iso,²⁾ zubotehničar iz Valjeva. Njega je Marko poslao da vidi šta je sa mnom. Mislili su da sam mrtav.

Kad sam istrčao napolje eksplozija se još neprestano čula. Bilo je ogromno municije, baruta, 12.000 tromblonskih bombi. Eksplozija je izbacila barut koji se posle zapalio, tako da je veliki deo ljudi iz naše straže bio opečen. Ukupno je poginulo preko 200 lica, od toga 90 žena i dece koji su se nalazili u tunelu. Čitava jedna šihla radnika i radnica. Ti su se ljudi herojski držali. Pod starom Jugoslavijom pravili su 180 pušaka na dan, a kad su došli partizani povećali su proizvodnju na 450! Jedan deo radnika se ugušio. Oni su bili zatvoreni u zadnjem delu tunela. Nađeni su u krajnjem uglu — u gomili — držeći maramice i krpe na ustima, a prema njima je sedeo komesar fabrike, kao da im govori. Tako umiru sinovi radničke klase!

Eksplozije su trajale čitavu noć. Prestale su tek kad su ulazi zatrpani. Nastradalo je i mnogo građana u tunelu, koji su se tu sklonili od aviona. Najviše dece. Jedan leš je bačen preko Banke na krov jedne kuće, 50 metara daleko. A posle su se gestapovci hvalili da su ubili 1000 komunističkih funkcionera u trezorima³⁾.

¹⁾ Đorđe Jovanović-Jarac, književnik iz Beograda, poginuo 1943 kao komesar Kosmajskog odreda.

²⁾ Iso — Isidor Brdarić, zubotehničar iz Valjeva.

³⁾ Eksploziju u Užicu izazvali su petokolonaši. To su otvoreno priznavali okupatorski listovi. »Obnova« u broju od 1 decembra 1941 pisala je:

»Zločini komunističkih zločinaca našli su prvu kaznu još pre oslobođenja Užica. 21 ovog meseca izbila je jedna dobro pripremljena eksplozija u trezorima Narodne banke u Užicu. Komunisti su bili preneli u ove trezore mašine iz fabrike oruzja Pošinger, koja je stalno bila u Užicu. Komunisti su hteli tu u trezorima da izrađuju puške i municiju i zato su pokupili radnike specijaliste sa svih strana. U isto vreme u trezore su sklonili i svu svoju municiju i eksplozive. 21 o. m. kad su trezori bili puni komunističkih funkcionera i radnika desila se strahovita eksplozija koja je trezor razorila i sve koji su se nalazili pobila je. Iskopano je blizu 650 leševa, ali broj ovde poginulih komunista je preko hiljadu, a po nekim obaveštenjima možda se bliži i cifri od dve hiljade jer mnoge podzemne galerije nisu mogle biti otkopane i u njima su se eksplozije neprestano ponavljale.«

Drug Tito je svakog dana obilazio radnike u fabrici oruzja. Tih dana baš je bilo gotovo 50 naročitih pušaka, takozvanih »partizanki«. Te puške su imale na cevi iznad zatvarača urezanu petokraku zvezdu i natpis: »UPO« — Užički partizanski odred. Te puške su bile velika retkost. Jedna »partizanka« sačuvala se kroz sve ofanzive do proleća

Ponedeljak, 24 novembar

Užice. — Krenuli smo, Pera Stambolić, drug B.¹⁾ i ja na pregovore s dražinovcima u Čačak. Mi smo komisija za ispitivanje krivica. Njihovi pretstavnici su kapetan Mitić, neki ruski emigrant i jedan sudija — Prečanin. Četnici došli nespremni. Kao najveći zločin iznose da je neki Lindermajer sekao seljacima uši. Gde i kada — nisu znali da kažu. Sastanak je išao dosta glatko. Četnici priznaju zločin predaje 350 drugova Nemcima, Kosjerić i Mionicu. U ovom poslednjem mestu streljali su 17 naših drugarica i 16 drugova. Jedna je bila samo ranjena pa je pobjegla. Izneli smo je pred četničku gospodu. Ona veli da su među streljanima bile i tri mlade doktorke iz Beograda. Da li je Olga među streljanima?

Za „Borbu“ od 27 novembra 1941 napisao sam razgovor s tom devojkom:

TRIDESET I TRI DRUGA I DRUGARICE SVIREPO UBIJENO KRAJ BRAJIĆA

U okolini sela Brajića streljano je sedamnaest drugarica, lekarki i bolničarki, kao i šesnaest drugova, mahom ranjenika. Iz te grupe se spasla jedino radnica Leposava Lukić. Ona je ranjena u ruku i ovih dana je stigla u jedan grad na oslobođenoj teritoriji. U nevezanom razgovoru ova devojka kaže:

1944 godine. Kada je vojna misija Vrhovnog štaba posla u Moskvu 1944 godine, naš Vrhovni štab je poslao maršalu Staljinu tu pušku na poklon.

Na dan 21 novembra 1941 drug Tito je obišao fabriku, ali se na pola sata pre eksplozije vratio u svoju kancelariju, u zgradu Narodne banke, koja je udaljena od fabrike svega desetak metara. Odmah posle eksplozije suknuo je ogroman plamen zapaljenog baruta od koga su poginuli neki naši drugovi. Dragoslav Prodanović, partizan iz Klinaca, koji je bio u pratećoj četi Vrhovnog štaba, izgoreo je sasvim. Izgoreo je po licu Đuza Dragičević, koji je 1944 godine poginuo u Bosni. Zatim su poginula dva kurira, jedan iz Bosne, a drugi iz Mačve. Drug Dragan Maletić, metalski radnik iz Valjeva, teško je ozleđen. Takođe je tog dana dobio opekotine po licu profesor Pavle Savić. Metalac Hasan iz Valjeva, koji je bio u Pratećoj četi, izgoreo je po licu i telu, pa je posle nekoliko dana nestao na zlatiborskom drumu, prilikom proboja Nemaca. Kurira Milana iz Obrenovca eksplozija je bacila čak na krov susedne kuće. Usled vatre drug Tito nije mogao da izađe iz zgrade Narodne banke. Drugovi su mu bacili uže da se spusti s prvog sprata, jer su stepenice bile u vatri i dimu. Međutim, drug Tito je pričekao i kad je vatra prestala, sišao je niz stepenice kroz dim i barut.

U levom tunelu trezora nalazilo se mnogo žena i dece koji su se tu sklanjali od bombardovanja. Srećom, dan je bio oblačan pa nije bilo mnogo sveta kao obično. Ipak se u tom tunelu nalazilo do stotinu duša.

U drugom tunelu, gde su se nalazile mašine za izradu metaka, svi radnici nisu izginuli od eksplozije. Oni su se povukli u zadnji deo tunela gde ih je ugušio dim. Drug Aleksandar Ranković, drug Milovan Đilas i Slobodan Penezić-Krcun ušli su nekoliko sati posle eksplozije u trezore dok su još trajale detonacije u srednjem delu tunela. Kraj mašina su zaticali radnike ugušene od gasa. U jednom uglu krajnjeg tunela ugledali su grupu radnika i radnica s maramama na ustima, a prema njima bio je okrenut komesar fabrike, drug Manojlo Smiljanić, student, sin prote Milana Smiljanića, danas poverenika ASNOS-a.

¹⁾ Drug B. nalazi se u nemačkom zarobljeništvu.

„S drugovima i drugaricama iz Posavskog i Kosmajskog odreda bili smo upućeni na oslobođenu teritoriju. Bilo nas je trideset i tri. Drugovi su bili većinom ranjenici i lekarski preporučeni za bolnicu.

Do Ljiga smo došli kamionom. Tu nas dočekuju četnici vatrom iz pušaka. Zatim su se izvinili objašnjavajući da je nesporazum. Pustili su nas da tu održimo miting i prenoćimo. Zatim smo krenuli preko Mionice za Gornji Milanovac. U Mionici smo stigli uveče. Tu su nam oduzeli oružje, izvršili pretres i priveli ravnogorskom štabu.

U štabu su nas dočekali neprijateljski i grubo. Odmah su nam saopštili da će devojke pustiti, a drugove streljati. Mi smo odbile da se odvojimo od drugova, te su nas sve zajedno povelj za Ravnu Goru. Pošli smo za Brajiće, često su nas gonili da trčimo. Stalno su nas kinjili, često udarali kundacima. U Brajićima nas dočekuje ađutant Draže Mihailovića i kaže:

— Što to groblje vodite sobom? Što ih niste pobili!

Zatim nas odvođe u selo Teočin. Tu smo prenoćili u jednoj kafani. Pri tom su izvršili pretres — otimačinu. Skinuli su nam sve toplo odelo, obuću, šatore i odveli nas u selo. Mislim da se zove Klaonice. Tu su nas strpali u jednu jarugu sa šipražjem — drugarice su posedale. Četnici su počeli da se dogovaraju zviždanjem. Jedna grupa iza nas počela je da puca. Na to su i ostali pripucali na nas, bez ikakve prethodne pripreme.

Mnoge su drugarice pevale, držeći se hrabro. Ja sam ranjena u ruku i odmah sam legla. Napravila sam se da sam mrtva. Kada je pao mrak, izvukla sam se iz jaruge i pobešla.

Koliko znam u toj grupi su bile ove drugarice i drugovi: Vuja Oljača, Olga Jojić, neka Boba, doktorka Loti Ebl, neka doktorka Olja, visoka plava, zatim komandant Kosmajskog odreda Todorović s drugaricom. Ostale drugove i drugarice ne znam, jer su bili iz drugih odreda.

*

Pozvali smo četnike da dođu u Užice i vide leševe izmučenih iz Kosjerića. Onaj ruski emigrant je rekao da su to možda četnički leševi, ali je brzo promenio ton. Specijalnim vozom pošli smo za Užice. U vozu sam došao u sukob s Mitićem. Govorio je da je Crni čovek bez reči, da Ignjatović ima pravo i najzad je rekao taj gardiski oficirčić:

— Može Užice uskoro biti naše!

Odgovorio sam mu oštro. Pera me je jedva umirio. Po dolasku sam otišao Starom i referisao mu šta je bilo. Nemci su otpočeli ofanzivu od Valjeva. Naši su preoteli Rudnik.

Utorak, 25 novembar

Užice. — Idući sastanak s četnicima u četvrtak. Nemci su pred Ljubovijom. Snage zasad nepoznate.

Sreda, 26 novembar

Užice. — Iz Ljubovije javljaju da je jedno odeljenje od 150 Nemaca opkoljeno — 40 ubijeno, 40 ranjeno. Ostali pobešli zahvaljujući magli. Na Bukovima nadire 2.000 Nemaca s artilerijom.

GRUPA PRVOBORACA VALJEVSKOG ODREDA U LETO 1941. *S leva na Jesno stoje: Čika Luka Stević, pop Vlada Zečević, Moma Đurić, Živorad Čosić, Zdravko Jovanović (poginuo u Sloveniji 1943 kao komandant brigade), Pera Jovanović (poginuo u borbama za oslobođenje Kraljeva 1944.) (Snimak načinjen septembra 1942 u Mliništu u Bosni)*

NEMAČKI VOZ KOJI SU PARTIZANI SRUŠILI U SRBIJI 1941. *(Slika nađena kod nemačkog vojnika)*

»Pojavio se na drumu za Jagodinu i neki Toza Mu-

MASOVNO STRE
NJE U BARI K
ŠAPCA, AVGUSTA

LIJACNI DAN U KRALJEVU, U JESEN 1941 (U gornjem desnom uglu slike vidi se transparent na kome piše na nemačkom: «Pobeda sa Evropom, pobeda za Evropu»)

NEGDE U SRBIJI U JESEN 1941

ZASTAVA SLOBODE U UŽICU, OKTOBRA 1941

SPROVOĐENJE ZAROBLJENIH NEMACA KROZ UŽICE, U JESEN 1941

Četvrtak, 27 novembar

Čačak. — Krenuli smo dresinom za Čačak. Kod Trbušana naleteo „Hajinkel”. Da nas jedan železničar nije zaustavio, došli bismo pravo pod njegove mitraljeze, jer je leteo na 50 metara i mitraljirao prugu i drum. U Čačku, u štabu, doznali smo da su avioni napali kod Preljine voz iz Milanovca. Bomba ubila jednog partizana i jednog ranila. Dok smo čekali četničku komisiju, stigla je vest da su Nemci zauzeli Knić. Iz tog pravca je išlo 2.000 Nemaca i nedićevaca s konjicom. Naši su do nogu potukli nedićevce pre toga kod Vučkovice. Susreli su se u zoru po izmaglici. Naši otvorili paljbu s 10 metara. Od Kraljeva takođe ide 2.000 Nemaca s tenkovima i avionima. Probili se prilično duboko.

Dolaze četnici s engleskim kapetanom Hadsonom. Istražna komisija nije stigla, već glavna — za vojna i politička pitanja. Tu su major Radosav Đurić¹⁾ iz opsade Kraljeva, i major Mirko Lalatović koji je podmornicom stigao iz Egipta. Iz prvih reči primećuje se da na Ravnoj Gori postoje dve struje — jedna Nedićeva, a druga umerenija. Obe su za obračun s nama — samo pitanje trenutka. To potvrđuje i major Radosav Đurić, koji kaže da je od prve grupe „osuđen na smrt”. Teško se pogađamo. Mi smo istražna komisija, a oni su glavna. A sporazumom predviđeno da se prvo kazne krivci za sukob, pa tek onda da se srede sva ostala pitanja. Četnici bi hteli obrnuto: da se vrate u neke gradove, a ono što je bilo — briši. Jedva se nekako sporazumesmo. Onaj Lalatović kao i ja skače na svaku reč. Slab diplomata. Drugovi su nas držali. Zanimljivo je držanje Engleza. On je pitao:

„Engleski generalštab hoće da zna može li biti trajan sporazum između četnika i partizana?”

Čak pretura po torbi i vadi neke radiograme i čita ih:

„Engleska vlada šalje pozdrave jugoslovenskim vođama zbog postignutog sporazuma”.

Dalje mi veli da su SSSR i Engleska održali savetovanje povodom sukoba kod nas i dali izjave da „Jugoslavija nije interesna sfera ni jednih ni drugih”.

Četnicima smo saopštili da Nemci vrše ofanzivu sa svih strana na slobodnu teritoriju — pravili su se da ne znaju, (a šta je rekao Mitić na prvom sastanku: „Užice će biti naše”!) — i da je najhitnija potreba da se teritorija brani. Stari mi je preko telefona saopštio da tražim od njih da oni drže sektor Ravne Gore i da je hitno potrebno da se komande sastanu. Četnici odbijaju. Nikako ne pristaju na odbranu. Najzad, posle nekoliko razgovora sa Starim preko telefona, pristaju da se komisije nađu, sutra, u petak, u Pranjanima.

Vraćamo se dresinom. Avioni su pre toga mitraljirali sve do Užica. Hladno. Stižemo bez teškoća. U našem štabu ozbiljne vesti. Nemci zauzeli Ljuboviju i nadiru s obe strane Drine. Dangić neće da pusti naše na drugu obalu da zaustave Nemce, koji idu s velikim snagama. Kod Bukova težak položaj. Nemci zaobišli zasede Valjevaca. Jedna četa Užičkog odreda

¹⁾ Major Radosav Đurić u leto 1944 pristupio je našoj vojsci i danas je potpukovnik i načelnik Operativnog odeljenja Druge armije.

(račanska) nije mogla da ih zaustavi.¹⁾ Od ovog pravca išlo je do 4.000 Nemaca sa tenkovima, topovima i avijacijom.

Bevc smatra da se nećemo moći održati. Jedan deo štamparije selimo noćas.

Petak, 28 novembar

Užice. — Situacija sasvim kritična. Evakuacija je tu. Oko 11 uzbuna, ali avioni ne dolaze. Selimo štampariju i štampane tabake „Istorije”. Deli se letak građanima da daju sve od sebe za odbranu grada, pozivamo decu i žene da se evakuišu iz grada. Određen sam za pomoćnika Mitra Bakića za evakuaciju. Dolaze Pera Posavski i Petar Stambolić s pregovora u Pranjanima. S njima je i Englez. Došao po radio-stanicu. Nemci se približuju sa svih strana. Naše prve kolone kreću put Zlatibora. Ja pratim kamion. Noga mi je bolje. Mogu da navučem gojzericu. Na dva dana pre ove trke — засушила mi se rana. Grabi kamion serpentinama ispred Mačkata. Jedna mina bi onesposobila čitav drum. Dole u grad stižu sve gore vesti. Nemci se ukopčavaju iz Kosjerića Starom u telefonski razgovor i poručuju: „Sve je u redu. Nema opasnosti, neka se trupe vrate u kasarne.” Isto tako su izdali lažno naređenje Dejanu Šumadiskom.

Čačak je pao. Stižemo na Zlatibor. Palisad. Gazim prvi sneg, razmišljam šta nas čeka: borbe, planina, zima, glad. Smeštamo se u vilu beogradskog advokata Ace Pavlovića. Ležem na neku fotelju. Tako smo proveli prvu noć našeg velikog marša po zemljama Jugoslavije.

Subota, 29 novembar

Pokret. — Na Zlatiboru smo. Nered. Stvaramo gardu i određujemo Plavu Veru — Daru Pavlović²⁾ da dočekuje ljude u kafani na drumu. Montiramo radio i štampariju. „Borba” do podne složena. Samo čekamo na Bevca da je pogleda. Savija se „Istorija”. Silazim autom do Čajetine da vidim šta ima novo. Srećem Mitra Bakića i Mirka Tomića. Dolazi jedan kamion i neka kuvarica veli da je palo Užice. Hoćemo da hapsimo tu ženu. Jedna „Umetnička četa” pravi paniku. Utom huka aviona. Sklanjamo se u

¹⁾ Odbranom Bukova komandovao je Dejan Šumadiski — »Major«. On je imao Orašku i Moravsku četu Drugog šumadiskog odreda, dve čete Užičkog bataljona (s kojima su bili Ljubo Đurić, narodni heroj Aleksa Dežović, poginuo na Drini 1943, i narodni heroj Lune Milovanović, poginuo 1944), kao i dve čete Valjevskog odreda. Valjevci su bili na podnožju Bukova, a ostale snage na samom grebenu. Jake nemačke snage, potpomognute tenkovima, napadale su frontalno; mnogobrojne kolone nedićevaca i Nemaca obuhvatale su naše položaje. Posle borbe Nemci su se probili, poručnik Smiljanić s topom uspeo je da se povuče na Crnokose kod Kosjerića, a ostale naše čete pokušale su da prestignu nemačke tenkove. Dve valjevske čete su se vratile od Pjevčeve mehane ispred Užica, a užičke čete stigle su pred grad taman kad su nemački tenkovi ulazili. One su se posle u redu probile u Murtenicu i Sandžak.

²⁾ Dara Pavlović, učiteljica iz Beograda, bila je uhvaćena u Beogradu 1941 kad je pokušala da zapali nemački kamion, ali se istrгла policajcima iz ruku. Za vreme ustanka u Srbiji bila je kurir Glavnog štaba. Godine 1942 uhvaćena je u Nišu i odvedena u logor na Banjici. U septembru 1944 saopšteno joj je da će biti streljana zajedno sa svojom sestrom. One su uoči streljanja pevale i igrale »kazačok«.

neke ruševine. Mitraljiranje. To traje pola sata. (Konj mi pogibe od zrna). Idem natrag pešice. Stižem na Palisad. „Umetnička četa“ je već tamo!

Mrak. Potvrđuje se da je palo Užice. Nemci prodiru prema Zlatiboru. Čekamo. Dolazi Bevc. Izdržao žestoko bombardovanje u Mačkatu. S njim je i pop Vlado Zečević. Za ostale se ne zna. Utom dolazi Mirko Tomić. Uzbuden. Veli: stigao je stari intendant Ćosić¹⁾. Naišli tenkovi: osuli paljbu na naš Štab. Posle izbiše konji bez jahača. Savetujemo se šta da radimo. Kamion odmah da kreće? Ali šta ćemo sa 400 ranjenika s Kraljevih Voda, koji su u toku dana preneseni? Kako ćemo ih skloniti i kuda? Tajac. Oko ponoći dolazi Milinko Kušić s jednom četom. Od drugova — ništa. Odjednom se pojavljuje Đido. Jedva glavu izvukao. Bomba na drum, a on u jarku. Zrna na pola metra. O drugovima ništa ne zna. Pošao u susret drugu Titu, a naleteli avioni. Teška noć. Čutimo kao kipovi. Sveće dogorevaju. Kad odjednom dolaze Stari i Englez. Skaćemo. Lakše nam je, ali gde su ostali drugovi?

Evo kako se razvijala situacija: naši su kod Crnokose, severno od Užica, držali položaj. Tu su bili Zlatiborski i Prvi užički bataljon sa poručnikom Smiljanićem²⁾ i topom. Dobro se držali. Ali Nemci ih zaobišli i došli s istočne strane. Posle se i ova vojska povukla. Poručnik Smiljanić je oko izgubio. Radnički bataljon i Posavci na Kadinjači napadnuti s dve strane i potučeni. Poginuo Andrija Đurović, komandant Radničkog bataljona. Tu je pao i učitelj Dušan Jerković, komandant Užičkog odreda. Na posavce, koji su išli od Višegrada, naleteli nemački tenkovi. Poginuo Bora Marković, politkom Posavskog odreda, radnik iz Obrenovca. Učitelj Mihailo Tomić iz Grbine poginuo na svom topu dok je pucao na tenkove kod Mačkata. Ubili su ga iz aviona. Ostao je zagrlivši svoj top. Visok, lep čovek, bio je komandant protivavionske odbrane u Užicu. Pera Posavski krenuo s nešto snaga, ali ga je na 7 do 8 kilometara od Užica rasterala avijacija. Tako se slomila odbrana Užica.

Onda nalet avijacije na grad. Da su avioni malo duže tukli, tenkovi bi sve živo pohvatali. Stari i drugovi Milinko Kušić, Krcun,³⁾ Dabić, stari Bačo Stejić⁴⁾, (skinuo zastavu sa Štaba), i Andra Petronijević⁵⁾ poslednji izišli. Nemci jurnuli tenkovima, bez zadržavanja preko mosta na Đetinji, pa pravo zlatiborskim drumom. Do očekivane eksplozije na mostu nije došlo. Neko je mine povadio. Za tenkovima je jurila motorizovana pešadija.

¹⁾ Živorad Ćosić, kapetan, sada na radu u Valjevu.

²⁾ Momčilo Smiljanić se posle lečio neko vreme u okolini Užica i krio od Nemaca. Godine 1942 za njega je čuo gardiski poručnik Zvonko Vučković, komandant Prvog ravnogorskog korpusa Draže Mihailovića. Smiljanić i Vučković bili su u istoj klasi u Vojnoj akademiji i zajedno su se prijavili u grčku vojsku prilikom potpisivanja trojnog pakta Jugoslavije sa Nemačkom. Vučković je na reč pozvao Smiljanića i on mu je došao na sastanak. Vučković je odmah svezao Smiljanića i naredio da ga dželati u korpusu iseku noževima. Poručnik Smiljanić je brat prote Milana Smiljanića, poverenika ASNOS-a.

³⁾ Krcun — potpukovnik Slobodan Penezić.

⁴⁾ Bačo Stejić je posle bekstva iz kaznenog zavoda u Sremskoj Mitrovici 1941 bio u partizanskim jedinicama sve do Pete ofanzive, kada je pod Sutjeskom nestao.

⁵⁾ Andra Petronijević, kapetan bivše jugoslovenske vojske, borio se kao naš gerilac u Sandžaku, ali su ga četnici uhvatili 1942 u selu Aljinovićima, mučili i najzad ubili. Nikakve izjave protiv partizana nije hteo da da.

Lola Ribar i Draganče Pavlović¹⁾ pokušali su da miniraju drum za Mačkat. Kasno. Avioni. Tenkovi. Proboj!

Stari je bio tu. Njega, Engleza Hadsona, Veljka Dragičevića²⁾ i Boška Čolića³⁾ žestoko mitraljirali. Veljko podigao glavu, preskočio ogradu i viknuo: „Eto Nemaca!“. Bili su na 150 metara u streljačkom stroju. Paljba. (Zrna na 50 santimetara). Ipak se probili. Na drumu je pao Višić, politkom Račanskog bataljona, šest rana. Posle ga zarobili. Nestao Željo Đurić, sekretar OK. Dolazi i Marko. Evakuacija ranjenika teško ide. Svega osam teških ranjenika u kamion. Kuda s njima? Crnog i Fiću vodimo jer ne mogu da idu sami. Jedan učitelj, Čeda Milosavljević, politkom Račevskog bataljona, teško ranjen, ubija se. U bolnici piska. Male dece mnogo. Sviće. Bežanija odmiče. Ovog strašnog dana primili smo vest da je Timošenko povratio Rostov.

Nedelja, 30 novembar

Pokret! — U toku čitave noći išli su naši ljudi od Palisada ka Sandžaku. Nije se znao tačan pravac. Mi polazimo u 5.30. Imamo da pređemo 27 km do kraja drumu kod Draglice. Automobilom se spuštamo preko jedne velike uvale ka kafani. Jedna kola zakrčila drum, pa silazimo pešice. U Draglici se delimo na tri dela. Borci ostaju ovde, civili u Dobroselicu, a ranjenici u Sjeništa. Delimo čajeve.

Nemci su krenuli iz Mačkata u 7. U Čajetini su bili u 7.30. Naši postavili slabe straže i nemački tenkovi ih zatekli u kafani. Mnogo ih je izgynulo. Neki pobegli kroz prozor. Jeziva slika na Palisadu. Kad su naišli nemački tenkovi — oko 60 teških ranjenika iz jedne bolnice izmylelo po livadi, onako bez nogu i ruku. Nemci su ih tenkovima gazili.

Nemci su nadirali za nama i stigli na 5 km od kuće gde smo sedeli. Đido je pokušao da spase „Istoriju“ i štampariju. Rekao je Marijanu da ih vozi dalje. Štamparija je skinuta u Dobroselici, na 5 km od drumu. „Istorija“ je stigla do kraja drumu (300 stranica je već bilo gotovo u 5.000 primeraka).

Kroz kafanu je prošlo 280 ranjenika i 80 boraca. Posle podne se pojaviše „Italijani“. Uzbuna. U strelce! A ono naši ranjenici na putu za Sjeništa! Od jednih skraćenih volovskih kola učinio nam se top. Radnici s partijcima stalno prenose puške od kraja drumu do kafane — ima ih oko 700 komada.

Predveče je Đido pošao, po dogovoru s drugom Titom, da sa 20 drugova izvrši dublje izviđanje s kamionom u pravcu Kraljevih Voda.⁴⁾ I ja sam bio među ovom dvadesetoricom. Mesečina kao dan. Mraz. Javljam se u izvidnicu. Primičem se kućama na Borovoj Glavi s jednim

¹⁾ Draganče Pavlović, student tehnike iz Beograda, poginuo je kao politički komesar Prvog šumadiskog bataljona, na Pjenovcu, na Romaniji, u Drugoj ofanzivi, u januaru 1942 godine.

²⁾ Veljko Dragičević, šef Otseka za vezu Vrhovnog štaba, poginuo u Drvaru prilikom desanta nemačkih padobranaca 25 maja 1944.

³⁾ Boško Čolić, kapetan oficirske čete Prve gardiske brigade.

⁴⁾ Dobili smo zadatak da iskopamo jedan deo novca koji smo noć ranije zakopali.

metalcem. (On je poginuo, bio je div, nosio je 50 kila kao od šale). Jedan mladić veli da su Nemci bili s autom i kamionom. Pitali za komuniste. Bilo je s njima i nedićevaca. Iz jedne kuće odneli su četnici patke, tegle sa slatkom i jastuče.

Đido ide kamionom odmah za nama. Kad mu rekoh da će Nemci pobiti i nas u patroli, i drugove u kamionu, on odgovori: „Čuvam vas, čuvam kadrove!”

Naši su ljudi vredni. Posao završili kako treba. Prošlo 12 volovskih kola za prenos „Istorije” pored naših straža. Nisu stigli konji iz Sandžaka. Vraćajući se s Đidom kroz šumu, — pevam! Stari je krenuo. Mi treba da pođemo u šest ujutru. Ležemo u tri.

Mirko Tomić budi drugove u školi na kraju drumu već posle jednog sata — i opet vuci.¹⁾ Taj posao je zaista jedan od najvećih podviga za ova dva dana evakuacije.

¹⁾ Prenosili smo sanduke sa srebrom od drumu do kafane.

RASTANAK OD SRBIJE

Ponedjeljak, 1 decembar

Pokret. — Nismo spavali ni tri sata. U kafani zatičem Dejana Šumadiskog i slovenačku čet¹⁾. Poslato svega 17 sanduka „municije”.²⁾ Ostalo ih je 34! Bacamo sve snage da se prevezu. U 7.30 javljaju da je naišao jedan mali automobil — i da se odmah vratio. Upregli smo volove da vuku „municiju”. Pet minuta kasnije čujemo mitraljesku vatru. Dejan Šumadiski ide na levo krilo. Slovenci na desno — sve u svemu jedno 40 premorenih ljudi koji se jedva kreću. Mi smo u centru. Prema prvim izveštajima stiglo je 8 nemačkih kamiona. Vatra se čuje s našeg levog krila. Nemci — zalamaju svoje desno krilo. Odjednom pet topovskih zrna pade na naše desno krilo u brdo. Mirko naređuje povlačenje. Idem za njim.

Dido kreće s Plavom Verom na konjima. Hrabra devojk^a. Bila je na mrtvoj straži kad su naišli Nemci. Dva druga stražara — među njima i metalac Dikan — poginula su. S levog krila sve jača paljba. Pred nama kilometar i po brisanog prostora. Upadam kroz led u potok, mokr sam do guše. Tek kada smo prešli visoko brdo iznad Sjeništa zaustavljamo se. Dobijam od Đide konja. Ali raga neće da ide. Čuju se avioni. Kurir „Oskar”³⁾ pušta konja. Ranjenici odlaze iz škole u Sjeništu. Mitraljezi nas prate u stopu.

Stižemo na jedan vis s koga se vidi Sandžak. Susrećemo prve sandžačke partizane. Ne daju loš utisak. Vole oružje. Hteli bi da menjaju bombe. Za nama stalno mitraljeska paljba. Spuštamo se niz brdo i prelazimo Uvac preko mosta kod Radojne. Napustismo Srbiju. Umoran, stižem u školu na poljani u Radojni. „Oskar” mi daje parče sira i ja ga delim s Juricom Ribarom i zajedno jedemo u nekom senu. Odlazim u kuću

¹⁾ Slovenačka četa bila je sastavljena od Slovenaca prognanih iz Slovenije u Srbiju. Imala je 80 ljudi, ali je posle četiri meseca ostalo svega pet boraca. Svi ostali su izginuli.

²⁾ Radi konspiracije upotrebljen izraz »municija« umesto srebra. Neki od ovih sanduka sa srebrom sačuvani su sve do danas. Nedavno su iskopana dva sanduka u Hercegovini koja je zakopao, 1943 godine, prateći bataljon Vrhovnog štaba.

³⁾ Kurir »Oskar« — maturant iz Toponice, u Gruži, danas u nemačkom zarobljeništvu.

gde je Stari. Situacija kritična. Nemci izbili na visove iznad Uvca i šišaju mitraljezima. Kod škole su ranili jednog druga. Meci doleću i do kuće u kojoj smo mi.

S druge strane, na dva sata, u Novoj Varoši — Italijani. Da sile Osovine rade zajedno, sve bi nas pohvatale u ovoj rupi. U 2.30 krećemo golim brdom. Tek što smo ga prešli — avioni. Ležemo u neku šumicu. Pop Vlado Zečević uhvatio bukvu i veli da ga je jedna bukva spasla od „Štuka” na Ceru. Jedan iz straže leži u travi — u crvenim pantalonama Vojne akademije. Vide se na deset kilometara. Dvaput smo uzimali zaklon i najzad ušli u jednu kuću.

Đido je otišao s partijcima da brani most preko Uvca. Pada mrak. Italijani se ne pojavljuju. Sile Osovine ipak ne rade zajedno. Na Crnom Vrh u naši drže zasedu. Đido dolazi oko 9 uveče. Drugovi iz Vrhovnog štaba drže sastanak. Mirko Tomić, Nikola Grulović, engleski kapetan Hadson¹⁾, Pop Vlado i još 100 drugova odlaze na sever. Ja idem sa Starim, da se odmorim od rane pa ćemo posle „Borbu”, kako reče Bevc.

Dok su u jednom kutu prenatrpene sobe drugovi tiho razgovarali, Englez se raspricao: Dražina ofanziva na Užice nije uspela, jer Dangić, komandant četnika u Bosni, nije izvršio zadatak. Posle je pričao kod koga su u Jugoslaviji još od pre rata smeštene engleske radio stanice.

Jedanaest i po. Vedra noć. Krećemo. Moramo preći drum Nova Varoš — Priboj na kome Italijani često drže noću zasede. Vode nas pozadinci. Crni i Fića su s nama. Obojica teško ranjeni. Silazimo nizbrdo. Mraz. Led. Crni pada s konja onako ranjen, sa zavijenim trbuhom. Stari pokriva oči rukom. Crni se nekako diže. Vodim mu konja. Spuštamo se na drum. Tišina. Prešli smo ga. Vodi nas Butum — student Tuzlić. Uzbrdo ide teško. Zastajemo u Bistrici. Već je tri izjutra. Ležemo. Bogami, mnogo trke ovog dana.

Utorak, 2 decembar

Pokret. — Odmaramo se do podne. Oko dva sata javiše nam da dolaze Italijani. Pošli smo u šumicu iznad kuće i zauzeli položaj. Sunce. Dole drum vijuga. Kroz dogled, vele, vide se Italijani. Čekamo. Nema ništa. Povlačimo se u jedno brdo. Ja urezujem u jedno drvo srp i čekić i datum: 3-XII-1941. Smeh — i datum zaboravljamo! Oko četiri silazimo dole. Stari zaboravio neko sedlo. Ulazimo u kuću, a seljanka veli: „Eto Italijana za 10 minuta.” Stari je ljut: „Ako su Italijani, pokušaćemo na njih!”

Razvijamo se nas dvanaest u strelce. Polazimo posle za Drenovu. Od jednom izbijamo na jedan prevoj: Durmitor iskočio, jer iza njega zalazi sunce. Divno se ocrtavaju svi njegovi visovi: Savin Kuk, Međed, Čirova Pećina. Jula 1938 tamo sam bio s Olgom.

¹⁾ Vratio se odmah iz Sandžaka u štab Draže Mihailovića, odatle, s jeseni 1943, prešao u štab naše Druge divizije — danas potpukovnik u Engleskoj.

Smeštamo se u Drenovu. Kuća nije rđava.¹⁾ Dolazi kurir, Jevrejin iz Sarajeva, i javlja da je Plevlje oslobođeno i zarobljeno 3.500 Italijana. Komandant Crnogoraca Arso Jovanović rekao je da će borba biti kratka. Dva-tri sata. Kurir je čuo borbu i posle dva i po sata sve se utišalo. Veselje.

Sreda, 3 decembar

Drenova! — Novovaroška četa napravila zasedu između Nove Varoši i Bistrice. Zarobila italijanskog oficira i šest vojnika — dva kamiona namirnica s brašnom. Tek što smo legli uveče, lupa neko. Ulazi Vojo Leković — bled. Dolazi iz Plevlja i — napad neuspeo. Oko 500 naših ranjeno i poginulo. Mitar Bakić još iste noći odlazi preko Lima ka Plevljima.

Četvrtak, 4 decembar

Drenova. — Mutno, susnežno vreme. Pada prvi sneg ove zime. Od Nove Varoši se čula topovska paljba. Išao sam u izviđanje u pravcu Bistrice. Strašna litica. Italijanske kasarne kao na tanjiru. Ovde se nalazimo u mrtvom uglu. S obe strane drum, a mi od Italijana na jedan i po kilometar. Doznali smo da je Novovaroška četa vodila borbu s alpincima. Italijani napuštaju Novu Varoš usled strahovitih gubitaka u Plevljima. Ali ne idu drumom već su krenuli kosama. Naišli su na Treću srpsku četvu. Jedan naš mrtav, a dva ranjena. Jedan drug iz užičkog Agit-tropa bio ispod stene, a gore, na 5-6 metara, Italijani s puško-mitraljezima zovu: „Komunisto!“ Nisu ga primetili.

Posle podne stigao kurir iz Radojne od Đide. Marko se probio do Radojne.²⁾ Naredio je da se puste svi zarobljeni četnički oficiri, koji su učestvovali u prvom napadu na Užice, 2 novembra, a nad njima je bila vođena istraga u našem zatvoru. Stvoren je Sandžačko-srpski bataljon. Naši drugovi su u Radojni imali ogroman posao koji su s najvećim uspehom završili. Sve su čete pregledali, nove formirali i pretresli. Ovo je dosad najsudbonosniji period našeg partizanskog ratovanja. Jedinice su nam bile olabavile, moral opao. Čvrsta ruka Partije sve je to dovela u red.

S obzirom na situaciju,³⁾ rešeno da pređemo Lim. Silazimo po malom snegu na drum Prijepolje—Priboj. Držimo zasedu. Italijana nema. Ponoć. Jedan mladić nas majstorski prebacuje preko reke. Uperi čamac u struju, pa ga sama voda izbaci na drugu obalu. Po mraku idemo uz brdo kao zid. Razmeštamo se po kućama. Nas devet prvo u jednu kuću gde bolesna baba pljuje, kašlje; odlazimo u drugu: puna dece, prljavo. Ležem na pod i slatko spavam dva sata.

¹⁾ Vlasnika te kuće, Miloša Divca i njegovog sina, četnici su ubili 1943 godine posle svog sloma na Drini. Sam Vuk Kalajitović odveo je Divca i njegovog sina u Božatičku opštinu, preko Lima, i tu ih zaklao. Drugi Divčev sin bio je u gerili — tako su se zvali naši odredi u Sandžaku koji su operisali po odlasku naše glavnine iz tih krajeva. On je bio ranjavan, a danas radi u Srezu zlatarskom.

²⁾ Drug Marko (Aleksandar) Ranković, po nalogu druga Tita, u zoru 30 novembra 1941 krenuo je s Palisada u Alin Potok. Tu je skupio do 800 ljudi, slao pojedine bataljone da olakšaju prelaz naše glavnine preko Uvca, a kasnije se povukao u Sandžak.

³⁾ Nismo bili u to vreme obavešteni da je Nova Varoš već oslobođena.

RATKO MITROVIĆ,
POLITIČKI KOMESAR
ČAKANSKOG ODREDA
PROGLAŠEN ZA NA-
RODNOG HEROJA (1943)
GOVORI NA TRGU U
ČAČKU, OKTOBRA 1941,
PRED ODLASKA PARTI-
ZANA NA FRONT KOD
BEOGRADA

Partizanci su Ratka Mitrovića
posle prevaru uhvatili posle
ve neprijateljske ofanzive
predali Nemcima

DANA 28. DECEM-
BRA 1941 OBEŠEN JE
NARODNI HEROJ RAT-
KO MITROVIĆ NA TR-
GU U ČAČKU. (Stub na
koji je Ratko Mitrović obe-
šen isti je onaj pored koga
je na zboru govorio)

VALJEVO, 22 MAJA 1942. METALSKI RADNIK STEVAN FILIPOVIĆ, KOMANDIR ČETE VALJEVSKOG ODREDA, UČESNIK U PRVOJ AKCIJI PROTIV NEMACA U SRBIJI, POD VEŠALIMA NA VALJEVSKOM TRGU, KLIČE SLOBODI I POZIVA NAROD U BORBU

Petak, 5 decembar

Izbičani. — Siromašno selo. Žena, u čijoj smo kući, neće nas; vrišti, dobija histerični napad — moramo da idemo. Domaćin pokušava da nas zadrži, ali žena hoće kocem na njega. Spuštam se u kuću gde je Stari. Šuma divna. Lim dole. I drum. Sedimo ceo dan. Pred podne nailaze Italijani drumom Bistrica—Prije polje. To su oni koji su napustili Novu Varoš. U vazdušnoj liniji nismo udaljeni više od 600—700 metara. Samo nas Lim razdvaja. Lepo čuješ mazge, žagor ljudi. Cikne poneka italijanska puška. (Manja od naše, ima šest metaka.) A Vrhovni štab sedi u kolibi.

Subota, 6 decembar

U šumi kraj Lima. — Rano ujutru došao je Sandžaklija Daut¹⁾ i doneo potvrdu vesti da je Nova Varoš oslobođena. Veselje. Isto tako čuli smo da su Crnogorci kod Savinog Lakta dočekali Italijane iz Prijepolja i pobili preko stotinu. Samo puškom ne zauzimaju se utvrđeni gradovi, ali se odlične zasede prave.

Tek što smo počeli da jedemo ječmeni kačamak, straža javlja: „Gore neka sela.” Penjem se na kosu. Na 2 do 3 kilometra od nas gore sela: Barice, Babine i Šerbetovac. Dole Lim (u kome se čamac svake noći potopi da ga Italijani ne pronađu), a s one strane Lima drum po kome su malopre projurila dva italijanska tenka. Mi smo na strmini, a gore po kosama Italijani pale sela rastureni u strelce. Straža nam broji svega 12 ljudi. Odlazimo u šumu. Lomatamo se po jarugama. Opet uzbuna: „Dolaze Italijani s treće strane.” Šaljemo izvidnicu. Ništa. Sedeli smo čitav dan u tim urvinama. Bevc nam priča kako je studirao lenjinizam. Na stotinak metara od Lima, čekamo da se smrači u kući jednog partizana. Prelaz preko Lima uzbuđljiv. Onda uzbrdo tri sata. Drenova! Zatičemo vesti s istočnog fronta. Sjajne. Stigla jedna crnogorska četa od 80 ljudi. Sa njom i Bajo Sekulić.²⁾

Nedelja, 7 decembar

Drenova. — Oko podne opet se javljaju Italijani. Crnogorska četa zauzima položaj. Krenuli fašisti da spasu kamion koji su dan ranije naši zaplenili na drumu Nova Varoš—Bistrica, ali ih naša pozadinska četa najurila. Posle podne su došli Đido, Marko i Lola. Oni su uspešno završili svoj posao. Uveče Đido, Bevc i Bajo idu kod Crnogoraca. Đido govori o tradicijama Crnogoraca, o borbi za slobodu, o „Gorskom vijencu.” Bevc razlaže međunarodnu situaciju, a Bajo: — „Ko je junak neka ostaje, ko izdajnik — kući.” Niko se nije javio za povratak.

¹⁾ Daut Musić, zamenik komandanta Mileševskog odreda, bio je teško ranjen s jeseni 1943 u Prijepolju, kada su Nemci iznenadno prodrli u taj grad. Ubio se da ne bi pao neprijatelju u ruke.

²⁾ Bajo Sekulić, politički komesar Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku. Ubili ga četnici početkom 1942 godine.

Ponedjeljak, 8 decembar

Drenova. — Jedan seljak veli da su italijanski oficiri izlazili iz Prijepolja i merili nekim spravama nešto u pravcu Drenove — verovatno daljinu radi tačne artiljerijske vatre. Šalje se crnogorska patrola da ih opkoli ako se opet pojave. Patrola se vraća.

Stari ide lično u izviđanje. S njim kuriri Vlado i Božo, zatim Bajo Sekulić i ja. Dolazimo do na kilometar i po od Prijepolja. Vide se kuće i most. Svraćamo u jednu muslimansku kuću. Žena i deca. Majci sve usne igraju od straha. Kažemo da nismo četnici, već partizani. Vraćamo se preko nekog zaleđenog potoka — sledili se talasi visoki po metar. Nailazimo na jednu lepu kuću — položaj mnogo zgodniji nego prva kuća koja je slepljena uz brdo. Ovde ćemo se preseliti. Stižemo u mrak. Zatičemo Peru Stamboliju. Stiglo je 650 ljudi u Radojnu. Večeras nam Pera javio da je počela ofanziva kod Moskve. Radost. Uopšte je kod nas vedro raspoloženje i u najkritičnijim časovima. Utučenosti nikad nije bilo — ni kad smo Užice napuštali.

Utorak, 9 decembar

Drenova. — Sneg veje. Preko 10 santimetara visok. Pomalo trebimo vaške. Raspravljamo o ulasku Amerike u rat i borbama na Pacifiku. Ceo dan sedim u kući. Gore sela iza Lima!

Sreda, 10 decembar

Nova Varoš. — Po snegu Beve i ja idemo kolima u Novu Varoš. Išli smo tri i po sata. Građani su dobro primili partizane. Čak su ih i ljubili. Prota¹⁾ je najvredniji član NOO. Trči. Grdi ljude ako daju mali prilog za oslobođenje. U gradu ima i muslimana. Kasaba od 2.500 duša. Italijani je dobro utvrdili. Na svakom visu drvene barake i mitraljeska gnezda. Grad nije opljačkan. Vojska će se malo odmoriti, okrpiti; biće nešto opanaka i košulja. Posle dugog vremena slušam radio. Istočni front — Crvena armija napreduje. Uveče spavam s Bevcem kod druga Rode.²⁾

¹⁾ Prota Jevstatije Karamatijević, pukovnik naše vojske, prošao je Treću, Četvrtu, Petu, Šestu i Sedmu ofanzivu. U ovom ratu su mu poginuli supruga Efimija, dva brata, Mita i Vlajko, tri ćerke i dvoje unučadi. Živa su mu dva sina i ćerka. I oni su učestvovali u borbi od prvog dana ustanka. Mlađeg sina Nedeljka — gerilca — uhvatili su Italijani 1942 godine i odveli u Prijepolje. Ali mu je majka Efimija doturila hleb i u njemu turpiju, pa je Nedeljko prerezao šipke na prozoru i pobeo. Danas je Nedeljko u Vojnoj akademiji u Beogradu.

²⁾ Rodo-Rodoljub Stevović, šumski radnik iz Nove Varoši. Bio je politički komesar Drugog zlatarskog bataljona i član štaba slavnog Zlatarskog gerilskog odreda, koji se održao od početka 1942 godine pa sve do leta 1943 godine, kada je glavnina naših snaga ponovo izbila u zapadni Sandžak. Čuvajući ranjenog komesara odreda Voju Lekovića, drug Rodo je bio opkoljen od četnika i teško ranjen od prvog metka, ali se junački borio i, na kraju, ubio se sam da ne bi pao živ četnicima u ruke. U međuvremenu naši drugovi su čuli borbu i proterali četnike. I Rodina majka takode je ubijena na sličan način. Posle četničkog sloma u Četvrtoj ofanzivi, a naročito posle poraza koji su sandžački četnici doživeli na Drini, komandant četnika u Novovaroškom srezu, Vuk Kalajitović, počeo je da vrši nečuvene zločine nad porodicama partizana. On je posle poraza na Drini ostao svega sa 20 ljudi i došao je u okolinu Nove Varoši. Svom pretstavniku kod italijanske komande u Novoj Varoši, Simi Despotoviću, naredio je da

Rodina majka daje nam večeru; sestra priča kako je deljen naš letak italijanskim vojnicima. Njoj ga je iz šume poslao Rodo, a ona ga dala nekom vojniku — pekaru, s kojim se često sastajala. Taj Italijan je pošao s oficirom na obilazak straže, pa je iza njegovih leđa, svuda naokolo ostavljao letke. Sutradan, veli taj radnik, vojnici su plakali kad su čitali kako Italijom vlada Gestapo. Oficiri su letak pro-našli, javno ga istakli, napisali neke psinke na naš račun i postavili agente OVRE da paze ko od vojnika čita letak.

Neki partizan, Marko Rondović, ubio i opljačkao jednog bogatog muslimana. Naš ga sud osudio na smrt. Posle je streljan. Njegov sin, takođe partizan, doveden je u komandu. Daje izjavu: „Vraćam što je moj otac oteo, a sem toga sav mal, i stoku i žito, poklanjam četi!” Streljana su i dva muslimana — ustaše.

Četvrtak, 11 decembar

Nova Varoš. — I danas smo se zadržali u Novoj Varoši. Razgovarao sam s mnogim starim drugovima. Četnici iz Sandžaka pobili su neke naše drugove. Naročito se tu istaklo selo Rutoše. Osim toga, ni do danas nije razrušen put od Nove Varoši prema Bistrici. Jednim tenkom mogli bi Italijani da zauzmu grad. Stigli smo po mraku u novu kuću. Tu nam Stari veli da se stvara Proleterska brigada. Bio je kod Kraljevcana. Dočekali su ga pesmom. Oni, Kragujevčani i Crnogorci, ulaze u udarnu brigadu.

Petak, 12 decembar

Drenova. — Iz Bosne stižu vesti da su se Italijani povukli iz Foče i Goražda i da su ušli četnici. Ali s četnicima nije čista stvar. Majstori su Nemci: izgleda da će Bosna biti predana Nediću. Zato treba ići u Bosnu što pre. Situacija se ubrzava. Na istočnom frontu sve bolje. Proleterska brigada se priprema. Ona će biti strah i trepet za neprijatelja. U nju treba da uđe najviše Crnogoraca.

Iz Crne Gore dobre vesti. Italijani svuda otsečeni. Moral im je slab. Zamenjuju benzin i jod za zarobljenike. Raduje me put. Izgleda da ćemo krenuti za Bosnu prekosutra.

Uveče došao Arso Jovanović, crnogorski komandant. Stari kaže da je dobar vojnik.

Muku mučimo s novcem. Upotrebljavaju se dinari jugoslovenski, nedićevi, hitlerovske marke, fašističke lire, albanski franci i lekovi — sada će još i ustaške kune. Ali će doći i partizanski dinari!

pokolje partizanske porodice. Despotović je izveo iz Nove Varoši, krajem aprila, uoči Uskrsa 1943 godine, Rodinu majku Hristinu, obučara Damjana Budisavljevića, zatim Lenu Stevović i njenu ćerku Ružu. Leševi su pronađeni u jednoj jami iznad Nove Varoši. Glave su im bile probušene svrdlom. Rodin brat Radomir bio je na Sutjesci ranjen i tu su ga uhvatili Nemci. U životu je ostala samo Rodina sestra Radojka. Ona je krenula s glavinom naših snaga u proleće 1942 za Bosansku Krajinu, učestvovala kao borac u svim ofanzivama, a danas radi u Sreskom komitetu u Novoj Varoši.

Subota, 13 decembar

Drenova. Vesti s radija nam još nisu stigle. Nestrpljivi smo. Diskutujemo. Beve veli da na istoku još nije otpočela opšta ofanziva — mogu Nemci još jednu ofanzivu. Zatim sam čitao drugovima dnevnik.

Posle podne dolaze Marko i Lola. Stari mi saopštava da sam postavljen za politkoma Prvog šumadiskog bataljona. Milion planova mi ide kroz glavu. Sećam se svih nedostataka ranijeg rada. Silazim još iste večeri u Novu Varoš.

Nedelja, 14 decembar

Nova Varoš. — Ozbiljna stvar se dogodila. Zamalo što nam nije nastradao Vrhovni štab. Italijani pošli s nekoliko kolona za Drenovu iz Prijepolja. Kad su došli na 250 metara od kuće u kojoj su naši bili, Crni slučajno pogledao kroz prozor i rekao: „Eno neke vojske!” Ta vojska je bila italijanska. Naši su se evakuisali brzo. Neke su stvari propale: kompletan radio-aparat s akumulatorima, konji i dosta hrane. Srećom, tu je bila Užička četa.¹⁾ Otvorila paljbu. Stari ostao s njima, a „neborce” poslao u jendek. Kad je počeo da sipa teški mitraljez, Užičani stoje. Stari im naređuje da legnu. Italijani zatim udarili bacačima. Prebacuju daleko. Tako se naši izvukli. Italijani su zapalili kuću u kojoj je Štab bio, ubili snaju domaćinovu koja je deset dana ranije rodila blizance, ubili još jednu ženu koja je bila u drugom stanju.

Ja čekam Šumadiski bataljon. On je otišao za Sjenicu. Dolazi Raja sa 150 Kragujevcana.

Ponedeljak, 15 decembar

Nova Varoš. — Jutros u osam stiže naš bataljon. Ljudi umorni, gladni, bos, vašljivi. Predajem čiča Milanu Iliću, komandantu bataljona, svoj „ukaz”. Mali starac, dugih brkova, gustih obrva, debelih seljačkih prstiju — ostavlja silan utisak. Trčimo, čiča Milan i ja, smeštamo ljude, pronalazimo neke berbere, nosimo cokule, kapute, da se krpe. Posle podne odlazim kod Starog. Tu mi saopštava da 17 decembra ujutru imamo da napadnemo Banju Priboj, gde se s Italijanima nalazi Zdravko Kaluđer i njegovi četnici.²⁾ Istovremeno će, s druge strane Lima, Crnogorci osuti paljbu. Ovaj zadatak je poveren Šumadiskom i Kragujevačkom. Raja Nedeljković je komandant grupe, a ja sam politkom. Stari kaže da ćemo u Radojni dobiti tačna uputstva o položaju četnika i Italijana. Ako su italijanske snage suviše velike, onda ne treba vršiti napad, već sprovesti čišćenje četnika. Četnici iz Banje, Rutoša i Brezne već su nam dojadili. To je vrlo važno političko pitanje.

Utorak, 16 decembar

Pokret. — Celu noć su radili drugovi iz Nove Varoši. Drugarice su do sedam šile. Svaki partizan moga bataljona dobio je gaće i košulju.

¹⁾ Komandir te čete, Nikola Ljubičić, danas potpukovnik i zamenik komandanta Korpusa narodne odbrane.

²⁾ Sa Zdravkom Kaluđerom izgleda da je bio i Živko Topalović.

Nova Varoš ih dobro opremila. Polazimo u 11 sati. Oba bataljona su promarširala s pesmom kroz grad. Hvatamo brdo. Sunce kao usred leta. Prži. Srećemo Mitru Mitrović, Melentija Popovića i ostale.

Usput razgovaram s Kragujevčanima. Obnavljamo stare uspomene. Oko dva smo u Radojni. Tu srećem Raju Nedeljkovića. Odmah zakazujemo sastanak svih komandira i politkoma. Tu je i Draganče Pavlović, moj stari poznanik iz Beograda. Pre tri nedelje stigao je iz Makedonije.¹⁾ On je politkom Kragujevačkog. Pera Stambolić prisustvuje u ime Srpsko-sandžačkog štaba. Trebalo je da krenemo u dve kolone i da se susretnemo kod Banje. Pera nam saopštava da u Rutoši i Brezni nema ništa, jer su oni juče čistili. Podataka o Banji nema nikakvih. Odlučujemo da krenemo k Banji, da stignemo tamo, pa da na licu mesta rešimo šta ćemo.

Mrak. Šest sati. Govore Andra Petronijević i Mijalko Todorović. Ljudi su orni za borbu. Tiho gazimo. Četnici ponekiput postavljaju noću zasede. Samo vodići se boje. Neće da nas vode. Tek kad im zapretimo — polaze. Imamo i dva Pribojca, ali oni znaju put tek od Uvca. Ponoć — još nismo stigli. Ljudi ne puše da nas četnici ne bi otkrili. Jedan sat. Ljudi umorni, jedva stoje. Nisu se u Novoj Varoši dobro odmorili. Gledam čuda: partizan zastane, padne na sneg i spava. Dva sata. Vodići se plaše. Opet moramo s njima da trošimo vreme. Pokazuju nam jedno brdo. Do njega pet kilometara. Iza brda Banja.

Kratak odmor. Mi smo u jednoj košari. Ljudi su zbijeni kao sardine. Vatra gori. Dremamo na zemlji i klupi. Dolaze svi komandiri. Da li da napadamo? Ne znamo snage neprijatelja, ne znamo ima li Italijana, ne znamo prilaze. Rešavamo da se raspitamo kod seljaka. Draganče Pavlović odlazi i saznaje od domaćina da ima 200 Italijana s bacačima i mitraljezima. Opet savetovanje. Pred očima mi Plevlja. Čiča Milan, Raja, Draganče, Voja Radić — svi protiv napada pod ovim uslovima. Četiri sata. Budimo ljude i idemo dalje ka Višegradu da uhvatimo vezu sa Semećskim bataljonom.

Sreda, 17 decembar

Pokret. — Idemo pored Priboja uzbrdo. Zatim u dolinu Uvca — oko 500 metara spuštanja. Vojnički vrlo slabo. Bez izvidnice i zaštitnice. Spuštamo se niz liticu po šumi. Ljudi padaju. Dolazimo na Uvac. Na drugoj strani Zlatibor. Idemo kozjom stazom po litici. Dole reka huji. Jedna polovina je već u rupi. Odjednom: buuum... Granata udara u drugu stranu — u Zlatibor. Mi razvučeni. Svih 300 ljudi kao u mišolovci. S jedne i druge strane litice. A ni naša prethodnica, ni naša zaštitnica nisu na svom mestu. Onda još jedno: buuum. Izgleda da nas brđanin tuče. S Rajom se brzo dogovaram da što pre izbijemo na drugu stranu i dohvatimo se kose. Jurimo uzbrdo. Naporno. Znojim se. Dnevnik mi se vlaži pa se posle jedva

¹⁾ Draganče Pavlović je ostavio u Makedoniji ove odrede: dva kumanovska, Prilepški, Bitoljski i jedan na Skopskoj Crnoj Gori. Odredi su se nalazili u teškoj situaciji. Vodili su neprekidnu borbu krajem 1941 godine.

U BOSNI, ZEMLJI PONOSNOJ

Četvrtak, 18 decembar

Pokret. — Draganče, Raja i ja presedeli smo ovu noć na klupi. Nema mesta za spavanje. Pokret u 7! Popeli smo se u Oskoruše. Raca,¹⁾ tipograf iz Beograda, inače bivši komandant jednog šumadiskog bataljona — spremio vola i dva ovna. Prilikom povlačenja iz Užica Raca je ubio iz revolvera dva Nemca.

Blato. Kiša. Obilazim od kuće do kuće drugove i nosim meso. Slovenima osam kila. Čiča Milan deli meso i priča kako su srpski vojnici u zarobljeničkim logorima bili majstori u prošlom svetskom ratu pri deljenju sledovanja. Održavam sastanak sa partiskom ćelijom u Prvoj četi. Kako se čovek čistije oseća posle sastanka. Na sednici Štaba predlažem da napadnemo Mioče. Voja Radić odlazi u izviđanje i javlja — tamo su Crnogorci. Onda određujemo Drugu četu da napravi zasedu na drumu Uvac—Višegrad.

Petak, 19 decembar

Pokret. — Užasna kiša. Zaseda ne ide, iako se ljudi spremili. Silazimo u Mioče. Srećemo Crnogorce. Dirljiv susret srbijanskih i crnogorskih partizana. Prvi put u ovom ratu. Pozdravio sam braću s Lovćena.²⁾ Posle sedam kilometara uz prugu do Ruda. Lep gradić. Italijani ga bili utvrdili. Barake na svima visovima. Smeštamo se u mejtep — školu, izrešetanu mecima. Sreli smo Mošu Pijade, Peka Dapčevića i Mila Peruničića.³⁾

Subota, 20 decembar

Rudo. — Spavam s čika Milanom pod stolom. On se budi oko tri i sam sa sobom razgovara. Misli na selo i prepire se sa seljacima: da li ima boga. Posle mi priča da ima devetoro dece. Najviše voli najmlađeg.⁴⁾

¹⁾ Raca — Aleksandar Terzić, tipografski radnik iz Beograda, junački poginuo kod Pjanovca, januara 1942, pokušavajući da zadrži Nemce.

²⁾ Odgovorio nam je drug Đuro Čagerović, komandir jedne crnogorske čete, danas član CASNO-a i AVNOJ-a.

³⁾ Mile Peruničić bio je kasnije zamenik komandanta Treće sandžačke brigade, a danas je sekretar Predsedništva AVNOJ-a.

⁴⁾ Čiča Milan Ilić je poginuo u januaru 1942. Poginulo mu je u borbi više članova porodice. Drugarica i ćerka bile su u logoru na Banjici sve do oslobođenja.

Pozvao nas Stari. Tu su i ostali drugovi. Oštra kritika zbog Banje. Ja sam za kaznu smenjen. Ostali ukor. Zaista, one noći nismo mogli da napadnemo Banju, ali dužnost nam je bila da prikupimo podatke i navalimo iduće noći. Zadatak se morao izvršiti. Pravilno. Kaznu sam zaslužio, jer sam kao politkom bio najodgovorniji. Stari mi saopštava da čekam na „Borbu” i idem sa Štabom.

Nedelja, 21 decembar

Rudo. — Danas je Staljinov rođendan, danas je oslobođen Volokolamsk, danas je obrazovana Proleterska brigada. Govorili su Stari i Fića — Filip Kljajić. Sjajan utisak! Stajao sam s kraja i mislio: „Učimo se na greškama. Vratću se u Proletersku!”

Jurica Ribar i Marijan Stilinović parili odelo, pa ga okvasili — došli polugoli kući. Buran smeh.

Ponedeljak, 22 decembar

Rudo. — Italijani s četnicima Kamenka Božića¹⁾ napali nas s tri kolone. Užička četa zarobila sedam Italijana. Jedan među njima student umetnosti iz Milana. Ostali seljaci. Student, kaplar, priča sve. Lovčenci zauzeli Međeđu na Drini.

Utorak, 23 decembar

Pokret. — Polazimo iz Ruda. Cilj: Međeđa. Italijani i četnici ponovo napadaju Rudo. Grme bacači. Idemo prugom. Ispod nas Lim! Na vrhovima stenja stoje grupe ljudi. Gledaju, gledaju i odjednom se prolama: „Živjeli partizani, živjela braća!” To su muslimani iz sela koja su opljačkali četnici. Oni jure nizbrdo: „Idemo s vama. Juče su četnici 30 ljudi zaklali, a dvadeset udavili u Limu.” Bosna — 1941!

Stanice opustošene. Idemo kroz tunele. Konji lome noge u mraku. Međeđa spaljena. Pustoš. Nailazi četnički voz. Zarobljavamo potpukovnika Cvetkovića. Jednom smo ga u Užicu pustili, a sada krenuo za Užice da bude

¹⁾ Kamenko Božić, gardijski poručnik, zajedno s vojvodom Đekićem nalazio se na sektoru Višegrada. Oni nisu uzeli učešća u četničkom napadu na Užice, već su, štaviše, dali izjavu u kojoj osuđuju cepanje jedinstva. (»Borba« u svom broju od 11 novembra 1941 godine donela je sledeće saopštenje: »Vrhovni štab narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda primio je preko svoga predstavnika na položaju kod Višegrada sledeću poruku: »U ime svih četnika iz borbi u Bosni izjavljujemo da ostajemo verni narodno-oslobodilačkoj borbi protiv okupatora i njihovih slugu i da ćemo rame uz rame s partizanima tu borbu nastaviti do konačnog oslobođenja cele Jugoslavije. Nikakve teškoće i nikakve mahinacije okupatora i njihovih slugu neće nas odvratiti od ove svete borbe«.) Izjavu su potpisali i Đekić i Božić. Drug Tito je nameravao, u cilju povezivanja oslobođene teritorije Bosne i Zapadne Srbije, da oslobodi Višegrad u kome su bile jake italijanske snage. Zato je na višegradski sektor uputio druga Branka Poljanca, danas general-majora. Izvesni delovi Posavskog odreda za ovu operaciju već su krenuli ka Višegradu. Ovo je bilo polovinom novembra. Na sastanku između naših i četničkih predstavnika bile su utvrđene prve mere za pripremu napada na Višegrad, a predviđeno je da se u Rogatici održi definitivno savetovanje, u prisustvu majora Boška Todorovića, zamenika Jezdimira Dangića, komandanta Istočne Bosne. Ovome sastanku trebalo je da prisustvuju s naše strane drugovi Vukmanović-Tempo, Čolaković i Čiča Romaniski. Međutim, Boško Todorović nije došao, jer nije želeo da napadamo Italijane, pošto je u to vreme on već počeo da ostvaruje prve veze s njima. Posle nemačke i nedievske ofanzive na Zapadnu Srbiju, Božić i Đekić su prešli otvoreno na stranu Italijana.

komandant Nedićeve žandarmerije! Dolaze pretstavnici majora Boška Todorovića, zamenika Jezdimira Dangića, četničkog komandanta Istočne Bosne. Hoće da ispitaju koliko nas je i kuda idemo. Posle razgovora vraćaju se u svoj štab. Zbijeni smo u jedan sobičak. Spavamo „kao u pretrpanom vozu Beograd-Zagreb uoči Božića”.

Sreda, 24 decembar

Pokret. — Juče smo prešli 33 km — danas 23 km. Idemo dalje. Usput smo ispekli jagnje. Stari sreće bosanske kurire koji idu za Crnu Goru. Izdao je naređenje da dva crnogorska bataljona pođu ka Foči. Stižemo u Rogaticu. Tužna varoš — popaljena i opljačkana. Pričaju nam partizani: ustaše jednog pravoslavnog popa potkovali, udarili mu potkovice na dlanove i kolena, zatim osedlali i na njemu kroz grad jahali. Četnici su to isto učinili jednom muslimanskom trgovcu. Poklani su svi muslimani viši od puške.

Četvrtak, 25 decembar

Rogatica. — Došli smo u pravi čas u Rogaticu.¹⁾ Otpočeli smo ustanak, oslobodili čitavu Istočnu Bosnu, a četnici hoće da nam otvore front s leđa. Naši su na položajima, tuku se, a četnici sede u gradovima i lumpuju.

Petak, 26 decembar

Rogatica. — Sjajna vest. Proleterska brigada, uglavnom Kraljevački i Kragujevački bataljoni, kod Gaočića, 23 decembra, zarobili 120 Italijana, 5 bacača mina, 3 teška mitraljeza, 600 bombi. Četnici Đekića, koji su išli s Italijanima, počeli da bacaju kokarde. Kod Gaočića poginuo Ratislav Ratajac iz Grošnice kraj Kragujevca. Njegov otac Mićo zakukao i jurnuo na Italijane. I on pao. Od Italijana, opkoljenih u školi, umakao samo major.

Subota, 27 decembar

Rogatica. — Udario veliki mraz. Sinoć su gorela sela po Romaniji. Stigla Proleterska sa zarobljenim Italijanima. Beve među zarobljenicima nalazi sedam Slovenaca, seljaka iz zabačenih brda iznad Gorice. Razgovara s njima na slovenačkom. Ne znaju šta je knjiga na slovenačkom, jer su im Italijani zabranili sve slovenačke knjige. Mrze fašizam, ali mrze i svaki rat.

Nedelja, 28 decembar

Rogatica. — Iz Srbije prve vesti posle Užica. Dobre. Mirko Tomić se probio s drugovima do Valjeva. Tamo je nekoliko naših odreda s velikim brojem ljudi. Tužna vest iz Sjenice. Naši opkolili grad, zauzeli jedan deo šanca, drugi nisu. Tako su neke jedinice ušle u varoš, bacale parole, ali ih muslimani opkolili i najveći deo pobili. Mi smo imali oko 70 mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Muslimani su zarobljene predali Italijanima. Do-

¹⁾ Rogaticu su oslobodile naše snage 24 oktobra 1941. Slaviša Vajler (Čiča Romaniski), nalazio se u prvoj liniji prilikom zauzimanja pojedinih šančeva oko grada i sam je jurišao na čelu partizana. U borbama za Rogaticu naročito se istakao Semečki bataljon.

lazio agent Omiljen Milić iz Beograda u Prijepolje, pokušavao da bije naše drugove, ali neki Italijani nisu dali.

Krenuli smo iz Rogatice u 11 sati po strašnom mrazu. Prolazimo Kovanj i stižemo u Grivce oko četiri posle podne. Smeštamo se u kuću jednog četnika koji je bio partizan. Bio je u Foči. Veli da su Italijani dali četnicima 4.000 pušaka i 70 mitraljeza. U četnike je pošao, jer su dva muslimana otišla u partizane. Ali, veli, nije dušom uz četnike. Ljuti se što je Dangić opalio šamar jednom njegovom drugu.

Ponedeljak, 29 decembar

Pokret. — Vedro. Zvao sam seljake na zbor. Govorili Marijan Stilinović i čiča Janko.¹⁾ Krećemo u tri sata. Užasan mraz. Valjda — 20°. Utrčavam u Podromaniju. Grejem noge pored jake vatre. Božovi posle pola sata. Smrzle mi se obe pete. Tu nalazimo Peru Posavskog. Mnogo sam mu se obradovao.

Utorak, 30 decembar

Podromanija. — Pera mi čita svoj dnevnik. I ja njemu svoj. Grulović se spasao ispred smrti. Bio je zarobljen kad se vraćao 1 decembra iz Sandžaka za Srbiju. Njih trideset Nemci povelili na streljanje. Jedan mladi drug rekao je: „Bežimo, jer Nemci neće trčati za nama već će samo pucaati“. Pobeglo ih 12 i svi se spasli. Oni koji nisu bežali — streljani! Večeras Čiča Romaniski javlja da je sve Sarajevo u crnim zastavama, jer je Pavelić ubijen. Sigurno izmišljotina.

Večeras sam čuo kuda ide Proleterska brigada. Prema Varešu i industriskim centrima Bosne, da diže narod na borbu. Otpočeli smo rad. Održan prvi sastanak Agit-propa. Napolju je — 26°! Škripi sneg pod nogama stražara.

Sreda, 31 decembar

Pokret! — Krećemo u Bijele Vode gde je sedište Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu. Strašan mraz. Stari mi dao konja jer me noga boli. Zalutali smo. Bevc ide ispred mene, zatrese granu, a kad stignem — sveg me sneg s grana zaspe. Dolazimo pred štab Romaniskog odreda. Meni ruke u džepovima. Nalazim se na ledu. Puca kolan, sedlo konju na vrat, a ja pravo glavačke o led! Iskrivio sam vrat. Ispred Bijelih Voda Starom konj zaplivao u sneg. Bevcov jurnuo, pa se i on preturio. Čiča Janko se zakačio za žicu od telefona i na njoj ostao viseći sve dok žica nije pukla.

Smeštamo se u štabu B. H. Tu nabavljam ovu svesku, nabavljam dopisne karte i javljam se kući. Karte će biti poslate iz Sarajeva.

Mrak je. Slušam London u pet sati. Drugovi polegali po klupama, po podu. Za mene ostavili mesto na stolu. Sat kuca, drugovi hrču i nemirno se češu — opet vaške.

Mislim o protekloj godini... Hiljade dobrih drugova palo. Vlada Vi-tasović — Joca Jovanović — Đuro Strugar — Vule Antić — Mrša Matijević...

¹⁾ Čiča Janko — Moša Pijade, potpredsednik AVNOJ-a.

1942! Ponoć je blizu. Smena za stražare se budi. Mrak, mraz, usred Romanije smo... Sada će iskucati: hiljadu devet sto četrdeset i druga... Neka to bude godina pobeđe! U tom znaku se svršila i 1941! Istočni front, Gaočići! Samo treba istrajati! Srećna 1942 — godina pobeđe...

1942 GODINA

Četvrtak, 1 januar

Bijele Vode. — Danas smo izdali prvi broj „Radio-biltena”. Oslobođena je Kaluga! Kalinjinov govor uneo nam je snage.

Od smrztine ne mogu da hodam. Skakućem na jednoj nozi. Mraz. Sunce. Dolazio ustaški avion. Kod nas bacao letke. A kod Olova — bombe. Čitav sat i po lutao je nad nama. Nedavno je Bosanski štab bio bombardovan. Poginula je jedna drugarica.

Petak, 2 januar

Bijele Vode. — Vetar, mećava. Lola Ribar odlazi u „civilizaciju”.¹⁾ Poslao sam pismo kući. Valjda će nešto stići. S četnicima se sve više muti. Major Todorović nam šalje nekakav ultimatum.

Subota, 3 januar

Pokret! — Krenuli smo za Ivančiće, naše novo Užice. Otoplilo. Gazimo sneg do pojasa. Danas smo prešli vrlo malo — do Imamovića. Prolazimo kroz muslimanska sela. Narod u očajanju; četnici kolju, pljačkaju. Čiča Janko i ja bili na sastanku s muslimanima — njih šest. Preplašeni ljudi.

Nedelja, 4 januar

Pokret. — Divno sunce. Romanija — talasasta. Ovaj deo pokriven šumom. Stižemo u Ivančiće. Smejemo se glupostima „Hrvatskog novog lista”.

Ponedjeljak, 5 januar

Ivančići. — Izgleda da ni ovde nećemo ostati. Montirali smo radio.

Utorak, 6 januar

Čevljanovići. — Nalazimo se kraj pruge, u rupi, u jednoj pilani. Najzad se smeštamo posle lutanja od četrdeset dana.

Sreda, 7 januar

Čevljanovići. — Dva kurira stigla čak iz Srema!²⁾ Tamo dobro sto-

¹⁾ Drug Ivo Ribar se spustio u Sarajevo i odatle je, uz pomoć sarajevske organizacije, s lažnom legitimacijom i propusnicom, otišao u Zagreb gde je radio do kraja marta 1942 godine.

²⁾ Prvi sremski kurir koji se probio do Vrhovnog štaba bio je neustrašivi Boško Polkovljević — zvani Pinki, jedan od najsmelijih boraca Srema. On je učestvovao u oslobođenju naših drugova iz kaznenog zavoda u Sremskoj Mitrovici, a kasnije je digao u vazduh prvi neprijateljski voz u Sremu. Boško je bio đak Srednje-tehničke škole u Novom Sadu. Kod nas, u Čevljanovićima, došao je u velikoj sremskoj šubari, s revolverom za pojasom.

jimo. Mnogo su pričali. Proslavili smo Božić: pored ostalog i pšenični hleb! Sladak kao kolač.

Četvrtak, 8 januar

Čevljanovići. — S nama je i 12 Italijana — zarobljenika iz bitke kod Gaočića. Deca su im donela dve mačke — ispekli su ih na ražnju.

Danas je otpočelo savetovanje bosanskih partijaca.¹⁾

Petak, 9 januar

Čevljanovići. — Kopamo sklonište protiv aviona — ispod balvana. Slabo ćemo se tu zakloniti.

Subota, 10 januar

Čevljanovići. — Pisao sam referat za sastanak Crnogoraca. Održan je kod straže. Ljudi se mnogo interesuju. — Zima, zima!

Nedelja, 11 januar

Čevljanovići. — Rano sam ustao i tri sata radio mapu istočnog fronta. Beve sutra odlazi.

Pričao nam je kako se razvija ustanak u Vojvodini. U Sremu je bio stvoren Sremski odred i uslovi za mobilizaciju su bili odlični. U Banatu i Bačkoj naši odredi su bili u teškom položaju, jer je kukuruz bio obran, nije imalo gde da se skrivaju ljudi, a neprijatelj je vršio ofanzivu. U Bačkoj je dejstvovao Šajkaški odred, a u Banatu Južnobanatski. Od rukovodstva u Sremu Boško je dobio nalog da se poveže s Vrhovnim štabom »koji se nalazi negde u Bosni ili Sandžaku«. Boško se probijao kroz četničke redove i od njih je saznavao gde se nalaze krupnije partizanske jedinice i tako je stigao u Čevljanoviće posle mesec dana putovanja. Jednom su četnici bili zarobili Boška, ali on se otrgao i pobegao. Boško se vratio u Srem s poštom Vrhovnog štaba i kasnije je junački poginuo. Nedavno je proglašen za narodnog heroja.

Drugi kurir koji je stigao u Čevljanoviće postao je docnije izdajnik.

¹⁾ U Bosni su u to vreme postojali ovi odredi: Majevački, komandant Ivan Marković-Irac, ubijen od četnika, proglašen za narodnog heroja; politički komesar Fadil Jakić-Španac, ubijen od četnika, proglašen za narodnog heroja;

Bircanski odred, komandant Milosavljević-Španac, nestao posle Treće ofanzive; politički komesar Cvjetin Mijatović-Majo, danas sekretar Oblasnog odbora JNOF-a za Istočnu Bosnu;

Ozrenski odred, komandant Tošo Vujašinović, danas pukovnik i ministar saobraćaja; politički komesar Pašaga Mandžić-Murat;

Odred Zvijezda, komandant M. Novosel; politički komesar Hasan Brkić; načelnik štaba Oskar Danon;

Romaniski odred, komandant inženjer Slaviša Vajler-Čića, narodni heroj; politički komesar Pavle Goranin, narodni heroj. Obojica poginuli — Čića u Pjenovcu, januara 1942, Goranin u Žunovima, 1944 godine;

Kalinovički odred, komandant Rade Hamović; politički komesar Boro Kovačević-Šćepan, poginuo u Petoj ofanzivi.

U Bosanskoj Krajini postojalo je pet odreda: Prvi (grmečki), Drugi (kozarski), Treći (Mrkonjić-Janj), Četvrti (desna obala Vrbasa) i Peti (drvarski).

U Hercegovini je postojao Operativni štab pod čijom je komandom u martu mesecu bilo 11 bataljona.

Ponedjeljak, 12 januar

Čevljanovići. — Otišao Bevc!¹⁾ Slikali smo se.

Govori se o koncentraciji Nemaca. Pominju se neke dve divizije. Malo ima izgleda da će uspeti po snegu metar dubokom. — Konferencija kod Crnogoraca.

Utorak, 13 januar

Čevljanovići. — Razvedrilo se prvi put posle šest-sedam dana. Oko jedan i po doletela dva aviona. Jedan je bacio desetak manjih eksplozivnih i zapaljivih bombi. Neke su pale na oko pedeset metara od nas. Bio sam sa Starim kad su bombe padale! „Gađaju nas”, rekao je. Provalili su nas neki petokolonaši koji su pre nas ovde stanovali. Bosanci su ih oterali u — Sarajevo! Sklonište nam je slabo. Rov plitak, a gore balvani. Može da stane svega pet-šest ljudi, a nas ima ovde oko 100!

Živim dosta lepo. Noć provodim kraj radia. Počeli smo uveliko rad. Umnožavamo letke, brošuru Starog. Čiča-Janko sa mnom spava. Sećamo se moje majke i onih kafa što smo kod nje pili. Noćas je čiča-Janko u mraku nagazio letvu s ekserom koji mu se dva santimetra zario u taban.

Izgleda da ćemo ići odavde. Mesto je vrlo nesigurno. Vesti iz Srbije nisu rdave. Nekoliko naših odreda sasvim se održalo!

Sreda, 14 januar

Pokret. — Čim sam primio vesti preko radia, Marko naređuje pokret. Dan je vedar, zima — 12°. Krećemo iz ove rupe, i oko 11 sati pre podne stižemo u Gajeve — tri-četiri kuće. Čistimo i ložimo. Ovde se sada moramo smestiti. Prilikom jučerašnjeg bombardovanja Srednjega, bačena je jedna bomba od 100 kgr. Udarila je na 30 metara od sokolskog doma. Debele balvane eksplozija raznela kao iverje. Metar i po od sekretara OK SKOJ-a pala je bomba — i nije eksplodirala. Crnogorci javljaju da su očistili Foču i Goražde od četnika, 700 pušaka zaplenjeno. Ti pljačkaši su tamo grozote pravili.

Četvrtak, 15 januar

Gajevi. — Opet leteo avion. Svršili raspored za novi pokret. Mraz malo popustio.

Petak, 16 januar

Gajevi. — Sneg, vejavica — dobro nam došli. Nemci i ustaše otpočeli veliku obuhvatnu ofanzivu od Zvornika, Vareša i Sarajeva. Nadam se da će slabo proći. Sneg nam je veliki saveznik. Mi ćemo nastojati da se izvučemo s Romanije. Pokret za koji sat. Sve je spremno. Opet velika trka. Ovog puta — pobjeda mora biti naša.

¹⁾ Drug Kardelj je otišao ilegalno u Sarajevo, a odatle u Zagreb i najzad u Ljubljanu. Iz Zagreba, preko Karlovca do Ljubljane, putovao je kao pomoćnik mašinovođe. U Hrvatskoj i Sloveniji radio je sve do jeseni 1945, kada je došao u Jajce na Drugo zasjedanje AVNOJ-a.

Subota, 17. januar

Pokret! — Krenuli smo sinoć u 9.30. Sneg, mraz. Idemo vrlo sporo, jer konji padaju svaki čas. Stižemo u dva izjutra. Mrtvi umorni, ležemo. Oko šest krećemo dalje prema prvim neprijateljskim klještima. Sneg pada po malo. Od aviona opasnosti nema. Oko osam počinje paljba topova i bacača od Mokrog. To Kraljevački bataljon zadržava ustaše i Nemce. Oko 4.30 dolazimo u Bosanski štab — Bijeke Vode. Stižem da čujem vesti. Onda tri sata po ciči zimi, po dubokom snegu do Podromanije. Brzina: 2 km na sat. Ležemo bez večere s tim da se probudimo u 5 izjutra.

Romanija u zimu 1941/42 — Nacrtao drug Ismet Mujezinović u sam Dnevnik

Nedelja, 18. januar

Pokret. — U 2.45 nas bude. Pokret u četiri. Sjetlina je zauzeta. Naši nemaju municije. Moramo hitno izbeći druga klješta — železničku prugu Sarajevo—Višegrad. Polazak u 5.10. Sto metara od kasarne pada moj konj s radio-aparatom i akumulatorima. Naređenje: sve ostavljaš. Dajem balu s radiom Italijanu, a ja nosim akumulator. Naši odmakli 500 metara. Noć! Smrzavaju mi se oba palca. Juče smo prešli 40 kilometara. Do pruge danas: 25 km. Idemo 4 km drumom prema Rogatici. Juče je 450 Nemaca u belim mantilima krenulo prema Podromaniji, ali ih je odbilo 14 Crnogoraca sa dva mitraljeza. Danas i s jedne i s druge strane Podromanije vrše Nemci i ustaše napad. Grme topovi i bacači. Prate nas sve do podne.

Posle sedam i po sati neprekidnog pešačenja — zastajemo — Donja Vinča. Ručamo kod jedne babe — muslimanke. Prema Rogatici opet odbijen napad. Prvi je poginuo četnik (šumar Ljubiša Čizmić) koji je predvodio Nemce. Oko četiri krećemo na prugu — idemo polako i oko pet je prelazimo. Uhvaćeno četničko pismo: „Na Nemce ne pucati”. Srećemo neke četnike iznad železničke stanice. Hoće da nas zadrže u Renovici. Prvo vele

da gore u Barama nema mesta. Posle kažu ide njihovih 700, pa se možemo u mraku sukobiti. Tito naređuje pokret. Još pet i po sati marša i stižemo u Bare. Zima. Sve kuće pune izbeglica. Goveda, koze i konji lutaju po snegu. Veliki džakovi s hranom na sankama. Ložimo dva ognjišta. Dim! Čas vrelo, čas hladno. Promrzle mi pete. Teška noć.

Ponedeljak, 19 januar

Pokret. — Krenuli iz Bara za Bukovice. Sustižemo onih 14 drugova Crnogoraca koji su zadržavali Nemce kad su juče nadirali od Rogatice. Samo je jedan ranjen od kamena, posle eksplozije mine iz bacača. Nailazimo na Kraljevcane. I oni su pešačili čitavu noć. Pri povratku tukla ih nemačka artiljerija kroz maglu — po karti. U Bukovicama panika. Četnici sasvim izgubili kredit. Ti banditi klali sve muslimane odreda. Sada ustaše kolju sve Srbe odreda. Nameštamo radio. Nailazi — zbeg. Teraju stoku. Kulaci to zloupotrebljavaju. Kupuju budzašto.

Utorak, 20 januar

Bukovice. — Mraz stegao. Ustaše upale u Kamenicu i Vrhpraču. Poklali silan narod. Zaista kroz teška vremena prolazimo. Ali „bez muke se sablja ne iskova”. Naši odlaze da odbiju ustaše. To će silno podići moral naroda ovog kraja. Dolazi Miladin Ivanović¹⁾, komandant Beogradskog bataljona. Kod Sjenice su izgubili mnogo drugova — među njima i obučara Korošca. Beogradski bataljon — silni momci! Prešli su Lim na Božić u jedan izjutra gazeći ga do grudi. Niko nije nastradao. Sreo sam onog oficira koga mi je doveo Đuro Strugar u Beogradu, krajem jula 1941, da ga vodim u partizane. On je u štabu Beogradskog bataljona.²⁾

Sreda, 21 januar

Pokret. — Polazimo iz Bukovica. Sunce! Mraz! Ali mi ipak miriše na proleće. Još mesec i po dana. Dani, dugi li ste! Uznemiravaju nas avioni, ali nas ne primećuju. Divan prizor — visoka stena Klek u snegu! Ali sela — pusta. Pred nama muslimanke beže s decom u potok i vrište. Misle da smo četnici. Govorimo im da crvena zvezda donosi mir i sreću.

Ista slika u srpskim selima — strah i očajanje. Srećemo devojčicu kojoj su ustaše ubile majku, sinoć u Kamenici. Mala se pribila uz Zinu³⁾ i mirno priča:

— Sekli su je na ovolišne komadiće!

Jedna majka vrišti. Iz zapaljene kuće je pobjegla, a četvoro dece ostalo. Na drugom mestu otac jauče — iz kuće je 18 čeljadi stradalo. Jadni naš narod. Četničke vođe su naredile da se ne puca na ustaše i Nemce!

¹⁾ Miladin Ivanović, učitelj iz Crne Gore, uhapšen u Srbiji 1941, pobjegao iz bolnice u Vidinskoj ulici, 1941, danas potpukovnik, komandant XXIII srpske divizije.

²⁾ General-major Pavle Ilić — Veljko.

³⁾ Zina — Grozdana Bijelić-Penezić, kurir Vrhovnog štaba u Beogradu, u leto 1941, danas član Centralnog odbora USAOJ-a.

Večeras je došao neki Kablar s Pala. Nije znao da li je četnik ili partizan. Kad su Nemci prišli ka Palama napao ih je. Ubio je 12 Nemaca i zaplenio 4.000 metaka. Psuje Đekića i ostale četničke vojvode. Hoće u partizane. Sada smo osnovali „Dobrovoljačku vojsku” u koju ulaze bivši četnici.

Oslobođen je Možajsk! Na godišnjicu Lenjinove smrti. Jutros sam u 5.30 to uhvatio. Najslađi mi je čas kraj radia, očekujući vesti s istoka.

Proslavljena je godišnjica Lenjinove smrti. Govorio je čiča-Janko. Naši su pevali „Lenjinov posmrtni marš”, zarobljeni Italijani: „Avanti popolo!” Seljacima se najviše dopala pesma „Šumadija”¹⁾, koja glasi:

Srp i čekić čelični
Daju hleba pšenični.

Pšenica je klasala
Šumadija glasala.
Šumadija naša nana
Puna partizana.

Poš'o Hitler na Rusa
Pa se busa u prsa:
„Pregaziću ruskog baju
Kao srpsku raju.”

Sluša Staljin Hitlera,
Poludelog molera,
Pa se smeje na po brka —
Švabo biće trka.

Šalju Rusi i Staljin
Plamen bombe na Berlin,
A Hitlera boli glava —
To je napast prava.

Piše Hitler Ljotiću,
Svom premlom bratiću:
„Dimitrije, moj rođeni,
Sad pomози meni”.

Sluša Mita pobrin plač,
Pa uzima pero-mać
I poziva Srbadiju
Da bije Rusiju.

Sluša narod Ljotića,
Poludelog đetića,
Pa se smeje iz sveg glasa —
Švabi nema spasa.

Eto tako, Mito moj,
Došao je konac tvoj,
Ne mož' svako da nas voda —
Došla je sloboda.

Četvrtak, 22 januar

Bogovići. — Stigla vest da su naši u Foči. Isto tako u Ustikolini. Još smo u ovom malom seocetu od desetak kuća na brdu pod oštrom stenom. Kad sunce sine nadaleko se vidi. Živimo dosta nehigijenski. U jednoj maloj prljavoj sobi po desetak spava. Hranimo se dobro — više nema zobenog hleba, već ječmenog. — Inače se veliki broj ljudi porazboleovao od stomaka i nazeba. Mraz je stalno —10°. Zaista se nalazimo u divljini.

Stupili smo u vezu s našim Jahorinskim odredom, kome je štab u Trnovu.

Petak, 23 januar

Bogovići. — Radili smo bilten Vrhovnog štaba — broj 11 i 12. Stigli crnogorski komandiri iz Foče. Sto sedamdeset crnogorskih partizana ra-

¹⁾ Prvu strofu spevao drug Sreten Žužović, a ostale strofe Julka Mešterović, u Srbiji, 1941 godine. Ova pesma prešla kasnije u Crnu Goru i Kordun kao narodna pesma.

zoružalo je 200 četnika. Sergije Mihailović, četnički komandant, umakao je. Četnici su pušteni — zavedeni domorodci. Inače Foča — opljačkana. S mostova se vide u Drini leševi poubijanih muslimana. Mitar Bakić, čiča-Janko, Veljko Dragičević i Marijan Stilinović odlaze u Foču. Mi još ovde ostajemo. Verovatno ćemo i mi za njima za koji dan. Biće svetla, pranje rublja i odmora!

Subota, 24 januar

Bogovići. — Sinoć stigle radosne i tužne vesti: Crvena armija probila front između Lenjingrada i Moskve, Holm i Toropce oslobođeni; četnici upali u Foču. Mitar Bakić i drugi se vratili. Beogradski bataljon polazi da zavede red. Ivan (Milan) Jakšić,¹⁾ španski dobrovoljac, s kim sam pre tri dana razgovarao — sada leži zaklan u jednom susednom selu. S njim poginuo Milan Simović,²⁾ borac s Jahorine od prvog dana. Oni su pošli da prikupe Pračanski bataljon i nastradali. Izgleda da su ih četnici preklali. Jakšić je pobjegao u avgustu 1941 iz Nemačke zajedno sa 40 Španaca. Neka mu je slava!

Oko tri krenuli smo za Previle, dva sata od Bogovića. Seljaci su preplašeni: „Kuda ćete? Idemo i mi za vama”. Kažemo im da naši bataljoni teraju ustaše i neka se ne boje. Kad smo stigli u Previle zatekli smo „žandariju” — seljake koji održavaju red. Lepo su nas primili. Naročito se ističe starica Joka. Ona veli: „Da vas nije, ustaše bi čitavu Jahorinu popalile.” Njen muž veli: „Došli ste u pravi čas. Niko nije znao ni ko ste, ni odakle ste, već samo dođe odlična vojska s mitraljezima i zaustavi ustaše.” Žena u čijoj smo kući bili, kaže mužu kada se dere na nju: „Ne smiješ vikati na mene. Tu su partizani.”

Zina je sinoć održala konferenciju sa ženama. Za Rusiju mnogo pitaju. Jedna veli: „Velika je kao pola svijeta.” O životu u SSSR-u ne znaju ništa. Četnička propaganda imala je uspeha, jer jedna žena veli: „Čule smo da tamo jedna žena pripada svima.” Nekoliko seljaka upada: „Nije tako tamo. Jedan nam je insan pričao da je tamo dobro.” Jedna žena pita: „Da li će nam se dovesti voda u kuću kad se oslobodimo?”

Nedelja, 25 januar

Previle. — Foča je slobodna. Stigao je bataljon Pivljana sa 380 ljudi. Krenućemo i mi danas. Oko 11 stigao kraljevački kurir i javlja da su ustaše napale kod sela Kamenice, ali su odbijene. Imali su dva mrtva, a mi jednog.

Krenuli smo u jedan sat za Foču. Marš od pet sati. Spuštamo se u dolinu. Vidimo Durmitor. U Drenovi, u Sandžaku, bili smo šezdeset kilometara istočno od Durmitora. Sada smo sedamdeset km severno.

Drina. Ustikolina. Opljačkano i popaljeno mesto. Teško se može naći i jedna čitava kuća. Kraj Drine — dva leša s probijenim lobanjama. Groznijeg grada nisam video. Na ono malo čitavih kuća krst — znak da

¹⁾ Milan Jakšić, student, potomak je pesnika Đure Jakšića.

²⁾ Milan Simović je ostavio oca Danila, kome je bilo 60 godina. Starac je od 1941 godine partizan. Posle Milanove smrti stupio je u Kraljevački bataljon i tokom četvrte ofanzive nestao je oko Glamoča, februara 1943 godine.

je kuća srpska. Dobijamo po četiri promrzle jabuke. Onda 12 km do Foče. Jugovina. Pada ledena kiša. Foča nije tako popaljena, ali je opljačkana. Četnici su ušli u grad 5 decembra bez borbi po sporazumu s Italijanima, kad su naši crnogorski odredi udarili na Plevlja. Italijani su se smesta povukli iz Foče da bi pojačali garnizon u Plevljima, a četnicima su ostavili ustaško oružje.

Usput pričam s Markom. Proleće će nam doneti žestoke borbe. Glad, teror, logori s jedne strane, a s druge nadiranje Crvene armije — otsudni boj. Govorimo kako bi se moglo probiti u Beograd. Ali tek je kraj januara. Ja mislim najmanje još mesec dana moramo čekati. Stižemo u hotel: soba, krevet, čaršav, viljuška! Posle lutanja po Jahorini i Romaniji — zaista neobično. U tom hotelu bio sam s Olgom jula 1938.

Ponedeljak, 26 januar

Foča. — Imamo nameru da ovde duže ostanemo. Oslobodili smo i Go-
ražde. Major Todorović, jedan od glavnih četničkih vođa, uhvaćen je u Hercegovini. Ti su ljudi pravi zločinci. Povezali se sada s Italijanima. A strašne pokolje su pravili. Muslimani računaju da ih je preko tri hiljade u ovom kraju pobijeno. Srbi računaju svoje gubitke na 400. Foča puna sirotinje. Muslimanke prose po ulicama. Magacini prazni.

Svratili smo, Marko, čiča Janko i ja, kod nekog sajdzije u kuću. Sreli smo tu jednu devojkicu — Skokić. U Sarajevu, veli, ubili su joj tri sestre od tetke i tetku. Devojke su prvo silovane pred majkom, zatim ubijene i najzad i majka pogubljena. Toj Skokićevoj i brat je ubijen. Sada nema nikoga. Besna kao tigrica. Željna osвете. „Sve bi Turke poklala.“ Kažemo joj šta su kriva nevina srpska i muslimanska deca. Teško joj to ide u glavu. Kažemo joj kako su se petokolonaši ujedinili: Nedić je slao delegaciju u Zagreb. Četničke vođe zabranjuju da se puca na Nemce.

Uveče sedimo, Marijan, Jurica i ja — pričamo. Mrak je pao. Čekamo večeru. Predviđamo kad ćemo pobediti. Jurica računa — kraj leta. Marijan — isto. Ne bi trebalo ići više na jug. Na sever, u Srbiju!

Utorak, 27 januar

Foča. — Naši su povratili od ustaša Vrhpraču, ono popaljeno selo. To će imati povoljnog dejstva na čitav narod ovog kraja. — Razgovarao sam s Feridom Čengićem iz Sarajeva. Njemu je policija upala u ilegalnu štampariju 28 juna. Pokušao je da pobjegne, ali mu se jedno Ciganče bacilo pod noge. Bio je izveden pred preki pokretni sud. Dva druga, uhapšena s njim, bila su streljana.¹⁾ On je zarobljen i poslat u logor u Koprivnicu. Drugovi su potrošili 200.000 kuna za podmićivanje sudija, a ustaškom oficiru Hakiji Hadžiću rečeno je da će biti ubijen ako Čengić bude streljan. U Koprivnici — jelo se jednom dnevno: parčence proje i voda od

¹⁾ Tu je bio i drug Đuro Pucar, sekretar JNOF-a Bosne i Hercegovine, koji je uspeo da pobjegne.

krompira i pasulja. Tu je zatekao 180 ljudi. Branko Bujić¹⁾ nije više tamo. Odveden je u Gospić, pa odatle na Velebit — u logor Jadovno.²⁾

U Koprivnici su bili i drugovi iz logora u Lepoglavi. Marijan Krajačić bio je živ do pre dva i po meseca. Tu su bili još: Kavurić, Bukovac i Bruno Radeljević.³⁾ Svi Srbi i Jevreji iz Lepoglave su streljani u tri grupe. Marijan Krajačić je iz Koprivnice odveden za Jasenovac s ostalim. — Čengiće je vraćen natrag u Sarajevo — na novo suđenje. Ali je 10 novembra zamjenjen za jednog domobranskog oficira kod Mokrog. S naše strane bio je tu Čiča Romaniski. Čengiće veli da je proveo dva dana s domobranskim oficirima. Svi su bivši jugoslovenski aktivni oficiri, jedan je bio potpukovnik u kraljevoj gardi. Čengiće je sada zamjenik politkoma u Kalinoviku.

Danas je bio zbor. Kad je govorio Arso naišao avion. Ostala je jedna trećina slušalaca. Izgleda da je to bio putnički avion za Mostar. Uveče je priređeno poselo. Dobro je bilo. Užičani su silni mladići.

Sreda, 28 januar

Foča. — Marko je naredio da se iz Drine povade poklani muslimani i sahrane.

Počeli smo naš rad: otvaramo lokal za Agit-prop i organizujemo usmene novine. Uveče sam s Pajom Savićem sedeo. On mnogo misli na kuću. Nije lako.

Četvrtak, 29 januar

Foča. — Održali smo partiski sastanak.

Petak, 30 januar

Foča. — Razvili smo posao. Organizovali smo prostorije Agit-propa i kulturno prosvetni odbor. U utorak — prve usmene novine u Foči.

Noćas stigao Uglješa Danilović.⁴⁾ Doneo tužnu vest: Draganče Pavlović, Čiča Romaniski i Čiča Milan Ilić — poginuli, i još 59 drugova iz Prvog šumadiskog bataljona. Iznenadili su ih nemački skijaši i konjanici kod Pjenovca prema Han Pijesku. Slava vam dragi drugovi! Inače su ostali bataljoni Prve brigade stigli u Trnovo, prešavši od Vareša do Trnova preko Sarajevskog Polja, sa zapadne strane Sarajeva.

Subota, 31 januar

Foča. — Ceo dan sam mislio na Prvi šumadiski odred i Dragančeta Pavlovića. Izginuli su zbog neopreznosti. Dok su utovarivali topove, Nemci

¹⁾ Branko Bujić, ekonomist iz Sarajeva, osuđen na sedam godina robije od šestojanuarskog Suda za zaštitu države, ubijen od ustaša u logoru Jadovno 1942 godine.

²⁾ Logor je prozvan »Jadovno«, jer je u njemu bezbroj ljudi poklano i streljano.

³⁾ Stjepko Kavurić, činovnik iz Zagreba, sindikalni funkcioner, streljan 7 jula 1942 u logoru Stara Gradiška.

Mirko Bukovac, iz Međumurja, i Marijan Krajačić, španski dobrovoljac, zajedno sa osamnaest drugih komunista, umoreni su gladu u logoru u Staroj Gradiški (aprila 1942). Svi su oni bili zakovani u jednu ćeliju i ostavljeni bez hrane i vode dok nisu pomrli.

Bruno Radeljević, tipograf iz Dubrovnika, bio na robiji u Sremskoj Mitrovici. Umro 1942 godine od posledica pegavca u logoru Stara Gradiška.

⁴⁾ Pukovnik Uglješa Danilović danas na radu u Bosni.

su naišli s obe strane na smučkama i konjima. Pali su pokošeni puško-mitraljezima i mašingeverima. Jurica mi reče: „Ovo ti je treći put da si izvukao glavu“. Draganče me je smenio dve nedelje uoči pogibije.

Išao sam danas pored Drine. Bistra, ledena. Gledam stenje. Neki ljudi stoje kraj obale. Jedan viče: „To je Ibro.“ U vodi leševi, jedan, dva, tri... Na obali leži jedan — kao kip od voska. To muslimanske porodice sahranjuju žrtve četnika. Krojač mi priča da su za jednu noć poklali 86 ljudi!

Nedelja, 1 februar

Foča. — Nedelja dana kako smo stigli u Foču. Dobro smo se odmorili. Kad bismo mogli oštati čitav mesec!

Večeras je umrla Buba Ljubinka Đurđević, ćerka inženjera s Dedinja.¹⁾ Mrzela je Nemce. Nosila je u Beogradu paklene mašine. S nama ide od Užica. Umrla je neobično — od neprirodne smrti. Sada ljudi umiru od metka, bombe, od noža. Njoj se zavezala creva. Stari je naredio da se napravi sanduk od hrastovine.

Ponedeljak, 2 februar

Foča. — Danas smo sahranili Bubu. Tužno je bilo. Zima. Gazili smo dubok sneg. Sahranjena je između dva drveta levo od kapele na fočanskom groblju.²⁾

General Novaković je pronađen. Bio je naredio da se četnici povuku s fronta kod Sjetline. Doveden je u Foču. Dobio je stan i može slobodno da se kreće. Video sam ga kako sedi pred kafanom i priča.

Stigao je štab B. H. Povlačio se s Romanije zajedno sa Prvom brigadom. Zaista su izveli veliki podvig. Prešli su na nekoliko kilometara zapadno od Sarajeva. Kolona je bila duga oko 2 kilometra. Mraz je na Igmanu upropastio oko 120 ljudi. Spremili smo postelje za teže bolesnike.

Draganče Pavlović se ubio. Bio je ranjen, pa kad nije mogao da se povuče ispalio je metak u slepoočnicu. Do katastrofe je došlo usled izdaje nekih četnika. Oni su doveli Nemce iz Han Pijeska i pokazali im put. Čiča Romaniski nije mislio da se Nemci mogu probiti kroz toliki sneg. Njegov gubitak je nenadoknadiv. Ali njegova smrt će zapušiti usta četničkim vođama. Oni su „srbovali“ i bežali; on se borio, branio srpska sela i poginuo. Neka je slava inženjeru Slaviši Vajleru, romaniskom Čiči! Pesme će mu se pevati!

Utorak, 3 februar

Foča. — Još pre dva dana napale su ustaše iz Borča u pravcu Belena, s one strane Bastasa. Otišla je jedna četa red da zavede.

Preksinoć smo imali čudan doživljaj: tek što smo zaspali kad se začula vika: „Majko, upomoć!“ Zatim: „Na oružje, na oružje!“ Posle pucanj na ulici i dva u hotelu. Učinilo mi se da je neko pucao u naše

¹⁾ U kući porodice Đurđević, u Rumunskoj ulici 7, stanovao je nekoliko meseci, pod nemačkom okupacijom, drug Tito. Stan je pronašao Melentije Popović.

²⁾ Krcun-Slobodan Penezić bio je na njenom grobu s jeseni 1943, ali ga nije mogao naći, jer su četnici sve krstove polomili i grobove zaravnili.

prozore. Stvar se objasnila. Jedan dobrovoljac — bivši četnik, inače određen da skupi ovde dobrovoljačku četu, napio se i upao u kuću jedne muslimanke.¹⁾ Ona zapomagala, stražar pucao, a čiča Janko, da bi poplašio napadače — dva metka u vis.

Slobodan Princip²⁾ doneo slabe vesti iz Hercegovine. Major Todorović nam utekao. Četnici rade otvoreno s Italijanima. Miro Popara³⁾ još nije stigao.

Naši se prišunjali i ubacili bombu u kasarnu u Kalinoviku, a Italijani odgovorili teškom artilerijom. Ima ih oko 800! Paljba se čula u Foči.

Održan prvi broj usmenih novina. Prvi znak kulturnog života, kako reče mladi Risto Stošović, đak iz Foče. Nisu bile rđave, samo smo bili svi kruti. Došao Stari, Marko, Crni.

Jedan deo stvari večeras se evakuiše. Ne znam zbog čega. Inače situacija, bar prema onom što je Crni pričao po povratku iz Goražda, na severnom frontu je dobra. Nemci su u Renovici s četiri tenka. Naši su u Barama. Zauzeli smo Mesić. Ustiprača je naša. Kraj Rogatice jedan naš komandir — stvorio četicu i obećava da će se ceo Semećski bataljon ponovo formirati. Prilikom poslednje ofanzive taj se bataljon jednostavno raspao. Ustaše su poplašene. Nemci su se, izgleda, povukli, bar njihove glavne snage. U Renovici nema ih više od 80—90. Tako su izvestile naše patrole.

Sreda, 4 februar

Foča. — Stigao juče kurir iz Nove Varoši. Nedićevci napali, ali su dobili batine kod Kokinog Broda. Kosmajci su krenuli put Srbije. Kurir je stigao za pet dana. Brzo. Kušić sa 600 ljudi operiše oko Užica—Čačka.⁴⁾

Četvrtak, 5 februar

Foča. — Održali smo sastanak Agit-propa i podelili poslove. Došao je moj stari bataljon — Prvi šumadiski. Suze su mi bile u očima kad sam sreo stare drugove. Poginuli su tipograf Raca, Uča,⁵⁾ Boža Crnogorac,⁶⁾

¹⁾ U partizanima, prvih meseci ustanka, bilo je zabranjeno upotrebljavanje kakvog alkoholnog pića. Nije se smela uzimati ni čašica rakije. Ovo se pravilo poštovalo. Kod nas u Kragujevačkom odred u nismo imali nijedan slučaj prekršenja ovog pravila. U Novoj Varoši, u decembru 1941 godine, kad smo zaplenili od Italijana nekoliko hiljada litara crnog vina, drug Tito je dozvolio da svaki borac dobije po jednu čašu vina iz zdravstvenih razloga. Inače, pijanstvo u partizanskim redovima je nepoznato. Krajem 1943 godine kad sam otišao iz Jugoslavije u Kairo na operaciju, engleski major Sajers s kojim sam stigao u Egipat izjavio je jednoj grupi engleskih oficira: »U Jugoslaviji sam sreo svega jednog pijanog čoveka — to je bio moj narednik«. Kockanje nije bilo poznato u partizanskim redovima.

²⁾ Slobodan Princip, student iz Sarajeva, sinovac Gavrila Principa, jedan od organizatora ustanka u Istočnoj Bosni. Umro od pegavca s proleća 1942.

³⁾ Miro Popara, student iz Davidovića, kraj Bileća, politički komesar Operativnog štaba za Hercegovinu. U julu 1942 zarobio ga četnik Samardžić i predao Italijanima koji su ga streljali u Nevesinju.

⁴⁾ Međutim, Kušić se s tim snagama već krajem decembra povukao u Sandžak.

⁵⁾ Ime druga Uče ne znam. Bio je u nekom odred u Velike Morave i došao je posle u Kragujevački odred.

⁶⁾ Boža Radojević, obučarski radnik iz Podbišića (Mojkovac), ranjen u stomak prilikom spasavanja druga Rankovića u Beogradu iz bolnice u Vidinskoj ulici, jula 1941 godine.

koji je Marka iz bolnice u Beogradu spasavao; iz Posavske čitavo komandno osoblje. Sutra će ići kod njih. Hrabri su momci. Dok su išli kroz grad — pevali su.

Od Slovenaca je ostalo sedam; izginulo je 12. Stari ih je uzeo u Prateću čet¹⁾. Inače prepatili su i od mraza. Arsinoj sestri Miljuši, izgleda, oba će stopala biti otsečena.

Petak, 6 februar

Foča. — Otvoren je dom kulture. Govorio je Marijan o ustašama. Divan utisak. Pod našim oružjem, na oslobođenoj teritoriji, usred strašnog rata, otvara se narodni dom kulture i govori Marijan Stilinović, čovek koji je izrobijao 12 godina, — a u avgustu 1941 prokopao zid s drugovima u Sremskoj Mitrovici i došao k nama. Predavanje je bilo odlično.

Renovice su oslobođene. To je ono mesto gde smo prešli prugu Sarajevo—Višegrad. Nemci, izgleda, povukli su se iz Bosne. Četnici opet pribiraju redove. Neki Đorđević, poručnik, krije se oko Rogatice — i buška protiv nas.

Subota, 7 februar

Foča. — Prolećno vreme. Kiša pada. Drveće je crno. Čuju se ptice. Reumatizam seče. Sada će i grip. Biće žrtava. Narod gladuje. Stiglo je 150 smrznutih i ranjenih iz Proleterske brigade. Smešteni su po privatnim kućama. Te heroje treba što bolje negovati. Svratio sam do Bosanaca. Romaniski odred ima dva bataljona.²⁾ Odred na Planini Zvijezda dobro se pokazao. Odbili su nemačku ofanzivu. Ne zna se još šta je s Majevicom. I tamo se bila čula paljba.

Nedelja, 8 februar

Foča. — Danas se ženio Rade Stefanović,³⁾ komandant Fočanskog bataljona. Ženilo se još pet parova. Svatovi su ispuicali 30 metaka. Crni je jednu takvu svadbu uhapsio — i pustio. A svatovima Stefanovića skrenuta je pažnja da se ovo ne dogodi. Svaki je metak sada skup. Crni je neumoran. Ceo dan radi. Jutros mu dolaze seljaci — članovi NO odbora.

¹⁾ Prateća četa Vrhovnog štaba stvorena je od metalaca iz Valjeva i seljaka iz Rađevine krajem septembra 1941, u Zapadnoj Srbiji, kada je drug Tito s drugovima Rankovićem, Milutinovićem i Ribarom stigao na Stolicu, gde je održano prvo savetovanje rukovodilaca naše borbe iz čitave Jugoslavije. Tada je za obezbeđenje Vrhovnog štaba određena jedna desetina iz Rađevskog bataljona Valjevskog odreda, u kojoj su bili vodnik Laza Trpković, metalni radnik iz Valjeva, Dragan Maletić, metalac iz Valjeva, Hasan, metalac iz Valjeva, Tomo Vasić, seljak iz Rađevine, Nikodin Perić iz Rađevine, Bogdan iz Rađevine, Milorad Grujičić-Mića, Milorad Marjanović-Mićića, Voja Todorović-Rađevac, svi iz Rađevine. U prateću čet^u su došli i mnogi kuriri koji su stizali iz raznih krajeva Srbije: Boško Čolić, zatim Radomir Dudić, Milisav Živanović-Jagodinac, Despotović-Omladinac, Isidor Brdarić, stari Živorad Čosić, Panta Pantić iz Robaje. Komandir čete bio je drug Laza Trpković, a intendant Ilija Dokmanović. U Foči je prateća četa narasla, naročito kad je došao Valjevski odred. Komandir je tada postao Moma Đurić, a politički komesar Slovenac Albin Pibernik.

²⁾ Mokranjski bataljon odlično se pokazao u čitavoj ofanzivi. Imao je 400 boraca i nije se osuo. Komandant mu je bio Tomo Đukić, danas kapetan u Prvoj gardiskoj brigadi.

³⁾ Rade Stefanović, geometar iz Foče, posle Pete ofanzive vratio se na svoj teren gde je formiran jedan odred, ali je nestao krajem 1943 oko Kalinovika. Njegova drugarica do sredine 1944 radila je u Foči.

On veli: „Onih 150 sa smrznutim nogama i nijedan partizan koji sada krvari, neće dozvoliti da se vrati staro.” A jedan mu seljak odgovara: „Vala, druže, ja pedeset i tri godine radim zemlju, radim na pilani, radim za trojicu, pa nikad sit. Ne dam ni ja da me gaze.”

Desetog februara ističe rok svima koji su pljačkali da vrate opljačkanu robu. Juče smo čiča-Janko i ja našli 100 komada sapuna. Ušli smo u jednu knjižaru i gledali hartiju. Pitamo knjižara: „Šta je ono, je l' i to hartija?”, a on vrda. Tek posle reče: „To mi je ostavio jedan musliman koji je pobeo s ustašama.” Tih 100 sapuna, finih „Elida”, dali smo ranjenicima.

Održan je danas omladinski zbor. Jurica je dobro govorio.

Ponedjeljak, 9 februar

Foča. — Jutros sam išao s Beogradskim bataljonom među ranjenike i promrzle. Sreo sam jednog Crnogorca pedesetih godina. Obe noge mu promrzle. On i još četiri druga pošli da osnivaju NOO, a zarobile ih ustaše iz Borča. Svezali ih, skinuli im obuće i poterali u planinu da ih ubiju.

Ovom starom Crnogorcu, koji je išao poslednji, uzjahao na leđa jedan ustaša i rekao: „Ovaj dorat ima duge uši. Skratiću ih.” Na to je Crnogorac skočio, zbacio ustašu i pojurio bosonog nizbrdo. Meci ga nisu pogodili i on se spasao, ali su mu noge promrzle. Ostalu četvoricu su odveli u planinu. Uoči streljanja, jedan student filozofije lupio je zavezanim rukama ustašu po zubima i skočio niz liticu. Pao je na točilo i survao se do šumice. Nije se povredio. Stigao je živ u Bastase, čak mu se ni noge

U bolnici sam video mnoge drugove iz Kragujevačkog. Lekari vele nisu smrznule. Ostala trojica su streljana.¹⁾

da se pojavio pegavac. Dva druga iz Kragujevačkog leže u Trnovu. Razboleli se negde u Romaniji.

Naši su kod Kalinovika opalili tri hica iz topa na kasarnu. Dobro bi bilo da zauzmemo to mesto. U Bosanskoj Krajini četnici sve više navaljuju. Lepa Perović²⁾ odlazi u taj rejon.

Utorak, 10 februar

Foča. — Vreme sasvim otoplilo. Četina nabujala. Sve će leševe odneti. Drugi broj usmenih novina. Opet rat protiv vašiju.

¹⁾ Drug koji je sa zavezanim rukama skočio niz točilo zove se Božo Žarković i danas je kapetan u našem vazduhoplovstvu. On je rodom iz Nedajna ispod Durmitora. Stari seljak, koji je prvi pobeo, zove se Jovan Mumin, iz Šćepan Polja, i bio je živ do 1944 godine. Pobijeni drugovi se zovu: Hamza Mostić, Jovan Popović i Gašović. Ovaj se događaj odigrao 22 decembra 1941 godine.

²⁾ Lepa Perović, učiteljica iz Banje Luke, krenula je u Bosansku Krajinu preko Sarajeva. Putovala je u vozu s lažnom legitimacijom, a pošto ju je ustaška policija tražila, jer je pobešla iz zatvora 1941 godine, nosila je feredžu kao muslimanka. Nju je pratio, kao njen »muž«, komandant Operativnog štaba za Bosansku Krajinu, danas komandant Treće armije, general-lajtnant Kosta Nađ. Oni su uz velike teškoće stigli u Banju Luku i odatle se prebacili na oslobođenu teritoriju. Drugarica Perović je danas član OK za Istočnu Bosnu.

Sreda, 11 februar

Foča. — Naši su zauzeli od ustaša Sokolac na Romaniji. Glad steže. Drugovi koji su obilazili pojedine kvartove grada, naišli su na veliku nemaštinu. Jednoj porodici — truli kupus jedina hrana. Ima puno izbeglica i nemaju poznatog u gradu.¹⁾ Jedan dečko danas došao kod nas — tri dana ništa nije jeo. Imamo mnogo oraha i suvih divljih krušaka. Još će crniji dani doći. Do žetve ćemo čekati još četiri-pet meseci.

Ustajem svako jutro pre pet i čekam vesti. Hoće li nas danas obrađovati Crvena armija specijalnim saopštenjem?

Četvrtak, 12 februar

Foča. — Proleće se bliži, borbe će biti žestoke. Neprijatelj se sprema. I mi! Njegovi agenti i u Crnoj Gori rovale. Posle napada kod Kolašina, četnici su prebegli u Sandžak. Skupilo ih se oko 800 i uz pomoć Italijana iz Bijelog Polja napali jedinice Sandžačko-crnogorskog odreda. Jutros je stigla vest da su ih naši razbili. Obe strane su imale znatne gubitke. Oni 150, mi 50. Sada ih gonimo s dve strane. Bajo Sekulić ih goni sa 2.000 ljudi, a Mile Peruničić sa sandžačkim jedinicama s druge strane. Te crnogorske četnike vodi neki generalštabni major Đorđe Lašić. Njegov kum je — načelnik našeg Štaba, Arso Jovanović.

Umrla je jedna Crnogorka²⁾ koja se bila smrzla. Popustilo joj srce. Sutra ću ići da pišem reportažu o tim herojima.

Petak, 13 februar

Foča. — Sinoć smo održali partiski sastanak. Došao je i Stari na naš sastanak. Posle izveštaja razvila se vrlo plodna diskusija. Naš rad treba da se posveti naročito omladini. U partizanskim odredima u Srbiji — omladina je bila glavnina. Pogotovu u ovom delu Bosne treba mnogo raditi. U dobrovoljačkim jedinicama, bivšim četničkim, kao i u partizanskim, gro, odnosno 99% boraca su — seljaci. I to seljaci politički potpuno zaostali. Ovo je ekonomski najzaostaliји kraj Bosne. Politički ranije ovde nismo ništa radili. To je toliko zaostao kraj — da je ovde carovala Jenesa i 1938 godine kada je bila u opoziciji. Zato moramo ogromno politički raditi među seljacima ovoga kraja. A najviše uspeha možemo imati među omladinom, jer nije pala pod uticaj petokolonaša, jer najlakše prima poziv na borbu. Stariji bosanski seljaci — partizani dobri su dok brane svoja sela. Čim se odmaknu od kuća slabiji su. U Goraždu već su počeli desetodnevni kursevi pojedinih četa. Tako se vaspitavaju i politički i vojnički. To ćemo isto početi i u Foči. Videćemo kakvi će uspesi biti. Inače naš agit-propski rad nije rđav. Ni rad među ženama.

Treća važna stvar je pitanje stvaranja i podizanja kadrova. Moramo širom otvoriti vrata Partije. Kad čovek nosi pušku osam meseci, bori se kao junak — stekao je kvalifikacije za partijca. Mi smo hiljade i hiljade drugova izgubili. Jednom rečju sinoćni sastanak je bio plodan, razbistrio nam je vidike i ulio nam nove snage za rad.

¹⁾ U Foči su naše vlasti izdavale 3.500 obroka dnevno izbeglicama i siroćinji.

²⁾ Stojna Vukašinović iz Pipera.

Došli su Kragujevčani. Bio sam sa Rajom Nedeljkovićem. Dva druga iz Kragujevačkog bataljona umrla su u Trnovu od pegavca. Ni zrna, ni mraz, ni pegavac — ništa nas neće slomiti.

Lepo je bilo sinoć kad sam sa Starim slušao Beograd i Nedića koji preti da će ceo srpski narod biti uništen na proleće „ako se ponovi ono od prošlog leta”. Znači i njega i njegovog gazdu još je veći strah uhvatio. Nije ni čudo!

Subota, 14 februar

Foča. — Sinoć je Crni držao predavanje o postanku partizanskih odreda i ulozi NOO.

Jutros sam otišao u bolnicu. Drugarica Slovenka dobila trovanje krvi i umire. Ostaje njen sin, mali Korčagin — dvanaest mu je godina.¹⁾ I on je prešao sa majkom Igman, ali se nije smrztio. Tužno je bilo gledati ga. U drugoj sobi umire od tetanusa mali Jovica, iz Konjuše, najmlađi partizan Kragujevačkog odreda. Bolnica će se zvati „Igman”. Dosada je prezdravilo petnaest drugova. Ostaje ih još oko 145! Preko Igmana drugovi su se držali kako dolikuje Proleterskoj brigadi. Jedan je nosio druga po tri sata na leđima. Marš je trajao 19 sati! Kad su konji s mitraljezima padali u zaleđeni potok, drugovi su silazili u vodu i vadili oružje i konje.

Marijan je došao sa sastanka u Brodu s opštinskim NOO Zakmura. Veli da je dobro, samo da je teško ubediti Srbe da sve muslimane ne treba klati. U ovoj opštini četnici su popalili 17 sela, a ustaše pet. To je više od pola opštine. Eto, kako ceo narod pati i od jednih i od drugih fašista.

Sve više ulazimo u posao. Spremamo list „Narodni borac”. Pretrpani smo poslom. Skoro će kao u Užicu. Nećemo imati vremena ni za spavanje.

Nedelja, 15 februar

Foča. — Noćas je sneg napadao preko 30 sm. Jutros stalno veje. Proleće je još daleko! I pored snega bio je odlično posećen zbor u građanskoj školi, koju su Italijani upotrebljavali za kasarnu. Na njoj piše: „Italijanskim Alpinima ništa nije nemoguće”, — pa ni da pobegnu! U drugoj sobi drečećim bojama naslikali Musolinija i Badolja i neku devojku, a ispod njih piše: „Pobedićemo”.

Zbor je otvorio Crni. Govorio je odlično. Podvukao je sve veće poraze Nemačke. Srbima i muslimanima ukazao je kao primer Sovjetski Savez, gde 170 naroda žive u slozi. Ali, najbolji je utisak ostavio na masu deo govora o tome da će posle rata biti bolje svima: „... da posle oslobođenja i živoder Ibro i crni Ciganin ima ista prava kao i onaj bogati, da se i Ibri pruže sve mogućnosti za razvitak u životu.” Na licima se čitalo odobravanje. Bilo je preko 300 ljudi.

Posle podne krenuo sam opet u severnu bolnicu — „Igman” — na sahranu malog Jovice, najmlađeg partizana Kragujevačkog bataljona. To je mali seljačić, petnaest mu je godina, rodnom je iz Konjuše, divnog

¹⁾ Majka malog Korčagina zvala se Anica Pibernik. Mali Korčagin je otišao s ocem u Sloveniju u julu 1942. Ostao je siroče, jer mu je otac ubrzo poginuo. Nedavno sam u slovenačkom pionirskom listu našao pesme malog Korčagina.

sela kod Gornjeg Milanovca, gde sam ležao u kupinama dok su „Štuke” fijukale. Ja sam ga primio u partizane. Prvo smo ga odbili, ali je plakao, pa smo ga uzeli. Raja veli da je bio odličan za sve vreme. Izvrstan borac. Smrzao se na Igmanu, rascvetala se rana, pa sada naišao tetanus. Sahranili smo Jovicu kraj Drine. Stalno je govorio: „Oh, da mi je samo da dođemo do Drine, do moje Srbije, pa da je poljubim.” Došao si, Jovice, do Drine. Bićeš osvećen. Dok ovo pišem s donjeg sprata iz dvorane omladina Foče grmi: „Mi ne damo zemlje naše...” Otpočinje formiranje bosanskih omladinskih četa.

Otpočeli smo napad na Čelebić, selo u kome bivši žandarm, razbojnik Ajdačić s pljačkašem Dakićem žari i pali. Oni su prekujuće napali Beogradski bataljon, ubili puškomitraljesca, a naši šest njihovih. Noćas su opet bile borbe. U jednoj kući je bilo 40 četnika. Naši su je pogodili teškim bacačem mina od sedam kila. O borbama za Čelebić još nema vesti.

Juče je stigla grupa od 10 sumnjivih lica koji vele da su nedićevci zauzeli Novu Varoš.¹⁾

Ponedeljak, 16 februar

Foča. — Još nema nikakvih vesti iz Čelebića. Sneg je visok. U varoši ga ima skoro pola metra. Stigao kurir iz Sarajeva. Oni avioni koji su pre nekoliko noći leteli bili su engleski. Bacili su tri kila zlata, neke mitraljeze, dva engleska i dva jugoslovenska oficira, ali su ih Nemci uhvatili i sproveli u Beograd.

Utorak, 17 februar

Foča. — Vršena je ofanziva na Praču i Sjetlinu, koje drže ustaše. Jedna crnogorska četa nije stigla na vreme, pa je ustašama ostao teški mitraljez iznad Prače na jednoj steni. Ustaše su pobegle, ali grad nije zauzet. Ustaše su imale 80 mrtvih, a mi 10 mrtvih — od toga četiri Kraljevčana. Sličan slučaj je bio i sa Sjetlinom. Sutra treba operacije ovde da se nastave. Neprijatelj je uspeo da pošalje pojačanja u Rogaticu iz Sarajeva. Jedna kolona od 400 ljudi probila se preko Podromanije. Imali su 27 mrtvih i veći broj ranjenih. Zaplenili smo 20 pušaka i jedan puškomitraljez. Čelebić je zauzet, ali banditi su umakli. Bio je dubok снег pa naše jedinice nisu mogle istovremeno da stignu na određene položaje. Zaplenili smo 3.000 kg ječma i zarobili 11 četnika.

Nova Varoš je pala. Napali su je nedićevci, četnici, Italijani i muslimani iz Sjenice s pet raznih strana. Naši su odbili dve kolone, ali su se morali povući preko Zlatara, pregazivši Lim. Sada nam stiže 150 ljudi čete „Maksim Gorki”.²⁾ Iz Nove Varoši s Đidom je prešlo oko 1.000 ljudi. Dobro će se pojačati Proleterska brigada.

Crna Gora je poslala u druge krajeve Jugoslavije preko 4.000 ljudi. Dobre vesti iz Sovjetskog Saveza.

Inače, večeras je bio treći broj usmenih novina. Slabo su ga čitali.

Tifus se, izgleda, širi u Foči. „Igman” je blokiran. Nikoga ne puštaju unutra. Pojavila su se još četiri slučaja tetanusa u samoj bolnici. Nemamo seruma.

¹⁾ Posle se pokazalo da je ova vest tačna.

²⁾ Sastavljena od starih, izranjavljenih i iznemoglih drugova.

Sreda, 18 februar

Foča. — Stigao je kurir iz Srbije. Onaj isti mali što se prošlog puta probio.¹⁾ Naši vode uporne, ali uspješne borbe. Samo malo municije. Ipak će se to naše jezgro u Srbiji održati do olistale šume i onda sve zapaliti. Nedić zaveo batine kao zakonsko sredstvo za srpske seljake! To će mu se o glavu obiti.

Četvrtak, 19 februar

Foča. — Čiča Janko odlazi na Žabljak. Čitavu noć je šio novi model kape za naše jedinice. Ujutru je bila gotova. Inače nam Italijani prete da će bombardovati Foču.

Danas je izišao prvi broj „Narodnog borca“. Tehnički je slab. Moraćemo posvetiti mnogo više pažnje.

Petak, 20 februar

Foča. — Danas sam s Ročkom Čolakovićem čitao dnevnik. Treba ga pisati što savesnije. Više živih crta, više podataka. Ročko ima odlično oko, zapaža lepe stvari.

Sad se stvara naša Druga proleterska brigada. Iz Bosne povoljni izveštaji.

Subota, 21 februar

Foča. — Posao lepo napreduje. Evo kako mi je prošao današnji dan: ustao u 4.30, pregledao šta je radio javio u toku noći do 5.30. Onda slušao London do 5.45, prešao u drugu sobu i kucao do sedam vesti. Onda ih odneo Starom i Marijanu. Posle sam budio Mitra Bakića, komandanta mesta, koji spava do mene, pa sišao na doručak. Svako jutro okupimo se svi i nastaje smeh; veseli, zdravi smeh. Oko 8.15 otišao sam na posao u Agit-prop. Ovi fočanski momci vole da pogreše. Dao sam im da prepisu nedeljni pregled događaja, a oni umesto Singapur stavili Lenjin-grad. Vesti ne dobijaju mnogi, pa se žale.

Tu u Agit-propu ostao sam do 9.30. Onda sam otišao u bolnicu „Igman“, na kurs za bolničare. Šef našeg saniteta Gojko Nikoliš iz svake bosanske čete uzeo po jednog druga na petnaestodnevni kurs. Svakog dana po jedan čas — političko izgrađivanje. Sedelo je 14 mladića i 12 devojaka. Govorio sam o partizanskom načinu ratovanja. Morao sam govoriti vrlo popularno. Svako od njih pričao je posle kako je on sam sedeo u zasedi i rušio neprijateljske vozove...

Posle ručka Marijan i ja polazimo u Brod, šest kilometara niz Drinu. Sunce blešti. Mesec dana nisam pešačio. Zima je. Divna je zelena voda Drine. Prozračna. Potseća me stenje na njenom dnu — na more.

U Brodu smo zatekli 20—25 radnika i seljaka. Već je stvorena njihova čitaonica. Odnekud nailazi Stari. Tako otpočinje konferencija. Govorio sam o međunarodnoj situaciji, zatim Marijan o Staljinском ustavu. Stari je objašnjavao pojedine stvari. Morao bi neko stalno raditi s njima. Pitanje kadrova — važna stvar. A ovde kadrova uopšte nema. Veliki zadaci očekuju.

¹⁾ Ovaj se kurir zvao Dragoljub Grujić, obično su ga drugovi zvali »mali Grujić«; bio je dak u Valjevu. Poginuo je u Trećoj ofanzivi, u junu 1942 godine.

Oko 4.45 vraćamo se. Sve se smrzlo. Posle više od sata opet u hotelu. Večera. Pišem referat o međunarodnoj političkoj situaciji za partijski sastanak.

U 8 počinje sastanak partijske ćelije pri Štabu. Tu su svi drugovi. Nisam dobro govorio. Jedva su me čuli drugovi. Stvar sam dobro izložio, samo jednostrano. Stari i Crni došli su da nas obiđu. Govorio je i Stari. Naročito je podvukao važnost sporazuma sovjetskih i engleskih sindikata na jačanju savezničke koalicije.

Najvažniji deo njegovog govora je o unutrašnjoj političkoj situaciji. Petokolonaši posle prvog napada u Srbiji pokušavaju da nam nametnu klasni rat. Protiv nas sve jedinstvenije nastupaju. To se sasvim iskristalisalo. Stvoren je jedinstveni front Nedić—Pavelić. I Draža Mihailović ide njihovom linijom. On neće borbu protiv okupatora. Međutim, mi smatramo da je naš glavni neprijatelj okupator.

Posle Starog govorio je Crni. Zatim je Arso podneo referat o našoj vojnoj situaciji. Neprijatelj ima glavne snage u Srbiji — tući ga u glavu, ali ne napuštati naše baze — Crnu Goru, Sandžak, Bosnu... Arso zatim govorio o istočnom frontu. Misli da će se Rusi zaustaviti na pogodnoj tački, Nemce tu dočekati i baciti ih natrag i konačno uništiti.

Diskusija vrlo plodna, neobično korisna. Trajala je preko tri sata, nismo ni osetili kako vreme protiče. Jedanaest je već bilo otkucalo s tornja katoličke crkve kad smo Marijan, Jurica i ja, otišli u njihovu sobu, broj 6, krekali orahe i pričali o sastanku.

Za godišnjicu Crvene armije Stari napisao brošuru. Umnožili smo je u 500 primeraka.

Nedelja, 22 februar

Foča. — Vedro. Avioni mogu da dođu. Juče smo na sastanku rešili da preko podne od 11 do 3 iziđemo na periferiju, — ali od drugova niko ne ide! U dva odlazimo u Narodni dom kulture i tu otpočinje sastanak osnivačkog zbora Saveza žena antifašistkinja u Istočnoj Bosni. U ovoj zabačenoj kasabi kraj Drine stvorili smo Narodni dom kulture — i u njemu se skupilo preko 500 žena! Seljanke, Srpkinje, muslimanke, partizanke. Probili smo tri sobe u bivšem sudu i otvorili dvoranu dugu 25 metara. Tu se nekad narod gulio, „pravda” se delila, a sada se skupile — žene antifašistkinje. Došle su delegatkinje iz Čajniča, Goražda, Ustikoline i drugih sela. Prvo je govorio u ime Partije Ročko:

— Vjekovima nas je neprijatelj gazio, zavađao nas je... Samo smo tri naroda u Bosni i ne možemo da se složimo... A u Rusiji 170 naroda žive u potpunoj slozi...

Kad je rekao da će nam doći bolja budućnost, jedna stara seljanka iz prvog reda reče:

— Ako bog da!

Posle je govorila pretstavnica SKOJ-a. Zina je zatim održala referat o međunarodnoj situaciji. Lepo govori ta devojka. Treći referat je podnela Čačanka.¹⁾ Dobar je bio.

¹⁾ Čačanka — Mileva Planojević, kurir Vrhovnog štaba u Beogradu u leto 1941, član politodela Prve proleterske brigade, danas na radu u Beogradu.

Razvija se diskusija. Pita se ko hoće da govori. Javlja se starija žena iz Čajniča, po imenu Spremo. Za njom učiteljica Dragica Čolić. Onda ustaje seljanka Savka Mitković, iz Zakmurske opštine. Ona veli kratko i jasno:

„Pozdravljam vas drugovi i drugarice. Verno ću raditi za naše borce, koji se bore puškom, livorom i bumbom, a mi ćemo iglama i preslicom.” Posle se diže neka Vita. Ustaje muslimanka Razija,¹⁾ mlada, lepa: „Ne stavljamo više velove na lice.” Posle se čita rezolucija i zbor se zaključuje. Nesumnjivi politički uspeh.

Ponedeljak, 23 februar

Foča. — Evo sedim u kancelariji Starog. 11 sati. Noć. Dole stražar prolama: „Stoj, ko ide?” Volim ovu sobu. Na dva spojena stola — mapa, sekcija. Imam pola sata do Staljinovog govora, pa čekam.

Ustaše iz Borča prodrle do Popovog Broda, domaća straža pobegla skoro bez odela do Bastasa. Poklane četiri Crnogorke koje su se vraćale iz Foče, gde su obišle ranjenike! Kragujevčani otišli da uredе stvar. Te ustaše su stigle na jedno 10 kilometara od Foče.²⁾

Pre podne sam držao predavanje o partizanskom načinu ratovanja kod omladinske fočanske čete koja je ušla u Proletersku brigadu. Ali posle, ustade jedan aktivist SKOJ-a — i traži da im se vrati stari komandir, neki čovek koji nije dorastao za taj posao. Svi se digoše. Jedna grupa seljaka omladinaca traži da svi stupe u borbu iz njihovog sela ili da se oni vrate kući. Velim im da su izabrani iz svakog sela najbolji — a oni su ti. Jurica im objašnjava. Ubedismo ih.

Prelazim most na Čeotini. Dole vade tri leša. Okupio se svet. U Go-raždu su sahranili 37 leševa. Iza ručka — sednica Agit-propa, pa posle referat o imperijalizmu, omladinskoj četi i bolničarima. Omladinci oduševljeni borci. Preobraćaju se. Velim im da oni na svojim plećima ima da iznesu Bosnu, novu Bosnu... Idem do bolnice 25 minuta po kiši. Topi se sneg. Valjda je ovo poslednji!

Đuro, junak iz Španije, daje mi intervju za usmene novine o španskom seljaku Lorencu koji je sedam tenkova uništio. Velim mu da napišem da će se posle rata videti s Lorencom. „Nemoj, narod će misliti da sam kukavica, jer se nadam da ću glavu izvući.” Stigla vest iz Hrvatske. Teška situacija. Pavelić treba da odvede 300.000 Hrvata na istočni front. Neki nedićevci prebegli i kažu da Nedić hoće da šalje 50.000 Srba u Rusiju. 11.30. Staljinov govor.

Utorak, 24 februar

Foča. — Današnji, četvrti broj usmenih novina bio je dobar. Prvo Staljinov govor, zatim seljak Ćiro Rogoje,³⁾ čita uvodni članak o narodno-oslobodilačkim odborima. To je čovek dugih brkova, grubih ruku i lica.

¹⁾ Razija Alajbegović stupila je u Fočansku četu Trećeg bataljona Prve proleterske brigade kao borac, a danas je potporučnik, sanitetski referent brigade u Trećem korpusu.

²⁾ Stari je na putu za Brod sreo narod kako beži ispred ustaša. »Idu Borčani sve nam popališe, sve nam poklaše« vikale su žene. Drug Tito je stao među žene i decu i težio ih: »Ova će banda platiti... Spasićemo vas tih strahota.«

³⁾ Ćiro Rogoje, iz Dobrog Polja, kraj Sarajeva, član OK za Foču.

Narodskim jezikom lepo je izložio šta je narodna vlast. Za njim rudar Đuro:¹⁾ deset godina u oknima Belgije i Francuske, četiri štrajka, dve nesreće u rudniku, 1936 — Španija, Teruel, 22 meseca partizan iza Frankovih linija, posle pratio Pasionariju u Španiju, 1939 godine logor — Francuska, 1940 — Nemačka, prinudni rad, bekstvo u Crnu Goru, borbe, Plevlja — 18 sati pod italijanskim topovima i bacačima, spasava četvu, a sada je s nama. Govorio o svom drugu, španskom seljaku Lorencu, koji je sedam tenkova „bumbama” uništio.

Dorogobuž — oslobođen!

Sreda, 25 februar

Foča. — Marko se vratio iz Čelebića. Izabrani su odbori u svim selima. Treba bolje politički raditi pa ćemo i taj narod pridobiti. Nego ima — neodgovornih lica, skoro zločinaca. Evo šta Marko priča: „Sedim u kancelariji, kad ulazi jedna baba, ima joj preko 80 godina, pravo na mene sa štapom, mislim hoće da me udari. A ono — ne vidi. Došla da se žali: „Znaš, došli oni vaši patlidžani (partizani) i odneli mi duge čarape za ukop, čarape mojoj snaji i dva kila meda.” — „I nisu platili?” — „Onaj visoki spusti 200 dinara, ali ona bolničarka diže i to sa stola.”

Marko joj platio čarape. Zaista tu bolničarku treba pronaći. I to rade u opštini u kojoj politički najslabije stojimo.

Mitar ide za koji dan u „uljudbu”.²⁾ Čiča-Janko javlja sa Žabljaka da su Italijani bombardovali ovo mesto po drugi put. Bacili su 100 bombi od 50 kila. Pogodili neke kuće, ali žrtava nema, jer narod se na vreme sklonio. Inače, u Crnu Goru (izgleda podmornicom) stigla je nova vojna delegacija iz Londona: engleski major i dva jugoslovenska oficira. Ovog puta traže direktnu vezu sa Starim!

Uveče je održan sastanak partiskog aktiva iz Foče; bilo je blizu 100 ljudi. Crni je održao referat: kritički osvrt na organizaciono stanje naše Partije:

Organizaciono stanje naše Partije bilo je izloženo stalnim promenama. To je uslovljeno ratnim prilikama i ogromnim naporima okupatora i petokolonaša da nas unište. Te promene su često dolazile usled našeg nesnalaženja u novoj ili promenjenoj situaciji. Od izvršenja ovih zadataka zavisi čitav razvitak političkih prilika kod nas. Od toga kako izvršujemo naše zadatke, zavise rezultati koji treba da odgovaraju opštim političkim ciljevima našeg shvatanja. Da bismo odgovorili ovoj osnovnoj našoj partiskoj dužnosti moramo uočiti greške u dosadašnjem radu i otkloniti ih po svaku cenu.

Sadašnji naš zadatak: a) isterati okupatora i petu kolonu; b) osim pitanja vojne prirode — učvrstiti i obuhvatiti sve za borbu sposobne; c) Partija mora davati politički smisao i smer, davati perspektivu i smer. *Zato uski kontakt s masama.* Ni najpravilniji rad ne vredi ništa ako ga mase ne prihvate. Zato pronaći nove načine rada koji bi olakšali i omogućili još bolji razvitak organizacionog stanja Partije. Primer: Užice. Držali smo vlast ali nismo učvrstili

¹⁾ Đuro Vujović, poginuo je 9 jula 1945 na Milinkladama u Petoj ofanzivi.

²⁾ Trebalo je da Mitar Bakić otputuje u Zagreb na ilegalan rad.

njenu konkretnu formu. Vojna komanda, kao vojna vlast, držala sve u svojim rukama. Odlaskom — malo je organizaciono ukorenjenog ostavila za sobom. U čemu su naše greške:

1) Zanemarivanje partiskog rada. Vojna linija — ali pravilno shvatanje i sprovođenje političke linije takođe. Kad su partiski forumi išli sa vojskom, pozadina je ostajala bez čvrste organizacione povezanosti, iako je bila masa partijaca. U vojnim jedinicama — partijci moraju znati i čisto vojne stvari!

2) Premalo se vodilo računa o konspiraciji bez obzira na legalnost. Palo nam je oko 4.000 drugova. Kragujevac. Kraljevo. Šta da se radi? Narodno-oslobodilačka borba najbolji je ispit kroz koji se proveravaju ljudi. Ali ne *mehanički* — Foča! Ta greška: slab politički rad u masi — nepovezanost rada — nemanje političkog uticaja i zanemarivanje jačanja organizacionog stanja partiske organizacije, ljuto nam se ranije svelo u Bosni dok smo uvideli naše greške i ispravili ih. Slabost političkog rada u masi naročito se odrazila u oportunističkom stavu, jedno vreme, u odnosu na četničke vođe gde se taj stav pretvarao u prirepašku kolebljivu i oportunističku liniju koja je podlegla pritisku konzervativnog shvatanja bosanskog seljaka. Jedino se tako može objasniti da su u pozadini vršljali četnici i kulaci. Saradnja i sporazum vršio se bez ikakvih uslova i naročito bez političke pripreme masa. Glavna teza nekih drugova: glavno je front, a ne pozadina. A baš ta pozadina kad se prepusti neprijatelju može da proguta sve njihove napore.

3) Neobuhvatanje celokupnosti rada, nemanje pregleda o političko-organizacionoj celokupnosti partiskog rada. Skače se s posla na posao. U Bosni se u početku nije među seljacima politički radilo, pa se nije mogao ni dobiti pozitivan politički uticaj među njima, organizovan i u meštanskim četama. Kako se nije radilo politički ni po vojnim jedinicama to je seljačka Bosna sa svim svojim protivurečnostima prepuštena okupatorskoj i izdajničkoj propagandi. Rad drugova u Bosni imao je više deklarativan karakter, kad je trebalo sprovesti praktičan i hitan partiski rad, kako individualnog tako i kolektivnog vaspitanja i rada u masi. Bilo je opšte propagande, mesto sitnog rada i tako se ta propaganda pretvorila u opšte deklaracije. Otuda nedostatak uticaja među bosanskim seljacima i njihovim jedinicama. Porazni rezultat toga mogao je biti ne to da su bosanski seljaci odlazili ili prilazili četnicima, nego da mnogi od njih ne samo da trenutno nisu hteli sa nama, već su potpuno propadali za narodno-oslobodilačku borbu, odajući se pljački i nasilju i mireći se s mišlju da se svoja kuća može odbraniti jedino služeći okupatoru, čemu ih je učio Draža predstavljajući to kao „taktiku”. Kadrovi naši u Bosni umesto da budu organizatori i rukovodioci, pretvarali su se u tehničke pomoćne organe narodno-oslobodilačke borbe. Bili su organizatori ukoliko se mobilizacije strane tiče, bili su predvodoci i komandanti, bilo je i sjajnih primera (Čiča Romaniski), ali nisu osmislili tu borbu, nisu politički oformili karakter te borbe, da postane dostupan masi bosanskih boraca i bude im rukovodeće načelo u oslobodilačkoj borbi. Zato se i njihova uloga često svodila na teh-

nički mobilizacioni aparat i na ulogu vojnih rukovodilaca! Zbog toga što su se naši ljudi stideli da pokažu lice Partije i njenu rukovodeću ulogu — kolebljivost seljačkih masa u Bosni, iz zaoštrenosti događaja i političke situacije, pretila je da te seljačke mase odvoji od nas.

Ne treba neracionalno gubiti vreme. Nemaš materijala? Svaki partijac može govoriti o narodno-oslobodilačkoj borbi i pokretu, njihovoj suštini i ciljevima, kao i o Partiji i njenim ciljevima. Bez obzira što vodimo rat — ništa ne smeta vođenju kratkih kurseva.

Razvojne perspektive: Sva reakcija, kako srpska tako i hrvatska i sve druge, ujedinjuju se već danas na bazi klasnih interesa u borbi protiv nas. Od prvog dana reakcionarni elementi nisu marili za narodno-oslobodilačku borbu, a danas pogotovu stoje u službi okupatora. Iako su ti razni reakcionarni tipovi do juče bili međusobni neprijatelji i gurali svoje narode jedne protiv drugih radi očuvanja svojih klasnih interesa, danas se prave međusobni kompromisi da bi uskladili svoju borbu protiv narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda, protiv nas, protiv narodnog oslobođenja. Ovaj proces okupljanja reakcionarnih snaga vrši se već u međunarodnom razmeru. Pobjeda Crvene armije ukazuje u perspektivi na slom Hitlerove tiranije u Evropi. U vezi s tom činjenicom pokazuju se znaci početka promene u međunarodnim odnosima i znači da se reakcionarne imperijalističke snage svih zemalja okupljaju kako bi razoružale nacionalno-oslobodilačke pokrete, koji niču iz narodnih dubina i pokreću nezadržive revolucionarne energije. Ta njihova akcija je uperena u prvom redu protiv komunista i našeg povezivanja s masama. Taj proces će se razvijati i dalje dok se ne izvrši jasna diferencijacija u masama. Taj proces je utoliko opasniji po nas, ukoliko naša Partija ne bi u pravi čas savladala svoje organizacione slabosti. Te slabosti još uvek postoje. Još uvek ima među nama ljudi koji mogu praviti gluposti. Istina je i jasno da je naša Partija kao celina dala sjajne rezultate u narodno-oslobodilačkoj borbi, okupljanjem naroda i izgrađivanjem njegovog borbenog jedinstva. Politički uticaj naše Partije veći je nego ikada. Obezbeđeno je i opšte političko rukovodstvo narodno-oslobodilačke borbe. Borba naroda u Jugoslaviji služi za primer svim porobljenim narodima. Poverenje i ugled, kao rezultat ispravne političke linije naše Partije i kao rezultat uspešnog rukovođenja narodno-oslobodilačkom borbom, već dolaze do izražaja. Ali, drugovi, izvesni pojedinci, izvesne partiske organizacije podbacuju, a neke i sasvim pogrešno rade. A mi moramo funkcionisati kao jedinstveno telo, kao rukovodeći centar, dovesti do izraza jedinstvo političke linije.

Imajući u vidu napred izložene stvari, naročito s obzirom na dalji razvoj narodno-oslobodilačke borbe koja prerasta u opšti narodni ustanak, pred našu Partiju postavljaju se sledeći zadaci:

1) Boreći se istrajno i s ne manje odlučnosti kao i dosada za jedinstveni nacionalni oslobodilački front svih naroda Jugoslavije — treba najodlučnije raskrinkavati i razbijati sve pokušaje pribiranja svih reakcionarnih elemenata na bilo kojoj bazi oni to činili.

2) Naša Partija mora rukovoditi diferencijacijom koja je počela oštrije da se manifestuje u masama. Reakcionarni buržoaski elementi, braneći svoje klasne interese, otvoreno izdaju svoj narod, a time se izoluju od radnih masa, koje se okupljaju oko partizanskog pokreta i naše Partije, braneći slobodu naroda i boreći se istovremeno za bolji život. Ta je diferencijacija prirodan i nužan proces. Zadatak tih naših partiskih organizacija jeste da učvršćuje u narodno-oslobodilačkom frontu — radničko-seljačko jezgro, koje će jedino sprečiti da reakcionarni buržoaski elementi iskoriste plodove narodne borbe za svoje protivnarodne svrhe. Na selu treba naša Partija da po svaku cenu okupi oko sebe sav narod, a izoluje izdajničke elemente.

3) Treba posvetiti svu pažnju formiranju narodno-oslobodilačkih odbora i na neoslobođenoj teritoriji. U njima treba da se nalaze borbeni predstavnici svih patriotskih snaga koje su za odlučno produženje narodno-oslobodilačke borbe. U neoslobođenim krajevima oni treba da budu nosioci političke borbe protiv okupatora i njegovih slugu. Na oslobođenoj teritoriji oni su istovremeno i organi demokratske narodne vlasti i klica buduće vlasti. Oni treba da se brinu za front i za pozadinu. Oni su organi preko kojih čitav narod učestvuje u opšte-narodnom ustanku.

4) Nasuprot izdajničkoj takozvanoj „narodnoj” vladi Nedića i Pavelića, i izdajničkoj londonskoj vladi, mi postavljamo parolu za istinsku demokratsku narodnu vlast, koja će narodu dati sva demokratska prava i moramo sve činiti za razbijanje organa vlasti koje uspostavlja Nedić, Pavelić i okupator.

5) Borba protiv iscrpljenja naroda ratom i otimanja hrane.

6) Treba popularisati SSSR i uspeh Crvene armije. Objašnjavati otkud SSSR-u dolazi ta snaga — uspesi izgradnje socijalizma.

7) Ojačati borbu za slogu i jedinstvo naroda Jugoslavije protiv okupatora.

8) Popularisati jačinu i čvrstinu antihitlerovske koalicije.

9) Razvijati partizansku delatnost po celoj zemlji.

10) Temeljno čišćenje i učvršćenje partiskih ćelija po vojnim jedinicama.

11) Ojačati politički rad u partizanskim odredima i učvrstiti iznutra, politički podizati, primati u partiju dobre, odane borce. (Dosta samo čitanja i političkog komentaranja radio-vesti).

12) Ojačati agit-prop delatnost partizanskih jedinica u masama. Neka se vidi trag.

13) Ojačati mobilizaciju za partizanske odrede, naročito radnika i omladine.

14) Organizaciono pojačati rad naše Partije. Obnoviti i uspostaviti partiske organizacije u svim krajevima. Smelo podizati nove kadrove, očistiti kolebljivce, kukavice, dezertere.

15) Ojačati partiski masovni rad, naročito agit-prop delatnost. Štampati i obaveštavati o događajima u svetu i stav naše Partije.

16) Vaspitavati i podizati nove rukovodeće kadrove, stvarne organizatore, vođe radnog naroda.

17) Popularisati našu Partiju u masama, objašnjavajući njen stav prema pojedinim pitanjima i mobilisući mase u sprovođenju partiske linije.

18) Najveću pažnju pokloniti omladini.

19) Uvoditi žene u politički rad i odrede.

Zadaci su nesumnjivo veliki, ali ih naša Partija može i mora rešiti. Rešenjem velikih zadataka koji se pred nas postavljaju moramo opravdati poverenje naroda.

Posle referata razvila se diskusija. Ročko je dodao da naročito treba paziti na ljude koji gledaju na spoljne efekte. Obiđe rejon, vrati se, podnese izveštaj, a za sobom ništa nije ostavio, nije stvorio ljude niti organizovao posao.

Zatim Ročko daje svoj referat o razvoju borbe u Istočnoj Bosni. Poslednji je govorio Marijan o seljaštvu i današnjoj borbi. Sastanak je bio veoma plodan.

Četvrtak, 26 februar

Foča. — Stigli Cana Babović, Čečo Stefanović i ostali drugovi iz Sandžaka. Sjajne vesti s istočnog fronta. Opkoljeni Nemci kod Staraje Ruse.

Petokolonaši se okupljaju u međunarodnom opsegu. I kod nas se pribiraju. Maček pušten i sarađuje s Pavelićem. U Crnoj Gori sjedinili se bjelaši s federalistima. Inače crnogorski četnici sve opasniji. Zauzeli Kolašin i još neka mesta u pravcu Podgorice.

Petak, 27 februar

Foča. — Sunce me bije u potiljak. Čeća, Vojo Leković i ja odlazimo u lov pored Četotine. Sneg se topi. Istočna strana brega — slobodna, na zapadnoj još ima snega. Travica izbija. Vrba puca. Dok otkidam grančice — u plicaku jedna ruka viri iz vode. Zavezana lancem. Ogromna ljudina. Proleće 1942!

Subota, 28 februar

Foča. — Na vrh džamije postavljena sirena. Davala uzbunu dva puta. Jednom — proba, drugi put — avion dolazio od Miljevine. Nemački izviđač.

Nedelja, 1 mart

Foča. — Italijani su doživeli težak udarac. Sinoć mi Stari reče da je Todorović likvidiran zajedno s još jednim četnikom u Kifinom Selu kraj Nevesinja, nekoliko stotina metara od italijanskih karabinijera. Uhvaćena je Todorovićeva arhiva. Iz nje se vidi da su Milan Šantić i Mutimir Petković, zajedno s Todorovićem, vodili pregovore s Italijanima. Večeras nam Mijalko Todorović pričao kako su po Gruži četnici počeli da kolju. Streljan je i Miloje Simović. Uhvaćen je na Rudniku oko 15 decembra.

U borbama protiv Italijana kod Uloga (Kalinovik—Nevesinje) poginulo šest Lovćenaca i pet ranjeno. Slava im! Sva šestorica partijci.

Ponedjeljak, 2 mart

Foča. — Stari se vratio iz Čajniča. Tamo je juče svečano stvorena Druga proleterska brigada. Jedan radnik, Užičanin, Ratko Sofijanić¹⁾ komandant, Kušić je politkom. Ušli su ovi bataljoni: Prvi užički, Drugi užički, Čačanski i Prvi šumadiski. Stari veli da je ljudstvo odlično. Vojničko držanje. Prilično su i obučeni. Pera Stambolija mi je dao govor Staroga.

Posle pozdrava borcima istakao je značaj naše borbe. Naši partizani odigrali su istorisku ulogu. Kad je Hitler nadirao u Sovjetski Savez, mi smo vodili žestoke borbe. Ceo svet se divi našoj borbi. Sada ćemo nastaviti ovu borbu. Cela reakcija se ujedinila protiv nas. Ona hoće da iskrvavi narod. Šta su uradile četničke vođe i ustaše u Bosni? Sada se oni udružuju protiv nas. Neprijatelj će pokušati u toku ovog meseca, pre nego što gora zazeleni, da nas uništi. Dostojno ćemo mu odgovoriti.

Stari je zatim govorio o značaju formiranja Druge proleterske brigade, o uspesima Prve brigade, o izginulim drugovima. Na kraju je rekao: „Mi ćemo pucati i na rođenog oca — ako ide protiv naroda.”

Žao mi je bilo što nisam bio prisutan ovom istoriskom sastanku. Stari mi je obećao da će me ubuduće na slične sastanke voditi. Treba da dođu u brigade još 500 Hrvata i nekoliko stotina Crnogoraca. Sada se stvara i naša konjica. To će biti — strah i trepet za neprijatelja. Samo da gore ozelene. Na to se neće čekati dugo, jer se sneg uveliko topi. Oko Drine ga nema.

Utorak, 3 mart

Foča. — Crmničani oslobodili Vir Pazar! Zarobili 350 Italijana i zaplenili 100.000 kila kukuruza. Na našem severnom frontu 200 Italijana i 100 četnika ušli u Ustipraču, ali ih naši bacili natrag. Zamalo da ih i opkole.

Držao sam konferenciju u Prvom šumadiskom. — Na petom broju usmenih novina pročitao sam rad jednog ranjenog druga, obučara Simića²⁾, o Beogradu i vešanju obučarskog radnika Milina na Terazijama. Dobar rad. Moram otići u bolnicu do tog druga.

Sreda, 4 mart

Foča. — Danas sam otpočeo da organizujem posao prikupljanja materijala za istoriju našeg partizanskog pokreta. Sve čete otsad će voditi obavezno dnevnik, a partizani će kolektivno da izrađuju dosadašnju istoriju bataljona, odnosno čete. Ovo je vrlo važan posao i nadam se da će uroditi plodom.

Uveče sam držao konferenciju kod straže — o kolhozima. Vrlo zanimljiva diskusija. — S obzirom da smo preselili naše ranjene i smrznute drugove u Pivu, da smo izneli izvan grada duvan i rakiju (usled opasnosti od bombardovanja)³⁾ među građanima se stvorila panika, jer misle da ćemo skoro ići. To se primetilo i na sastanku Omladinskog saveza; došlo vrlo malo sveta. Inače pravo prolećno vreme. Šetao sam se

¹⁾ Ratko Sofijanić je danas potpukovnik, komandant jedne naše divizije.

²⁾ Simić je bio živ do leta 1944 godine.

³⁾ U Foči smo zatekli velike količine duvana i rakije. Ove artikle smo zamenjivali narodu za žito i meso.

predveče pored Drine. Divan ovaj kraj. Đido pucao na dve divlje guske i promašio ih. Pri povratku slušamo decu od 5 do 10 godina kako pevaju — „Krasni Flot” i jednu crnogorsku partizanku.

Četvrtak, 5 mart

Foča. Proleće je uveliko. Dosadio mi ovaj agit-propski rad. Išao bih na front. Makar kao običan partizan. Javio sam se Crnom. Danas je Stari predao zastavu Kragujevačkom bataljonu. „Predajem vam ovu zastavu pod kojom su se borili još pariski komunari. Neka ona donese slobodu porobljenim selima prema kojima idete”, rekao je Stari. Zajedno sa Kragujevačkim bila je i omladinska četa iz Foče. Otišlo je preko 60 mladića. Nadamo se da će se dobro pokazati. Stigli izveštaji iz Srbije. Naši vode divovske borbe. Dosta agit-propa!

Petak, 6 mart

Foča. — Bataljon za bataljonom Prve proleterske odlaze na sever. Danas je Beogradski dobio zastavu. Silni momci. Lica kao od čelika dok je Fića govorio: „U fabrikama, u radionicama, u zatvorima, po robijama sanjali smo kada će doći dan da se s puškom u ruci borimo pod zastavom slobode. I došao je taj dan”. Niko ni da dahne. Zastavnik je radnik — partijac, heroj. Posle pesma. Ljudi su oduševljeni. Kakva razlika od pre šest meseci. Većina je bila nesvesna, neiskusna, slabo vojnički vaspitana, a sada su to prekaljeni borci. Ide proleće, borbe su na pragu, odlazi Beogradski koji je išao kroz oluju i oganj... Stari pita jednog mladog druga šta je po zanimanju. On veli — radnik. Šesnaest mu je godina, a kroz dvadeset bitaka je prošao. „Prekalio se” — veli Stari. Snažan utisak je ostavila ta predaja zastave. Svi hoćemo na položaj. Đido se smiruje. Ročko mi priča kako je u Goraždu odjeknuo prolazak Druge brigade na front. Seljak se prelomio. Kad su Italijani i četnici napali Ustipraču, nisu naši bežali kao četnik Sergije u januaru pred Nemcima i ustašama, već pravo na front, pravo onamo gde se puca. I bosanski partizani i dobrovoljci ojačali su. Osim naše i goraždanske omladinske čete, Fića i Koča su stvorili jednu trnovsku od 82 čoveka. I ona je krenula na sever.

Četnici i dalje prave zverstva. Pobili su štab našeg Majevičkog odreda.¹⁾ Poginulo je mnogo odličnih drugova. Ali neće dugo čekati na osvetu. Ona ide brže nego što se oni nadaju.

Italijani nam počinju ozbiljno da smetaju. Juče su kod Vihora bacili masu bombi. Ubili — četvoro dece i jednu ženu. Posle podne napali Čajniče. Tri aviona bacila 35 bombi. Ubili su tri građanina, tri teško

¹⁾ Četnici vojvode Kerovića i Steve Damnjanovića-Leke upali su iznenadno u štab Majevičkog odreda. Od deset četnika, koji su uleteli u kuću, devet je poginulo. Drugovi su se branili revolverima, a jedan drug, intendat, inače poznati lovac, sklonio se na tavan i kroz daske gađao četnike u glavu. Posle su nove grupe četnika upale u kuću i na kraju naši su drugovi bili poubijani. Među njima su bili Ivan Marković-Irac, komandant odreda, koji je nedavno proglašen za narodnog heroja, Fadil Jahić-Španac, politički komesar odreda, takođe proglašen za narodnog heroja, zatim lekarka Vera Hadži-Vuković, iz Foče, Pero Fuslić i lekar Mujbegović, iz Tuzle, i još nekoliko drugova.

ranili, a sedam lakše. Verovatno će uskoro i kod nas u goste. Vreme je divno. Sunce greje da možeš u košulji ići. Ali, gore na planini sneg se još drži. Na Podromaniji dubok preko metra. I to će otići.

Subota, 7 mart

Foča. — Održan je šesti partiski sastanak. Uglavnom po organizacionim pitanjima. Đido bio prisutan. Za proslavu Crvene armije veli da je slabo izvedena. Politički netačna. Ako mi sami ne damo sve u borbi protiv okupatora, ako mi sedimo skrštenih ruku, ne možemo očekivati da nas Crvena armija oslobađa. Zatim je Arso dao pregled unutrašnje situacije. U Srbiji, u Toplici, borba dobija forme narodnog ustanka. U Hrvatskoj oslobođen od ustaša Vojnić, a od Italijana Korenica — 700 Italijana ubijeno i zarobljeno, 35 puškomitraljeza zaplenjeno.

Juhnov je oslobođen.

Nedelja, 8 mart

Foča. — Naši su otpočeli ofanzivu na severu. Ali Italijani ne miruju. Napadaju od Međeđe, a od Plevolja su pošli u pravcu Čajniča i sa tri strane udarili na Boljaniće. S te strane gori nešto noćas. Verovatno da su zapalili neko selo. Ustaše idu prema Vlasenici od Podromanije. Značajno je da četničke elemente u Sarajevu pozivaju da zajedno „udaraju protiv komunista“. Odlično je što smo na vreme signalizirali — sjedinjavanje svih petokolonskih struja — sastanak Pavelić — Nedić.

Ponedjeljak, 9 mart

Foča. — Večeras ulazim kod Starog. Veselje. Druga brigada osvetlala obraz. Zarobila četnike u Borikama, severoistočno od Rogatice, koji su sarađivali s Italijanima u Višegradu i sa nedićevcima. Zarobljeno je 126 četnika, sem toga 5 oficira — među njima i komandant mesta u Rogatici. Ta je četnička grupa zarobila jedan deo štaba Romaniskog odreda. Od 28 drugova — 12 se spaslo. Za 16 još se ne zna. Prema nekim vestima predati su Italijanima. Plen je bogat u Borikama: vagon ječma, oko 90 konja, 4 krave švajcarke. Inače četnici sve više otvoreno rade sa ustašama. Otvorili su im front kod Han Pijeska, ne bore se s ustašama, tako da će naše prisustvo u ovom delu Bosne mnogo pomoći narodu. Četnici su se spremali za ovu izdaju.

To svedoči i neki Spasoje Pljevaljić, krupan, lep momak, bivši kriminalac, koji na duši nosi oko 100 muslimana (rekord mu tuče neki Tomo Koroman sa 200 života). On je izjavio da je od nekog Ilije Petrovića, poštara iz Goražda, čuo da se na Romaniji sprema 2000 četnika pod komandom Gruje Cvetanovića i da će general Novaković pokušati bekstvo iz Foče i preuzeti komandu nad ovim četnicima. Pljevaljić je uhvaćen u Ustipračiću kada je po naređenju štaba u Borikama predvodio Italijane za napad na Goražde. U tome štabu su: kapetan Bogdan Marjanović (pustili smo ga u Užicu novembra 1941 — bio je komandant Čačka), potporučnik Elez, jabučki vojvoda Risto Gavrilović, Milo Milović, komandir Đekićevoг bataljona i Radivoje Kosorić.

U Ustipračiću je Pljevaljić zaspao, a naši su ga uhvatili u jednoj kući. Inače Pljevaljić priča kako je otpočeo četnikovanje sa 30 ljudi u jednoj

četi. Izdržavali su se od pljačke muslimanskih sela. Po ulasku u Goražde otpočeo je posao na veliko — ubistva, pljačke. Glavni plen je išao vođama — Sergiju Mihailoviću i drugima. U Čajniču je Pljevaljić ubio sudiđu Štrodlu, solunskog dobrovoljca. Posle su on, Miličić i jedan žandarm, opljačkali sudijin stan, tražili od njegove žene pare, pa kad nije dala, povelili je na streljanje. Spasli je Čajničani.

Osuđena su na smrt i streljana trojica ustaša: Suljbeg Sulejman Čengi i dva brata Džina. Ovaj prvi pokušao da organizuje ustašku ilegalnu organizaciju. Treba ove izdajnike i politički raskrinkati, jer streljati ih to je samo tehničko pitanje — kako je rekao Crni. Inače, u Crnoj Gori četnici sve sistematski napadaju iz italijanskih baza oslobođenu teritoriju. Naši nemaju municije, ali su ipak povratili Mojkovac i Kolašinska Polja. Četnici u Crnoj Gori dobijaju municiju od Italijana. Ovi skotovi zapalili su Boljaniće. Naši su imali i nešto gubitaka. Moglo se i gore svršiti. Italijani navalili sa 1000 ljudi.

Utorak, 10 mart

Foča. — Večeras je održano drugo savetovanje partiskog aktiva. Mitar je govorio o međunarodnoj situaciji. Đido je postavio stvari na svoje mesto. Savez SSSR-a i Engleske jak je i biće još jači. Razvoj odnosa u jednoj zemlji može ići ispred međunarodne situacije. Zato ga mi moramo uskladiti. Ne smemo dozvoliti da nam se naturi klasni rat, to okupator i želi. On hoće da nas ogoli. Mi vodimo i moramo da vodimo narodno-oslobodilački rat! Đido je govorio živo, veselo, duhovito.

Jurica je dao referat o omladinskim četama. Povodom Gaćinovića Đido je rekao da se ne možemo sasvim naslanjati na tradicije „Mlade Bosne“, jer se oni nisu naslanjali na seljačke mase, bili su teroristi, nisu bili sasvim progresivni. To nije slučaj s Petrom Kočićem. On je bio predstavnik seljačkih masa. Mi možemo isticati hrabrost Principa i drugova, ali oni ne mogu biti preteče naše borbe. Treći referat bio je Đidin, o iskustvu iz stvaranja Partije u Srbiji. Vrlo poučno i zanimljivo. Poslednji je bio Crni o narodno-oslobodilačkim odborima. Sastanak završen u 11.30; trajao četiri i po sata.

Sreda, 11 mart

Foča. — Svratio sam kod Starog po neke narodne pesme o Čiči Romaniskom. Dobio sam kafu. Stari veli: „Kad dođeš kući, tvoja Milica će već ići u školu.“ Valjda ćemo ranije pobediti.

Četvrtak, 12 mart

Foča. — Danas nam došao jedan Španac koji je pre deset dana bio u Drezdenu! To je Hercegovac Čedo Kapor.¹⁾ Priča zanimljive stvari. Nemački narod „počinje da uviđa da neće pobediti“! Naišao je i na drugove u Nemačkoj, koji su mu davali radio-vesti i obavestavali ga o našim partizanima. Inače, veli da se u Nemačkoj mobilise i kljakavo i ćoravo. Čak i najnužnije specijaliste odvođe na front. Život sve teži i teži. Drvene cipele se jedino mogu nabaviti.

¹⁾ Drug Kapor bio je prvi komesar Desete hercegovačke brigade, a danas je na radu u Hercegovini.

Jutros sam držao čas novoj omladinskoj četi. Tu ima i drugova iz Sarajeva, pobeglo njih 17 iz Pavelićeve „Uzdanice” u partizane. Vele da će doći još mnogi samo ako naša mesna organizacija dozvoli. Inače u gradu hara pegavac, naročito među muslimanskim izbeglicama. Čas sam držao na jednom turskom groblju iznad Foče, kraj jaruge u borovoj šumi — radi aviona. — Vojna situacija je zanimljiva. Od Italijana smo oslobodili Ulog. Što se tiče operacija na severu — vrlo živo. Zauzeli smo jednu skelu na Drini — prekoputa Srbija, planina Tara, ali još uvek pokrivena snegom. Odatle nam je uteklo 100 četnika. Ostavili su top od 37 milimetara — ali bez municije. Izgleda da će naši udariti na sever. Ustaše su zaustavljene iza Han Pijeska. Ima ih oko 700.

Veliko je previranje među četnicima. Neki njihovi bataljoni nam se nude. Trebalo bi udariti po oficirima — nedićevcima. Protiv njih je jaka struja među četnicima. Nedić šalje oružje i municiju u Bosnu. To potvrđuju naši drugovi iz Majevičkog odreda. Njihov štab od deset ljudi pobili su četnici. Posle se razvila borba. Naši (Bjeljinski bataljon) ubili su 50 četnika. Izdajnici su vikali: „Živeo Nedić, živeo Pavelić!” Majevički odred se spojio s Birčanskim odredom,¹⁾ pa će zajedno s Proleterskom da udari na nedićevce. Biće trke ovih dana.

U Hercegovini borbe ne prestaju. Kurir danas javlja da su četnici ubili Đoku Puticu, komandanta Operativnog štaba, vazduhoplovnog kaptana, člana Partije još u doba Jugoslavije. Među ubicama je glavni neki bivši policiski agent Kovač. — U Crnoj Gori zasad mirno. Četnici su saterani u Kolašin s Italijanima. Videćemo šta će biti dalje. Četnici su zaveli sistem zaseda. Ranili su dva naša komandanta bataljona.

Petak, 13 mart

Foča. — Više se ne može. Jurica i ja odlazimo jutros da se kod Starog prijavimo za četu. Razgovaram s Đidom. Poliva me hladnom vodom. Veli da nemam pravo. Mora neko i ovaj posao raditi. On je večeras držao vrlo značajno predavanje o seljačkom pokretu u Bosni. Mnogo novih stvari sam naučio. Uneću to predavanje u svoju svesku za teze, pošto moram da štedim prostor u dnevniku. Rat će biti još dug.

Subota, 14 mart

Foča. — Večeras nam je Crni pričao kako je pre desetak godina u Jagodini umakao od Kosmajca i zaključao ga. Još lepše je bilo kad su Crni, Fića Kljajić i Ročko Čolaković, kao članovi Glavnog štaba za Srbiju, krenuli u akciju, pa ih u Velikom Popoviću, selu Mome Markovića,²⁾ uhvatila jedna patrola žandarma. Radi nekog Fićinog koferčeta hteo je komandir patrola da ih vodi u Ralju, ali blagodareći majstorlucima, nekako su se izvukli.

Kad sam se popeo na gornji sprat i javio se Starom, doznao sam da u Borikama petokolonaši nisu stigli da unište arhivu. Ona je dragocena. Pre svega se vidi da su mnogi Dražini ljudi prešli na stranu Nedića, i da

¹⁾ Od njih je u Drinjači formiran Drugi bosanski udarni bataljon.

²⁾ Potpukovnik Moma Marković, član Pretsedništva ASNOS-a.

londonska vlada odobrava ono što Nedić radi, iako se pred masama ograđuje. Komandant tog Rogatičkog četničkog odreda je kapetan Bogdan Marjanović, bivši komandant Čačka. Taj tip po dolasku u Bosnu otvoreno stupa u vezu s Italijanima. U pismu od 16 februara nekom Novici veli: „Ja sam se danas vratio iz Višegrada gde sam bio na sednici kod komandanta italijanskih trupa. Postignuta je potpuna saglasnost s njima u pogledu saradnje i daljih akcija u Bosni protiv partizana...” Zatim čitav niz ličnih pisama. Moljakanja kod italijanskih komandanata za vino „radi pričešća”, za kafu, makarone. Zajednički su napadali s Italijanima na naše položaje u pravcu Ustiprače!

Taj Marjanović, oficir Dangića, Dražinog komandanta, prima naređenja iz Beograda. On je pohvatao 28 naših drugova iz Romaniskog štaba,¹⁾ i poslao ih u Beograd — Aćimoviću, zajedno sa sprovodnim pismom. Na kraju veli da nema municije i „ne zna da li će mu se odred u Bosni održati dok ovaj akt stigne u Beograd”! I pogodio je. Naše drugove od puta u Beograd spasao je pod pritiskom seljaka neki četnik Nešković komandant Rogatičkog bataljona, a pismo Aćimoviću dospelo je u naše ruke! Najznačajniji je izveštaj poručnika Slobodana Vranića komandantu Višegradskog četničkog odreda o njegovom putu u Beograd. Donosim doslovce najvažnije delove tog dokumenta:

31 januar — Kapetan Dakić me izveštava da je s njim doputovao u Beograd i komandant brat major Jezdimir Dangić.

1 februar — U međuvremenu od 10—14 časova u Ministarstvu unutrašnjih dela u kancelariji pomoćnika ministra g. Đorđevića zasednuta je sednica, gde je rešavano pitanje o Bosni. Na tom skupu bili su prisutna tri člana iz Privremene uprave za Istočnu Bosnu, kao i dva delegata oficira iz Bosne i pet lica od Predsedništva srpske vlade. Njihova saglasnost bila je potpuna. Primljeni su uslovi okupatora, vojnog zapovednika u Srbiji, na koje su naši povoljno odgovorili. Teritorija Istočne Bosne od granice prema Srbiji pa do reke Bosne i Drine skupa sa Sarajevom, svega skupa 17 srezova, smatrana je već kao dobivena...

4 februar — Oko 12 časova komandant major brat Jezdimir Dangić napustio je Beograd. Isti je otputovao u Bosnu. Oko 17.30 časova u Ministarstvu unutrašnjih dela od strane kapetana brata Bogdana Dakića izvešten sam o sledećem:

Nemačka vojna sila prihvatila je naše uslove, ali Hrvati i Mađarska ne prihvataju. Pitanje dodeljivanja teritorije (17 srezova) zasada je neizvršivo.

Ovo pitanje za izvesno vreme, a najdalje za mesec dana, ponovo će se staviti na dnevni red.

Okupator odobrava našu borbu koja će se i dalje nastaviti.

Naša borba neće se voditi kao dosada frontalno, već će se obrazovati glavni front a potom voditi gerilsko ratovanje.

Iz Srbije dobijamo pomoć u ljudstvu i materijalu.

¹⁾ Ovom prilikom su bili zarobljeni: učitelj Spasa Marković, profesor Šajin Šajin-pašić, načelnik štaba Romaniskog odreda, koji je poginuo kao komandir udarne Romaniske čete i drugi. Drug Salomon Romano, tipografski radnik, još ranije uspeo je da skine žice s ruku i da pobjegne.

Reorganizacija će se izvršiti kod jedinica u Bosni. Za to je odobren rok, najdalje do 20. ov. m.

Dakle, eto šta rade sluge okupatora. Karakteristično je pismo poručnika Živka Đorđevića, onog iz Rogatice, koji u pismu žandarmerijskoj stanici u Perišiću naređuje žandarmima da pljačkaju od naroda jorgane, čaršave, jastuke, a ako narod neće da da, onda će pozvati „srpsku kaznenu ekspediciju“, to jest Račićev odred, — da deli od 25 do 150 batina. „Ovim se opominje narod na gore izloženo, pošto se kaznena ekspedicija već nalazi u Han Pijesku na putu za Rogaticu, čiji je zadatak kažnjavanje samo srpskog pljačkaškog i neposlušnog naroda, a ne — stupanje u borbu s neprijateljem”.

Nedelja, 15 mart

Foča. — Brigade su otišle na sever. S njima su Ročko i Tempo. U Borike je stigla grupa od 70 Valjevaca s popom Zečevićem i poručnikom Martinovićem. Izgleda da su naši odredi u Zapadnoj Srbiji razbijeni! Iz Crne Gore stižu slabe vesti. Danas je otišao Đido da uredi stvar. S njim su pošli Čeca i Mitar. U poslednjem trenutku krenula je Mitra.

Ponedeljak, 16 mart

Foča. — Skoro će dva meseca kako smo u Foči. A partizani još ni u jednom gradu nisu sedeli više od dva meseca. Ustaše su krenule u ofanzivu u tri pravca. Iz Sarajeva ka Rogatici preko Romanije, a tako isto iz Rogatice ka Romaniji; zatim iz Prače ka Renovici i najzad prema Jahorini. Prvi krak im je slomljen. Novoformirani Drinski odred, Gojko Krezović komandant¹⁾, polomio je jedan domobranski bataljon kada je pokušao da iziđe iz Rogatice da se spoji s onim iz Podromanije. Preko pedeset mrtvih, među njima i komandant bataljona, 50 zarobljenih, 20.000 metaka. Prema Renovici i Jahorini nadiru. Slabo municije imamo na tom sektoru. Lovčenski odlazi u Goražde.

Utorak, 17 mart

Foča. — Kurir koji je išao s poštom Vrhovnog štaba, Marijanovom i Mitrovom slikom za legitimacije, pao ustašama u ruke i sve provalio. Hapšenja u Sarajevu, ali rukovodstvo nije uhvaćeno. Inače u gradu veliki teror — preko 500 ljudi uhapšeno. Muslimani sve više na našoj strani. Marijan je očajan što ne može u Hrvatsku.

Stari mi večeras reče da dolazi za dan-dva nova engleska delegacija — dva oficira i jedan jugoslovenski poručnik. Pokazaćemo im šta rade Draža i njegovi ljudi. Saveznici smo sa Engleskom: mogli bi nam poslati oružja!

Renovicu smo oslobodili od ustaša.

¹⁾ Gojko Krezović bio je prvo u četnicima, zatim je stupio u našu dobrovoljačku vojsku. Kad smo se povukli iz fočanskog kraja, on je ostao na terenu kao partizan, odupirući se četnicima. U aprilu 1943 opet se sreo s našom glavninom, prošao Petu ofanzivu, stvorio posle Goraško-čajnički odred i poginuo u Šestoj ofanzivi u borbi s Nemcima.

Sreda, 18 mart

Foča. — U podne, za ručkom, ulaze u trpezariju pop Vlada, poručnik Martinović i ostali drugovi iz Valjevskog odreda. Naša Srbija je skupo platila ovu zimu. Naše snage od 800 ljudi kraj Valjeva nisu mogle izdržati nedićevsko-nemačku ofanzivu početkom februara. Podelili su se u tri grupe. Valjevci su se razdelili u manje grupe. Prešlo ih je 70 u Bosnu. Za Kosmajce ne znaju ništa. Za Suvoborski odred gde su bili Bradonja-Jovanović, Žikica Jovanović i Mirko Tomić čuli su da je razbijen. „Novo vreme” je pisalo da se Bradonja ubio. Podrinski odred je isto razbijen. Pao je i Radovan Vuković,¹⁾ pao je i Nebojša Jerković.²⁾ Teško je! Ali, Melentije mi reče, kao da je znao o čemu mislim, kad sam ulazio u sobu: „Najlepša je kod Lenjina divovska vera u pobedu.” Jurnućemo i mi u našu Srbiju.

Drugovi koji su došli iz Srbije pokazali su mi isečke iz fašističkih novina. Pune opisa „ubijanja komunističkih bandita”. Gutu Kostića³⁾ su uhvatili u pećini na planini Medvedniku. Nešto se mislim kako li izgleda mojima kad čitaju ove stvari. Nadam se da će mi se pružiti prilika da otkupim glavu pre nego što uđem u tu rubriku. Krcun me zove za političkog komesara njegove konjice, samo veli da ne bi mogao naći toliko velikog konja za mene! Inače Valjevci pričaju da je u Srbiji strašan teror. Po selima je Nedić zaveo straže. Ništa mu neće pomoći. Naš Beograd se bori. Ubijeni su Šterić i još dva agenta U.G.B. Kad sam to saopštio drugovima više su se obradovali nego bilo kojoj vesti za mesec dana.

Četvrtak, 19 mart

Foča. — Sinoć sam bio na dečjoj priredbi. Okupilo se preko stotinu dečaka i devojčica. Pevali su, igrali „Vanjku”. Gledao sam dve devojčice kraj mene sa kikama, prćastih nosića. Gledao sam ih i mislio na svoju Milicu. Danas su joj dve godine. Raste! I živeće u slobodi. Biće to srećna generacija. Ali ni mi nismo nesrećni. Videli smo užas, borili se protiv njega i pobedili.

Petak, 20 mart

Foča. — Došla je sinoć engleska vojna misija. U njoj je šef major Aterton, koji je bio deset godina novinar u Beogradu. Izdavao je list „South Slav Herald”. Oženio se jednom muslimankom iz Sarajeva. S njim je jedan radio-telegrafist Irac i poručnik jugoslovenske vojske, neki Nedelj-ković. Razgovarali sa Starim i sišli posle kod nas na večeru. Aterton priča da su posle 6 aprila on i još četiri novinara pobjegli iz Boke Kotorske nekom jedrenjačom do Krfa. A odatle u Patras. Veli da ga je jedna „Štuka” ranila u nogu. Bio je u Palestini. Za našu zemlju krenuo je podmornicom.

¹⁾ Radovan Vuković, pesnik iz Crne Gore, osuđen na robiju od Suda za zaštitu države 1937 godine, zajedno s ostalim našim drugovima pobjegao je iz Sremske Mitrovice u leto 1941. Bio je komesar Mačvanskog odreda.

²⁾ Nebojša Jerković, komandant Mačvanskog odreda, brat Dušana Jerkovića, komandanta Užičkog odreda.

³⁾ Guta Kostić, advokatski pripravnik iz Beograda, bio ranjen u Prvoj ofanzivi kod Užica, 29 novembra 1941. Kostić je preveo roman Ostrovskog »Kako se kalio čelik«, jednu od najomiljenijih knjiga svih naših partizanskih odreda.

Zbog bure nisu mogli da izidu pa su išli do Šibenika, gde su potopili jednu italijansku lađu, i do Pulja gde su potopili italijansku podmornicu. Posle se iskrcali kod Budve na naše tle.

Danas je stiglo 65 zarobljenih domobranskih vojnika i nekoliko oficira. Dovedena su dva oficira kod Arse. Jedan šjor-gošpar iz Dubrovnika, ćelav, kosu sa zatiljka bacio na čelo. Drhte mu ruke. Drži prste da mu se ne tresu. Činovnik u Sarajevu. Mobilisan, tri meseca u Visokom, pa na front kod Rogatice; pravi pupavi malograđanin. Za njim ulazi geometar, musliman, krupan, Mostarac, činovnik desetak godina u Srbiji. Pozdravlja pesnicom. Veli, komunista dvadeset godina! Milo mu „kad je čuo da su se komunisti i partizani pomirili“. Kaže da se nije borio protiv nas. U domobranskoj vojsci prilična demoralizacija. Ali, politički se ništa ne radi. Vojnici gundaju. Oficiri im govore da će ih četnici sve žive poklati. „Da smo znali da će nas partizani zarobiti ne bismo ni metka opalili.“ U tim našim dobrovoljačkim četama — dojučerašnjim četničkim — ima zločinaca. Ubili su oko 28 zarobljenih domobrana. Zato onom čoveku drhte ruke. Mostarac veli da je stanje u Rogatici očajno. Jedu griz, supu i pola budavog kukuruznog hleba koji stiže iz Sarajeva sa zakašnjenjem od 15 dana. Potpuno su otsečeni u Rogatici. Hrane imaju još samo za nekoliko dana. — Marijan i ja otpočinjemo kurs sa zarobljenim domobranima. To su mahom seljaci iz Slavonije. Gledaćemo da im probudimo svest.

Subota, 21 mart

Foča. — Danas je svršeno sa zimom. Proleće nastupa. Ljudi se bude. Spremamo se za velike okršaje, sprema se i neprijatelj. Nedić u Srbiji mobilše svu omladinu od 17—25 godina. Slušamo preko radija da drži zbrove. Onaj mali kurir, Valjevac, stigao. Nije našao Valjevski odred pa se vratio. Borota i Majer¹⁾ su poginuli. Ali za Žikicu Jovanovića i Bradonju nema nikakvih vesti. Oni imaju oko 200 ljudi. Možda se još drže. Kurir veli da ima jedna grupa od 15 ljudi oko Valjeva i Počuta.

On nam donese vesti da je Druga proleterska zauzela Vlasenicu, da je Račić pobegao i da naši idu prema Srebrnici. Bosanski četnici listom prelaze u dobrovoljačku vojsku. Nijedan metak nisu ispalili protiv nas. Ali su račićevci streljali naših pet partizana u Vlasenici. Jedan od njih onako ranjen odmah pao u raku, oni ga zatrpali, on se izvukao, bos gazio sneg, spojio se s Proleterskom. Noge mu se smrzle. U bolnici je. To je neki đak Jovanović²⁾ iz Čačka; terao je automobil u Užicu.

Odlična je stvar što su bosanski četnici prešli na našu stranu bez borbe. Ali, nesumnjivo je da ćemo uskoro na čitavom frontu Istočne Bosne imati kontra-ofanzivu. Možda i iz Zapadne Srbije, možda i ustašku. Ali proleće je tu, za koju nedelju će i šuma olistati. Važno je da osiguramo pozadinu — Borač.

¹⁾ Stevan Borota, metalski radnik i šofer iz Beograda, komandant jedne posavske čete. Josif Majer, tekstilni radnik iz Beograda, bio je politički komesar te iste čete.

²⁾ Drug Dragi Jovanović kasnije je stupio u Inženjerski bataljon Vrhovnog štaba, a danas je poručnik naše vojske, na dužnosti u Leskovcu.

Vesti iz Crne Gore najbolje su za poslednja dva meseca. Razbijena je četnička banda Radojice Nikčevića kod Nikšića. Snage se prikupljaju na frontu kod Kolašina. Uslovi ratovanja teški: jedna lovčenska četa napustila je položaj kod Kolašina, ali se ubrzo vratila. Politkom — Lovćenac, i komandir, najoštrije kažnjeni. Dobro je što se zavodi disciplina u crnogorskim četama.

Veoma su dobre vesti iz Hercegovine. Ustanak je bio izbio u junu posle strašnog terora ustaša. Posle su Italijani ušli i nesmetano zauzeli gradove. Naša akcija ponovo je u punoj meri otpočela u decembru. I tamo veliku opasnost predstavljaju petokolonaši, naročito četnici.

Hercegovci dobro tuku Italijane i Nemce. Evo nekoliko podataka iz izveštaja njihovog Operativnog štaba. Od reorganizacije odreda za tri meseca ubijeno je 1.050 fašista i petokolonaša; 466 zarobljeno i 185 ranjeno. Zaplenjeno je oko 400 pušaka, 40 puško-mitraljeza, 7 bacača, dva topa i tri tenka. Najlepša je poslednja pobeda kod Stoca — oko 45 Nemaca ubijeno i isto toliko zarobljeno dok su nosili duvan za istočni front. Hercegovci sada imaju oko 5.000 partizana: 11 bataljona od kojih i jedan muslimanski. Veliku uslugu su Crnogorci učinili — Sava Kovačević — naročito udarni bataljon.

Severna Hercegovina stoji daleko slabije — tu još ima jakih petokolonaških snaga — pop Perišić sa 120 ljudi severno od Gacka; tu je i Borač — jaka ustaška kula. Čišćenje ustaša u Borču — privuklo bi sve mase uz nas. Nadaćmo se da će se tom pitanju skoro pristupiti.

Hoću da zabeležim nekoliko herojskih podviga Hercegovaca: 22 januara 1942 — 450 italijanskih vojnika i domobrana sa 5 tenkova i 5 kamiona krenuli do sela Vračevica na putu Trebinje—Bileće. Dočekalo ih je 11 boraca na čelu s komandantom bataljona.¹⁾ Posle tri sata, uporonom borbom, 11 partizana potisnuli su neprijatelja prema Bileću. Stigla su našima pojačanja. Ali kad su Italijani već bili opkoljeni pojavila se motorizovana italijanska snaga iz Trebinja i spasla ih. Neprijatelj je imao 60 mrtvih i 80 ranjenih. Zaplenjena su dva topa. Kod nas su poginula dva nenaoružana partizana-seljaka koji su u toku borbe golim rukama hvatali italijanske vojnike da im otmu puške. Ovih 11 partizana svi partijci i kandidati, seljaci su, osim komandanta intelektualca. Oni su postali narodni junaci.

Značajno je da su partizani 7 februara zaustavili voz na pruzi Hum—Uskoplje i zarobili dvadeset paketa opljačkanih stvari koje su italijanski vojnici slali kućama — tu je bilo najviše hrane — i hleba.

U Hercegovini su osuđena na smrt i streljana ova dva petokolonaša: Evgenije Černojevski iz Duži, ruski emigrant, koji je radio s Nemcima i Zako Hadžić, zvaní „Zeko Buljubaša“, šofer iz Bileća, zloglasni ustaša koji je u svom automobilu vozio naše ljude na Korita, gde su bacani u jamu i sam u tom pomagao. Hadžić je odveden pred istu jamu u koju je bacao Srbe, i tu je, pred iskupljenom masom streljan i bačen u nju.

¹⁾ U ovoj akciji je učestvovao drug Vlado Tomanović, koji je 3 jula 1943 poginuo kao zamenik komandanta Desete hercegovačke brigade iznad Mratinja na Pivi.

Nedelja, 22 mart

Foča. — Sa mnom je u sobi Melentije, stari drug još od prvog gimnazije. Radimo zajedno. Stvorili smo za naše predavanje teze: „O postanku Jugoslavije” i „O razvoju međunarodne situacije od Oktobra do danas”.

Razgovarao sam i sa zarobljenicima s Borika. Ima desetak mladića — radnika koje je Nedić mobilisao i poslao u Bosnu. Sada idu u partizane. Poželeo sam im mnogo sreće — a i pameti.

Večeras sam bio na priredbi Šumadinaca — u duvanskoj stanici — dva kilometra od grada. U svom skeču — „Vrapcu” kako ga zovemo — pevaju o emigrantskoj vladi u Londonu:

Blago nama, ne bojmo se gladi,

Za nas vlada u Londonu radi.

Ona sprema da se staro vrati.

Zabava je bila vesela. Igrali smo kolo. Vratili smo se oko 11 sati. Svi smo pevali usput.

Ponedjeljak, 23 mart

Foča. — Danas sam bio s engleskom delegacijom. Šetao sam se s njima dva sata kraj Drine. Proleće pa se čovek brzo zamori. Pričao mi je Aterton da Engleska ima jake snage na granici Turske i spremljene aerodrome u samoj Turskoj, ali nije slaba ni Turska peta kolona — trgovci uglavnom.

Brigade su se suviše udaljile na sever. A malo imaju municije. Izložene su napadima i nedićevaca i ustaša. Nemci su besni na nas, što im sedimo za vratom. To potvrđuje jutros jedna vest TASS-a iz Ženeve.

Danas je Vrhovni štab postavio Peka Dapčevića za komandanta glavnog štaba za Crnu Goru, a Mitra Bakića za političkog komesara.

Utorak, 24 mart

Foča. — Marko je jutros otišao na sever ka brigadama. Kaže da se neće vraćati 15—20 dana. Uveče smo išli kod zarobljenih domobrana. Ima ih oko 60, većinom seljaka iz okoline Bjelovara, Sarajeva i nešto iz Dalmacije. Doneli smo im duvana, pa je tako razgovor započeo. Vele da su im ustaše pokupile žito. Nešto se kukuruza moglo sakriti. Za partizane mnogi nisu čuli. Ovi od Bjelovara kažu „da su se komunisti u njihovom kraju tukli s ustašama i ubili šest-sedam.” Pavelić ih je mobilisao pod izgovorom da ih vodi na neko kopanje. Posle su ih doveli pred položaj i dali im puške u ruke. Seljaci se nisu tukli, samo kadrovc.

Objašnjavali smo im ko su partizani, i zašto se bore. Kad sam im skrenuo pažnju da nas ne zovu „gospodom” sasvim su se izmenili. Jurica im je kao Hrvat govorio. Pročitao sam im vesti o borbi hrvatskih partizana u Kordunu, Lici. Kad smo polazili, raspoloženje je bilo sasvim drukčije. Vele: „Da su ostali domobrani u pukovnijski znali ko su partizani svi bi se predali.” I zaista preokrenu su na našu stranu prešla iz 13 domobranskog puka četiri hrvatska vojnika zajedno s oružjem. Trojica su Dalmatinci, a jedan je Ličanin. Ova četiri čoveka stavila su život na kocku. Triput su po jednom seljančetu slali pismo iz Rogatice dok je stiglo na našu stranu. Da

ih je seljače izdalo odoše im glave! Kažu da ima mnogo vojnika koji bi prebegli kad bi znali da bismo ih rado primili. Sada će ova četvorica napisati letak i poslati ga u Rogaticu.

Samo dobrovoljačke čete treba politički podizati. Iz tih jedinica neki su ubijali zarobljene domobrane. U „Borcu”¹⁾ smo pisali da takav rad služi samo okupatoru. Inače situacija u samoj Rogatici je očajna. Nemaju hrane. Avioni pokušavaju da im bacaju hranu, ali kako nemaju padobrana, džakovi se cepaju pri udaru na zemlju. Naši koriste što avion mora nisko da leti, pa su oborili jedan aparat pomoću mitraljeza. O teškom stanju u Rogatici pričaju sami zarobljenici. Vrlo su se oduševili kad smo im poželili da se što pre kućama vrate — pošto uništimo neprijatelja. Jedan je od njih predložio da u svaki srez u Hrvatskoj pošaljemo po jednog čoveka da govori ko su partizani i zašto se bore.

Sreda, 25 mart

Foča. — Najzad dođe kurir iz Vlasenice. Doneo je izveštaj od Proleterske brigade. Naši su oslobodili Vlasenicu, Miliće, Srebrnicu, Vratunac, Drinjaču. Bosanski četnici nisu davali nikakav otpor. Svi su prešli u masama na našu stranu. Komandant Srebrničkog odreda Pero Đukanović bacio četničku kokardu pred 150 četnika i otišao pevajući na položaj protiv ustaša. Dakle, ti nedićevski elementi su politički pred masama bili potučeni. Njihov vojnički poraz je bio — tehničko pitanje, kako bi rekao Crni.

Bilo je manjih borbi s Račićevim odredom. Račić je prvo zarobio pet naših drugova iz Užičkog bataljona dok su se odmarali u jednoj kući. Posle su naši zarobili 12 Račićevih ljudi. Čine se pokušaji da se zarobljenici razmene. Poginula su u borbi dva Račićeva oficira — poručnik Milović i potporučnik Milosavljević. Oni su uhvatili jednog partizana, kundakom mu razbili glavu i povelili ga na streljanje. On skočio na njih. Utom je našao komandir Kovačević²⁾ iz Užičkog i ubio oba oficira. Naši su nastavili nadiranje vrlo brzo. Dangić i Račić su pobjegli automobilima, ali je zarobljena Račićeva konjica. Zarobili smo i neke topove, četiri puško-mitraljeza, 18 vagona duvana, 500 kilograma soli.

Veliki nas zadatak očekuje. „U čitavom centralnom djelu Istočne Bosne osnivaju se narodno-oslobodilački odbori, a bosanski borci, ujedinjeni pod zastavom partizanske i dobrovoljačke vojske, stoje čvrsto na položajima kod Han Pijeska, Olova, Zvornika protiv ustaša, dok se zastave proleterskih brigada viju na Drini preko puta Ljubovije i Loznice i drugih mjesta Zapadne Srbije koja stenju pod jarmom Hitlera i njegovog sluga Nedića”. Tako sam napisao u 73 broju „Radio-vijesti”.

Prvi nam je zadatak da uništimo ustaše kod Han Pijeska i Rogatice jer bismo tako i četnički raspoložene mase privukli na svoju stranu. Opkoljenim neprijateljskim snagama u Rogatici nije lako. Juče je naš top bacio četiri granate usred grada. Koča Popović javlja da mu se sa 20 naoružanih

¹⁾ »Borac« je list koji je izlazio u Foči dva meseca u 100 primeraka na ciklostilu.

²⁾ Milisav Kovačević je bolovao od tuberkuloze i ubio se u toku napada Italijana na Goransko, u Crnoj Gori, juna 1942.

vojnika prijavio Slobodan-Lale Ivanović. On priča da se izvukao iz ropstva u Nemačkoj s jednom grupom drugova i uvukao u jedan četnički odred koji je formiran u Beogradu s tim da bude poslat u Bosansku Krajinu. Tako su bili prebačeni preko Drine i tu su se odmah priključili našim jedinicama. Zajedno sa Laletom došli su kapetan Predrag Marković¹⁾ i Miša Trpković²⁾.

Teška vest iz Crne Gore. Naši napadali kod Kolašina i imali dominirajuće položaje, a četnici pod rukovodstvom iskusnih oficira obišli položaj i udarili naše s leđa. Teška pogibija! Pao je i Bajo Sekulić. Junak je bio. Još mi je stalno pred očima njegova slika kad je govorio u Drenovinoj crnogorskoj četi. Rat je rat! Dido je stigao u Crnogorski štab. Moraćemo neko vreme biti u defanzivi. Tako reče Arso na večernjem sastanku partiske ćelije.

Cetvrtak, 26 mart

Foča. — Dan vedar kao usred leta. (Htedoh da napišem „ljeta” — u Bosni sam više od tri meseca.) Svršio sam vesti i list „Borac”. Idem s pop Vladom pored Drine. Zelena, vijuga, u daljini Maglić, oštar, još pod belom šubarom. Sunce se oseća.

Priča pop Vlado kako se tuku belogardejci — ruski emigranti — u Srbiji. Bilo ih je oko dve-tri hiljade u blizini Krupnja. Mahom su matori ljudi, ne mogu da beže, pa pucaju do poslednjeg metka. Preko mrtvih gaze. Prebacuju se poštajući se. Pa opet pucaju. Među tim starcima-izdajnicima bilo je i mladih, rođenih u Jugoslaviji.

Nedićevci opasno pljačkaju. Jedan je trpao kajmak u rukav kaputa. Svaki nosi po dve torbe i u torbi — džak. Seljaci na grobovima nedićevaca ostave dinar i napišu: „Ovaj je poginuo za pare”.

Pop Vlado sprema svoja prva tri pismena razgovora s narodom: „Peta kolona”, „Borba za spas Slovena”, „Vera u Rusiju”. Svaki će se umnožiti u 300 primeraka.

Bio je pre neki dan pop Vlado u Ustikolini. Krstio je 38 dece. Muška su skoro sva dobila imena Ratko i Slobodan. Vidi se da narod hoće slobodu kroz rat. To je danas zapisao i major Aterton. On je ručao s nama u istoj trpezariji. Nekako je prilično neraspoložen.

Uveče Kalinovički odred javlja zanimljivu vest. Kvaternik, Pavelićev „vojskovođa” i ministar rata, novopostavljeni komandant glavnog ustaškog štaba za borbu protiv partizana, boravio je ovih dana u Sarajevu gde je zakleo 900 pitomaca ustaške škole. Jedan vod Prve igmanske čete krenuo je 21 marta na Ilidžu da izvrši prepad na žandarmerijsku stanicu. Kod vrele Bosne sreli su šest luksuznih automobila. Pretpostavlja se da su to bili Slavko Kvaternik, njegov sin krvolok Dido, šef ustaške policije Mi-

¹⁾ Marković i Ivanović vratili su se u Beograd, a odatle je Marković otišao u Toplicu i Crnu Travu gde je postao načelnik Glavnog štaba za Srbiju. S Južno-moravskom brigadom 1943 godine prebacio se u Bosnu i u borbi na Ozrenu u Šestoj nemačkoj ofanzivi, krajem 1943 godine, poginuo je. Imao je čin pukovnika. Predrag Marković je poznat u Srbiji pod imenom Alempije.

²⁾ Miša Trpković, student iz Beograda, bio je osuđen po Zakonu o zaštiti države. Poginuo je u Bosni 1942 godine.

haljević, Francetić¹⁾ i još neke ustaše. Automobili su izrešetani mecima. Jedan auto se srušio u jendek. Odmah se otvorila borba s domobranskom vojskom i ustašama koji su pratili automobile i zaštićavali drum. Ustaška štampa u Sarajevu od 22 marta priznaje napad i veli da su dva detektiva poginula. U besu su ustaše ubile četiri seljaka: Iliju Luburu, Vlaška Bosmotića, Branka i Stanka Čovića. Zapalili su njihove štale. Igmanski vod je pritekao u pomoć i ubio pet ustaša. Lepo se proveo Kvaternik u gostima kod partizana.

Petak, 27 mart

Foča. — Godina dana od Dvadeset sedmog marta. Sećam se svake pojedinosti toga dana koji sam proveo u Zagrebu. Za ovih 365 dana veliki događaji su se odigrali. Danas je držan zbor. Bilo je 600—700 ljudi. Crni je neobično živo prikazao bivšu Jugoslaviju: gospodu koja su zavađala narod, „boga s bogom je htela da zavadi.” I Srbi i muslimani pozdravili su ove reči. Posle je pročitana proglašenja CK i Vrhovnog štaba. Mrak je padao kad je zbor bio završen. Brda naokolo potamnela. Eto, sada smo u Foči. Još duga borba je pred nama.

Danas Krcun donese vest da je ubijen agent Đoka Kosmajac. Došle su neke izbeglice iz Beograda pa to ispričale. Njihova priča se slaže s onim što je radio-Beograd javljao. Inače vele da su se partizani borili 13 i 14 marta kod Kosjerića. U Beogradu se hleb deli dvaput mesečno.

Uveče smo održali prvi čas našeg kursa iz „Istorije VKP(b)”. Nije bilo rđavo predavanje Melentijevo, čak odlično. Samo diskusija — kruta.

Subota, 28 mart

Foča. — Dan izvanredan. Svratio sam kod Krcuna u kancelariju da mi da „Novo vreme” koje su donela tri Hercegovca koji putuju još iz Beograda. Krcun mi je ponudio da razgovaram s njima. Pitam jednog od njih da li zna porodicu Dedijer, a on se ušeptrljao. Kad mu počeh da ređam svoje rodake Nikolu, Milovana i ostale, on mi poverova da ga ne slušavam, pa otpoče da priča: „Jeste li vi Jevtin sin? Za vas je „Obnova” javila da ste uhvaćeni i streljani kao sekretar odreda kod Kragujevca ili Valjeva. Baš sam ja taj primerak odneo Milovanu. On još stanuje kod Zemuna.” Pomislio sam kakve su sve patnje pretrpele moja majka i moja drugarica. Za čitav mesec dana mislile su da sam mrtav, jer sam se tek početkom januara javio kartom preko Zemuna. To mi potvrđuje ovaj Hercegovac jer veli dalje: „Ali znaju oni da ste vi zdravo, čuli su od vaše majke, i ona je dobro.” Mileva Čačanka za ručkom nam reče: „Sin Staroga odlikovan od Sovjetskog Saveza. U borbama kod Moskve izgubio desnu ruku.” Sećam se kako je Stari o svome sinu pričao, zimus u Sandžaku: „Moj Žarko je sigurno s Crvenom armijom.” Mileva je donela vest da su stigli izveštaji iz Hrvatske i Srbije. Pitam telefonom da li mogu da dođem do Starog. Po suncu sam otišao do mosta gde u jednoj kući stanuje Stari. Radostan je, suze mu u očima. Kao čast dobio sam crnu kafu.

¹⁾ Francetić je bio komandant zloglasne ustaške Crne legije. Krajem 1942 pao je njegov avion na našu oslobođenu teritoriju na Kordunu i seljaci su ga premlatili sekirama. Umro je posle nekoliko dana. Pavelić ga je proglasio za viteza.

S izveštajima iz Srbije i Hrvatske otišao sam na sunce i pažljivo ih pročitao. Da počnemo od Srbije. Prvo, Kosmajac je ubijen 6 marta u 7.30 izjutra. Situacija u Srbiji mnogo bolja nego što smo mislili. Nemačka ofanziva na Toplicu propala. Naši održali najveći deo slobodne teritorije. Pruga Niš—Prokuplje prekinuta još od Božića. Bilo je 120 naših zarobljenih u Nišu. Pobjegli. Spaslo ih se preko 80. Nemci streljali 800 građana u Nišu.

S Bugarima ide svakojako. Kao pojedinci dobri. Ali kad su pod komandom fašističkih oficira pale sela, ubijaju. Ima ih koji su prešli na našu stranu. Jednom smo zarobili 14 Bugara, objasnili im zašto se borimo i pustili ih kućama. To je silan utisak ostavilo na ostale bugarske vojnike.

Inače naša Partija, i pored svega što se desilo, nije popustila — ni na selu. Ona je u Srezu podunavskom, kuli Ljotića, organizovala seljake i kad ih je 1.600 bilo pozvano da kao „stražari“ idu protiv našeg Kuka-
 vičkog odreda kraj Leskovca, 800 ih je odmah odbilo da pođe, 650 pobjeglo iz Smedereva, a ostalih 150 iz Smederevske Palanke. Onda su komandant Smedereva i neki „vojvoda podunavski“ krenuli sa žandarmima. U selu Petrijevcu seljaci razoružali i komandanta i žandarme. Ljotić je zatim poslao Nemce. Diglo se šest sela — i Nemci se vratili. Inače Kosmajski, Posavo-tamnavski i Šumadiski odredi još su živi. Bore se herojski između Rudnika i Kosmaja. Ubili su „vojvodu kosmajskog“ Nikčevića sa 35 bandita.

U Hrvatskoj jedan satnik s dva kamiona, municijom, mitraljezom i 10 vojnika izišao izvan Zagreba na unapred ugovoreno mesto, gde su ga dočekali naši. Odredi u Slavoniji jaki. U Dalmaciji odredi narasli na 1.000 ljudi. Kad sam pročitao izveštaj i vratio se kod Starog, kod njega sedi — kurir Operativnog štaba Bosanske Krajine i kurir iz Hrvatskog štaba. Stigli preko naših odreda. Pavelić sprema za proleće ofanzivu protiv nas. Skupio je 22 puka, ali čeka oružje za 15 pukova iz Nemačke.

Vraćam se kod Arse. On mi veli da su engleski avioni leteli u noći između 25 i 26 preko Čajniča ka Plevljima. Bacali su letke u kojima govore o „majci Rusiji“, Nedića grde, o borbi i pozivu na borbu ništa. Nas nisu otvoreno spomenuli. Šta treba da znači ne pozivati na borbu kada se iz Beograda i Zagreba javlja o silnim koncentracijama nemačkih trupa prema jugu, kada mi ovde sedimo Nemcima iza leđa, kada možemo da zadamo ozbiljne udarce Hitlerovim komunikacijama za Bliski Istok.

Nedelja, 29 mart

Foča. — Radujemo se proleću, a danas ceo dan hladna kiša. Predveče — sneg. Ceo dan sam sedeo i čitao. Došao je Trša¹⁾ iz Sandžaka. Veli da situacija nije rđava. Četnici su jaki u Bijelom Polju gde imaju dodira s crnogorskim četnicima. Velika bitka se vodila za Mojkovac, gde smo potukli četnike i zadržali Mojkovac. U Sandžaku se primećuje znatno poboljšanje u poslednje vreme — politički bolje stojimo, otuda porast broja boraca u

¹⁾ Trša — narodni heroj Rifat Burđević, jedan od najborbenijih studenata Beogradskog univerziteta, sekretar OK za Sandžak, zamenik politkoma Treće sandžačke brigade, ubijen od četnika na Manjači, severno od Mrkonjić Grada, u septembru 1942.

odredima. U Novoj Varoši nema nedićevaca iz Srbije. Tamo je neki kapetan Vuk Kalajitović, dražinovac-nedićevac s nešto četnika iz Sreza sjeničkog. Streljao je 33 muslimana i 29 Srba.

Predveče po strašnoj kiši dolaze agit-prop ekipe s terena. Senka, drugarica Arse Jovanovića, bila je blizu, u selu Bunovama i držala svoj prvi govor.

Narod oseća da je ova vlast njegova. Eto, došlo vreme za početak sastanka, a članova NOO nema pa nema. Onda narod poviče: „Nećemo ih čekati. Nije ovo više po starom. Mora se na vreme početi.”

Pop Vlado je bio sa Zinom u Zagorju kod Kalinovika. Taj je kraj politički sasvim zaostao. Još od Austrije tu je veliki garnizon, pa okolina navikla da od njega živi. Neće ljudi da se bore protiv Italijana. Kažu: „Prvi su nam neprijatelji ustaše. Proleterska brigada nas je samo zavadila s Italijanima.” Jedan je čak „partizan”, ali ne nosi zvezdu. Pop Vladi to ovako objašnjava: „Vidiće Italijani durbinom da nosim petokraku, pa će nam gadati selo topom!” Inače Pop Vlado krstio 18 dece, dao i prilog za siromašni narod toga kraja. Krštenje u kući u kojoj se nalazi NOO, ispod Staljinove slike. Deca pište, a pop ih poliva. Čizme, samo epitrahilj prebačen, za pojasom mu revolver.

I Zina je nezadovoljna stanjem oko Kalinovika. Ali omladina nam je nada. Eto, Zina priča za nekog Simu Klarića, mladića od 17 godina, predsednika Omladinskog saveza. Sam je napisao i doneo vrlo dobru pesmu u desetercu. Pokazuje samoinicijativu. Skupio je dva kilograma čaura. Kaže da je juče držao konferenciju. On je govorio o čvrstoj organizaciji i disciplini, a jedan njegov drug o čistoći. Po povratku jedan seljak zvao pop Vladu da mu opoji grob. I pop Vlado je zaostao po kiši i završio posao.

Zaboravio sam na sinoćnu priredbu. Davala je kulturna ekipa Fočana. Ljudi se mnogo trudili, ali zapevali u Narodnom domu kulture begovske sevdalinke: „O, kaduno moja, da ti grizem usne i obraze.” Još da se pucalo u plafon, pa ne bi znao narod jesu li to partizani ili četnici Sergija Mihailovića. Crni-Žujović skočio je na binu (najuspelija tačka programa) i održao govor da mi nećemo vaspitavati našu decu takvom vrstom pesama. Fočani se zbunili. I ustručavali se da otpevaju nekoliko divnih narodnih pesama, kao: „Kolika je Jahorina”. Inače „Starac Vujadin” je bio izvanredan. Predložio sam da prirede drugo veče s istim programom, samo da izbace ono što ne valja.

Ponedeljak, 30 mart

Foča. — Kod nas se nalazi jedan drug-kurir iz Bosanske Krajine. Doneo izveštaj. Nije rđavo u tom delu Bosne. Ima pet odreda, dobro su naoružani, imaju i dosta municije. Vrlo lepe akcije vode. Partija je tamo jača nego u Istočnoj Bosni. Ima znatno više radnika, te joj to daje naročitu snagu. Stvorili su udarni bataljon. On sada vrši operacije a posle će ući u Prvu brigadu.

Kurir koji je došao iz Krajine učestvovao u akciji koju smatram za jednu od najboljih u našem ratu: „Jedan vod Kozaračkog bataljona, 15 drugova u domobranskoj uniformi, s komandantom bataljona

Ratkom,¹⁾ zauzeo je stražaru broj 10 na pruzi Banja Luka—Prijeđor—Bosanski Novi i prisilio stražara da pozove telefonom stanice Svodnu i Dragotinju. Tako je ispitano da je sve u redu s te strane. Onda su drugovi pozvali Donju Dragotinju i Prijeđor. Javljeno im je da je napadnuta Svodna i zato traže hitno oklopni voz u pomoć. Posle dva sata voz je pošao iz Prijeđora. Usputne stanice su nas redovno izveštavale o njegovom kretanju. Partizani su stali uz prugu i, kad se voz približio, čuvar pruge je dao znak fenjerom da voz stane. Voz je stao i partizani su počeli da uskaču u voz u kome je bilo 20 domobrana. U voz je ušlo 10 partizana s komandantom. Iz lokomotive su izišli domobranski oficir i vojnik. Mašinovođa nije primetio ništa sumnjivo. Međutim, dva druga, koja su imala zadatak da uđu u lokomotivu, nisu to učinila, jer je ložač opazio u čemu je stvar, zatvorio naglo blindirana vrata i punom parom pojurio. U vozu su kozarački partizani otpočeli borbu iz pušaka i revolvera s domobranima. Poginuo je naš desetar Milan Krnjetić, a dva druga su teže ranjena. Posada je savladana. Ubijena su tri domobrana, a ostali su predali oružje. Dok je voz jurio prema Prijeđoru, govoreno je domobranskim vojnicima o cilju naše borbe. Kroz prozor su naši partizani bacili oružje i mrtvog druga. Jedan je partizan iskočio kod Donje Dragotinje i skupljao oružje. Bačeni su i delovi dva teška mitraljeza koji su bili montirani u vozu. Ispred samog Prijeđora naši su poskakali iz voza. Niko se nije povredio. Voz je ušao u stanicu, ložač je iskočio i povikao: „Vlak je pun partizana!“ Taj ložač je posle ubijen, jer su ustaše mislile da je u vezi s nama,” — završi kurir.

Doznao sam da je streljana u Crnoj Gori doktorka Ružica Rip, Olgina drugarica, hrabar borac. Ubili su je četnici kod Kolašina. Ne znamo šta je s Jelicom?²⁾ Ona je tamo otišla ima već mesec dana.

Utorak, 31 mart

Foča. — I Marijan piše dnevnik. Zajedno smo čitali. Posle se pridružila Zina.

Sreda, 1 april

Foča. — Posle ručka odlazim s radiotelegrafistom Jozom³⁾ kraj Drine. Sedamo na travu. Sunce udara. Dole juri i lomata se Drina. „Ona je kao naša borba. Huji, preskače stenje, penuš se i ide dalje.”

Lola Ribar stigao iz „uljudbe”⁴⁾ u Trnovo. Valjda će mi doneti neke

¹⁾ Ratko — Ivica Marušić, student iz Biješine, kasnije komandant Prve krajiške brigade, teško ranjen početkom septembra 1942 ispred Banje Luke. Umro u Driničima od rana.

²⁾ Jelica Cetković, učiteljica iz Kolašina, kurir Glavnog štaba za Srbiju, danas član Sreskog komiteta za srez Kolašin.

³⁾ Jozo Butorac, radiotelegrafist, poginuo u Drvaru 25 avgusta 1944, prilikom desanta nemačkih padobranaca.

⁴⁾ Kad je Ivo Ribar u januaru 1942 došao u Zagreb on se prvo javio drugu Vladimiru Velebitu, koji je imao svoju advokatsku kancelariju u ulici Barona Jelačića broj 5. Drug Ribar je došao u Zagreb u kožnom kaputu, koji je izrađen u našoj partizanskoj fabrici u Užicu, i bio je vrlo ponosan na tu našu tvorevinu. U Zagrebu je boravio skoro tri meseca. Sutradan po odlasku iz Zagreba agenti ustaške policije prodrli su u ilegalni stan u kome je stanovao jedno vreme drug Ribar. On je zajedno s Vladimirom Vele-

vesti od kuće. Došao i Bogdan Novović¹⁾ komandant mesta iz Goražda. Kod njega u Goraždu jedan pop pravi koješta. Puna crkva, a pop usred liturgije umesto da kaže: „Našeg kralja i gosudarja“, kaže: „Našeg druga Tita!“ Pop Vlado odlazi za koji dan. Inače pop Vlado mi je rekao da je između Boriya i Miljeviny video kako seljaci, Srbin i musliman, zajedno oru.

Rogatica je pred padom. Glad u njoj hara. Predala se još četiri vojnika. Italijani bombardovali naše položaje oko Kalinovika manjim bombama.

Četvrtak, 2 april

Foča. — Večeras došli Lola i Vlada Velebit iz „uljudbe“. Lola je tri meseca živeo kao krtica — ipak sedeo u „Obrtničkoj“.²⁾ Javio mi da je moja Olga u zatvoru. Srećne joj rane. Pala prilikom spasavanja Ivanke Muačević.³⁾ Ivankino dete od četiri dana postalo ilegalac. Lola mi pričao kako me je „Novo vreme“ nazivalo razbojnikom i krvolokom. Inače ne znaju ni ko je Crni — Životić.⁴⁾ Njegova drugarica stigla u Beograd. Lolina drugarica s čitavom porodicom u logoru! Juričina — bila pa je puštena. Situacija u Beogradu dobra — samo kadrova, kadrova i kadrova. Doznajem na koji je način ubijen prilikom bekstva iz logora moj stari drug Vlada Vitasović, profesor.

Pratio sam Lolu i Vladu do Starog. Izgleda da nam ustaše, nedićevci, Italijani i Nemci spremaju zajednički napad. Lepo, samo da nam je još desetak dana da makar malo bude toplije i — da im mi za to vreme pokažemo ko smo i šta znamo. Važno je pitanje inicijative. Ako raščistimo Borač, onda imamo široko polje manevrisanja. A to treba da bude skoro. Ustaše su upale u Vlasenicu. Domaće čete izgleda nisu davale jak otpor.

bitom-Vlatkom već bio na putu za Sarajevo. Vlatko Velebit je imao ispravna dokumenta, a Lola Ribar lažna. Međutim, agenti u vozu brzo su pregledali dokumenta druga Ribara, a Velebitova legitimacija učinila im se sumnjiva i dugo su je zagledali. S njima zajedno u kupeu bio je domobranski pukovnik Bećir Kulenović, ne sluteći s kim putuje. Kad su stigli u Sarajevo došli su na našu javku kod jedne drugarice, koja ih je odvela do kurira — dva brata radnika u jednom sarajevskom predgrađu prema Kijevu. Sutradan ujutru drugovi Ribar i Velebit s kurirom mirno su izišli iz grada, noseći bezazleno boce u rukama, kao da idu u okolinu da nabave mleka. Na četiri kilometra od grada naišli su na prvu partizansku patrolu. — Gore je upotrebljen izraz »uljudba« umesto Zagreb zbog konspirativnosti. »Uljudba« po Pavelićevom izumu znači civilizacija.

¹⁾ Bogdan Novović, činovnik iz Crne Gore, herojski poginuo kraj Klisa u Dalmaciji, septembra 1943 godine, kao rukovodilac politodela Prve dalmatinske brigade. Automobilom je naleteo na nemačku zasedu. Pošto je hrom u jednu nogu, to je drug Novović ostao u automobilu rekavši potpukovniku Biočiću, koji je s njim bio u kolima, neka beži, a on će držati otpupnicu. Biočić se stvarno spasao s jednim kurirom, a Bogdan Novović se borio. Poslednjim metkom se ubio da ne bi živ pao neprijatelju u ruke.

²⁾ U Zagrebu pre rata, u „Obrtničkoj kafani“ u Ilici, vrlo često su naši drugovi održavali sastanke. Drug Tito, Kardelj i Bakarić 1939, 1940 i početkom 1941 dolazili su u tu kafanu na sastanke.

³⁾ Ivanku Muačević je spasla jedna naša udarnička grupa koja je prodrla u Državnu bolnicu u Beogradu. Moja drugarica Olga bila je u vezi s ovom grupom i po mogla je da se spasavanje organizuje. Posle je bila triput hapšena od Specijalne policije i Gestapoa, ali se izvukla.

⁴⁾ U Srbiji je drug Sreten Žujović imao ilegalno ime Životić.

Da li je to početak te ofanzive? Samo da nam je desetak dana! Vratili smo se posle pola noći. Hteo sam da javim Nikolišu radosnu vest da mu je drugarica spasena, ali je spavao. Legao sam u jedan izjutra. Prevrtao sam se čitav sat. Kod koga je mala Milica?

Petak, 3 april

Foča. — Obišao sam s Lolom i Vlatkom naše kasarne gde su ranije bili Alpinci. Nismo mogli da se nagledamo. Sobe spremnjene za 500 vojnika. Čisto. Okrećeno sve, pa i Badoljova i Musolinijeva slika. Kujne uređene. Kupatila sa šest tuševa. Gore, konferencija omladinske čete. Ulazimo. Svi skaču na noge, pozdravljaju oštro, vojnički. Na zidu „Zidne novine” i „Crna lista”. Vidi se, buja politički rad. Kod Užičana isto. U trećoj sobi „Crveni kutak”. Lola i Vlatko zadivljeni. Kad bi mnogi u „uljudbi” znali da ovako partizani žive — došli bi. Zaista se možemo ponositi. Čuda smo napravili ove zime. Samo dobro bi bilo da Foču održimo što duže. Ali, glavno je da smo stvorili pokretne, politički čvrste, vojnički iskusne odrede. Osnovno nam je živa snaga. Zato se ne vezujemo za gradove po svaku cenu.

Uveče se vratio Marko sa severa. Priča zanimljive stvari. Da nije otišao, odnosno da Titovo naređenje nije stiglo, proleterske brigade otišle bi do Bičeljine. One su se koncentrisale na Glasincu, a ustaše su savladale domaće čete i zauzele Vlasenicu. Ovaj grad već četrnaesti put menja gospodara. Naša fočanska omladina dobro se pokazala. Suze im bile u očima kad su morali da maršuju bez prekida čitave dane s proleterima, ali su junački izdržali sve napore.

Jedan omladinac iz jurišnih bataljona s jednim drugom zapao u četničko gnezdo. Ušao u kuću — a tamo deset četnika. Nije se zbunio, okrenuo kapu da mu se ne vidi zvezda, mirno se pozdravio i zapitao puško-mitraljesca: „Mora da si junak kad imaš ovako dobro oružje.” Četnik počeo da se pravi važan, dozvolio našem drugu da razgleda oružje, a ovaj zgrabio puško-mitraljez i viknuo: „Oružje dole!” Tako je on jedan razoružao njih deset.

Nedićevci u Srbiji uplašili se. Počeli da evakuišu Ljuboviju. Dangić i kompanija se svađali ko će pre u čamac. Kad su se naši pojavili, jedan oficir — nedićevac, počeo da preti s one strane Drine: „Pokazaćemo mi vama komunistima...” Prekinuo ga je jedan omladinac: skinuo ga je sa 200 metara. Nedićevci, verovatno, nešto spremaju u saradnji s Nemcima i Italijanima. Koncentrišu se u Rudu. Ofanzivu treba da otpočnu 10 aprila. Tako smo bar saznali. Inače nam velika opasnost preti od tifusa. Ima samo oko Foče preko 100 slučajeva. I na severu se pojavio. Četiri Kragujevčanina već leže.

Subota, 4 april

Foča. — Večeras ulazi u šubari, s dugim brkovima — Ivan Milutinović-Milutin. Dolazi iz Crne Gore. Izgleda da su četnici dostigli svoju kulminaciju. Naši se reorganizuju. Primeniće partizanski način ratovanja. Oštre mere protiv petokolonaša. Stvaraju se udarnički bataljoni, koji neće sedeti kod kuća, već živeti pravim kasarnskim životom, samo kasarna je u ovim našim uslovima — šuma. Četnici su skrojili pakleni plan. Predložili su Italijanima da sprovedu blokadu naših krajeva kako bi nas glad pomorila. U tom su imali donekle uspeha. Vojska gladuje. Narod trpi i

sada dobija pomoć od zaplenjene petokolonaške hrane. Sva je teškoća u tome što zima u Crnoj Gori još traje. I oko Foče na susednim brežuljcima još se vidi sneg, a po planinama ga ima još metar i po. Da nam je ući u zelenu goru, da nam je još jedno dve nedelje, pa bismo sasvim drukčije govorili. Inače doživljujemo opet teške udarce. Ubijen je Budo Tomović, sekretar PK SKOJ-a za Crnu Goru.

Nedelja, 5 april

Foča. — Danas je Uskrs. Neka to bude vaskrs narodne slobode, kako reče pop Vlada u sinoćnom proglasu narodu srpske vere. Taj proglas je potpisalo pet sveštenika.¹⁾ Krenuo sam pored Drine sa Ivom Dapčevićem.²⁾ Govorili smo o pogibiji Bude Tomovića. „To je bio junak da mu je malo bilo poginuti”, veli Ivo. „Ali, i mi smo ti deca. Bajo Sekulić, on i ja iziđemo na drum s puškama, a Italijani prolaze. Prkosimo im pa se smijemo. Mogli su nas sve pohvatati.”

Iz daljine čujemo pesmu. Nailazi velika srpska zastava koju nosi jedan riđi div. Za njim mladi seljaci i seljanke. Praznična odela. Pevaju partizanku. Na Pazarištu ogromna masa sveta, valjda oko 1.500 duša. Govori prvo pop Vlada o žrtvama Srbije. Posle njega Arso. Sjajno izneo kakva je bila generalska klika u staroj Jugoslaviji, kako je mučki izdala šestog aprila. Za njim Crni. Danas, posle godinu dana, mi držimo zbor i još koliko drugih zborova u drugim oslobođenim mestima. Posle zbora narod peva, igra. Omladina preovlađuje. Vide se rezultati dosadašnjeg rada. Tek smo sada počeli da radimo punom parom. Da nam je još mesec dana pa bismo više učinili. Posle prolaze naše jedinice. Sećam se Sedmog novembra u Užicu! Veseli smo. Prošli smo zimu. U podne je i Stari s nama na ručku. Pevamo: „Šumadija glasala, pšenica je klasala.” Pevamo i mislimo hoćemo li ovog leta na sever, istok ili zapad.

Ponedeljak, 6 april

Foča. — Godinu dana od onog strašnog dana. Šetao sam se sa Vladom Zečevićem i Zoranom Žujovićem kraj Drine. Sve je napupilo. Samo da dune „razvigor” pa će gora ozeleniti. Ovako je bilo i onog dana pre jedne godine. Najgore je bilo u tri posle podne. Olga, Milica i ja sedeli smo u podrumu dok su bombe padale. Srećno dete. Nije ništa shvatalo. Samo se smeškalo dok sam ga golicao po nozi.

Utorak, 7 april

Foča. — Deseti broj usmenih novina. Skupilo se preko 300 ljudi. Tu su i zarobljeni domobrani. Jedan od njih je govorio, predsednik ogranka

¹⁾ Ovaj proglas su potpisali prota Jovan Radović, iz Crkvice na Pivi, član predsedništva CASNO-a i član AVNOJ-a (u Petoj ofanzivi 1943 Nemci su mu kuću zapalili, a on je više dana proveo na dnu jedne jame, odakle je izvučen u vrlo teškom stanju); Milan Darović, prota Jovičić iz Foče i dr. Amvrošije Veselinović. U to vreme nisu bili u Foči, pa proglas nisu mogli potpisati: prota Jevstatije Karamatijević, prota Jagoš Simonović, sveštenik Blažo Marković, sveštenici Ruvim Žugić, Vidak Brakić, Đorđe Kalezić i mnogi drugi mladi sveštenici i bogoslovi koji su na svom terenu pozivali narod u redove partizana za borbu protiv okupatora.

²⁾ Ivo Dapčević, student iz Crne Gore, poginuo je u centralnoj Bosni 1943 godine.

Seljačke sloge — Stepan — iz okoline Ivanićgrada. Dosta dobro. Mi spremili lampe, a ono električka sinula. Prvi put u Foči. Pri izlasku jedna žena reče: „Ovi partizani čudo napraviše u Foči“. U istu dvoranu se vraćam u osam uveče. Treći sastanak partiskog aktiva. Melentije drži odličan referat o radu Partije u vojsci. Razvija se diskusija. Moramo izgrađivati kadrove, kadrove! Danas je izišao „Proleter“ i veli da nam je palo 3.000 partijaca i 7 do 10 hiljada skojevaca. Ovaj treći sastanak nam je bio najplodniji. Vraćamo se u hotel posle jedan u noći. Arso na telefonu. Bije se bitka za Rogaticu. Četiri proleterska bataljona jurišaju. Krv se lije. Javljaju da je paljba užasna. Dugo u noć razmišljam. Krv se lije — onog najboljeg što imamo. Otpočinje: 1942!

Sreda, 8 april

Foča. — Težak dan. Napad na Rogaticu propao. Tri naše čete, kako izgleda Užičkog bataljona, prodrle u centar grada. Ali ostali nisu izvršili zadatak. Žrtve su znatne. Nemamo još tačne izveštaje. Drinski odred je imao osam mrtvih i 17 ranjenih. Mitraljeska gnezda su nam najveće gubitke nanela. Drugovi čute. Šetam se s Lolom pored Drine. Za večerom dva i po sata pričamo o Beogradu, juli—avgust 1941, kad smo zajedno stanovali. Posle nastavljam kod Arse do jedanaest — opet o Beogradu i Srbiji. Kako sam naivan bio kad sam krajem januara napisao da ću za mesec dana biti u Beogradu. Još ćemo dugo, dugo hodati zemljama Jugoslavije. Upoznaćemo svaki njen kamen, pa kada dođemo u Beograd — gledaćemo je kao svoj dlan. Ali, prvo ćemo na zapad. Razbistriće se, uostalom, situacija uskoro!

Četvrtak, 9 april

Foča. — U Rogatici nismo imali velike gubitke kao što smo mislili. I brigade i meštanske čete imale su ukupno do 15 mrtvih. Naši Užičani su se junački poneli. Prodrli su u sam centar i zauzeli hotel „Rogaticu“ i srez. Dve im se čete domobrana predale. Naši nisu mogli da izvedu zarobljenike, ali su im odneli zatvarače od pušaka. Meštanske jedinice su se osrednje držale. Trojica su se sami ranili da ne bi išli na juriš; to je zaostao elemenat. Ovaj narod nema borbenih tradicija, nema seljačkih ustanaka, kao Krajina, Nevesinje. Zatim, ne može mu se razbiti ona kora neznanja koja mu se godinama hvatala. Potrebno je vremena.

Napad na Borač biće uskoro. Sreća što nema utvrđenja, jer nije za nas pametno osvajati utvrđene gradove — Plevlja, Sjenica, Ulog, Rogatica. Nemamo topova, a malo municije. A i neprijatelj je naučio da se utvrđuje, pa je elemenat iznenađenja — izgubljen. Danas je pravi prolećni dan. Plahe kiše. Vrbe olistale. Poneka šljiva i trešnja već se beli. Na nebu duga. Divno izgleda ovaj gradić u proleće. Glavno nam je da šuma olista. Lakše ćemo vršiti pokrete. U Crnoj Gori veoma ozbiljno. Ali za koji dan će stupiti naši bataljoni u puno dejstvo. Samo da se sneg sasvim otopi!

Petak, 10 april

Foča. — Situacija živa. Pavelić danas držao govor i preti nam. Ustaše nadiru na Drinu. Zauzeli su Miliće i Srebrenicu. Nedićevci su ubacili neke svoje bande koje su nadrle do Duba. Naši spremaju protivudar. Deset ba-

taljona je pripravnno. Neki petokolonaši iz Rogatičkog odreda, koji su do pre tri nedelje bili četnici pucali našim u leđa. Proleće je već u punom jeku. Ljudima se kreće. Trebalo bi gro snaga baciti na zapad, u Hrvatsku, Krajinu. Vratio se Stari. Pratili ga na položaj Englezi i Vlatko. Obišli su položaje kod Rogatice. Naši Užičani — heroji. Prodrli kroz bunkere u sam grad. Potrošili su svega 120 metaka, a zaplenili 160 metaka. Neke domaće čete držale se slabo. Da nam je upornog političkog rada, pa bi bilo sasvim drukčije. Stvorili bismo i od njih heroje kao što su Užičani.

Subota, 11 april

Foča. — Ona pljačkaška nedićevska banda koja je prodrila od Višegrada sastoji se od 250—300 ljudi. Vode je nedićevski oficiri i podoficiri. Naše su iznenadili i došlo je do borbe prsa u prsa. Naši bombaši su imali dobar posao. Gubitaka nismo imali. Dobro se pokazala omladinska četa iz Foče. Koča i Fića vrše pokrete da se ovi banditi pohvataju. Operacija će se verovatno sutra završiti. Nije nam cilj da ih oteramo već da ih uništimo. Neka pamte kad su prelazili Drinu. Napad na Borač se stalno priprema. Biće dosta teško nadirati preko onih gudura Neretve, ali će nam to čišćenje terena mnogo doneti. Moći ćemo slobodno manevrisati.

Mnogo nam pravi teškoća pitanje zaštite s leđa, jer ustaše rade zajedno sa četnicima popa Perišića, pa nam za vreme napada na Borač mogu četnici da udare u pozadinu. Možda će nam ti petokolonaši otežati napad na Borač. Uostalom videće se. Vreme je pogano. Hladno i kiša. Samo još desetak dana da gora izlista pa će biti trke. Nadamo se da iz Foče nećemo ići kad neprijatelj hoće, već kad mi hoćemo. Da nastavimo ovde rad još koji mesec učvrstili bismo ceo ovaj kraj. A posle, kada žetva dođe — juriš na Srbiju. Večeras smo održali sastanak ćelije: Osnove marksizma. Diskusija kratka. Legli smo posle pola noći. London javlja da su Nemci pohvatali porodice partizana i da su nam dali rok do ponedeljka da se predamo. U protivnom biće porodice streljane. Još jedna kap u moru narodne krvi. Teška i bolna kap. Ali čovek sve otrpi, ne zato što je ogrubeo već, naprotiv, što se još više oplemenio. Novo stanje, nova osećanja. Samo su srećni oni koji svesno umiru. Najveća mi je želja da se Olga drži junački. U to ne sumnjam nijednog trenutka. Uvek je hrabra bila. I ovo je lepota i veličina našeg života, našeg doba. Nikad život nije bio veličanstveniji i nikad tako bolan. Isplakaće se nebo dok sunce sine.

Nedelja, 12 april

Foča. — Nedićevci su prebačeni. Tako se završila ta njihova ofanziva. Imali su 14 mrtvih, šest zarobljenih i veliki broj ranjenih. Da leva naša kolona nije zakasnila, odnosno da desna nije išla tako brzo, sve bismo ih pohvatali. Ovako su pobegli u Višegrad, kod Italijana. S njima je otišla i četa Dupskog bataljona. A u borbi protiv njih učestvovala je jedna četa Drinskog odreda. Nedićevci su uputili pisma svim bivšim četničkim bataljonima da se uskoro priprema nemačka kaznena ekspedicija na Bosnu. Mnogi su se od ovih bataljona povukli sa svog položaja. Izgleda da je ovo neka patka, jer TASS donosi vest „Tajmsa“ da su Nemci povukli iz Srbije sve divizije, sem jedne koja stoji kod Beograda. Nadajmo se da ćemo

Prvi maj provesti u Foči. To bi bilo izvanredno. Dotle ćemo očistiti Borač, spojiti se s Hercegovinom i imati široku teritoriju za manevrisanje. Odbacili smo četnike popa Perišića, tako da možemo pristupiti likvidaciji Borča.

Ponedjeljak, 13 april

Foča. — Nedićevci vrbuju Bosance za Srbiju. Hoće da ih šalju na istočni front ili da ih „prevaspitaju“, pa da ih obrnu posle protiv nas. Na frontovima zatišje. — Otpočeo sam politički kurs s Valjevskim bataljonom. Ljudi željni znanja. Veliki heroji, ali politički nisu radili u toku poslednjih meseci. Bio sam u četi Muje Hodžića. To je jedan seljak musliman, pošten, već se sedam meseci bori protiv ustaša. Imao je i bataljon, ali mu se najveći deo raspao prilikom januarske ofanzive. Mnogo voli knjigu. Kad je prolazio pored svog sela kod Rogatice — iskopao iz zemlje Segala, Lenskog, Plehanova i mnoge druge knjige.

Utorak, 14 april

Foča. — O, užasa, jutros sneg pada! Dokle će! Sandžaklije (Volođa i Vojo)¹⁾ pričaju da se kod njih već bio otopio, ali ovde ga u Foči ima već oko 20 santimetara. Oni još vele da se kapetan Andra Petronijević bori — protiv četnika s one strane Lima. Poslali su našeg kurira da se stvar proveri. Inače smo sve priredbe otkazali usled pojave pegavca. U fočanskoj bolnici ima oko 30 slučajeva. — Uveče dolaze kuriri iz Crne Gore i javljaju da tamo situacija polazi na bolje. Samo u Nikšićskom srezu stvorili smo šest udarnih bataljona.

Sreda, 15 april

Foča. — Zima kao usred januara. Išao sam jutros na predaju zastava Lovčenskom i Šumadiskom. Govorio je Stari, a Crni je držao zastave. „Vi odlazite u Crnu Goru ne da brojno pomognete naše drugove iz Crne Gore, već da manifestujete jedinstvo naroda Jugoslavije.“ Bilo je divno kad je bataljon krenuo. Jedan Kragujevacanin, koji je proveo tri meseca s Lovčencima, počeo da plače što mora da ostane. Šumadinci polaze sutra za Durmitor preko Čelebića.

U podne sam se video s jednim Hercegovcem. Priča mi za Milana Šantića. On je petokolonaška perjanica. Vodio je u ime Todorovića pregovore s Italijanima. Sada u njegovu kuću u Mostaru dolazi neprijateljski komandant. Kad izlazi na ulicu, prate ga dvojica fašista u crnim košuljama. Snjime su i Jevđević i Radmilo Grđić. Čuvaju se. Ali mislim da će ih ipak narodna ruka naći. S njima je i Mutimir Petković — „sudija i poručnik,“ kako piše u zaplenjenim dokumentima. Lepo sâm sebe proizvede. On je u pregovorima s Italijanima učestvovao. Ti pregovori pokazuju, pored ostalog i to, da se čitava reakcija, odnosno sve njene političke partije, stavila u službu okupatora. Eto, Petković je bio desna ruka Milana Gavrilovića. Šantić je bio desna ruka „Srpskog kluba“.

¹⁾ Narodni heroj Volođa-Vladimir Knežević, potporučnik bivše jugoslovenske vojske, komandant Treće sandžačke brigade, poginuo s narodnim herojem drugom Rifatom Burđevićem-Tršom 1942 godine u Zapadnoj Bosni. Vojo — Vojo Leković, privatni činovnik, jedan od rukovodilaca ustanka u Sanždaku, danas član predsedništva AVNOJ-a.

U podne dolaze Kragujevčani. Od njih doznajemo da se omladinska četa iz Foče sjajno pokazala. „Skoro je bolja od naših drugih četa”, veli Dule Korać. Na nedićevce odlično jurišala. Ta petokolonaška vojska nije dala ozbiljan otpor.

Četvrtak, 16 april

Foča. — Major Aterton zajedno s generalom Novakovićem napravio lepo iznenađenje. Otišli su noćas u nepoznatom pravcu, a nisu se ni oprostili. Oko 8.30 uveče napustili su svoj stan i rekli domaćici da idu u komandu. Nestanak se primetio tek jutros. Osim Engleza i Novakovića, nestao je i neki poručnik, Bosanac, trgovac Blagojević sa ćerkom i poručnik Nedeljković, koji je došao sa Englezima. Gornji deo grada prema šumi je bio otvoren i tuda su prošli. Ostavili su sve stvari — čak i radio stanicu sa pismom da je čuvamo.

Danas su nas posetila dva aviona. Išla su u pravcu Plevanja. Stigle vesti da je oko tog grada koncentracija Italijana. Miriše nam na polazak. Kada smo legli, odjednom nas Marko budi i naređuje: „Pokret za pola sata”. Brzo se spremamo. Sanduk od 60 kila sa materijalom agit-propa snosim dole. Kada smo sve dole sneli, Marko veli: „Ovo je proba”. Vuci onda stvari nazad. Oko dva sata noću telefon zvoni: doznalo se kuda idu Aterton i Novaković. Otišli su u pravcu Slatine, na pola su puta Goražde—Čajniče. Hoće, izgleda, preko Drine ili Lima.

Jutro — počinje napad na Borač.

Petak, 17 april

Foča. — Nove stvari jutros se saznaju. Novaković je bio povezan sa nekim petokolonašima ubačenim u naš Jahorinski odred. Jedan od tih tipova je pokušao juče da raspusti omladinsku četvu. Pozivali su ljude da se povuku sa položaja. Aterton i Novaković se nalaze negde u šumama oko Slatine. Primetila ih je jedna naša patrola. Može da se dogodi da onaj razbojnik Novaković sa poručnikom Nedeljkovićem poubija Engleze i uzme im pare.

Posle dugog hladnog vremena malo se sunce pojavljuje. Večeras smo imali diskusiju o dijalektici. Referent Jurica. Dobro je govorio.

Subota, 18 april

Foča. — Noćas stigao prvi izveštaj iz Borča. Do tri posle podne zauzeto je pola Borča. Mi smo imali 8 mrtvih i 28 ranjenih. Ustaše 30 mrtvih. Žestoka borba. Ceo dan smo očekivali nove vesti.

Bio sam danas kod Valjevaca, tema: Prva glava „Istorije”. Posle odmah kod radnika: „Ekonomski razvitak društva.”

Crni čita izveštaje iz B. i H. Ustaše i kulturbundovci preduzimaju ofanzivu od Olova. Obučeni su u nemačke uniforme. U Tuzli koncentracija vojnika u nemačkim uniformama. Dangić sa Nemcima stalno pregovara. Nije isključeno da ovi tipovi prodru u pravcu Rogatice. Tempo na Ozrenu. Veli da se može osnovati odmah Treća proleterska brigada. Stalno predlaže prodor do Majevice.

Posle večere stiže drugi izveštaj iz Borča. Ustvari poslat je tri sata pre prvog. Ustaše daju žestok otpor. Kuća po kuća se osvaja. Koncentrisani su na više brda. Kalinovički odred stupio u borbu tek u deset i po.

Danas sam video Veljka iz štaba Druge proleterske. Bio je kapetan u vojsci pre rata. Skoro je godina dana kako smo se sastali kod crkve kraj igrališta BSK-a. Trebalo je da pođe sa mnom. Zakazali smo sastanak sutra u osam. Međutim, Nemci su tog jutra skratili policiski čas do sedam. I tek smo se videli u Foči. U Beogradu nas je povezao pokojni Đuro Strugar. Veljko je imao drugaricu. Pitao me šta da radi s njom: poveo je u odred, a Draža je streljao kod Ljiga, zajedno s Olgom Jojić, 15 drugarica i 17 drugova.

Nedelja, 19 april

Foča. — Borač je konačno pao. Nismo dobili još zvaničnu vest, ali potvrde stižu sa dve strane. Borba je bila teška. Jedan deo ustaša je pobegao niz Neretvu. Politkom jedne čete, učitelj Nešić,¹⁾ Jagodinac, ozleđen u 10 sati pre podne prvog dana napada, vratio se u Foču. Veli da je sav Borač u plamenu. Silna stoka zaplenjena. Masla i meda mnogo. Vođa Borčana uhvaćen živ u Šipovci. Bio je sav u srmi — hercegovačko-bosanskoj. Veli da je Borač mnogo smrdeo. Ogromnu stoku su napljačkali. Čitava brda đubreta ispred svake kuće. Bosanske snage ušle su u borbu sa zakašnjenjem od sat i po. Vodili su ih neki muslimani pa ih namerno zaveli. Naše snage su bile dočekane mitraljezima. Tako je uništen Borač — strah i trepet naroda ovoga kraja.

Bio sam kod Starog. Kaže da se moramo bolje hraniti. Ovaj ječam prosto klija čoveku iz trbuha. A čekaju nas veliki marševi, veliki pokreti. Treba skupiti snage. Mi se nismo pokretali već tri meseca. U vezi s ovim razgovorom organizovali smo malo gimnastike — futbala deset minuta. Posle smo se bacali kamena s ramena. Čovek se već malo bolje oseća.

Ponedeljak, 20 april

Foča. — Ustaše u zajednici s kulturbundovcima preduzimaju jaku ofanzivu ka Romaniji i Glasincu. Meštanske čete slabo se bore. Pustili neprijatelja bez otpora u Knežinu. Nagrižene su te jedinice četničko-petokolonaškom propagandom. Mirno očekujemo veliku prolećnu trku. Sedim u Arsinoj sobi. Evo sada Arso, Koča i Lola diskutuju kako da dočekaju ustašku ofanzivu. Moraš ih zaustaviti, odnosno, pružati otpor, a nemaš municije. Arso uviđa teškoće: nemaš municije, nemaš hrane, vremenske prilike za marševe rđave, a politički ovaj kraj zaostao. Koča veli da suviše rasturamo naše jedinice. On bi hteo da sve jedinice skupi

¹⁾ Učitelj Sveta Nešić ima dva brata, koja su posle 6 aprila odvedena u ropstvo u Nemačku. Drug Nešić je posle Treće ofanzive bio zarobljen s nekoliko naših drugova od bivših dobrovoljačkih četa i odveden u četničku komandu u Kalinovik. Uoči streljanja došao je jedan od četničkih komandanata u zatvor među naše drugove. Sveta Nešić je prepoznao svog rođenog brata Srbu koji je bio pušten iz nemačkog zarobljeništva i stupio u četnike Draže Mihailovića. Srba Nešić je uspeo da spase svog brata od streljanja, ali su svi ostali drugovi poubijani. Kasnije je Sveta Nešić umakao od četnika i danas se nalazi u Rači Kragujevačkoj na radu.

na levoj obali Drine. Tako bismo mogli da napravimo neku ofanzivu i da zaplenimo municije i oružja. Crni se ne slaže s Kočom. Veli da se planovi uvek moraju praviti prema datim uslovima. Arso pokušava da nađe sredinu. Veli da bi sektor između Goražda i Orahovice trebalo da brani — jedna divizija — po pravilima jugoslovenske vojske. Naravno, u našim uslovima stvar se mora drukčije postaviti. Tako traje ta diskusija. Raspoloženje, čvrsta partizanska vedrina, vera u pobedu jaka.

U ovom trenutku zveni telefon i javlja komandant Kraljevačkog bataljona Jakšić s Jahorine da su ustaške i kulturbundovske snage zauzele položaje, koje smo mi morali da posednemo kod Bogovića. Jedan deo Čvorske čete prešao na stranu četnika, a ostali napustili položaj. To je s one strane pruge. Ustaško-nemačka kolona ide od Pala na istok. Arso pristaje da prebaci jedan bataljon Druge brigade od Mesića do Bara. Javlja se Kušić, komesar Druge proleterske brigade. Arso mu saopštava plan. Treba se skupiti na zgodnom terenu i zadati neprijatelju jak udarac. Treba skrenuti u levo, dok bi Koča išao s one strane Drine.

Otkrili su me da pišem! Moram da pročitam šta sam napisao. Smeju se. Zaboravio sam da dodam jednu Lolinu duhovitost: „Naš položaj je dijalektički: moraš da braniš, a ne možeš, — moraš da pucaš, a ne možeš, jer nemaš municije.”

Danas smo zakazali utakmicu s Valjevcima. Igrali su: Crni, Arso, Lola, Koča. Juče je Beogradski bataljon tukao Crnogorski u Goraždu sa 2:0. Partizanska posla. Igrali smo s Valjevcima na aerodromu kraj Četotine. Izgubili smo sa 6:3. Zelenilo. Brežuljci u cvetu, a na višim vrhovima još sneg. Kod nas su najbolji bili Koča Popović, komandant Proleterske; Crni; Arso, načelnik štaba i Lola. Ja sam dao prvi gol posle uspešne kombinacije s Melentijem i Arsom. U gornji desni ugao. Marko je igrao halfa samo jedno poluvreme. Okupilo se naroda. Vesele se. Kad Štab igra, nije situacija teška. Mrtvi umorni došli smo u hotel.

Krcun pronašao jednog muslimana koji se krio od četnika u rupi pod zemljom puna četiri meseca. Rupu je iskopao u štali. Kad je u nju ušao imao je 105 kila, a sada 75! Taj se musliman sam javio kad je čuo da je tu Mujo Hodžić. Zatičemo čika Ristu Stefanovića.¹⁾ Vratio se sa sastanka NOO u Čajniču i Goraždu. Veli da je narod zadovoljan. „Niko nam nije tako učinio i pomogao kao vi. Doneli ste nam slobodu.” Uveliko se vodi kampanja za setvu. Delimo narodu šalitru za nađubravanje.

Opet sam čitao Koči i Loli današnji dan. Traže da upišem precizno neka mesta na Jahorini. „Tako ti beležiš istoriju!”, veli mi Koča u šali.

Sada slušamo radio. Muzika! Proleće 1942!

Utorak, 21 april

Foča. — Danas pre podne stigao je zvaničan izveštaj o padu Borča. Akcija je dobro izvedena, samo petokolonaši iz dobrovoljačkog bataljona znatno otežali stvar. Nisu zauzeli jednu kosu pri napadu na Mjednik, tako da su najbolji hercegovački odredi pod vatrom teških mitraljeza

¹⁾ Pretsednik BOTIČ-a u Beogradu do 1941, danas potpukovnik naše vojske i član Vojne misije u Londonu.

morali da zauzimaju Mjedenik. Tu je palo 28 drugova, ali Mjedenik je zauzet uz treći juriš.¹⁾ Hercegovci traže da se petokolonaši iz Oblja strellaju. Oni su isto tako propustili da zadrže Borčane tako da ih je oko 1.200 sa ženama i decom umaklo, ponevši sobom teška oružja. Poginulo je 180 Borčana. Toliko je leševa nađeno. Mi smo imali 44 mrtva i 89 ranjenih. Zaplenjeno je 150 pušaka, četiri vagona žita, 1.500 goveda, 5.000 ovaca, čilima „da se pola Foče prekrije“.

U podne je došao Strajo Kočović, komandant Fočanskog odreda. Pohvalio je jedan bataljon Druge proleterske i Hercegovce. Veli da je u borbama sav Borač spaljen. Ni kukavica u njemu ne bi mogla gnezdo da svi je. Borčani su znali za napad, ali nisu znali za čas napada. Kada smo udarili počeli su psovati i vikati: „Ha, petmetkovići!“²⁾ Jedna Borčanka veli da su oni bili takva sila da im niko ništa ne može sem Hitlera i Musolinija. Strajo tvrdi da je u nekim kućama našao naše letke koje smo slali Borčanima da ne kolju više narod. Za vreme ručka došao je Ivo Dapčević. On je bacačem tukao Šipovicu. Drugi hitac je pogodio u žandarmerisku kasarnu. Posle su se predali. Vođa Borčana pozdravio je sa „Smrt fašizmu!“ Dobio je svoje. Nedaleko od Borča u jednom selu ustaše su poklale oko 150 duša. Naši su u štalama našli ruke neke dece. Ivo hvali Hercegovce i Pivljane. Jurišali su herojski. Iz jedne kuće u Šipovici ispaljeno je 10.000 metaka pre nego što su se predali. Uхватili su jednog starog muslimana s puškom. Uхватili su jednu staru bulu s puškom. Veli da je oružje slučajno našla. Borčani su čudni ljudi — siromašni, a obično je svaki imao po četiri-pet žena. Tako pade i to ustaško gnezdo. Politički smo silno dobili, a i vojnički. Samo petokolonaši to koriste u svoje svrhe. Velikosrbi likuju i smeju se muslimanima. To se odrazuje i među omladincima u Foči. Na jednom sastanku Faik³⁾ veli: „Nije se našlo plena onoliko koliko se mislilo.“ A jedna Srpkinja odgovara iza ugla: „Boga mi ostade 200 ustaša mrtvih.“ Morao sam da im skrenem pažnju da je to nepravilno. Važno je da se ova mržnja ne ogleda među radnicima. Lola je napisao dobar letak o ovom pitanju. Podvukao je da je akcija na Borač oličenje jedinstva naših naroda u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Tako prođe današnji dan.

Sreda, 22 april

Foča. — Buran dan. Ne znaš prosto odakle da počneš. Oko 11.30 javljaju iz Goražda da lete neki avioni prema nama. Dolazi jedna krntija

¹⁾ U napadu na Mjedenik teško je ranjen Dukica Graovac, seljak iz okoline Nevesinja, komandant odreda Severne Hercegovine, jedan od najvećih hercegovačkih junaka, koji je krajem juna 1941 jurišao na Nevesinje s poklikom: »Živela Rusija!«. Iako je bio ranjen, Dukica nije napustio položaj već je ostao sa svojim borcima. Nije mogao da ih vodi na juriš jer je ranjen u nogu. Kad je naišao na ovaj položaj Vlado Šegrt, on je poveo jedan vod na juriš, prodrio u bunkere i najvažniji ustaški položaj bio je savladan.

²⁾ Naši borci u ovom periodu rata na ovom sektoru nisu imali municije. Svaki se metak štedeo. Jedan deo partizana imao je svega po pet metaka, pa su nas ustaše i četnici zvali »petmetkovići«.

³⁾ Drug Faik Huspačić stupio je kasnije u partizane, u Muslimansku brigadu, koja je operisala oko Sarajeva, i poginuo je krajem 1942 godine.

— Brege XIX. Crni, Arso i ja gledamo ga s prozora. „Sanduk” pravi okret i odlazi. Utom zvući telefon. Javljaju s Kovača da su Italijani u jačini četiri do pet hiljada vojnika krenuli iz Plevlje. Prešli su Boljanice. Tek što je ta vest primljena, dolazi nam jedan ustaški bombarder. Pravi krug nad Fočom i baca — ne bombe — već neke letke. U podne čitamo letke o „podokretnoj bratvi”, to jest o subverzivnim elementima. Tu je i neki proglas Pavelića nekom njegovom Saboru sa svim mogućim titulama i najzad Pavelićev članak o Bosni — da je Bosna još u mlađe kameno doba gravitirala prema zapadu. Slatko smo se smejali tim glupostima.

Posle podne se razvija situacija vrlo živo. Prvo stižu vesti sa severnog sektora. Četnici su izdali letak u kome izveštavaju narod, da su Višegradski i Rogatički srezovi pripali ustašama, po naređenju Nemaca, i pozivaju Srbe da pređu u Srbiju. One meštanske čete koje su se navukle na tanak led, Italijani su razoružali u Višegradu i dali im belu traku oko ruke. Sada ostale čete kume i mole da se dalje borimo i da ih ne ostavljamo. Uvideli su da je Nedić izdajnik. Bolje ikad nego nikad. Što se tiče razvoja situacije Lola mi u pero diktira:

S obzirom na promenu situacije izmenjen je raspored naših snaga. Na desnoj obali Drine dejstvovaće dva bataljona II i jedan (Šumadiski) I brigade, sa sandžačkim snagama i nekim meštanskim delovima, sve pod komandom štaba II Pr. brigade. U toku noći izvršiće se prebacivanje trupa. Njihov je zadatak da unište neku od italijanskih kolona i dođu do plijena — jer nam nedostaje municije. U slučaju da Italijani prodru u Čajniče i Goražde, ove snage imaju da dejstvuju na njih partizanski. — Na levoj obali Drine ostaje gro jedinica 1 i 2 bataljona II Brigade pod komandom Koče. Zajedno s meštanskim snagama one će do daljeg držati front prema Nemcima, ustašama i Italijanima koji se koncentrišu u Sarajevu prema

našu misao. U toku se promene razvoja situacije Lola mi
diktira: S obzirom na promenu situacije izmenjen je raspored naših snaga. Na desnoj
obali Drine dejstvovaće dva bataljona II i jedan (Šumadiski) I brigade, sa sandžačkim snagama i nekim meštanskim
delovima, sve pod komandom štaba II Pr. brigade. U toku noći izvršiće se prebacivanje trupa. Njihov je zadatak da unište neku od
italijanskih kolona i dođu do plijena — jer nam nedostaje municije. U slučaju da Italijani prodru u Čajniče i Goražde, ove snage imaju da
dejstvuju na njih partizanski. — Na levoj obali Drine ostaje gro jedinica 1 i 2 bataljona II Brigade pod komandom Koče. Zajedno s meštanskim
snagama one će do daljeg držati front prema Nemcima, ustašama i Italijanima koji se koncentrišu u Sarajevu prema

Trebeviću. Očevidno se priprema i počinje veća ofanziva na nas — ona će proći kao i ranije! U Goraždu se sprema bacanje mostova u vazduh. Sutra je drugi dan bitke na sektoru Čajniče.

Dakle, ovako izgleda vojna situacija. Arso zove telefonom Volođu, komandanta Sandžačke brigade i daje mu detaljna uputstva o rasporedu snaga. Veza slaba; jedva se sporazumeše. Posle Arso zove Koću. I njemu daje uputstva. U toku današnjeg dana naši nisu davali bogzna kakav otpor usled nedostatka municije, ali se spremaju da iznenadno udare. O italijanskoj ofanzivi Arso izjavljuje:

Italijani su se dugo spremali za ovu ofanzivu — čitav mesec dana. Dovedi su garnizone iz Bijelog Polja i Brodareva. Vojnici su im po ovoj hladnoći spavali u šatorima u Plevljima. Oni su krenuli u dva pravca. Od Plevlja ka Čajniču i od Višegrada ka Čajniču. Podigli su pontonski most kod Strlica na Limu, a dotle su došli vozom. Oni pripremaju ofanzivu od Sarajeva ka Trnovu i spremaju ispad iz Kalinovika. Računam da u oba pravca ima oko 5.000 Italijana. Oni idu kukavički, vrlo oprezno iako mi na liniji Plevlja—Čajniče imamo vrlo male snage. Naši ljudi su skoro bez municije. Vojnik ima 5 do 25 metaka. Italijani su otpočeli ofanzivu tek pošto su se četnici borili s nama više od dva meseca. Savladali smo ih, ali smo municiju istrošili. U noći između 23 i 24 naši će izvršiti noćni napad na italijansko levo krilo. Malo municije imamo, pa isključivo moramo da vršimo noćne napade.

Noćas smo poslali jedan deo hartije u magacin u Šćepan Polje.

Četvrek, 23 april

Foča. — Situacija na frontu sledeća: Kamioni podbacili.¹⁾ Prebacili svega jedan bataljon, drugi sada prebacuju. Ipak će izgleda stići za noćnu akciju. Crni oko deset časova reče da se Čajniče više ne javlja. Ali oko 11 i po iz Miljena zamenik komandanta Druge brigade Ljubo Đurić javlja da Čajniče nije palo, već da je neki paniker pre vremena porušio telefonsku centralu. Stari poručuje da se ta kukavica kazni.

Za vreme ručka veselo! Svi osećaju da ćemo skoro da krenemo — možda u Srbiju. Pevamo svi zajedno. Počelo se od „Šumadije naše dike.“ Kad smo ručali, posetila nas dva aviona. Izviđačka. Lete mnogo visoko.

¹⁾ U Foči i Goraždu zaplenili smo nekoliko kamiona koje smo preradili u našoj radionici u Brodu na Drini, na »saugas«, tako da su redovno održavali saobraćaj na našoj oslobođenoj teritoriji, gde su bila dva glavna drumova: Foča—Jelašca, u pravcu Kalinovika, i drugi: Brod—Foča—Ustikolina—Goražde. Inače, postojao je i partizanski voz, koji je saobraćao na liniji Foča—Goražde. Voz je imao svoj red vožnje i polazio je na minut. Kondukter u tome vozu bio je jedan stari abadžiski radnik iz Kragujevca, čika Pera zvani »Brko«. On bi pregledao karte i propusnice putnicima u vozu, a zatim bi išao od vagona do vagona i držao konferencije. Obično bi tumačio pojedine članke iz »Borca« ili »Vesti«. Čika Pera je bio kondukter i drugog partizanskog voza u Krajini, krajem 1942 godine. Izgleda da se čika Pera nije vratio iz rata u Kragujevac. Nestao je u Petoj ofanzivi. Jedna ćerka mu je poginula 1942 godine.

Do dva i po nikakvih promena. Koča javlja da na Glasincu Nemci i ustaše pale sva sela, ukoliko ranije nisu popaljena. U našem društvu čudno raspoloženje. Osećamo da nećemo još dugo ostati. Neće više biti čaršava, kreveta i viljušaka. Opet partizanski način ratovanja i života. Gde li ćemo biti za mesec dana? Sigurno na svakom drugom mestu samo ne u Foči! Možda u Srbiji, a možda u Hrvatskoj? I jedan i drugi put privlačan. U jedan sat sam poslao rezerve hartije za Šćepan Polje. U tri se pojavljuju naši radiotelegrafisti iz Goražda. Za njima navalio narod. Bežanija. Crni dovodi stvari u red. Vraća sve begunce natrag u Goražde. Čajniče je palo oko četiri sata. Italijani će napraviti veliku grešku ako pođu prema Goraždu. Udare li na Foču iz Čajniča to će biti već druga stvar. Arso pretpostavlja da će se odmarati dva-tri dana u Čajniču, pa onda poći dalje u napad. A dotle može svašta biti.

Večeras su stigle dobre vesti iz Crne Gore. Poraz četnika u Nikšićskoj župi je strahovit. Imali su preko 300 mrtvih, zarobljenih i ranjenih.

Podelili smo posao za slučaj pokreta. Osnovna stvar je da se partiska ćelija češće sastaje. Moramo da zavedemo oštru vojničku disciplinu u pokretu. Odlučujemo da se sutra drži redovni radni partiski sastanak. Moraću spremati referat o imperijalizmu, uglavnom njegove političke karakteristike a ne ekonomske. Po povratku sa sastanka Crni nam saopštava novosti: Koča javlja da Čajniče još nije palo; kod Goražda su dignuta sva tri mosta u vazduh; Nemci i ustaše idu pravcem Ponor—Renovica; Rade Hamović, komandant Kalinovičkog odreda, napravio red u Fočanskom odredu. Za sabotažu kod Borča, puštanje ustaša da pobegnu, osuđeni su na smrt i streljani neki komandiri i vodnici iz miljevinskih četa. Bili su povezani s popom Perišićem. Banditi su pevali kod Mjedenika na Borču i nisu hteli da napadaju, pa je zato tu palo 28 Hercegovaca i 44 ih je ranjeno.

Petak, 24 april

Foča. — S obzirom na brzinu razvoja događaja otsad ću dnevnik voditi svaka tri sata:

9 časova. — Kad je trebalo da počnem pisati u 9 časova — uhvatila me malarija. U podne sam svratio do Jurice i slučajno našao lekove protiv malarije koje mi je spremila Olga još jula 1941. Jurica ih nosi stalno od Užica. I baš danas to da nađem. Ležao sam sve do 11 uveče. Drugovi sedeli kod mene — pevali.

Situacija na frontu otprilike ovakva: Italijani su zauzeli Čajniče. Zatim su krenuli prema Goraždu. Pojavili su se na kotama iznad grada. Mi smo sva tri mosta potpuno srušili. Na desnoj obali Drine zapalili smo stanicu i još neke zgrade. Treba uništiti sve što može neprijatelju da koristi. Opet je bilo neke panike u Goraždu. Radiotelegrafisti po drugi put vraćeni svečano natrag. Na severu Nemci i ustaše idu širokim frontom ka Ponoru i Mesićima. Idu vrlo sporo. Naši su digli i most kod Ustiprača. Opet su se šetali ustaški avioni. Izgleda da Italijani šalju lažne izveštaje, pa su ustaše bombardovale Šćepan Polje, misleći valjda da je tamo već stigla naša zaštitnica. Od dvadeset bombi šest nije eksplodiralo. Šteta nije bila nikakva. — Naši kod Prače opalili iz topa

U prvom redu s leva na desno, počevši od drugog: Dobrosav Jevđević — glavna veza između Dražinih četnika i štaba Druge italijanske armije, kapetan Salatić, ..., ..., Petar Bačević, Milan Šantić (s aparatom o pojasu), Vidačević

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ
ЛЕСКОВАЦ

Il capo della M.V.D.C. con il
suo stato maggiore e una
folla di curiosi -

Jablanića oktobra 42

Na poledini snimka levo, koji je naden kod jednog ubijenog italijanskog oficira, bio je ispisan gornji tekst koji u prevodu glasi: »Komandant dobrovoljačke antikomunističke milicije sa svojim štabom i grupom radoznalaca — Jablanića oktobra 42«

ČETNICI DRAŽE MIHAILOVIĆA U DRUŠTVU ITALIJANA PRE POLASKA NA POKOLJ U PROKORU, OKTOBRA 1942. Sede s leva na desno: Dobrosav Jevđević, kapetan Salatić, italijanski komandant Mihailovićevih odreda za Istočnu Bosnu i Hercegovinu i Petar Bačević

Sergije Mihailović, zloglasni Dražin vojvoda, ubijen 4 aprila 1942. (Snimak iz Novog Vremena od 3 aprila 1943, na dan godišnjice njegove smrti)

POLAZAK NA MASOVNI ZBOR U FOČI, NA USKRS 6 APRILA 1942: Ivan-Lola Ribar (*u dini u kratkom belom kaputu*), desno od njega: Aleksandar Ranković, Ivan Milutinović i drugi

UČESNICE NA ZBORU ŽENA U FOČI, PROLEĆA 1942. (Crtež iz Dnevnika)

nekoliko metaka na grad. Napravila se uzbuna u neprijateljskom garnizonu. Arso je otišao u Goražde. Sada raste sve više ubeđenje da ćemo Prvi maj dočekati u Foči. Lepo bi to bilo. Taman bi šuma sasvim ozelenila.

Subota, 25 april

Foča. — Novosti s frontova nema. Samo je Gojko Krezović izvršio izdaju. On se nalazi na planini Kozari, severozapadno od Čajniča. Lišio je slobode Milosava Milisavljevića iz Valjevskog odreda i još neke drugove. Inače se njegov odred raspao. Ostao je samo sa 90 ljudi. U 10.05 uzbuna. Leti avion ka Šćepan Polju. Posle deset minuta se javlja da je tučeno Šćepan Polje. Bačen je veliki broj bombi. Pogođene su dve muslimanske kuće jednog sela prekoputa Tare. Gađali su i most, ali ga nisu pogodili. Ima veliki broj neeksplodiranih bombi. U 10.35 nova uzbuna. Tukli Bare. Preleće „Brege“. Ide na Šćepan Polje. Sedimo u Melentijevoj kancelariji, Crni obaveštava Šćepan Polje da dolazi avion, ali izgleda da su se svi sklonili.

14 časova. — Eleta¹⁾ javlja da su Italijani s desne strane Drine, to jest s naše strane, pošli uz Drinu, to jest prema nama. Ali od Goražda put vodi pet kilometara pored Drine pre nego što zaokrene prema Čajniču. Uostalom za sat-dva znaće se kuda idu. — Krezović je imao nedićevske ugovorene znake za predaju. Četiri njegova čoveka su prešla kod Ustikoline. Sada će biti dovedeni na saslušanje u Foču. — Od Druge brigade nema nikakvih vesti.

8.15 časova. — Koča i Arso se javljaju iz Mravinjca. Nešto više od bataljona Italijana nalazi se u logoru kraj neke šumice na dva kilometra od Goražda. Iznenadili su se kad su videli da su mostovi porušeni. Bilo je i pripucavanja. Noćas su čuje pesma „O sole mio!“ i vidi se vatra. Izgleda da će biti noćas borbe s tim logorom. Italijani su slali patrole na 5 km uz Drinu prema Foči.

Na severnom frontu situacija se komplikuje. Nešković i Kosorić, četničke vođe, stigle su sa 600 ljudi kod Mesića i drže se kolebljivo. Prema njima je naš Beogradski bataljon zauzeo oprezan stav. Nemci i ustaše su došli do Gradine s one strane Prače. Tukli su topovima i avionima Bare, jer im je onaj naš top napravio mnogo zbrke.

Krezović je pustio naše ljude, kaže da je pogrešio, javlja se našoj komandi i sada je sa tridesetak ljudi u svome selu.²⁾

Druga brigada se javila. Pregrupisavala je snage i veli da će preći u napad. Telefonista u Goraždu prisluškuje razgovor Italijana: neki poručnik — tenijente — javlja generalu u Plevljima da su doprli do Goražda, ali da su mostovi porušeni.

¹⁾ Stevo Eleta bio je u prvo vreme četnik; kada je Dangić počeo da sarađuje s okupatorom prešao je u našu vojsku. Bio je početkom 1942 član Operativnog štaba za Istočnu Bosnu. Poginuo je hrabro krajem 1943.

²⁾ Krezović je otada stalno ostao u našoj vojsci i junački je poginuo u borbi s Nemcima kod Čajniča, krajem 1943 godine, u Šestoj ofanzivi.

Nedelja, 26 april

Foča. — 5.30 časova: Navikao sam rano da ustajem, pa odmah uzimam pero i pišem. U drugoj sobi Crni razgovara s Arsom. Odlazim do njih. Raspored trupa je uređen. Štab Prve proleterske brigade javlja da se nalazi na novom mestu. Arso prima vest da neki muslimani već oko Mravinjca izlaze i čekaju — Italijane. Predlažem Crnom da danas damo priredbu. Pegavci su otišli, nema opasnosti od zaraze, a moralno bi silno delovalo. Crni se slaže. — S frontova ništa novo. Samo četnički komandanti, Nešković i Kosorić, pali u očajanje i traže našu komandu. Primamo. Samo garancije. Zajednički operativni štab — jedinstvo vrhovne komande.

16 časova. — Noćas su naši otvorili vatru s dva puško-mitraljeza na Italijane kod Goražda. Bilo je panike. Sandžački štab javlja da ima tri bataljona na raspoloženju, ali još nema izveštaja šta su učinili. Dole, u Sandžaku, kod Bijelog Polja naši su potukli četnike. Imali su preko 40 mrtvih. Mi 6. Poginula su nam dva komandanta bataljona. Prvi je drug Milovan Jelić, član KPJ. Njega je zamenio Milivoje Tomović, bivši žandarmerijski poručnik, ali je poginuo sutradan.

Italijani su prilikom napada na Čajniče imali s desne strane ustaše koje su počinile užasne zločine. Silovali su žene, decu. U Bobleći pustoš ostavili. Pretsednika NOO spalili živog. Četnici su bili na levom italijanskom krilu i pravili slična nedela. Silom su mobilisali narod u četnike. Od Čelebića javljaju da su dva crnogorska bataljona izvršila prepad kod Plevalja. Poslali smo izvidnice da vidimo koji su to bataljoni.

Ustaški avioni opet su tukli Šćepan Polje. Jedna veća bomba pala je pored samog mosta, ali ga nije pogodila.

22 časa. — U gradu je prilično uzbudljiva atmosfera. Ustaški i četnički elementi digli glavu. Eto, majstor iz krojačke radionice, kad mu jedan naš drug veli da će se partizani, iako odu, opet vratiti, dodaje: „Za sto godina.” U svrhu podizanja morala priredili smo danas fudbalsku utakmicu s Valjevcima. Još pre podne smo Zoran Žujović i ja s četom pionira napravili stative na igralištu i nabavili fudbal. Bilo je mnogo publike. Naš tim je bio ovakav: Mika (kelner),¹⁾ Jurica Ribar, Krcun Penezić, Korčagin,²⁾ Vlatko Velebit, Vojo Dimitrijević, slikar,³⁾ Arso, ja, Lola, Crni i

¹⁾ Ostao u Foči.

²⁾ Korčagin — Mića Jovanović, obučarski radnik iz Kragujevca, danas član OK za Kragujevac. U Foči je bio kurir u Vrhovnom štabu. Nekoliko puta ranjavan u borbama. On je u leto 1941 godine izvršio jednu od prvih akcija u Kragujevcu. Nemci su usred grada postavili jednu mapu istočnog fronta i obeležavali nadiranje hitlerovaca u Sovjetski Savez. Geografska karta je bila izložena na jednoj velikoj dasci i čuvao je nemački vojnik. Mića Korčagin s još nekoliko drugova polio je kartu benzinom, zapalio i pobeo. Nemač je pucao i ranio jednu devojkicu. Mića je kasnije u Kragujevačkom odredu dobio naziv Korčagin, po glavnom junaku u romanu Ostrovskeg »Kako se kalio čelik«. Tu knjigu je svaki partizan u prvim danima čitao. Ime Korčagin davano je samo najboljim borcima. Bilo je slučajeva da su se neki drugovi s imenom Korčagin pokazivali kasnije slabije u akcijama, pa je četa donosila odluku da im se oduzme naziv Korčagin.

³⁾ Vojo Dimitrijević, akademski slikar, stupio je u Romaniski partizanski odred još prvih dana. Radio je u »Borbi« u Driniću, a danas je član agit-propa Oblasnog odbora za Istočnu Bosnu.

Melentije. Pobili smo sa 4:0 (1:0). Kod nas najbolja halflinija. U navali najbolji Melentije, dok je igrao. Ja sam bio slabiji nego obično. U prvom minutu pop Vlado, bek Valjevaca, polomio mene i Lolu. Golove su dali Crni dva i ja dva. Došao Tito na utakmicu i slikao nas, baš kad je Crni dao gol.

Uveče je bila priredba Kragujevčana. Uglavnom dobra, iako dugačka. Fočana nije bilo, sem omladinaca. Jedan partizan — Bata Janjić,¹⁾ iz sela Grošnice kraj Kragujevca, napisao je ovu pesmu, koja se svima dopala:

POZDRAV ZAVIČAJU

*Laste, laste ptice drage,
Kad bi samo htele,
Vi bi brzo, vrlo brzo
Do Srbije odletele.*

*A kad tamo vi stignete
U zavičaj taj naš lep,
Okupite oko sebe
Radni narod, pošten svet.*

*Recite im tada svima,
Da vas šalju iz daljina
Hrabri borci, braća njina,
Neprijatelj okovima.*

*Kažite im da je blizu
Dan kad ćemo tamo doći
Sa zastavom slobodarskom
Kroz njihova sela proći.*

*Straha, gladi neće biti,
Mi ćemo ih otkloniti,
I čućete sa svih strana
Gromku pesmu partizana.*

24 časa. — Javlja se hitno Trnovo da je danas predveče stigao iz Kasindola narednik žandarmerijske stanice u Silavi — Hrvat i saopštio da će u toku današnjeg dana (to jest 26 aprila) ustaše udariti zajedno s Nemcima. Narednik je bio u pripitom stanju. Ipak mogu njegove informacije da budu tačne. Italijani su koncentrisali u Sarajevskom Polju oko 15.000 ljudi. Ofanziva iz ovog pravca mogla bi nam izmeniti planove.

Noćas Stari reče da je umro od pegavca Slobodan Princip — „Seljo”. Razboleo se oko Vlasenice pa su ga naši nosili sve do Bastasa. Junak je to bio. Sećam ga se još iz Beograda. Bio je neverovatno borben. Pesnicom je svaljivao policiske pisare i žandarme kad su nas napadali u Beogradu za vreme demonstracija. U ustanku se odlično pokazao. Bio je komandant Operativnog štaba za Istočnu Bosnu. Glavna mu je odlika: hrabrost i skromnost. Rodom iz Hadžića, kraj Sarajeva. Sinovac je Gavрила Principa. Nestao je još jedan đak Beogradskog univerziteta. Malo ih je ostalo u Bosni. Posle Bušatlije, ovo je najteži gubitak.

Ponedeljak, 27 april

Foča. — 16 časova: S glavnih frontova nema ništa novo. Naši su postigli u Hercegovini jednu veliku pobedu. 1.500 Italijana, po planu opšte ita-

¹⁾ Bata Janjić izgleda da je živ. Ova njegova pesma danas se recituje u Šumadiji. Bata Janjić je poslat u Italiju na lečenje 1944 godine.

lijanske ofanzive, napali su nas iz Nevesinja u pravcu Uloga, to jest hteli su da udare s leđa našim jedinicama. Naši su ih dočekali i već dva dana vode se žestoke borbe. Samo jedna četa Udarnog hercegovačkog bataljona zarobila je 93 Italijana, ubila oko 200, zaplenila 150 pušaka, dva teška mitraljeza, devet puško-mitraljeza, nekoliko bacača i dosta municije. Italijani stalno bombarduju naša sela. Sinoć su razrušili selo Ljuboviće.

U Borču je nađeno šest vagona žita. Sve je to u redu preneseno. Stoke ima oko 7.000 grla.

24 časa: — Dobre vesti od Druge proleterske. Dočekala je jednu italijansku kolonu kod Miljena. Čula se paljba. Iz logora iznad Goražda brzo su krenule u tom pravcu dve čete Italijana s kamionima. Naši su s leve strane Drine otvorili vatru. Jedan deo Italijana se razbežao po šumi, a drugi je produžio za Miljeno. Sa severa još ništa nema. Između Prače i Renovice u dva maha pokušale su da pređu ustaše u manjim grupama, ali su lako odbijene. Na sektoru oko Podromanije čuje se neka borba.

General Bader, komandant Srbije i Istočne Bosne, pozvao narod na predaju i rekao da Istočna Bosna pripada „nezavisnoj” Hrvatskoj. Večeras sam držao referat o imperijalizmu.

Utorak, 28 april

Foča. — Druga brigada sačekala italijanske kamione kod sela Kozare. Ubili četvoricu, a dvadeset ranjenih im pobeglo. Zaplenili su dva puško-mitraljeza, četiri puške i 2.200 metaka za mitraljez. Crni je otišao u štab Druge brigade. Neprijatelj se sprema za drugi deo ofanzive. Italijani koncentrišu glavne snage oko Plevanja. Postoje i neke neproverene vesti da će napasti Foču sa četiri strane. Na severnom frontu neprijatelj očigledno vrši pripreme za veći napad. Ustaše se kreću dolinom Prače ka Mesiću. Dovlače materijal za opravku mosta kod Ustiprače. U pravcu Duba koncentrišu jake snage iz Višegrada. Videćemo kako će biti. Ali, Prvi maj ćemo sigurno provesti u Foči. Danas smo imali najmanje deset uzbuna. Šćepan Polje danas dva puta bombardovano. Pojavili su se neki novi italijanski laki bombarderi s dva motora. Vrlo su brzi. Samo se ne spuštaju ispod 2.000 metara. Lovčenci su nabavili municiju. Svaki vojnik dobio po 20 metaka, a dva mitraljeza po 700. Otelu su je u borbi od četnika.

Sreda, 29 april

Foča. — Dan potpunog zatišja. S frontova apsolutno ništa. Čak nas ni avioni nisu posećivali. Samo iz Hercegovine javljaju da su kod Slivca zaplenili 17.000 metaka, a iz Mostara jedna patrola Konjičkog bataljona uvukla se u grad i uz pomoć mesne organizacije izvukla iz neprijateljskog magacina 20.000 metaka preko nekog krova. Spremamo se za pokret. Uveče smo imali lak kondicioni trening. A posle pevanje. Hor nam je sve bolji. Otpočeli smo i šahovski turnir. Pobedio sam jednog boljeg od sebe — Vlatka Velebita, favorita turnira.

Četvrtak, 30 april

Foča. — Danas se situacija nešto komplikovala. Ustaše i Nemci (Švabe vojvođanske u nemačkim odelima) krenuli su sa severnog fronta kod Mesića i Renovice. Prešli su reku Praču i došli do blizu Goražda. S one strane Drine izgleda da su Italijani bili noćas napadnuti. To Crni nešto sprema.

Razgovarao sam s pop Vladom o Srbiji. On misli da treba da udarimo s jakim snagama u šest kolona. Rok daje za sredinu maja. To nije kasno. — Iz Sandžka javljaju da su Englezi bacali kod Berana, četnicima Baje Stanišića, puško-mitraljeze i mitraljeze. To je oružje palo u ruke muslimanima, a ovi su jedan deo poslali Italijanima...

Mi sada organizujemo velike sportske utakmice. Uzeće učešća više timova: predstavnici bataljona koji čekaju u rezervi, omladina, radnici, članovi komande mesta. Samo nas Arso večerašnjim vestima malo pokoleba. Ali, on daje izjave da ćemo takmičenje održati 6 maja. Videćemo. Naš tim uveliko trenira. Biće lepe borbe. Moći ćemo sigurno biti drugi ili treći u ukupnom plasmanu.

Prekosutra drži Kreun referat o revoluciji.

Petak, 1 maj 1942¹⁾

Foča. — Danas smo proslavili Prvi maj. U velikoj dvorani duvanske stanice skupilo se prilično naroda. Prva proslava Prvog maja na slobodnoj teritoriji. Lola je govorio u ime Partije. Setio sam se naših velikih mitinga u Fizičkoj sali. Maj 1938 — Češka kriza. 10.000 ljudi. A posle četiri godine — pod našim oružjem u jeku rata — na oslobođenoj teritoriji. Dug put smo prešli. Silne smo žrtve dali. Lola je odao poštu palim drugovima, pozdravio drugove u neoslobođenim delovima, u glavnjačama i koncentracionim logorima. Podvukao je priznanje Staljina našoj borbi: „Jugoslavija i sovjetske oblasti koje su okupirali Nemci zahvaćene su plamenom partizanskog rata.“ Dalje je rekao Lola da nas čekaju teške borbe u ovoj 1942 godini, koja treba da bude godina pobede. Ovo je bio jedan od najlepših Lolinih govora. Dobro je delovao na masu. Narod je naročito burno pozdravio Staroga. Uveče smo imali svečanu večeru. Svi smo bili raspoloženi. Naš hor je otpevao nekoliko pesama. Nije se obrukao. Tako smo proslavili Prvi maj na oslobođenoj teritoriji.

Subota, 2 maj

Foča. — Od Čajniča se čuje paljba. To jutros javljaju. Rezultat se još ne zna.

Danas smo otpočeli prvo partizansko sportsko takmičenje. Komanda mesta pobedila fočanske omladinke sa 2:1, a straža pri Štabu (Valjevci) izgubila od radnika sa 3:2. Šahovski turnir završen — pobedio Marko.

¹⁾ U prilogu sa slikama vide se dve marke i pečati partizanske pošte koju je organizovao drug Moša Pijade — Čiča Janko. Ona je redovno radila mesec i po dana za vojsku i narod. Pisma su slata po čitavoj oslobođenoj teritoriji, u Crnu Goru, Hercegovinu, Sandžak i Bosnu. Poštanski saobraćaj bio je prilično organizovan na oslobođenoj teritoriji u to vreme. Crnogorska pošta je imala jedan veliki pečat na kome je bio nacrtan crnogorski partizan kako pozdravlja pesnicom. Pri dnu je stajalo: »Partizanska pošta«. Hercegovci su imali pečat veličine obične marke s petokrakom zvezdom i natpisom pri dnu »Partizan«. Nešto kasnije počinje da se organizuje pošta u Bosanskoj Krajini i Hrvatskoj. Tamo su postojale takozvane relejne stanice i punktovi, koji su imali svoje pečate i udarali ih na sva pisma koja su prolazila. Ali, jedina partizanska pošta, koja je imala prave marke, bila je u Foči. Čiča Janko je pronašao veću količinu starih jugoslovenskih maraka na koje su ustaše udarile svoj grb i natpis: »Nezavisna država Hrvatska«. Mi smo preko toga stavili petokraku zvezdu.

Nedelja, 3 maj

Foča. — Došao je Crni od Druge brigade. Zadovoljan je. Hrabri su Srbijanci. Noću između 30 aprila i 1 maja napali su Italijane kod Čajniča. Iznenađili su fašiste dok su spavale pod šatorima. Išli su na juriš s bombama. Samo se jedna četa Šumadiskog bataljona zaustavila pet minuta, jer ju je jedan stražar primetio. Tih pet minuta bili su sudbonosni. Italijani su se dokopali bunkera na jednom ćuviku i osuli mitraljesku vatru. Tu je poginuo Makedonac Čira Dimitrijeviški, tipograf, robijaš iz Sremske Mitrovice. Radio je u „Borbi” u Užicu. Neka mu je slava! Svi ostali bunkeristi su zauzeti. Naročito se istakli Užičani iz Petog bataljona. Narodni heroj Leković¹⁾ bacio bombu u rov, ubio tri Italijana, jednog udario kundakom, skinuo mu cokule — i poklonio ih sinu! Prvomajski poklon. Naši su vadili iz šatora sanduke s municijom, ali ih nisu odneli. Ipak smo izvukli pet hiljada metaka. Italijani su imali oko 50 mrtvih i 50 ranjenih. Mnogo su se poplašili. To je bio bataljon divizije „Pusterija”, koja se onako ogorčeno tukla u Plevljima. Krezović je bio s nama oko Čajniča.

Na sportskom takmičenju naš tim je propao. Kragujevački bataljon pobedio skoro u svim disciplinama. Naše devojkice podbacile. U skoku u daljinu isto tako. Ja sam se slabo proveo na 1.500 metara. Do četvrtog kruga bio sam peti, a posle me svi tukli sem Joze. U odbojci smo pobedili Komandu.

Uveče smo imali sastanak sa temom: „O revoluciji”. Dobro je bilo. Diskusija živa. Videlo se da ljudi rade.

U ponoć Arso veli da na frontovima nema ništa novo. Nadamo se da ćemo moći da završimo naše sportsko takmičenje.

Ponedeljak, 4 maj

Foča. — 10 časova: Najzad su ustaše i Nemci otpočeli ofanzivu sa severa. Idu od Mesića i Ustiprača. Od Mesića 500 vojnika s tri tenka i troja borna kola. Crni izdaje naređenje da se sve javne zgrade spale u Goraždu. Preduzimaju se mere da se minira most kod Foče. Samo će put Foča—Goražde ostati otvoren jer ne može nigde da se ruši. Lete bombarderi nad Šćepan Poljem. Tukli su ga dvaput, ali opet ništa nisu pogodili. Valjda misle da unište most i preseku nam put za povlačenje. Ne znaju da za partizane nema presečenog puta. Ofanziva je otpočela i od Sarajeva. Ide jaka grupa Italijana prema Trnovu. Arso je otišao na položaj kod Druge brigade. Ona nešto sprema. Avionska bomba presekla telefonsku liniju Bastasi—Šćepan Polje. Goražde palo oko 11 sati.

12.33 časa. — Svratio sam do Crnog. Taman mu čitam kako SIB²⁾ hvali hercegovačke partizane, a Mravinjac javlja: „Neprijateljski tenkovi krenuli iz Goražda u našem pravcu”. Crni telefonira Starom da pređe na ovu stranu. Izdat nalog da se spasu železnička stanica, duvanska stanica i

¹⁾ Petar Leković, kamenorezac iz Užičkog okruga, prvi naš narodni heroj, poginuo je početkom juna 1942 godine na položaju kod Izgora, u Hercegovini.

²⁾ SIB — Sovjetski informativni biro.

vagoni. Za 10 minuta biće gotov most. Čvoro¹⁾ javlja iz Ustikolina da je sve u redu. Ne sluti ko mu ide od Goražda.

12.46 časova. — Crni naređuje da se uništi skela kod Foče. Zoran sprema flaše sa benzinom za tenkove. Veli da je to radio i u Užicu sa omladincima. Samo malo bolje da radimo nego u Užicu. Stari neće da pređe na ovu stranu. Veli da će pravo na Brod. Izdaje nalog da se most diže u vazduh. Zoran i ja idemo da gledamo taj prizor.

14.50 časova. — Nalog za dizanje mosta obustavljen privremeno. Skela kod Ustikoline se ruši. Presečen je konopac pa je brod pošao niz Drinu. Četnik — dobrovoljac — četnik — pa opet dobrovoljac, Nešković — opet pobegao ovog puta izgleda Italijanima. Uspostavljena veza sa Mravinjcem (6 km od Goražda.) Nije se potvrdila vest da su tenkovi pošli prema nama. Javlja se Zdravko²⁾ sa položaja IX³⁾ brigade da je dve do tri hiljade Italijana došlo do Zorovića. Naši vele da je nadiranje moguće zaustaviti. Moral Italijana slab. Naši bez panike. Jedan komandant bataljona javlja da mu je neki nemački tumač kod Stambolića javio da Nemci šalju parlamentare. Sastanak je zakazan za sutradan u 11 časova po satu Stambolića. Uglavnom sada (15.45) situacija se razbistrila. Danas pokreta nema. Neprijatelj ne ide iz Goražda.

Španac⁴⁾ javlja da su Italijani počeli da opravljaju most kod Goražda uz zaštitu tenkova s desne obale Drine. U Goražde je ušlo 2.000 Nemaca i ustaša. U ovom trenutku Crni govori Koči na francuskom i predlaže mu da noćas izvrši napad na Goražde. Koča pristaje. I s one strane se sprema napad na Italijane. Kraljevčani su stigli tamo.

16.10 časova. — Dva tenka, javlja Mravinjac, došla do železničkog mosta. Štite Italijane pri opravci. Beogradski bataljon stigao do Španca na brdo. Javlja se Zdravko. Skreće mu se pažnja da možda general Novaković hoće da se poveže s Jahorinskim odredom. Avion leteo nad Ustikolinom. S one strane bacao „protivboljševičke letke“. Sada javljaju da je avion iznad Mravinjca.

Telefon začutao za tri minuta. Crni vadi pečate koje smo zaplenili od četnika, pa ih udara za uspomenu. Zaplenjeni su kod Zoborka. Tu su akciju izvele Sandžaklije još pre dva meseca. Diskutujemo da li da večeras igramo odbojku ili futbol. Otići ćemo na teren malo da dignemo moral stanovništvu Foče. Samo Crni ne može da napusti telefon.

Vlatko danas čitavo pre podne razgledao masu pisama, dopisnica, slika pape, Musolinija, aviona, brošura — što smo zaplenili u borbi s Italijanima kod Čajniča. Iz svega toga materijala zanimljiva je brošura: „... Perche i combattenti del Montenegro sappiano“ („... Da borci u Crnoj

¹⁾ Drug Vitomir Čvorović, opančarski radnik iz Užica, poručnik naše vojske, bio je u to vreme komandant mesta u Ustikolini. Danas je sekretar Sreskog komiteta za Užice.

²⁾ Zdravko Jovanović, narednik u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, komandant Valjevskog odreda, u Foči komandant Jahorinskog odreda, poginuo u Sloveniji 1943 godine.

³⁾ Položaj IX — šifra za štab Jahorinskog odreda.

⁴⁾ Španac — general-lajtnant Danilo Lekić, tada je bio zamenik komandanta Prve proleterske brigade.

Gori znaju"). Napisao je ovu brošuru armiski general, guverner Crne Gore Alessandro Pirzio Biroli. Prevodi mi Vlatko Velebit.

U uvodu priznaje da je „front na Balkanu težak i mučan". Zatim kaže:

Govorim naročito onima koji u ovom strašnom partizanskom ratu, na ovom dovoljem terenu, znaju podnositi razbojnički sistem »ustanika« i to vedrim duhom koji je već oduševljavao ardite s Krasa i Pijave i redove »Desperate«. — Italijani u Crnoj Gori i Hrvatskoj i Nemci u Srbiji bore se za umirivanje Balkana, protiv Jugoslovena, koji nisu znali da brane svoju domovinu u jednom lojalnom ratu prošlog aprila, pa sada pokušavaju sistemom sabotaze i razbojničkih napada da ugroze leđa armija koje se bore protiv umirućeg komunističkog carstva Staljina. S toga je zadatak, koji ovde objavljuju italijanske divizije, s gledišta čitavog okvira rata, jednak onim zadacima koje vrše one jedinice koje su zbole italijanski trikolor i zastavu Rajha u srce boljševičke Rusije. Ako iz političkih razloga novine sada ne mogu govoriti o vašem frontu, uveravam vas da vas iz Rima prate s najživljim interesom. Vaše žrtve su poznate. Jednog dana pašće veo i svi će znati i razumeti dalekosežnost i važnost bitke koju ste vi bili.

Pod II veli da je ovo nastavak borbe Rima i Venecije protiv »atavističkih snaga azijatstva — protiv komunizma Staljina u savezu s engleskim zlatom.«

Pod III — »Na dečju propagandu komunizma odgovorite vašim fašističkim i romanskim ubedenjem vaše idealne misije. Vi se borite na Balkanu za Italiju da joj osigurate mesto koje joj pripada kao vlasniku jadranske obale od Trsta do Krfa. Sile osovine imaju pobedu u ruci. Treba samo izdržati.«

Pod IV — »Neprijatelj misli da će lakše izdržati od vas tegobe ovog napornog rata. Ali on ne zna šta je naša vojska izvršila u albanskim planinama. On ne zna na šta je sve sposoban italijanski vojnik... Ali ja, koji vas poznajem dobro, znam da gorko iznenađenje očekuje sve one koji misle da će vas moći nadjačati u savezu sa snegom i zimom.«

Pod V — »Vaša je duša plemenita i dobra. I ne može biti drukčije jer ste vi iz vrta Evrope. Ali vaše strpljenje ima granica. Nikakve milosti za one koji kukavički ubijaju vašu braću. Nikakvo skrovište za one koji streljaju vaše zarobljene drugove u vojnim operacijama protivno svim ratnim zakonima. Pokažite ovim varvarima da Italija zna kažnjavati po nemilosrdnom zakonu pravičnosti, premda je ona učiteljica i majka civilizacije. Za svakog palog druga neka plate deset pobunjenika.«

Pod VI — »Bajka o Italijanu dobričini mora da prestane. Italijanski vojnik je prvenstveno ratnik...«

Pod VII — »Ne pouzdajte se u one koji vas okružuju. Setite se da je neprijatelj svuda: prolaznik koga srećete i koji vas pozdravlja, žena kojoj se približujete, vlasnik kuće koji vam daje konačište, krčmar koji vam prodaje čašu vina. Ne verujte i ćutite. Od jedne suvišne reči može da zavisi vaš život.«

Pod VIII — »Ko vam govori da se ustanici Crnogorci i Srbi bore protiv fašizma, a ne protiv Italije, taj vam govori najsramniju laž. Danas je fašizam Italija. Ko mrzi fašizam — mrzi Italiju.«

Pod IX — »Nemojte se sažaliti na bedu naroda čiju ste vi zemlju okupirali. Ovu bedu je želeo sam crnogorski narod. Rat je rat. I on ima svoje zakone. Milost onima koji su raščerečili diviziju crnih košulja »Mesinu«, zločin je!«

Pod X — »Na lukavost neprijatelja odgovorite najhladnijim mirom, na iznenađenje odgovarajte uvek i na svakom mestu. Pamтите da više vredi da se vas

boje nego da vas preziru. Rim vlada! rekao je Duće. I Rim će nadvladati takođe balkanske »ustanike«, koji su druga ruka mešavine plutokratsko-jevrejsko-masonsko-boljševičkog naroda.«

Izdato u Cetinju, januara 1942.

Pirzio Biroli¹⁾ 1942-XX.

18 časova. — „Neprijatelj izišao na prvu kosu Mišjak iznad Goražda da se obezbedi preko noći.“ Time drug Lola završava svoju izjavu o popodnevnoj situaciji i savija cigaretu. Ferid Čengić dolazi i kaže da su mu iz Trnova javili da su Italijani došli do Ledićana, neka dva sata od Trnova. Pošli su iz Hadžića i Pazarića.

19.01 čas. — U ovom trenutku odleteo je u vazduh most Franje Josifa na Drini. Ispusti svoju gvozdenu dušu. Skupili smo se u Lolinoj sobi. Sumrak. Prvo dim, svetlo, pa eksplozija. Most stoji. Onda još jača eksplozija, i ode. Pošli smo da vidimo kako izgleda most. Silan dim diže se. To naši zapalili duvanske magacine i stanicu. Došli smo na Drinu. Zanela je čitav luk mosta nekih tridesetak metara toliko je jaka. A u 19.35 „Slobodna Jugoslavija“: „Vrhovni Štab je naredio dizanje svih mostova na Drini.“ Vraćam se. Mrak. Foča utonula u mrak, samo sa severne strane vatra, vatra. Jedno dete veli: „Šteta, izgoreće trešnje“. Mi rušimo da bismo gradili!

20.30: — Italijani su osposobili jedan most za pešake kod Goražda. Inače situacija mirna.

22 časa. — Sada smo se vratili Stari, Lola, Vlatko i ja iz šetnje. Išli smo do mosta. Drina huči. Magacini dogorevaju. Ljubez²⁾ nam daje letak koji je danas bacio italijanski tromotorac. To je neka četnička burgija: „Kako je poginuo major Todorović“. Tu se govori da se četnici bore protiv okupatora — a iz okupatorovog aviona ispada četnički letak! Nas naziva najgorim imenima. Veli da smo ustaše. Crni nam pokazuje drugi letak, generala Badera, komandanta svih „savezničkih trupa“ u Istočnoj Bosni. Tu poziva narod na predaju i veli da je stigao neki g. Benak u ime Pavelića kome se treba javljati. Na kraju Bader veli: „Naše trupe su ispred Lenjingrada, Moskve i Rostova.“

S frontova u ponoć ništa novo.

Utorak, 5 maj

Foča. — London javlja da se iz Moskve zvanično saopštava da je otpočela nova ofanziva Crvene armije. Ako je tačno — odlična stvar. Vest o zimskoj ofanzivi Crvene armije — oslobođenje Rostova — došla je baš kad smo napustili Užice i mnogo je značila.

S frontova ništa novo. Samo se meštanske jedinice raspadaju. Uhvaćen je jedan puškomitraljezac. Beži. Sve ih razoružavamo, jer su pred neprijateljem napustili front, a oružje dajemo onima koji hoće da se bore.

¹⁾ General Pirzio Biroli zbog nečuvenih zločina koje su počinile italijanske trupe pod njegovom komandom u Grnoj Gori proglašen je za ratnog zločinca. On se sada nalazi u italijanskom Ministarstvu rata, a takođe je šef komisije za ispitivanje držanja italijanskih oficira za vreme kapitulacije Italije, septembra 1943 godine.

²⁾ Ljubez Marić, partizan iz Kragujevačkog bataljona, kapetan u našoj artiljeriji.

padnu Bjelimiće. Naši odredi u Hercegovini prodrli su čak do Metkovića. Prešli su tom prilikom 45 kilometara za 9 sati. S fronta kod Goražda nema ništa novo. Neprijatelj se ne kreće. Noćas bi trebalo da ih udarimo s jedne i druge strane.

Sreda, 6 maj

Foča. — 10.00. Neprijatelj od Goražda nije se dosad kretao. Naši su noćas izvršili napad na Italijane s one strane Goražda. Čula se dva sata jaka paljba. Rezultat još nije poznat. Na trnovskom frontu situacija ozbiljna. Nadire jedna italijanska alpinska brigada, u više kolona, na vrlo širokom frontu. Bivše četničke jedinice — Igmanski bataljon — raspale se. Ostalo svega 70 ljudi — skojevci. Snage koje su imale zadatak da napadnu Bjelimiće hitno su otišle na trnovski front. — Zdravko (Jahorinski odred) izvršio noćni napad na Podgrab. Rezultat nepoznat. — Jutros u 8.30 letela jedna Pavelićeva „Štuka” vrlo nisko nad gradom. Kapetan¹⁾ koji je pobjegao iz Sarajeva veli da ona nosi dve bombe od 50 kila i mitraljez. U 10.05 preleće jedan tromotorac. — Hrana nam je sve slabija. Jutros smo jeli samo klinčorbu s kiselim pekmezom.

10.20. — Mujo Hodžić dođe na raport Crnom i saopšti mu u poverenju da se general Novaković nalazi u nekoj pećini u Dragočavi. Saopštio mu je jedan musliman u najvećoj tajnosti. To je sat odavde. Preduzete su hitne mere da se stvar ispita.

Gotova je dnevna zapovest druga Tita, izdata danas, na Đurđevdan. „Staljinovo priznanje nas prožima ponosom, ali nas još više obavezuje da izvršimo svoj dug prema narodu i našim velikim saveznicima na čelu s Crvenom armijom”. Čitava zapovest je prožeta ofanzivnim duhom. „Napred, drugovi, u sveopštu ofanzivu protiv mrskih okupatora i njihovih slugu. Napred u borbu, zajednički, rame uz rame, s herojskom Crvenom armijom, da proteramo okupatora iz naše zemlje, da uništimo njihove domaće slugе i izvoјštimo narodima Jugoslavije slobodu i nezavisnost”.

Marko određuje jednu četу Kragujevčana i 20 Mujinih ljudi da odu u pećinu kod Grdijevića da vide da li je tamo general Novaković, prema izjavi onog muslimana. Odatle su vršeni u poslednje vreme napadi na transporte žita i našu bolnicu na Pivi.

Iz Čelebića javljaju da su neki avioni bombardovali naše položaje oko Čajniča.

12.00. — Javlja se Koča. Bio na položaju. Nikakvih promena na frontu. S one strane Drine italijanski logor na svom mestu. Video je italijansku kolonu kako ide prema Čajniču. Veli da je noćas borba trajala dva sata. Počela ručnim bombama, a završila se bacačima. Naši drže Mišjak. Nemci su se odatle vratili. Kočine tri jedinice otvorile noćas vatru. Slabo im odgovorili Italijani. Naši se tuku po Romaniji. Italijani jutros u šest časova krenuli za Trnovo.

15.48. — Ležimo Krcun, Zoran, Senka, Zina i Mileva na travi u šumi iznad Foče. U daljini porušen most. Sunčamo se i mislimo kada ćemo u Srbiju. Čujem iz daljine avion. Bombarder — tromotorac. Baca letke. Hva-

¹⁾ Nadporučnik Stevan Grabrić — vidi 22 maj 1942 godine.

tamo ih. Krcun kaže: „Zovu nas da idemo kući“. Mala Azijada iz susedne kuće donela nam vode.

16.15 — Predrag Đurić,¹⁾ kurir Druge brigade, Sandžaklija, donese u ovom trenutku izveštaj o noćasnoj akciji. Napad kod Miljena—Kozare: 150 mrtvih, zarobljenih i ranjenih neprijateljskih vojnika. Plen: 5 puško-mitraljeza, bacač s dva sanduka mina, 30 pušaka s municijom, 150 bombi. Naši: 6 ranjenih. Dočeka nas neprijatelj uraganskom artileriskom vatom. Prvi bataljon Druge brigade u potpunosti izvršio zadatak. Leković i ovog puta zaplenio puško-mitraljez s ostalom vojničkom spremom. Nijedan metak iz puške nije ispalio. Sve na bombu. I to najviše italijanskim bombama. Naši puškomitraljesci dobro radili. Četvrti bataljon triput jurišao na top branjen od četiri mitraljeza. Italijani su imali toliko mrtvih jer su jurišali na naše. Naši su gazili s leša na leš.

Vest je afiširana na tri mesta u gradu. Crni je odmah preneo izveštaj svima položajima. Italijani nastupaju s jednom brigadom na liniji Ledići—Gaj—Čerušići—Grab—Tvrdinići. A idu takođe od Pala—Kasindola—Jasik—Ružica. Jutros od šest časova linija Ledići—Gaj—Čerušići. Naši javljaju da i danas mogu zadržati tu liniju. Mislamo da neće prodrati do Trnova, jer će dotle doći grupa Rade Hamovića, koja će vršiti noćne napade, a prebaciće izvesne jedinice u neprijateljsku pozadinu.

20.05. — Bobić²⁾ javlja da se Trebevički bataljon povlači s položaja. Jedna četa je već stigla. Bobić s udarnim bataljonom hoće da zauzme njihovo mesto. Ima 229 ljudi. S ostalih frontova ništa novo. Večeras je priredba Kragujevčana.

20.55. — Crni zove Trnovo. Petokolonaški elementi u Trebevičkom bataljonu pobili komandno osoblje. Front se rasuo. Trnovo izgleda da je već palo. — Stižu kuriri od Mire Popare iz Fatnice — Operativni štab za Hercegovinu. Oni se dobro tuku. Sprečili su privremeno italijansku ofanzivu s tog kraja. Prodrli su do Metkovića. Bliže se Mostaru. Presekli su prugu Dubrovnik—Mostar.

Četvrtak, 7 maj

Foča. — 9.00: Jutros u zoru došao je Šćepan (Boro Kovačević) iz Trnova. Puč u Trebevičkom bataljonu izgleda da je organizovao general Novaković. Njegova dva rođaka (Vukotići kumovi) dolazili su pre nekoliko dana u bataljon i govorili da se ne treba boriti protiv Italijana i da se ljudi vrate kućama jer im neće ništa biti. Pobijen je komandni kadar jedne naše čete. Od Igmanskog bataljona ostalo je 60 ljudi, od Kijevskog uglavnom sve, i ceo udarni bataljon Kalinovičkog odreda. — Od Goražda neprijatelj ne ide ni jutros. Koča javlja da se čuje jaka artileriska vatra u pravcu Renovice i Bara. Drugi izveštaj veli da se vatra čuje i od Jabuke.

¹⁾ Drug Predrag Đurić bio je posle komesar bataljona, a danas je major i komesar jedne naše brigade na Kosovu Polju.

²⁾ Bobić — oficir bivše jugoslovenske vojske, stupio je u partizane od prvog dana ustanka u Srbiji. Posle pogibije Bogdana Kapelana kod Požege, novembra 1941 godine, postao je komandant Dragačevskog bataljona. U toku ofanzive na Foču komandovao je jednim sektorom. Sredinom 1942 godine otišao je iz Bosanske Krajine u neku ličku jedinicu.

Sada se doznalo ko je Petar Ilić (hercegovački komandant). To je Petar Drapšin,¹⁾ Španac, sin seljaka iz Turije (Banat). Bio je u Španiji politkom čete. On piše na španskom vrlo lepo pismo Mediku²⁾ i Đuri Mešteroviću. Veli da se Hercegovci dobro biju. Nemaju municije, pa su bacili parolu: „Nijedna akcija bez zaplene oružja i municije! Hitler i Musolini imaju i oružja i municije. Samo je treba uzeti.”

U ovom trenutku, (9.18), javljaju da dolazi bombarder od Kalinovika. Sa džamije svira uzbuna.

9.22. — Komandant Pračanskog bataljona javlja da je neprijatelj krenuo iz Dolova na Vražnice. Naše patrole su ga odbile. Bila su četiri ranjena Nemca. Čuje se neka artiljeriska vatra. *Neprijatelj pošao ka Ilinu i Pothranjanu. Ne zna se jačina neprijatelja. Vatra sipa da bi raščistila teren.

13.45. — Rade Hamović stigao s dva bataljona na Rogoje i nadamo se da će ovaj deo fronta povezati. Poginuli drugovi iz Kasindolske čete: komandir Boško Matić, radio u oporavilištu u Kasindolu, Ilija Đorđević, politkom, radnik iz Sarajeva, i Vlajko Radosavljević, učitelj iz Kasindola. Tomaš i Mašan Vukotić, kumovi Novakovića, počeli su da huškaju pre ofanzive — pokušali da izazovu rasulo. Mašan bio u četi. A Tomaš pre ofanzive govorio: „Ja vam garantujem da nam Italijani neće učiniti ništa.” Pobegla sada obojica u Sarajevo. — Izgleda da neprijatelj još nije ušao u Trnovo. Ostali frontovi — mirni.

16.00. — Zdravko javlja da neprijatelj napreduje u tri pravca: na Jahorinu, u pravcu Pračka—Vrilo i ka Kasindolu. U prvoj koloni ima 300 vojnika i 100 tovarnih konja. Vezu s Kalinovičkim nisu uhvatili. Neprijatelj nastupa na celom sektoru. Da bi neprijatelju zatvorili prelaz preko Jahorine, još noćas su poslali čitav udarni bataljon i on se nalazi na položaju. — Bobić se nalazi na Babinama ispod Bistrice, — na Jahorini, Italijani prodrli u Meždru i Rogoje. Imamo dosta ranjenih. Izgleda da ćemo se morati povući, javlja Trnovo.

18.20. — Neki bolničari ispisali na svoju ruku parole po varoši: „Živeo naš sanitet!” — „Peri veš, šišaj se!” — „Ko nema vaške nema ni pegavac!” Zatim na esperantu: „Proleter i svih zemalja ujedinite se!” i „Živeo komunizam!” Sve je to danas izbrisano. Samoinicijativni ljudi! Još jedan primer rđavog sprovođenja linije. Naš sanitet veoma se uspešno bori protiv pegavca u ovom kraju. Drže se predavanja, prave se „srpska burad”, a takođe je preporučeno i svim građanima da se šišaju radi vašiju. Ovde u Foči neki ljudi na svoju ruku odredili patrolu od tri čoveka, u kojoj je i Vojo Niketić, pa počeli da vijaju građane po ulicama. Kada ga uhvate, dvojica ga drže, a treći mu mašinom za šišanje otseče parče kose, pa posle mora da se šiša do glave. U berbernici puno uglednih građana i svaki postrizen kao ovca. Ove pustahije s mašinama za šišanje navalile na omladinsku radnu četvrt koja je pored Četotine češljala vunu. Omladinci se razbežali po šumi. Veljko i ja slušamo iz sobe jednu ženu u susedstvu: „Joj, ne smijem na sokak, ošišać me, pa kud ću onda”. Marko je saznao za ove

¹⁾ General-major Petar Drapšin, komandant Četvrtog korpusa.

²⁾ Mediko — partizansko ime general-majora Gojka Nikoliša, koje je dobio još u Španiji gde je zajedno bio sa drugom Drapšinom, Durom Mešterovićem i ostalim našim drugovima.

slučajeve, pa su drugovi iz patrole, koji su tako sprovodili borbu protiv pegavca, uzeti na odgovornost.

20.00. — Javlja se Koča. Na sektoru levo od njega žestoka artiljeriska vatra. 20 topovskih zrna pada u minutu na Bare. Sutra, izgleda, biće glavni napad. Neki Ilija, bivši predsednik opštine, ubio kod sela Ilovače doktora Rusa iz Ariljske čete,¹⁾ zatim konjovodca — nekog starog Tamnavca i kurira, a odveo bolničara i njegovu ćerku. Sve ubijene grozno je mučio.

Stigli kuriri iz Crne Gore. Četnici prešli u ofanzivu. Uzimaju učešća u opštoj ofanzivi okupatora protiv nas. Ali naši se spremaju na protiv-udar. Situacija će se razbistriti za koji dan. Večeras mi izgleda da ćemo Foču ipak napustiti brže nego što sam mislio.

22.00. — Rade Hamović dočekao Italijane kod Rogoja i Pandurica. Neprijatelj: sto mrtvih i još više ranjenih. Mi: tri mrtva i dvadeset ranjenih, među njima i komandant udarnog bataljona Obren Andrić. Ustaše ušle u Trnovo. Italijani idu po kosama. — Koča dugo razgovara s Arsom o pravcu kretanja. One meštanske čete iz Duba i Rogatice, koje su se predale, Italijani i Nemci izručili ustašama, a ovi ih pogubili na mostu u Višegradu. — Italijani nadiru prema Kalinoviku. To je najopasniji krak neprijateljske ofanzive. Izgleda da im je cilj da od Kalinovika krenu na Foču. Italijani strahovito pljačkaju. Sve odvlače u pozadinu. U Ledićima ustaše silovale mnoge žene i devojke. Italijani odveli sve muškarce iznad 14 godina. — Bobić na Jahorini sa Udarnim bataljonom odbio Italijane.

Petak, 8 maj

Foča. — 7.00: Stigao izveštaj Druge brigade. Zlatarci napravili zasedu kod Mrković Kola, između Metaljke i Čajniča. Naletelo 25 kamiona sa tenkom. Dva kamiona uništena i šest Italijana ubijeno. Iz Staronića ustaše dejstvovala sa dva mitraljeza, bacačem i malim topom, tako da naši nisu mogli da koriste ovaj napad. Iz Plevlja stigla Italijanima prilična pomoć. Izgleda da se pripremaju za napad: Ifsar—Slatina—Foča. Jedan Italijan, koga smo juče zarobili, izjavio da je stiglo iz Ruda 1000 ljudi. U Međedi vlast predali ustašama. — Već treći dan sunce. Inače bilo je kiše i oblaka sve do kraja marta. Šuma je ozelenila, i to ne sva, do 500 metara visine. Valjda će sve sada planuti.

14.30. — Situacija ozbiljna. Lola ne dozvoljava čak ni da idemo na livadu da igramo odbojke. Italijani se od Čajniča ne usuđuju da idu. Noćas pukla jedna naša puška, a oni čitav sat trošili municiju. Jutros Italijani bombardovali Rogoje. Prevodili smo Molotovljevu notu o nemačkim zločinima u SSSR-u.

Neprijatelj ide sa obe strane Drine. S desne obale jače nadire. Izdat nalog da se spalí drveni most na Četini. Koča javlja iz Mravinjca da je na Oštrom jaka artiljeriska vatra.

¹⁾ Lekar iz Ariljske čete zvao se Anderson. On je emigrirao iz Rusije posle 1917 godine, ali je od prvog dana oslobođenja Arilja 1941 pristupio nama. Kada smo se povukli iz Užičkog okruga, on je pošao s našom vojskom. Bio je to čovek pedesetih godina, visok, s čizmama i kožnim kaputom i stalno ga je pratio vučjak. Lekar Anderson bio je u Drugoj proleterskoj brigadi i savesno je vršio dužnost, sve dok ga četnici nisu ubili. Imena ostalih pobijenih nisam mogao da saznam.

17.30. — Četnici otpočeli ofanzivu u Sandžaku. U borbama 4 i 5 maja ubili smo im 33, a ranili 20 ljudi. U napadu učestvovalo 800 četnika. Terzić¹⁾ se dobro pokazao. Ofanziva na tom sektoru već je otupila oštricu Durmitorski bataljon udario s one strane Tare i opkolio jednu grupu četnika. Lola veli: „S nestrpljenjem se očekuje pismo od Janka.” Italijani su pošli i od Nevesinja u pravcu Kalinovika preko Uloga. Avioni su nad nama leteli čitavo posle podne. Kragujevčani otvorili vatru iz mitraljeza.

19.15. — Jevđević i pop Perišić napisali letak koji su Italijani bacali iz aviona danas. Tu pozivaju seljake da se s puškama predaju Italijanima, koji će im oružje ostaviti „radi odbrane sela od komunističkih i partizanskih bandi”. Tako ta petokolonska gospoda; Italijani siluju, pale, pljačkaju i odvođe u ropstvo sve iznad 14 godina, a četnici zovu na predaju. — Napad Italijana s one strane Drine od Goražda nije se razvio. Obustavljeno je paljenje teškog drvenog mosta na Četini.

21.45. — Ustaše se pojavile južno od Bara, javlja Koča. S ostalih frontova ništa novo. Dobrovoljačka vojska se rasipa. Pračanski bataljon prešao na onu stranu, na Romaniju. Od Bobićevog Udarnog bataljona ostalo 120 ljudi. To je sada sav Jahorinski odred.

Crni i Arso izračunaše da nas napada 19.500 Italijana i Nemaca: od Plevlja i Ruda 6.000; od Prače, Rogatice, Višegrada 2.000; od Sarajeva i Hadžića 10.000; Nevesinje—Ulog—Kalinovik 1.500.

Arso Jovanović daje sledeći vojni pregled za moj Dnevnik:

Ove su grupe Nemaca i Italijana pojačane izrodima: ustašama i četnicima. I crnogorski su četnici u vezi sa ovom ofanzivom otpočeli pokret prema Šavniku i Sandžaku. Naši su prešli u protivofanzivu. Tek sada se vidi od kakve je ogromne važnosti bilo oslobođenje Borča.

To bi bio za nas najopasniji pravac — u leđa, nanet od neobično krvoločnih protivnika — ustaša. Tim je obezbeđen put prema crnogorskom planinskom masivu: Piva, Maglić, Volujak. Obezbedivši svoje uporište u Foči, mogli smo mirno preduzimati planske akcije rušenja komunikacija. Ofanziva je u svojoj osnovi propala, jer nisu uspjeli da unište našu živu snagu.

Odavde vidimo da su ovi brdoviti predeli idealna baza za partizanske akcije. S ovih planina mogu partizanske jedinice, kao sa otскоčne daske, da dejstvuju u ostale predele. Ma da je ovaj teren teško prolazan, ipak je naš Vrhovni štab preko zime i proleća imao vezu sa glavnim štabovima pojedinih pokrajina, što znači da se naša borba u čitavoj Jugoslaviji mogla pravilno i jedinstveno razvijati. Sama Foča je centar između Bosne, Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Sa svih strana kuriri su brzo dolazili. Sa Žabljaka preko Štulca (Durmitor — 2050 metara) na Pivu, pa zatim na Šćepan Polje — po snegu za 24 sata.

Pojedinosti ofanzive:

¹⁾ General-lajtnant Velimir Terzić tada je bio načelnik Glavnog štaba za Crnu Goru.

Crnogorci slamaju krak uperen prema Šavniku i Sandžaku. Krak od Čajniča i Goražda paralisan dejstvom proleterskih brigada i neprijatelj prikovan za komunikaciju. Naši noćni napadi nanose neprijatelju teške gubitke. Rušenje mostova kod Goražda u završnoj fazi operacije paralisalo je ovaj krak. Krak preko Prače ka jugu zadržavan je dejstvom proleterskih brigada, dok su se meštanske jedinice delimično rasule. U ovoj ofanzivi Kalinovički odred se ceo rasuo i Italijani skoro bez borbe spojili sa svojim snagama u Kalinoviku, koji smo držali u opsadi šest meseci. Drug Rade Hamović je Italijanima naneo kod Rogoja teške gubitke. On je naleteo na njih s Udarnim bataljonom. Da bi Italijani bili zaustavljeni, formirana je udarna grupa Kalinovic—Foča. Nju sačinjavaju: 350 Hercegovaca i Drugi šumadiski bataljon. Dejstvo ove grupe videće se narednih dana. Čuli smo da su Italijani krenuli ka Nevesinju i Ulogu, ali taj krak ne pretstavlja nikakvu opasnost za nas. Ni Italijanima ne može doneti nikakvu korist, jer vodi preko planinskog zemljišta gde se ne nalazi nijedna partizanska baza. Prvobitna namera Italijana bila je krenuti iz Gacka, mobilisati Borčane i preko Čemerna udariti na Foču. Zaista za nas bi ovo bio najjači udarac jer bi nas presekao od pivske visoravni. Pošto smo likvidirali Borač, Italijani su ponovo sve snage prebacili u Nevesinje.

Italijani su preuzeli ofanzivu i u drugim pokrajinama: Gorski Kotar, Lika, Kordun, Banija.

Subota, 9 maj

Foča. — 10.00. — Koča javlja da neprijatelj nadire prema Oštrom. Italijani idu od Goražda, Miljena i Čajniča u tri kolone, uglavnom opštim pravcem: Dubrava, Humna, Goli Vrh, Han Soha, Boljoracina, Foča. Celokupna snaga: najmanje jedan pešadiski puk dobro snabdeven bacačima i brdskim topovima. Kraljevački bataljon povukao se sa položaja Biljik—Ahmovići u pravcu Vikoča. Italijani su još juče krenuli, a izveštaj je stigao jutros rano. S ostalih frontova nema nikakvih izveštaja.

Arso i Lola otišli su na savetovanje kod Starog. Rečeno nam je da stvari spakujemo. Potkovao sam cipele, vindjaku okrpio, na čuturu namestio kajiš, a od platna ustaškog aviona, oborenog novembra meseca 1941 kod Rogatice puščanom paljbom, napravio sam torbicu za Dnevnik. Bio je to avion tipa „Potez”; ležao je na stanici.

Stigla jedna neproverena vest da su Italijani zaustavljeni južno od Oblja. Zadržali ih Hercegovci. Italijani sada krenuli prema Borču.

11.30. — Gornja vest netačna. Italijani ušli u Ulog. Obaljski bataljon se raspao. Straljanska četa sa 150 pušaka predala se Italijanima. Krsta Rudan, bivši komandant Obaljskog bataljona, osuđen na smrt zbog izdaje kod Mjedenika. Sadašnji komandant bataljona Petar Goljević, zvani „Bugarin” nestao. Po svoj prilici ubijen. Drugi šumadiski otišao na Borijska ka Kalinoviku, a Hercegovci na Mjedenik da štite Borač od Italijana i ustaša, koji su tamo pošli. S drugih frontova nema ništa do ovog trenutka.

17.05. — Foču napuštamo konačno i neopozivo. Lola nam je saopštio u 14 časova da se spremimo za večeras, a u 16.30 sve su stvari bile u Ko-

KOČA POPOVIĆ

MOSA PIJADE

FILIP (FIĆA) KLJAJIĆ

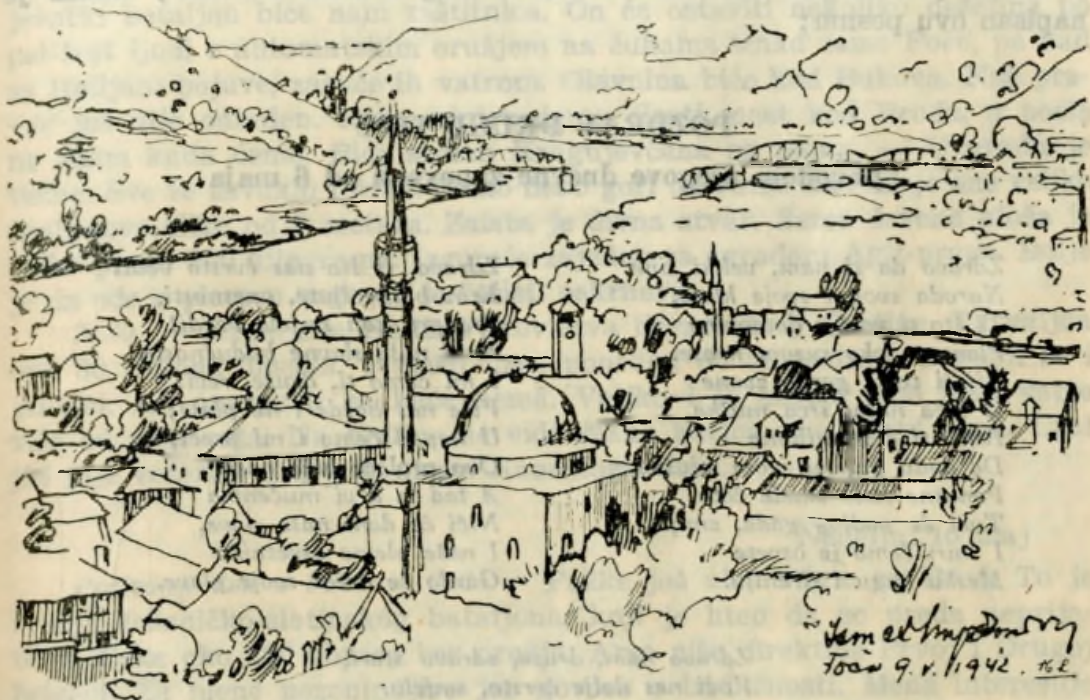
MELENTIJE POPOVIĆ

PROSLAVA 1 MAJA 1942 U KORENICI

mandi mesta. Pošao sam sa drugom Ismetom Mujezinovićem¹⁾ na groblje iznad Foče, gde sam držao kurs omladincima iz Šumadiskog. On mi je u Dnevniku nacrtao grad koji je ravno 110 dana bio slobodan: od 21 januara do 10 maja. Verovatno će Italijani ući u grad sutra. Dok je Mujezinović radio pejzaž, tromotorni italijanski bombarder prelete Foču. Sirena je svirala jedno pet-šest puta, jer je avion tukao naše položaje dva do pet kilometara od grada. Pravio je veliki luk i uvek malo zakačinjao grad, a sirena je svirala.

Foča na dan 9 maja 1942 — crtež druga Ismeta Mujezinovića

Sto deset dana u Foči. Sećam se dobro one mračne, ledene zimske noći kad smo ušli. Napuštamo grad u suncu. Doneli smo mu slobodu, skinuli smo leševe s mosta, obustavili klanje, uneli kulturu, nov život, zaista sunce. U prvi mah čovek je sklon da kritički posmatra razvoj ustanka u ovom kraju, možda ne govori tako o Istočnoj Bosni kao o Crnoj Gori, Hercegovini, Sandžaku. Al' ovo je najzaostaliji deo Jugoslavije. Narod ovog kraja do 1918 bio je kmet begovski i aginski. On nije imao revolucionarnih tradicija Nevesinja i Krajine. Ovo je kraj gde naša Partija do pre deset meseci nikog nije imala, njen se glas nije čuo. Ovde je carovala „Jenasa“ čak kad je bila u opoziciji — gotovo jedino ovde u čitavoj Jugoslaviji. — Pa onda nacionalna i verska mržnja koju su domaća gospoda do maksimuma razvijala. Jevđević je godinama trovao ovaj narod. Sve su to momenti koje treba uzimati u obzir pri oceni čoveka ovog kraja.

¹⁾ Major Ismet Mujezinović, slikar, danas na radu u Propagandnom odeljenju Generalštaba.

Radili smo ovde tri meseca. Mogli smo i bolje raditi. Rezultati su tu. Istina, nismo stvorili proleterske brigade, ali je otišlo preko 400 omladinaca u proleterske bataljone, stvorena su tri-četiri udarna bataljona. Rezultati našeg rada će se tek videti. I oni najuporniji opaziće razliku između partizana s jedne, i Nemaca, Italijana, četnika i ustaša, s druge strane. Ne zaboravimo i uticaj nedićevaca na narod ovog kraja. Njihova petokolonaška propaganda nagrizala je redove dobrovoljačkih jedinica. Blizina nedićevih bandi imala je tu uticaja. Ovih nekoliko misli nabacujem brzo u našim poslednjim časovima u Foči. Drug Puniša Perović¹⁾ danas je napisao ovu pesmu:

POZDRAV DRUGU TITU

povodom njegove dnevne zapovesti od 6 maja

*Zdravo da si nam, veliki sine
Naroda svog i svoje klase,
Ti što ti patnje domovine
Plameno oko suzom kvase.
Riječi tvoje gordo zvone
O srca naša, srca muška.
Riječ ti diže milione
Da dadu gnjevu svom oduška.
Ponosne naše smeće čete
Tući će podlog gada, zmiju,
I smrvićemo iz osвете
Mrsku kugu i tiraniju.*

*Zdravo, ti što nas čvrsto vodiš
Kroz borbe ljute, opasnosti,
Brodaru koji smjelo brodiš
Brod naše slavne budućnosti.
I mi ćemo ti, druže, reći:
Više nas horde i ne plaše;
U napad ćemo i mi preći;
Ovo proleće biće naše.
A tad iz krvi mučenika
Nići će dani naše slave,
I naše pleme osvjetnika
Gordo će držat svoje glave.*

*Zdravo nam, druže, zdravo Stari,
Vodi nas dalje čvrsto, smjelo.
Roblje što gine i krvvari
Mora dokončat svoje djelo!*

19.00. — Druga brigada vodila borbu danas. Pojediniosti nepoznate. Italijani su večeras doprli do Sohe i Kozarevine, to jest 6 do 8 kilometara od Foče. Bobić javlja da neprijatelj nadire u tri kolone. Na njegovom desnom krilu napadaju Nemci — oko 1000 — na Bukoviku, u centru su ustaše — oko 300 — napadaju na Bare, a na levom krilu 2000 Italijana od Bistrice. Bobić javlja da je meštansko ljudstvo neraspoloženo za borbu. Neprijatelj još nije ušao u Kalinovik. Povukao se i utvrđuje se kod Rogoja. — Iz Sandžaka javljaju: Bjelopoljski odred odbio Italijane, ubio 8 vojnika i oficira. Italijani su ispali iz Bijelog Polja s dva bataljona i naše su ih jedinice bacile natrag.

22.35. — U 19.30 drugovi su krenuli. Crni, Arso, Veljko i ja ostali smo u Foči. S frontova nema naročitih vesti. Kragujevački se povukao do Godijana. Vele, italijanske snage znatno nadmoćnije. Patrola koja je išla u pravcu Jošanice na dva sata od tog mesta naišla na Italijane. Seljaci ostav-

¹⁾ Šef otseka za informacije CASNO-a.

ljaju plugove, jure u sela, a tamo piska. Petorica naših bili su 400 metara od sela, pa su se povukli, jer su Italijani otvorili vatru. Gledali smo donji most na Četini. Gori. Zapaljen je i severni logor, tužna „Igman” bolnica. Sada se pali drugi most i veliko slagalište dasaka s one strane. — Č. P.¹⁾ odlazi u Sandžak, na Zlatar, pa će odande za Srbiju. Pozvao nas je posle oslobođenja u Arandjelovac na pogačice s kiselim vodom i kajmakom. Crni piše ukaze za Kamenogorce.²⁾ Razmešta ih po brigadama. Kakva razlika od Užica. Nećemo neprijatelju ostaviti ni dlaku. Sve se u redu i miru evakuise. — Malopre Raja Nedeljković prima direktive od Arse. Kragujevački bataljon biće nam zaštitnica. On će ostaviti nekoliko desetina po pet-šest ljudi s automatskim oružjem na čukama iznad same Foče, pa kad se Italijani pojave, zasuce ih vatrom. Glavnina biće kod Bukova. Naš pravac još nije određen. Rano ujutru ćemo dizati most kod Broda, a posle ne znam kuda ćemo. Biće sedam Kragujevčana sa nama. — U gradu je tišina. Sve se zavuklo i čeka. Samo nebo gori od vatri. Žao mi je one velike Staljinove slike od 5 metara. Zaista je divna stvar. Sama drvena ploča je teška preko 300 kilograma. Izgoreće zajedno sa zgradom Agit-propa. Bolje je da ode u plamen nego da je fašisti oskrnave.

23.40. — Zapaljena Hadži-Vukovićeva drvara kraj Četine. Tu valjda ima 30 vagona dasaka. Plamen lizne ponekad do 50 metara. Zapalili se i jablani. Ali opasnosti za kuće nema. Veljko i ja stajali smo kraj vatre više od pola sata. Na brdima se vidi svaka kućica kao usred dana. Crni još nije večerao. Još piše ukaze Kamenogorcima.

Nedelja, 10 maj

Poslednji dan u Foči. — 0.01: — Puške još nisu stigle na Brod. To je oružje Jošaničko-slatinskog bataljona, koji je hteo da se preda neprijatelju. Čeka oko 150 boraca bez oružja. Arso piše direktive Prvoj i Drugoj brigadi. Za mene nezanimljive jer govore o budućnosti. Mene interesuje prošlost i sadašnjost!³⁾

0.05. — Spalićemo: Agit-prop, Partiski dom, Komandu mesta, kasarnu Čecovinu i još neke zgrade („žandariju” i silos). Mogu da posluže nepri-

¹⁾ Drug Čeda Plečević, advokat iz Arandjelovca, prešao je u Bosnu s glavinom naših snaga i radio je politički na terenu oko Foče. Kada smo morali da napustimo Foču, on je tražio da bude poslat u Srbiju na rad. On je krenuo iz Foče da se preko Sandžaka prebaci u Srbiju, ali nije u tome uspeo. Ponovo se vratio kod naših jedinica i u junu mesecu pokušao je da se iz Vrbnice, ispod Maglića, prebaci u Istočnu Bosnu, a odatle u Srbiju. Krenuo je s jednom grupom od desetak drugova, među kojima su bili drug Miloš Škorić, danas sekretar Oblasnog odbora za Istočnu Bosnu, inženjer Živa Đorđević, danas pomoćnik ministra, kao i još nekoliko drugova, među njima jedan advokat iz Šumadije. Ispred samog Kalinovika ova grupa je naišla na jednu četničku zasedu koja je uhvatila druga Plečevića i još nekoliko drugova, a ostali su se spasli. Druga Plečevića četnici su predali Italijanima koji su ga kasnije streljali u Nevesinju.

²⁾ U februaru 1942, po povlačenju iz Nove Varoši, drug Milovan Đilas, kao delegat Vrhovnog štaba, odvojio je od boračkih jedinica zbeg — potpuno nesposobne ljude za vršenje vojne službe i neke bolesnike — i poslao ih u pozadinu. Otuda je došao izraz Kamenogorac, koji je kasnije dobio značenje izvlačenja s položaja i iz borbe. On se zadržao sve do Bosanske Krajine kada je počeo da se zaboravlja.

³⁾ Nisam hteo da upišem u Dnevnik ta naređenja, jer bi neprijatelj mogao otkriti naše operacije, ako bi mu moj Dnevnik pao u ruke.

jatelju kao kasarne. A i kad budemo ponovo uzimali Foču, neprijatelj se može dugo braniti iz tih kamenih zgrada.

0.20. — Od Kalinovičkog odreda ostala dva udarna bataljona. Fočanski zasada čitav. Krenuo je da brani Borač. Poručnik Martinović¹⁾ je ostao sa udarnim Romaniskim odredom i delom Pračanskog koji nije otišao na svoj teren.

0.35. — Polazimo u najdivljiji kraj Balkana. Biće teško i za smeštaj i za hranu. Do žetve je još daleko. Ali — partizani smo.

0.40. — Upalile se dve manje kuće. Opomenuli smo drugove, ali se nesreća dogodila. Crni spaljuje kamenogorski materijal.

1.00. — Prizor neviđen. Plamen ogroman. Na vrh brda vidiš svaku sitnicu. Zapalila se jedna dvospratnica. U onim malim kućama kraj Čeotine ljudi gaze po reci sa kofama. Sâm sam kraj mosta. Tišina. Samo se jedna kerina vuče. Vraćam se. Iza jedne ograde neki ženski glas: „Joj, joj, šta će od nas biti!” Izgradićemo mi hiljadu puta bolje kuće.

1.05. — Javlja se Koča iz Ustikoline. Vidi otsjaj vatre u Foči. Od meštanskih jedinica ostao bataljon iz Duba. Poslednji telefonski razgovor sa Kočom. Gojko Nikoliš odlazi.

1.15. — Vikoč. Štab Druge brigade. Kušić. Bataljoni se vešto izvukli iz italijanskog opkoljavanja. Ležemo.

4.25. — Budi nas Korčagin. Naš telefon poslednji radi. Sinoćna vatra dogoreva. Pali se Čećovina. Komanda mesta. Crni zove poslednji put Čelebić. Skoro će polazak. Zdravo Foča! Krcun se javlja iz Čelebića. Tamo traži Novakovića s jednim bataljonom: „Mi napuštamo Foču. Vezu preko Bunova, a posle Šćepan Polje,” poručujemo mu.

7.00. — Nalazimo se sada ispred Broda. Foču smo napustili u 5.20. Sva je u dimu i plamenu. Narod viri kroz prozore. Srbi se pakuju, a ustaški elementi kao pacovi iza čoškova. Arso svečano lomi telefon. Poslednji razgovor sa Miljevinom — Drugim šumadiskim. Dok prolazimo pored radionice, vidimo da se pljačka. Razvlači narod što stigne. Crni revolverom nateruje neke muslimane da vrate opljačkano. „Da ste tražili, dobili biste.” Naređuje da se radionica spali. Komanda mesta bukti. Polazak. Jedna debela žena s prozora: „Da bog da se vratili! A kuda ćemo mi?” — „S nama u šumu!” Bukti Čećovina. Jedan dečak od 9 godina ide sa mnom i plače: „Ubili mi četnici oca, a ja hoću u partizane. Otišao je i moj Faik.” Sve jači dim: ovde kod Broda, deset kilometara od Foče, prekrilo brdo. Srećemo kurira Kraljevcinina. Pregazio Ceotinu. Bataljon će preći preko mosta na Drini oko osam. Posle most leti u vazduh. Raskršćujemo ovu raskršnicu. Tri puna kamiona odlaze. Gotovo je sa intendanturom. Jedan čovek plače, hoće da ljubi Crnog u ruku. Hoće u Crnu Goru. Begunci odmiču. Neiskusni. Pretovarili se do guše, pa već bacaju. Za koji trenutak ćemo poći i mi. Nastavljamo svoj veliki marš po zemljama Jugoslavije. Srećno! Drugovi iz Kraljevačkog bataljona misle da Italijani neće ući još za dva dana u Foču. Idu vrlo oprezno.

11.00. — Evo, Arso, Crni i ja sedimo u jendeku kraj mosta na Brodu. Prva eksplozija nije uspešla. Od devet mina eksplodiralo svega 5. Tri na

¹⁾ Sada pukovnik Ratko Martinović, načelnik štaba Pete divizije.

mostu, a dve u Drini pored nas, pa nam se učinilo u prvi mah da nas bije artilerija. Sada se postavljaju nove mine. Kraljevačani su prošli. Patrole su išle više puta do Foče. Gori. Neprijatelj još nije ušao. U 7.30 dolazi „Dornije 17”. Četiri puta nas je nadletao, ali nas nije tukao, već brda iznad Foče. Gusti dim nas sakriva od aviona. Komandant mesta iz Foče¹⁾ veli da je narod grabio zapaljeni duvan. Utom je eksplodiralo bure sa rakijom i neki su povređeni.

Jedna od najgorih slika u ovom ratu iziđe mi pred oči, kad su malo pre naišli rekonvalescenti od pegavca. Sablasti, a ne ljudi. Tu je bilo jedno 15 seljaka sa Glasinca. Kuda će oni po ovim neprohodnim brdima!

Još jedan dokaz o snazi teorije. Veljko kaže da je Romaniski udarni bataljon odličan. A Glasinac je jedini kraj Istočne Bosne u kome je Partija pre 1939 radila. — Prolaze razoružani ljudi iz Slatinskog bataljona, koji je hteo da se preda. Ipak je oko četrdeset otišlo u Proletersku. Od ove razoružane grupe — Kraljevački bataljon malo pre je primio još dvojicu. Biće od njih dobri borci. Sada je 11.10 — od Foče se začula peta jaka eksplozija. Teški bacač bije, izgleda, kose iznad Foče. I dalje sedimo u jarku. Crni pravi planove. Moramo za žetvom. Šesta, sedma, osma, deveta detonacija. Svakih 30 sekundi po jedna. Biju Italijani.

11.41. — Odlete most. Prva eksplozija nije ga razorila, a prilikom druge svi smo poskakali. Mahali smo rukama. Mosta više nije bilo. Pao je na staru konstrukciju od prošlog rata. Veliku hrabrost je pokazao mladi Dragoslav Bačić. On se po rasklimatanom mostu, 15 metara iznad Drine, verao sa eksplozivom po tankoj gredi, zavezao ga i — pola uspeha je bilo tu. Sad mi polazimo za Bastase. Patrola se vraća s izviđanja. Ništa novo. Iznad Foče zapaljene seoske kuće. Bacači su tukli preko Drine.

17.30. — Evo, sedimo u račvama jedne ogromne bukve i večeramo. Dole huči Drina. Ovaj odličan hladnjak su napravili žandarmi iz Bastasa još pre rata. A sad je naša bolnica pretvorila u trpezariju. Pešačili smo pet sati. Nisam oka skidao sa Drine. Video sam Jahorinu išaranu snegom, a na jugu Maglić. Baš nam sada dođe kurir Milovan Milovanović iz Kraljevačkog. On je izveo onu sjajnu akciju sa vatrogasnom muzikom u Kraljevu 1941 u leto o kojoj mi je pričao Mirko Tomić. Partizani su se uvukli u grad, obukli vatrogasne uniforme (svaki je obukao po tri uniforme) prošli su ulicama Kraljeva, svirali, a Nemci su im salutirali. Naši su prešli most i zašli u šumu. Nemci ih posle jurili teškim mitraljezom. Ovaj drug, metalac, još sada nosi tu vatrogasnu uniformu. On je došao iz Izgora. Udarni Hercegovački bataljon potukao Italijane koji su pošli iz Gacka prema Borču. Poginulo je 150 Italijana, a zaplenjeno je: 3 teška mitraljeza, 2 puško-mitraljeza, 15.000 metaka. Naši su imali 8 mrtvih (pretstraža koja je primila borbu) i 13 ranjenih. Milovanović priča vrlo živo: jedan borac na bojnom polju teško ranjen pozdravlja komandanta i umire. Dalje priča kako su bolesnici primili naše „Vesti” od 7 maja gde se govori o pobedama u Južnoj Hercegovini. Jedan komandant (bataljona „Nevesinjska puška”) pročitao je svima „Vesti” i rekao: „Naš uspeh se daleko čuje. Vrhovni

¹⁾ Učitelj Milan Popović, za koga se čulo da je nestao kasnije u borbama, u Hercegovini. Međutim, drug Popović je živ.

štab nas ne zaboravlja.” — Dodatak: Kraljevački se tukao sa Italijanima kod Ahmovića i Biljana. Italijani su imali 30 mrtvih i više ranjenih. — Kraljevački je tukao teškim mitraljezom i puško-mitraljezom Italijane 9 maja kod Hana Sohe na kosi iznad crkve.

Divan primer danas na raskrsnici kod mehane na Brodu. Prolazi jedan partizan od 60 godina s puškom. Juče se Crnom javio: „Hoću da idem. Kad sam dovde došao, mogu da idem i u borbu.” Crni kaže da ga je ovo uzбудilo. Drugi su se izvlačili iz borbe (reč je o kamenogorskim elementima) a ovaj starac se sam javlja. To je stari krojač iz Užica i zove se Božidar Ignjatović.¹⁾ Crni ponovo priča: „Zamalo suze na oči da mi navru.” Tu je bio i neki Lav Popov²⁾ od 11 godina. „Znam da pucam. Tukao sam se sa četnicima.” Dete hoće da pogine za slobodu. Posle dolazi Božidar. Zlato među Kamenogorcima.

24.00. — Došao kurir od Kragujevačkog. Javljaju da je oko 1500 Italijana ušlo u grad Foču od sela Jošanice, pored bolnice „Igman”. Šunjali su se dugo oko kuća, dok nisu ušli unutra. Muslimani su ih radosno dočekali. Napravili su im prelaz preko Četotine. Inače muslimani su uzeli vlast u Foči u međuvremenu. Bili su i naoružani. Kurir dodaje da su Italijani topovima tukli Foču. Jedan drugi kurir je išao u Foču u 5.30 po neke stvari. Poslao je jednu babu da izvidi. Ona je javila da tri naoružana muslimana stoje na ulazu sa noževima i „ne puštaju partizane u grad jer su to Italijani zabranili.” Njegovo je mišljenje da do tog trenutka Italijani još nisu bili ušli. Eto, ovo su podaci koje sam prikupio o padu Foče.

¹⁾ Nestao je krajem 1942 godine. U životu mu je drugarica i nekoliko dece.

²⁾ Mali Lav Popov primljen je u Drugu proletersku brigadu i kao borac četvrtog bataljona učestvovao je u mnogim bitkama. Prošao je Četvrtu ofanzivu, došao je do Sutjeske ali ga tu zarobe Nemci. Odveli su ga u Užice gde mu je otac inženjer, emigrant iz Sovjetskog Saveza. Mali Lav se mudro držao na saslušanju i prosto je uneo pravu zabunu u Gestapu i Nedićevoj straži. On je pričao da su svi naši drugovi živi, čak i oni za koje su i fašisti znali da su poginuli. Mali Lav je 1944 godine ponovo došao u Drugu proletersku brigadu i danas je u posadnoj četi Komande grada Beograda, kod general-majora Ljube Đurića, u čijem je štabu, kao kurir, proveo jedan deo rata.

CRNA GORO, PONOSITO STENJE

Ponedjeljak, 11 maj

Liječevina. — Sâm sam pošao iz Bastasa oko osam časova pešice. Do Šćepan Polja jedan sat. Eno ga sastav Drine, eno grad Herceg Šćepana! Sećam se kao sad kraja jula 1938 kada sam sa Olgom ovuda prolazio na putu iz Žabljaka za Foču. Dole je žičani most. Gađali ga fašisti jedno desetak puta, ali ga nisu mogli da pogode. Bačeno je preko 40 bombi, i kako mi reče jedan seljak, poginula je samo jedna — vaška (pseto). Tako sam napustio Bosnu i došao oko devet sati u Crnu Goru. Šćepan Polje ostalo isto. Malopre je bila data uzbuna. Telefonist počeo da se dere ne spuštajući slušalicu: „A-a-vion.” Čuju ga na vrh Durmitora. Polazim za Liječevinu. Umoran sam mnogo. Kod izvora srećem meštansku stražu: jednog crnpurastog starca i jednog dečka petnaestih godina. Ovaj starac počinje odmah da se žali:

— Joj, prodrijeće nam Talijani i ustaše. Sve će nam popaliti. Mi smo manjina!

Lep doček u Crnoj Gori. Počeh da objašnjavam starcu da ne treba da očajava, ali me onaj mali prekide:

— Ne zna on, druže. Nije svijestan. Ja bih volio da uđu Talijani u ovu dolinu. Ni jedan živ ne bi ostao. Sve bi ih naša vojska porobila.

Taj mali se zove Momčilo Vuković, a onaj starac mu je stric. Iz razgovora s malim vidim da je blizak nama. To on i sam veli:

— Znaš li šta je SKOJ? Ja ću biti skojevac, saveznik Komunističke partije. U mojoj je kući dom kulture, držimo konferencije i učimo pismenosti naše drugove... Što bih volio da se školujem! Bio sam najbolji u osnovnoj školi, ali nisam mogao ići na velike škole. Tako neću moći postati komunist!

— E, pa ne treba tebi velika škola pa da postaneš komunist. Evo, kroz ovu borbu najlakše ćeš postati komunist! velim mu ja.

Mali nekako ne veruje. Tek kad sam mu rekao da mnogi naši komandanti i rukovodeći drugovi od škole imaju samo kao i on — četiri osnovne — ali su se kroz borbu izgradili, pa više znaju nego oni sa najvećim školama, Momčilo se razveseli.

Drugove sam pronašao u Liječevini. Smestili su se u staru školu. Marko, Lola i nas desetak spavamo u štali; novo izdanje hotela „Gerstl“ iz Foče. Divan je ovo kraj. Dole Tara, a mi na ivici, u šumi. Jedan vodopad, skoro 50 metara, ruši se niže kuće. A dole kraj Tare livada. S one strane Tare gudure, pećine, litice. Lola veli da se tu negde krije general Novaković.¹⁾

Zanimljiv je Čerčilov govor. Veli i on da će godina 1942 biti godina pobjeda nad fašizmom.

Uveče ležemo u seno, piri vetar kroz grede, svako bira po jednu pesmu pa svi zajedno pevamo. Dok je došao red na mene već sam bio zaspao.

Utorak, 12 maj

Liječevina. — Živimo kao u banji. Vazduh i zdrava voda iz prve ruke, samo da je — hrane. Jutros je Zina držala referat o seljačkom pitanju. Došao je i Stari i odgovorio na izvesna pitanja. U podne smo otišli na kupanje ispod slapa. Divota! Odlično se čovek osveži. Posle podne Marko mi je opisao svoje spasenje. Zaista izvanredna stvar. Jedna od najvećih akcija beogradskih partizana. Nešto niže Jurica i Zoran na travi sa ovdašnjim skojevcima. Sasvim drukčiji ljudi nego u Bosni. Naišao jedan omladinac koji nije skojevac i neće da ide.

— Šta sam ja gori od vas.

— Imamo konspirativan posao! odgovaraju mu drugovi.

— Ništa, ništa, zapamtiću vam ja ovo!

Jurica veli da SKOJ i Savez rade već četiri meseca, rad dosta dobro postavlja.

Korčagin dolazi uveče od Crnog s Bastasa i donosi nam pojedinosti. Italijani pošli iz Foče kosama ka Šćepan Polju. Arso je na položaju. S onih stena preko puta dim. Čobani zapalili trnje pod stenama. Naše patrola u tim stenama otkriše jedno sklonište Dakićeve grupe. Uhvaćen je Dakićev brat, a u pećini nađen — sač, ponjave, slama. Ta bandica ima desetak ljudi, a raspolaže sa tri puške, bombom i revolverom.

Izgleda da ćemo uskoro iz ovog divnog kraja.

Sreda, 13 maj

Liječevina. — Na planini smo, ima trave dosta. Ovde provodimo drugo proleće! Sve miriše. A 300 metara više, na visini od 1100 metara, još nema

¹⁾ General Novaković se, izgleda, ubrzo rastao s engleskim majorom i novinarom Atertonom s kim je zajedno napustio Foču. O sudbini Atertona ne zna se ništa pouzdano. Prema nekim vestima njega je ubio i opljačkao žandarm s Čelebića, Dakić, koji je posle ušao u prateću četu kapetana Pavla Đurišića, jednog od najkrvoločnijih četničkih komandanata. S Atertonom je bio i poručnik Nedeljković koga je poslala u zemlju emigrantska vlada. Za Nedeljkovića se čulo da je prišao Nediću. O sudbini generala Novakovića zna se samo toliko da se povezao s crnogorskim zelenošima i jednim od njihovih vođa, Krstom Popovićem. Pricalo se kako su zeleni prošli generala Novakovića kroz četničku teritoriju na nosilima kao ranjenika. Do kraja 1943 general Novaković je živio u Crnoj Gori, što se ustanovilo iz arhive četničkog komandanta Baje Stanišića. Posle je nestao, verovatno su ga četnici ubili.

STALJINOVA SLIKA NA
JEDNOJ KUĆI U SLO-
BODNOJ FOČI, rad dru-
ga *Ismeta Mujezinovića*.
Pre evakuacije Foče, 9 ma-
ja 1942 uveče, spaljena je
ova Staljinova slika da je
neprijatelj ne bi oskrnavio

ČANI MOST PREKO
ARE KOD ŠČEPAN
OLJA, KOJI JE VEZI-
AO FOČU SA ŽABLJA-
DM. Na ovaj most Ita-
ni su u proleće 1942
cili preko 40 bombi, ne
novši sila

PARTIZANSKI ODRED SAVE KOVAČEVIĆA KRAJ JEDNOG TENKA ZAPLENJENOG U
BORBI S ITALIJANIMA KOD VILUSA, OKTOBRA 1941. (Snimljeno u blizini Osječenice
leće 1942)

PRVI TOP KOJI SU CRNOGORSKI PARTIZANI ZAROBILI KOD BILEĆA DEJSTVOVAJUĆI
NA ITALIJANSKI LOGOR U NIKŠIĆU, APRILA 1942

DRUGA KONFERENCIJA RODOLJUBA IZ CRNE GORE, BOKE I SANDŽAKA, 16 JUNA 1942 U SELU MRKALJE (TJENTIŠTE)

KOLIBA U KOJOJ JE ODRŽAN SASTANAK OD 16 JUNA. Na tom sastanku prvi put su zvanično žigosani Draža Mihailović i njegovi četnici kao izdajnici i saradnici okupatora

S leva na desno: Đoko Pavićević, Savo Orović, Ivan Milutinović, Milovan Đilas, Mitar Bakić, Sava Kovačević, Radoje Dakić-Brka i Božo Ljumović. (Snimljeno u Gornjem Polju kod Nikšića, početkom leta 1942)

DOLAZAK DRUGE PROLETERSKE BRIGADE U GORANSKO, 5 JUNA 1942. Borce su pozdravili govorima Veselin Masleša i Mitar Bakić

ni lišća ni trave — sneg. A kad pođemo tamo — biće proleće. Radujem se Durmitoru. Najviši deo naše zemlje. Italijani se osilili. Letela dva bombardera iznad nas više od sat i po. Tukli su Šćepan Polje i Čelebić. Na Čelebić su bacili dvaput po desetak bombi, zavezanih. Prvi venac je pao na deset metara od kasarne. Šteta nikakva. Bombe od 6 kilograma! Na Šćepan Polju pala bomba na — kilometar od mosta. Crni je bio blizu mosta.

Italijani su ušli u Foču u nedelju uveče, a Čeotinu su tek juče prešli. Danas idu na Bukove i Dragosavu. Kraljevčani im teške gubitke zadali kod Broda. Bežali su kao zečevi. Crni reče da je Arso otišao da „zaustavi brzo napredovanje naših prema Hercegovini.“ Mi ćemo verovatno brzo u pokret. „Kad dođem ovde gde ste vi, vi ćete biti negde dalje“, reče Crni. On se vraća u Bastase.

Četvrtak, 14 maj

Liječevina. — Kiša osipa. Planina se namrštila. Ne mogu da je poznám. Ceo dan sam ležao na senu u našem „hotelu“ i razmišljao. Došli su Crni, Arso i Veljko. Situacija se komplikuje. Izgleda da Kragujevčani nisu izvršili zadatak. Crni veli da su mnogi muslimani u Foči strugali naše parole, stavili slovo „U“ na fesove, čak držali pozdravni govor Italijanima (Omer-beg Čengić). A Italijani predali vlast četnički nastrojenim ljudima. Komandant neki ćopavi student. Ustaše pokušale da na nekom splavu pređu Drinu, a Italijani mislili da smo to mi pa ih dočekali vatrom.

Stari kaže da su naši odbili četnike na Tari i da je u Bijelo Polje stiglo 1000 Nedićevaca. „Stići će ih još“ veli Stari. Englezi su bacili kod Bijelog Polja 37 mitraljeza i 4 brdska topa. Najveći deo toga uhvatili su muslimani. Sada je objašnjena tajna onih padobrana koje smo mi uhvatili.¹⁾ Kiša stalno pada. Zima. Jurica leži do mene. Marko nas budi i saopštava: „Pokret u tri izjutra“. Noćas smo čuli tešku eksploziju. Izgleda da je otišao u vazduh lepi mostić kod Šćepan Polja. Pacov me preskače u toku noći. Ipak je slatko spavati u ovom senu. Marko i Lola dolaze na spavanje posle ponoći.

Petak, 15 maj

Nikovići. — Krenuli smo oko 5.30. Idemo uzbrdo nas deset na čelu s Markom. S one strane, iz Bosne, eksplozije — topovi i bacači tuku. Posle sata i po ispeli smo se na visoravan Pive. Ovde je još zima. Sneg oko nas u vrtačama. Šume bakaraste od ruja baš kao na Zlatiboru kad smo pošli na naše putešestvije. Vetar. Uvijam se u moj žuti kratki kaput. Oblaci. Ne vidi se ni Maglić, ni Durmitor. Na našim konjima grane — dobro smo kamuflirani. Posle pet i po sati stižemo u Nikoviće, raštrkano selo. Stovarujemo konje. Započinjem razgovor sa Obrenom Baucanom, dedom od 88 godina. Tukao se u Nevesinjskom ustanku. Pokazuje mi selo Crnu Goru, na dva sata odavde, „ostrvo slobode“. Bilo je slobodno i pod Austrijom. Jednom su Švabe poslale dva bataljona i topove, ali su ih naši rodoljubi odbili. Švabe su se povukle posle deset dana. Ni u ovom ratu nije tu stupila neprijateljska noga.

¹⁾ U Foči je pao jedan mali padobran s raketom za osvetljavanje terena. Verovatno je bio upotrebljen za rasvetljavanje terena prilikom bacanja materijala.

Razvezuje se razgovor o borbama sa četnicima.

— Dvadeset i jedan naš bataljon se bori protiv njih! veli jedan.

Inače sve su oči uprte na Kolašin. Bije se tamo velika bitka. Od nje zavisi i naš put u Srbiju.

Narod je ovde drukčiji nego u Istočnoj Bosni. Daleko čistiji. Kuće okrečene iako je ovo najzabačeniji kraj Balkana.

Montiramo radio. Joza primao telegrafiju. Ovo pišem na kolenu u pretrpanoj sobi, pri slabom fenjerčetu, dok Zoran stenografiše Moskvu. Narod se čudi. Prevodim im vesti o poredama kod Harkova. Večera se sprema. Prvi put posle osam meseci pio sam mleka do mile volje. Eh, kad bih mogao poslati mojoj Milici jednu čašu. Ali, i otac joj je jeo prošlog rata kačamak pa je veliki porastao.

Skupljaju se seljaci da slušaju vesti. Otpevali smo im „Šumadija naša dika“, „Matiju Gupca“, „Podigla se užička nahija protiv besnih fašističkih dahija“ i završili sa „Krasni Flot“. Narod je oduševljen. Mnogi ranije nisu slušali radio, sada prvi put čuju Moskvu. Ushićeni su. Jedan starac veli:

— Da nam je više ovijeh sanduka, narod bi se zbližio više i prije bi pobijedili...

„Slobodna Jugoslavija“ veoma snažno deluje. Javlja o poredama u Istočnoj Bosni i Lici. Napolju se spušta noć. Čuje se blejanje ovaca. Sve je suro. Psi oštro laju. Čitava planina tone u mrak.

Subota, 16 maj

Nedajno. — Evo sedimo svi jučerašnji zajedno s Lolom koji je danas stigao, pevamo posle večere u ovom pivskom selu Nedajnu. Čudno ime. Došlo od toga što se nije davalo Turcima. Divljina u ovoj divljoj Pivi, belom prostoru na mapama Jugoslavije. Zbilo se selo u kotlinu, pedesetak drvenih brvnara i dve-tri visoke zgrade od kamena. Na zidovima razapete ovčije kože, štrče stubovi, deca jure na sve strane. Dobar narod. Od Kolašina danas stiže vest da je 200 četnika ubijeno kod Mojkovca. Potpunih vesti o toj bici nemamo. Borbe su uporne. Italijani pomažu četnike. Izdržaćemo, izdržali smo skoro šest meseci šest Albanija. Divno reče jutros jedan stari Pivljanin: „Sila ste vi! S kakvim se sve vojskama ne bijete pa opet izlazite na kraj. Ni tenkovi, ni avioni vam ne mogu ništa.“ Nije nas uzalud jutros radio Moskva tako pohvalio. Božu Maslarića¹⁾ na Sveslovenskom kongresu, kao pretstavnika naših partizana, izljubili Vanda Vasiljevska, Kornejčuk i drugi.

Izgleda da smo jutros napravili još jedno neprijatno iznenađenje Italijanima. S one strane Tare od Čelebića čule su se oko tri izjutra bombe i puškomitraljezi. Omiljeno doba za naše napade. A Lola mi reče da je napad bio određen za jutros. U ovoj pustoši ostaćemo možda još dva-tri dana. Možda ćemo na Žabljak. Tamo ćemo biti bliži događajima. Marijan i Jurica polaze sutra u Pišće na konferenciju NOO i omladine. Ja ću izdati 122 broj „Vesti“. Kod Harkova odlično. Najveće nadahnuće našim partizanima. Južni front nama najbliži!

¹⁾ Božidar Maslarić, danas general-major naše vojske.

Radio dobro radi. Danas smo probali i Jozinu vetrenjaču za punjenje akumulatora. Puna dva meseca pravio je Joza ovu spravu u Brodu, dva konja su je dovukla, ali nažalost pokazalo se da ne valja. Vaši, posle četiri meseca, opet se pojavile.

U kakvoj se divljini nalazimo najbolje svedoče ova dva slučaja: noćas je kurjak na 10 metara od naše kuće, pored stražara, skočio na našeg najboljeg tovarnog konja i rastrgao mu trbuh. Konj je odlunjavao kilometar-dva i lipsao. Drugi slučaj je vađenje zuba čika Ćosiću. Ceo dan je patio dok nije otišao kod jednog domaćina koji vrši funkciju seoskog zubara. Ovaj je uzeo prava klješta za vađenje klinaca iz konjskih kopita, zavukao ih čiči u usta i rekao:

— Jelde da te ovaj zub ne boli?

A zatim je cimnuo. Zub je bio izvađen. Ćosić zadovoljan. Svi patimo od zuba. Ni zubara ni instrumenata nema. Hirurg Italijan, zarobljen od Pivljana, pobegao je sa Žabljaka, ali je uhvaćen. To je čovek četrdesetih godina, rodom iz Milana.

Nedelja, 17 maj

Nedajno. — Kiša sipi ceo dan. Jurica, Marijan i Mileva vratili se iz Pišća. Marijan bio na sastanku NOO. Jurica kod omladine. Veli da dobro rade. Sva je omladina na Pivi naučila da čita i piše. Omladinci obrađuju svoju njivu. Poklonili im zemlju seljaci iz okoline. Uzorali su je i nadaju se da će dati 1500 kilograma žita. Mileva kaže da je rad među ženama nepravilno postavljen. Pretsednik NOO jednostavno pozove pretsednicu AFŽ-a, dâ joj platno i naredi da se sašije rublje. Za mesec dana sašile su 200 pari košulja i gaća. Inače postoji odbor u svakom selu.

Ponedeljak, 18 maj

Nedajno. — Danas smo izdali 123 broj „Vesti” na gestetneru. Zaista dobre. Crvena armija je napredovala 60 kilometara kod Harkova, 300 mesta oslobođeno, 12.000 ubijenih Nemaca, zaplenjeno oko 600 topova, 400 tenkova. S naših frontova različito: u Hercegovini naši bataljoni dočekali su 13 maja jednu italijansku kolonu od 70 kamiona, 30 motocikla, 2 luksuzna automobila i 4 tenka kod Bišine. Borba trajala 4 sata. Ubijeno 29 oficira i vojnika — među njima komandant italijanskih trupa u Severnoj Hercegovini divizijski general Perida Negri, jedan potpukovnik, 3 poručnika i tri potporučnika. Zarobljeno 7 vojnika, teški mitraljez, 1460 metaka za mitraljez, 15 pušaka, 4100 puščanih metaka, 85 bombi. Na Kamenj Gori u Sandžaku razbijeno 480 četnika, ubijeno 24, a zarobljeno 6. Naši gubici: jedan mrtav i tri ranjena. Zaplenili smo jedan teški bacač, tri teška mitraljeza sa 1070 metaka i jedan puško-mitraljez. Ubijen je i jedan oficir. Zaplenjena je arhiva, hrana, kazani, stoka. Ostali četnici su pobjegli u pravcu Plevlje i Prijepolja.

Ali, na crnogorskim frontovima situacija je još nejasna. Naši su napali Kolašin još pre dva dana, ali ga još nisu zauzeli. Iz pisma komandanta Durmitorskog područja vidi se da je napad izvršen s malim snagama. Jake italijanske snage idu s nešto četnika u pravcu Šavnika, koji je prekjuche bio bombardovan, ali bez ikakvog uspeha. Tražili su jednu proletersku brigadu u ovom pravcu. Inače provodimo dane, kad

završimo posao, u čitanju i šetnji. Jutros smo išli i brali koprivu za ručak. Sreli smo jednog seljaka s dva voćića koje vodi žena. Ore njivu — kamen drvenom ralicom. Znoj curi s nosa:

— Vrag je ovdje ranije živio, pa sad mi!

Marko mu veli da se ovaj plug u Sovjetskom Savezu može naći samo u muzeju, a seljak mu odgovara:

— Borićemo se do potonjeg, pa će preteći naša djeca i ona će živjeti kao ljudi.

Iz Čelebića prebačeno 1500 kila žita. Biće hrane do puta u Srbiju.

Utorak, 19 maj

Nedajno. — Sišli smo danas da beremo koprive do jezera Sušice (pored koga sam prošao pre četiri godine s Olgom i nije ga bilo, jer u leto presuši). Okupali smo se u vodi koja ima svega devet stepeni. Kad uđeš u vodu, preseče te kao da si skočio u ključali kazan. Iz jezera gledamo vrhove Durmitora pod snegom. U tom naiđe pored jezera Drugi šumadiski. Među njima i stara Vida¹⁾ sa puškom. Sina su joj ubili kod Svilajнца. A sada se ona sveti. Video sam i Tasu Mladenovića, politkoma bataljona. Zaustavio je ljude da se umiju na jezeru.

Kad smo se vraćali u Nedajno, sustigao nas je Arso. On dolazi sa Žabljaka. Razgovarao sam dugo s njim i evo kako izgleda situacija:

Četnici su nas napali u dva kraka — od Kolašina i zajedno sa Italijanima od Nikšića. Prva je ofanziva slomljena. Naši su ih žestoko potukli kod Mojkovca. Borba se vodila po nemogućem terenu, po liticama i urvinama. Partizani su hvatali četnike rukama, tukli kundacima, kada su municiju istrošili. Da su imali bajoneta mnoge bi četnike pobili. Ušli bismo lako u Kolašin da smo imali rezerve i nastavili da gonimo četnike. Ovako smo se odmarali dva dana (hrana nikakva, samo meso) i napali Kolašin. Pojedini delovi su ušli u sam grad, ali su morali otstupiti jer je neprijatelj tukao žestoko sa dva topa i bacačima. Napad će biti ponovljen. Ovog puta smo imali manje gubitke. Kod Mojkovca smo imali 30 mrtvih. Prema Đidinom proračunu na ovom sektoru ima oko 3000 četnika. Osam stotina su plaćenici (300 lira mesečno i hrana), a ostali su silom mobilisani seljaci. Borbena vrednost mala. Vesti o dolasku nedićevaca u Bijelo Polje nisu tačne.

Mnogo je ozbiljniji drugi krak: Nikšić—Šavnik. Tu ide oko 2000 Italijana i 1000 četnika. Podaci neprovereni. U Nikšić je lično stigao armiski general Pirzio Biroli. Na tom frontu su naša četiri udarna bataljona. Municije je malo, a i ljudi su premoreni.

Arso predviđa neprijateljsku ofanzivu na Hercegovinu i Sandžak.

Sreda, 20 maj

Nedajno. — Oko 11 došli su Stari, Lola i Crni. Jedna grupa ide za dan-dva na Žabljak, a ostali u Hercegovinu. Situacija sledeća: na frontu

¹⁾ Drugarica Vida Mילותavljević, domaćica iz Jagodine, izgubila je u ratu dva sina, nedavno je odlikovana Ordenom za hrabrost.

kod Foče, desna obala Drine, pretprošle noći naši su izvršili prepad u sam grad i ubili 100 Italijana. Na jedan naš puško-mitraljez naišla patrola Italijana. On otvorio vatru sa 50 metara, a Italijani počeli da se ukopavaju. U toj borbi naš je drug poginuo, puško-mitraljez je zarobljen. Inače Druga brigada čuva Istočni Sandžak, rezervoar sa hranom za najodlučniji mesec dana. Na levoj obali Drine slabo. Koča otišao u Hercegovinu s tri bataljona, a petokolonaši u Zakmurskom bataljonu izvršili puč. Ubili su politkoma Fočanskog odreda Stevu Markovića-Singera, radnika iz Valjeva, kao i bivšeg politkoma Momu Kočovića, a komandanta Straju Kočovića odveli u Foču.¹⁾ Ostali jedva umakli. Otišao je noćas Kragujevački da tamo red napravi. U Foči se brzo svršila ustaška vladavina. Italijani dali vlast četnicima. Komandant je neki ćopavi student Grujić. Krcun je na tragu Dakiću, čiji su ljudi ubili našeg kurira — Užičanina, a mi uhvatili dva njegova razbojnika. Jedan je poginuo, a drugi je živ uhvaćen. Priznao je da se general Novaković krije s njima oko Čelebića. Po svoj prilici oni su poubijali Engleze i uzeli im pare. Hercegovački petokolonaši se okupili u Kalinoviku. Stari je protiv drugog napada na Kolašin. „Tih 1.800 boraca ne treba upotrebiti za zauzimanje praznih gradića, već na glavne komunikacije okupatora — gde ćemo naći municije i oružja”.

USTANAK U CRNOJ GORI I NJEGOV ZNAČAJ

(Razgovor s Arsom Jovanovićem)

• Čitav crnogorski narod pošao je u borbu 13 jula 1941 godine. To je bila lavina koja se sručila na okupatora i nanela mu ogromne gubitke. Naročito su žestoke borbe bile kod Cetinja, Crmnice, Veljeg Brda, Danilov-grada, severno od Lijeve Rijeke i kod Šavnika. Za nekoliko dana bili su oslobođeni svi gradovi sem Cetinja, Podgorice i Nikšića. I ovi gradovi mogli su biti oslobođeni bez ikakvih žrtava, ali nisu bile izvršene nikakve pripreme za njihovo zauzimanje. Zarobljeno je 4—5.000 Italijana i zadobijen ogroman ratni plen. Od ovog plena nismo imali koristi. Mase su ga osvojile i odnele. Još tada je mnogo oružja palo petokolonašima u ruke. Ustanak je zbunio okupatora koji je mislio da će preko Sekule Drljevića umiriti i zadovoljiti C. Goru. Jedinice divizije „Mesina” bile su prepolovljene kod Rvaša—Rijeke Crnojevića.

¹⁾ Ovo ubistvo je izveo Bodiroga, bivši četnik, koji je krajem januara 1942 prešao u našu dobrovoljačku vojsku. Ubistvo je aktivno pripremao i komandant Fočanskog odreda Strajo Kočović, koji je postao jedan od najkrvoločnijih četničkih komandanata u ovom kraju. Bodiroga i Kočović su ubili Momu Kočovića, sina direktora jedne banke u Foči. Njih dvojica su i posle ubistva Mome Kočovića nastavili da mu proganjaju porodicu. Krajem 1943 godine jednu sestru pokojnog Mome isekli su na kome, a u leto 1944 godine upali su u Mominu kuću da mu ubiju zeta. Srećom, on se bio sklonio, a četnici su naredili Mominom ocu, sedamdesetogodišnjem Nikoli, Mominom materi i sestri u drugom stanju, kao i malim sestrićima, da pođu pešice za Užice. Starac, trudna žena i deca prešli su pešice sav put do Užica. Danas se porodica našeg druga Mome nalazi u Beogradu, kod d-r Julke Mešterović.

Neprijatelj je na brzu ruku prebacio jedan armiski korpus, tri divizije, iz Albanije. Čitavu diviziju bacio je u pravcu Cetinja, gde su bile najžešće borbe i gde je bio opkoljen italijanski guverner za Crnu Goru. Posle krvavih borbi taj naš front bio je probijen. Posle proboja fronta kod Cetinja, došao je red na Danilov-grad i Nikšić. Na Veljem Brdu vodila se pet dana žestoka borba s čitavom italijanskom divizijom. Zatim je došao red na Kolašin i najzad na Šavnički srez. Dakle, neprijatelj je išao postepeno, razbijajući naše frontove. Naše rukovodstvo nije imalo formiranih jedinica, da njima interveniše na raznim pravcima i razvuče pažnju neprijatelja na širokom frontu. Ono je išlo za masama koje su bile željne borbe, jer je okupator činio nečuvena zverstva.

Posle probijanja frontova, moral stanovništva je počeo da opada, a reakcija da uzima izvesnog maha. Borbe su takoreći prestale. Da smo imali vojnički organizovane i politički učvršćene partizanske jedinice, možda bi se situacija drukčije razvijala. Borba s okupatorom bi se zaoštrila, a narod bi bio zaštićen. Nastalo je prelazno doba od mesec, mesec i po dana, dok su naši rukovodioci počeli formiranje partizanskih jedinica. No, to se vršilo po teritorijalnom sistemu — partizani su sedeli kod kuća tako da je trebalo okupljati ljude od akcije do akcije. To je učinilo da se partizanske jedinice nisu mogle vojno-politički uzdići. Predah u ustanku, kao i nepokretnost naših jedinica, iskoristio je neprijatelj, utvrdio varoši i komunikacije, povezao se sa petokolonskim elementima, tako da naše partizanske jedinice nisu mogle imati neke značajnije vojničke uspehe.

Da bi se oživela borba trebalo je stvoriti uporište za dalji rad. Došlo se na ideju da se zauzme Plevlja iz sledećih razloga:

1) Vezivanje sa slobodnom teritorijom srbijanskih partizana i dovlačenje municije i hrane u crnogorski krš.

2) Aktiviziranje Sandžaka, gde je bio veliki ljudski materijal, i omogućavanje prebacivanja hrane u Šavnički srez.

3) Posle pada Plevlja — perspektiva za osvajanje ostalih sandžačkih gradova kao i Berana i Andrijevice. Na taj način bi se stvorilo čvrsto partizansko uporište skoro u centru Balkana — ispresecano kanjanskim rekama i planinama, pa se moglo dobro braniti.

4) Osvajanjem Plevlja trebalo je uhvatiti vola za rogove, jer je tu bio štab alpinske divizije „Pusterija“, tako da bi ostali garnizoni brzo pali.

5) Osvajanjem Plevlja zadobili bismo ogroman ratni materijal i njim bismo produžili uspešne akcije.

Za ovu akciju bilo je mobilisano u Crnoj Gori 3.500 ljudi (500 bez oružja). Ova masa je bila u pravom smislu sakupljena, neoformljena i vojno-politički neučvršćena, ali ipak željna borbe i rado se odazvala pozivu.

Na dan 20 novembra otpočeo je marš-manevar tih snaga iz svih krajeva Crne Gore. Glavni pravci nastupanja za pojedine naše odrede: Kolašin, Mojkovac, Mioče, D. i G. Morača, Boan, Đurđevića Tara, Nikšić, Šavnik, Žabljak—Đ. Tara. Prelaskom u Sandžak ove

snage su noćnim marševima obuhvatile Plevlja sa svih strana. Za vreme marša nije se dogodio nijedan borbeni incident, tako se sve izvršilo po unapred utvrđenom planu. Snabdevanje i smeštaj trupa pričinjavali su velike teškoće. To nije unapred pripremano, jer se težilo iznenađenju.

Plan za napad bio je da se zauzmu okolna utvrđenja i istovremeno upadne u varoš. Napad je određen za noć između 30 novembra i 1 decembra. Pokret je otpočeo već u 10 sati uveče, a glavni napad se očekivao oko 3 sata izjutra. I pored svih preduzetih mera za očuvanje tajnosti, neprijatelj je saznao za napad preko petokolonaša. Ni sam čas napada nije ostao nezapažen. Bez obzira na sve ovo, jedinice su pošle na izvršenje zadatka. Razvila se žestoka noćna borba oko utvrđenog grada i u njemu samom. Neprijatelj je imao ogromnu vatrenu nadmoćnost sa razmeštenim oruđima čak i po krovovima kuća. Vatru je regulisavao pomoću ranije uzetih elemenata i dva reflektora. Imao se utisak da se nalazimo u jednom vulkanskom grotlju, pošto su Plevlja u dubodolini.

Ovo je bila jedna od najvećih bitaka u istoriji crnogorskog naroda. Ne verujem da su Crnogorci pokazali ikada veće hrabrosti nego u ovoj bici. Ovog puta oni su bili goloruki i upali su u jedan vatreni kotao, hvatajući za gušu morskog okupatora. Oni su shvatili pravi značaj Plevlje. Borba se razvijala i naši su ušli u centar grada i osvojili tri utvrđenja. Trebalo je još samo malo napora pa da se ova bitka reši u našu korist. Ali, zbog ogromne neprijateljske vatrene nadmoćnosti, skorog svitanja i nesnalaženja starešinstva u otsudnim časovima, morali smo napustiti grad. Uporedo, a istovremeno sa napadom na Plevlja, bila su predviđena obezbeđenja na komunikacijama koje su vodile u tu varoš.

I tamo se razvila žestoka borba u kojoj smo imali uspeha. U svim tim borbama gubici Italijana iznosili su 1000 u mrtvim i ranjenim; naročito im je stradao oficirski kor. Naši gubici 253 mrtva i 193 ranjena. Uzroci neuspeha:

1) Čitava masa nije bila vojnički oformljena i vojno-politički izgrađena.

2) Naš mlad starešinski kadar nije se snašao u odlučnim trenucima kada su naše jedinice bile na pragu uspeha.

3) Naše jedinice nisu poznavale ni teren oko grada, ni samu varoš, pa su u toku noći upućene na izvršenje jednog teškog zadatka.

4) Trebalo je da se preko više borbi na komunikacijama, dovedu jedinice više same varoši, ovu izvide, a zatim napadnu. (U ovom slučaju neprijatelj bi bio upoznat sa našom namerom, bolje bi se utvrdio, doveo pojačanja i mogao bi nas omesti).

5) Nismo imali ni jedno oruđe kojim bismo mogli ugroziti neprijatelja u kasarnama i utvrđenim položajima.

6) Jedinice su bile dugim marševima zamorene.

7) Napad na varoš trebalo je mnogo ranije otpočeti, da bi se čitava noć iskoristila za akciju.

8) Isuviše smo potcenili neprijatelja, njegovo naoružanje i utvrđenje, tako da smo pošli sa 100% sigurnosti u uspeh. Nismo pro-

cenili da će neprijatelj radi svog prestiža braniti divizijski štab. Kad su naši borci naišli na žestok otpor bili su time iznenađeni. S velikim optimizmom se pošlo u akciju, tako da su se prenebregle vojne teškoće ovog poduhvata. Više smo govorili o evakuaciji plena nego o zauzeću samog grada.

Naše jedinice i pojedinci su se herojski borili. Ipak se izdvaja Lovčenski bataljon, koji je u potpunosti izvršio najteži zadatak. Dve noći i dan vodio je borbu u varoši. Bataljon „Bijeli Pavle” zauzeo je jako utvrđenje Bogiševac. Bataljoni Uskočko-drobnjački i Jezerošaranski delom su prodrli u varoš i neki njihovi vodovi ostali u varoši dve noći i jedan dan. Bataljon Kučko-piperski sjajno je izvršio zaštićavanje pravca Prijepolje—Plevlja, gde je imao velikog uspeha. Ostali bataljoni: Komski, „Bajo Pivljanin”, „Peko Pavlović” i Zetsko-lješanski delimično su izvršili svoje zadatke. Da su svi ovi naponi bili povezani u jednu celinu Plevlja bi bila osvojena.

9) Nejednovremeno zalaganje jedinica, tako da je neprijatelj dočekivao naše bataljone pojedinačno.

Značaj ove akcije:

a) mrski okupator uhvaćen za gušu; crnogorski narod mu pokazao šta misli;

b) veliki gubici neprijatelja;

v) ova borba još je više potstrekla Crnogorce na borbu protiv okupatora;

g) pojačana borbenost sandžačkih masa;

d) još jedno borbeno, istina krvavo, iskustvo više;

đ) napadom na Plevlja neprijatelj je evakuisao Foču, Goražde, Čajniče, Rudo, Novu Varoš, tako da je olakšao vođenje borbi u tom delu.

Štetne posledice:

Posle ovog našeg prividnog vojnog neuspeha — reakcionari su počeli da buškaraju po našim redovima zbog gubitaka, a neprijatelj, osećajući se smrtno ugrožen, počeo je da skuplja petokolonaške elemente za razbijanje naše borbe.

Četvrtak, 21 maj

Nedajno. — Sada mi je jasno zašto se u ovom kraju malo viđa omladina. U Nedajnu sam sreo svega jednog mladića — i to bez ruke. Partijac je. A sedam drugih partijaca su na frontu — u udarnim bataljonima. Otišli su pre dva meseca, kada je Partija mobilisala sve svoje snage, da slome četničke ispade iz italijanskih garnizona. Sa Pivske Planine otišlo je u omladinske i udarne bataljone 188 skojevaca. Od njih 11 drugarica. Ali i to ima svoju slabu stranu. Čitava pozadina ostala bez omladine, bez aktivista, pa petokolonaši imaju široko polje rada. Danas je stigla Mitra Mitrović na sat-dva i ispričala mi zanimljive stvari. Omladinski udarni bataljoni su divni. Osnovani su: Lovčenski, Nikšićki i Durmitorski. Mitra je bila pri formiranju Nikšićkog. Sve momci od 17—22go-

dine. A komandant — potporučnik mlad kao rosa.¹⁾ Devojke su bile silne. Sve se bojale hoće li biti primljene.

— Hoćete li nas uzeti? pitaju.

Ne pitaju one ovo uzalud. Još je Vuk isticao da su Crnogorci „najveći gospodari od svih Srba nad ženama.” Ali ovo je davna prošlost. Crna Gora dala je danas 400 žena-boraca. U Lovćenskom omladinskom ima ih 60! Politički komesar, duša bataljona, devojka — Stana Tomašević,²⁾ drugarica pokojnog Baje Sekulića. Samo u bici kod Mojkovca izginule su mnoge naše drugarice. Nisu vične borbi i ne znaju da zauzimaju zaklone. Mitra priča kako su omladinski bataljoni imali obuku: „Ima u tome dečakog poleta...” S njima je Sava Kovačević,³⁾ komandant Nikšićskog odreda, div, silan čovek. Preko dana marširaju kao srne. A uveče podbiše tabane od udaranja nogama. Devojke sagnule glavu, a Sava im veli:

— Dižite glave!

Bataljoni se ne prave po plemenskoj i bratstveničkoj osnovi. Bilo je dirljivih scena. Brat i sestra — 18 i 16 godina — izbegli iz Bijelopavlića. Sestra se prijavila u Omladinski bataljon, a brat to nije znao, pa je moli da se vrati u Udarni, u kome je on bio:

— Ona mi je jedina, pa bih volio da smo zajedno!

U ovom slučaju je prekršeno pravilo. Brat i sestra su ostali zajedno.

O opštoj vojnoj situaciji Mitra ne zna mnogo, jer je odavno iz Crnogorskog štaba. Izgleda, Italijani i četnici oteli su nam najveći deo Crne Gore, — Crmnicu, Katunsku nahiju, pa sad i jedan deo Nikšićskog sreza. Mi smo bili očistili Pipere. Ali glavna je živa snaga u partizanskom ratu. Bataljone moramo učvrstiti. Mitra veli da je italijansko-četnička ofanziva u pravcu Šavnika zastala. Samo su se naši povukli iz Gornjeg Polja gde je bio Glavni štab za Crnu Goru. Od Nikšića do tog mesta vodi automobilski put svega sedam kilometara. Mi imamo 170 zarobljenih Italijana pa im iz Nikšića italijanska komanda šalje svakog dana trebovanje: male bele hlepčice, makarone, paradajz, pirinač, so. Jednom je nad Gornje Polje došao italijanski bombarder „Savoja”, deset puta obišao polje i izručio sve bombe — usred reke, i otišao. Očigledno pilot neće da gađa partizane. Na drugom sektoru, u Bjelopavliću, italijanski teški bacač pogodio u kuću u kojoj se održavalo savetovanje štaba Bjelopavlićskog odreda i štabova pojedinih bataljona. Poginulo je tu četrnaest drugova, samo jedan živ ostao. Još se jedna nesreća dogodila. Kod Mojkovca pogodio bacač među tri komandanta dok su razgledali sekcije. Tu su bili komandant odreda „Bjeli Pavle”, komandant jednog udarnog bataljona iz tog odreda i komandant mesta u Mojkovcu. Mitra veli dalje da Bora Prodanović⁴⁾

¹⁾ Petar Jovanović bio je kasnije teško ranjen u nogu, prenesen je sve do Bosanske Krajine, pod njim su u borbama četiri konja ubijena. U Bihaću je bio nastavnik u Vojnoj školi pri Vrhovnom štabu. Podlegao je pegavcu u Drinićima krajem 1942 godine.

²⁾ Drugarica Stana Tomašević bila je kasnije ranjena. U Četvrtoj i Petoj ofanzivi bila je u politodelu Četvrte brigade, a danas je član Centralnog odbora USAOJ-a.

³⁾ Narodni heroj Sava Kovačević poginuo je na čelu svoje divizije iznad Sutjeske, juna 1943.

⁴⁾ Bora Prodanović, advokat iz Beograda, branilac mnogih naših drugova pred Sudom za zaštitu države u Beogradu, poginuo na Sutjesci, jula 1943.

radi po omladinskoj liniji u Grahovu. Vasa Gluvi¹⁾ izdao neki list na oslobođenoj teritoriji, ali ne piše kako treba. Vojo Srzentić se nalazi negde oko Ulcinja s drugaricom koja je bila internirana, pa puštena. Mirko Sardelić,²⁾ izgleda, negde je u Italiji.

Petak, 22 maj

Nedajno. — Crni i Lola su pošli jutros u Hercegovinu. Ustanak je tamo u poletu i treba organizaciono učvrstiti naše uspehe. Veliku nam pomoć sada ukazuje Sovjetski Savez — u prvom redu Sovjetski informativni biro. Juče je istakao borbe kod Foče i Nikšića. To su davale sve sovjetske stanice na svim jezicima sveta. Posle, vrlo korisno deluju i drugovi iz radio Moskve u emisijama na srpskom jeziku. Vlahovićev³⁾ komentar je odlična stvar. Njega još od ranije poznaje ovde mnogo naroda. I naša „Slobodna Jugoslavija” dobar uspeh ima. Znači, počeo je svet da saznaje o našoj borbi. To je šamar londonskoj vladi i najvećem hohštapleru svih vremena Draži Mihailoviću. Oni su nešto ućutali, nemaju šta konkretno da iznose. A mi svakog dana izlazimo pred svet s uspesima u borbi protiv okupatora. Još kad pođemo u Srbiju!

Išli u Srbiju ili ne, moramo na sever, da okupator ne bi žetvu odneo. Jutros je Gering saopštio da se usled suše mora smanjiti obrok hleba za 15%. Naši će se partizani potruditi da se Herman ne najede našeg hleba!

U Hercegovinu je otišao i Stanko Grabrić, nadporučnik domobranske vojske, koji je prebegao na našu stranu ravno pre mesec dana iz Sarajeva. Mi smo već davno imali jedinicu na aerodromu na Rajlovcu, pa je još u decembru Tempo govorio da će nam domobranski avijatičari prebeći s avionima. To su bili neiskusni ljudi, oklevali su dok nisu uhapšeni tokom poslednje provale u Sarajevu. Odlučili su da beže u ponedeljak s dva aviona, a u nedelju su pali. Stanko je na vreme umakao, preplivao Bosnu i preko Igmana stigao u Foču. Tog istog dana ustaški avion je bacao nad Fočom letke u kojima je govorio da „partizani imaju skorbut i skapavaju od zime”. Od nas nema niko skorbut, a nadporučnik Stanko došao sa skorbutom. U domobranskoj vojsci, veli Stanko, vlada neraspoloženje. Prvi udar na istočnom frontu imao je silnog odjeka u domobranstvu.

Subota, 23 maj

Nedajno. — Otišao sam do Podmillogora. Tu se nalazi preko 70 naših bolesnih i ranjenih drugova. Među njima je i Gajo Vojvodić, komandir Prve čete Lovćenskog bataljona — prvog bataljona u Prvoj proleterskoj brigadi. Gajo mi je pričao još u Foči o ustanku od 13 jula i postanku slavnog Lovćenskog odreda, a sad sam to u pero zapisao:

¹⁾ Vasa Srzentić, novinar.

²⁾ Vest netačna. Mirko Sardelić, inženjer, bio je ranjen u Beogradu od bombardovanja 6 aprila 1941, a zatim je otišao u Split gde je radio u tamošnjoj organizaciji sve do 1943 kada je pozvan na oslobođenu teritoriju. Danas je potpukovnik naše vojske, na radu u Beogradu.

³⁾ Drug Velimir Vlahović, student iz Crne Gore, španski dobrovoljac, izgubio nogu u bici kod Harame, početkom 1937 godine.

Moja partiska veza saopštila mi je 12 jula u 9 sati pre podne da sutra izjutra počinje generalna akcija protiv okupatora na čitavom Balkanu. Meni je povereno formiranje odreda iz tri zaseoka sela Radomir— Građani. Drug me je pitao koje ljude hoću da povedem. Kazao sam mu imena i on je odobrio. Uveče je bio sastanak kod izvora Vrela u najvećoj tajnosti. Svi su drugovi došli. Dobili smo oružje iz jednog partiskog magacina,¹⁾ u kome je bilo 150 pušaka, nekoliko puško-mitraljeza i dosta municije. Bilo je još nekoliko magacina za Srez barski iz kojih je Partija prikupila ratni materijal.

Drugovima sam saopštio kako ćemo noću putovati, kako puškom rukovati. Svaki je nosio hranu za dva dana. Pošli smo na drum Budva—Cetinje da kod Đurđeva Ždrijela, kod Obzovice, presečemo okupatoru svaku vezu s morem. Stigli smo u zoru. Priključio nam se i Podgorski odred. Uzeli smo zasedu, postavili osmatrača i bočna osiguranja. Prvo je naišao putnički autobus. U njemu nije bilo Italijana pa smo ga propustili. Nešto kasnije naiđoše četiri italijanska kamiona iz Cetinja za Budvu. Naredio sam da niko ne puca, dok ja to ne učinim i ne naredim neprijatelju u ime gerilskog zakona, a po nalogu Kompartije — da se preda. Ali, desno krilo je zapucalo kad su kamioni bili još na 400 metara od zasede. Šoferi nisu ni slutili šta im se sprema u pokorenoj zemlji pa su vozili dalje. Jedan moj rođak je izišao na drum i šoferu pravo u glavu. Ovaj nije odmah pao, već je zaustavio kamion kraj drumu i klonuo. Propustio je tako drugi kamion. Tog šoferu sam ja ubio. Treći je pokušao da umakne, ali komandovao sam puško-mitraljescu brzu paljbu i posle 500 metara kamion je stao. S četvrtog kamiona pomoćnik šoferov je iskočio, a šofer je bio mrtav. Kamioni su bili prazni. Nismo imali šibice da ih spalimo, već smo ih polupali. Među gerilcima nastalo je neko kolebanje:

— Sukobićemo se sa Brajićima. Zapucali smo pred njihovom kućom!

— Borimo se za slobodu. Ko neće neka ide kući. I Brajići će nam prići! rekao sam.

Svi su ostali. Posle smo oborili četiri oficira — na motociklu. Jedan je bio teže ranjen, a trojica su se predala. Pustili smo ih! Ja sam im na francuskom natučao:

— Žalim što moramo da ubijamo, ali to je jedini put do slobode!

Ovo mi je puška i revolver jednog od tih oficira. Promenili smo položaj. Oko 4 sata pojavio se Prekornički odred sa mladim poručnikom Ljubom Vučkovićem.²⁾ Dok su oni držali zasedu naišlo 17 kamiona i 4 tenka. Italijani otvorili vatru iz topova i bacača. Tu je poginuo partijac Pero Banović. Italijani su imali mnogo mrtvih i ranjenih. Broj se ne zna jer su sve odvukli kamionom. Posle se po-

¹⁾ Kad su Italijani i Nemci prodrli u Crnu Goru 1941, pošto je bivša jugoslovenska vojska kapitulirala i kada su generali naređivali da se oružje preda okupatoru, naša Partija izdala je direktivu da se sklanja oružje. U Crnoj Gori je na taj način sačuvano mnogo oružja, na jednom mestu čak je bila zakopana jedna baterija topova.

²⁾ Sada general-major Ljubo Vučković, komandant XIII korpusa.

javio i „divlji“ odred iz Brajića. Oni su pripucali, a Italijani udri na njih iz topova i bacača. Ove fašističke snage probiše se u Budvu. Te noći spavali smo u šumi. Bio je mrak i čitave noći ležao sam preko kamena.

Sutradan, 14 jula, izviđačka se avijacija pojavila. Oko 11 pre podne naišli su bombarderi. Bacili su po neku bombu. Na našem sektoru Italijani se nisu javljali. Na drum smo svalili kamenje tako da je bio potpuno blokiran.

Opšta situacija na terenu Lovćenskog odreda bila je sledeća: Cetinje je bilo blokirano sa svih strana. Bili su zatvoreni putevi: Cetinje—Kotor, Cetinje—Rijeka Crnojevića, Bar—Vir Pazar, Rijeka—Vir Pazar, Podgorica—Rijeka. Vir Pazar, Rijeka i Sutorman bili su zauzeti bombama i revolverima rano izjutra 13 jula.

Na putu Rijeka Crnojevića—Cetinje, Ljubotinski i Ceklinski odredi uništili su čitav bataljon divizije „Mesina“ koja je išla na istočni front. Taj bataljon, silno naoružan mitraljezima, bio je prethodnica divizije. Borbu je primilo 37 partizana, a kasnije ih je bilo 68 s dosta puško-mitraljeza. Sukob je otpočeo u devet uveče, a trajao je do 10 izjutra. Vodila se strahovita borba. Kod nas su se istakli mlađići od 14 godina koji su tukli iz stojećeg stava. Bitku je odlučio jedan naš radnik. Kad se naš poslednji sanduk municije iznosio na položaj, on je zaobišao neprijatelja s leđa, halauknuo i bacio nekoliko bombi. Italijani se predali. Strahovita kasapnica. Bilo je mrtvih Italijana 87, ranjenih 167, a zarobljenih 260. Plen ogroman: 46 teških mitraljeza, 16 puško-mitraljeza, 2 neispravna topa, 2 bacača, ogromna količina municije. Uništeno je četrdeset kamiona i dva tenka. Naši su ručnim bombama oštetili jedan tenk, a on stao da se vrti u mestu. Jedan stari Crnogorac povika:

— Ha, ranismo ga pa se vrti k'o svrde! (kao svrdlo).

Pored jednog italijanskog mitraljeza, našli smo četvoricu mrtvih nišandžija. Svaki naš vojnik obukao je nove cokule i još mu je ostalo po četiri para. Bilo je tu: ruma, konjaka, čokolade. Sve ranjenike smo kamionima uputili na Cetinje. Komandant italijanskog bataljona — major, kad je čuo da nismo imali nijednog mrtvog — prosto nije mogao da veruje:

— Bio sam u Španiji, Abisiniji, Grčkoj, ali ovakve borbe nisam video. Sa svake te strane tuče neprijatelj, a nigde ga ne vidiš.

Ova bitka se vodila kod Korčele. To je jedna od najvećih naših pobeda. Tom borbom, kao i čitavim sektorom, rukovodili su Peko Dapčević¹⁾ i Bajo Sekulić. Sutradan su Italijani avionima strahovito

¹⁾ Drug Peko Dapčević stigao je u Crnu Goru iz Nemačke 11 jula 1941 godine. Javio se drugu Đilas, koji je bio poslat od Vrhovnog štaba da rukovodi ustanom u Crnoj Gori. Drug Đilas je uputio Dapčevića u OK za Cetinje, i rekao mu da će za dva dana izbiti ustanak. Drug Dapčević je posle Španije bio u logoru u Francuskoj. Odatle je s jednom grupom španskih dobrovoljaca Jugoslovena prešao u Nemačku »na rad« u maju 1941 godine. Bio je odveden u veliku fabriku oružja u Štajeru u kojoj radi 26.000 radnika. Tu je bio neko vreme i iskoristio je prvu priliku i pobeo s još nekoliko drugova u domovinu. Nikakve veze nije imao i prebacio se uz velike teškoće u Crnu Goru. Nešto kasnije došlo je na isti način devedeset naših

bombardovali okolna sela. Poginula je jedna baba. Ali, kuća nije mnogo srušeno. U bici kod Korčele poginula su i dva starca koja su s jedne čuke posmatrala borbu. Ubila ih jedna granata iz italijanskih topova koji su s Belvedera kod Cetinja pomagali opkoljeni bataljon.

Druga velika bitka vodila se kod Brajića na mome sektoru. Jedna velika italijanska jedinica iz Albanije dobila je naredbu da po svaku cenu treba da se probije iz Budve za Cetinje. Prvo je avijacija strahovito zasula teren, pa za njom artilerija. Kad su mislili da su nas pretvorili u prah i pepeo, krenuli su da pale Brajiće. Oni su išli sa 4 tenka i 14 kamiona, a između kamiona bile su kolone vojnika. Mi smo ih sačekali kod prepreke. Imali smo dva puško-mitraljeza i mitraljez. Prišlo nam je i seljaka, tako da nam je broj iznosio 150. Otvorili smo strahovitu vatru na njihovu kolonu. Posle tri i po sata bitka je završena. Čitava jedinica se razbežala. Našli smo 115 mrtvih, 50—60 ranjenih, a streljali smo 25 fašista. Oni su poskidali crne košulje i vikali:

— Non sono fascista! Eviva Stalin! Sono soldato della regina Elena!¹⁾

Italijani su se skrivali po propustima ispod drumova i pravili se da su mrtvi. Većina se razbežala. Uništili smo im tenk, 8 kamiona i 6 motocikla. Naši gubici: 1 mrtav, jedan ranjen. Imali smo bogat plen.

Treća velika bitka je bila kod Sozina. Od Petrovca je pošao jedan bataljon pojačan baterijom brdskih topova. Dočekao ih je Španac — profesor Ivo Novaković sa 50 drugova. Italijani su išli razvijeni u strelce i naše iznenadili. Ivo se brzo pribrao, kliknuo, skočili su i seljaci uz pesmu u pomoć. Razvila se žestoka borba. Italijani su bili sasvim razbijeni. Ostavili su 60 mrtvih. Nama je poginuo Ivo i još šest drugova, a ranjenih smo imali devet.

Vlado Dapčević²⁾ sa Katunjanima držao je put Kotor—Cetinje i vratio Italijane.

*

Mi smo dobili nalog da vodimo gerilsku akciju, a već 14 jula imali smo oružani ustanak. Sav se narod digao. Mi smo ga vraćali, a oni vele:

— Nisam ja grđi od vas! Znaš koliki je bio 38 puk!³⁾ E, da cio dođe ne bi mogao da me makne odavde.

drugova španskih dobrovoljaca. Njihovo prebacivanje iz Nemačke organizovala je naša Partija. U toj grupi se nalaze mnogi naši današnji komandanti: general-lajtnant Kosta Nađ, general-lajtnant Ivan Gošnjak, general-major Petar Drapšin, general-major Veljko Kovačević, general-major Srećko Manola, general-major Dušan Kveder, general-lajtnant Danilo Lekić i mnogi drugi naši drugovi.

¹⁾ »Nisam fašista. Živeo Staljin. Vojnik sam kraljice Jelene«. (Kraljica Jelena je ćerka kralja Nikole).

²⁾ Drug Vlado Dapčević, brat Peka Dapčevića, danas je potpukovnik u našoj vojsci.

) 38 puk se nalazio pre rata na Cetinju.

Gore opisane akcije trajale su od 13 do 20 jula. Posle su se Italijani pribrali. Počeli su da bombarduju selo po selo. Strah je zavladao. Samo na moje selo palo je 30 bombi. Pojedinci su dolazili na front i molili da se povučemo.

Do 20 jula mi smo držali Cetinje blokirano s italijanskim guvernerom Crne Gore, zatim filijalom „Banko di Napoli“, 12 topova i silnom hranom. Predlagao sam da napadnemo grad, koji bismo osvojili, a ne bismo ni 4 mrtva imali!

Italijani su navalili sa svih strana. Išli su u streljačkom stroju i pretresali sve. Sela su palili, ubijali. Ja sam svoj odred sačuvao. Krili smo se po škrapama. Pet dana ništa nisam jeo, sem živog krompira koji sam noću iskopao iz njive. Ovo nemoj zapisivati, jer su se drugi drugovi više napatili. Ljubo Dapčević¹⁾ je vadio krompir, a na steni iznad njega stoji fašista, ne vidi ga i — baca bombu u žbun. Ni on pet dana ništa nije jeo.

Posle su Italijani krenuli na ostale oslobođene krajeve — Andrijevića, Bijelo Polje, Kolašin, Žabljak, Šavnik — sve je to bilo u našim rukama. Pošli smo već na Plevlja i stigli na Mioče, ali smo se morali vraćati.

Nastavili smo našu akciju. Pojačali smo politički rad. Češće silazili u sela s oružjem. Tako je naš ustanak ponovo počeo da raste²⁾.

Ovde nas je prekinuo dolazak Starog i Đide sa Žabljaka. Dido živo, iskreno govori o Crnoj Gori. Rđavo je. Možda ćemo morati evakuisati Crnu Goru. Četnici nas tuku automatskim oružjem i municijom. Dobili su od Italijana topove i bacače. Kod Mojkovca bije nas osam teških mitraljeza, a kod nas bataljon „Aleksa Đilasa“ zakopava puško-mitraljeze bez municije i raspolaže sa dva do pet metaka na borca. Onda glad. Naši bataljoni na kolašinskom frontu već 12 dana jedu ili ne jedu po 150 grama hleba na dan s isto toliko mršavog ovčijeg mesa. Nekim jedinicama danima je trava bila jedina hrana. A četnici jedu italijanske konzerve. Šavnik smo evakuisali. Boan je pao. Neki se bataljoni kolebaju. Ipak će nam ostati preko dve hiljade iskusnih boraca. Gubitak teritorije je teška stvar, ali u partizanskom ratu nije od sudbonosnog značaja. Crnogorski partizani, koji napuste svoju teritoriju, moći će u drugim, strategijski za nas važnijim krajevima, daleko više učiniti nego po svojim krševitim frontovima. Ima jedna dobra stvar. Partija živi u četničkoj pozadini. U Srezu

¹⁾ Ljubo Dapčević, student medicine, herojski poginuo u Plevljama 1 decembra 1941 godine kao politički komesar jedne čete u Lovčenskom odredu. Njegov brat Ivo poginuo je u Srednjoj Bosni 1943 godine. Ljubo i Ivo su braća od strica general-lajtnanta Peka Dapčevića.

²⁾ S drugom Gajom Vojvodićem video sam se nekoliko puta u toku rata (jednom kad se probio iz Sutjeske u grupi koju je vodio drug Đilas) ali nismo uspjeli da završimo razgovor o ustanku u Crnoj Gori. Poslednji put sam sreo drugu Vojvodića, kao majora naše vojske, komandanta jedne brigade Dvadeset i prve srbijanske divizije, u borbama za Beograd, 18 oktobra 1944. Brigada druga Vojvodića baš je zarobila nekoliko stotina nemačkih oficira i vojnika koji su učestvovali u ofanzivama protiv naše glavnine u Bosni i Crnoj Gori. Pojedini nemački oficiri znali su imena naših bataljona, imena naših komandanata koji su vodili borbu na Sutjesci. Ni ovom prilikom nismo stigli da dovršimo razgovor o ustanku u Crnoj Gori.

beranskom već se izvode akcije. Ostao je priličan broj „gerilaca“, kako se zovu crnogorski drugovi u pozadini. Samo da se ne izgube! Četnici vrše masovni teror. Zaveli su prisilnu mobilizaciju. Vojska veoma slabog morala. Da nam je municije, tukli bismo ih sigurno, veli Đido. Prilično su vešti u svojoj propagandi. U Nikšiću je dolazio jedan Dražin oficir i savetovao ih da odnos s okupatorom drže prikriven; četnici rade malo veštije nego u Srbiji!

Nedelja, 24 maj

Krstac. Noćas su u Nedajno stigla dva bataljona — Komski 330 ljudi i Šumadiski 170 ljudi. Nepredviđeno, a hrane u selu nema. Narod nije jeo već nekoliko dana. Ipak se pronalazi i poslednja mrva. Drugovi su krenuli za Krstac već oko 6.30, a ja i Vlatko čekamo konje da nato-
varimo neke stvari. Đido s komandom Komskog određuje ko će ići u čet-
ničku pozadinu, na teren. Polazimo u 8.30. Na nekim mestima gazimo još
sneg. U Pišću srećemo Božu Ljumovića,¹⁾ sekretara NOO za Crnu Goru...
Utućen je zbog pada Boana.

Danas je i Kerč pao. U isti dan kad i Boan. Ali, Staljin je rekao da
će borba biti teška!

Silazimo u Krstac niz liticu. Spuštamo se u kanal Pive. Staza usečena
u stenu. Pravila je raja da bi gatački begovi konjima izlazili na Pivu i
ubirali harač. Mlada bukova šuma potseća me na Komarču ispod Triglava.
S istoka — Durmitor, a sa zapada Kruščica sa Magličem. Dole tamno ze-
lena Piva i most. Kad se odavde gleda liči na igračku. U dolini zatamnelo
— leto. Kamen gori. Malo pre na Pivskoj Planini seljaci su još orali, a evo
ovde ječam do mog pojasa. Kupamo se u Pivi. Jedan drug preplivava tu
hučnu reku, neobično bogatu pastrmkom. U dubokom smo kanjonu. Sunce
nam je zašlo već u 2.30. Hrana slaba: 150 grama hleba i 300 grama mesa.
Uveče pevaju naši Rađevci „Šumadiju“. Skladna pesma, borbene reči, a me-
lodija lepa — izlazi mi pred oči Toponica, brežuljci, pšenica, šljive, pure-
njaci... A zatim odjednom grunuše Crnogorci. Pesma — stena, kao ona
niz koju siđosmo:

U logoru boljševika
Kažu da je moja dika;
Tri mjeseca, ima više,
Ne dolazi niti piše.
Bjela vilo sa planine,
Znaš li đe su baze njine?
Progovara bjela vila:
Ja sam s njima juče bila
Na planini Durmitoru.
Sedela sam kraj logora
I gledala boljševike,
Partizane bez razlike.

Što najljepše viđeh to je:
Kod njih ima discipline
I drugarski oni žive.
Slušala sam čas čitanja,
Lenjinova vaspitanja,
I gledala drugaricu
Kako zbori za pravicu.
I još viđeh na barjaku:
Srp i čekić, petokraku.
Ispod toga dva tri slova,
Ime druga Molotova.

¹⁾ Boža Ljumović je danas potpredsednik CASNO-a.

Iznad svega Staljin piše:	Ja odlećeh niz planinu
Robovanja nema više!	I ostavih boljševike,
Sunce granu, zora sinu,	Staljinove udarnike. ¹⁾

Ležao sam na senu kraj Pive, slušao reku i pesmu. Rađevci pevaju po treći put „Šumadiju“...

Ponedeljak, 25 maj

Krstac. — Sve do tri posle podne sedeli smo u ovoj rupi, a tada krenusmo za Plužine. Kanjon Pive izvanredan. Predosmo most kralja Nikole. Izgledali smo pored onih natovarenih konja, s puškama pored visokih litica, obraslih šumom, kao neki hajduci — u pozorištu! Mislili smo da idemo u divljinu, a kad smo stigli u Plužine — Šumadija. Oaza u kamenjaru. Gore se uzdigli Kruščica i Maglič.

Ovde smo zatekli hercegovačke kurire. Doneli su vesti o velikim pobedama. Kod Bišine: 400 Italijana i 50 četnika zarobljeno. Druga velika pobeda kod Prebivalca blizu Čapljine. Sto pedeset partizana pobedilo 1200 fašista sa 10 tenkova. Posle žestoke topovske vatre, fašisti krenuli u strelce, a drugovi Danilo Soldatić i Manojlo Bulat s nekoliko boraca zaobišli ih s leva i otvorili vatru. Italijani jurnuli natrag; sedam naših drugova, sa Dimitrijem Trifunovićem na čelu, probili se do mosta i osekli odstupnicu — 330 Italijana ostalo u klopci. Vojnici hteli da se predaju, a komandant viknuo: „Via akva!“²⁾ pa ih se 200 udavilo u Bregavi. Danilo Soldatić, komandir čete Stolačkog bataljona, poginuo. Heroj. Član KPJ.

Hercegovci pripremaju udar na crnogorske četnike na liniji Trepča—Boka. Tamo je otišao Prvi udarni bataljon, najbolja jedinica, i Osmi udarni. Ranije je otišla jedna udarna četa. Druga naša ofanziva ide od Huma pa sve do Metkovića, dakle imaćemo slobodno more. A treća Neretvom do Mostara i preko Mostara s ciljem presecanja veze sa Sarajevom. Među muslimanima dobro stojimo, u Dalmaciji sav narod uz nas, ali među hrvatskim masama u Hercegovini slabo, jer politički nismo radili. Uspostavljena je veza sa partizanima iz Duvna preko Prozora. U borbi kod Bišine ranjen je potporučnik Mutimir Petković,³⁾ koji je bio zajedno s italijanskim štabom.

Posle ovog izveštaja razgovarao sam sa Starim. Vrlo je verovatno da ćemo krenuti novim pravcem! Raduje me ovaj put. Naravno ne znači da ćemo zanemariti Srbiju. Baš danas u podne SIB je javio da su partizani kod Kruševca ubili 165 Nemaca. Inače s naših istočnih frontova vesti su sledeće: U bici kod Foče naši su zaplenili 8000 metaka, a utrošili 750. Italijani pripremaju ofanzivu na Čelebić i Meljak. Stiglo je dosta zanimljivo pismo Gojka Krezovića:

„U Čajniču 10.000 Italijana. U srpska sela šalju četnike, u muslimanska ustaše. Narod se poplašio, neki „drukažu“ za okupatora i njegove slugu.“

¹⁾ Ovo je verovatno narodna pesma. Njeno poreklo po svoj prilici zna general Savo Orović, koji ima lepu zbirku partizanskih pesama iz raznih krajeva naše zemlje.

²⁾ »Preko vode!«

³⁾ Sudski pripravnik iz Beograda, vodio pregovore s Italijanima s jeseni 1941 u ime majora Boška Todorovića.

Gojko preti ustašama i četnicima: „nemilosrdno će biti uništeni...” Kod Kozare i Čajniča Italijani su imali 157 mrtvih, a kod Prvnja 62 mrtva. Ranjen im i komandant. U Čajniču streljano 50 pravoslavaca, a veći broj oteran u Plevlja. Ucenjen je sa 100.000 albanskih franaka. Na kraju Gojko moli za politički materijal. Bogat dan. Samo gladujemo — 150 grama ječmenog hleba na dan.

Utorak, 26 maj

Plužine. — Diskusija o Hrvatskoj. Hoćemo ili ne.¹⁾ Valjevci došli iz Liječevine. Vele, četnici iz Sandžaka odlaze u Srbiju, jer se oko Valjeva pojavili partizani. Kragujevčani javljaju da su bili u Zakmuru, gde su četnici pobili naše drugove. Puč organizovao Bodiroga. Kad je naišao jedan kragujevački vod, četnici se razbežali. Jedan deo pohvatan, a Bodiroga pobegao Italijanima. Iz Crge Gore — Boan još nije pao. Hercegovački Prvi i Osmi udarni potukli crnogorske četnike kod Javorka. Lovčenski kod Kolašina imao ukupno 28 mrtvih. Naš najbolji bataljon, sve junak do junaka, u njemu skoro svi partijci ili skojevci. Ovako njihov politički komesar Jovo Kapa²⁾ govori: „Izginućemo svi do poslednjeg, samo ćemo dva kurira ostaviti: jedan da izvesti Tita, a drugi naše porodice da smo izginuli za slobodu”. Jutros nas nadletao italijanski bombarder. Na harkovskom frontu vodi se džinovska bitka. Što bi lepo bilo da za sutrašnje proširene „Vesti” imamo vanredno saopštenje.

Sreda, 27 maj

Plužine. — Prava letnja vrućina. Skoro će godina dana od kako smo počeli rat. Izdržali smo — uzdali se u svoje snage. Ponegde ustanak malakše, ali se ponovo diže narod. Glad, nema municije, ali ćemo izdržati i bez nje. Da je imamo — razbili bismo i Italijane i četnike. Danas sam video Milicu. Gledao sam Rajka, domaćinovog sina od dve godine i video nju. Ovo je najgostoljubivija kuća u kojoj smo bili od Srbije. Hoće da odvoje mleko i skorup od dece pa da nama daju.

Četvrtak, 28 maj

Plužine. — Četnici spremaju napad u ovom pravcu. Došao Milutin — Ivan Milutinović. Čika Risto Stefanović i Grulović vele da su odbijeni napadi na Čelebiću. Situacija se kod Meljaka popravlja.

Kod Zadra partizani ubili komandanta i civilnog guvernera. Biju naša braća Dalmatinci.

Sve zavisi od municije. Dobijemo li je — Srbija! Ne dobijemo li je — hajde po nju na carske drumove.

Petak, 29 maj

Plužine. — Još nikakvih vesti iz Hercegovine.

Subota, 30 maj

Plužine. — S Đidom sam šetao pored Pive. Obnavljali uspomene iz Beograda.

¹⁾ Ovde nisam smeo da pišem opširno o planovima Vrhovnog štaba, jer bi neprijatelj mogao da se koristi, ako bi mu moj Dnevnik pao u ruke.

²⁾ Drug Jovo Kapičić bio je u toku 1944 politički komesar Treće divizije.

Nedelja, 31 maj

Plužine. — Marijan i Senka vratili se iz manastira Pive sa zbora. Vele mobilizacija odlično uspela. Svi se javili.

Ponedeljak, 1 juni

Plužine. — Dođe i juni. Šest meseci od onog 1 decembra, kada napustismo Srbiju. Šta će nam doneti idućih šest meseci? Situacija će se sigurno daleko brže razvijati. Igram šaha, po ceo dan slušam vesti na radiu. Igrali partiju Stari i Đido. Stari doveden u tešku situaciju, ali je vešto izbegao Đidine napade i na kraju ga pobedio. Dnevnik sam nekako zanemario.

Utorak, 2 juni

Plužine. — Odluka je pala. Da smo bliži — bilo bi. Ovako: na carske drumove.¹⁾

Posle podne, po kiši i oblacima, Đido i ja dinamitom tučemo ribu u Pivi. Silazim u plahovitu ledenu vodu da hvatam pastrmke. Beže. Navlačim brzo prokislu košulju. Odjurio sam kilometar kozjom stazom niz Pivu. Sve je mokro. Sâm sam u šumi. Skočio sam u vodu. Obamrlu ribu ne uhvatih. Odnese je Piva... Predali smo ribe Titu i bolesnim drugovima. Obrađovali se.

Sreda, 3 juni

Pokret. — Đido i ja jezdimo kraj Pive za Krstac. Idemo na durmitorski front. Situacija je burna. Radio Moskva nas zove da rušimo pruge, da ne damo da Italijani idu na istočni front, a mi smo još uvek u Pivi. Ali to neće dugo trajati. Biće dana za megdana. Četnička ofanziva u punom jeku. Četnici su s tri kolone, dve po 500 ljudi, a jedna od 800, prešli Štulac i ušli u selo Crnu Goru, prekoputa Pive. Mi smo imali 17 ljudi na planini i naravno nismo mogli dati otpor. Selo se bilo spremilo da beži, ali su četnici na konjima sve pohvatali. U selu je bio Brka.²⁾ Četnici su bili na 30 metara od njega i srećno je umakao, iako su ispalili plotun za njim. U Krstac stiže izveštaj da su Prvi bataljon Prve brigade i Treći bataljon Druge brigade opkolili četnike u Dobrom Dolu sinoć u 8 sati. Noć je bila potpuno mračna, naši nisu poznavali teren, ali su ipak najurili četnike. Osamnaest ih je zarobljeno. Zaplenili smo dva bacača, 16 bombi i 5000 metaka. Od toga pravca trenutno ne pretila opasnost. Po kiši, kroz oblake, ispeli smo se u Pišće. Nalazimo se pred teškim zadatkom. Pivu braniti nećemo. Cilj nam je samo da odbacimo neprijatelja. Ali, bolnice, bolnice... Ovde se nalazi šest stotina ranjenika. Od toga je 100 teško ranjenih. Hitno je izdat nalog da se evakuišu na drugu stranu Pive. Celo posle podne smo sedeli u štabu Druge brigade. Došao je i Arso. Problem je zaista težak. Neprijatelj ima toliko mnogo ljudstva, toliko mnogo municije, da se mi sa dva naša mala bataljona bez municije na Pivi ne možemo uspešno tući.

¹⁾ Vrhovni štab je to jutro rešio da glavnina naših snaga ne pođe na Srbiju već u Bosansku Krajinu.

²⁾ Potpukovnik Radoje Dakić.

Četvrtak, 4 juni

Pišće. — Naši su zaplenili četnicima 300 kila žita. Poslali oni tri tovara u Sušicu da se melje — a naša zaseda pohvatala konje. Zarobljen je i jedan čiča iz Metohije. Veli da četnici imaju nameru da nas gone sve do Šćepan Polja, a tu će nas dočekati nedićevci. Sandžaklije su 'se već povukle sa 1000 ljudi. I oni će u Zakmur. Proces je otpočeo i u Hercegovini. Italijani vrše veliku ofanzivu u Južnoj Hercegovini, a četnici navaljuju iz Crne Gore. Onaj čiča iz Metohije veli da četnici svuda vrše prisilnu mobilizaciju. Na taj način imaju toliki broj. Inače svaku crkvu osveštaju, grobove prekadaju, vade leševe umrlih, pa kažu da su ih ubili partizani. Oko podne Italijani bombardovali Krstac. Petnaest bombi palo u brda. Malopre dođe majka Milutina Lakićevića, bivšeg politkoma Komskog odreda. Sitna, ispijena žena.

— Pogibe li moj Milutin?

— Pogibe! odgovara Đido mirno. Bio je junak.

Ni suza, ni krupnih reči.

— Izvadiste li mu tijelo?

— Nisu mogli drugovi!

— Spasoste li mu pušku?

— Spasosmo!

Đido joj izjavi saučesće, a ona reče:

— Neka je njegova smrt srećna za ovu stvar za koju se vi borite!

I ode majka. Junakinje su ove Crnogorke. Đido mi ispriča:

„U Andrijevići je sa kapetanom Krdžićem¹⁾ streljana i jedna žena kod koje je bio uhvaćen. Ona je pred streljanje rekla: „Ponosim se što sam stupila na mušku stopu. Iz moje krvi će nići sloboda!”

¹⁾ Posle ustanka od 13 jula 1941, italijanske okupatorske vlasti povezale su se s reakcijom i otpočele zajednički da guše borbu crnogorskog naroda. Jedna grupa od osamdeset petokolonaša iz Vasojevića organizovala je ubistvo jedne grupe naših drugova koji su se nalazili na planini Balju između Polimlja i Šekulara. U toj grupi su se nalazili bivši jugoslovenski oficiri d-r Milivoje Krdžić, Mirko Krdžić, Miličko Janković kao i Radovan i Vera Zogović. Jedan dan uoči napada, Radovan Zogović je pozvat od Partije na drugi sektor, a braća Krdžići i Miličko Janković prešli su na novo mesto, kraj katuna Mihaila Krdžića, starog crnogorskog barjaktara i strica braće Krdžić. Italijani su poslali dva bataljona vojske koje je vodilo osamdeset vasojevićskih petokolonaša preobučених u italijanske uniforme. Naši drugovi su iznenađeni u snu i pohvatani. Sem njih odvedeni su i stari Mihailo i njegova supruga Radosava. Staroj Radosavi su polomili fašisti ruku. Ovo je bilo između 10 i 11 septembra 1941 godine. Svi su naši drugovi zajedno sa starim Mihailom i Radosavom osuđeni na smrt. Fašisti su pogubili Milička Jankovića, d-r Milivoja Krdžića i staru Radosavu, koja je pred smrt izgovorila reči koje će se vekovima pamtiti: „Ponosim se što sam stupila na mušku stopu. Iz moje krvi će nići sloboda.“ Neprijatelj se nije usudio da strelja u Kolašinu starog barjaktara Mihaila i Mirka Krdžića već ih je odveo u Podgoricu gde ih je narod manje poznavao. Tu su se Krdžići, uz pomoć plemena Martinovića, nekako izvukli sa streljanja, s tim da budu poslani u Berane. Tu je drug Mirko Krdžić iskoristio priliku i u decembru mesecu prebacio se na oslobođenu teritoriju i otada se stalno borio protiv okupatora i četnika ne napuštajući teritoriju Vasojevića. Danas je drug Krdžić pukovnik i radi u Generalštabu. Posle oslobođenja Beograda uhvaćeni su četnici Nikola Deletić i Novica Čudović koji su učestvovali u pripremi ubistva naših prvoboraca u Vasojevićima. Obojica su presudom Vojnog suda osuđeni na smrt i streljani.

Pošto je Stari doneo odluku da se jedan deo Druge brigade povuče na Goliju, do odlučne bitke na Pivi nije došlo. Đido je rešio da se vratimo u Plužine. Pre polaska svratismo u školu. Cana nam donese tešku vest. Sedamnaest drugova iz Drugog šumadiskog pobijeno uoči bitke u Dobrom Dolu. U bici je bilo više plena nego što smo mislili: 3 puško-mitraljeza, 1 teški mitraljez, 2 bacača, 2 sanduka granata 0,65 i 8000 metaka. Krenuli smo u 6.45 niz Pivu, oblaci ispod nas u kanjonu. Srećem dve majke s odojčadima na kamenjaru. Muče se. U mrak stižemo u Krstac. Italijani gađali most. Od parčadi bombe teško ranjen jedan Hercegovac. Idemo kroz klisuru noću. Piva pokatkad nemirno zašumi. Svici lete. Đido priča istoriju crnogorskih vladika. Klanac — zid bez kraja jedva pušta malo neba. Klatim se na konju. Gde li su mama i Olga da me vide? Promiču seljaci koji su ranjenike nosili. Kasno stigismo u Plužine. Hercegovci kod Gacka očistili 25 sela. Stari se šeta gore-dole po sobi. Ništa ne govori. Dobio je vest o pogibiji drugova iz Druge brigade.

Petak, 5 juni

Plužine. — Evo jedne junačke porodice: Već 10 meseci bori se u partizanskim redovima Đoko Pavićević,¹⁾ kome je 70 godina; bio je u crnogorskoj vojsci oficir. S njim su u borbi 2 sina i 2 ćerke. Jedan mu je sin poginuo kod Gacka. Dve ćerke su mu u udarnim bataljonima. Jedna od njih je teško ranjena kod Nikšića, a druga, od 16 godina, stalno u prvim redovima. Kod kuće drug Đoko ima ženu i tri devojčice. Sve su nedavno lakše ranjene od bacača. „Narod koji rađa ljude ovakva kova mora pobediti,” kaže Đido.

Stalno mislim na Barca, mladića od osamnaest godina, koji je zarobljen posle bitke na Dobrom Dolu. Vitak, crnpurast, čupave kose. Opisuje kako je dospeo u četnike, on koji je bio partizan 10 meseci i bio izbačen iz gimnazije zbog štrajka! Poslednjih mesec dana nalazio se na pozadinskom radu, a četnici iznenadno napali Uskoke. Vlast još nisu uspostavili. A počeli su pretiti svima smrću. Otišao je u četnike „da bi prešao na našu stranu.” Umakao u bici i posle 24 časa naišao na naše. Đido mu nudi da ide kući, a on hoće da ostane kod nas. Brat mu je kurir u Durmitorskom štabu.

Značajno je kako mi postupamo sa zarobljenicima. Eto, 12 Italijana idu od Ruda s nama. Jedu isto što i mi. Danas baš gledam kako Tomo iz prateće čete brije jednog. Pa kako je prošlo onih 70 domobrana! Posle kursa pušteni su kućama. Još smo im dali vodiće da zaobilaze ustaške garnizone. Po tome se mi razlikujemo od fašista. To je partizanski humanizam.

¹⁾ Pukovnik Đoko Pavićević, najstariji član AVNOJ-a na zasedanju u Bihaću; prošao s našom vojskom sve velike ofanzive. Sada živi i radi u Nikšiću.

Subota, 6 juni

Plužine. — Đido nam priča o Gligi Mandiću,¹⁾ komandantu Orjenskog bataljona. Crnogorski štab ga je predložio za pohvalu. (To je bivši narednik u mornarici.) Iz mornarice je bio izbačen kao komunist. 1940 kad su naše ljude zvali u „vojsku” — da bi ih bacali u konclogore — Gligo se nije odazvao pozivu. Uхватила ga policija i odvela komandantu Boke — (nekakvom) potpukovniku Ivkoviću, načelniku štaba. Ovaj ga nije ni pogledao, već odbrusio:

— Vodite tu mrcinu!

Došao je i oslobodilački rat. Gligo uzeo pušku i u goru, a pukovnik služio okupatora. Zarobe naši tog petokolonaša i dovedu pred komandanta — Gligu. Setio se Gligo 1940, pogledao u oči tog izdajnika i rekao:

— Tako li se brani domovina?

Jednom Gligo dobije nalog da ubije nekog šefa karabinijera, italijanskog poručnika, opasnog fašistu u Hercegovom. S pet drugova Gligo se spustio u park, ostavio tu drugove, a on, lepo obučen, s revolverom u džepu, pravo u hotel (mislim „Boku”). Sede italijanski oficiri, dame, udešeni, — muzika. Hotel pun. Italijanski oficir sedi i puši. Gligo pravo prema njemu. Ovaj razrogačio oči. Metak u čelo. Nastala gužva. Gligo iskoristio i umakao zajedno s drugovima.

Nedelja, 7 juni

Plužine. — Četnici idu od Gacka ka Čemernu i Jugoviću. Sada smo u krugu. Proleter i su otišli da u tome pravcu očiste put.

Đido danas stvorio odličnu ekipu. — Moma,²⁾ Valjevci i ja uhvatismo 52 pastrmke i 9 klenova. Ruku pod ruku pređosmo Pivu na jednom gazu i pod visokom stenom bacismo dinamit u modri vir. Pod Đidom pukla grana i zamalo što nije upao u vir za dinamitom. Samo ovde je lov: 27 pastrmki! Jurili smo tri sata po vodi. Kad smo se vraćali preko reke voda skoro do grudi. Zamalo što ne odvuče jednog druga pod pećine. Uveče je dvadeset drugova slatko večeralo.

Ponedeljak, 8 juni

Plužine. — Danas sam pošao na Goransko sa Senkom. Kroz gustu bukovu šumu peo sam se puna dva sata. Goransko — desetak kuća na visoravni, a samo dve pod krovom. Italijani su prošlog avgusta strahovito bombardovali selo. Bacili su na ovih desetak kuća 450 bombi. Banova vila³⁾ nije ni okrnuta.

¹⁾ Pukovnik Gligo Mandić, danas komandant Dvanaestog korpusa.

²⁾ Potpukovnik Moma Đurić tada je bio komandir prateće čete Vrhovnog štaba, a danas je komandant divizije.

³⁾ To je bila vila bana Muje Sočice, koga je u Nikšiću, u leto 1941 godine, ubio italijanski plaćenik i zelenoš Stevo Poček. Uoči ubistva dva brata Počeka krenula su s nešto izdajnika na oslobođenu teritoriju da vrše teror, a naše jedinice dočekale su ih i ubile. Kad je Stevi Poček stigla vest da su mu braća pobijena, on je ubio nasred ulice Muju Sočicu. Stevo Poček je kasnije poginuo u borbi s našim jedinicama.

Iz bašte čujem dobro poznati glas Radovana Zogovića. Poljubismo se. Godina i dva meseca prohujalo je kako smo se rastali u Sarajevu. Prvo o čemu govore drugovi koji se dugo nisu videli — o našim mrtvim. Radovan veli da mu se u Beograd ne ide posle ovog pokolja. Beograd bez ljudi. Rastali smo se. Rekoh: „Doviđenja u „Novom vremenu“! Radovan me pogleda nekako čudno. Meni se učinilo da se to neće ostvariti — makar ga i zrno ne stiglo. Lekar mi kaže da su mu sem pluća (stvorio mu se bezvazdušni prostor u grudima i moraju mu se seći rebra) bolesni i bubrezi, a nešto mu se i kičma suši.

Okrenusmo u Sinjac u Crnogorski štab. Milutin nas je dočekaao domaćinski. Došla odlična vest. Peko Dapčević razbio četnike. Zaplenio četiri „Brede“ i 20.000 metaka.

Milutin mi dao dokumenta zaplenjena od kapetana Radojice Rončevića i učitelja Jovanovića, koji su ubijeni 5 juna.¹⁾ Rončević je izdajnik. Radio je zajedno s majorom Boškom Todorovićem; bio je zamenik komandanta Nikšićskog odreda. Evo prepisa iz njegove ratne beležnice (u njoj su pisali naređenja, sem Rončevića još i komandant major Mijušković, njegov pomoćnik i drugi):

11-V-1942

Komandantu Crnogorskih nacionalnih snaga

Molim komandanta za dejstvo da Italijani izvrše svoj zadatak što pre, jer odugovlačenje može samo štetno uticati na operacije.

K. Nik. odreda Rad. Mijušković

*

12-V-1942

Drugom pomoćnom Nik. odredu

Obavestiti straže italijanske da propuste naše čete iz varoši.

R. M.

*

16-V-1942

Komandantu Kučko-bratonožićskog odreda

Imam podatke da vojnici toga odreda plene i pljačkaju po selu Liverovićima. Među stvarima i ostalom stokom dotičnog sela kao i u ostalim selima opš. župske nalaze se stvari prvenstveno evakuisane, a zatim opljačkane iz sela OZRINIĆA. Ovo su saznali čak i vojnici ozrinićske čete (ovoga odreda) i nameravaju da na svaki način spreče pljačku njihove imovine. U interesu je po našu opštu stvar, po red i mir, da najhitnije sprečite svaku pljačku, jer ako je ne sprečite može doći i do oružanog sukoba između pljačkaša i ozrinićske čete, koja je razjarena i uznemirena pretresima i nedaćama koje su je zadesile.

Pomoćnik k-da R.R.

¹⁾ Radojica Rončević bio je ranjen na više mesta, ali nije bio ubijen. Pravio se da je mrtav. Naša zaseda, koja je razbila ovu četničku grupu u italijanskim kamionima, mislila je da je Rončević mrtav, pa ga je tako ostavila. Italijani su odneli Rončevića i izlečili ga. Posle kapitulacije Italije on se borio zajedno s Nemcima u Crnoj Gori protiv nas sve do novembra 1944, kad se s nemačkom vojskom povukao na sever.

*

20-V-1942

K-tu Pipersko-podgoričkog odreda

Ovog momenta dođoše kod potpisanog meštani iz sela Blaca i Dragovolića i žale se da vaš odred pljačka i odnosi sve što stigne. Ja vas molim u ime našeg pokreta i u ime Nikšića da sprečite i obustavite pljačku jer ona mnogo škodi našem pokretu i našem narodu. Meštani me mole da im pružim oružanu zaštitu, te smatram da je ovo žalosna pojava.

R. R.

*

Comando delle truppe Nazionali di Nikšić

Al Comando delle truppe Alpine

Il fianco sinistro delle truppe nazionali si trova sulla quota 1591 (Žebava Glava). Vi informiamo per sapere.

Comandante, maggiore

Rad. Mijušković¹⁾

*

Iz beležaka učitelja Jovanovića:

Propagandni odbor: 1) Podela poslova; 2) Spremanje letaka za sela koja se budu oslobodila. Posebne letke za još neoslobođena sela za bacanje iz aviona; 3) Zidne novine: iznošenje komunističkih zverstava u reči i slici — uvodnik stariji ljudi — ostalo omladina; 4) Usmene novine, predavanje i izveštaji sa fronta.

*

Pronađen je jedan broj „Glasa Crnogorca“, fašističkog lista od 2 juna 1942 godine. U uvodniku se veli:

A danasve hvala blagonaklonom okupatoru koji je omogućio tako brzu pobedu naših nacionalnih snaga.

Na drugom se mestu veli da su u podgoričkoj bolnici bila prosečno u maju 282 do 323 ranjena četnika.

Nedić je vratio 400 oficira iz zarobljeništva.

U četničkoj arhivi je nađeno i pismo naših drugova iz Nikšića.²⁾ Iz njega se vidi da su četnici hteli da pridobiju internirce u Albaniji da daju izjavu „lojalnosti“ Pirzi-u Birolu-u pa da budu pušteni. Ali se od 6000 javilo 1260, a od 1000 Nikšićana 212.

★

Tek što sam ovo prepisao naiđe Vesa Masleša.³⁾ Podmladio se. Slatko smo se napričali. Osetio sam da se nešto izmenio. I ranije je on imao nekog

¹⁾ Komandant nacionalnih trupa iz Nikšića

Komandi alpinskih trupa

Levo krilo nacionalnih trupa nalazi se na koti 1591 (Žebava Glava). Ovo vam dostavljamo radi znanja. Komandant, major Rad. Mijušković.

²⁾ Četnici su uhvatili našu kurirku kad je nosila poštu iz Nikšića.

³⁾ Veselin Masleša, publicista iz Beograda, poginuo iznad Sutjeske u Petoj ofanzivi 1943 godine.

naročitog humanizma. Ta crta mu se još više produbila. Naš rat oplemenjuje ljude.

Senka i ja vraćamo se oko četiri sata. Usput srećemo ljude — nose mladu, punu Crnogorku. Ječi. Ranjena je u obe noge u Dobrom Dolu.

U kući svi su drugovi pod oružjem, spremni za pokret. Odozgo s Pive čusmo mitraljez. Četnici su se probili kroz Todorov Do i zauzeli Pišće u pet posle podne. Počeli da tuku Krstac. Stari pošao tamo. Bacač lupio pored njega. Naši drugovi se povukli u poslednjem trenutku. Pavle Pekić¹⁾ i Obrad Cicmil²⁾ s tri kurira bili su na trideset metara od četnika. Ostali su kao veza našim jedinicama kojima su četnici presekli put. Morali su se povlačiti niz stene. Pokret se očekuje svakog časa. U tom dolaze Crni i Lola iz Hercegovine. Tamo velika ofanziva Italijana i četnika. Ove noći silna vojska prođe pored naše kuće. Video sam Peru Četkovića³⁾ s Lovčencima. Spavalo se malo. Pokret naređen u 2 izjutra. Četnici nas mogu lako tući s mitraljezom odozgo s Pive.

Utorak, 9 juni

Pokret. — Idemo na sever! Prvi put posle šest meseci. Od Užica smo u defanzivi. Valjda sada idemo konačno i neopozivo na sever. Penjemo se uz litice Kruščice dobra tri sata. Pod Velikim Suvoborom (kota 2017) u jednoj bukvoj šumi se odmaramo.

S one strane reke Pive (sada je granična reka) vidimo Pišće i zapaljene kuće. Prvo je spaljeno imanje Mije Jojića, najbogatijeg čoveka na Pivi, koji je sinoć s našima prešao.⁴⁾ Čuje se bacač u pravcu Nikovića, a od Nikšića teška topovska paljba. Vidimo jednu četničku kolonu kako ulazi u Unač.

Šuma je sveža. Slatko se spava. Razgovarao sam sa Starim. Sever! Ali ne odmah. Ranjenici su nam težak problem. Krenuli smo u četiri sata. Svako je dobio kilogram mesa bez soli i bez hleba. Probijamo se između Kruščice ka Volujku i Magliću. Silni pašnjaci. Ovde su i moji stari dolazili na katune čak iz Čepelice. Oko šest i po došli smo do Velikog Jezera — spuštamo se u duboku dolinu. Skidam se i odmah skačem u vodu. Za čudo jezero toplo kao Sava u junu. Spavamo pod vedrim nebom. Pravimo kolibu od granja, ložimo vatru i, uz žubor potoka, zaspasmo pod bukvama.

¹⁾ Potpukovnik Pavle Pekić danas radi u Beogradu.

²⁾ Potpukovnik Obrad Cicmil, komandant bataljona »Bajo Pivljanin«, docnije komandant Durmitorskog odreda, bio je ostao kao gerilac po našem povlačenju iz Crne Gore 1942 godine. Njega i dvanaest drugova narod na Pivi sačuvao je od četničkog terora i proganjanja. Drug Cicmil bio je u Petoj ofanzivi ranjen. Danas je član Savezničke kontrolne komisije u Mađarskoj, kao predstavnik federativne Jugoslavije.

³⁾ Pera Četković, kapetan bivše jugoslovenske vojske, u partizane je ušao kao običan borac, posle je postao komandir čete i komandant slavnog Prvog bataljona (Lovčenskog) Prve proleterske brigade. Krajem 1942 naimenovan je za komandanta Treće divizije. Poginuo je na Nevesinjskom Polju početkom 1943 godine. Otac druga Četkovića bio je običan borac u njegovom bataljonu od prvog dana. General-major Petar Četković proglašen je za narodnog heroja.

⁴⁾ Mijo Jojić se posle nekoliko dana vratio na Pivu, gde su bili četnici, i još uvek živi u svom selu.

Sreda, 10 juni

Veliko Jezero. — Pišem na sanduku za gestetner. Vatra bukti. Navalili smo kladu, ima u njoj pola metra. Naokolo plamti nekoliko vatrića. S one strane jezera takođe. To se naša predstraža greje. Baš se sada završio London — 9.15. Vele da su Nemci opkolili jedno češko selo i streljali sve muškarce, a žene odveli u logor. Dakle i kod njih počelo.

Danas smo umnožili i pozdrav sovjetske omladine nama. „Mi smo s vama. Naš neprijatelj je zajednički. Naša borba je zajednička. Naš je cilj zajednički... Hitlerizam će biti uništen. Nije daleko dan naše zajedničke pobjede“. Ovaj nam pozdrav dolazi u pravi čas.

Stiže kurir. Stari brzo otvara izveštaj: Goransko je palo danas u podne. Provukle se te italijanske hulje. Bilo je tamo nekoliko stotina ranjenika. Šta li je sa Radovanom Zogovićem? Jedva je mogao da korača. Vatre gore. Stari se šeta... Crni zvižduće (u svim teškim situacijama jednu istu ariju). Ranjenici, ranjenici!... Te drugove, koji su dali svoje grudi, ruke, noge protiv fašizma, ne možeš ostaviti da ih fašisti muče. Na Zlatiboru su ih Nemci pogazili tenkovima!

Prema Hercegovini se danas bježe bitka s hiljadu četnika. Bodiropa iz Bosne otišao u Hercegovinu. S ovim snagama možemo se probiti kuda hoćemo, samo ranjenike ne smemo ostavljati. Nedićevci ušli na Pivu sa severne strane preko Uzlupa. Stvorena je Treća udarna brigada — sandžačka. Vatre gore. Visoko osvetljavaju bukve. Ležemo. Gladni smo. Dobili smo prepečeno mlado jare, ni kilogram mesa za nas osam. Hleba nije bilo ovog dana. Ali, može biti i gore. Sve ćemo mi ovo prebroditi i jednog dana sećati se ovog vremena. Nadajmo se da to neće biti daleko.

Četvrtak, 11 juni

Veliko Jezero. — Večeras, u sedam sati, London na engleskom javlja da je potpisan savez između Engleske i SSSR. Molotov bio u Londonu i Vašingtonu.

Petak, 12 juni

Pokret. — Ustao sam pre dva. Zora je još daleko, vatre se gase, drugovi spavaju. U tatarskoj kolibi Stari sedi i čita Kočin izveštaj. Boško stoji s fenjerčedom. Teška vest: 50 drugova iz Četvrtog bataljona Druge brigade poginulo. Krvava bitka s četnicima. Iznenadili jedan bataljon na čistini. Druga brigada je za mesec i po dana izbacila iz stroja preko 500 Italijana, a imala svega šezdeset mrtvih, računajući i četiri druga iz Šumadiskog bataljona koji joj je bio pridodat iz Prve brigade — a sad u jednoj borbi 50 mrtvih!

Među mrtvima nalazi se i Anđa, tekstilna radnica, Markova druga-rica. Jedan od najskromnijih stvorova koje sam sreo u životu. Poginula je kao zamenik komesara čete! Ostavila je u Srbiji sinčića nešto starijeg od Milice. Pokret je u četiri. Idem s Čecom između Volujka i Kuka — (čudne stene nalik na palatu „Albanija“ u Beogradu). S Čecom u marševima često pričam — o Sarajevu 13 aprila, o Vulu Antiću. Ovog puta ćutimo — njemu suze u očima. S Anđom je bio skojevac još 1927 godine.

— Eto, sve nas je manje. Mršu su ubili u Glavnjači, Stevu Čolovića — četnici, sada Anđu. Od skojevaca iz 1927 ostali smo samo Leka, Cana, ja i Makedonac Backo-Bane!¹⁾ U Anđinoj kući smo se sastajali!

Teško, teško! Ginemo sve više. Starih drugova sve je manje. Nema vesti o Melentiju, Miletu i Ljubinki.²⁾ Na nekoj su Baba-Planini opkoljeni s Operativnim štabom za Hercegovinu od četnika.

Stižemo u Izgore. Zbogom, Crna Goro! Borač je na sat. Izgori bombardovani. Na sve strane rupe.

— Od ljudi niko nije poginuo, samo pet čeljadi: žene i deca! veli jedna devojka.

Čuju se bacači. Smeštamo se u šumu, za šesnaest minuta smo montirali radio-aparat, podigli antenu, slušamo vesti, a odjednom pokret. Četnici iz Gacka u tri kolone nadiru ka Lebršniku da nam zatvore put u Bosnu. Bolnice se evakušu. U ozbiljnom smo položaju. Žurimo se nizbrdo. Hvatamo se Sutjeske. Kurir stiže: Kušić odbio četnike. Ima plena i jednog zarobio. Prelazimo u Bosnu. Srećemo prve jagode, meku zemlju — kamena više nema. Evo, dok ovo pišem, prošla su već četiri sata kako smo u Bosni, ali živog čoveka ne videh... Prvo su Borčani klali sve naokolo, posle smo mi uništili Borač. Njive su zarasle u korov, kuće popaljene. Plastovi sena stoje neditnuti. Sve je zeleno, Sutjeska šumi, ptice i muve, bumbari zundaraju, a ljudski glas se ne čuje. Leto 1942! Mnogo se krvi ovde proliło. Nema više ni suvonjavog seljaka Graovca koji je s Milijom Stanišićem bio u Foči i pravio plan za napad na Borač. Poginuo je, a Milija je ranjen. Topovi stalno tuku. Čuje se mitraljez iz daleka, kao da vetar začarlija. Jozo prima radio-telegrafiju. Ležimo pod jabukama, trešnjama, lipama, pored razrušene austriske karaule na divnoj livadi, kad me prekide Lola — idem da mu izvadim porciju iz mog ruksaka. Prvi obrok posle 15 sati. Drugarica Senka pokazuje desni. Prvi znaci skorbuta.

Preda mnom je Đidino pismo kojim javlja Marku na Šćepan Polju da je Anđa poginula. Hoću da ga prepisem neka ostane trag ovog tužnog dana:

Dragi moj Leko, uzeo sam na sebe da ti saopštim jednu bolnu, najbolniju vijest. Meni to pada teško što sam ti — smatram — najbliži. Ali baš zbog te bliskosti — to je najrazumljivije... Tvoj vjerni drug Anđa, koja te toliko voljela, a koja je zasluživala da je volimo svi mi — pala je junačkom smrću 11 juna kod sela Dulića (pravac Avtovac—Golijski Krstac), u borbi protiv četničkih bandi. Zajedno s njom su izginuli i mnogi drugi drugovi.

¹⁾ Backo-Bane — Bane Andrejev, student iz Makedonije, izdržao u Sremskoj Mitrovici 12 godina robije, danas ministar ruda.

²⁾ Melentije Popović, Mile Radosavljević i Ljubinka Milosavljević bili su pošli iz Foče u Hercegovinu i tamo ih je uhvatila neprijateljska ofanziva.

Ne mislim da te tješim. Niti si ti čovjek za to, niti su vremena za to. Ali hoću da kažem, da znam da ćeš i ovaj — najteži dosada bol — podnijeti čvrsto i mirno. Istina, Anđa je zaslužila da je žališ do vijeka. Jer ti ćeš naći možda druga u životu, možda ćeš s njim biti srećan — nikada čovjek to ne sme isključiti u životu... Ali Anđe, koja je tako bila predano tvoja, nećeš naći. Uprkos tome — budi i ovdje čvrst i postojan. Jer ne zaboravi — koliko ti gubiš u njoj, gubi i Partija i samim tim dijeli bol s tobom.

Druže Leko, na kraju nemam ništa da ti kažem. Ako bi ma čija drugarska ljubav mogla da ublaži ovaj bol — onda bi to bila moja i svih nas. Ja je danas osjećam za tebe utoliko više ukoliko je tvoj — pa i moj — bol za Anđom veći.

Tvoj Đido

12 juna 42

Malopre prođe ovuda Gojko Kovačević,¹⁾ đak iz Užica, 16 mu je godina. Sećam ga se iz Užica. Radio je u telegrafskoj centrali. Glas mu je kao u devojčice, pa kad bih zvao centralu nehotice bih mu rekao „drugarice“. Gojko jaše na konju. Desna butina mu je zavijena. Krv probila.

— Šezdeset nas je izbačeno iz stroja. Podilazili smo jednu stenu, a nas s boka. Anđa je pala pored mene. Silna je bila. Pribrana, išla je ispred nas sviju i samo govorila: „Napred, drugovi!“ Nekoliko je četnika ubila.

I ode Gojko, dete, sa suzama u očima. Ovo mu je druga rana. Prvi put je ranjen kod Sjenice.

Subota, 13 juni

Pokret. — Celu noć i dan je grmelo. Italijani i četnici navaljuju uporno preko Vrbe i Čemerna u nameri da nam preseku odstupnicu. Topovi stalno tuku, bacači, a posle podne dođoše i avioni. Naši drže Čemerno i kose Lebršnika. Druga brigada je dobila naređenje da se položaj održi po svaku cenu.

Posle podne dođe redak junak — Vlado Šegrt, doskorašnji komandant Severohercegovačkog odreda, sada komandant Operativnog štaba, jer su Petar Ilić i Miro Popara²⁾ nestali na Baba-Planini. Za politkoma je određen Čeco. Vlado daje utisak pravog borca — skroman. On je seljak iz Lastve, a partijac od 1936. Postao je legendarni junak. Prilikom zauzeća Lastve skočio je na tenk, vozio se na njemu punih 200 metara, dok posadu nije ubio iz revolvera. O zauzeću Borča veli:

— Dođem ja. Položaj još nije zauzet. Već tri posle podne. Dukica Graovac ranjen u nogu, leži, ali ceo dan puca. To je silan junak bio. Mnogo

¹⁾ Gojko Kovačević poginuo je 1943 godine kao kurir jednog bataljona Druge brigade.

²⁾ Drug Petar Ilić — general-major Petar Drapšin, uspeo je da se probije s Baba-Planine, ali Miro Popara i Pavle Kovačević bili su uhvaćeni »na vernu« od četnika u okolini Nevesinja i predani Petru Samardžiću, četničkom komandantu tog sektora. On je obojicu odveo Italijanima, koji su ih streljali. Grobovi druga Popara i Kovačevića nalaze se na nevesinjskom groblju.

je značio u Nevesinju. Kažem ja da se položaj mora zauzeti. Vele: „Siplje mitraljez”. Zviznem u pištaljku, mitraljez siplje, jurnem, za mnom pođe petnaestak drugova, a ustaše se razbežaše. Tu nam pogibe jedan, a pri pripucavanju preko dana, palo nam je sedam-osam drugova. Ista stvar s položajem u Lončarima!

Ovo Vlado ispriča prosto, zastajkujući. Na ruci mu zlatan prsten sa venecijanskim grbom i natpisom: „S. Marco”. To je pripadalo generalu Peridi Negriju koga su naši ubili kod Bišine. Junak pobegao pod auto, a jedan Nevesinjac istrčao, ubio ga i, usred najžešće vatre, odneo mu oružje i prsten.

Vlado smatra da se situacija u Hercegovini mora popraviti i pravilno veli da je jačanje partiskog rada glavni preduslov. On mi reče još jednu vrlo važnu stvar. Uhvatio je zimus kurira Draže Mihailovića koji je u zavojima na nogama nosio četrdeset pisama gospodina ministra emigrantske vlade raznim oficirima u Crnoj Gori, u kojima im daje instrukcije kako da nas napadnu. Ta su pisma otišla u Operativni štab. Krupan istoriski dokumenat.

Vlado je malopre bio na položaju na Lebršniku. Veli da Italijani vrlo precizno tuku; napadaju s bokova i vešto se prikradaju.

— Četnici su ih naučili da ratuju. Vrš stalno juriše. Imali su, do jednog sata posle podne, troja kola mrtvih, a mi samo jednog druga.

Predveče grmi. Pojačava se topovska vatra. Stari doleće na konju ljut: 250 ranjenika leži u Tjentištu na otvorenom polju. Ništa nisu jeli ceo dan.

Nedelja, 14 juni

Pokret. — Već drugu noć spavamo kod ruševina karaula pod lipama. i vočkama. Noćas nas orosi dobra kiša. Ustali smo u dva i trideset izjutra. Stalno grme topovi i bacači. Naši se herojski drže. Neprijatelj nije uspeo da nam preseče odstupnicu, ali je zauzeo važan položaj posle tri juriša. Glavni deo ranjenika je već prošao. I crnogorski odredi su blizu.

Krećemo u četiri ujutru! Idemo kroz kazan Sutjeske. Divljina. Grebeni kao razjapljene ovčije vilice. Tu nas uhvati krupan grad s pljuskom. Pokrio sam uši kapom da me led ne tuče. Kisli smo više od pola sata. U Suhu, razrušenu austrisku karaulu, došli smo mokri do kože. Tu je prolazila Prva brigada, jer na vratima razvaline piše: „Prva Proleterska Brigada”. Sreli smo Hercegovce. Dao sam Čeći košulju. Nastavljamo put kroz klisuru. Sada se širi. Iza nas prostrani Volujak, a pravo ispred nas Maglić, najlepší vrh koga sam dosada video. Odjednom izbija pred oči Tjentište. Divna dolina kroz koju protiče reka. Ali u njoj „kao da je čarobna ruka život zaustavila”, kako reče malopre Stari. Kuće popaljene. Samo zardali ekseri. Jedna provaljena buca. Žito proklijalo na pragu. Trava svuda zarasla. Uz nju visoka paprat. A svuda naokolo voće, voće: priroda bujna — ljudi nigde. Prosto čovek da zaplače od besa. Pravo je imao Marks kad je pre 100 godina pisao da će nas kapitalizam baciti u nečuvana varvarstva i grozote. Dido dodaje da mu ova dolina pruža strašnju sliku nego popaljeni i srušeni Beograd!

Idemo kroz nepreglednu livadu. U dnu pod drvećem naši ranjenici pod otvorenim nebom. Iskisli! U jednom kazanu skoro 100 litara mleka. Sada

će se malo okrepiti. Eno ga mali Gojko Kovačević. Tužan je. Pored njega poginula Desa Popović, studentkinja iz Užica.

Sretah tu Radovana Zogovića. Brije se. Ranjenici su napuštali Goransko pod teškom paljbom bacača i aviona. Svi su se spasli. I Đina¹⁾ koja je te noći rodila! Ali Voja Leković²⁾ je nestao. To je bio dobar, stari naš drug. Naišao je sa jednim sandžačkim bataljonom iz Liječevine prema Nedajnu na četnike. Tu je nastradalo preko 30 drugova. Voja nam je veliki gubitak. Došli su Voloda Knežević i Tršo-Rifat. Imaju sedam stotina ljudi. Preko 200 partizana i veliki deo partijaca ostali su na terenu.

Zastali smo na jednom brežuljku. Pravimo kolibe. Gladni smo. Nailazimo na neverovatno blago — na jagode. Pronašao ih Stari i sve nas pozvao. Za pola sata nabrao sam punu porciju i sve pojeo. Avion nas prelete. Nekako tromo. Skotna fašistička zver! Tukao je Suhu, onu razrušenu austrisku karaulu pored koje smo jutros prošli. Ubio je svega dve ovce. Predveče posle šest, opet dođe ta nezasita ajkula. Primetila je bolesnike, nekih 500 metara od nas. Pet puta se ustremljivala na 250 naših ranjenih drugova. Bacila je 15 bombi. Ranjena su dva druga. Bombe su pale na desetak metara od Đide, ali je samo zatrpan zemljom. Ima on sreće s tim bombama. Večeras doznadosmo za tešku vest. Nestao je i naš prvi narodni heroj, jedini živi čovek koji je tu počast doživeo — Petar Leković. Prilikom povlačenja kod Čemerna ostao je poslednji i nije stigao u naše linije. Misle drugovi da je poginuo!

Ponedeljak, 15 juni

Pokret. — Ustajemo u dva. Mrak. Jaka rosa. Bez doručka, napred! Opet kroz začaranu pustoš. Nigde kuće. Stari nailazi na malu vodenicu, skrivenu u potoku. Pokreće ručicu. Točak klopata prvi put posle godinu dana. Ovde su četnici harali. Idemo prema planini Trebavi. Po putu puno praznih čaura. I jedan kostur. Ovde su klali četnici i ustaše. Teško idem. Smeštamo se u šumu. Volujak i Maglić — kao na dopisnicama iz Švajcarske. Dobro je što smo rano pošli. Već u 7 sati naleće tromotorac. Traži nas na sve strane. Ne zna naš pravac. Misli da se povlačimo prema Čurevu ka Drini. Tamo je izručio bombe.

Došao je Marko. Na licu mu se čita kako je primio vest o Anđinoj smrti. Hvali Zlatarski bataljon. Heroji. Ističe jednog komandira koji se s Pive, pošto je neprijatelj zauzeo već sve prelaze, probio s teškim mitraljezom.³⁾ Jedna devojka u borbi s četnicima bila ranjena, ispalila poslednja tri metka i skočila u kanjon Pive da je četnici ne bi uhvatili živu. Zakačila se za stenu. Naši su je kasnije spasli i sad se oporavlja. Kakva bi čuda od hrabrosti mogla da učini ta sandžačka seljanka — da ima 50

¹⁾ Đina Vrbica poginula je 1943 godine, kao član politodela jedne bosanske brigade, prilikom prelaza reke Bosne.

²⁾ Ova vest o smrti Voje Lekovića pokazala se netačna. Za to smo saznali tek u aprilu 1945 godine, kada smo došli u dodir sa sandžačkim gerilcima.

³⁾ Ovaj drug se zove Halil Hadži-Murtezić, a po zanimanju je bio vrećar, pravio je vreće od kozje dlake za seljake iz okoline Nove Varoši. Drug Halil je prošao sve velike ofanzive našeg rata, jedan mu je brat junački poginuo, a on je danas potpukovnik naše vojske i zamenik komandanta Trideset sedme divizije. U toku rata svršio je nekoliko vojnih i političkih kurseva.

metaka.¹⁾ Jedan drug takođe skočio i držao čitav sat sebe i jednog druga za jednu granu nad Pivom (kako zna da bude strašna ova reka).

Dobro se pokazao i Vlada Rus — Mostoubica.²⁾ Poslednji je napustio most, a četnici su bacili preko 20 mina na njega. Valja zapisati i podvig Pante Pantića,³⁾ seoskog proletera iz Valjeva, borca u pratećoj četi. Poterao konje sa stvarima, a četnici udarili bacačima i mitraljezima. Jedan konj se otisnuo niza stranu s Markovim stvarima. Panta nije napuštao konje već zauzeo položaj i tu ostao sve dok mrak nije pao. Spasao je Markov ruksak i našao još jedan sa šest pari rublja.

Inače nam Darko donese sjajne vesti iz Bosne. Učitelj Grbić,⁴⁾ preobučen u bosanskog seljaka, s ustaškom legitimacijom, probio se od Šekovića i došao ovamo. Bosanci odlično stoje. Njihova brigada (VI) broji 800 ljudi. Osim toga imaju još 1500 ljudi pod svojom komandom. Oslobođena teritorija im je mala, ali se drže. Jedan domobranski bataljon se sprema na Romaniji da pređe na našu stranu. Inače teren od Romanije pa do nas čist. U Foči su bili ustaše i četnici, ali su ustaše najurile četnike. Bombardovale su iz aviona četnički deo Foče, s one strane Četotine.

Iz Srbije tužne vesti. Nedićevci vrše strašan teror. Nijedan seljak ne sme da ima više od jedne krave i deset ovaca.

Sve ove vesti unele su živost. Kuju se planovi. Svaki od nas ima jednu misao: Srbija! Ali poći ćemo tamo gde ćemo okupatoru naneti najveće gubitke.

Pred mrak opet — avion. Tuče negde oko Suhe. Dolazi Četvrti brigada s Pekom. Spasli su sve ranjenike. Herojski podvig. Srećem kod njih

¹⁾ Ime ove drugarice je Blaženka Vidović, a rodom je iz okoline Mojkovca. Kad su je drugovi sneli s litica Pive bila je teško ozleđena, ali se brzo oporavila prilikom našeg velikog marša za Bosansku Krajinu. Radila je kao bolničarka u Trećoj sandžackoj brigadi. Blaženka je prošla Četvrtu ofanzivu, a u Petoj ofanzivi ostala je su dva ranjena druga na Sutjesci. Nije htela da ih napusti već ih je vodila. Uspela je da prebaci oba druga preko Pive i Tare u Sandžak i ranjenici su počeli da se oporavljaju. Ali ih je sve troje ubrzo zatim zarobio četnički komandant Miloško Šiljak, poznati krvolok, koji je pobio mnoge naše drugove posle Pete ofanzive. Blaženka je predložila ovoj dvojici drugova — Izetu Čaviću i Ibišbegoviću da pobjegnu. Oni su odbili, iako su bili skoro sasvim prezdravili i mogli da se lako kreću. Onda je Blaženka sama pobjegla. Četnik Šiljak zaklao je oba naša druga, ali ga je stiglo partizansko zrno u oktobru 1944 godine u Sandžaku. Blaženka Vidović danas je živa i radi po omladinskoj liniji u Srezu bjelopoljskom.

²⁾ Vlada Rus-Mostoubica — pukovnik naše Armije Vladimir Smirnov, inženjer iz Užica. On se pridružio našoj vojsci u Užicu oktobra 1941 godine i pošao s nama u Sandžak. Bio je sve do dolaska u Beograd, 20 oktobra 1944, načelnik Tehničkog odjeljenja Vrhovnog štaba. Uništio je veliki broj mostova od kojih je mnoge ranije i sam podizao. Zato su ga dobri drugovi u šali zvali Vlada-Mostoubica. Drug Smirnov je mnogo radio na osposobljavanju železničke pruge u Bosanskoj Krajini. Izgradio je jedan veliki most između Jajca i Mliništa.

³⁾ Drug Panta Pantić prošao je sve ofanzive, vratio se u Srbiju krajem 1944. Zatim otišao u svoje selo, kod svoje porodice, i sada radi na terenu u Valjevskom okrugu.

⁴⁾ Ilija Grbić, poznati radnik u učiteljskom pokretu pre rata, stupio je u partizane još u Srbiji, u leto 1941 godine. Bio je komesar bataljona na Romaniji. Krajem 1942 uhvatili su ga četnici i doveli u Kalinovik gde mu je sudio major Zarija Ostojić, desna ruka Draže Mihailovića. Ilija Grbić je ubijen u Kalinoviku. Na gubilištu se držao junački. Poručio je dželatima: »Živeo naš Staljin! Mi ćemo pobediti uprkos svega što vi činite!«.

Mahina.¹⁾ Uopšte ga čovek ne bi mogao poznati. Omršavio za 40 kilograma, brkovi mu pobeledi — crnogorsko odelo.

Utorak, 16 juni

Pod bukvama ispod Treskavca. — Crni, Marijan, Zoran, Jurica i ja nismo sinoć napravili krov (donji deo kolibe lepo smo uredili), a u zoru kiša. Nema spavanja od tri. Posle ustajemo lomni. Opet kiša dok pravimo krov. Mokri kao miševi. Gladni.

Zoran se žali na skorbut. I Bogdan Novović. On i Melentije ljušte bukvu i piju sok. Vele da je dobro. Melentije naučio to u detinjstvu u Crnoj Travi, kad je ovce čuvao. Dobijamo po 175 grama brašna. Hleba nismo jeli već 7 dana — samo kačamak. Svi smo iscrpeni. I vojska takođe. Ljudi svaki dan u borbi — a hrana slaba. Skrob, meso, skrob, meso. Sve ćemo mi ovo otrpeti. Možda će još težih časova biti, ali mi smo navikli na sve: borbe, zimu, glad, pegavac, prelaz preko Lima usred zime, sada glad, skorbut. Prekalićemo se!

Već je zahladnelo. Odoh da spremam „Vesti” i slušam radio — skoro će pet sati.

Poslednja vest: Sevastopolj se odlično drži i ovog jedanaestog dana nemačke ofanzive.

Odlazim zatim s Melentijem do kujne. On se probio s Miletom i Ljubinkom uz strahovite napore. Dva dana i dve noći ništa nisu jeli posle napada na Baba-Planinu. Nekoliko puta su se probijali kroz obruč. Četnici su udarili na Operativni štab. O Miri Popari i Petru Iliću ništa se ne zna. Italijani su nadirali s velikim snagama, a tako isto i četnici iz Crne Gore.

Na brži razvoj procesa u Hercegovini delovali su nesumnjivo događaji u Crnoj Gori. Uopšte je Hercegovina jako vezana za Crnu Goru. Stvari ne treba posmatrati suviše crno. Šegrt ima ovde već 270 ljudi i stalno mu pristizu. U Hercegovini se može skupiti priličan broj ljudi. Pravilnim političkim radom, uz veće napore, moći će se ponovo povesti u borbu taj junački narod, koji je pokazao veliku upornost u borbi protiv okupatora.

Tek što sam završio sa Melentijem, radiotelegrafisti donose telegram od Bevca. Slovenci digli ustanak od Trsta pa sve do Kočevja! 1500 Italijana pobijeno samo prve nedelje. Ustanak otpočeo pre mesec dana. Veselje, graja.

— Tripud zdravo za druga Bevca!

Na svim licima radost! Junaci su naši Kranjci!

U tom dođe kurir iz Brigade. Dok sedimo u ovoj šumi „u kojoj bukve podupiru nebo nad glavama i stenjući povijaju se”, kako zapisa u svoj dnevnik Zoran — Italijani i četnici nalaze se svega na dva sata od nas. Po magli su izbili na katune kod Gornjih Bara. Iznenađili Prvu brigadu. Ona se već dva dana povlači bez hrane! Nismo u zavidnom položaju. Šalju se hitno patrole i pokret se određuje za dva izjutra.

¹⁾ Pukovnik Fjodor Mahin došao je u našu zemlju 1924 godine i bio je rukovodilac »Zemgora«. U partizane je stupio krajem 1941 godine. Tokom rata sarađivao je u »Vojno-političkom pregledu Vrhovnog štaba«, »Borbi« i »Novoj Jugoslaviji«. Danas je general-lajtnant naše armije. Druga Mahina su četnici dvaput zarobljavali — posle Treće i posle Pete ofanzive, ali je oba puta uspeo da pobjegne.

Sreda, 17 juni

Pokret. — Kad se čovek obrađuje dobrim vestima, ne može odmah da zaspi. Iako sam iznuren, umoran, zaspao sam tek oko ponoći. U jedan i po ustajanje. Ostavljamo našu kolibu oko koje smo se toliko trudili. Pala slana. Krećemo po mraku i posle dvesta metara gubimo kolonu. Crnom spada sedlo, zastaje — i ode veza. Posle pešačenja u krug od četiri sata, nalazimo se svi zajedno na 45 minuta odakle smo pošli. U nekoj smo lepoj šumi kraj Grandića.

Stari se vraća iz Sandžačkog štaba. Četnici se organizuju u ovom kraju. Spremaju se na nas. Uхватili su Čedu Plečevića s jednom grupom. Grbić, Živa Đorđević, Škorić¹⁾ i još nekoliko drugova se spasli. Grbić opisuje kako je to bilo. Crni nam saopštava da se spremimo za konačni skok. Sutra ćemo do najboljeg lovišta u zemlji — Zelengore — a posle u jednom skoku prekoputa Kalinovik, na severu Foča.

Grbić nam priča neke pojedinosti. U Hrvatskoj ustaše sklopile sporazum s četnicima u jednom delu Zapadne Bosne i na Ozrenu!²⁾ To je objavljeno preko ustaške štampe. U Sarajevo stigla jedna Pavelićeva jedinica koja je bila u Rusiji. Ustvari to su njeni ostaci. Od 1200 ljudi vratilo se živih 70.

— Nemci imaju dobru vojsku, odlično naoružanje, ali ih Rusi tuku! pričao jedan oficir jednom seljaku.

Danas smo izdali 140 broj „Vesti” sa specijalnim saopštenjem o ustanku u Sloveniji. Svaki od naših pet Slovenaca dobio je po jedan primerak.

Četvrtak, 18 juni

Šuma iznad Vrbnice. — Evo nas već drugi dan između Vrbnice i Grandića. Zima je, kao da nije leto. Fašisti hoće po svaku cenu da doznaju gde smo. Jutros su nam poslali avion u pet izjutra, ali nas nisu pronašli. Misle da idemo u pravcu Sandžaka pa izviđaju dolinu Sutjeske ka Bastasima. Inače, Prva brigada nije naišla na Italijane već na sitne četničke bande. Dan smo proveli u odmaranju. Ali se niko od nas ne oseća dobro. Noge teške. Glad! Danas jedemo poslednji ječmeni kačamak (170 grama na dan), a od sutra ćemo zob. Naravno, samo kačamak, jer hleb nema gde da se peče — sve kuće popaljene.

Večeras je došao Vlado Šegrt i doneo nove vesti o Hercegovini. Dobro. Njegov bataljon porastao na 330 ljudi i još će rasti. Vlado veli da su Italijani u Hercegovini vodili ofanzivu — upotrebili preko 10.000 ljudi. Bataljon će se pojačati i s radnicima iz Mostara. Konjički bataljon broji preko 500 ljudi. Melentije nam ispriča nekoliko zanimljivih stvari o Hercegovini. Među muslimanima dobro stojimo. U Mostaru je 80% muslimana uz nas. Sve atentate i akcije u gradu vršili su skojevci — muslimani. Oni su na italijanskom kamionu izvezli 20.000 metaka iz grada. Predali mu-

¹⁾ Drug Miloš Škorić-Stric, danas pretsednik Oblasnog NOO za Istočnu Bosnu.

²⁾ Prvi javni sporazum između četnika i ustaša sklopili su: učitelj Uroš Drenović, vojvoda Draže Mihailovića i bojnič Rataj, ustaša. Ugovor je sklopljen u Mrkonjić Gradu. Javno je objavljen u ustaškoj štampi u aprilu 1942. O ovome detaljnije u poglavlju o Bosanskoj Krajini.

niciju partizanima i vratili kamion. Inače Hercegovina je teško platila ovaj rat. Prvo su ustaše klale, pa posle četnici. NOO u Ljubuškom utvrdio je popisom da se broj stanovnika od 15.000 smanjio na 7.500. U čitavoj Istočnoj Hercegovini, s ove strane Neretve, sve su kuće popaljene koje pripadaju muslimanima sem Fazlagića Kule.

Danas nismo čuli topovsku paljbu. Italijani su se ulogorili s velikim snagama kod Življa, između Vrbe i Čemerna. Videćemo šta će dalje biti.

Petak, 19 juni

Šuma iznad Vrbnice. — Sinoć su došli Marko, Krcun i ostali. Ova naša koliba ispod bukve nalazi se na neobično prometnom mestu. Svaki čas prođe po neki od komandanata brigada. Ranjeni drugovi vraćaju se u jedinice. Naša se vojska odmara posle silnih napora. Samo s hranom slabo stojimo. Četvrta brigada je juče zaklala ždrepcu. Vele da je meso dobro, samo malo sladi. Jedva čekamo kad će biti željeni pokret, ali ćemo ovde ostati najmanje još dva dana. Pitanje ranjenika je rešeno. Svi su drugovi spaseni — sem devet u Izgorima.¹⁾ To su bili teški ranjenici. Četnici i Italijani su ih žive spalili. Tu je bio i Marinović, udarnik Prvog bataljona Prve brigade. Od 650 ranjenika, koliko je ovamo prebačeno, ostalo je svega 70. Oni se nalaze u Vučevu. Među njima je 20 teških, koji se moraju nositi na nosilima.²⁾ Ostali su lakši i mogu ići na konju i pešice. Samo rane teško zarašćuju. Godina dana gladovanja. Krcun je razgovarao sa doktorima da rana kroz pluća bez povreda sada zarašćuje za mesec i po dana, a ranije je bilo potrebno svega — 15 dana. I najjači čovek u pratećoj četi, Perić, danas mi veli da jedva pokreće noge.

Danas je Stari svečano proglasio osnivanje Četvrte brigade. Tom prilikom je održao ovaj govor:

Kroz tri dana navršava se godina dana otkako se vodi narodno-oslobodilačka borba, otkako je Komunistička partija Jugoslavije bacila svoj bojni poklič.

Prije godinu dana otpočele su borbe u svim našim pokrajinama, ponajprije u Crnoj Gori i Srbiji. Neprijatelj je mislio da će nas uništiti. Ali mi smo, svojim srcem i dubokom sviješću, osvajali pušku po pušku i naoružali se. Mi smo dali mnogo žrtava na polju otadžbinskog rata, ali nas neprijatelj nije uništio, jer se narod ne može uništiti. Jugoslavija se ne da pobijediti — njen herojski otpor čini je nepobjedivom.

¹⁾ Toga dana naša vojska je prenela oko pedeset teških ranjenika s Volujka preko Izgora za Suhu. U školi u Izgorima nalazilo se devet ranjenika na nosilima kad su četnici popa Perišića iznenadno izbili. Tu su bili kraj ranjenika drug Petar Lalović, danas potpukovnik i komesar divizije, drugarica Judita Alargić, radnica iz Novog Sada, danas na radu u Beogradu, i još nekoliko bolničarki. Oni su se povukli ispred četnika na pedesetak metara. Četnici su spalili školu zajedno sa svim našim ranjenim drugovima.

²⁾ Dvadeset teških ranjenika ostavila je kasnije Peta crnogorska brigada na čuvanje NOO u Vrbnici. Narod u Vrbnici sačuvao je svih dvadeset drugova, i kad su prezdrazili vratili su se u Crnu Goru. Neki su bili lečeni po šest meseci.

Ali, okupator je bio lukav. On je pronašao izdajnike naroda — vi ih svi dobro znate — počev od Koste Pećanca pa do Draže Mihailovića. Pa, i pored toga, mi ćemo pobijediti. Pobjeda će biti naša i ničija nego naša. Drug Staljin je rekao da će Crvena armija učiniti sve da u 1942 slomi fašizam. Treba, samo, da i ostali faktori izvrše svoju dužnost i svoje obaveze, i pobjeda je blizu. Mi smo se, silom prilika, našli ovdje iz raznih krajeva Jugoslavije. Odavde ćemo poći onamo kuda bude naredio Vrhovni štab — da uništavamo neprijatelja i oslobađamo narod. Naša borba biće teška. Mi ćemo često biti bez hrane, često i bez municije. Ali, mi ne smijemo padati duhom. Crvena armija i Sovjetski Savez su s nama, i mi se možemo ponositi što smo saveznici onih koji najviše daju i koji će najviše doprinijeti uništenju fašizma. Naš neprijatelj je tako strašan, da nema uslova ni prilika pod kojima ne bismo morali da se najžešće borimo protiv njega.

Pa ko je naš glavni, najstrašniji neprijatelj? To su okupatori i njihove sluge četnici i ustaše. U borbi za naše uništenje okupatori se najviše oslanjaju na naše unutrašnje neprijatelje. Petokolonaški elementi svjesni su svoje propasti u našoj zemlji. Oni vide da ih ne podržava niko drugi do okupator. I zato se zajedno s njim bore protivu nas.

Ali, ja vas upozoravam na jednu stvar. Svi četnici nisu naši neprijatelji. Vi ste ostavili, na primjer, u Crnoj Gori svoju braću, svoje drugove, svoj narod — i kada bi sve to bilo uz fašiste, to bi bilo fatalno za nas. Ne, svi oni koji nisu ovdje sa nama — nisu za fašiste. Oni su samo prignuli šiju, ali nisu postali svjesni neprijatelji oslobođenja naroda. Oni vole partizane i Rusiju, ali sklanjaju glave pred okupatorom. Mi ćemo im oprostiti njihov postupak, jer je on maslo našeg neprijatelja.

Ja vas uvjeravam da naši neprijatelji neće u Crnoj Gori dugo likovati. Crnogorci će ostati dosljedni svojim slobodarskim tradicijama. A i vi sami odvojili ste se od Crne Gore s vjerom da ćete se u nju vratiti kao oslobodioci. Naši neprijatelji misle da su nas ovdje opkolili. Badava tako misle; nas to ne treba da zabrinjava. Mi smo od samog početka uvijek bili opkoljeni — jer je čitava Evropa okupirana. A sem toga, mi ovdje nismo opkoljeni onako kako govore naši neprijatelji i zbog toga što je sva Jugoslavija postala ratno poprište, što je u dalekoj Slovenačkoj oslobođena povelika teritorija i što je narod u Hrvatskoj spreman da listom ustane protiv Pavelićeve strahovlade. Mi imamo puno razloga da duboko vjerujemo u nove pobjede, u konačnu pobjedu. Crvena armija nepogrešno i sigurno tuče njemački imperijalizam.

Htio bih da vam kažem nekoliko riječi i o savezu između Engleske i SSSR-a. Vas je možda iznenadio taj savez, jer se na sve strane priča kako „engleska politika nije iskrena”. U posljednje vrijeme čak se nekako smatra kao da Engleska i nije naš saveznik. Narod Engleske vidi u savezu sa SSSR-om zalogu svoje pobjede — i to ovom savezu daje veliki značaj. Potpisujući vojni savez sa Sovjetskom Unijom, engleska vlada obavezala se i pred engleskim

narodom i pred svim demokratskim narodima da će ispuniti svoje obaveze u borbi protiv njemačkih osvajača.

Sada se mnogo govori o drugom frontu. Taj front će se, zaista, na kraju krajeva otvoriti, jer Sovjetski Savez ispunjava tačno svoje obaveze, pa će tražiti da se ispunjavaju i obaveze prema njemu. Narodi Engleske i Amerike djelovaće da to bude tako.

U ugovoru između SSSR-a i Engleske govori se, između ostalog, da se saveznici, poslije rata i uništenja fašizma, neće miješati u unutrašnje stvari drugih zemalja. Mi naročito podvlačimo tu klauzulu ugovora, i napominjemo da se Sovjetski Savez nikada nije miješao u unutrašnje stvari drugih naroda, čak ni Estonije, Letonije i Litvanije.

Poslije ovog rata nema više Versalja kao 1918. To je nepovratna prošlost. Istina, o toj prošlosti sanjaju petokolonaši, ali narod je nikako ne želi. Oni koji su dali najveće žrtve u ratu, imaće i odlučnu riječ poslije rata. Ali, danas nije vrijeme da govorimo o tome šta će biti poslije rata. Danas smo mi u eri narodno-oslobodilačke borbe — svi mi bez obzira na vjeru, na stalež i na ubjeđenje — i to je glavna i najpreča stvar. Naša je dužnost da okupimo u svoje redove sve one koji vole svoj narod. To nas, opet, obavezuje da na sve gledamo što šire i što elastičnije. Naši ljudi počinili su puno grešaka, i neke od njih su nam se ljuto osvetile. Moramo se trgnuti. Mi imamo jedan jedini zadatak — da oslobodimo zemlju od okupatora i da uništimo petu kolonu. Ali, u borbi protiv pete kolone treba biti veoma obazriv. Naša kazna treba da pogodi prave krivce. Liniji narodno-oslobodilačke borbe treba dati više širine i gipkosti. One koji su još uvijek ostali neutralni, treba strpljivo ubjeđivati. Sve su to naša braća i sestre, i njih nije teško ubijediti u opravdanost narodno-oslobodilačke borbe.

Drugovi i drugarice iz Crne Gore i Hercegovine! Vaš put od početka ustanka dovde slavan je i ostaće kao svijetli trag u historiji naše borbe. Ali odavde, danas-sutra, krećemo u novom pravcu. Mi ćemo pronijeti zastavu narodno-oslobodilačke borbe, zastavu oružanog bratstva i jedinstva naših naroda kroz nove krajeve Jugoslavije. Mi ćemo onemogućiti one koji hoće da pretvore narod u svoj objekat pljačke. Mi ćemo nastaviti borbu protiv svih onih koji budu na strani okupatora.

Ovdje se sastalo pet naših brigada, skoro iz svih pokrajina Jugoslavije. Među njima treba da vlada bratstvo i drugarstvo, partizansko takmičenje u borbi i radu. Čvrsto bratstvo i neuništena ljubav vladaće među vama, jer vi ste narodna vojska.

Sada je u borbama za oslobođenje, prvi put u historiji Jugoslavije, kršteno oružano jedinstvo svih naših naroda. Petokolonaši su sijali sjeme razdora između naroda ove zemlje, a danas ga siju više nego ikad — da bi nas lakše uništili. Mi ćemo biti sijači bratstva među narodima. Kada budemo prolazili kroz nove zemlje, kad budemo dolazili u dodir sa ljudima drugih običaja, oni će možda biti nepovjerljivi prema nama, jer nas još nisu vidjeli na djelu, i nisu čuli našu riječ. Vi ćete svojim držanjem i ubjeđivanjem po-

kazati da ste vojska novoga kova; vi ćete tako steći njihovo povjerenje i razviti zastavu slobode i u krajevima koji je još nisu razvili.

Drugovi i drugarice! Još jednom vas upozoravam na teške trenutke koji nas očekuju. Bez odijela smo i bez hrane. Ali, pripremimo se da junački sve izdržimo.

Drugovi, ja sam ponosan što stojim na čelu vašeg Vrhovnog štaba, ja se divim našim borcima. Prošao sam kroz prvi svjetski rat, vidio sam Crvenu armiju, sibirske stepe i borbe sovjetskih partizana, — ali vam kažem da je rijetko naći većih junaka nego što ih imate vi u svojim redovima. Budite, dakle, ponosni! Budite ponosni što smo dostojni saveznici velikog SSSR-a, borci za slobodu Slovenstva i čovječanstva! Kada sam 1939 godine bio u Sovjetskoj Rusiji, tamo su mi rekli: „Pozdravite omladinu Jugoslavije i recite joj da je neizmjereno volimo.”

Drugovi i drugarice! U zajednici sa Sovjetskim Savezom, Amerikom i Engleskom, s demokratskim narodima svijeta, mi ćemo pobijediti i doći će svjetliji dani za nas.

Da živi Sovjetski Savez i njegovi saveznici!

Da živi drug Staljin!

Da živi naša herojska vojska!

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

Subota, 20 juni

Šuma iznad Vrhnice. — Probudio nas je italijanski tromotorac u 5.30. Leteo je 200 metara iznad nas. Bacaio je bombe i prvi put mitraljirao. Nije nam dao oka da otvorimo puna dva sata. Od tolike buke i galame — svega dve ovce nastradale. Suviše je gusta šuma da bi nas otkrio u ovim brdima.

Noćas je Molotov govorio. Mnogo smo muke imali dok smo govor uhvatili. Velike smetnje. Umnožili smo odmah govor.

Društvo nam se rasipa. Jurica i Krcun idu u politodele. Ukupno je 12 drugova otišlo. Zadatak im je lep i raznovrstan. Politodeli će budno paziti da se sačuvaju tekovine naše borbe. Sunce greje. Skupljamo se oko podne pod bukvom kraj izvora. Tu je kazan s čika Devom.¹⁾ jednim od poslednjih članova Mačvanskog odreda. Sve je ostalo izginulo. Srećem d-r Simu sa drugaricom²⁾; stoje u redu sa ulubljenim plehanim tanjirićem. Mnogo se izmenili. Glad je jaka. Ali se naši ljudi dobro drže, sem retkih pojedinaca. Nije šala. Sada primamo 100 grama zobenog brašna na dan — kutlaču kačamaka! Izguraćemo! Posle podne sastaju se štabovi svih brigada, sem Pete. Razrađuje se ratni plan. Dakle i mi odlazimo u ofanzivu. Dosta je ove teške defanzive. Uveče se šetam

¹⁾ Čika Deva, — Milan Belivuković, vodeničar iz Mačve, zamenik komandanta Mačvanskog odreda 1941, danas član ASNOS-a i AVNOJ-a, major naše vojske.

²⁾ D-r Sima Milošević, profesor Beogradskog univerziteta, jedan od govornika 27 marta, član Izvršnog odbora AVNOJ-a, ubijen od četnika posle Pete ofanzive, 1943 godine. Njegova drugarica Olga radila je u Hrvatskoj od 1943 do januara 1945, danas na radu u Beogradu.

s Đidom i razgovaramo. Verujemo da će se drugi front otvoriti ovog leta. Mi ćemo udariti Nemce u živac, okupljati vojsku. Mi više nismo partizani, već kostur jedne regularne armije. Svaki naš partizan, posle godinu dana ratovanja protiv deset raznih vojsaka (Nemci, Italijani, Mađari, Bugari, četnici, ustaše, domobrani...) sposoban je za komandira čete. Pitanje prehranjivanja vojske je krupna stvar. Ni narod nema. Uzimati na silu — neoprostiv greh. Kupovaćemo i gladovaćemo.

Nedelja, 21 juni

Šuma iznad Vrbnice. — Vreme se natuštilo. Nije baš prijatno u šumi. Jedva čekamo kad ćemo krenuti. Vele još dva dana. Tobruk je pao posle borbe od jednog dana. Situacija kod Sevastopolja teška. Rusi se opiru već 16 dana. „Krasnaja Zvezda” veli da je dosada uništeno sedam nemačkih i rumunskih divizija.

Učvršćujemo našu tatarsku kolibu, ali nam konji uvek preko noći pojedu lišće. Crni se ljuti i diskutuje s konjima kao da su ljudi. „Ma što pasete lišće kada imate tako divnu travu.” Ja iziđem i jednostavno konja ritnem. Prilično smo se uvašljivili. Nema blizu potoka da bismo se mogli oprati. A napolju spavamo već 12 dana. Nigde još kuće nismo videli.

Ponedeljak, 22 juni

Šuma iznad Vrbnice. — I navrši se teška godina. Kao danas sećam se onog divnog sunčanog dana u Toponici, kad sam s mamom i Olgom se-deo na Teferiču i diskutovao o ovom ratu. Vratili smo se na ručak i tad nam stiže od učitelja pismo (na kutiji od „Morave”): „Rusi napali Nemce”. Otrčao sam do radia i čuo prenos izjave Ribentropa. U tom trenutku bio sam i veseo i tužan. Veseo, jer će Crvena armija pobediti, tužan jer će se mnogo plemenite krvi proliti. To me sećanje i sada drži. Pobeda je tu; krvi se mnogo prolilo i još će se proliti. I Olga je pala! Ali, siguran sam da ćemo 22 juni 1943 dočekati na drugom mestu, a ne u ovim opustošenim i hladnim krajevima. Brzo ih napuštamo. Jutros me je Arso zvao da mu otkucam zapovest Starog za naš veliki marš na sever. Zavukli smo se nasamo. Posle mi je dao kopiju da je prepisem:

N. O. P. D. V.

Jugoslavije

22 juni 1942

8.00

Z A P O V I J E S T

(Sekcija: Gacko, Sarajevo, Konjic 1 : 100.000)

O neprijatelju nema podataka.

Pokret naših snaga otpočeće 24 juna 1942 godine. U tom cilju

NAREĐUJEM

- 1) Prva brigada prikupiće se do pred mrak 24 tekućeg meseca oko kote 1227 i jugo-istočno od ove kote (ovo mesto nalazi se oko 2 kilo-

metra južno od sela Jelašca). Obezbeđujuće delove isturiti na Veliki Rat, kao i na Kaćun Šumu oko kote 1405.

Pre dolaska glavnine na naznačenu prostoriju potrebno je uputiti pojedine čete da rasteraju četničke zasede na tom pravcu i obezbede razmeštaj i izbijanje glavnine.

Pravac kretanja do navedene prostorije izviđati. Izgleda da bi bio najbolji pravac kretanja: Zamršten, Viden, Konjske Vode, Ošlji Do, selo Jelašca. Blagovremeno putovođu pronaći.

2) Treća brigada prikupiće se pozadi, južno od Prve brigade, na prostoriji oko kote 1151.

Dolazak na ovu prostoriju pravcem: Grandići, Vrbnica, Velinovac, Viden, Konjske Vode, Ošlji Do. Dužina marša oko 9 časova, pa prema tome podesiti čas polaska.

Po dolasku na prostoriju oko kote 1151 potrebna su mala obezbeđenja u pravcu sela Jelašca, preko kote 1221.

3) Druga brigada prikupiće se do mraka 24 tekućeg meseca oko kote 1167 (jedan i po kilometar zapadno od sela Borijsa). Obezbeđenje isturiti: jednu četvu na koti 1132, manji deo do jednog voda, na Đurovo Brdo, a jednu četvu na koti 1090, kosa istočno od sela Jelašca.

Pravac dolaska na ovu prostoriju: Vrbnica, Balinovac, Lug — kota 1313 — Konjske Vode, Ošlji Do, Mehačka Česma, kota 1209, kota 1137 — kota 1167. Dužina marša oko 8 časova, prema čemu i podesiti čas polaska.

Istim pravcem, a pozadi Druge brigade, kretaće se naš Štab. Brigada će za naznačeni pravac kretanja uputiti do sedam časova izjutra 24 tekućeg meseca dve putovođe u Štab.

4) Četvrta brigada prikupiće se pozadi, južno od Druge brigade i to oko kote 1137, do samog puta. Pravac kretanja: Ljubinja, Mrčine Kolibe, Jezero—Lug, Konjske Vode, Ošlji Do, Mehačka Česma, kota 1209, kota 1137. Imati u vidu da na karti nije naznačen put od Uloga do Konjskih Voda. Prema tome ovaj deo puta treba izvideti. Ako na tom delu nema prolaza, onda pokret izvršiti preko Videna.

5) Prva i Druga brigada uspostaviće patrolnu vezu preko kote 1090. Veza sa Štabom kod kote 1137, gde da nam sve brigade upute kurire pošto oni budu upoznati s mestima štabova brigada.

6) Na mestima prenoćišta, odnosno predaništa, mogu se ložiti vatre samo za kuvanje jela, birajući zaklonjena mesta.

Svaki pokret vojnika ka obližnjim selima zabranjuje se.

7) Dobavku hrane iz zagorskih sela regulisaće drug čika Janko. Bez njegovog znanja od hrane se ne sme ništa nabavljati. Štabovi brigada će se postarati da dobiju nešto srebrnog i zlatnog novca za kupovinu hrane.

8) Pre polaska na marš nastojati da se obezbedi hrana, bar u mesu, za dva dana.

9) Stanovništvu zagorske opštine 23 ov. meseca uputiti priloženi letak.

10) S navedene prostorije pokret će otpočeti u 20 časova 25 ov. meseca i to:

Desna kolona: Druga brigada, Štab, Četvrta brigada, pravcem Đurova Brda, Vihovac, kota 1124, Mosorovići, Vlaholje, kota 1086, Premilovo Brdo, Djevojačko Vrelo, Vrhovine, Rađenovići, u čijoj će blizini biti predanak. Pokret s te prostorije biće verovatno oko podne 25 o. m., što će Štab regulisati na licu mesta.

Leva kolona: Prva i Treća brigada, pravcem kota 1120, Podkraj, kota 1001, Mjehovče, Božanovići, Premilovo Brdo, a oдавде pravcem koji je naznačen za desnu kolonu. Prenocište jugozapadno od Rađenovića.

Kolona koja prva stigne na raskršnicu Premilovog Brda biće čelna kolona. Nastojati da to bude leva kolona koja ima kraći put za pokret. U oblasti sela Rađenovića jedinice desne kolone smestiće se desno, a jedinice leve kolone levo, zapadno od ovog sela. Potrebna su neposredna obezbeđenja.

Verovatno je da ćemo 26 o. meseca po podne izvršiti pokret na prostoriji Čemernica—Tužina—Sirovica—Šuma. Ovo ćemo regulisati na licu mesta. Starešinstvu kadra saopštavati samo jednodnevne marševe.

11) Kod dnevnih pokreta paziti na osmotrenje iz vazduha, pa kretati se po manjim grupama (bataljonima). Jedinice treba da se kamufliraju, a zatim i sklanjaju na pojavu aviona.

12) Pri prolasku pored Kalinovika zadržati potpunu tajnost. Neprijateljski osmatrači sa automatskim oruđem verovatno se nalaze na koti 1187, 1138, kao i na Vranji Glavi. Kalinovačku posadu sačinjavaju oko 300 ustaških i domobranskih vojnika.

Stanovništvo oko Odžaka Bjelimića, jugoistočno od Visočice, jeste muslimansko, neprijateljski raspoloženo prema četničkim bandama, a verovatno i prema nama. Nastojaćemo da ovo stanovništvo neutrališemo — učinimo bezopasnim za vreme pokreta. Stanovništvo oko Rakitnice, Lukovac, Umoljani dosada je ostalo van događaja, pa nije verovatno da će pri našem brzom prolazu istavljati otpor. U protivnom i taj deo bismo morali likvidirati. U ovim grupama naselja nalazi se po 400—500 muslimana. Nastojaćemo da iz ovih muslimanskih naselja kupimo nešto hrane.

13) Znaci raspoznavanja.....!

14) Mere obezbeđenja i izviđanja regulisaće sami komandanti na terenu.

15) Pri prelasku puta kod Kalinovika obezbediti se manjim bočnim zasedama, udaljenim od mesta prelaza do 500 metara. Po prelazu kolona odeljenja će se sviti na začelja.

Komandant

Tito

Dakle polazimo! U našoj kolibi veselje. Crni mi kaže da razvijem jednu maramu. U njoj parčence hleba kao nafora i listić slanine. Doneo je Vojo Dimitrijević jednu krišku hleba i kajiš slanine, a Crni podelio na nas dvadeset.

Ceo dan je sipila kiša, vatre se ložile. Posle podne došao je Vlada Tomanović, zamenik Vlade Šegrta. Tomanović mi ispriča da u Mostaru atentat nije izvršen na Milana Šantića već na Radmila Grđića.¹⁾ Hercegovci ostaju ovde sa Petom brigadom i Čelebićskim bataljonom, a uhvaćiće vezu s Radom Hamovićem i Šestom brigadom.

Utorak, 23 juni

Šuma iznad Vrbnice. — Sutra ujutru krećemo. Napuštamo Maglić i Volujak, crnogorske planine koje gledamo neprestano od januara s raznih strana. Danas mi je Milutin dao davno obećani pregled situacije u Crnoj Gori. Evo šta o tome kaže:

Posle ustanka od 13 jula i italijanske ofanzive, situacija je počela da se popravlja u oktobru i novembru. Održavaju se zborovi i konferencije. Narod nije bio poplašen italijanskom ofanzivom. Čulo se za Srbiju. Dolazila „Borba” i Bilten Vrhovnog štaba. Dotle su postojali odredi po selima, a sada se stvaraju teritorijalni: Lovčenski itd. Zetski je imao dve do dve i po hiljade ljudi. Ali se nije živelo u odredima. Ljudi su stanovali kod kuća i spremali se za akcije. Rušene su komunikacije, držale se straže. Počinje s osnivanjem NOO. Proširivali smo odbore narodne pomoći. Krajem novembra izvedena je mobilizacija za Plevlja. Skupljeno je 3800 ljudi. A 27, 28 i 29 novembra počeli smo sa širokim akcijama. Porušeni su putevi Podgorica—Nikšić, Podgorica—Kolašin, Podgorica—Cetinje. Ometan je transport italijanskih trupa. Sve do 8 ili 10 februara te su komunikacije bile prekinute. Bilo je nekoliko borbi s Italijanima. Vršen je veoma živ politički rad. Koncem decembra nije bilo ljudi koji nisu bili obuhvaćeni radom.

*

Federalisti su od prvog dana bili uz okupatora. Oni su pripremali petrovdanski sastanak da proglase „Nezavisnu Crnu Goru”. U toj prvoj fazi, ostale partije nisu bile uz okupatora, ali su bile pasivne. Držale se poruke emigrantske vlade iz Londona: „Prerano je! Nije vreme!”. To je bio stav voćstva. U pojedinim plemenima — lokalne vođe su prilazile ustanku. Federalisti su naravno osudili ustanak. A voćstva ostalih partija sabotirala su ustanak, krišom huškala. Federalisti su još avgusta i septembra počeli da stvaraju svoju žandarmeriju — krilaše, naročito u Beranskom i Andrijevičkom sreću. Federalisti, to jest, krilaši, nisu mogli da zavedu vlast. Već koncem novembra okupator vidi da nema pomoći od federalista. Pirzio Biroli počinje da se oslanja na druge snage, na stare političke partije. Održava pojedinačne sastanke sa Cemovićem, Jelićem, Bakićem, Vešo-

¹⁾ Radmilo Grđić je kasnije otišao u Split gde je održavao vezu s Italijanima, a zatim u Opatiju. Posle kapitulacije Italije pobjegao je u Bari, a sada se nalazi negde u Italiji.

vićem, Mijuškovićem.¹⁾ Poziva ih da se bore protiv partizana s tim da će im posle dati vlast. Polovinom novembra četnici počinju da se organizuju u Vasojevićima — Lašić. To je grupa Draže Mihailovića. Još početkom oktobra prešao je bio neki Šošić u Srbiju gde se povezao s Dražom. Koncem novembra Dražin novi delegat dolazi s legalnim nemačkim pasošem na Cetinje i u Podgoricu. To je priznao četnik Kovačević uhvaćen u Grahovu. Koncem novembra počinje stvaranje ilegalnih četničkih organizacija svuda na oslobođenoj teritoriji, sem u Vasojevićima, gde su bile legalne. U toku decembra vodili smo žilave borbe sa okupatorom. Oslobodili smo Grahovo. Čitava Crna Gora, sem gradova, bila je u našim rukama. 7 januara Italijani su evakuisali Kolašin i Lijevu Reku, a 10 januara dolazi do prve otvorene borbe s četnicima.

Draža Mihailović je naimenovao Bajru Stanišića²⁾ za šefa u Crnoj Gori. Bajo Stanišić je do avgusta bio član naše Vrhovne komande. Posle je istupio pravdajući se bolešću. Nudili smo mu da bude zamenik komandanta odreda „Bijeli Pavle“, ali je izvrđavao. Odbio je da učestvuje na Ostroškoj skupštini. On 9 februara čini prvu otvorenu izdaju. Iznenađeno se povlači sa svojim ljudima na putu Danilovgrad—Nikšić i tako dozvoljava Italijanima da se probiju u Nikšić. Posle je s Italijanima i ugovor sklopio u Podgorici. Baš pre toga bio je suzbijen naš drugi napad na Vasojeviće. Treća mobilizacija je bila izvršena — Lovćen, Nikšić, ali su te snage morale da uguše pobunu u Bijelom Pavlu. Četnici su nas posle razbili kod Mateševa i zauzeli Kolašin 20—21 februara.

Ovo su glavne karakteristike tog drugog perioda. Zima je bila jaka. Nestašica hrane. Seljak nije mogao dobiti ni brašna, ni soli. Četnicima su silnu pomoć ukazali okupatori. Davali su im municiju, oružje; zajedno su vodili operacije. Dolazak Draže za ministra vojnog još više pomaže akciju Bajre Stanišića. Bajo je takođe održavao vezu s Italijanima preko svoje snaje i sina generala Ljube Novakovića. Četnici su dobijali pomoć i iz Engleske — avionima. Mi smo bili bez hrane i municije. Morali smo se povući. Ali, narod je s nama još i danas. Situacija će se popraviti. Sve će zavisiti od međunarodne situacije. Poraz Hitlera u Rusiji — pa će i stvari drukčije krenuti. Na terenu je čitava partiska organizacija, kao i veliki broj partizana — gerilaca.

¹⁾ Filip Cemović je jedan od glavnih pomagača Italijana u Vasojevićima. Izgleda da je poginuo. Milutina Jelića i Vuksana Bakića ubio je Zlatarski gerilski odred, 1942 godine, kada su išli u Beograd na Nedićev poziv. Luka Mijušković, iz Nikšića, pobjegao je u Albaniju s Italijanima posle kapitulacije Italije.

²⁾ Bajo Stanišić bio je komandant Draže Mihailovića u Crnoj Gori. On je 6 marta 1942 godine potpisao s Italijanima u Podgorici sporazum za zajedničku borbu protiv partizana. (Vidi faksimile na stranama 194, 195 i 196.) Pukovnik Bajo Stanišić je sve do jeseni 1943 verno služio Italijane. Kada je Italija kapitulirala, Bajo Stanišić je pokušao da pobjegne, ali su ga crnogorske brigade ubile u borbi kod manastira Ostroga zajedno s generalom Đukanovićem, komandantom »Glavne nacionalne komande u Crnoj Gori«.

ACCORDO FRA IL COMANDO SUPERIORE DELLE TRUPPE ITALIANE DEL
MONTENEGRO ED IL COMANDO DEI NAZIONALISTI MONTENEGRINI DI
PODGORICA E VALLE ZETA.

Il Comando delle Truppe Italiane nel Montenegro, previa autorizzazione dell'Eccellenza il Governatore, prendendo nota della dichiarazione e decisione del Comitato dei Nazionalisti Montenegrini di Podgorica e Valle Zeta per la lotta senza compromessi contro i comunisti ed il comunismo nel Montenegro, da parte sua s'impegna:

- 1) - A condurre la lotta senza compromessi, in cooperazione coi Nazionalisti Montenegrini, contro il comunismo nel Montenegro. A questo scopo il capo dei nazionalisti di Podgorica e Valle Zeta personalmente od a mezzo di delegati a ciò scelti deve essere in continuo contatto col Comando Superiore delle Forze Armate Italiane del Montenegro allo scopo di svolgersi azione comune;
- 2) - A fornire armi, munizioni, viveri, vestiari, calzature in quantità che sarà di volta in volta stabilita di comune accordo;
- 3) - A cooperare con le truppe ed i suoi mezzi coi reparti nazionalisti di Podgorica e Valle Zeta, secondo gli accordi prestabiliti con il comandante dei reparti dei nazionalisti stessi;
- 4) - A mantenere l'ordine nelle città, mentre questo compito nei villaggi verrà eseguito dai nazionalisti. Per quanto riguarda la sicurezza delle vie di comunicazione verranno presi accordi per la ripartizione dei compiti.

Con reciproco rispetto, fiducia e lealtà strettamente terremo fede agli accordi assunti.

Podgorica, 6 Marzo 1942/XI;

IL COLONNELLO
 CAPO DI STATO MAIORE
 (G. Pagnani)

G. Pagnani

Bozo J. Flančić

ODBORA CRNOGORSKIH NACIONALISTA IZ PODGORICE I DOLINE ZETE

sa svoje strane obavezuje se :

- 1) - Da će voditi beskompromisnu borbu protiv komunizma i komunistu u Crnoj Gori - tog najvećeg međunarodnog neprijatelja;
- 2) - Vođa Odbora Crnogorskih Nacionalista iz Podgorice i Doline Zete, Pukovnik Bajo J. Stanišić, bilo lično ili preko osoba koja on delegira, biti u stalnom kontaktu sa Glavnom Komandom Italijanskih Trupa u Crnoj Gori sa sve sporazume o izvođenju zajedničke akcije u borbi protiv komunizma u Crnoj Gori;
- 3) - Da će iz pokreta potpuno isključiti svaku politiku a jedino ostaje borba protiv komunizma u Crnoj Gori;
- 4) - Italijanske Trupe održavati red i poredak u varošima, a po selima ovaj zadatak ostavlja se crnogorskim nacionalistima. Što se tiče sigurnosti komunikacionih arterija, sporazumno će se podijeliti zadatke;
- 5) - Crnogorski nacionalisti bez obzira na konačni ishod rata, neće upotrijebiti nikad oružje protiv italijanskih trupa.

Uz uzajamno poštovanje, povjerenje i lojalnost striktno će se pridržavati primljenih obaveza.

Podgorica, 6. Cuzjma 1942.

IL COLONNELLO
CAPO DI UNO MAGGIOR
(U. Maggiore)
g. Mihailovića

Bajo J. Stanišić
voj. izbornik

Faksimili sporazuma koji je sklopljen između italijanskih okupatorskih trupa u Crnoj Gori i četnika Draže Mihailovića. Za četnike Draže Mihailovića sporazum je potpisao pukovnik Bajo J. Stanišić, 6 marta 1942 godine u Podgorici. Sporazum je sklopljen u formi zasebne obaveze glavne komande italijanskih trupa u Crnoj Gori na italijanskom jeziku (strana 194), i obaveze četnika Draže Mihailovića («Odbora crnogorskih nacionalista iz Podgorice i doline Zete»)-(strana 195).

Дража М. Баји;

Извештен сам да на територији старе Црне Горе влада корупција у погледу уличтавања комуниста и селенага, а нарочито на територији Никшићког среза.

Тако: недавна четници су ухапсили два Балетина, два опасна комуниста, у Ризанима, недалеко од Никшића. Један од ових комуниста пуштен је пошто вече када је и ухапшен, а другог залковца након три дана отади су комунисти у Стуби од националистичких четника.

Клаучер Националног затвора у Никшићу Крсто Милић, редом из Пјешиваца, у јулу ово године пуштен је у вече из затвора пет разбојничких осуђених на смрт, и са њима побјегао, а сви разбојнички требали су бити ојутра на јутра стрељани. Тај клаучер Милић дефиније упућен и данас кћи а народни суд и дело издајника и погубних приватника, након Уредбом није предат њиме оваквог случаја. Море сачекати крај рата, па у ореженим приликама судити му.

6. новембра тр. потписот разбојнички пуштено је из пенитенцијског затвора у Страноцима. Пустили су их бивши комунисти, а данашњи националисти. Вероватно је да неће ни ево бити никакве одговорности.

Активни народник Никола Милић четничког батаљона држи је доду пре мобилизацију у селу Шибаница, на комунистичкој.

Недавна четници у пуштак старе Црне Горе срећу су се и са разбојничким осуђеним на смрт, те нису пуштали једна на другога. Тај разбојнички случај догодио се у Шкој Гори и два пута у Будону.

Након прилике у Шкој Гори седам националистичких састаја се да једном комунистичком тројци и после ошоровања братски се растају и дају заверу да буде пуштају једна на другога.

Сви тога из ових орошаних старе Црне Горе траже да се отади над комплици Павла Ђуринића, изнедеати да се тако сузине брате постојања од комунистичког и да се он брзо брзо распусти са партијом.

Знам како вам као државни националисти овакви случајеви, теже надију да орде и колико вам је отади де тога да се убије сви елементи који су немилосрдно мучили најгорим мукама и убијали сви народ. Зато и сматрам да тога није довољно одлучности да предумете овоју досадану националну борбу.

Молим вас извести шта сте по предани случајевима предузели.

20. јануара 1943 г.

Михаиловић Дража
Др. М. Баји

A30

Faksimil pisma koje je Draža Mihailović uputio Baji Stanišiću. Iz ovog dokumenta se vidi da Bajo Stanišić nije pravio sporazum s Italijanima na svoju ruku, već sa znanjem i odobrenjem Draže Mihailovića. Sam Draža Mihailović u ovom pismu traži da se uzme na odgovornost ključar iz četničkog zatvora u Nikšiću (grad je u to vreme bio pod italijanskom okupacijom) koji je pustio na slobodu partizane osuđene na smrt od Italijana.

Važan je odnos između federalista i centralista. Na političkom i vojničkom planu nema jedinstva između četnika i federalista. Prve vodi Bajo Stanišić, a druge Krsto Popović. Italijani ovde igraju majstorsku igru. Jedan oficir drži vezu s Bajom Stanišićem, govori mu samo da uništi partizane, pa će posle biti stvorena Jugoslavija od 30 miliona. A federalistima: „Samo da smlatimo partizane pa ćemo onda centraliste”. Taj proces će se pojačati. Teror nad narodom, razvoj međunarodne situacije, razvoj borbe u drugim zemljama, snaga naše Partije u Crnoj Gori — to su elementi koje treba imati na umu pri proceni situacije u Crnoj Gori.

Danas mi Milutin reče da je ovih dana održan sastanak javnih radnika iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine, na kome je Draža Mihailović osuđen kao izdajnik.

Večeras u šest održan sastanak partiske ćelije. Govorio je prvo Lola o našem putu. Objasnio je zašto ne idemo u Srbiju. Sem nedićevaca imali bismo da se borimo sa Nemcima i nedinutom bugarskom vojskom. Mi ćemo poći u Srbiju pod povoljnijim uslovima. Zasad smo izabrali teritoriju između Zapadne Bosne i Hrvatske, to jest između Italijana i ustaša. Udaricemo na osnovnu nemačku komunikaciju na Balkanu: Zagreb—Beograd. Naš pravac bila je Istočna Bosna, ali je tamo narod premoren od rata, a i pitanje ishrane je teško. Na novom pravcu moramo silno politički da radimo, jer je to kraj kroz koji još nije prošla partizanska noga. Hranu ćemo kupovati. Imamo zlata, srebra i nešto kuna. Tako se sastanak uglavnom završio.

Večeras „Slobodna Jugoslavija” daje podatke o protekloj godini rata. Gubici: 10,5 miliona Nemaca prema 4,5 miliona crvenoarmejaca. Zaista, ruski narod daje nečuvjene žrtve. I to 4,5 miliona odgojenih u socijalizmu. Sevastopolj se drži. Na harkovskom frontu Nemci počeli da nadiru.

NAŠ VELIKI MARŠ

Sreda, 24 juni

Pokret. — Najzad dođe i čas polaska. Ustali smo u dva i napustili našu tatarsku kolibu. Zakasnili smo pola sata zbog apoteke. Penjemo se iznad Vrbnice i ulazimo u Zelengoru. Bukvi više nema. Sada preovlađuje jelovina. Šumsko preduzeće „Varda” podiglo je 1928 nove pruge kojih na mapi nema. Nailazimo na drvene barake. Mogla bi nam se smestiti bolnica. Svaki čas zastajkujemo, jer prolaze naši bataljoni. Pokret uglavnom ide po planu. Ponovo smo u šumi kraj nekog jezerceta. Pričaju drugovi o lepotama ovog kraja. Stari veli da mu potpuno kameniti predeo daje utisak izumiranja. Ova vegetacija označava život. Đido kaže da mu Zelengora liči na Hrvatsko Zagorje, kroz koje je prolazio 1934 godine.

— Sećaš se, Mošo, kad su nas vodili u Lepoglavu s kriminalcima, pa nam oni u mraku razlabavili lance? veli on čika Janku.

Stari pominje Savu Kovačevića — kako se sinoć raznežio kada su se rastajali. Taj je čovek ponikao iz naroda. Ne zovu ga partizani uzalud Čapajev. Naš rasan tip, plećat, neobično jak. O Savi postoje mnoge legende i narodne pesme. Evo jedne:

Mitraljeska vatra gori,
A iz tenka Sava zbori:
„Hajde napred partizani,
Skampa via Talijani;
Skampa via sinju moru
Ostavite Crnu Goru.”

Nastavljamo put. Idemo na visini od 1100 do 1200 metara — uglavnom šumskom prugom. Oznojili smo se dobro uz Konjsku Vodu. Tu je dole, u barakama, uhvaćen Čeda Plećević. Doznali smo da je predat Italijanima u Nevesinju. Ovde smo sreli Đorđa Govedaricu „Bugarina”,¹⁾ komandanta

¹⁾ Kapetan Đorđe Govedarica, komandant bataljona u Dvadeset devetoj hercegovačkoj brigadi.

Obaljskog dobrovoljačkog bataljona. To je bivši graničar. Crn, visok, u bugarskoj šubari. Ovaj dobrovoljački bataljon bio se rasuo, a sada se ponovo javlja. Ovde smo se odmorili dva sata, pa opet dalje. Nailazimo na Četvrtu brigadu. Priličan broj drugarica. Dojučerašnje čobanice, smelo s puškom pored muškaraca koračaju. Šinjele nose na glavi kao ranije vodu. Oko šest smo se najzad zaustavili na Borovoj Glavi, pet kilometara od Kalinovika. Začuli smo rafal puško-mitraljeza. To naše snage ulaze u selo Boriје, a petokolonaški elementi daju otpor. Smeštamo se u jelovu šumu. Lepša je od bukove, jer nije toliko vlažna. Ložimo vatru. Miriše na smolu, samo je žar od čamovine slaba. Smrkava se. Gola Lelija štrči na levo. Oko Jelašca, iznad samog Kalinovika, počinje borba. Četnici misle da smo slabi pa nas ne puštaju da prođemo. Još dan ranije smo im poslali letak. Boriја se bolje drži. Kurir dolazi i javlja da se tu predalo 40 ljudi s oružjem. Održan je odmah zbor i objašnjeno je narodu da ćemo kazniti one koji na nas pucaju, a onima koji nas mirno propuste — nećemo ništa i sve ćemo im platiti. Montiramo aparat i slušamo „Slobodnu Jugoslaviju“. Govori o lažima Glavnog ustaškog štaba da su partizani uništeni u Istočnoj Bosni, a nekoliko kilometara od nas — prašte puške. Spoljne odbrane Sevastopolja pale. 19 dana se već drže. Nemci na jednom sektoru harkovskog fronta koncentrisali 30 divizija, Navaljujemo panjinu na vatru. Jele huje. Pucnjava ne prestaje. Tako zaspasmo.

Četvrtak, 25 juni

Borova Glava. — Celu noć je pucalo. Oko dva izjutra začuo se i juriš. Gruvaju bombe. Mislio bi čovek sve izgibe. A ono nismo nijedan metak ispalili. To su četnici grubali da bi rasterali strah i — opravdali se pred svojim gazdama Italijanima. Jutros nas rano poseti jedan stari „Bregajac“. Leteo je prilično visoko i nije nas uznemiravao mnogo. Mi smo bili zauzeti divljom trkom za — ždrebetom. Pavle Savić i Milutin su ga uhvatili, četa ga zaklala, skuvala ga i pojela, a ono stiže stoka iz Boriја! Đido leži na travi i diktira Loli u pisaću mašinu. Rade brošuru o značaju sovjetsko-engleskog ugovora.

Situacija oko Kalinovika je zanimljiva. Iz Boriја i Jelašca se na nas pucalo iako smo poslali parlamentare i naročiti letak. Kad smo ušli u Boriје zaplenili smo imovinu one četvorice izdajnika koji su uhvatili Čedu Plečevića i predali Italijanima, kao i petnaestorice četnika koji su ga pratili u Nevesinje. Ostalim seljacima ništa nije dirano. Porodici Klarić slučajno su zaplenjena dva vola. Isplaćeno joj je odmah 1.800 dinara u srebru. Naš ukupni plen ovoga dana iznosi 4.500 metaka, a nešto žita i ovaca poslali smo našim ranjenim drugovima iz Pete brigade. Obradovaće se. Četnici pucaju ceo dan. Naši ne odgovaraju.

Sunce je. Divan dan. Oko podne dolete moderni italijanski bombarder. Nije bio ni 200 metara iznad nas. Ali, ni bombi ni mitraljiranja. Predveče se spremamo za pokret. Polazimo u 7.15. Izlazimo na drum Kalinovic—Foča, prvi susret posle 10 maja s civilizacijom — s drumom. Ulazimo u Boriје. Mrak. Ovce bleje, nepomužene krave muču, velike vreće kraj drumu, masa vojnika. Tu srećemo Kušića. Selo je na visoravni. Kuće raštrkane. Donose prvog ranjenika u ovom našem maršu. To je Užičanin Nikolić. Oko

jedan posle podne sa 1000 metara udarilo ga zrno iz mitraljeza kroz oba kuka. Svestan je. Umire. Tri druga i ja prenosimo ga malo iznad puta.

Deli se zob, pečena telad, kajmak. U 10.15 polazimo dalje. Kušić veli da četnici drže položaj kraj drumu za Trnovo i odatle tuku puško-mitraljezom. Ali vrlo netačno. Mesečina. Gazimo po mekoj ispaši. Vrtače kao grotla vulkana. Vetar donosi miris zrele trave. Idemo na 10 metara jedan od drugog — tiho. Najbolje vreme za razmišljanje. Misli idu svojim tokom: Istočni front, drugi front, kako li se naši drže u Hrvatskoj, šta je s mojima kod kuće. Oni su pod Nemcima. Više volim da oni znaju o meni, da sam živ, nego ja o njima. Jači sam i lakše podnosim neizvesnost. Rafal puško-mitraljeza u našem pravcu.

Jedan metak zafijuka više naših glava. Ode u bestragiju. Izbijamo na drum Kalinovik—Sarajevo. Čini mi se da u mraku ugledah kameni stub i na njemu broj 53. Ponoć je. Čitav sat gazimo drumom. Žice zuje. Telefon nismo pokvarili, da neprijatelj ne otkrije pravac našeg kretanja. Skrećemo u levo. Ulazimo u kamenjar. Vrtače. Konji padaju. Mesec zalazi. Zima. Sad mi je jasno ono narodno: „Pred zoru se mrzne.” Samo sam u vindjaci. Već pet sati kako ne sedam. Na nogama se odmaram. Kad bih seo — odmah bih zaspao. Sviće. Oblačno je. Jahorina se ispružila sa tri zuba na svojoj južnoj strani. Ispod jednog od tih vrhova leži selo Bogovići gde smo u januaru proveli nekoliko dana. Četiri. Naša kolona se ispružila. Ne vidiš joj ni početak ni kraj. Samo ova naša duga je oko 3,5 km. Kolona Druge brigade isto tolika. Prva i Treća brigada idu s one strane Kalinovika. Spuštamo se u Gvozovo Polje. Divno zeleno polje. Služilo je kao pomoćni aerodrom pre rata u ovoj divljoj Treskavici. Zelena Studenica, ponornica, juri. Ispod Vratla — gusta bukova šuma. To nam je cilj. 5.30 izjutra. Putovali smo deset sati i petnaest minuta. U Borijama smo se zadržali preko 2 sata. Prešli smo 22 kilometra. Uspona nije bilo naročitih. Put uglavnom lak.

Montiramo radio. Nemci prodrli do Ohte, zauzeli Kupjansk. To je pravac Izjuma. Sevastopolj se herojski brani. Hitler se probio 90 kilometara u Egipat. Tako su Nemci pravili ofanzive jula—avgusta 1918! Izdao sam jedan broj „Vesti”. Ložimo vatru. Pišem Dnevnik. Kiša udara. Kis-nemo pod bukvama.

Petak, 26 juni

Treći dan velikog marša. — Probudili me sunce i vetar. Razmišljam o istočnom frontu. Pravo je rekao Staljin da je neprijatelj jak i da će još biti teških borbi. Ali, rekao je takođe da će pobeda biti izvojevana. Nailazi Koča. Ispravlja neke podatke o borbama oko Kalinovika. Izgleda da su to komordžiske vesti. Beogradskom bataljonu nije se predalo 45 ljudi. Druga brigada nije vodila borbu već samo Prva. I to vrlo čudnu. Koča je došao pred Jelašac, izišao na brisan prostor i pregovarao. Četnici su još hteli nekako da ga puste u selo, ali ustaški žandarmi nisu dali. Pet minuta po njegovom odlasku opalili su iz mitraljeza. U dva je otpočeo napad. Trajao je svega pet minuta. Iz jednog i drugog sela četnici i ustaše pobjegli. Konfiskovana je imovina svih odbeglih. Onima s decom nije ništa uzimano. Deca nisu kriva. Bilo je tu mnogo zahvaljivanja. Četničkom komandiru Radu Puhalu sve je konfiskovano. To je petokolonaš — osuđen na smrt još zimus kad je Koča opsedao Kalinovik, jer je izveštavao Ita-

U ŠUMI IZNAD VRBNICE, 22 JUNA 1942, DRUG TITO DIKTIRA JEDNU ZAPOVEST

GRUPA BORACA
PRVOG HRVATSKOG
PROLETERSKOG
TALJONA KOJI JE
SLOBODIO PLITVICE
JEZERA U JUNU 1942.

NARODNO KOLO KOD
BRINJA, U LETO 1942.

NEPOSREDNO POSLE BOMBARDOVANJA DREŽNICE OD STRANE ITALIJANSKIH BOMBARDERA, JULA 1942. Otac porodice poginuo je od bombe

U DONJEM LAPCU (LIKA), JUNA 1942 PRVA PARTIZANSKA ARTILJERIJA U HRVATSKOJ DEJSTUJE NA NEPRIJATELJA. (Topovi su zaplenjeni od Italijana)

BATALJON »ADZIJA« U AKCIJI UNISTAVANJA ITALIJANSKIH KAMIONA KOI BRLOGA U JUNU 1942

STOJANOVIĆA IZ PRIJEDORA, TREĆI S LEVA STOJI NAJSTARIJI SIN MLADEN, KOJI JE 1941 PODIGAO NAROD KOZARE NA USTANAK

NARODNI HEROJ MLADEN STOJANOVIĆ
SVOJOM MAJKOM

Mladena Stojanovića mučki ubio 15 aprila 1942, u bolnici u Jošavki, komandant četničkih odreda za Bosnu Radić

lijane kolike su naše snage i gde su nam položaji. Posle je poslao Koči jedno pismo koje donosim u celini:

Dragi Kočo,

Zašto si ovako postupijo. Zar si moro uzeti moj mal. Druže Kočo, znaš liti da sam ti ja bio naj verni za taj pravac borbe mene su već Italijani ma za ovakve stvari 2 puta tužili i što se nadam daću ured biti pozvan na streljanje.

Ja sam sinoć pitao u 9 časova i odma sam tebe tražijo ali te nisam mogao naći već sam išao na Boriye drugu Đuriću Ljubi i sa n'jim sam ostao od reda ću vam na zgodan način izlaziti u susret i rekao je daće te obavestiti.

Druže Kočo već je nedelja dana od kako te tražim da se sporazumemo. Kada ćemo?

Drugarski pozdrav
P. Rade¹⁾

Koča je krenuo sinoć u devet. Neprijatelj je iz Kalinovika tukao Treću brigadu kad se razdanilo. Koča veli da je moral u Prvoj brigadi odličan. Samo zdravlje slabo. Svaki dan poneki propljuje krv. Seljaci pričaju da nas je prošlo 100.000! Sad će dva po podne. Žurim se na radio!

Četnici pravi lešinari. Kad su Prva i Treća krenule oni za njima pojurili. Pucali su iz daljine i ubili Đidinu sestru od strica, Stanu Janketić, iz Treće brigade. Naši su ih posle sačekali u zasedi. Ubili su 22 četnika, a deset ranili.

Oko pet sati pojavi se moderna „Savoja”. Leti nisko. Ušla nam je u trag. Bombardovala je Veliki Ručnik, odakle su nas četnici tukli puškomitraljezom prošle noći. Neke su bombe padale na kilometar i po od nas. Posle je nastalo dugo mitraljiranje.

Subota, 27 juni

Četvrti dan. Italijan hirurg napravio jutros lepo iznenađenje. Umakao je po drugi put. Pošli smo oko 7.15. Brzo smo se popeli na Vratlo, granicu Hercegovine i Bosne. Vrlo lep pogled. Dole put Kalinovik — Sarajevo kao bela traka. Na dnu Trnovo. Teren je jako ispresecan na zapadnoj strani. Vrtače pokrivene šumom. Ovde nas vodi jedan od prvih partizana s Romanije, siromašni seljak Vojo s Glasinca.²⁾ Pozna je sve staze i bogaze na Treskavici kao svoj dlan. U mirno doba, kao i stotine drugih seljaka bez zemlje, bavio se „eškijom”, prenosio je duvan iz Hercegovine. Baš je ovim stazama prolazio. Pokazuje mi na Vratlu jednu stenu:

¹⁾ Posle prolaska glavnine naših snaga pored Kalinovika u Radi Puhalu nastao je dubok preokret. On je počeo da pomaže naše gerilce u tom kraju zajedno s Milom Elezom, iako je u to vreme sam Draža Mihailović sa svojim pomoćnikom. Zarijom Ostojićem, živio u Kalinoviku. Četnici su primetili da Rade Puhalo i Mile Elez rade s partizanima, pa su ih jednog dana mučki ubili. Poslali su ih kao kurire za Srbiju, a usput su im postavili zasedu i pobili ih. Rade Puhalo i Mile Elez žive u dobroj uspomeni kod naroda oko Kalinovika.

²⁾ Vojo Bjeković, iz sela Ozarkovića na Glasincu, od leta 1942 stalno je bio u pratećoj četi, a kasnije u pratećem bataljonu Vrhovnog štaba. U Petoj ofanzivi čuvao je i sproveo konja druga Tita, »Mieu«, veliku belu kobilu. Danas je Vojo potporučnik Oficirske čete maršala Tita.

— Tu mi je drug poginuo. Sačekao ga finans. Išli smo u grupama 70—120 ljudi. Put je trajao od 7 do 13 dana sve preko planina, a zarađivalo se po 2000 dinara mesečno, išlo se u zatvor, ponekad i ginulo.

Nailazimo na jednu malu planinsku kuću. Naravno, spaljena do temelja. Setih se planinske kuće na Kopaoniku, Vidove Gore na Braču, Kredarice na Triglavu. Dok sam o tome razmišljao odjednom naleteše tri „Savoje”; izručile su dvadesetak bombi u šumu u kojoj smo jutros bili. Dvapat su ovo ponovile.

Zašli smo na teren gde ima u selima ustaških elemenata. (Rakitnica i Bjelimići, a u Ledićima nekakva ustaška straža). S četnicima smo završili u prvoj etapi puta. Stigao je i onaj bataljon koji je predao hranu Petoj brigadi. Jednog seljaka u ustaškoj kapi uhvatismo u šumi. Sela se nalaze na sat i po odavde. Poslali smo pismo tim selima da mi idemo svojim putem i da ih nećemo dirati.

Smestili smo se kraj ruševina planinske kuće. Umoran sam. Vele da je to planinska bolest. Na visini smo od 1.700 metara, a organizam je iscrpen. Danas smo prešli svega 7 km. I to je dosta s obzirom na slabo fizičko stanje boraca.

Nedelja, 28 juni

Peti dan. — Nekoliko reči o sitnicama: odmoru, hrani i komori.

Sinoć u ovoj rupčagi, na maloj livadici, opkoljenoj bukvama — magla. Onda kiša. Mi spavamo pod bukvom. Nemamo šatora. Vatra jedva tinja. Hartija ne može da se zapali od silne vlage. Robijaški reumatizam i partizanske rane — bole. Koleno mi seva. Kiša rominja uporno i probija guste redove bukova lišća. Već je 10.30. Navlačim ćebe na glavu i pokušavam da zaspim. Zima. Vlaga. Prve kapi probijaju i ćebe. Budim se oko dva. Od vatre ništa. Ležim u rupi. Poda mnom voda. Nada mnom teško mokro ćebe. Vaške neumorno grizu. Naokolo testo — mrak i magla. Kao da sam na dnu okeana. Ali umor traži svoje. Još sat prevrtanja. Predmeti se pomalo raspoznaju. Prekoputa čika Janko već raspalio vatru. Tu dolazim na razgovor. Doneo sam i komadinu sirovog goveđeg mesa koju smo sinoć dobili za današnji pokret. Režem je na kriške, stavljam svaku na stenu, i tucam kamenom da omekša. Čika Janko mi pokazuje kako treba meso spravljati. Baciš parče na krupnu žar od bukovine i posle nekoliko trenutaka dižeš meso i odmah ga jedeš dok je toplo. Tako se sačuva sok. Nabrali smo divljeg luka sremuša, pa ga jedemo s poluživim mesom na kome se zadržalo po koje parče uglevlja. Smeh. Sušimo se. Šta ćemo drugo raditi, nego smeјati se. Mi smo ljudi vedre prirode i na dnu okeana...

Hrane vrlo malo. Veliki napori. Opšta izgladnelost. Ali, svest! Sramota je za partizana da mu je glavna tema — jelo, sećanja šta si jeo pre pet, pre četiri, pre tri, pre dve godine. Ali i glad! Hoćeš-nećeš — opet ti jelo iziđe pred oči. Čekaj. Trgneš se. Kraj kazana sinoć dug red — supa bez soli i kašika ječmenog kačamaka. Nisu svi ljudi podjednako svesni. Nađe se pojedinac kome trbuh govori, a ne glava. To su kod nas bele vrane. Sećam se četničkog štaba u Ljuljacima — kraj oktobra 1941. Kako se grabilo! Da su četnici u današnjoj našoj situaciji — revolver bi vadili jedni

na druge. Ali, moramo se truditi da to pitanje jela još bolje rešimo. Ne da ne smeš govoriti da si gladan, nego ne smeš ni misliti na jelo. U ovim najsudbonosnijim časovima zaista je glupost zavirivati da li je onaj dobio kašičicu kačamaka više ili manje.

Teško se pešači. Gde je ona moja forma kad sam po brdima išao po 6 km na sat. Sada jedva 2! Svi nemamo konje. Među nama je dosta slabih ljudi, koji su po 10—12 godina tamnovali u Mitrovici, drugova koji su na samrti bili od tuberkuloze. Za njih sat jahanja mnogo znači. I u tom pogledu vlada kod nas pravo drugarstvo. Ali, eto, noćas neki kuriri iz komore Četvrtre brigade došli na našu livadu i pokupili 17 konja. Titovog konja i Markovog Micka — pod samar. Mislili su da je to deo plena iz Borija. Jedva se nekako objasnismo.

15.30. — Spremni smo za pokret. Pišem pod bukvom. Kiša opet sipi, neka mi se izvini za stil. Polazimo na najduži marš, 16 sati neprekidno. Treba da izbijemo negde iznad Sarajeva, kod Igmana. Na putu su nam sela Ledići, Rakitica... Juče smo im poslali pismo da nas ne diraju. Mi njima nećemo ništa. U protivnom — borba. Rok je bio jutros — u 10! Međutim, pala magla pa se ne vidi ni 20 metara ispred nosa. Ta sela smo blokirali. Biće pucnjave. Ostale novosti ukratko: sve su snage skupljene, od jučerašnjeg bombardovanja ništa. Izgleda da je onaj hirurđ Italijan pobegao u Kalinovik, obavestio Mostar telefonom gde smo, a fašisti dojurili, istresli bombe i okrenuli natrag. Da su malo gledali — uhvatili bi čitavu Četvrtu brigadu na čistini. Druga brigada nema sreće. U 8 časova povukli zasedu sa drumu Trnovo—Kalinovik, a u 10 časova naišlo iz Sarajeva deset domobranskih kamiona. Samo u jednom vojska. A ceo bataljon bio u zasedi. Ništa! Biće dana za megdana. A sada moram da završim Dnevnik. Zoran viče: „Hajde, pakuj, dosta je!”

Ponedeljak, 29 juni

Šesti dan. — Čim smo krenuli, juče posle podne, počela je sitna, dosadna kiša. Magla. Prolazimo pored dva jezerceta. Ne izgledaju mnogo lepa. Imaju neki rogoz s kraja. Penjemo se sve više. Gazimo po snegu. Čika Čosić uzvikuje: „Pazi, molim te, gazim sneg o Vidovdanu kao da je Sveti Sava.” U udolici kuvari žurno čiste kazane. Tu srećemo Lekića, zamenika komandanta Prve brigade. Veli da je juče sa 200 metara pokušavao da pregovara s milicijom iz Dujmovića, ali nisu hteli uopšte da razgovaraju. Mi ćemo se pokazati kao prava narodna vojska. Nećemo im uzeti 400 volova i 120 konja koje smo našli kraj ovih jezera.

Kiša malo stade. Idemo preko kamenjara. Stenje, vrtače. Pomalo trave i kleka. Na jednoj uzvišici čeka bataljon Druge brigade svoju bolnicu. Nosi se i jedan teški ranjenik — komandir, koga je 26 juna zakačilo parče avionske bombe. Zima. Vojo s Glasinca zapalio vatru bez hartije, s mokrom klekom. Drvo je zasekao nožem u listiće tanke kao papir i potpalio ih. Tu stojimo više od sata. Opet kiša. Sve je na meni mokro. Dnevnik stavljam pod košulju. Teren kamenit i blatnjav. Komora herojski napreduje. Mrak je potpun. Magla. Zima. Blizu smo vrha. Vojnici u grupi-

cama čuče i greju se. Drže položaj. Vatra se primećuje tek na pet metara. Onda prolazimo pored samog vrha Treskavice, 2088 metara. Skoro je deset. Počesmo da se spuštamo niz strminu prema kojoj je Likit kod Krstaca na Pivi obična igračka. Pešak jedva silazi, a kamoli konj s radio-stanicom! Ide se. Kiša ubija. Vetar ne prestaje. Poruke jure s kraja na kraj kolone: „Ide li komora?“ — „Lakše!“ — „Tovarni konji, pazi!“ Kao akrobate spustili smo se niz Treskavicu i izbili na Poljica. Trava meka. Prokisli i prozeblji, ali veseli. Prešli smo Treskavicu. Neki igraju kolo da se ugreju. Kilometar odavde je šuma. Tu smo naišli na Peru Četkovića, komandanta Lovćenaca. Veli:

— Veze nemam. Ne bih vam savetovao da idete dalje. Noć je. U šumi se put ne vidi, a selo Dujmovići na tri četvrti sata odavde! Nego prenoćite u šumi.

Lovćenci, zgrbljeni, čuče kraj vatre. Pišti sirova bukovina, dim štipa za oči, uvlači se u nos i grlo, a kiša samo sipa, sipa. Sedim u blatu. Samo mi se jedna noga greje. A minuti dugi kao satovi. Konji skamenjeni. Ne miču se na pljusk. Nigde grane da se zaštititiš. Vlaga — sve probija. Jedanaest, dvanaest, jedan, dva... Menjam vatru. Sada grejem i drugu nogu. Stojim. Odjednom san me zaljulja i zamalo što ne padoh u vatru. Misli idu svojim uobičajenim tokom: Sevastopolj, kad će drugi front, napad na prugu Sarajevo—Mostar. Tako vreme najbrže prolazi. Odjednom se setih do najsitnijih pojedinosti kako me je Olga dočekala jednom kad sam bez kaputa pokisao. I onaj čaj, i suva košulja, i ćebe — iziđoše mi pred oči. Činilo mi se da će se to i sada dogoditi...

Kiša sve jače udara. Lovćenci spavaju zgureni. Koliko su noći oni ovako proveli! Zaista smo mi velika vojska... Tri sata... Počinje da se beli. Kiša neće da stane. Odlazim do Marka. Grejem se na njegovoj vatri koju je on pred zoru naložio i uspevam da presvučem košulju. Razdanilo se. Već dvanaest sati bije nas kiša. Nailazi Druga brigada s bolnicom. Ranjenik je spušten niz Treskavicu. Čuvaju partizani svog komandira. Spustili su nosila, a on posle nekoliko minuta izdahnuo.¹⁾ Polazimo niz šumu. Idem, idem, pa tresnem o nekog. Spavam na nogama. Prokleta kiša stade, najzad, oko osam.

Idemo blagim terenom, šuma, pašnjaci. Najtežu noć u dosadašnjem partizananju provedosmo.²⁾ S desna ugledasmo seoce — Dujmovići. Još pola sata i — Ledići. Tipično bosansko selo sa šiljatim, crnim, drvenim krovovima. Selo živo, selo s ljudima, posle tri nedelje pustoši! Prolazimo pored žita, pored bašte: kupus već otkočio, pasulj, konoplje. U selu vreva. Žene u pelengirama na vratima stoje. Tamo partizani kuvaju ručak. U jednom koritu — sir. U štabu Četvrte brigade Đido u — kaputu ustaškog žandarma. Opet se trampio.³⁾ On je juče bio s Četvrtom. Dočekali su ih ustaše kod Ledića, a Dujmovići — njih trideset — udarili našima u leđa.

¹⁾ Ovaj se drug zvao Petar Radovanović, iz Užica, komandir jedne čete u Četvrtom bataljonu Druge brigade.

²⁾ O prelazu preko Treskavice dugo se govorilo kao o najstrašnjoj noći. Posle Četvrte i Pete ofanzive izbledele su patnje ove noći.

³⁾ Kod partizana je bio običaj da s dobrim drugovima menjaš konja, pušku, revolver, muštiklu, čizme, odelo...

Crnogorci se nisu obazirali na Dujmoviće i najurili ustašku stražu iz Le-dića. Četvorica su ubijena, dvojica zarobljena. Jedan je bivši jugoslovenski žandarm, a drugi bivši graničar. Ostali pobjegli put Sarajeva. Zaplenjen bacač sa 40 bombi, puško-mitraljez, 20 pušaka, 1200 metaka, 25 kilograma šećera i bogata arhiva. Ustaše su streljane. Narod priča da su čuli za nas: „Skupilo se 4.800 partizana kod Zagorja”.

Produžujemo za Prešjenu. Ljudi se jedva vuku. Bliži se podne. Dva-deset i četiri časa od posljednje tople hrane. Moma Đurić, komandant straže, lakoatletičar, čovek viši od mene — pada u nesvest. Ima slabo srce. Na samom ulazu u selo nailazim na Ferida Čengića. Tu je i Rade Hamović. Ostalo im je osamdeset ljudi. Na Igmanu su. Jedan ustaški izviđački avion nas traži. Najzad, uđosmo u kuću, prvi put posle dvadeset dana. Kraj ognjišta sedi seljak Drago Šaovac, zvani Žurgo:

— Dižemo se opet! Već je srušen most kod Kijeva! Ja sam bio šest meseci kod partizana, pa se uklonih kad Levanta (italijanska divizija) naiđe.

Još petnaest ljudi dođe. I oni se vraćaju u šumu, u partizane.

Čitavih pola sata prao sam na izvoru blato sa pantalona i cipela, oprao svoje rublje. Umio sam se prvi put posle šest dana. Jozo montirao radio u jednoj sobi u kojoj treba da spava nas sedamnaest i deset domaćih. Radio progovorio.

— Ja kolišni je čovjek kad se može zavući u taj sanduk! veli Staka, dobra majka. Sin joj je u partizanima, Mladen Ljubojev, ali se nije javljao od Uskrsa. Staka mi okrpi čarape, uši gaće. Pita me otkad se kući nisam javio. Kažem joj od Ilin-dana prošle godine. Vidi da i druge majke kao ona brinu. Pred odlazak ona mi stavi u džep parče hleba.

Prešli smo oko 25 kilometara. Treća brigada ušla u Dujmoviće. Tamo nema nikog. Sve je pobjeglo. Sušimo se oko ognjišta. Dolazi jedno momče. Jutros bilo u Sarajevu. Svega četiri sata odavde. Tamo se uzbuna napravila zbog nas. Mnogi muslimani pobjegli sa stokom. Jedan kafedžija traži srpske pare! Glad u gradu. Vojnici prodaju hleb po 70 dinara. Inače Italijani otišli.

Utorak, 30 juni

Sedmi dan. — Lola ponovo odlazi u „civilizaciju”.¹⁾ Mi krećemo sutra izjutra, u dve kolone. Druga i Četvrta udaraju preko Igmana na Hadžiće, a mi s Prvom i Trećom pored Bjelašnice na Ivan Sedlo, pa na Bitovnju. Napad na prugu biće izvršen iste noći. Pruga će biti uništena na dužini od 45 kilometara. Marš nam je dosta težak. Oko 50 kilometara. Preći ćemo ga u tri etape. Danas smo se prilično odmorili. Treća je ušla u Rakitnicu skoro bez otpora. Zaplenili smo važna ustaška dokumenta. Čim budem imao više vremena, uneću ih u Dnevnik.

Sreda, 1 juli

Osmi dan. — Evo ležim između dve stene na travi u selu Lukovcu. Put smo prevalili za četiri sata. Nešto oko 15 kilometara. Naši su ušli

¹⁾ Lola Ribar se spustio na Ilidžu, a zatim je ušao u Sarajevo, odakle je produžio vozom za Zagreb. Tamo je ostao tri meseca, pa se vratio u Bosansku Krajinu gde se nalazio Vrhovni štab.

sinoć bez otpora. U selu je zatečeno 7 muškaraca. Ostali su pobjegli s oružjem. Inače Lukovac se nalazi na divnom mestu. S jedne strane Bjelašnica, na jugu Treskavica (vidi se oštra strmen preko koje smo se spustili one noći), a na zapadu Visočica. Na visoravni — šume, pašnjaci, reke... Selo je bogato — nešto od sebe, a nešto (više) od pljačke. Naše jedinice su se svuda dobro držale. Zatičemo jednog starog muslimana koji se žali:

— Odnijeli mi sve sudove!

Stari mu veli:

— Sve će ti se vratiti, čim skuvaću ručak.

— Živjeli dobri ljudi! Živjeli! — uzvikuju neke hanume.

Čiča Janko je izdao oštra uputstva svim brigadama o postupcima pri prolazu kroz sela. Treba čuvati čast partizana. „Narod je voda, a partizan riba. Riba bez vode ne može.” Taj princip kineskih partizana i kod nas važi.

Danas ćemo umnožavati Đidinu i Lolinu brošuru o englesko-sovjet-skom paktu. Prepisaću nekoliko ustaških dokumenata dok ne stigne komora sa gestetnerom.

4 oružnička pukovnija. — J. S. Br. 1804 dostavlja svim jedinicama naredbu Povereništva za uspostavu javnog reda i poretka u N. D. H. iz Banje Luke broj 231 od 20-XI-1941.

Prvo se poziva narod da se vrati kući iz šuma s obećanjem da mu ništa biti neće, pa se dalje veli:

Velika većina pobunjenika odbjegli je u šume zato, da spase goli život pred klanjem i zvjerstvima pojedinih neodgovornih elemenata. Ti postupci sa grčko-istočnjacima, uglavnom mirnim građanima, vršeni su bez ikakvog sistema i plana sa jednom strahovitom brutalnošću... U mnogo slučajeva potstrek za to dali su pojedini pretstavnici državnih vlasti... Sve se može učiniti, samo to sve treba da imade jednu formu baziranu na zakonskim odredbama i propisima, a pored toga treba uvijek imati na umu konačne rezultate ovakvog rada.

Posljedice toga rada bile su:

1) Da je dvadeset osmog srpnja ove godine buknuła pobuna grčko-istočnjaka u najširem obimu i zatekla nas potpuno nepripravne na terenu. Istina je da bi i bez navedenih postupaka došlo do neke pobune, ali to bi bile pojedinačne akcije, isključivo komunista, bez većeg značaja i koje bi bile lako likvidirane.

2) Ogromne žrtve u ljudstvu i materijalu kod domobranskih i ustaških jedinica, koje su za naše prilike i materijalno stanje nenadoknadive.

3) Potpuno upropašćenje sve privrede u ovim krajevima...

4) Stvoren je najplodniji teren za širenje komunizma, koji su to svojom propagandom vješto iskoristili i potpuno uspjeli u svom radu.

Ovo je Povjereništvo svojim izvidima na terenu ustanovilo:

— Da postoje dvije razne grupe pobunjenika, komunisti i četnici (odbjegli grčko-istočnjaci), koje se međusobno razilaze i ne slažu, jer velika većina seljaka ne žele suradnju s komunistima, niti su skloni komunističkim nazorima i idejama;

— Da unazad mjesec i pol dana, kao inteligentniji, preduzimaju komunisti vještini putem vlast u svoje ruke, čemu se seljaci opiru, ali ih ovi drže uza se najvećim terorom;

— Velika većina ovdašnjih seljaka grko--istočnjaka, od kojih su mnogi prešli i na katoličku vjeru, nastoje da budu lojalni i dobri građani, ali nemaju zaštitu naših vlasti, jer su naše oružničke postaje preslabe, te su izloženi teroru komunista i moraju vršiti njihove odredbe. Na terenu imaju još uvijek inicijativu rada komunisti i jedino s pojačanjem oružničkih postaja moćiće se to učiniti...

— Na terenu dosada nije uopšte postojalo jedinstvo rada i potrebna suradnja, svi i svatko radio je na svoju ruku i po svom osobnom nahođenju, tako da domobranske jedinice rade jedno, ustaške drugo, upravne vlasti treće, redarstvene četvrto, oružničke peto itd., a sve na štetu opšte stvari...

Zapovjednik pukovnik

Pavičić

Koča do mene leži i sunča se. Veli da je bolje da idemo širokim frontom kroz sela. Sami partizani uviđaju svoju snagu, „ne kriju se po gudurama”, politički mnogo bolje delujemo, ishrana daleko lakša, neprijatelj ne može da pogodi pravac našeg kretanja.

Još dva značajna ustaška dokumenta. Ministarstvo unutrašnjih poslova broj 32723 od 29 prosinca 1941 dostavilo je vojnim i žandarmerijskim vlastima pretstavku Franje Starčevića, opštinskog beleznika u Liču:

Sabotiranje i oglašivanje sa strane »domobrana« vojnih obveznika na vojnu dužnost — najbolnije i najtragičnije, a osim toga i najpogibelnije.

Zatim opisuju kako niko neće da ide na vežbu:

Oružnici sve to znadu i vide pa okrenu glavu, očekujući »novi svijet«... Ne da im se uredovati, boje se prigovora od razornih elemenata... Poziv popunidbenog zapovjedništva dođe na općine, bilježnik da panduru, ovaj ga uruči, donese potvrdu primitka i gotovo. Više se nitko ne brine da li je »domobran« otišao na svoju svetu dužnost, da brani Domovinu, ili se pak negdje kukavički krije...

„Vrhovno oružano zapovjedništvo Taj. broj 41/Poč. od 8 sječnja 1942” dostavilo je sledeće:

U zadnje vreme povećava se broj gubitaka naše vojske uslijed zarobljavanja domobrana od strane komunističko--četničkih bandi. Ustanovljeno je u većini slučajeva da starješine a i sami vojnici ne preduzimaju ništa da do toga zarobljavanja ne dođe, pa isto poprima izgled predaje neprijatelju bez dovoljno borbe. To predstavlja veliku sramotu za naše domobranstvo, umanjuje našu vojničku vrijednost u očima naših saveznika.

Zatim pretnje.

Zgodne tri sličice stanja u „Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, po čijoj teritoriji, evo, idemo već dugo, a „niko nam pasoš nije tražio”, kako vele partizani.

Lukavac je prljavo, zbijeno selo. Usled velikog broja stoke (većinom opljačkane) pred stajama su brda od đubreta. Selom vlada beg Salko Hodžić. To se pokazalo na današnjoj konferenciji koju je držao Marijan.

— Mi se pokoravamo svakoj vlasti! — vele oni.

Od bega je konfiskovano 700 kilograma žita, 150 kilograma soli, 150 kilograma sira. Četiri sina su mu u ustašama. Beg ima oko 250 volova i 1.500 ovaca.

Četvrtak, 2 juli

Deveti dan. — Pet sati dobrog marša preko Umoljana pa sve do Jagodine. Išli smo ivicom Jelašnice. Smestili smo se u lepu bukovu šumu. Nalazimo se svega 15 kilometara od pruge. Grupe muslimana iz okoline Mostara i Ljubuškog dolaze ovde na ispašu i teraju stoku pored nas. Ovo je bolji elemenat nego muslimani u Bosni. To je posledica uticaja Partije koja je jaka u Mostaru i Konjicu. Stiže nam jedan drug iz Konjičkog bataljona. Italijani i četnici izvršili su zajednički udar na naše snage. Na prevaru su ubijeni mnogi odgovorni drugovi. Među njima i Mustafa Pašić, iz Mostara. Inače ovde u narodu dobro stojimo. Zvala su nas pre izvesnog vremena neka katolička sela, s one strane pruge, da ih zaštitimo od Pavelićeve mobilizacije. Jedno katoličko selo napalo je voz i opljačkalo ga. Čuje se da se ustanak širi u Dalmaciji. Vele da su naši bili stigli do Capljine.

Prva brigada je imala malu čarku s nekim patrolama iz sela Vrdolja. Uputila je pismo, a ovakav je odgovor dobila:

Dne 2. VII. 42 godine.

Zdravo gospodo, dobijo sam vaše pismo i razumijo što mi pišete da se predamo. Ja se predat neću a vas primam rado ako se hoćete predat nama.

Mi vama garantiramo život.

Zapovjednik Vrdolja

satnik

Ivan.

A kad su naši izvršili manevar opkoljavanja, satnik Ivan je sa žandarmima odmah umakao.

Slušam večeras radio. Čerčilov govor o tome zašto su se morali povući pred Romelom. Značajna je diskusija o drugom frontu. Bivši ministar Eliot:

— Mi ne smemo slati naše trupe na kontinent radi zahteva javnog mnjenja.

Krenuli smo oko 8 uveče. Po mraku smo mileli — kilometar na sat. Strašno kamenit teren. Tek u 1.30 izjutra stigli smo u neku šumu, 5—6 kilometara od pruge.

Petak, 3 juli

Deseti dan. — Sve do tri posle podne smo spavali. Primakli smo se posle na pola sata od pruge. Nalazimo se pred Bradinom, rodnim mestom Pavelića. To je inače važna raskrsnica na pruzi Sarajevo—Mostar, ispod Ivan Sedla kroz koje prolazi tunel. Kiša otpoče da šiba. Napad je predviđen za 10 uveče. Ali Stari naredi da se otpočne u 8.30. Napad vrše sve četiri brigade na rastojanju od nekih 45 kilometara. Najveća diverzija u

našem ratu. Kiša prestade. Stari je pošao na čelo. Posle je pustio Drugi plevajski bataljon koji je dobio zadatak da zauzme stanicu Bradinu. Četvrti sandžački je napao žandarmerisku kasarnu na Ivan Sedlu. Ja pođoh s Drugim plevajskim bataljonom. Izvidnica na 20 metara ispred nas, pa komandant — Knežević,¹⁾ oficir, brat od strica Volođin, za njim politkom Danilo Jauković.²⁾ Osam i po. Dole se oblak nadneo nad stanicu i selo. Sumrak. Rastojanje pet metara od čoveka do čoveka. Knežević mi priča o Zagrebu. Tamo je bio 1940. Razgovaramo o Ognjenu Prici, Vladi Vitasu.

Evo nas u selu. Niko nam se nije nadao. Ovde žive samo Srbi. Partizane još nisu videli, ali su čuli za nas. Neka su lica zabrinuta; ustaše su odavde bacile u jamu četrdeset i tri čoveka. Pleme osvetnika stiže. Jedna starica šapuće:

— Dobro nam došli! Bog vas blagoslovio!

Prolazimo kroz podvožnjak stare ivanske pruge koju je gradio Pavečević otac. Tu mu se rodio i — prokleti sin. Miris lokomotiva, miris dima nas zapljusnu. Skoro godina kako nisam bio na neprijateljskoj železničkoj pruzi. Sada vršimo krupnu akciju. Čitava Hercegovina, Zapadna Bosna, Južna Dalmacija zavise od ove pruge. Za Italijane težak udarac. Njihove trupe u Bosni, Sandžaku, Srbiji, ovuda se snabdevaju. Koraci se ubrzavaju. Još 300 metara. Jedan železničar, koga smo usput sreli, veli nam:

— Čujete! Teretni vlak daje signal. Sada će poći!

Punim trkom na stanicu. Vod s teškim mitraljezom ide levo nad tunel, jedna četa desno da opkoli stanicu. Mi pravo prugom. Pred nama sijaju oči fašističke lokomotive. Točkovi se već pokreću. Više se ni sekund ne sme izgubiti. Metak je u cevi. Dva druga uskaču u lokomotivu. Krkljanje. Točkovi staju. Danilo i ja pojurismo na stanicu. Naletih na jednog građanina s mašnom o vratu i šeširom na glavi. Obasja nas teški fenjer. Čovek zanemio. Mora da su ga moja puška, a i lice, mnogo uplašili, jer se nisam brijao deset dana.

— Ja sam šef ložionice! — mucao je on.

— A mi smo partizani, prijatelji naroda. Ništa se ne bojte, već izvolite u stanicu!

Nigde pucnja. Samo stenjanje, krici, uzvici. A tvrdo sam verovao da ćemo omrčiti pušku ove noći. Sve je bilo gotovo za tri minuta. Plen preko svakog očekivanja: 6 lokomotiva, teretni voz, 33 puna vagona. Kraj stanice magacin neke italijanske firme za eksploataciju drveta sa 4.000 kilograma brašna, 3.000 kilograma kukuruza, 1.000 kilograma pasulja, 500 kilograma zejtina, 500 kilograma slanine.

U staničnoj zgradi činovnici, sprovednici voza, desetari — zinuli ljudi od čuda. Dršću. Zvrje telefoni. Susedne stanice pitaju zašto ne polazi teretni voz. Politkom Jauković kundakom udara po telefonu. Činovnici se malo oslobađaju. Vide da nismo četnici. Dajemo im da sednu. Jezik se razvezuje.

— Čuli smo da od Kalinovika ide osam hiljada partizana, ali nismo znali da ćete se tako brzo pojaviti. Samo smo iz Sarajeva dobili de-

¹⁾ Potpukovnik Velimir Knežević, danas načelnik štaba Petog korpusa.

²⁾ Major Danilo Jauković, narodni heroj, danas na radu u Beogradu.

pešu da je nemački komandant u Pazariću tražio da se noćas, između 10 i 3 izjutra, obustavi svaki saobraćaj između Pazarića i Raštelice... A pre nego što ste došli, jedno pet minuta, javila nam se žandarmerijska stanica s Ivana. Imali su samo vremena da jave: „Napad! Pomoć!” — ispričao je jedan činovnik.

Drugi veli:

— E, što ne dođoste pre sedam dana! Prolazilo je po pet-šest italijanskih kompozicija na dan. Išli su u Sloveniju.

Napolju mirno. Sandžaklije na svakih pet metara stoje s puškama na gotovs. Jedna čobanica iz okoline Plevanja gleda u teretni voz.

— Je si li videla voz koji put? — pitam je.

— Ne, vala! Prvi put sada!

Dva voda razbijaju prugu i prema Sarajevu i prema Konjicu. Ali slabo ide. Dolazi Knežević i veli da je u magacinu nađeno 380 kila dinamita. To je za partizane slađe od hleba!

Politkom pregleda teretni voz. Otvara prvi vagon: ogromni sanduci. Jedan se partizan penje da vidi šta je. Otvara se drugi vagon.

— Trešnje! uzvikuje straža. Izgladnele oči (dvaput za mesec dana jeli smo hleba) gledaju stotine kotarica mostarskih trešanja, ali niko se ne miče sa svog mesta.

— Ovde je pun vagon kajsijsa!

— Ovde meda!

— Karbid!

— Platno!

— Motocikli! razleže se kroz noć.

Politkom određuje da se trešnje, kajsijsa i med odmah pošalju bolnici. Vagoni su puni voća koje Pavelić šalje iz Hercegovine za Nemačku. Kažem politkomu da bi dobro bilo dati voća i partizanima koji stoje pored vagona. On pristaje. Naravno, oni koji su u akciji dobiće kasnije.

U tom dolazi Veljko Ilić. Pruga nije još prekinuta. Sandžaklije prvi put vrše diverziju na pruzi. Naređeno je da se ukoči jedna lokomotiva u tunelu i da se pruga digne dinamitom. Veljko odlazi da diže most. Dolazi i Stari. Razgleda lokomotive, skretnice. Najzad je pruga presečena. Otvaramo bife. On pripada jednoj ustašici. Čerka joj je vođa ženske ustaške omladine. Oči mi stale i ne veruju. Preko 2 džaka biskvita, pomorandže, liker. Sandžaklije se odlično drže. Niko ništa ne dira. Poslali smo sve to bolnici.

Vreme protiče. Skoro će ponoć. Izveštaja od drugih bataljona nema. Samo se čuju bombe s planina. Poneki metak. Intendanti u punom poslu. Ogromni džakovi iz italijanskih magacina toware se na konje. Na stanici organizujemo sve da bismo je do temelja uništili. Glavni su objekti: velika skretnica za lokomotive (njeno uništenje bi nanelo krupne teškoće fašistima, jer se tu obrću velike lokomotive koje uzbrdo voze kompozicije); signalni blok; zupci (penjanje je 60/1000); stanica; četiri magacina; 6 lokomotiva i 33 vagona. Stanica već plamti. U podrumu ima 1000 kila gasa i benzina. Veljka još nema. Skoro će dva. S politkomom Treće brigade pravimo plan o uništenju skretnice. Srušićemo u nju dve lokomotive. Vagone ćemo spaliti pa ih s lokomotivama spustiti nizbrdo. da se sve polomi. Ostale objekte spaliti.

Intendanti nemaju mogućnosti da čitav materijal iznesu iz voza. Zapal ćemo sve. Jednoj četi koja čuva vagone daje se voljno da ponese šta hoće. Jedan natakao okvir od veštačkog saća i liže med. Drugi, umazan medom, naišao na neko perje — prava utvara prema vatri od jednog zapaljenog magacina prekoputa. U mraku, na zidu, jedan Sandžaklija stavio violinu na krilo i gudi kao uz gusle. A svud unaokolo zuje pobesnele pčele, koje je vatra isterala iz saća. Posle pet minuta svi su u stroju. Četa odlazi da smeni jednu drugu na položaju.

Za paljevinu osnovnih zgrada sve je spremno. S rušenjem skretnice ide teško. Glavni skretničar prvi put dao pravac na tunel; lokomotiva tamo odjurila i polomila onu koju smo ukočili. Drugi put dao pravac u desno; lokomotiva iskočila iz šina, oštetivši još jednu. Najzad, treći put, jedna mala „Candrat“ lokomotiva skoči u provaliju kao skakač s trampuline i skrha skretnicu. Posle smo još jednu lokomotivu na isti način survali.

Veljko je stigao, ali most još nije dignut. Ispred njega se nalaze bunker, a u njima ustaše. Pucali su sa 5 metara na jednog našeg druga i promašili ga. Moraćemo ih topom isterati.

Već sviće. Vagoni se pale. Burad s rakijom eksplodiraju. Gore sva četiri magacina. Pali se i signalni blok. Za zapaljene vagone zakačujemo dve lokomotive i vijugava buktinja od 33 vagona — ode put Konjica. Na prvom mestu, tamo gde smo šine povadili, sve treba da se surva u ponor. Podmećemo dinamit u jednu lokomotivu. Sve gori. Sva je hrana evakuisana. Naš smo zadatak izvršili. Šest je izjutra. Onaj glavni skretničar — starac upalih obraza, ožutelih, pokislih brkova — stoji kao kip već čitav sat i gleda. Do njega ravnodušno puši sprovodnik teretnog voza, elegantan čovek:

— Ovo me već šesti put partizani skidaju s vlaka, ali ovako čestito još nijednom nisu pomeli prugu.

Sasvim se razdanilo. I sunce proviruje kroz oblake, ali ga dim tera. Varošica ustala. Sirotinja dotrčala na stanicu, kupi izgažene kajsije i bori se s pčelama. Jedna me ujeda ispod samog oka. Marko je obišao čitavu varošicu. Spalio je ustaški logor. Daje mi 3.000 kuna da isplatim po kafanama i radnjama, ako su partizani nešto odneli. Jednom bakalinu plaćam deset kila šećera i 15 litara vina. Jedan železničar prijavio da mu nestala kišna kabanica. Pronalazim je kod jednog Sandžaklije. Mislio je da je državna.

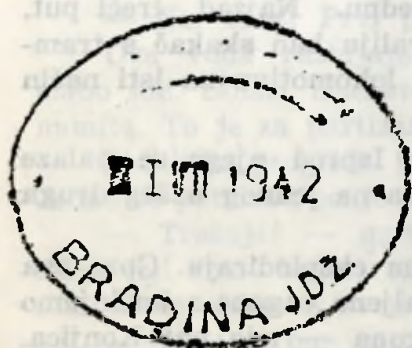
Već je sedam sati. Partizani pevaju. Nailazi Kraljevački bataljon. Oni su imali teži posao. Naišli na voz pun ustaša i domobrana. Bila borba, ali kratka. Zarobili smo 120 vojnika. Kod nas jedan poginuo i šest ranjenih. Voz i stanica uništeni. Polako se penjemo uzbrdo. Nailazi Treći sandžaklijski bataljon. I oni su imali tešku borbu sa žandarmima na Ivanu. Komandant Žarko¹⁾ mirno priča dok ide na čelu bataljona:

— Čim sam došao pred kasarnu, pozvao sam ih da se predadu, a narednik meni: „Predajte se vi, majku vam komunističku!“ Otpočela je borba. Kasarna je pravo utvrđenje s puškarnicama. Jedino se mogla za-

¹⁾ Potpukovnik Žarko Vidović, komandant Jedanaeste divizije.

paliti. Ali najbliža slama na dva sata daleko. Napravili smo zaklone i bacali bombe u puškarnice iz kojih je vatra sevnula. Kad je došla slama, bacio sam je na krov, zatim flašu benzina i gasa i — bombu kragujevčanku. Onda buknu. Opet sam ih zvao da se predadu, ali ne pristaju. Poručim im da ubiju narednika, jer ih vodi u smrt. Odjednom se začuše pucnji i rekoše da su ga ubili. Kažem žandarmima da mu izbace leš. Nešto tresnu. Posle baciše i puške. Bilo ih je osam. Nama je poginula druga-rica Milena Stojadinović iz Prijepolja. Udarila je bomba u stomak. Još nam je šest drugova ranjeno!

Nastavljam put uzbrdo. Srećem Starog u niskoj kući, na ivici šume. Zadovoljan je. Tu nas počasti kačamakom — onim od italijanskog brašna.

Pečat stanice Bradina

Posle nastavismo za Repovce. Tu sam zatekao sve drugove. Smestili se u čardak nekog bega. Ogromna kućerina. Degenerici: beg govori na pisak. Prljavo. Puno stenica. Od-lazimo kraj potoka na livadu. Tu je Crni. Ali nas kiša tera pod streju jedne poluistrulele štale. Prašina. Nisam spavao 28 sati. Grede mi podupiru leđa. Tako uništismo Bradinu. Za uspomenu ponesoh Zoranu sa stanice stanični pečat. To je i Olgi poklon za njen dva-desetosmi rođendan.

Subota, 4 juli

Jedanaesti dan. — Spavao sam dva sata. Koča mi ispričao kako je bilo na drugim otsecima Prve i Treće brigade. Beogradski bataljon naleteo na nemački blindirani voz.

— Los! Los! — deru se Švabe. A naši iz topa. Prvi metak prebacio, drugi takođe, treći posred.

Kragujevčani svoj zadatak izvršili. Porušili stanicu i prugu do temelja. Prvi crnogorski je imao zadatak da nas štiti od Konjica. Naišao na 150 ustaša u bunkerima — 4 kilometra od pruge. Zauzeo bunkere i naterao ih u bekstvo. Mogao je ući u grad. Dvadeset i pet ustaša je ubijeno i zarobljeno.

Predveče sam uzeo ustaške novine. Iz njih smo doznali mnoge lepe stvari. Pre svega Italijani su izdali dugo saopštenje o toku ofanzive protiv nas. Izrezao sam ga iz „Hrvatskog naroda” od 1 jula. Ustanak se širi po čitavoj Jugoslaviji. Pavelić lično došao u Bosansku Krajinu. I u Lici velike borbe. Kod Plitvičkih Jezera poslata tri ustaška bataljona. Onda kod Kostajnice poginuo neki ugledni ustaša. A sada smo i mi uništili prugu Sarajevo—Mostar. Prvo, evo italijanskog komunikea:

DJELATNOST TALIJANSKIH ČETA PROTIV USTANKA NA BALKANU

Za vrijeme prošle zime, koja je bila osobito duga i osobito oštra i kada su putevi i železničke pruge bile kroz nekoliko tjedana pod snijegom, talijanske čete, koje su bile smještene kao posada na području otprilike 60.000 četvornih kilometara, držale su

na uzdi ustanak, onemogućavajući mu da se proširi na veća središta i na glavne prometne puteve.

Manji i veći odjeli, stražarske jedinice na železničkim prugama i velikim prometnim putevima, svladavajući poteškoće kod snabdjevanja i svladavajući zasjede gerilskog rata, u potpunosti su izvršili svoju dužnost, iako često uz teške žrtve.

Te žrtve najbolje su posvjedočene u doprinosu u krvi koju su dale jedinice Druge armate, koja se može nazvati armatom šutnje, jer je u šutnji dokrajčila svoje teško djelo u borbama protiv odmjjetnika, u odbrani talijanskog prestiža i reda na području savezničke Hrvatske.

Međutim, gubitci su bili značajni. Ali naneseni su deseterostruki gubitci neprijatelju, koga podržava zlato i iluzija Londona i Moskve. Neprijatelj je pokušavao da spriječi uspostavljanje novog evropskog poretka.

Taj rat »bez pozadine«, koji je silio zapovjednike i vojnike da budu na oprezi i da budu uvijek spremni na borbu na svih 360 stupnjeva svoga obzorja, nije oslabio nego naprotiv ojačao je duh italijanskog vojnika koji se kao legionar u Africi i Španjolskoj, znao suprotstaviti neprijatelju i njegovom načinu borbe, u kojoj je došlo do izražaja abesinsko barbarstvo i boljševička mržnja protiv svega onoga što pretstavlja uljudbu.

Ali čim se zimsko razdoblje, osobito oštro, koje je ometalo vojne djelatnosti, donekle poboljšalo, talijanske jedinice su odmah napustile zimska sjedišta i počele ponovnim napadajima, tjerajući i raspršavajući odmjjetničke odrede uz krvave gubitke po neprijatelja.

Dosadašnji pothvati mogu se razvrstati u tri djela:

1. RAZDOBLJE:

Ožujak i prva polovica travnja.

Čim je snijeg malo okopnio, talijanske jedinice, opskrbljene živežnim namirnicama i streljivom, krenule su u svim pravcima, — pa čak i u najneprohodnija područja — zadavajući neprijatelju teške udarce.

Tako je izgledala djelatnost od Korenice do Udine, Srednje Gore, Srba, Varcar-Vakufa, u području Prozor, Stolac, Gacko, Bileća, i drugih područja, u kojima su odmetnici imali, kako je ustanovljeno, više od 2.100 mrtvih. Bili su skršeni svi pothvati koje su odmjjetnici poduzimali protiv talijanskih vojnih posada. Komunistički drski pothvati, kojima su oni htjeli izvesti opustošenje, bili su ne samo suzbijeni, nego i uništeni. To je izazvalo kod protivnika prvu potištenost i klonulost duha. Dok se ovo zbivalo na području pod talijanskim četama, ostali pothvati izvedeni su u Bosni u zajednici talijansko-njemačko-hrvatskih četa.

2. RAZDOBLJE:

Travanj do 15 svibnja.

Sveukupni pothvati, u kojima su surađivale i sudjelovale talijansko-njemačko-hrvatske jedinice, osobito talijanske zrakoplovne jedinice, odvijali su se u istočnoj Bosni, gdje je promičbena i teroristička delatnost imala svoja najdjelatnija pobunjenička središta. Tu svoju djelatnost su pobunjenici htjeli odatle proširiti u najvažnija središta ostale Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Ratne djelatnosti razvijaju se u dva razdoblja kako slijedi:

RAZDOBLJE A: Istočno od Sarajeva u području koje je omeđeno crtom Prača—Dol—Han Pijesak—Višegrad—Goražde. Pothvate vodi zapovjednik njemačke G. U. pod visokim vođstvom zapovjednika Druge talijanske armate. Ovdje također izvršno sudjeluju smjele i jedre ustaške bojnice pod zapovjedništvom pukovnika Francetića.

RAZDOBLJE B: Jugoistočno od Sarajeva u području između Sarajeva—Goražde—Foče—Kalinovika; zapovjednik II talijanske armate preuzeo je izravno vođstvo četa. Djelatnosti na oba ova područja razvijaju se točno kako je bilo predviđeno i svi pokušaji otpora sa strane odmjerničkih odreda bivaju krvavo ugušeni.

Savezničke čete napredujući brzo u područjima punih zasjeda, koje su odmjernici postavili tokom mjeseci, donose sa sobom svagdje red i mir.

Čitave bojne proletera prestaju se boriti i nakon što su njihove snage desetkovane i poremećene u svom sastavu, traže spas, bježući u malim skupinama prema jugu i jugo-istoku.

Borba je vođena s mnogo poleta i oduševljenja; za držanje pojedinih odjela i pojedinaca nedostaju riječi bilo kakve pohvale.

Sveukupni broj utvrđenih gubitaka neprijatelja prelazi 3.000, a od toga je 600 mrtvih. Međutim, stvarni gubici neprijatelja su još veći i značajniji radi pojedinačnih i skupnih bjegova iz redova odmjernika.

Posljedak ovih pothvata je očišćenje istočne Bosne od komunističkih odreda, koji su se tamo već od duže vremena utvrdili u svojim »neosvojivim utvrdama«. Sarajevo može odahnuti, jer ima smireno zaleđe, dok su Rogatica, Foča i njihova bogata područja oslobođena od pobunjeničkih odreda. Neposredno poslije dolaska vojske preuzimaju vlast hrvatske građanske oblasti, vraćajući mir i red kućanstvu, čije je osobno dostojanstvo teško i krvavo povrijeđeno, a imetci još gore oštećeni.

3. RAZDOBLJE:

Polovica svibnja do zadnje trećine lipnja.

Djelatnosti ovoga razdoblja moraju se smatrati kao prirodne posljedice djelatnosti, koje su se odvijale u prethodnom razdoblju i to, ukoliko se ovdje razabire, većim su djelom plodovi neprestanog pritiska saveznika protiv pobunjenika. One počinjaju odmah poslije uspostavljanja mira u istočnoj Bosni, a vodile su se u velikom opsegu u Hercegovini u neposrednoj blizini hrvatsko-crnogorske granice, gdje su se pridružili prije postojećim bandama ostaci pobunjeničkih odreda, koji su prebjegli iz Bosne.

Posebna buntovnička središta zabilježena su u području Gacka, u gornjem toku Neretve, u gornjem toku Drine te Nevesinja, Stolca.

Talijanski odredi unatoč naporima, kojima bijahu kroz mjesec izvrgnuti, nastaviše svoja kretanja, sakupljajući se na određenim područjima, prolazeći kroz najneprohodnije krajeve i uništavajući protivničke odrede, koji su bili uklješteni i pokušavali, da se još jednom spasu bjegom. Ali to uspijeva samo pojedincima, dok je glavnina bila opkoljena i podvrgnuta potpunom uništenju i prisiljena da odbaci oružje i ostalo ratno tvorivo, koje su oni teškom mukom sakupili, pa su ga više puta palili i bacali u jezero.

U ovim pothvatima sudjeluju naoružane skupine, koje su do juče bile u sastavu komunističkih odreda i koje su se umorne i razočarane podvrgle odredbama talijanskih zapovjednika te pružaju najbolje usluge pod cijenom žrtava i gubitaka i time dokazuju svoje osvješćenje.

Zaplijenjeno je u najboljem stanju ovo ratno tvorivo: preko 800 pušaka, 60 strojica, strojnih pušaka, nekoliko topova i mužara i ostalog ratnog tvoriva.

Skupine i pojedinci, pa često i komunističke vođe, neprestano bježe i predavaju se napuštajući borbu.

Talijanske savezničke snage, koje su kroz mnogo mjeseci ustrajale u ovoj epizodnoj ali ipak žilavoj borbi, bacaju u krvavu brazdu zaorenu uspjehom oružja sjeme

tisućgodišnje uljudbe i ideje, koja je bez obzira na granice zemalja i područja ujedinila evropske narode u borbi na život i smrt protiv neprijatelja Evrope i uljudbe, koju ona čuva i širi.

U istom broju „Hrvatskog naroda” objavio je Pavelić sledeći kominike:

Negdje u Bosni, 29 lipnja na večer

Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske nalazi se od jutros u sjevernoj Bosni kod vojnih jedinica koje na tom području vode djelatnost proti takozvanim partizanskim odredima.

OBAVIJEST GLAVNOG STANA POGLAVNIKA BROJ 5

Veliki uspjesi talijanske vojske u drugoj i trećoj zoni.

Hrvatska ustaška vojnica, i to tri ličke bojne pod zapovjedništvom ustaškog pukovnika Ante Moškova, vodi djelatnost čišćenja proti partizanskim odredima zapadno i sjeverno od Plitvičkih Jezera.

Partizani, koji su se bili pustili u Priboju, razbijeni su, kojom prilikom su pretrpjeli velike gubitke na mrtvima i ranjenima.

Ova djelatnost vodi se u sastavu neprestanih pothvata talijanske vojske, zapovjedništva talijanskih bojnih snaga Slovenije i Dalmacije.

Iz Glavnog stana Poglavnika

Nedelja, 5 juli

Dvanaesti dan. — Od Druge i Četvrte brigade još nema izveštaja. Stigli zarobljenici. Sto dvadeset domobrana, 15 civila, 3 Italijana i 1 Nemač. Sudi im se. Saslušavanja traju ceo dan. Za ručak, za čitavu vojsku, čika Janko obezbedio gust pasulj sa slaninom, paradajz, breskve, lešnike, konjak, vino, a za večeru još i gibanicu. Uz sve to po dve kašike kačamaka, žutog kao dukat. Noćas će biti izvršen napad na most. Osim toga, jedan deo pruge će biti porušen.

Ponedjeljak, 6 juli

Trinaesti dan. — Noćas u dva probudile nas puške. To je streljano devet ustaša i žandarma, koji su sinoć osuđeni na smrt. Laza¹⁾ je bio tamo.

— Jedan crni, glavati žandarm, bivši radnik iz Solina, najbolje se držao. Kad ubismo prvog, on mirno reče: „Pravo imate. Pobjeda je vaša. Novo se jedino može stvoriti, ako se kukolj istrebi”. Jedan ustaša je pokušao da pobegne, ali je uhvaćen u šumi.

U vozu su pronađena dva džaka pisama iz Hercegovine i Dalmacije. Pregledamo ih Crni i ja već drugi dan. Veoma su interesantna. U svakom se govori o partizanima. Mnogo bolje stojimo nego što smo mislili. Skupiću zbirku najlepših za Dnevnik.

¹⁾ Laza Trpković, metalski radnik iz Valjeva, zamenik komandira prateće čete Vrhovnog štaba, posle komesar bataljona u Četvrtoj krajiškoj brigadi, danas na radu u Beogradu.

Mirko Čuk¹⁾ došao je s pruge. Veli da su naišli putnici iz Sarajeva. Idu pešice od Pazarića. Sve su stanice spaljene. Znači da su Druga i Četvrta svoj zadatak uspešno završile. Inače naši bataljoni još uvek drže Bradinu. Večeras priređuju zabavno veče.

Ustaški avion nam već treći dan dolazi u goste. Juče je tukao neke ovce na pet kilometara od nas. Danas opet traga ovuda. Predveče su se dva dovukla.

Jutros „Slobodna Jugoslavija” iznosi činjenice o izdaji Draže Mihailovića.

Moramo paziti kako se ponašamo prema narodu. Stalno naši konji zalaze u žito i prave štetu. Jednoj ženi juče pogažena njiva i čika Janko joj dao 25 kilograma kukuruza. Noćas osam konja u njivi. Marko skočio i kad sam sišao dole: svih osam drugova-konjušara svezani. Odvedeni su u haps. Pravilno.

Predveče dođe Veljko mrtav umoran. Most je srušen! Ovo je važan prekid pruge Dubrovnik—Sarajevo. Za tri meseca ne može biti opravljena. Most ima raspon 55 metara, a ispod njega ista tolika dubina. Ima ravno 50 godina. Utrošeno je svega 20 kilograma eksploziva. Veljko veli da putnici iz Sarajeva pričaju da su Nemci otišli za Brod. Još ćemo srušiti jedan mostić na drumu. Biće fašistima potrebno 10 dana da ga oprave. Oko 60 domobrana krenulo je vozom iz Konjica prema Sarajevu, ali kad su naišli na nas — povukli se. Sutra ujutru je pokret. Dobro smo se ovde odmorili. Letnje žege su otpočele.

Utorak, 7 juli

Četrnaesti dan. — Uspeli smo se uz obronke Bitovnje. Četiri sata priyatne šetnje. Smeštamo se u Raočiće, malo muslimansko selo. Narod nas se ne boji. Ovi ljudi ostavljaju lep utisak. Najvažnije je da se već pročulo ko smo i kako postupamo s narodom. Dočekao nas je muktar (pretsednik opštine), brkonja-muslimanin, s opasačem iz 1910, kada je bio regrut. Od seljaka saznajemo dobre vesti. Konjički bataljon sa 400 ljudi udario je južno od Konjica i zauzeo železničku stanicu i varošicu Ostrožac. Pronađena su dva vagona kukuruza. To je sirotinja dala novac da se nabavi žito, a sreski načelnik iz Konjica nije davao da se deli — hteo da špekuliše. Sada se to žito deli narodu.

Veljko odlazi kod Starog s planom napada na Konjic. Jedan domobran, koji je zarobljen prekjuče, veli da su u gradu, sem ustaša, i tri satnije domobrana, među kojima je moral slab. Ustaše su bombardovale iz aviona Ostrožac. Ubili su jednog konja, a dva čoveka su ranili. Uveče u 7 trebalo je da siđemo dole ka Konjicu, da se sastanemo sa Starim, ali nas u putu vrati kurir. Pravac Jasenovac. Pet sati marša. Mrak nas je uhvatio na velikoj nizbrdici, u šumi. Rešismo da tu prenoćimo. Pronašli smo jednu livadu.

Sreda, 8 juli

Petnaesti dan. — Cilj našeg današnjeg pokreta je jedno selo koje nije dalje od pet kilometara. Lepo vidimo svaku kuću u selu, ali smo utrošili

¹⁾ Mirko Čuković, novinar, član politodela Sandžačke brigade, danas na radu u Beogradu.

pet i po sati dok smo stigli. Morali smo se spuštati u kanjon Neretvice, najdivlje reke na koju smo dosad naišli. Išli smo u polukrug, kao muva po ivici lonca. Narod nas je dočekivao kao u Gruži, u jesen 1941. U Bukovlju — trešnje i kiselo mleko. Čisto muslimansko selo. U Dobrićevcu — trešnje, sir, kajmak, hleb. Selo pola muslimansko, pola katoličko. Ovuda nije nijedna vojska nikad prolazila.

— Znamo da ste partizani! — veli jedan plećati seljak u gaćama i košulji i sa zelenim pojasom.

Tek oko 10 sati stigismo u Jasenovac. U selu nijednog pismenog čoveka. Kad se Marijan prao, do pojasa, jedna mu žena veli:

— Ne umivaj se, dobićeš groznicu.

Avioni nas danas stalno traže. Bombarduju u pravcu Ostrošca. Od jednom nešto eksplodira na kilometar od nas i ukaza se crn dim. Kao da se rasprsklo artiljerijsko zrno. Kako se razvija situacija ne znamo već tri dana, jer smo odvojeni od Starog. Čuli smo da su Nemci oterani. Od intendanta Treće brigade doznali smo da će noćas biti izvršen napad na Konjic. Tamo je čitava Prva brigada (sem Beogradskog bataljona koji se uputio ka Prozoru) i nekoliko bataljona Treće. „Vesti” ne izdajemo jer čekamo podatke šta su Druga i Četvrta učinile prilikom prelaza preko pruge.

Četvrtak, 9 juli

Šesnaesti dan. — Konjic je oslobođen. Tu nam vest donese prvo sandžački prota Karamatijević. Posle je potvrdiše neki kuriri. Predveče dođe kurir i poruči nam da sutra ujutru idemo za Ljesku, deset kilometara u vazdušnoj liniji. Stari veli, ukratko, da je Konjic oslobođen i da je zado-bijen ogroman plen. Uništeno je 25 lokomotiva. Posle ovoga verujem da se dugo neće čuti lokomotiva na pruzi Sarajevo—Mostar.

Petak, 10 juli

Sedamnaesti dan. — Kako Bosna može da bude neprohodna! Ni u Crnoj Gori nisam video toliko dubodolina. Danas smo se napešačili — lepo vidiš Ljesku, a put vodi okolo-naokolo. Čim smo stigli u selo, pošao sam u Kute da pronađem Starog. Išao sa Zecom¹⁾ (600.000 dinara platio je njegov otac da bi ga izvukao iz ustaškog logora). Uspesmo se uz ledinu, po suncu, na vrh brda, a zatim niz urvinu u selo — petnaestak kuća. Nema u njemu partizana. Neki stari Dedo daje nam hleba i mleka. Čitavo se selo okupilo oko nas. Dedo je pesimist — narod neće da radi, a sve se otima za pare — i rođeni sin za gušu oca hvata. Mlađi tako ne misle. Naiđe avion i Dedo nas skoro otera. „Vidjeće vas, pa će tući selo.” Odosmo do mosta, oprasmo noge, a jedan seljak tridesetih godina ispriča nam da je iz ovog sela odveden hodža u Travnik, jer je „volio partizane”. Govorio je u džamiji protiv ustaša. Krio oružje za partizane. Selo je siromašno, niko u školu nije išao. Gore u Ljesci seljaci se smirili. Vide da smo partizani:

¹⁾ Ranko Zec, student iz Nove Gradiške, po izlasku iz ustaškog logora 1941 sklonio se u Srbiju i stupio u Valjevski odred. Prešao je s njim u Bosnu 1942. Drug Zec je kasnije otišao u Slavoniju i vršio razne dužnosti; bio je jedno vreme i komesar brigade.

— Juče prodoše vaši i teraju desetak ovaca. Nijedna travka nije falila! Paze više nego trgovci! — veli muktar.

Predveče dođe kurir od Starog. On je još u Kuli. Crni i ja pođosmo na konjima. S nama je krenuo i Đuro Mešterović. Drugi sandžački bataljon teško nastradao. Naletio jedan „Brege” i ubio sedam drugova, a šest ranio.

U Kuli prava Jugoslavija. Stigao Tempo iz Istočne Bosne, stigli kuriri iz Slovenije, stigli kuriri iz Bosanske Krajine. Kod njih mnogo izveštaja. Svuda prašti partizanska puška. Koliko smo narasli od onog pucnja u Beloj Crkvi. Ustanak se proširio na sve zemlje Jugoslavije, uprkos svih ofanziva. Stari mi dade hrpu materijala. Sve to moram do sutra da sredim kako bih mogao da idem na položaje kod Prozora. Sutra počinje napad.

Situacija u Krajini odlična. Naši zauzeli Prijedor i Petrovac u pravi čas. Baš kad su bili u jeku krize s četnicima.¹⁾ Zaplenili 100.000 metaka. Četnici još nisu razbijeni. Srećom, mi odavde polazimo. Drugovi Krajišnici su oduševljeni. Imaju i avione! Samo Pavelić je otpočeo s novom ofanzivom. Doveo je Nemce.

Slovinci dobro stoje. Ustanak se razvija. Spojili su se s Hrvatima. Kuriri su pešice iz Slovenije stigli sve do Neretve, preko naših odreda. Bevc je lepo uniformisao svoje kurire — flannelske pantalone, zelene bluze, gojzerice. Imaju Slovenci veliku oslobođenu teritoriju. Fabrike, razvijenu štampu.

Stefan Mitrović²⁾ je živ. Došao je u Krajiški odred preko Zagreba! Jedva čekam da ga vidim.

Stari se smestio u popovu kuću. Taj fratar je bandit — svašta je seljacima pričao o nama: kako uništavamo crkve, običaje, kako bludničimo. A kuća mu je puna ljubavnih pisama, čak i od opatica; u notesu beleži kako mu je taj i taj dužan — pet dinara!

Subota, 11 juli

Osamnaesti dan. — Čitavo pre podne čitao sam materijal iz Slovenije, Hrvatske i Krajine. Izradio sam „Vesti” i u jedan sat po žezi krenuo s četiri druga iz Kule prema Uzdolu do Kraljevačkog bataljona, koji sutra u zoru treba da napadne grad. Posle četiri i po sata veranja gore-dole stigosmo do Uzdola — ali ne nađosmo Kraljevcane. Oni već od jutros vode borbe oko Prozora. Čuli smo bacače i „otkivanje” teških mitraljeza. Nastavismo put za Donje Blace. Mrak je već padao kad nađosmo na komoru i kurire. Posle nastavismo do sela Duge. Tu sam zatekao Velimira Ja-

¹⁾ Krajiški četnici sklopili su ugovor o saradnji s ustašama (Drenović, Rade Radić i drugi), a početkom aprila ubili su d-r Mladena Stojanovića, koji je prvi digao ustanak na Kozari. On je ležao ranjen u partizanskoj bolnici u Jošavki. Četnički komandant Rade Radić ubio je njega i sve ranjenike u bolnici.

²⁾ Stefan Mitrović je bio uhvaćen u Crnoj Gori u leto 1941 godine i zamenjen za neke zarobljene italijanske oficire. U jesen 1941 godine prešao je u Srbiju, ali je u Prvoj ofanzivi bio zarobljen od Nemaca. Imao je lažno ime i niko ga nije prepoznao u zatvoru i logoru na Banjici. Posle je vraćen u Čačak i izvođen pred sud i tu se nekako izvukao. Prešao je zatim u Beograd, odatle u Zagreb, i najzad u Krajinu. Stefan Mitrović je danas pukovnik naše vojske i načelnik Propagandnog odeljenja Generalštaba.

kića,¹⁾ politkoma Treće brigade i poručnika Ratka Martinovića. Evo kako izgleda situacija:

Naši su dobili zadatak da u zoru posednu levim krilom (Četvrti bataljon Treće brigade i Druga četa Četvrtog bataljona Prve brigade) sela Borovnicu i Paljike, s južne i jugozapadne strane Prozora. Desno krilo (Četvrti kraljevački bataljon Prve brigade) od Krča do Gmića, s tim da preseče put za Bugojno i postavi zasedu. Jedan vod Treće brigade imao je posesti Brloge. U toku dana ostali bi na položajima blokirajući varoš, a 12 jula, u 3 izjutra, imao se izvršiti opšti napad i zauzeti Prozor. Međutim, situacija se nije razvijala prema predviđenom planu. U toku 10 jula ustaše su dobile pojačanja i isturile svoje zasede u selima Borovnice i Paljike, na našem levom krilu i na Makljenu, i u selima ispod njega, na desnom krilu, u toku noći između 10 i 11 jula. Desno krilo: Četvrti bataljon Prve brigade poseo je u zoru Krče, desno do blizu sela Gmića i uputio jedan vod da postavi zasedu i preseče put ka Makljenu. Ali, čim je vod pošao uz Makljen napadnut je od ustaških zaseda, kao i neprijateljskih jedinica koje su bile u selima. Te jedinice su se povukle na položaj Krče i Krmeća Glava, a naš vod je ostao prikriven između neprijateljskih položaja.

Posle izlaska Četvrtog bataljona na položaj, vod Treće brigade izišao je na Brloge, ali je, po potrebi, prešao na Krč, gde se povezao sa snagama Kraljevačkog bataljona.

Levo krilo je zakasnilo na polasku i pošlo je tek oko 5 na položaj. Prilikom izlaska na položaj u selo Borovnicu naišlo je na neprijateljske zasede, koje su otvorile vatru. Pošto je u ovom mestu očekivana neprijateljska zaseda, raspored je bio podešen za brzo čišćenje tog terena. Druga četa Drugog bataljona Treće brigade bila je upućena levo, do samog grebena, da zaobiđe neprijatelja, a ostale jedinice su bile raspoređene do blizu brda Ponira, desno od te čete. Raspored je bio dobar i neprijatelj je bio brzo proteran iz sela Borovnice u selo Paljike. U bežaniji je ostavio dva mrtva. Progoneći neprijatelja, desno krilo došlo je na domak Prozora, prema turskom gradu, a levo krilo ove grupe pošlo je levo, do samog grebena, da zaobiđe neprijatelja, dok su ostale jedinice bile vezane s neposrednim napadom na Prozor, koji se nije mogao izvršiti zbog situacije na desnom krilu fronta.

Zamišljeni plan napada bio je ovim poremećen. Njega je bilo moguće sprovesti ako se očisti neprijatelj sa Makljena, koji je u toku istog dana dobio pojačanja iz Gornjeg Vakufa od preko 100 ljudi. Stoga je Četvrti bataljon uputio Rudarsku četu da preko Crnog Vrhla dođe za leđa zasedi na Makljenu, protera je s položaja i sjuri u Prozor, gde bi onda na skupljene ustaše koncentrično napali, ali s obzirom na jačinu zasede, pojačanje neprijatelja i njegov ukupni broj (300—400 ustaša i žandarma, dva bacača, priličan broj mitraljeza i puško-mitraljeza), odlučeno je da se za taj manevar zatraži kao pomoć jedan bataljon koji bi izvršio čišćenje Makljena i zatvorio Prozor sa severozapada. U 6 časova upućen je drug Mile Peruničić s kuririma Vrhovnom štabu.

¹⁾ Pukovnik Velimir Jakić se danas nalazi na lečenju u inostranstvu.

Nedelja, 12 juli

Devetnaesti dan. — Jakić i ja ustali smo rano očekujući pojačanje. Ali još ništa ne stiže. Levo krilo samo javlja da su ustaše u dva maha vršile protivnapade sa sto ljudi, ali su odbijene. Naši su dosta municije utrošili. Posle ručka dolazimo u vezu sa Kraljevačkim bataljonom. Zatičemo starog kapetana.¹⁾ Veli da je juče bila ozbiljna situacija. Da su ustaše malo bolje

Plan napada na Prozor (nacrtano u sam Dnevnik)

gađale, mogle su nam naneti velike gubitke. Teško su ranili drugaricu Ritu (Olgu Đorđević, ćerku krojača Đorđevića iz Kraljeva), politkoma jedne čete. Rita je u podne umrla. Osim toga, ustaše su zaplenile Kraljevčanima kazan sa spremljenim mesom! Danas je bilo na desnom frontu samo pri-

¹⁾ Danas general-major Mile Pavićević.

pojivanja. Onaj vod o kome smo se toliko brinuli, vratio se živ i zdrav. Bio je u dosta teškom položaju. Rudarska četa je uspela da se probije iza leđa ustašama na Makljenu, ali je slaba da sama osvoji ove teške položaje. Ustaše su sinoć dobile pojačanja iz Vakufa — stigao je i jedan oklopni automobil.

Dok smo išli do Kraljevcana, zaustavi nas brat Osmana Sabitovića, jednog od dobrih studenata sa Beogradskog univerziteta. Osmana je pop iz Prozora sproveo u Lepoglavu — 1940 godine.¹⁾ Zaista, ovde se muslimani odlično drže. Na licu im se jasno vidi da smo mi njihova vojska. Ustaše smatraju za nasilnike. Međutim, to nije slučaj s katolicima. To nije ni čudo. Fratri ovde veličaju Pavelića. Oko 5 sati, dok smo razgovarali sa Osmanovim bratom, naiđe jedan seljak iz Vakufa:

— Naša vojska je jutros ušla u Vakuf. Skoro nije bilo borbe. Ustaše su pogle. Jedan je ubijen.

U tom naiđe najzad kurir od Mila Peruničića, zamenika komandanta Treće brigade. On dolazi s tri bataljona. Pošli smo mu u susret u selo Kranjčice. Zatekosmo komandanta Treće sandžačke, Volođu, Rifata Burđenovića, Tršu i ostale. Svi komandanti i politkomi skupiše se na jednu livadu sa koje se odlično vide položaji. Mrak je već padao. A Jakić je objašnjavao gde se šta nalazi. Lepa slika. Napravljen je ovakav plan: Kraljevački i Peti bataljon Treće brigade udaraju na Makljen, Prvi na Krče, a Treći pojačava levo krilo i zatvara put ka Livnu. Prva brigada noćas prelazi Gračanicu i ide ka manastiru Šćitu, tako da će ustaše biti potpuno opkoljene. Napad treba da otpočne u 2.30 izjutra. Tek oko pola noći smo se spustili u Duge.

Ponedeljak, 13 juli

Dvadeseti dan. — Napad nije otpočeo u 2.30. Prvo, Kraljevački nije stigao da se prebaci na Makljen, pa je Peti bataljon pošao sam. Pomaže mu Rudarska četa. Volođa, Jakić, Rifat i ja krenusmo na položaj. Dođosmo na Krče. Idemo brisanim prostorom. S Makljena pokoji rafal teškog mitraljeza. Konje smo svezali i kamuflirali granjem. Nalazimo se na 200 metara od položaja. Makljen, s Kozjom Stenom i Debelim Brdom, sasvim dominira ovim položajem. Čudi nas što vlada takva tišina. Samo poneki metak. Poplašili smo se da ustaše nisu pogle bez borbe. U prvoj liniji smo. Partizanke leže na ivici šume. Dole se vide prve kuće Prozora i groblje. Jakić nam objašnjava da napad na Makljen još nije otpočeo. Kad tamo oni udare, onda ćemo krenuti na ostalim frontovima. I on se čudi zašto napad ne počinje.

Skrećemo na levo. Volođa hoće da vidi položaj na levom krilu. Spuštamo se do jedne stene. Lepo se vidi turska kula i krš. Jedna crna prilika skače. Ustaše nisu udaljene od nas više od 700 metara. Tu ustaše imaju bacač i mitraljez. Kula je veoma visoka. Pitam se kako ćemo je osvojiti. Malo dalje Borovano i Paljike. Nigde ni žive duše. Samo po koji pucanj.

Volođa nam naređuje da legnemo. Kiša počinje da prska. Razbacani oblaci. Pokatkad sunce sine. Rifat, Tršo i ja, umorni, ležemo. Skoro će

¹⁾ Drug Osman Sabitović izgleda da je ubijen u ustaškom logoru za vreme rata.

osam. Vlažno je. Avion zuji. Ide prema nama. Opet menjaj položaj. Sada sam pod žbunjem. Tako zadremah. Probudio me bacač. Udario je taman gde smo bili malopre. Naokolo sve klokoće. Podigoh glavu i videh Volođu da nišani. Pljas! To on bije kulu. Jedno desetak metaka ispali. Probudi se i Tršo. Ustaše osetiše da ih mi bijemo, pa vatru otvorile na našu stranu. Ali, nešto puca iza nas, kao da nas s leđa bije. To su dum-dum meci, ili „paničari” kako ih Sandžaklije zovu. Eto Jakića. Veli da su naši otpočeli napad na Makljen. Čulo se: „Ura!” Više nas ne bije s te strane mitraljez. Naide i Mile Peruničić s jednim kurirom. Volođa traži malo vode, kurir skida čuturu s leđa i pruža mu je. Prazna. Prošišao je malopre kuršum. I levo krilo se pokrenulo. Kraljevčani i Prvi sandžački spremni su za juriš. Krećemo ka njima.

— Ustaše nam psuju kralja Petra! — smeje se mali Mirko.¹⁾

Kraljevčani su već krenuli.

Naši su kod groblja, ali nas tuku dva velika bunkera i kula — unutrašnja utvrđenja grada! Na serpentinama kod Makljena vodi se žestoka borba!

Takva je situacija oko 9. Idemo ka jednoj kućici. Kraj nje mala bašta: luk, repa, pasulj i njiva. Vatra je jaka. Dum-dum pršte na sve strane. Onaj prokleti bunker prekriven crvenom zemljom nas zasipa.

Volođa nam naređuje da ne idemo samom kosom, već niže, jer bunkeri sipaju. Otkidam jedno pero crnog luka. Oko mene sve kipi. U kućici jedan kurir merka neko brašno. U kući nema nikog. Ali, Jakić — politkom, ne da brašno. Pravilno.

Nebo je oblačno. Cijuču meci. U borbi smo. S leva bije naš top. Municije za bacače nemamo. Utvrđenja su jaka. Volođa je nešto namrgođen. Diže se, a za njim svi. Osmatra položaj. Stojimo kao lutke na strelištu. Zasu nas „kiša kuršuma”. Iznad Jakićevog čela, za šaku, dum-dum probi list šljive. Legosmo. Malo smo zabrinuti. U koštac smo se dobro uhvatili: ili oni nas, ili mi njih.

Rudari su sjajno izvršili zadatak. Počistili su Kozju Stenu kao metlom. Dvadeset i dva bunkera. Pao nam je i jedan mitraljezac. Peti bataljon ima najteži zadatak. Mora da svrši posao za dva bataljona. On je počistio Debelo Brdo i Makljen, pedeset bunkera. Tek na razdaljini od 200—400 metara primetio ga je neprijatelj, ali su se ustaše koncentrisale s drugih položaja i vrše jake napade.

Levo krilo pali vatre — ugovoreni znak. Oni su počistili rovove, ali ne mogu dalje od bunkera. U centru su Kraljevčani i Prvi sandžački prodrli duboko, zauzeli selo, ali ne mogu da zauzmu bunkere. Municije ponestaje.

Opet Volođa, Jakić, Tršo i Mile ustaju:

— Bunkere ćemo morati noćas zauzeti!

Opet roj dum-duma. Podne je prevalilo. Jedan vod Sandžaklija odlazi na desno kao pojačanje. Idu ljudi mirno kao u šetnji. Među njima je i Butum. Oko njih sve zuji. Ništa ne pomaže opomena da se sklone.

¹⁾ Mirko Milojković, član politodela Treće sandžačke brigade, danas član OK u Kragujevcu.

Ustaše imaju neke opasne strelce. Jedan trinaest puta diže glavu iz rova, puca; Jakšić, komandant Kraljevcana, uzeo teški mitraljez i otvara paljbu kad ustaša digne glavu— ne pogađa ga. Veza između Kraljevčana i Sandžaklija nije najbolja. Sada se spremaju na konačni juriš. Centar i levo krilo biju bunkere da bi naši lakše prišli. Ne mislim ništa, srce mi stalo, gledam kroz ogradu. Tolike stotine naših boraca, godinu dana čeličenih, idu sada po skoro uzreloj pšenici, pravo na fašistička utvrđenja. Eno jedne, eno druge, treće ustaške prilike. Utvrđenja napravljena od bele i crvenkaste zemlje, ispod kojih se skriva varoš, još se ne daju. Naše topče bije negde visoko iznad bunkera. Ranjen je naš tobdžija Pajević. Volođa se uzdigao u svoj svojoj visini:

— Beže! — povikao je.

Bitka je bila dobijena. Prozor je naš. 2.10. Skaćemo. Tamo iz crvenog bunkera crne prilike iskaču iz rovova, a druge, i one crne, promiču s desne strane. Volođa otvara vatru, a za njim i svi mi. Tućemo ustaše koji beže. Metak za metkom. Lepo se vidi gde se zemlja diže. Prebacujemo ih. Devet stotina metara rastojanja. Više dum-dumi ne zuje oko nas. Kao krdo ovaca „crni” su se sjurili u grad, pa preko njiva udarili uzbrdo. Ali tu ih dočekuje vatra naših bataljona. Prve naše jedinice već su prodrle u varoš, Samo se još kula drži. S nje još poneki metak zareži.

Na levom krilu pravi pokolj. Čitavi buljuci ustaša naleću na naš Treći i Četvrti bataljon. Panika je opasna stvar. Onaj jedan ustaša što je iskočio iz bunkera — sve je povukao za sobom.

I kula zamuknu. Više se s nje ne puca. Prozor je naš! Otvorili smo ga i ušli u Pavelićevo гнездо.

Poneki se pucanj još razleže. Odjednom dve bombe, pa puškomitraljez. Oko kule nekakva gužva. Jedan čovek juri ka ponoru pored kule. Mitraljez ga gađa. Spotiče se i kao kamen otskoči s litice u ponor. To se neki ustaša skrio i pokušao da ubije dva naša druga s dve bombe.

Posle pet minuta bili smo kraj kule. Jako utvrđenje. Hrabra je naša vojska kad je uspela da ovo гнездо raščisti.

Prozor se skupio u dolini, kao da se poplašio od ove silne pucnjave koja traje već tri dana. Jedna džamija pogođena topovskim metkom. Na njoj su ustaše postavile mitraljez. Više se nije javio kad ga je top udario. Grupa muslimana stoji na ulici:

— Tri dana da izludimo u magazii!— jada se jedna stara žena.

— Bijete ih stalno, a nijedan se nije video od vas! — kaže jedan stariji čovek.

Kod žandarmerijske stanice naši vode gomile ljudi u crnim uniformama. Mlada lica, izbezumljena. Jedan mali kurir iz Treće brigade metnuo ustašku kapu na glavu i proba neku pušku. Drmnu metak. Iz varoši iznose nosila. U njima mrtav drug. Ubio je pet ustaša, a posle na njega naletela grupa od desetak. I pao je.

Prozor je čista planinska varošica od 900 duša. Zastadoh pred jednom kafanom. Gazda-ustaša pobegao. Ostavio sve. I sir, i malinu, i kafu, i šećer. A gladni partizani unutra. Ništa nije dirnuto. Silni su ovi sandžački partizani. Narodno-oslobodilačka smo vojska.

Kiša poče da sipa. Učini mi se prekoputa da je neka pekarnica. Puno devojaka, dece. Odojčce, u povelju, pišti. Ruka mu je zbrčkana, mršava. U

sobi toplo. Miriše na kuću — „toplo ognjište”. Mačka prede. To je porodica nekog sudskog pozivara. Zinuli u mene. Misle da sam razbojnik. A meni skoro suze u očima. Nude me da sednem, a sve nekako kraj srca. Na polju kiša. Oluja rata zadrmla je i ovaj mirni porodični kutak. Sirotinja neka.

Pričamo. Majka, žena pedesetih godina, sva je srećna kada sam joj odgovorio ko smo i zašto se borimo.

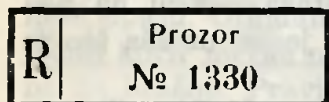
— Joj, joj, a ja sam mislila da ćete odmah napasti moju ćerku. Svašta su nam govorili o partizanima.

A devojka počeo da se osmehuje na mene. Učini mi se da meni pretila veća opasnost od nje nego njoj od mene. Tolike su vojske prošle kroz ovaj gradić, naši sada prvi put dolaze.

Razgovarao sam dugo s majkom. Katolici su. Ponudila mi je belu kafu iz onih širokih domaćih šolja.

Po kiši i mraku dođoše Stari, Marko i ostali drugovi. Jedva su se smestili.

Uspomena iz Prozora

Tako smo osvojili Prozor. Ustaša je ubijeno oko 140. Naši gubici: tri mrtva i četiri ranjena. Ustaše su izginule kad smo ih najurili iz bunkera. Inače, bitka je bila lepa. Posmatrali smo je kao na šahovskoj tabli. Kod serpentina, na Makljenju, jedno 200 ustaša i žandarma probili su naš položaj i umakli u pravcu Vakufa.

Šteta je što plan nije izveden kako je zamišljen. Da je Kraljevački otišao tamo — sve bi ih pohvatao. Peti bataljon je putovao deset sati, dok je stigao na položaj. Zato je napad i otpočeo u 8.30 umesto u 2.30. Veliki smo plen zahvatili: 12 puško-mitraljeza, 2 teška mitraljeza i jedan teški bacač.

Utorak, 14 juli

Dvadeset i prvi dan. — Agit-prop još nije stigao. Posla nemam. Javljam se Marku. Određuje me da pregledam sva nadleštva i prikupim poverljive arhive. U srezu ništa. Sve odneo načelnik. Pošao sam s jednim drugom u načelnikovu kuću da izvršimo pretres, jer se doznalo da je dokumenta sakrio negde u kući. Čika Janko, vrhovni intendat, stavlja mi u dužnost da izvršim i konfiskovanje celokupne njegove imovine, jer je načelnik petokolonaš.

Pred kućom čuva stražu — jedna partizanka. Pretres je izvršen i ništa nije nađeno. Načelnikovica nam otvori vrata. Mlada žena — dete na rukama viče: „Ata, ata” — baš kao Milica. Žena je u drugom stanju. Drhti joj glas. Iza nje služavkica, 12 godina, prebledela.

Vidi se da je ustaški načelnik — koji se na Pravni fakultet Beogradskog univerziteta upisao 1931 godine, kada i ja — revnosno službu vršio. Nakupio, hrčak, belog brašna, slatka, hercegovačkog duvana. Samo nije ništa naučio od kriminalaca. Sakrio to u — federe od otomana. Poverljivih dokumenata — nema pa nema. Šaljem ženu u kujnu, a devojčicu uzimam za ruku.

— Kaži lepo meni gde su pisma skrivena. Ovde si bila služavka. Sigurno su te naučili? Zašto da štitiš gazdu koji je tolike zločine počinio?

— Ne znam ništa! Joj, joj, najgore je biti tuđi sluga. Vidite na tavanu, u podrumu!

Posle je došla načelnikova žena, objasnio sam joj da smo mi partizani, da nismo fašisti, pa neka lepo preda arhivu koja je u podrumu. Prišla je.

Posle pet minuta poverljiva arhiva policije i žandarmerije bila je predana. U podrumu je pronađeno platno, štofovi, sapuni, šećer, kao da je načelnik bio dućandžija.

Arhiva je mnogo govorila. Četvrtog jula načelnik izveštava da je u noći između 3 i 4 jula „700 Crnogoraca napalo na Konjic, a imali nameru da se prebace u Krajinu“. Posle dosije o poslednjoj provali u Prozoru, o našim pohapšenim i streljanim drugovima, i, najzad, spisak provokatora. Glavna ličnost — fratar don Petar Perić...

Kurir koji me je pratio sve pokupio. I haljine načelnikovice i svu hranu! Žena plače:

— Kuda ću ovako gola i bez hleba?

Žena trudna, ima i dete! Humani smo ljudi! Ali, muž joj najveći gad. Fašistički načelnik. Ubijao narod. Treba sve konfiskovati. Ipak: žena, dete... Iziđe mi slika tolikih naših drugarica — onih sedamnaest poklanih na Ravnoj Gori. Pa i po moju Olgu su dolazili. Pretres je gledala i mala Milica! Razmišljao sam. Mi nismo oni. Ostavili smo joj sve haljine i hranu.)

U komandi gužva. Ima oko 50 zarobljenih ustaša. Dovode se provokatori. Pravda je došla po svoje.

Učiteljica, mlada, beli mantil, visoka štikla, šetala sa ustašama i nekim italijanskim oficirom. Dolazi red na nju. Ulazi i pozdravlja pesnicom. Komandant skače:

— Zašto tako pozdravljate? Tim pozdravom ne može svako da se služi. Taj pozdrav kod nas dolazi od srca. Nikog ne naterujemo da diže pesnicu!

— Ali šta sam ja kriva što se u mene Italijan zaljubio?

I jedva jednom shvati ta Dalmatinka da postoje ljudi — zaista demokraci — koji ne naređuju činovništvu da ima tako i tako da pozdravlja.

Pri polasku opet htede da pozdravi pesnicom i zamalo što ne ode u zatvor, jer reče našem drugu:

— Mogu li vam onda poslati malo kolača?

Izvršen je pretres kod žene komandira žandarmerijske stanice. Pronađena i tu arhiva.

¹⁾ Drug Marko je dao 500 kuna ovoj ženi i propusnicu na kojoj je napisao da se toj i toj građanki, ženi poznatog ustaškog zločinca, dozvoljava slobodan odlazak na okupiranu teritoriju i daje joj se putni trošak od 500 kuna. Ona je otišla u Jajce gde je njen muž posle postao sreski načelnik. Kad smo oslobodili Jajce, u septembru 1942 godine, opet smo je našli. Rodila je drugo dete, pa nije mogla da beži s mužem. Drug Marko joj je ponovo dao propusnicu.

Sreda, 15 juli

Dvadeset i drugi dan. — Grad se otkravio. Stigli su i livanjski partizani. Omladina se već prijavljuje u naše redove. Narod se okuplja iz okolnih sela. Omladinski zbor, posle igranka, zakazani za večeras. Nove vesti izlepljene po zidu. Jedan avion nailazi. Izviđač. Leti na 200 metara. I ode. Za njim drugi. Sunce pripeklo. Bliži se podne. Vreva. Partizani se šetaju tamo-amo. Muslimani kavenišu. Opet avioni. Dva velika „Kapronija” i putnički „Foker”. Prvi italijanski, drugi ustaški. Polazim u varoš. Avion ide — odjednom odlepi tri bombe. Pravo u varoš. Ležem s Vlatkom kraj jedne kuće. Dim. Vrisak. Zapomaganje.

— Marija, Marija! — pišti neko.

Stojim. Avioni su se malo udaljili. Nastavih dalje u varoš, na savetovanje svih sandžačkih komandira i politkoma. Svi su u poreskoj upravi. Taman sam došao do načelnikove kuće, a jedan se „Kaproni” vratio. Ide pravo prema nama. Ulazim u onaj isti podrum. Tu je i žandarmova žena.

Bombe treskaju. Sve bliže. Ležim kraj sanduka. Malter pada na mene, a žandarmova žena i deca oko nje u horu:

„Sveti Anto, pomози nam! Sveti Anto, zavetujemo se...”

Bomba nas preskoči. Eksplozija se udalji. Mala, planinska varoš — sva u dimu, čudu.

Još su dvaput fašisti tukli — posred grada. Narod je bežao. Videh onog sudskog pozivara, u čijoj sam porodici bio prvo veče, kako vuče odojče, a žena — kravu.

Fašisti su nam naneli teške gubitke. Jedna je bomba pala kraj jednog mostića i ubila — šest drugova. Još su nam dva druga poginula. Imali smo i sreće. U poreskoj upravi bilo je tridesetak Sandžaklija, sve komandanti i politkomi. Dve bombe od po 50 kilograma pale pravo u kuću. Ceo krov razbijen, zidovi naprsli — a naši svi živi. Bombe su eksplodirale prilikom udara o traverze.

Predveče narod poče da se vraća s njiva i polja. Sada je i onima nesvesnim bilo jasno ko su ustaše, šta je fašizam.

— Zar ovako nas sirotinju? Zašto ne iziđoše da se s partizanima biju!

Ove noći prošao sam desetak puta kroz varoš. Telefonske žice mi se u mraku vuku među nogama, miris baruta kolje, poneka greda škripne, kao da se zatrpani ljudi miču po ruševinama, psine riju svuda, naletih na poginulog konja koji se već naduo. Šta bi od one divne planinske varošice?

Sahranili smo noćas osam drugova. To me duboko potreslo. U taljigama naslagani sanduci. Napred i pozadi — partizani. Kod bolnice zastade pratnja. Trebalo je spustiti u kola još jedan leš — jedan drug je malopre umro od rane. Partizanski pop čita opelo. U svakom bataljonu imamo sveštenika. Pored krsta mu petokraka. Posle toga dođe red na hodžu. To je neki stari čovek. Najzad donesoše mrtvog druga u čebetu. Glava s krvavim zavojem se klima. Jedan ranjeni komandir se pope na taljige. Pridržavao je leš da ne bi ispao. Pratnja ode...

Četvrtak, 16 juli

Dvadeset i treći dan. — Uhapšen je Hadži Mule Omanović, najbogatiji čovek ovoga kraja. Ima oko 200 volova koje daje seljacima pod kiriju. Narod ga mnogo mrzi, jer ovaj kulak zakida na svakom koraku. Hadži

Mule nije uhapšen zato što je bogataš. Još mnogo bogataša ima u Prozoru, pa nisu uhapšeni. Hadži Mule je petokolonaš, policiski konfident. Kad je pre 20 dana naš drug Rifat Omanović poslao pismo Hadži Mulinom sinu da mu pošalje cigareta, Hadži Mule je otvorio pismo i otišao u policiju. Rifat je opkoljen, uhvaćen živ, mučen strahovito i — ubijen! Svratio sam da vidim Hadži Mulu. I hudožestvenici bi mu zavideli. Dug nos, retki brkovi prkosno strče, a brada isturena napred, odaju čoveka njuškala, koji zna sve, koji na svojim uzdama drži sve. Vrlo je samouveren. Dugi kaput, oivičen lisičijim krznom, pokazuje da je gazda. Hadži Mula priznaje da je izdao Rifata. Drži se drsko. Pita ga jedan drug kako se njegovo bogatstvo slaže s Koranom.

— Ja svaki četrdeseti groš dajem fukari!

Kad je saslušanje završeno, zvao je Mule stražara, jer je mislio da će biti odmah streljan.

— Donesi mi litar vruće vode, jer po mom zakonu moram čist otići na onaj svet.

Ni sto litara ključale vode ne bi moglo sprati zločine ovog palanačkog pauka.

Petak, 17 juli

Dvadeset i četvrti dan. — Stanujemo u popovoj kući. U ovim katoličkim naseljima najbolja je kuća popova. To su pravi dvorovi. Prozorski pop, don Petar Perić, glava je ustaša. Konfiskovana je sva njegova imovina. Ti katolički popovi ovaj narod drže u sprezi. Samo kako su postupali u Ščitu, manastiru 9 kilometara zapadno od Prozora. Zatvorili su se u crkvu, postavili puško-mitraljez na toranj i otpočeli borbu. Mobilisali su seljake iz okolnih sela. Evo šta priča Lekić, zamenik komandanta Prve brigade:

— Ubili su nam šest drugova, zabarikadirali su se u crkvi. Morali smo je tući bacačima. Tako se i zapalila. Neki su umakli (gvardijan), a neke ustaše su ostale. Mi smo bili prekoputa njih, pucali, bacali bombe. Kad je krov planuo i kad je počela da gori soba, onda se pojavio jedan ustaša s prekrštenim rukama na grudima i stao mirno. Pokosio sam ga mašingeverom. Kad je ovaj pao, onda je stao drugi, treći...

Pomoćnik župnika u Ščitu, fra Viktor Slišković, bio je takođe u manastiru. On je dao izjavu iz koje vadim ove delove:

Pukovnik Hubl iz Sarajeva dolazio u Ščit i posle je avionom poslao municiju. U poslednje vrijeme gvardijan je nekoliko puta tražio telefonom pomoć iz Sarajeva i Bugojna. Išao je i u Sarajevo, pa je došlo nešto ljudstva u pomoć.

Gvardijan je simpatizirao s ustašama. Ustaše i žandarmi slušali su ga u svemu. Često je razgovarao s ustašama, upućujući ih, a jednom prilikom prebacio je Radiću, komandiru žandarmerijske stanice u Ščitu, što straže nije postavio blizu samostana.

Na nekoliko dana pre ulaska partizana u Ščit, sa ustašama i žandarmima gvardijan se dogovarao o planu odbrane samostana, kao glavne tačke u selu. Preda muom je bilo govora o zaposedanju tornja, ali donošenju konačne odluke nisam prisustvovao. Ja sam napomenuo da ne bi bilo zgodno zaposesti toranj, jer u borbi može biti srušen bacačima. Sigurno je da se vojnici nisu mogli rasporediti u zvoniku bez znanja gvardijana. Sastanak gvardijana s jedne strane i žandarma i ustaša, s druge strane, održan je pred samostanom na dva dana pre ulaska partizana.

Tada je odlučeno da se zaposednu tavan i tremovi, kako bi se mogla dati uspješna odbrana prema Šćitu.

U samostanu su stanovali komandir žandarmerijske stanice Tadija Radić, obično s jednim pomoćnikom (najčešće Martinom Božićem) a takođe i starešina ustaša, dovođnik Stipić Antica sa svojim posilnim. Zvonik i samostan bili su zaposednuti dve-tri noći pre dolaska partizana. Na zvoniku crkve bila je postavljena strojica (puškomitraljez). Na zvoniku su bila dva ustaša i 2—3 žandarma, koliko je meni poznato, a u samostanu 10—15 žandarma i ustaša. Poslednja tri dana oni su bili u pripremnom stanju.

Za vrijeme borbe gvardijan je hodao gore dole po tremu, verovatno je raspoređivao borce prema razvoju situacije. On je obilazio i kontrolisao raspored zajedno s Radićem. U nekoliko navrata video sam ga s puškom.

Napominjem da su se odmah posle početka borbe 3-4 ustaše, a među njima i Stipić, povukle sa krova u podrum samostana.

Ustaše su se nadale pomoći i niko nije bio za predaju. Kada je crkva bila zapaljena, gvardijan je zaplakao, jer je on bio za to odgovoran. Ja mu rekoh: „Eto šta ste napravili!“ A on mi na to odgovori: „Što bi, bi!“

Kad su nas vaši vojnici pozvali na predaju i obavijestili nas o padu Prozora, niko u to nije vjerovao i gvardijan je između ostalih bio za nastavljjanje otpora, te su ga i nastavili. Oko 10 časova naveče gvardijan, Radić, Stipić i ustaše sastali su se u podrumu radi dogovora o bjekstvu. Gvardijana sam video poslednji put oko jedan po ponoći. Ja sam bio riješio da ostanem i ostao sam. Za bjekstvo su bili izabrali pravac prema Jagličima.

O popu Periću, župniku iz Prozora, znam toliko da je bio jedan od glavnih organizatora ustaša.

Za paljenje crkve smatram da su krivi oni koji su postavili mitraljez na toranj, jer vi sigurno ne biste palili crkvu da nije na tornju bilo vojnika i mitraljeza.

Izjavljujem da su se svi partizani prema meni humano ponašali kako pri pretresu kuće tako i pri saslušanju.

Gvardijan je uhvaćen u šumi s puškom. Kad su ga pitali:

— Zašto si metnuo mitraljez na toranj?

— Zato što je to najpogodniji položaj, odgovorio je.

Vojnik-fratar. Uopšte mu ni na pamet ne pade da je toranj deo crkve, dakle svetinja po crkvenim zakonima.

Subota, 18 juli

Dvadeset i peti dan. — „Čašu meda još niko ne popi, dok je čašom žuči ne zagreči“. Naši su napadali Bugojno i nisu uspjeli, iako su neki bataljoni prodirali u sam grad. Imali smo teške gubitke: dvadeset mrtvih i dvadeset osam ranjenih. Crnogorci još nisu vični za noćne napade. Idu uspravno na bunkere. Neće da uzimaju zaklon. Tako naš zadatak nije ispunjen. Noćas krećemo na sever — dvadeset kilometara. Sprema se novi napad na Bugojno. Učestvovaće i Prva brigada.

Nedelja, 19 juli

Dvadeset i šesti dan. — Pošli smo oko pola noći. Belim drumom — ne-partizanski. Ide se bez napora, samo noge podbiješ od tvrdog tla. Prolazimo Makljen. Čudimo se inženjeru zašto je tolike serpentine pravio. Pred zorom skrenusmo s drumu — u selo Pidriš. Malo katoličko selo. Dočekali nas s velikim strahom, ali se brzo narod otkravio. Titu jedan starac veli:

— Za ova četiri dana otkako sam čuo da dolazite, punu sam čizmu suza isplakao od straha. A sad vidim da sam džabe suze ronio.

Selo prljavo. Ima i pegavca. Četiri-pet slučajeva kako vele seljaci „vrućice”. Ulazimo slobodno u te kuće. Nekako čovek postaje nemaran. Svakog časa može metak da te stigne. A pegavac — 14 dana inkubacije, posle možeš još da ostaneš i živ. Dakle, za današnje prilike, čitava večnost. Melentije se razboleo od pegavca i zapaljenja pluća. Lekari vele da je teška situacija. Slaba pluća je imao i od ranije. Valjda će izdržati ovu tešku krizu. Kad je iz četničko-italijanskog obruča u Hercegovini čitav izišao — i ovde će se spasti.

Ponedeljak, 20 juli

Dvadeset i sedmi dan. — U štali, na senu, na siniji, izdali smo prvi broj „Nedeljnog pregleda”.¹⁾ Usred posla kiša udari. Štala prokišnjava. Razapesmo šator. Tako se rodio „Pregled”. Nije rđav ovaj listić u 50 primeraka.

Najzad su stigle vesti od Druge brigade. Ona je imala teške borbe između Bugojna—Donjeg Vakufa—Jajca. Kidala je pruge, ali su ustaše davale žilav otpor. Postavljaju daske na prozore, pa im bombe ništa ne mogu. Izgubili smo Dušana Dugalića, poslednjeg komandanta Prvog šumadiskog. To je bio heroj — visok, plećat, s dugim crnim brkovima. U uniformi, s oružjem, posle 6 aprila probio se od Soluna do svoje Belanovice. Bio je strah i trepet za Nemce. Surova je naša borba. Ode Dugalić za Milanom Blagojevićem, čika Milanom, Dragančetom Pavlovićem. Poginuo je još jedan politkom čete iz Šumadiskog, Sima Benvenisti...²⁾ Pao je ranjen... Tri druga pokušala da ga izvuku, ali su sva tri ranjena i tom prilikom zarobljena. Ustaše gađaju haubicama. Udarili u logor i ubili Matovića, zamenika politkoma Užičkog bataljona.

Utorak, 21 juli

Dvadeset osmi dan. — Juče je sedam modernih bombardera „Avia” bombardovalo naše položaje. Sedam aviona manje na istočnom frontu. Ali, Sandžaklije su ponovo nastradale. Šest ranjenih i od toga tri teže. I Stari pre neki dan, kad je išao autom za Vakuf, izdržao bombardovanje i mitraljiranje. Digla se prašina, avion primetio automobil i počeo da ga goni. Bacio je bombu i skoro 20 minuta mitraljirao. Stari se sklonio s ostalim drugovima u neki šljivik. Noćas je drugi napad na Bugojno. Učestvuje i Prva brigada. Treba da počne u 11 uveče. Milutin, Veljko i ja izišli smo na brdo, ali ništa nismo čuli. Samo nam stražar reče da je oko pola noći otpočela topovska paljba. Daleko je Bugojno. Oko 20 kilometara u vazdušnoj liniji. Važna je ovo bitka.

¹⁾ »Nedeljni pregled Vrhovnog štaba« u svojim prvim brojevima donosio je preglede vesti iz Jugoslavije i inostranstva. Kasnije on se pretvorio u »Vojno-politički pregled Vrhovnog štaba« i izlazio je sve do kraja 1942 godine.

²⁾ Sima Benvenisti, student iz Beograda. Tokom Pete ofanzive, 1943 godine, majka druga Benvenistija umrla je od pegavca pored reke Sutjeske, a otac je nestao posle nekoliko dana. Jedan brat druga Benvenistija ranije je poginuo, a setra je ostala živa posle Pete ofanzive.

Sreda, 22 juli

Dvadeset deveti dan. — Čekamo, čekamo, podne je već prošlo, a vesti od Bugojna nema. Sedimo Zoran i ja i pričamo sa seljakom Nikolom Milišićem na krovu njegove štale, u senu. Evo šta je Zoran o tome zapisao u svoj dnevnik:

Vlasnik štale, siromašan seljak Nikola, primio nas je onako kako se prima nešto novo, tek upoznato, ali prisno kao stari prijatelj. Žena mu je umrla, ima četvoro dece, jednu kravu, dva jagnjeta i kuću staru. Dobroćudno pušeći na lulu kraj ognjišta nosio je taj starac petoro sapatnika na svom krilu. „Išao sam skoro do Banje Luke“, priča Nikola. „Idemo po nadnicama đegod nađem. Zaradio sam nešto, biva, i pošao da kupim kukuruza. Kupio sam jedan metar. Ustaše mi u Bugojnu uzeli sve sem 30 kila. Zar je to vlada na korist narodu?

Još jedan odlomak ovog darovitog mladića koji će jednog dana postati dobar pisac:

Premetao sam danas po fotografijama koje imam kod sebe. Kao dleto mi se urezala jedna misao: da li su svi ti drugovi živi? Već neki od njih neće nikada videti sunca. Borili su se doklegod su disali. Za ostale ne znam ništa. Koliko bih samo voleo da ih posle ovog vidim sve žive, da pričamo o onim danima kada je čak i sunce sa strepnjom gledalo kako se iza nas diže dim i smrad upaljenog automobila, dok su nam pete zadovoljno lupkale po asfaltu, žurno se udaljujući. Onda smo, sećam se, kao gladan u izlog pekara, gledali u pušku koja se gordi na ramenu jednog Nemca. Onda smo sanjali. Čudo ćemo mi još stvoriti. Ma da teško na to pomišljam, svejedno, ako proživimo i ko proživi, imaće šta da priča...

Ova misao se i meni često vrti u glavi.

Izveštaj iz Bugojna me je prekinuo. Teška, nezgrapna ruka telefoniste na drumu Vakuf—Prozor (već je bila uspostavljena telefonska veza s položajem) piše da Arso dolazi — napad na Bugojno nije uspeo. Pred mrak stiže Arso. Žrtava nismo mnogo imali — četiri mrtva dosad! Opet su naši bataljoni bili u gradu. Neprijatelj silno utvrđen.

Opraštamo se od Nikole. Neće da primi sto kuna.

— Dajte mi neku od vaših knjiga!

To mu je želja. Damosmo mu proglas Vrhovnog štaba — domobranima.

— Još potpišite vaše ime!

Potpisasmo. Po mraku, iza ponoći, ostavismo Pidriš, selo pegavca i sifilisa, gde nas je „čizma suza“ dočekala, a srce puno radosti ispratilo.

Četvrtak, 23 juli

Trideseti dan. — Lepo je putovati zorom. Obično krenemo oko dva, jedva čekaš da svane. Nebo se rasvetljava. I onda uvek čuješ jednu te istu pticu. To doba je najslabije za planove, za razmišljanje... Samo me jedno brdo preseče: 400 metara visoko. Nailazimo na prve Srbe u ovom kraju. Dočekuju nas ljudi kao rođenu braću. Tek pred podne zastali smo

u jednoj šumi. Avion nas zamalo ne iznenadi. Tresnu bombu jedno kilometar od nas. Predveče krenusmo dalje. Nude nam jagode... U Gornjem Vukovskom skoro čitava Prva brigada. U noći između 27 i 28 treba da zauzme Duvno (Tomislavgrad), a Treća brigada bi istovremeno osvojila selo i važnu raskrsnicu Šujicu, na putu Kupres—Duvno—Livno. Spavali smo jedno dva sata, odnosno uspavao nas je hor Štaba brigade. (Koča, Plavi, Fića). Lepo pevaju.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ПЕСКОВАЦ

„KRAJINA, KRVAVA HALJINA“

Petak, 24 juli

Trideset prvi dan. — Čitavu noć smo išli. Prođosmo Donje Vukovsko, jadno, popaljeno i porušeno selo. Usred razvalina podignuta mala koliba. I crkvu i školu su Italijani i ustaše porušili. Na prevaru su uhvatili seljake Srbe u septembru 1941.

— Zaključeno je primirje. U Srbiji je došao Nedić na vlast... Mirno sedite kod kuće!

I Vukovčani ostali. Sto osamdeset ih je odvedeno iz opustošenog sela i poubijano. Vukovsko Polje, tipično kraško polje, gazili smo sve do zore, a posle, preko šumovitih brežuljaka, izbismo u Kupreško Polje. Tu su dva srpska sela: Rilići i Zanoljin. Sklonismo se u šumu, jedno kilometar i po od Zanoljina. Pošao sam u selo. Srećemo jednog člana NOO — nekog Ljubomira koji nas lepo dočeka.

— I ja sam bio partizan. I to u Rusiji 1919! Bio sam u Dobrovoljačkoj diviziji u Dobruđži.

Na jednoj čistini, iznad sela, sretosmo grupu seljaka, izbeglice iz okoline Duvna. Ustaše počеше da ih hapse. Ovo su Srbi. Jadaju se, ali vele da su katolici u Šujicama dobri.

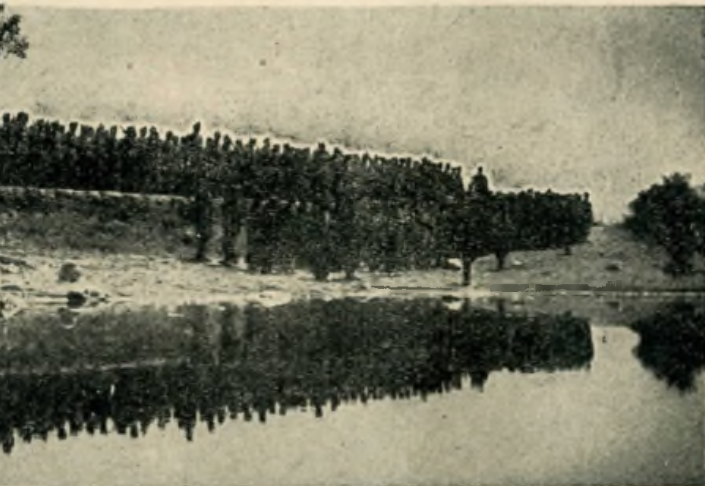
— Da nam oni juče nijesu pomogli, sve bi nas pohvatali!

Među ovim seljacima, u debelim vunanim majama, nalazi se jedan starac koji im stalno upada u reč. Jedva se nekako sporazumeše ko će da govori, ko će prvi da iznese sve patnje, sva stradanja kroz koja su prošli. Po jamama ih je mnogo ostalo:

— U Kavurmu je bačeno 40! Zavezane ruke i noge žicom, pa dole. Silno je duboka. Tri brata su se izvukla odozdo i sada su u Vukovskom, partizani. To su Miloš Simić, Sava Simić i Nikola Simić... U Livanjskom Polju, kod Prologa, bačena su 473 stvora iz Guberina, Golila i Buškog Blata... Ni pas iz tih sela nije ostao... U Redžepovku, kod Brišnika, isto je bačeno 300 do 400 duša. Celo selo Cebare... U Pušćicu je bačeno 20 duša... Te su zločine pravili ustaški emigranti Marko Ivić, Boriša Žilić, a pomagao im je seljak Ante Medunić. To su kolovođe...

U samom selu nijednog muškarca, samo žene. Ali naiđe predsednik NOO. Posle kratkog vremena počеше da stižu hlebovi, mleko, kajmak,

tizana seljaci su požen
 žito koje su isto tako pod
 zaštitom partizana posejali

PREDAJA ZASTAVE PRVOM HRVATSKOM BATALJONU, U MAJU 1942

ZBOR U ŠKALJICU
 KOD BRINJA, U
 JULU 1942

U JAMI. Neposredno posle klanja, ustaški
zverovi stoje na svojim žrtvama

NA IVICI JAME. Ustaški
oficir puca iz revolvera
na žrtve u jami

USTAŠA PRED JAMOM ZA
BADA NOŽ U LEĐA SVOJOC
ŽRTVI. U pozadini se vidi kak
ustaše dovode jednu ženu na iv
cu jame

DRUG TITO SA SVOJIM PRATIOCEM BOŠKOM ČOLIĆEM U FOČI APRILA 1942. (Ovo je jedan od prvih snimaka druga Tita iz oslobodilačke borbe)

PROTA JEVSTATIJE KARAMATIJEVIĆ, SA SINOM VUKOM (levo), SNAHOM ZOROM I UNUČETOM RATOMIROM. (Zoru su Italijani ubili na veliki četvrtak 1944 u Ple-
vlijima)

BAJA SEKULIĆ, POLITIČKI KOMESAR GLAVNOG ŠTABA CRNE GORE. (Snimljeno kratko vreme pre njegove smrti marta 1942)

U MARTU 1942 OBEŠENI SU U VALJEVU DRUG STEVAN BOROTA (desno) I DRUG JOSIP MAJER

ЧЕТНИЦИ ДРАЖЕ МИХАЙЛОВИЧА У ДРУШТВУ СА ИТАЛИЈАНИМА УОЧИ НАПАДА НА ОСЛОБОЂЕНУ ТЕРИТОРИЈУ ХЕРЦЕГОВИНЕ, У ПРОЛЕЋЕ 1942

PRVA PROSLAVA 27 MARTA NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI

Gore i dole desno: ZBOR NA
DAN 27 MARTA 1942

Dole levo: SA ZBORA ODRŽA-
NOG 6 APRILA 1942

PETOG MARTA 1942 PREDAO JE DRUG TITO ZASTAVU KRAGUJEVAČKOM BATALJONU

PREDAJA ZASTAVE PRVOM LOVCENSKOM I PETOM . ŠUMADISKOM BATALJONU PRVE PROLETERSKE BRIGADE, 15 APRILA 1942. *»Vi odlazite u Crnu Goru ne da brojno pomognete naše drugove u Crnoj Gori, već da manifestujete jedinstvo naroda Jugoslavije«, — rekao je drug Tito*

GRUPA ČETNIKA I USTAŠA. (Snimljeno u Hrvatskoj 1942)

ČETNIK (sa šubarom i kordom kralja Petra) NAZ-
DRAVLJA USTAŠAMA

LIVNO 1942. Iznad Livna na bregu vidi se Vejs kula

POVORKA RANJENIKA NA DRUMU KLJUČ—
PETROVAC, U JESEN 1942

MILOVAN ĐILAS

sir, jaja... U tom se pojavi i pop Vlado. Krštava decu. Za ovih nekoliko dana dvesta šesnaest dece je krstio. Poznaje ga već čitavo selo.

Posle podne nas opet avion iznenadi. Bacio je nekoliko bombi između nas i sela. Ubi jedno magare. Posle krenu ka nama. Stalno je mitraljirao. Spavao sam ispod jele i probudila me eksplozija. Lepo se vidi avion i pilot u njemu kako se propinje i viri. To je neki trgovac iz Duvna, ustaša, zna svaku stazu i grm u ovim selima. Na nekoliko stotina metara ispred nas zaokrenu. Narod počeo predveče da se skuplja. Dva starca, klasični tipovi Dinaraca, gledaju u pop Vladu s puno sreće:

— Fala bogu na milosti, mislio sam umreću, a popa videti neću.

Subota, 25 juli

Trideset drugi dan. — Pregazismo Kupreško Polje na donjem kraju. Sada smo u selu Donjem Malovalu, kao na nekom balkonu. Pružilo se polje s vrtačama, tamo u uglu lepo se vidi Kupres (mnogo crvenih, novih krovova, verovatno od ustaške pljačke), a na istoku tornjevi planinskih krovova — Rilići i Zanoljine. Smestili smo se pod sedam velikih hrastova, baš kao onih u Toponici, u našoj Šumadiji. Narod nas lepo primio. Samo u ovim Malovanima (postoje i Gornji) ima pomalo četničkog elementa. Uhapsili smo jednog bivšeg žandarma koji je odlazio u Kupres s oružjem među ustaše i propustio neke sa svinjama da prođu za Kupres. Došla je dobra vest da su Prvi i Četvrti sandžački bataljon, ne čekajući brigadu, zauzeli Šujicu. Borbe skoro nije bilo. Jedan žandarmerski narednik im se predao u kasarni, sedeći za stolom.

— Evo vam puška. Vidite da nisam pucao!

Posle podne nas je opet avion uznemiravao, ali bezopasno. Predveče stiže komandant Trećeg krajiškog odreda — Marijanac¹⁾; njegovog oca Simu, narodnog poslanika, ubile su ustaše. On veli da je Prva krajiška brigada sa hiljadu pet stotina ljudi blizu Mrkonjića Grada. Jutros smo našli letak koji je bacao jedan avion zajedno s bombama. Upućen je partizanima, a u njemu se veli da je Kozara pala. Evo nekoliko rečenica iz tog letka:

Oko 25.000 ljudi, žena i djece dobrovoljno su prešli k nama... Kada je došao kraj, vaše vođe su vas izdali. Što je god bilo dalje moguće, kukavički su pobjegli, samo da spasu svoj život, a vaše partizanske odrede ostavili su na cjedilu... Kako ćete još dugo vjerovati židovsko-boljševičkim lažima? Nadate li se i vi u pomoć Crvene vojske, o kojoj su vam pričali? Ova Crvena vojska, potučena od pobjedonosne njemačke vojske i četa prijateljskih naroda Evrope, bježi prema Volgi, koja je od nas skoro 4.000 kilometara udaljena. Njemačka vojska prešla je rijeku Don. Industrijski grad Voronjež je pao. Kako ćete se još dugo dati vući za nos od lažljivih nitkova... Sada ste uvidjeli da oni hoće vaša imanja samo za sebe, da vas onda žrtvuju, gole, gladne i bijedne u propast šalju, već kako je to njima potrebno. Konac Kozare neka vam bude opomena! Oslobodite se vaših vođa — varalica! Svršite sa komunizmom! Ko je za mir i rad položiće oružje i doći će k nama, kao i braća sa Kozare!

¹⁾ Rade Marijanac, rodom iz Janja iznad Jačca, bio je komandant Sedme krajiške brigade, s njom je prošao Četvrtu i Petu ofanzivu, ali je poginuo jula meseca 1943, južno od Tuzle.

Marijanac veli da je Kozaru napalo 35.000 Mađara, Nemaca i ustaša. On je čuo da su se naši povukli s Kozare. Jedan bataljon je prešao na slavonsko tle preko Save, glavnina u Grmeč, a jedan deo je otišao neprijatelju iza leđa i napada ga na Kozari. Neke naše bolnice i pozadinci s magacinima pali su u ruke neprijatelju. Došao nam je „Krajiški partizan”: 64 stranice, lep list. Dirljiv je članak o Kozari. Tamo se sklonilo sedamdeset hiljada duša naroda s dvesta hiljada grla stoke. Marijanac veli da ove vesti još nisu potvrđene. Dosta zanimljive stvari priča. Kad je njegov odred formiran imao je i sto ljudi sa kopljima dugim pet metara i sa gvozdenom oštricom na vrhu — roguljama.

— Kad im viknem: „Napred toljagari!”, Talijanima i ustašama krv se ledila...

Seljaci nam pričaju da je Duvno zauzeto, ali još nema potvrde te vesti. Uostalom, napad je određen za noć između 27 i 28 jula.

Spremamo novi broj „Pregleda”. Povećali smo broj strana na 16. Mora sutra biti gotov sav materijal. Đido se javio.¹⁾

Nedelja, 26 juli

Trideset treći dan. — Duvno je oslobođeno. Tu smo vest dobili kad smo se jutros smestili na planini Cincar — na katonu Mala Drežnica. Italijani sve kolibe popalili pre šest nedelja. Opet šumski život. Vlaga. Nema ni vode — kraški kraj. Naši su ušli u Duvno skoro bez otpora. Borba trajala dvadeset minuta. Svega jedan naš ranjen. Ustaše se uglavnom razbeže. Dva ustaška zlikovca uhvaćena i streljana.

Danas dobismo drage goste — Operativni štab za Dalmaciju.²⁾ Razgovarali su čitav dan sa Starim i Milutinom. Situacija je bolja nego što smo mislili. U početku je išlo teško. Na prvom koraku, u leto 1941, uništen je naš bataljon od 160 ljudi — skoro najboljih drugova iz Splita, koji su naoružani krenuli iz grada. Tu je poginuo i heroj iz Španije Mirko Kovačević, student iz Crne Gore. Tako je prvi naš korak u Dalmaciji — avgusta 1941 — doživeo slom. A raspoloženje u masama za borbu protiv okupatora, simpatije za SSSR i za Partiju — jake, naročito po gradovima. Moralo se ponovo počinjati. Brka³⁾ je došao u Šibenik, poslao sto pedeset ljudi s oružjem na teren, ali se ovi nisu mogli održati, već su otišli u Liku gde su se odlično pokazali. Nove grupe su zatim otišle iz

¹⁾ U sredu, 22 jula, stigao je izveštaj u Vrhovni štab da je drug Đilas nestao na drumu Vakuf—Bugojno. U izveštaju se govorilo da je drug Đilas prelazio drum kad su iznenadno izbile ustaše s jednim oklopnim kolima. Drug Tito je odmah naredio Kraljevačkom bataljonu da pretraži čitav teren ne bi li pronašao druga Đilasa. Međutim, drug Đilas se javio tek 25 jula uveče. Ustaše su stvarno napadale u tom pravcu, a drug Đilas se povezao sa štabom Druge brigade i nije bilo mogućnosti da izvesti o tome Vrhovni štab. U Dnevnik ništa nisam hteo da zabeležim o tome, jer sam bio uveren da se drug Đilas probio.

²⁾ To jutro su stigli u Vrhovni štab Vieko Krstulović, radnik iz Splita, tada komandant Operativnog štaba IV zone Hrvatske, a danas pukovnik naše vojske i član Predsedništva AVNOJ-a; zatim drug Jordan, politički komesar IV zone, grafički radnik iz Splita, i drug Milić-Maks Baće, španski dobrovoljac, danas pukovnik naše vojske.

³⁾ Brka — Rade Končar, član CK KPJ i sekretar CK KPH, uhvaćen u Splitu, dugo mučen u zatvoru. Herojski je pao na fašističkom gubilištu 1942 godine. Drug Končar je proglašen za narodnog heroja.

gradove na teren i teško su prezimile po Dinari i Biokovu. S proleća je mržnja protiv okupatora još više narasla, Pavelić se potpuno demaskirao pred masama — nastao je novi polet ustanka u Crnoj Gori. Borba se sada uveliko razgorela. Postoje sada četiri odreda: u Južnoj, Srednjoj, Severnoj Dalmaciji i u jugozapadnoj Bosni: Grahovo—Glamoč—Livno—Duvno, koji je pridodat Dalmatincima, jer nisu imali šire zaleđe i bazu za ishranu. Snage dalmatinske broje oko dve hiljade ljudi. Priliv bi bio još veći samo da ima oružja. Počelo se s izvlačenjem kadrova iz gradova.

Ovih dana naši su izdržali teške ofanzive po čitavoj Dalmaciji. U Južnoj Dalmaciji, gde je 30.000 Italijana opkolilo Biokovo, naši su ubili i ranili oko 300 fašista, a svega smo imali jednog mrtvog. Odred je sačuvan. On je imao više jakih akcija. Uništio je luku Ploče, osvojio Vrgorac, poubijao 60 ustaša i zaplenio skoro 2 miliona kuna. U poslednjoj ofanzivi protiv njih učestvovala je italijanska ratna mornarica. U Srednjoj Dalmaciji je ofanziva na Dinaru odbijena. Ubijeno je oko 190 Italijana, a 40 zarobljeno. Zajedno s Italijanima napadaju i četnici. Popalili su srpsko selo Kozance. Četrnaest tenkova je došlo da spasava Italijane i četnike koje su naše jedinice naterale u neke bare. Iz Severne Dalmacije naši su se povukli u Liku. Razvili su u poslednje vreme jak politički rad. Izdaju listove za Severnu i Srednju Dalmaciju, a uskoro će i za Južnu Dalmaciju. Organ PK „Naš izveštaj” prilično lepo izgleda. Imaju ljudi inicijative i smelosti. Drug Vicko predlaže da se oslobodi Livno i Imotski. Stari je to već ranije imao u planu.

Dobismo jedno zaplenjeno pismo, neke časne sestre iz Duvna. Evo nekoliko odlomaka:

Hvaljen Isus i Marija!

Dobri naš velečasni fra Emile!

Pišete mi da vas interesira kako je u Duvnu, pa Vam pišem, da Vas malo izvestim. Eto živimo u vječnom strahu i napetosti. Jučer smo nas četiri (s. Kristijana, s. Suzana, s. Lea i ja) provodili cijelu noć dole blizu kasarne. Sigurno znate kako je pao Prozor i Rama, a sada su borbe pred Bugojnom. Ima Crnogoraca koji su dosta naoružani, pa ih nije lako baš svladati. S njima su se složili naši partizani koji već godinu dana prijetu Duvnu i ako dođe ta crnogorska glavnina gotovi smo. Imamo pouzdane vijesti da do 1-VIII svakako kane na Duvno. Koji je dan — ne zna se. Kažu, sve studenti i studentice crnogorske i to vrlo spremne. Talijansko oružje i talijanske mazge kod njih... Mi imamo pripravljeni civilno odjelo...

S Dalmatincima ceo dan pričamo. S njima stigao i jedan drug iz Operativnog štaba za Krajinu. On veli da nije tačno da je Kozara zauzeta, već naprotiv, da je neprijatelj odbijen. Čak smo im zaplenili dve zastave i bolnicu. Glavni štab za Hrvatsku je otišao s hiljadu ljudi u Slavoniju da brani žetvu od Nemaca i ustaša. Ostao je Vlado¹⁾. Na tri dana je od nas.

¹⁾ Vlado-Vladimir Bakarić, politički komesar Glavnog štaba za Hrvatsku do 1945 godine, danas sekretar JNOF-a Hrvatske.

Usred razgovora dođoše drugovi iz Livna. Tamo ustaše spremaju novi pokolj. Četrdeset dva naša druga su svezali žicom i negde odveli.¹⁾ To su većinom naši simpatizeri. Stari se savetuje i naređuje da se napad preduzme noću između 28 i 29 jula. Hitno se šalju kuriri da uhvate vezu s Glamočem. U napadu bi učestvovala Treća brigada i domaće čete.

Ponedeljak, 27 juli

Trideset četvrti dan. — Istočni front — divovska bitka. Nemci su već prešli Don. Rostov je pred padom. Ali, ne javljaju ni o kakvom opkoljavanju i uništavanju. Uveren sam da će skoro doći protivudarac Crvene armije. Nemačko levo krilo suviše je izloženo. Zato sovjeti i drže tako žestoko Voronjež. On će biti baza tog kontranapada. Teško je, nema šta, ali pobjeda je naša kao dva i dva četiri!

Večeras nam dođe, s komandantom „Vojina Zirojevića” Ismet Latifić,²⁾ bivši domobranski komandant Livna, koji je prebegao na našu stranu. Donese najnovije podatke iz Livna. Svi će nam se domobrani predati. Stiže izveštaj od Zlatarskog bataljona. U Kupresu koncentracija ustaša. Prošle noći došlo 17 kamiona. Jedan seljak — katolik pretio seljaku — Srbinu:

— Dvadeset hiljada ustaša će vas iz Kupresa poklati!

Utorak, 28 juli

Trideset peti dan. — Ustaše otpočinju ofanzivu. Jutros oko 8 čuli smo dve eksplozije. Mislilo sam ručne bombe ili mali bacač. Dolaze sa severa, od Kupresa. Posle još dve. Naša komora tek stigla i raskomotila se. Naređenje: pripravnost. Tek oko 10 dođoše kuriri Prvog bataljona Treće brigade. Ustaše s tenkovima i jakim snagama nadiru od Kupresa. Naše snage slabe. Teški ranjenici još nisu evakuisani iz Gornjeg i Donjeg Malovana. Donose Melentija. Zove me s tri metra, a ne mogu da ga poznam. Prava smrt. Oči mu čudno sijaju. Ali je izvan opasnosti. Već pet dana nema vatru. Nalazio se u Malovanu kad su ustaše prodrle. Izneli su ga drugovi na 50 metara ispred ustaša.

Komora se povlači put Male Drežnice, a jedna grupa odlazi sa Starim na položaj. Idemo prema Malovanu. U daljini vidimo neke trupe. To su

¹⁾ Polovina je odmah bila poslana u Mostar, a dvadeset drugova ostavljeno je u Livnu u ustaškom zatvoru, da budu ubijeni u zoru 4. avgusta, ali je te noći naša vojska prodrla u Livno i oslobodila ih.

²⁾ Bataljon livanjskih partizana nosio je ime Vojina Zirojevića, radnika iz Livna, koga su, s jeseni 1941 godine, četnici uhvatili i predali Italijanima. On je kasnije streljan. Drug Ismet Latifić je krajem 1942 godine postao komandant livanjskog bataljona, koji je s glavninom naše vojske učestvovao u Četvrtoj i Petoj ofanzivi. U junu 1943 godine, posle probijanja na Sutjesci, drug Ismet Latifić s jednom grupom drugova bio je napadnut od ustaša oko sela Glavatičeva na Neretvi. On je pao ranjen, a njegova sestra Mersija i još dve drugarice ostale su pored njega. Ustaše su dotrčale i ubile druga Latifića pred očima njegove sestre. Iste noći drugarica Mersija uspela je da pobegne od ustaša zajedno s drugaricama. Ona se danas nalazi na radu u Beogradu.

naši Zlatarci (Sandžački bataljon). Stojimo na visu. Odjednom pucanj, pa pravo preko nas haubica, 105 mm. Tresnu na drugu kosu. Tako triput. Prema razmaku između eksplozija izračunavamo da nas biju sa 5.500 metara. Povlačimo se prema Maloj Drežnici, ali nas uhvati žestoka kiša. Puna tri sata smo kisnuli. Najzad smo se po mraku smestili u prvo sklonište „Zirojevića“, pedeset ljudi u dve seoske izbice.

Evo šta se odigralo na frontu. Nismo uspeli da presečemo put Bugojno—Kupres, tako da su se ustaše koncentrisale. Na taj način je naš plan o zauzimanju Livna privremeno osujećen. Ustaše su jutros u pet napale Gornji Malovan i popalile ga. Prema nekim vestima ustaše su ubile sedamdeset duša. Donji Malovan nisu dirali, jer je tamo onaj žandarm-petokolonaš. Ustaše su nadirale sa sedam tenkova, više kamiona i motocikla. Drugi i Četvrti bataljon Treće brigade vodili su s njima borbu s one strane drumu, iznad Šujica, zadržavali ih neko vreme, ali „oklopne snage“ ustaša probile su se i zauzele Šujicu. Posle je jedan tenk s kamionom grunuo prema Duvnu i naleteo na našu zasedu koja je s pionircima dizala most na Šujici (reci). Zatim su tenkovi ušli u Duvno i iznenadili naše. Srećom, nismo imali gubitaka, svega dva lakše ranjena.

U ovu kućicu naiđe Đido. Nisam ga video skoro mesec dana. Pričao je Starom i nama o zverstvima ustaša. Slušali smo ga do duboko u noć. Kad je završio dao sam mu svoj Dnevnik i rekao: „Zapiši mi to da se ne izgubi“. I, evo, Đidinog opisa pokolja u selu Uriji:

Išao sam običnim seoskim putem i bilo je obično letnje jutro, nešto vedrije zbog kišice koja je preko noć rosila. Bilo mi je teško i htio sam da zaplačem, jer mi iz pameti nijesu izlazili divni drugovi koji su izginuli u jučerašnjem okršaju s ustašama, tu, negde preda mnom, na bujnim njivama i livadama. Ali ono što sam video toga jutra, a o čemu sam toliko puta čitao, slušao, i što sam vjerovao, — tako me je zapanjilo svojim užasom, da je zbrisalo svaki bol za milim drugovima... da, ipak je sve to izgledalo drukčije nego kada se čita...

Najprije smo kraj puta, pod širokom krošnjom ogromne kruške, naišli na dva seljaka. Ležali su na travi, u hladu, u onakvom istom hladu u kakvom se odmaraju seoski kosači. Ubijeni su u potiljak, kuršumi su izišli ispod desnog uha i otvorili ogromne rane, tako velike da je iz njih iscurio mozak, tu, kraj njih, na leđinu. Tu je ubijeno još šest seljaka. Tragovi krvi, crni, masni na travi vlažnoj od rose, mučni biljeg poslednjeg daha šest težačkih života. Ali tih šest seljaka sklonio je neko od ono malo preživjelih.

Pošli smo dalje putem, s obje strane živice od ljeskovog žbunja i paprati, i, najednom, na sred puta, ne sećam se baš tačno broja, deset, dvanaest leševa. Čini mi se, svega dva sredovječna čovjeka. Ostalo žene, djevojke, dječaci, djeca. Na tri-četiri koraka od ove gomile krvi i mesa — kolijevka prazna, bez pelena, bez djeteta, sa slamom uvoštanom od dječije mokraće. Ova slama u kolijevci djelovala je tako, da se činilo kao da je još topla od dječijeg tijela. Dijete

je ležalo u gomili lješeva. Ali glava je bila sva zdrobljena, bez poklopca, bez kapi krvi u šupljoj lobanji. Mozak — da li tog djeteta? — upravo malo guste bijele kaše ležalo je pored glave, s komadima mesa. Čime je ubijeno ovo dijete? Možda kuršumom, možda kundakom, možda kamom, a možda je klincima potkovanoj ustaškoj čizmi bila dovoljno meka glava dojenčeta? Dijete je ležalo na lijevoj strani, ali lica okrenuta nebu, ručica skupljenih uza se, grudni koš bio je zdrobljen i ispod prljave košuljice, vrlo malo krvave, virio je naduven trbušćić. Sitno srdito dječije lice bez lobanje... Dijete je bilo žensko i jednog dana, možda jednog ovakvog lijepog dana, i mnogih ovakvih dana, bogatih suncem i zelenilom, s vedrim bojama na nebu, na zemlji, njivama, livadama i šumama, trebalo je da se poraduje svemu tome, životu, sreći, ljubavi, mladosti, ljudima oko sebe... Ali ja o tome tada nijesam mislio, jer ništa nijesam mislio, samo sam gledao i osjećao da sam hladan, čudeći se kako to, kako to da ne osjećam ništa, kako da mi ne navru suze i ne potrese me bol.

I ostali lješevi su bili unakaženi. Lice jednog desetogodišnjaka bilo je ranjavo po čelu i jagodicama od uboda. Neki dječak, isto tako prazne lobanje, kao kod onog djeteta, ležao je zgrčen oko žbuna kraj puta, prikupljenih bosih nogu i tankih mršavih ruku. Usljed hlađenja tijela koža se skupila i virele su oštre bijele kosti sljepoočnica. Da dječak nije bio tako unakažen, reklo bi se da je zaspao tu u hladu, kraj puta, malo sakriven, da ga ne bi vidjeli domaći i grdili što se uspavao, i ne čuva kako valja stoku da ne pohara seljačke njive i livade...

Krenuo sam dalje. Na raskršću, na pomolu prema gradu, dvadeset i pet do trideset lješeva. Gomila ljudskih, ženskih, dječijih tijela, udova, glava. Mrka ženska vitica, prepletana na vrhu crvenom pantljikom, izmiješala se s tužno obješenim brkovima starijeg seljaka.

Put je tu širok i prostran, kako i treba na pomolu prema gradu, gdje seljaci mogu sjesti pred veče, odmoriti se i grad pogledati. Ali lješevi su svi pribijeni u kraj puta, uz plot, kao da ih je oluja zgomilala.

Bijahu tu dvije majke s djecom, s dojenčadima. Ako se kod ranije grupe nije moglo razaznati ko su majke one djece, ovdje se to vidjelo. Jedna majka, mlada, crnomanjasta, držala je u naručju svoje dijete, i kako je ničice pala, skoro ga je pritisla svojim tijelom, kao da je htjela da ga zaštiti. Dijete je uplelo ruke u majčine grudi. Druga majka nije držala tako čvrsto svoje dijete. Ona je ležala na leđima, a dijete, ispušteno kraj nje, skupljeno u gomilu, zarozane košuljice uz grudi. Prva majka, crnih vjeđa, ostavljala je utisak starih, lažnih romantičnih slika ubijenih ili utopljenih majki s djetetom. Ali ovo nije bila stara, lažna, romantična slika. To je bila majka ubijena s djetetom, majka koja se mrtva ukočila, držeći dojenče na grudima.

Povratio sam se i sreo dva seljaka. Jedan pedesetogodišnjak bez kape pokazivao je krvavu oteklinu na desnoj vilici. Pričao je:

„Sklonili smo se od pucnjave u kuću. Pokupiše nas. Sve, i djecu. Kažu: „Jesu li bili partizani?“ — Bili su. „A što ih niste pobili?“ — Odakle u Srbina puška? — velim ja. Počeše me tući. Vidjeh, biće nesreće, te ja preko vrzine. Pucaše, ali, eto, ostah. A žena i dvoje djece, ne znam.”

Drugi seljak u šubari, prosijed, govorio je:

„I mi se sklonili od pucnjave u magaz. Dvije familije. On ubaci bombu i prije nego što puče, ja niz njivu. Bacio je još jednu, a poslije puškom. Dva sina i snaha — ne znam gdje su. Ubiše moju staru...”

Mala magaza, kamenih zidova. Kreč i krv, krv visoko na zidu, a tamo u polutami — gomila iskidanih tijela, izlomljenih udova; ruke tanke, a rane tako velike, veće od širine ruke...

— Hajde ovamo da vidiš! zove me seljak.

Ulazim u kuću. Sedamdesetogodišnji starac luta po kući između isprevtanih stvari i izlomljenog posuđa. On se stalno drži kao da nešto radi, traži, da bi ubio vrijeme, ali on samo luta po opustošenom domu. U sobi mrtva dva sina i stara — njegova seljačka stara, mrtva, zgurena kraj praznog sanduka. Plavokosi i ričokosi mlađi sin leži na sred sobe. Prosuta mozga, raskrečenih nogu, ruku zgrčenih u vis. Velike, seljačke šake, noktiju prljavih od zemlje, od njive. Drugi stariji sin do pola se uvalio pod krevet. Soba mala, a krvi puna. I trag od stope u krvi: sigurno je starac, lutajući, ostavio trag u krvi svojih sinova.

U drugoj kući sve ispreturano. U dovratniku udarci kuršuma. Kod ognijšta leži seljanka preklana grla. Bijel u prerezu viri grkljan, a rana se razvukla. To je mlada tridesetogodišnja žena. Izmazana krvlju po bradi i licu — to su je, zar, okrvavile ruke dok su je držale? Ona leži mirno i lijepo u svom pustom domu, opruženih ruku i nogu. Njene male, opune šake vire iz širokih lanenih, ne baš čistih rukava. Bile su masne, kao poslije muže krava.

I tako redom od kuće do kuće.

Živih nema da sahrane mrtve.

Dva-tri seljaka i seljanke kojima su možda pobili sve — jer svi lješevi još nijesu pronađeni, ima ih po šumarcima i njivama — ne plaču. Staklaste oči. Tvrde. Bez ikakvog izraza.

Njivama i livadama riče i skita stoka, napuštena, ostavljena, bez gospodara. Pored puta livadom dvije seljanke gone ovce. Zovem ih, a one stoje kao da ne čuju. Prisjećam se: na meni je crna kapa i bluza, pa misle da sam ustaša. A zašto onda ne bježe, što ne stanu?

— Ne bojte se, ja sam partizan!

Dolaze. Jedna je starija, mršava seljanka, a druga bucmasta, kruta, tek udata u drugo selo, i sada na putu da obiđe rod, a roda nema. Traži ih. Muka joj je samoj, pa me moli da pođem s njom. Obilazimo razbojište. Na livadi kraj puta nalazimo još dva mladića, kraj jednog limena duvanjara i mali novčanik, mastan, otkopčan. Sigurno prazan... Za jednog od njih ona kaže:

— Iz moje kuće, grdna rano... Moj amidžić...

Ali ne plače. Ništa. Govori na isti način, istim glasom, kao što govori i o drugim stvarima. A najzad, kod gomila na raskrsnici, pošto smo obišli mnoge domove, mrtve, pune mrtvih, okreće se i gleda ukočenih očiju, zenica slivenih sa dužicama, sklapajući ruke:

— Šta bi ovo, brate?

se, tako lako, des uzbuđenja u nađruću, i toliko
 duh, ~~ne~~ ~~se~~ nebi se ušlo meću, tak i
 kad bi mi izabao znao. Nikakav osjećaj ni
 ničnosti, ni ličnosti života. Eto, sveatke
 ničesa, jednake, ništa, i ako i lako o.
 Ali, i tak, i toliko bi se govore, i toliko
 kao i svetlo.

Doista, jedno, jedno u mozgu i u srcu,
 u cijelom biću, kod mene, a sigurno
 kod svih: ne vrijedi živjeti na ovom
 svijetu dok ima i takvih zbjegova. Ni
 ni ni oti...

Uria 72

[Signature]

Završetak Đidinog opisa pokolja u selu Uriji

Nijesam osjećao ništa. Nije mi bilo žao ni milih drugova palih u tom selu. Činilo mi se da bih poginuo tako lako, bez uzbuđenja, ne uvijajući se metku, čak i kad bih mu pravac znao. Nikakvog osjećanja ni ličnosti, ni ličnog života. Eto, seljanke nisu bježale, niko nije plakao.

Ali, ipak, čovjek bi se isto tako hladno osvetio.

Doista, jedno jedino i u mozgu i u srcu, u cijelom biću kod mene, a sigurno i kod svih: ne vrijedi živjeti na ovom svijetu dok ima ljudi koji rade takva nečovještva.

Nema druge: ili mi — ili oni...¹⁾

Jula 1942

Đido

Sreda, 29 juli

Trideset šesti dan. — Ranom zorom, po oblačnom vremenu, nastavismo put za našu komoru. Doneli nam drugovi iz Livna mleko za doručak. Stari sve poslao ranjenicima. Pod Cincarom smo. Pop Vlado citira Ljubu Nenadovića:

Koraćam, koraćam, korake ne brojim,
 Oдавно sam umro, smrti se ne bojim!

¹⁾ Opis pokolja u Urijama objavio je drug Đilas mesec dana kasnije u »Vojno-političkom pregledu Vrhovnog štaba«, pod naslovom »Mrtvo selo«. Drug Đilas je tom prilikom redigovao rukopis i izmenio neke stvari.

Izgreva sunce. Eh, kako mu se obradovah! U šumi ispod „skrovišta” broj 2 bataljona „Zirojević” smestile se sve četiri bolnice. Odlazim s pop Vladom do naših verskih referenata. Oni drže sastanak. Izdaju proglas narodu ovog kraja. Prota Karamatijević hvali naše partizane kako ne psuju i veli da na ovo treba obratiti veliku pažnju.

Četvrtak, 30 juli

Trideset sedmi dan. — Ceo dan danas gruva. Ustaše su prodrle i zauzele brdo Borovu Glavu na putu za Livno. Naše snage su još uvek nepovezane. Deo Treće brigade s one strane drumu iz zasede je ubio 11 ustaša i zaplenio kamion. Prilično nam teškoće napravi ova ustaška „munjevita” akcija. Predveče krenusmo dalje. Ostavljamo bolnice. Smeštamo se na pola sata dole na ivici šume. Imamo širi vidik. Samo vode nigde.

Petak, 31 juli

Trideset osmi dan. — Neprijateljska ofanziva u punom jeku. Sada Italijani pokušavaju da uzmu ovu veliku teritoriju koju smo oslobodili. Gru-nuli su s velikim snagama iz Sinja preko Prologa za Livno. U gradu ima 20 Nemaca, inženjera. I zbog toga se fašisti tako upiru da spasu Livno. Italijani su pošli na Livno s jakim snagama. Nisu se nadali da će ih Udarni dalmatinski bataljon tu dočekati. Razvila se žestoka bitka. Naši imali idealne položaje na serpentinama. Odneli su veliku pobeđu, iako je dolazilo do bitke prsa u prsa. Dvadeset dva italijanska kamiona uništena — oko 150 mrtvih. Tako izdržasmo ovaj drugi nalet fašista. Poslato je hitno sto ljudi pojačanja Prologu, jer mogu Italijani opet pokušati prodor. Ovoj razbijenoj italijanskoj koloni poslata je pomoć od 16 tenkova, tako da naši nisu zaplenili sve oružje, već samo teški bacač i 40 pušaka.

Još jedna dobra vest. Druga brigada je napala na Zlosela, najjaču ustašku bazu u Kupreškom Polju. To selo ima 2000 stanovnika. Uхваćen je i petokolonaš — učitelj, organizator ustaša i četnika. To je bio jedini Srbin koji je živio u tom selu.

Posle podne smo imali partiski sastanak. Vrlo živ. Odjednom ide avion. U šumi nas je preko pedeset! A on gađa šumu. Jedna bomba, druga, treća... petnaesta... Mi se šćućurili... Ide pravo preko nas. Težak bombarder, bivši putnički... Preskoči nas bomba... Ode dalje avion... Sreća!

Subota, 1 avgust 1942

Trideset deveti dan. — Pre godinu dana, u svom najboljem odelu s elegantnim kožnim koferčetom, sa svojom legitimacijom — podoh s Čukarice u kupeu druge klase u kome su bili i nemački oficiri — u partizane. Pratila me Olga. Srećno smo stigli. Otada se više nismo videli. A sada sam ispod Cincara, na granici Bosne i Dalmacije! Da mi je neko to rekao pre godinu dana, ne bih mu verovao. Slušao sam BBC — kapetana Siril Folsa iz „Tajmsa”. Vrlo pesimistički govori o Crvenoj armiji. Razgovaram sa Mahinom. On vrlo realno gleda na situaciju. Nemci su zaustavljeni kod Voronježa i na centru. Još idu nešto prema jugu. Ali, to je udarac u prazno. Tu nisu osnovne ruske komunikacije. A na liniji Smolensk—Bri-

jansk stoje glavne ruske snage, spremne za ofanzivu. O tome je Mahin napisao odličan članak za „Pregled”. Đido je dao uvodnik o drugom frontu.

Celu noć je grmelo iz dva pravca. Naši su opet navalili na Zlosela i Kupres. Bili su prodrli u sam grad, ali nisu imali municije, pa su se morali povući. Ipak, ova nam je akcija donela uspeha na drugoj strani. Ustaše će se morati povući iz Duvna i Šujice. Isto tako Prva krajiška brigada (1000 ljudi, 65 puško-mitraljeza, 14 bacača) zauzela je Ključ. To je krupan uspeh. Tu vest su doneli Kosta Nađ, komandant Krajine, i Stari Bosanski.¹⁾ Ofanziva na Kozaru je završena. Pavelić je izdao posebna izdanja listova da javi pad Kozare. Ali naši odredi su opet na svojoj planini, iako su ih napadale tolike snage — Nemci, Mađari i tri ustaška „gorska zdruga”, izvežbana u Nemačkoj. Fašisti su mislili da će im ova „šetnja” kroz Krajinu poslužiti kao manevar na putu za istočni front. Skupo su je platili: 5.000 izbačenih iz stroja. Mi smo imali 400 mrtvih boraca. Herojski se Kozara borila. To je jedna od najvećih epopeja u našem ratu. Zaista je tu bio čitav narod ujedinjen. Fašisti su pretražili svaki grm. Naši su se peli na bukve i vezivali. Neki su se sakrivali u rupe, pa gore nabacivali grane i lišće. Kad su Nemci i ustaše prošli, naši su ih onda s leđa napali. Propala nam je bolnica — 400 drugova. Bolničarke, koje su se dobrovoljno javile da ostanu kraj ranjenika — odvedene su u javne kuće u Prijedor!

Stigao je i operativni oficir iz Glavnog štaba za Hrvatsku, mlad, do juče običan seljak, koji ni vojsku nije služio. Završio je našu oficirsku školu u Lapcu. Već je šesta klasa odatle izišla — preko 350 drugova. Hrvati se dobro bore. Povratili su Vojnić i opet su pred Karlovcem.

Slovinci su se danas javili. Fašisti otpočeli veliku ofanzivu. Sve pale pred sobom. Hoće glađu da nas unište. Imali su znatne gubitke. Mi skoro ništa. Najveći deo slobodne teritorije naše snage su zadržale. Nećemo dati fašistima nigde da koncentrišu snage. Plamen oslobodilačkog rata mora da i dalje bukti po čitavoj Jugoslaviji.

Opet nas je avion posetio. Moderan, dvomotorac. Spustio jedno desetak bombi u šumu gde su bolnice. Dva mrtva i četiri ranjena druga! Zoran i ja otišli smo da spremimo „Pregled” u štab „Zirojevića” — „skrovište” broj 2. Pretrpano. Leže teški ranjenici. Čitavu noć jauču. I onaj iz Prve brigade, kome je trbuh povređen, i ona drugarica kojoj su oči rastrgane. Kucam, kucam čitavu noć. Drugovi Dalmatinci spavaju — i po podu... „Dežurni, vode!”, stenje drug kome je danas fašistička bomba stomak probila. Kucam, kucam. Zora je tu. Melentije takođe leži u mraku. Sada mu je bolje. Pita me šta ima novo na frontovima. Ranjenike odnose... Onaj s ranom u trbuhu — izdahnu... „Pregled” je bio gotov posle rada od 16 sati. Radili smo ga na stolu, na travi, u šumi... Napismo se mleka od zloselskih ovaca i stigismo opet u našu šumu.

¹⁾ Drug Đuro Pucar, radnik iz Grahova, osuđen na sedam godina robije po Zakonu o zaštiti države, ali mu je u Sremskoj Mitrovici kazna povišena, danas sekretar JNOF-a za Bosnu i Hercegovinu.

Nedelja, 2 avgust

Četrdeseti dan. — Sedeli su kraj vatre Stari, Milutin, Đido i Stari Krajiški. Plamen se visoko diže. Lepo je veče u šumi. Prilično i raspoloženje. Francetićeva bojna se povukla. To je posledica udara Druge brigade kod Kupresa. Naši su ušli u Duvno. Izvanrednu akciju izveo je Beogradski bataljon. Zaplenio je 10.000 metaka, 260.000 kuna, ubijeno je oko 20 ustaša.

Ponedeljak, 3 avgust

Četrdeset i prvi dan. — Mi skupljamo snage. Spremamo se za kontraofanzivu. Moramo po svaku cenu zauzeti Livno, a posle Kupres. Arso izveštava da će napad na Livno biti izvršen između 4 i 5 avgusta. Stari mi je dozvolio da pođem tamo.

Večeras radio Beograd javlja: u Srbiji vri. Narod ne da žito; svrljiške planine opkoljene, pune partizana. S istočnog fronta dobre vesti. Nemci zaustavljeni i kod Rostova. Naši sada navaljuju.

Utorak, 4 avgust

Četrdeset drugi dan. — Žurim se da svršim vesti i krenem za Švabino Polje s one strane Cincara, gde se nalazi Arso. Pošao sam oko jedan sat. Vodi me kurir Sandžaklija prvo kroz šumu, pa onda uz Cincar (2009 m). Kad izbismo na greben, puče mi pred očima visoravan iznad Livna, sve golo, a dole grad i Livanjsko Polje. Iznad grada šuma Bašajkovac. Švabino Polje — razrušena stočna stanica. Nju su izgradili još pod Austrijom. Tu se pravi čuveni livanjski sir. Zatekoh kraj ograde Arsu, Volođu, Jakića. Odmaraju se.

Utom stiže pismo iz štaba Prve brigade, poslato u 14.00. Koča, Fića i Stanko¹⁾ misle da ne bi trebalo odlagati napad. Španac Lenić je dodao: „Ošinućemo ih, krucifiks, da će se čuditi”.

Prema planu napad bi trebalo ovako izvesti:

Sa severo-istočne strane, gde se visoravan ispod Cincara oštro lomi u Livanjsko Polje, napada Treća brigada. Peti bataljon bi imao da očisti Bašajkovac i zauzme Vejs Kulu i Jefrem Kulu, a zatim po mogućnosti da se spusti u grad. Četvrti bataljon bi likvidirao Forić Zostinje, a jednom četom bi držao zasedu na drumu. Prvi bataljon bi napao barake, četiri kasarne i prodro u grad.

S ostalih strana napada Prva brigada s četiri bataljona. Prvi bataljon — Lovćenski — spušta se sa grebena kod Klanac Kule, jednom četom osvaja Hatlagića Tabiju, drugom drži greben, a trećom ide u grad. Drumom od Duvna ide Treći kragujevački bataljon. On pred sobom ima dva jaka objekta: manastir Goricu s dva visoka tornja, s desne strane drumu, i fabriku cementa, s leve strane drumu. Drugi crnogorski bataljon udara čistinom od manastira pa do Stočne stanice. Ispred sebe ima masu bunkera. Četvrti, Kraljevački bataljon, juriša na stočnu stanicu i hvata vezu s Trećom brigadom i Prvim bataljonom kod kasarni.

¹⁾ Stanko Poljanac, major bivše jugoslovenske vojske, stupio u partizane u julu 1941; u borbi za Livno bio je načelnik štaba Prve brigade, danas je general-major i načelnik Štaba Druge armije.

Polazak je u 8 uveče, tako da napad treba da počne na sam grad u 10 noću.

O snazi neprijatelja imamo dosta podataka: ima ih blizu hiljadu!

Drugovi Livanjci su tu. Nestrpljivi. Oslobađaju rođeni grad. Dolazi i jedan mali dečak — Dušan Pažin i veli:

— Ja sam pre dva sata izišao iz grada! Ništa se ne nadaju. Čuo sam kako je Tucu, policaj, rekao: „Ne valja, ne valja, Srbi i Crnogorci se bore prsa u prsa, a mi nismo za borbu iz bliza! Beže ustaše! Boje se! Trgovac Đogić je avionom pobegao. S njim je otišao i župnik”.

Mrak se već spustio. Peti sandžački peva. S njim sam bio i na Bradini. Polako se spremamo za polazak. Bataljoni odlaze. Noć je mračna. Idemo preko vrtača. Posle više od dva časa dođosmo na prvu kotu iznad Bašajkovca. Čekamo, ležemo. 22.30 — ništa. Odjednom dve bombe, pa pucnji! Počelo. Idemo još napred. Zuje meci... Samo se iz grada nešto ne čuje dobro borba. Počinje neprijateljski bacač. Brza paljba — kod jedanaestog hitca prestadoh da brojim. Meci preleću. Izveštaja još nema. Iziđe mesec i obasja Cincar i pašnjake iza nas. A dole iza kose — bije se bitka.

Sreda, 5 avgust

Već se razdanilo. Nikakav izveštaj nam nije stigao. Skoro je šest. Pre toga pronesoše jednog ranjenog Sandžakliju. Arso i Volođa su otišli na levo krilo. I Jakić je sišao. Mirko Čuković i ja idemo ka Vejs Kuli. Dolazimo do izvora. Tu srećemo jednu sandžačku patrolu. Zaklonjena je iza zida. Meci frcaju.

— Bašajkovac je zauzet, — veli jedan drug.

Spuštamo se kroz šumu. U njoj se još puca. To naši čiste teren. Italijani su osakatili ovu lepu borovu šumu. Na jedno 200 metara ispred Vejs Kule sve je posečeno. Ispred utvrđenja nemački sistem žica, jedno deset metara dubok. Jedva pređosmo na jednom kraju. Peti bataljon je ovo utvrđenje osvojio pre izvesnog vremena. Zarobio je 12 domobrana s puškomi-traljezom. Bataljon nije imao dobre vodiče. Vejs Kula je uglavnom lako zauzeta. Domobrani pucali, čak su i bombe bacali, ali kad su naši grunuli — predali su se. Razgovaram sa zarobljenim domobranima. Gladni su, ali veseli, jer znaju da ćemo ih pustiti.

Naši stoje pored zida i pucaju u grad niz liticu. Stena se diže skoro vertikalno. Sandžaklije vele da su naši u gradu. Pao je i manastir Gorica. Ostalo je svega još nekoliko gnezda otpora. Na jednoj zgradi pored reke, opkoljenoj velikim parkom, vije se hitlerovska zastava. Tu su se zatvorili Nemci. To je vila doktora Mitrovića. Dole, pored centrale, vidim ustaše kako ulaze u kuću i izlaze iz nje u civilnom odelu. Sandžaklije ih gađaju. Ustaše odgovaraju s više strana. Ovi naši momci uopšte neće da se čuvaju. Opominjem ih da uzmu zaklon. Eno, kraj mene pade mladi Filipović. Bio se isprsiio na vrh bedema. Probio mu metak obe butine. Nailazi avion, moderan. Kruži, kruži, jer još ne zna šta je s gradom. Sedamo u žbun. Tu nailazim na jedan primerak novina od 1 avgusta. Gledam Vejs Kulu i setih se odjednom pesme o Starini Novaku. On je mučen u jednoj od ovih kula.

Prebacujem se na levo krilo kod Lovćenaca. Jedna njihova četa još drži greben. Žestoko ih je tukao neprijateljski bacač. Skoro na svakih deset metara rupa. Jedna mina se zabila u kamen između komandanta i politkoma i nije eksplodirala. Dole stoji Tabija, najjače utvrđenje. Pored silnog izvora — prva živa voda posle Pidriša — dođoh do Tabije. Pravo je čudo kako su naši osvojili ovu tvrđavu. Ispod nje se nalazi bunker iz koga je tukao bacač. Naši razgledaju zarobljeni češki bacač od 80 mm i nekoliko sanduka municije. Tu je zarobljeno oko 40 domobrana, dva oficira. Naši učvršćuju postolje za bacač i spremaju se da tuku objekte u gradu. Samo još ne znaju šta da biju: da li Nemce u vili Mitrovića, kasarne, školu i župski dom, žandarmeriju, stočnu stanicu ili džamiju. Borba se u gradu još vodi. Kraj Mitrovićeve kuće neka eksplozija, kao da se dinamitom nešto diže u vazduh. Iz grada ključa. Zuje meci. Iznad same glave kurira Dragana¹⁾ prozuja metak. Dole Kraljevcani vrše juriš na stočnu stanicu. Tamo se utiša. Znači naša je! Artiljeri su nestrpljivi. Još nikako ne stiže izveštaj u kojim su objektima ustaše. Tu je i Arso. Polazimo u grad gde je štab Prve brigade. Iskače Arso prvi, za njim Dragan, pa ja. Sjurismo se niz jarugu preko nekih zidova, pa na drum. Kraj živice leži jedan partizan prekriven čaršavom — mrtav. Malo dalje jedan seljak, ustaški milicioner, zabio glavu u potok kao da pije vodu izmešanu s krvlju. U jednom dvorištu, u hladu, iza plavog zida, sede Koča, Fića i Stanko. Blistaju. Pretstavljaju mi jednog bubuljičavog, buljavog čoveka u civilnom odelu:

— Ovo je bojnik Križanec, komandant odbrane Livna.

Koča mi nudi čašu maline. Posle mi tiho reče da je major među prvima zarobljen, u ponoć. I odmah se presvukao. Već je 11 sati. Stanko mi govori kako se bitka razvijala:

Drugi bataljon je napravio herojski podvig. Po brisanom prostoru, tučen s manastira, iz Stočne stanice, iz bunkera, provukao se bez gubitaka i ušao u sam grad u 12.05. Zašao je za leđa ustašama u bunkeru.

— Stoj! Ne pucaj, idu ustaše! — viču ustaše.

— I ovde su ustaše! — odgovaraju naši i odmah zatim otvaraju brzu paljbu.

Tu na drumu su zarobili majora Križaneca i komandanta policije u Glamoču, koji su obilazili položaje. Kada je Drugi bataljon ušao u grad, lepo se rasporedio po svim strategiskim mestima uz pomoć majora Križaneca, koji im je kazao gde se šta nalazi. Crnogorci su rešili da tu ostanu i preko dana. Drugi bataljon veli da ih je mnogo obradovalo kad su odozgo s Tabije čuli gromki glas Pere Četkovića, komandanta Lovćenaca: „Naprijed sokolovi!”

Lovćenci su imali dosta muke s Tabijom, ali su se probili pored nje — jedna četa — i tako ušli u grad. Posle je pala i sama Tabija.

Kragujevcani su sve do jutra stajali pred manastirom i fabrikom cementa. Na tornju je bio mitraljez i sipao. Manastir je branilo nešto domobrana i milicionara. Utvrdili su zvonik i postavili džakove s peskom po prozorima. Ovde je jedan drug pogodio posred čela oficira kraj mitraljeza. Nastala je zabuna, naši su izvršili juriš i osvojili ove dve važne tačke.

¹⁾ Dragan Gligović, danas kapetan u oficirskoj četi Gardiske brigade.

Kraljevčani su takođe junački obavili svoj posao. Išli su brisanim prostorom i izgledalo je — da niko živ neće ostati. Vrlo vešto su zauzeli stanicu. Prvi sandžački bataljon vodio je žestoku borbu oko kasarni i utvrđenih kuća. Tu je poginuo komandant Moša — Momir Pucarević, potporučnik jugoslovenske vojske. Noćas pred polazak na položaj šalili smo se poslednji put.

Dok Stanko razlaže situaciju, dum-dum se rasprskavaju o krov kuće. Bacači šaraju po gradu. U daljini, na Dinari, kod Prologa, teška italijanska artiljerija, avioni, bacači... Grmi. Odjednom jaka eksplozija na drugom kraju.

— To naši dižu most prema Duvnu da nas tenkovi ne iznenade! — veli Koča.

— Da nas tenkovi ne iznenade! — dodajem ja.

Iz vile Mitrovića Nemci bezobzirno biju. Ni kasarne se ne daju. Naši ih zovu na predaju, a oni vele:

— Pošaljite nam satnika, pa ćemo se predati!

Bombe treskaju. To naši pokušavaju da zauzmu hitlerovsko gnezdo. Dolazi još jedan drug ranjen. Donose i neki krvavi revolver. Iz njega je jedan naš ubijen s tri metka iz neke kuće. Ubica — neki potporučnik, brzo je posle poginuo, pa mu je krv poprskala revolver.

Avion zuji. U njemu je onaj trgovac-pilot koji nam je toliko zla naneo. Treba da se spusti. U zasedi na aerodromu čeka ga čitav bataljon. Major Križanec nam je rekao kakve znake da postavimo. Avion kruži, nisko se spušta, njuši. Mi smo bez daha! Opet ćemo imati svoju avijaciju, jer su propala ona tri krajiška koja smo zaplenili u Prijedoru, maja meseca. Jedan oboren nad Banjom Lukom, drugi „Štuka” otkrila, a treći se pokvario. Ali, trgovac primetio nešto sumnjivo pa umakao. Po svoj prilici opazio je da nema šatora kod Vejs Kule i Tabije.

Razgovaram s majorom. Daje mi tačan raspored svojih trupa. U gradu bile tri satnije domobrana, satnija ustaša i jedno 200 milicionara — sve u svemu preko 700 ljudi. Major veli da su u Livno, prilikom poslednje Francetićeve ofanzive, stigla dva tenka, a i sam Francetić s izvanrednim opunomoćenikom Pavelića, pukovnikom Šimićem. Nisu se dugo zadržali. Odjurili su do Prologa i vratili se natrag. S njima je bio i jedan dečak od 13 godina — dželat. On je strahovito izmrcvario dva naša druga koji su tih dana zarobljeni. Koča mi daje pismo koje je Križanec uputio 29 jula pukovniku Šimiću. Evo nekoliko zanimljivih odlomaka iz njega:

„...jedan zrakoplov je bombardirao Borovu Glavu (1290) kao i naše delove u podilaženju. Žrtava nije bilo...” „Pučanstvo Livna većim delom partizanski nastrojeno i mnogo je inteligencije Livljana kod partizana, gdje kao domaćini dobro služe za vođe i špijunažu, dok oni koji su ostali u gradu jedva čekaju dolazak partizana.”

Skoro će dva sata. Situacija bez promene. Nemci, kasarne i, pojedinačno, još ustaše — daju otpor. Misli se da Nemci imaju oko 30 ljudi. Idemo na ručak u samostan — kilometar i po po drumu. Sećam se mora — Dalmacije. Kuće kamene, niski krovovi, belina, sunce. Zaista smo blizu mora. Samo zuje meci. Niko se ne osvrće. Kod porušenog mosta — dva partizana stoje na ogradi.

— Sagnite se drugovi. Šišaju ovim drumom! veli Koča partizanima.

Samostan Gorica je divna gotska građevina. Koča me zove da razgle-
dam zgradu. Otvaramo prvu sobu. U njemu leži ljudina u krvi. Žuto lice.
Glava uvijena zavojem. To je onaj oficir sa tornja. Mrtav. Idemo na gornji
sprat. Hodnik kao u kasarni. Po sobama masa praznih čaura. Kod jednog
prozora izbrojao sam preko stotinu. Prodrta vreća s cementom. U dru-
gom kraju fratri. Jedan potpuno sed na stolici i ne miče se, kao da ga se
ovo ništa ne tiče. Koča započinje razgovor s jednim seoskim popom, koji
je slučajno došao u grad i ostao na dan borbe.

— Recite vi meni zašto vi skrnavite crkvu. Zašto radite protiv onoga
što treba da vam je sveto! Mitraljez pa na toranj!

I Koča sve to lepo i učtivo. A pop širi ruke i ne zna šta da odgovori.

Bacači udaraju sve češće. Dolazi Španac i kaže da je vrlo teško zau-
zeti utvrđenu kuću. Čim glavu pomoliš, Nemci pucaju. Ranjeno je još
nekoliko drugova. Nemci su počeli da bacaju zapaljive bombe u siromašni
deo grada. Zapaljeno je više kuća. Nemci su presekli i vodovod pa se
vatra ne može gasiti. Razgovaramo kako da uništimo Nemce. Predlažem
da se nađe šmrk i zgrada polije benzinom, pa da se posle zapali. Koman-
dant Lovćenskog, Pera Četković — po uzoru vojnika iz Tolstojevih „Ko-
zaka” — predlaže da se uzme stog sena i gura ispred vojnika. Odlaze
patrole da nađu šmrk.

Tri sata. Dolazi kurir. Kasarne se predale. Dosad se broj zarob-
ljenika popeo na tri stotine. Pera Popivoda,¹⁾ bivši intendant, junački se
pokazao. Uleteo sam u kasarnu i pozvao domobrane da se predaju. Ovi
Lovćenci su div-junaci.

Već se mrak spušta. Samo gvardijana nigde nema. Sakrio se. On je
glavni krivac. On je tražio da se manastir utvrđuje.

Hirurška ekipa stigla i hitno se sprema za rad. Operacije. Ranjenici
leže po ćelijama frataru. To su lepo nameštene sobe. U dvorištu vri. Tu
je preko trista zarobljenika. Mrak je sasvim pao. Nemci biju i dalje uporno.
Naši se spremaju za konačni juriš. Danas je poginulo pet drugova. Naše
brigade će svaku stopu Jugoslavije zaliti svojom krvlju.

Četvrtak, 6 avgust

Četrdeset četvrti dan. — Noć smo proveli u župnikovom dvoru. Ovaj
petokolonaš je uoči našeg napada seo u avion i pobegao. Nađen
je u njegovoj kancelariji spisak partizana i naših simpatizera.
Pored jednog imena stoji: „Ima majku i dve sestre. Motriti ih.” U
ovoj lepoj građevini vrlo je živo. Stigli su i drugovi iz Petog kra-
jiškog odreda. Njihova dva bataljona hitno se povlače na sever,
jer se četnici koncentrišu oko Grahova, pa mogu da navale na
Glamoč. Ležemo u 3 izjutra. I noćas su naši napadali. Bombaši su iz-
vršili juriš, dolazili vrlo blizu vile, bacili su dve bombe unutra. Osam
bombi se odbilo. Poginulo je još nekoliko drugova. Prosto ne zna čovek
šta da radi. Javlja ju nam da stiže top iz Glamoča. To nam je velika nada.

Našao sam se sa Volođom i Jakićem. Dobili su potvrdu vesti o smrti
Momira Pucarevića. Plaču. Još se jedan neprijatan događaj desio juče pre

¹⁾ Drug Popivoda je danas pukovnik, komandant XXII divizije.

podne. Prvi sandžački prešao Bistricu i sukobio se s Kraljevčanima. Nisu u prvi mah poznali jedni druge. Izgleda da je tu poginulo nekoliko drugova. Kraljevčani su čak juriš izvršili i zarobili dvojicu iz Prvog sandžačkog.

Dolazak jednog šofera iz vile Mitrovića uneo nam je novu glavobolju. Njega su Nemci poslali do hotela Čavre Ivića da uzme mleka za ranjenike, a on se nije više vratio. Evo šta nam je on ispričao:

— U zgradi se nalazi 120 ustaša i desetak Nemaca. Glavni komandant je direktor rudnika major Jorgo, a od ustaša natporučnik Vodopija. Hrane imaju dosta: 300 kila pasulja, konzervi. Vodu vade iz reke i potoka. Neće se predati! Ako budu morali da izginu, zapaliće 3.500 kila dinamita. Sve je spremno!... — zadahano govori mladić.

— Tri hiljade pet stotina kila dinamita! češka se Španac po glavi.
— Taman pola varoši da odleti u vis!

— Bacač im ništa ne može, jer su stavili džakove s peskom na krov. Noćas su dve bombe ubačene. Dvojicu su ubile, a deset ranile... Oni se nadaju pomoći. Veruju u Francetića. Juče su uzeli četiri pak-papira i napisali crnim imalinom: „POMOĆ” — tako da pilot može da pročitá. Jorgo je ljut na domobrane i ustaše. Veli: „Sramota, za dva sata pade Livno”. Vezu održavaju pomoću žena. Juče je dolazila seljanka Kavurka do svog muža. Dobijali su i hranu iz hotela „Đidi”. Mene su poslali po mleko za ranjenike... Gore u vrhu bašte nalazi se 50 bačvi benzina i gasa. Najviše se boje da to ne dignete u vazduh, jer bi se od toga kuća zapalila...

Brzo se piše pismo na nemačkom majoru Jorgu, da se preda, a Koča izdaje naređenje da se ulice dobro posednu, da se naprave barikade, jer u slučaju probijanja neprijatelja može svašta biti. Stigli su Marko, čika Janko i Vlatko.

Pred podne top stiže iz Glamoča. Samo je pitanje da li da tuče vilu? Šta će biti ako Nemci zapale dinamit? Čitav grad odleteo bi u vazduh. Pitamo stručnjake. Veljko veli da bi svega desetak okolnih kuća odletelo, a na ostalim bi se porazbijali prozori.

Ceo dan zuje meci. Posle ručka otpočeše bacači. To Nemci biju. Pođoh u varoš da pregledam štampariju. Ponovo će „Borba” izlaziti. Napolju nose ranjenog druga u čebetu. Drugi teško korača. Parče ga udarilo u slepoočnicu. Bacač je pao usred naše grupe kod škole — jedanaest ih ranio.

Jedan krojač sav prebledeo. Ne može da radi. Sve mu ruke drhte:

— Krv! Ranili čoveka! Strašno!..

A dva partizana iz Drugog crnogorskog, koji su dosad po sto bitki vodili, čude se ovom čoveku, koji je manje-više nastavio onaj mirnodopski život od pre 6 aprila:

— Ranili, pa ranili... Zato je čovek da gine. Bolje od zrna nego u krevetu od pretovarenog trbuha.

Stigao je i Đido. Utom dovedoše gvardijana s tavana. Tamo se krio. Zanimljivo je suočenje gvardijana i jednog oficira koji je zarobljen u manastiru. Oficir uteruje u laž gvardijana i veli da je on tražio da se manastir utvrđuje. Gvardijan ćuti. Drug Marko kaže gvardijanu neka ide u svoju ćeliju.

Zarobljeno je dosta ustaša. Među njima je neki učitelj Kajić, oficir, komandant Glamoča. Dva ga čoveka terete da je vršio pokolje po Hercegovini. A on veli da uopšte tamo nije bio.

U toj grupi je i neki mesar, Murgo Hasan, plav, otupeo momak.

— Koliko si Srba bacio u jamu?

— Svega dva!

— A što?

— Silom! Naterali me drugi!

Večeras je otpočeo da radi Vojni sud od tri člana. Saslušava pohvatanе ustaše. Sutra će biti izrečena presuda Kajiću i Hasanu Murgu.

Mrtvi umorni ležemo Veljko i ja na prašnjavi pod gvardijanove kancelarije. Ujutru u 3.30 napad na utvrđenu kuću u kojoj su Nemci. Top je dovučen na 70 metara od kuće. Zaklonjen je zidom, samo je rupa probijena za cev. Nanišanjeno je — čeka se zora. San me savlada.

Petak, 7 avgust

Četrdeset peti dan. — Top nas nije probudio, a ni eksplozija 3.500 kilograma dinamita. Tek oko sedam sati saznajemo šta je. Ispaljeno je pet metaka; svega je jedan probio unutra, ali Nemci osuli žestoku paljbu tako da su nam bacačem ranili tri topdžije. Šta sada da radimo? Ne ostaje ništa drugo, nego da kopamo tunel. Pioniri vele da je za to potrebno najmanje dva dana.

Oko osam dojuri Mijalko Todorović:

— Nemci! — i zgrabi mašingever, ali se smeje.

Posle desetak minuta uvedoše pet ustaša, sve mladići. Ni jednom više od 20 godina. Jedan je krvav po čelu. Udario ga naš stražar kad je pokušao da odreši ruke i beži. Drugi je pre njega umakao čitavih 200 metara, ali je Đido bio tu, uzeo pušku od jednog partizana, mirno je naslonio na ogradu i od prvog metka ustaša je ležao u paprati. Bio je mrtav.

Pitam onih pet ustaša:

— Je li vam top štete napravio?

— Ubio je u jednoj sobi 20 ljudi!

Za to vreme tvrđava se bila predala. Na naše iznenađenje u njoj nije bilo ni 30, ni 120 već 200 ustaša i Nemaca. Oko 9 izjutra oni su poslali pregovarača i istakli belu zastavu. Mi smo ostali pri jučerašnjim uslovima. Posle je počela da izlazi grupa po grupa. Major Anton Jorgo, debeli Bečlija, inače bivši vlasnik hotela u Podgori, u Dalmaciji, stari je austriski oficir i član Socijaldemokratske stranke do 1933, a zatim kandidat Hitlerove partije.

Koča je uz svetlost električne lampe obišao tu tvrđavu. Zaista jezivo izgleda. Dinamita nije bilo 3.500 kilograma, već 6.000! Sve je bilo spremno da se digne u vazduh. Bivši major „K. und K.“ ovako govori:

— Ja se nikad ne bih predao da nije bilo ovih kukavica ustaša, koji su me za rukav vukli... Top nam je mnogo štete naneo... Satisfakcija mi je što sam se predao hrabrim borcima...

Svi zarobljenici su krenuli kroz varoš s rukama u vis. Prvo su stigli domobrani, a za njima ustaše i civili. Na kraju Nemci. Ustašku kolonu je

vodio natporučnik Vodopija, visok čovek. Bio je, na žalost, radnik, pa su ga frankovci u Belgiji zatrovali. Još od 1933 je zakleti ustaša. Španac veli da je u Belgiji napadao na prodavce naših novina. Posle 6 aprila počeo je da čini čuda. Priča se da je ubio preko 500 Srba. Inače je bio „na škola-ma” u Italiji.

— A ti si Vodopija?

— Nisam ja taj. Ima nas četiri. Ja sam Jakov Jozin, nisam ja Ante! Za njim ide jedna devojka — crna, visoka. To je logornica u Livnu, inače živela u Sremskoj Mitrovici.

Onaj debeli Nemač neće da drži ruke u vis. Seda na zemlju pored velikog kožnog kofera i bele pudlice. Kraljevčanin više na njega, ali ga ne dira. Neka mršava Švabica, izgleda da je žena majora Jorge, sela je pored njega i vrišti:

— Hans! Hans!

Pun hodnik ustaša s rukama u vis, i partizana s puškama na gotovs. Jedan fratar, onaj mali doktor filozofije, belih brkova, ide mirno kroz gomilu — prekrštenih ruku!

Pošao sam s Đidom u Livno, do kuće Mitrovića. I mi se guramo kroz hodnik. Nastaje gužva. Seljak Radeta, temeljit čovek četrdesetih godina, iz sela Gubera, čuo da su ustaše pohvatane, pa došao da prepozna svoje krvnike. Među prvima je prepoznao Smaju Čakara, koji je 450 Srba vezao prilikom bacanja u jamu i — koji je i njega vezivao, ali se Radeta izvukao.

— Dajte meni da ga svežem. On je mene vezivao!

Stražar mu je dozvolio, ali mu je rekao da ne sme tući ustašu. Radeta dobro pritegao ustašu, pa ga onda zviznuo svom snagom. Tako se gužva napravila.

Đido, Mitra i ja odlazimo do kuće Mitrovića. Lovčenci stoje napolju. Nikog ne puštaju. Okolni zidovi i prozori izrešetani mecima. Jedna kuća kraj tvrđave sasvim porušena od našega bacača. I krov vile je načet. Na-levo u dvorištu bunker, dobro utvrđen — u sredini onaj famozni bacač, upravljen skoro vertikalno, jer je poslednji put tukao naš top na 70 metara rastojanja.

Na belim vratima tehničkim slovima ispisano:

Hansa — Leichtmetall A. G.

Berlin, Zagreb, Atheon

Bürro Livno

Neće više iskorišćavati Nemci naše rudnike u Livanjskom Polju. Sva je kuća jedna uskomešana masa luksuznog nameštaja, finih pisanih mašina, kartona, čaura, balskih haljina, teških kofera, zavoja i — krvi. Idemo uz stepenice. Na gornjem spratu, desno, udarila granata i pobila oko 20 ljudi, među kojima je bilo najviše ranjenika. Evo, ovaj kraj mojih nogu bez glave je, ovome tamo izbila je kost kroz butinu. Po zidovima rupe od parčadi granate i krv. A ovo je nekada bila spavaća soba doktora Mitrovića, koga su ustaše bacile u jamu. Za njim je otišla čitava porodica. Čerku od 13 godina prvo je silovalo 10 ustaša, a sada ih ovde leži 20, bez glava... Strašni sud je došao... Niko neće umaći narodnoj ruci. Ona je i brza i dostižna. U ovoj kući je strahovit smrad. Pošao sam napolje da odahnem...

Narod je razdragan. Ljudi (muslimani 95%) sede pred kafanicama i kavenišu. Nailaze domaći partizani, ispeglani, umiveni, izbrijani, u novim

košuljama, s puškom o ramenu i nekako gordo, razdragano rukuju se sa svojim zemljacima. Eno ga i naš vodič od one noći — u dugačkim pantalonama. Kada ćemo tako mi stići u Beograd? Svratio sam predveče u sud. Vodopija, Smajo Čakar i ostale ustaše osuđeni su na smrt. Čitavo Livanjsko Polje došlo da svedoči. Dokazi — desetak jama u koje su bacani Srbi. Saslušava se logornica u Livnu. Veli da je imala uspeha samo kod dece do šeste godine. „Kod starije djece nisam uspjevala, zatrovali ih roditelji partizanskim duhom“. Pronađena je prepiska ove ustašice. Istovremeno je živela s četiri čoveka i krila to od sve četvorice. I ona je osuđena na smrt.

Doveden je u štab brigade neki ruski emigrant koji je živio u Livnu. Glup čovek dozlaboga. Prvo se nešto bunio, a jedan mu drug kaže da je bio činovnik kod Nemača, da se to zna i da treba „da spusti durbin“.

Rus je skočio i počeo da govori povišenim glasom:

— Durbin, to nije tačno! Nikakve vojničke stvari kod sebe nisam imao.

Preko dve stotine i pedeset domobrana biće pušteno kućama. Neki Anton Borovec, iz jednog sela negde u severnoj Hrvatskoj, objašnjava kako ne voli pušku:

— Ja ne volim da pucam! Dragi ljudi, otac mi star...

— A koliko si metaka ispalio? pita ga jedan kurir.

— Jedno stotinu.

Naš se kurir zgranuio.

— Ali sam ih skoro sve žmureći opalio. Nisam gledao kuda pucam. Partizana ciljao nisam.

Subota, 8 avgust

Četrdeset šesti dan. — Vraćam se kući, u našu šumu na Cincar. Jašim drumom. Veliki broj seljaka iz okolnih sela hita u grad, a iz grada odlaze izbeglice koje su se tu sklonile od nas. Sada su ti seljaci videli da ne koljemo, pa se slobodno vraćaju kućama.

S nama je i Vlado Šegrt. Peta brigada i Hercegovci, posle našeg odlaska, mnogo su štošta pretrpeli. Spremili su se da 23 jula napadnu Kalinovik, a 22 jula navalilo je na nas preko 2000 četnika Vasojevića, Nevesinjaca i iz Kalinovika. Naši su se povlačili i sve uz borbu stigli do Prozora. Čak su i na Treskavicu morali da se probijaju kroz četničke zasede. Jedan se bataljon bio izgubio na Zelengori, ali je i on stigao ovih dana. Veliku muku su im zadavali ranjenici i izbeglice... Tri deteta su se usput rodila. Avioni su im smetali. U Grandićima je jedan avion bacio svega jednu bombu i ubio dvadeset i dva druga. Svega se jedan spasao. Na pruži su ih dočekali Nemci. Bila je žestoka borba. Naši su ubili 32 Nemca i zaplenili 8 konja. Mi smo imali 35 mrtvih i ranjenih. Nemci i ustaše su nam usput postavljali zasede. U Crnoj Gori i Hercegovini, priča Vlado, strašan je teror. U Banjanima ima šest žandarmerijskih stanica umesto jedne. Zabranjen je saobraćaj između opština. U svakom plemenu po konclogor. Nema naročitih vesti od naših gerilaca. U Nikšiću su ubijena dva italijanska viša oficira. Bacio je bombu drug — kelner i sam poginuo tom prilikom.¹⁾ Oko Banjana bilo je napada na italijanske trgovce. Ali poda-

¹⁾ Ovaj se drug zvao Lujo Davičo, igrač baleta iz Beograda.

taka nema. Prema nekim vestima, u okolini Gacka nalazi se i Draža Mihailović. Vlado Šegrt veli da je u južnoj Hercegovini odlično. Herojski se držala sestra Rade Pravice — Dragica. Nju su četnici zarobili zajedno s našom bolnicom još u junu mesecu. Mučili su je dugo. Na gubilištu je klicala partizanima i Rusiji. Njenog brata Radu Pravicu, sudskog pripravnika iz Šuma kraj Trebinja, takođe su ubili. Četnici su ga predali Italijanima, a oni su izvršili streljanje.

Dok smo tako razgovarali i jahali po visoravni iznad Livna, naleti jedna „Savoja“. Potali smo konje u galopu. Stigli smo u četiri sata posle podne u naš logor u šumi ispod Cincara. Pozvao me Stari, pa sam mu dugo pričao kako je tekla borba za Livno, kakvo su veliko junaštvo pokazali naši bataljoni. Posle sam otišao u naš kolektiv — pop Vlado Zečević, Pavle i Branka Savić, Zoran Žujović i Fjodor Mahin. Zima je, pa smo naložili veliku vatru. Stari Mahin mi je nacrtao plan odbrane Livna i pravac nadržanja naših bataljona.¹⁾

Nedelja, 9 avgust

Četrdeset i sedmi dan. — Radio-aparat se nalazi pod jednim borom na petnaestak metara od našeg šatorčića. Večeras smo došli da slušamo vesti. Zatekli smo Starog, Đidu, Milutina, Savu Kovačevića i Blažu Jovanovića.²⁾ Prvo smo slušali radio London. Veli „Sandej Tajms“ da engleska vojska studira taktiku Draže Mihailovića u borbi protiv Nemaca! Posle Jozo obrće skazaljku na Moskvu. Hor jednog sovjetskog komesarijata pod rukovodstvom Dunajevskog peva u čast partizana Jugoslavije. Imali smo sreće, slušali smo koncert od početka. Vatra kraj radio-aparata veselo pucketa. Još dugo u noć sedeli smo kraj vatre i pričali.

Ponedeljak, 10 avgust

Četrdeset i osmi dan. — Dolazi danas kod Starog štab Prve krajiške brigade. Na čelu ide jedan stariji, poguren čovek, i poštapa se. Kad je prišao blizu mene, nasmešio se i zagrlio me:

— Zar me ne poznaješ, ja sam Ivica!

Nikako nisam mislio da je to slavni Ratko, komandant Prve krajiške brigade, koji je, pored ostalih junačkih podviga, izvršio i onu akciju u oklopnom vozu između Prijedora i Novog. Mnogo je ostario pa ga nisam mogao poznati. A stari smo drugovi. Ivica Marušić je meni i Eliju Finciju dao u Zagrebu 1937 godine Zogovićevu zbirku pesama „Plameni golubovi“, koju je policija zabranila i gonila. Na zemunskoj stanici Fincija uhvatiše agenti, a ja se provukoh s mojim koferom na beogradskoj stanici. Otada više nisam video Ivicu.

Priča Ivica o svojoj brigadi, sve ljuti Krajišnik. Nema juriša koji oni neće izvršiti. Najviše ima ljudi s Kozare. Oni su risovi i sada nemilosrdno svete svoje mrtve.

Stari večeras veli da je već formirana Druga krajiška brigada u kojoj takođe ima dosta kozaračkih partizana. Uskoro će se stvoriti i treća brigada iz Krajine.

Večeras sam Veljku iskucao naredbu za napad na Kupres.

¹⁾ Vidi crtež na str. 252.

²⁾ Drug Blažo Jovanović, danas je sekretar JNOF-a za Crnu Goru i Boku.

Utorak, 11 avgust

Četrdeset i deveti dan. — Kolika je sreća kada sretnješ starog druga za koga si mislio da je već davno poginuo, da je nestao u ovom našem ratu. Večeras dođe u naš logor Drago Mažar.¹⁾ Decembra 1936 godine kada sam se vratio iz Španije, pozvali su me banjalučki studenti da im govorim o borbi španskog naroda. „Politika” mi je saopštila da ne smem držati predavanje. Ja sam ipak otišao. U Banjoj Luci na predavanju frankovci otpočeli demonstracije, bacali kamenje kroz prozor, presekli struju. Mi se nismo dali. Skočio je Drago Mažar na govornicu i rekao: „Drugovi, održaćemo predavanje uprkos svega”. A sâm je otišao pred zgradu da odbije frankovce ako opet dođu s kamenicama. Sedimo večeras kraj vatre i pričamo o tome. Posle predavanja odveo me je Drago svojoj kući, negde preko Vrbasa. Upoznao me sa svojim bratom Šošom, koji je zajedno s Mladenom Stojanovićem digao ustanak na Kozari. Video sam i njegovu majku, hrabru ženu, koja je baš tih dana digla sekiru na žandarme kad su došli da joj hapse trećeg sina, Ivicu. Čitavu noć smo sedeli u kućici pored Vrbasa i pričali. Šoša je čitao svoj referat o teškom položaju naših mornara. I noćas smo Drago i ja dugo razgovarali. Ivica je poginuo. Otišao je 1941 sa zadatkom u Jajce, tu ga prepoznali, i ubili.

Drago je sobom doveo deset drugova Krajišnika za prateću četu Vrhovnog štaba. Razgovaram s tim drugovima, svi iz okoline Drvara. šumski radnici. Divni momci. Jedan od njih priča mi za Dragu Mažara da je veliki junak. Preobukao se u domobransku uniformu, poveo sobom još deset drugova u domobranskim uniformama i umarširali u Banju Luku, rodni grad Drage Mažara. Prošli su s jednog kraja na drugi, ušli u jednu kasarnu. Drago izgrdio vojnika na kapiji što ga nije propisno pozdravio, zatim pozvao čitavu posadu, pedesetak ljudi u stroj i onda zajedno sa svojim drugovima okrenuo na njih mašinke, razoružao ih, pokupio puško-mitraljeze i municiju i izgubio se iz grada.

Danas su stigli Fića, Koča i Volođa. Arso je saznao da će Italijani otpočeti ofanzivu na Livno 17 avgusta, iz Mostara. Tako su oni odgovorili na jedan zahtev ustaša. Nama je taj odgovor pao u ruke.

Sreda, 12 avgust

Pedeseti dan. — Lepe su naše večernje vatre, pa čak i u ovoj šumi na Cincaru, gde nema vode. Večeras Krajišnici pevaju pesmu o Marku Krndiji,¹⁾ dosada najlepšu stvar koju sam čuo u ovom našem ratu:

Nema drugara, nema partizana
Kao što je bio Krndija drug,
A sada njega, njega
Crna zemlja krije, krije,
I zelena trava krije njegov grob.

¹⁾ Drug Drago Mažar, danas major naše vojske.

²⁾ Krndija — Marko Orešković, član CK KPJ, član CK KPH, rukovodilac narodnog ustanka u Lici, ubijen od četnika prvih meseci borbe.

Ustani, družo, drugari te zovu, zovu
 Ustani, družo Krndija.
 Proleterska klasa izgubila druga, druga,
 Krševita Lika pravog boljševika.

Izdajice, žalosna vam majka,
 Platićete Orešković Marka;
 Marko je vođa u Španiji bio, bio,
 U pravednom ratu borbu, borbu je vodio...

Krajišnici dirljivo pevaju. Starom suze u očima:

— E, moj Marko, uvek si bio nasmejan...

Noćas stiže kurir s Kupresa. Nismo ga zauzeli. Veljko javlja da su gubici bili prilični. Između četrnaestog i petnaestog napad će se ponoviti. Učestvovaće i Krajiška brigada.

Četvrtak, 13 avgust

Pedeset prvi dan. — Naša radio veza dobro radi. Pre neki dan se javio Lola. U Srbiji dobro. Postoji rukovodstvo. Osnovano je pet novih odreda. Ofanziva na Jastrebac slomljena. Odbijeno 20.000 Nemaca, Bugara i nedicevaca. Odred na planini Kukavici takođe se održao.

Jutros se javio i Bevc. Italijani su obustavili ofanzivu. Išli su sa pet divizija i prodrli linijom Ljubljana—Kočevlje—Sušak—Ogulin. Živu snagu odreda smo sačuvali. Neprijatelj je počinio zverstva. Sve su spaljivali. Slovenački partizani su napali Jesenice i Kamnik. Italijani su obustavili ofanzivu i povukli se dalje. Izgleda da je naša ofanziva u Zapadnoj Bosni poremetila plan okupatora.

Petak, 14 avgust

Pedeset drugi dan. — Đido treba da krene u civilizaciju istočnu.¹⁾ Već je pustio brkove da ga agenti ne bi prepoznali. Možda će još neko poći s njim. O tome smo ceo dan pričali pod šatorom. Kiša je sipila. Nismo mogli da radimo na „Pregledu”.

Subota, 15 avgust

Pedeset treći dan. — Ceo dan smo sedeli u skloništu „Zirojevića” u kršu, i spremali četvrti broj „Pregleda”. Po mraku smo se jedva vratili. Zatičemo Crnog pored vatre. Ni novi napad na Kupres nije uspeo. Pet puta smo ga napadali. Grad leži usred ravnog polja, a sve su kuće od kamena — utvrđene. Pravilno treba osmotriti ovu bitku. Tu je neprijatelj skupio svoje najbolje snage iz čitave Bosne i pokušao da se probije ka Duvnu i Livnu. Mi smo ga suzbili i stalnim napadima na Kupres prikovali smo te njegove snage, tako da nije mogao da vrši ofanzivu na drugom mestu. U Kupresu su Pavelićeve najodabranije snage. Bore se na život i smrt. Idu stojeći i pucaju iz puško-mitraljeza.

¹⁾ U Beograd.

Borbe su bile žestoke. Prsa u prsa. Gubici su veliki i na jednoj i na drugoj strani. Prilikom poslednjeg napada Četvrta brigada imala 68 mrtvih i 80 ranjenih, jedan njen bataljon se probio u grad, ali se morao povući; Krajiška brigada 85 izbačenih iz stroja, od kojih 14 mrtvih. Poginuo je Simo Šolaja, komandant „Iskre”, i Dušan Metlić, komandant „Pelagića”. Poginuo je i Špiro Mugoš, zamenik komandanta Četvrte brigade. Naši bataljoni upadali više puta u grad, ali je svaka kuća utvrđena. Neviđena junaštva su bila. Našim nestala municija. Sredoje Urošević,¹⁾ komandant Čačanskog bataljona, dograbio kamenicu i udario jednog ustašu u leđa. „Jaoj, bomba!” — razderao se ustaša. „Nije bomba, nego kamen” — dodaje drugi. Neki partizan pronašao poslednju bombu i dodao je Sređuju. „Opet kamen” — teši se ustaša. A bomba — eksplodirala!

U ovom napadu su učestvovali Hercegovci i bataljon Sandžaklija. Ni njihovi gubici nisu mali. Ali i ustaše su imale strahovite gubitke. Tu, u Kupresu, skupili su svoje najbolje. Krv naša nije uzaludna. „Ako padne Kupres, onda partizani mogu da sednu u voz pa pravo u Zagreb” — rekao je jedan zarobljeni ustaša. Nije mnogo preterao. Ako uništimo Francetićeve „Crnu legiju” pola posla je gotovo s Pavelićevom vojskom.

Nedelja, 16 avgust

Pedeset četvrti dan. — Posle dvadeset dana logorovanja po šumama Cincara pođosmo pred mrak u Glamoč. Kiša nas čuva od aviona. Kod Starog neki seljak — musliman — ćućori. Traži se писаća mašina i tabak cigar-papira. Tajna se rasvetljava. Taj je seljak naš stari simpatizer. Donosio nam je još ranije puške i municiju. Živi kraj samog Kupresa. Veli da su ga poslali neki muslimani iz grada i hoće da se predaju. Njih ima 720. Ogorčeni su na Francetića zato što je primio 48 četnika i dao im automatsko oružje. Muslimani traže garancije, a oni se obavezuju da pobiju Francetića i da prebegnu na našu stranu. Sve u svemu, poslato im je pismo da ponesu igle sa automatskog oružja, da pobiju što više francetićevaca i da iziđu na Vrata. Napad je određen između 19 i 20 avgusta. Taj mršavi seljak pođe s nama. Rastadosmo se iznad Glamočkog Polja. On ode za Livno, a mi nizbrdo u pokret.

Ponedeljak, 17 avgust

Pedeset peti dan. — Ima li lepše stvari od štale pune sena posle šest sati marša po vrleti? Legli smo na seno i slatko spavali do tri i po. Jedva smo ustali — opilo nas seno. Pošli smo za Glamoč. Zastajemo u Vrbi — desetak napuštenih kuća. Ustaše sve poubijale. Otkivamo vrata jedne kuće i smeštamo se na gornji sprat. Sve je prazno, pusto. Izvetrio svaki miris čoveka. Na drumu smo. Projuri automobil, naš partizanski automobil! Prvi put ga vidimo posle Foče. Do podne smo spavali, a posle pođosmo na konjima — drumom! Neobično za partizana! Glamoč je razbacana planinska varošica. Krajišnici su ga napali 10 jula, a osvojili tek 20. Ustaše su se branile iz škole i još nekoliko zgrada. Zidovi su išarani mecima. Oko 300 ustaša i milicionara pobjegli su noću, po oluji, u Livno,

¹⁾ Danas pukovnik i komandant Druge divizije.

ГРАДСКА БИБЛ
РАДЕЈЕ ДОМ
ДЕСКОВА

IVAN-LOLA RIBAR I MILOVAN ĐILAS U ŠUMI KRAJ GLAMOČA,
SEPTEMRBA 1942

ARODNI ZBOR U GLAMOČU SEPTEMRBA 1942

ZBOR ŽENA U DRVARU SEPTEMBRA 1942

VILE »DANICA« I »MILEVA« KRAJ GLAMOČA U KOJIMA JE BIO SMESTEN VRHOVNI ŠTAB U SEPTEMBRU 1942. *»Opet smo dobili krov nad glavom. Smestili smo se u dve vile: »Danicu« i »Milevu«, oko 700 metara od grada, u borovoj šumi.» (Str. 257)*

SELJACI NA PRIREDBI POZORIŠTA NARODNOG OSLOBOĐENJA U PETROVCU, OKTOBRA 1942

gde su kasnije svi bili zarobljeni. Glamoč je dosta pust, ali nije tako sumoran kao opljačkani i uništeni gradovi Istočne Bosne.

Utorak, 18 avgust

Pedeset šesti dan. — Opet smo dobili krov nad glavom. Smestili smo se u dve vile, „Danicu” i „Milevu”, jedno 700 metara od grada u borovoj šumi. Neki splitski trgovci saizidali su kuće i dali im imena svojih žena. Prijatno je posle morske zapare doći u borovu šumu na planinski vazduh. Od tih lepih vila — sada razvaline. Italijani čak povadili pod. Sve peći i prozori razvaljeni. Ipak je prijatno kad imaš krov nad glavom. Glamoč je dosta opusteo. Prvo su srpski bogataši umakli za Split, posle došli ustaški pokolji, ustanak, borbe. Računa se da je od 28.000 stanovnika ovog sreza ubijeno 3.000, a jedno 14.000 se raselilo. Ima mnogo pustih sela.

Sreda, 19 avgust

Pedeset i sedmi dan. — Jutros u sedam sati London javlja da su se Englezi iskrcali kod Dijepa. Radost je sve obuzela. Došao je veliki dan. Skoro će doći kraj patnjama, oživeće i pusta glamočka sela.

U gradu zvone zvona. Setih se tada bačkog sela Srpskog Miletića, kada sam kao dečak od dvanaest godina slušao ta ista zvona nedeljom pre podne, setih se svoje braće kako smo se igrali kraj širokih bačkih bara. Pošao sam prema crkvi s Pavlom Savićem. U njoj pop Vlado i jedan sveštenik iz Glamočkog Polja, koji se zavukao u neko seno i preživeo ustaški pokolj. Osvećuju crkvu. U njoj — gole zidine. Prvo su ustaše sve polupale, a zatim su naredile da svi Srbi moraju da dođu da ruše crkvu, ali je buknuo ustanak. Posle su došli Italijani, od crkve napravili štalu, doveli konje, oltar pretvorili u svoj nužnik. Isto su učinili i sa džamijom.

Zvona opet zvone. Narod počinje da pridolazi. Crkva je oprana, juče su je čistile žene iz Glamoča i sve plakale. Bruje zvona, hitaju seljaci u dugim, belim čakširama, crvenim prslucima i okruglim kapama koje mi nazivamo ličkim. Prvi put posle četrnaest meseci čuju se zvona u Glamočkom Polju.

— Šta doživjesmo da čujemo opet naša srpska zvona! govori jedna starica, krsti se i duboko klanja. Ona je u crnini. Petoro ubijenih. Koga god seljaka zapitam koliko mu je ukućana nastradalo, odgovara: dvoje, troje, sve satrveno... Gledam ovaj narod — već ih je preko dve stotine — i zajedno s njim saosećam. I crkva je ovde bila žrtva okupatora — fašizma. U osvećenju ove zgrade nisam gledao verski čin, već melem na opštu narodnu ranu... Pored mene Pavle Savić briše suzu...

Predveče krenusmo Veljko, Moma Đurić i ja automobilom za Livno.

Livno ključa kao Terazije nedeljom uveče. Vri. Prva brigada daje priredbu. Najzad jedan živ grad.

Četvrtak, 20 avgust

Pedeset osmi dan. — Muslimani u Kupresu nisu imali snage. Mi smo pravili demonstrativni napad, ali oni nisu izišli! To smo saznali ovde u Livnu. Naišao sam na Elija Fincijsa, čuo sam da su Mirko Sardelić i Anto

Marasović živi, rade u Splitu. Italijani su otpočeli napad od Imotskog u dve kolone. Naši se polako povlače. Pre neki dan su tu žestoko potukli jednu Francetićevu jedinicu. Imala je preko 60 mrtvih. Uveče nam Mitra priča o pismima koja su stigla iz Beograda preko Sarajeva. Pisana su krajem maja. Herojsku borbu vodi naša Partija. Imala je velike gubitke, ali se ipak održala. Izdala je prvomajski proglas. „Kad se vratimo u Beograd, biće nam kao da ulazimo u grobnicu...” — reče neko dok nam je Mitra pričala. Čuo sam da je Vlado Popović¹⁾ stigao. Biće vesti iz Hrvatske. Oko pola noći vratili smo se autom u Glamoč.

Petak, 21 avgust

Pedeset deveti dan. — Kad sam jutros pošao na izvor, Đido me zaustavi, pogleda pravo u oči i svojim mirnim glasom reče:

— Olga je streljana. Tako Vlado kaže. Ali to nije sasvim potvrđeno. Mi smo drugovi i treba iskreno govoriti. Ne skrivati ništa.

Otišao sam pravo u šumu, a Đido mi dodade:

— Znam, teško ti je!

Zaista mi je teško. Olga je pošten stvor. Veliki napredak je pokazivala. Iz dana u dan sve sam je više voleo. A sada je možda pala pod fašističkim mecima... Ipak sam mislio da ću lakše podneti ovu vest. Nešto duboko, duboko u meni je ranjeno... Ceo dan sam bio nesposoban ma za kakav rad.

Subota, 22 avgust

Šezdeseti dan. — Držao je stari Mahin predavanja o vojnoj situaciji. Desant kod Dijepa je završen. To nije otvaranje drugog fronta. Mahin je nacrtao veliku geografsku kartu sa naznačenim pravcima eventualne ruske ofanzive.

Nedelja, 23 avgust

Šezdeset prvi dan. — Italijanska ofanziva s juga potpuno je slomljena. Italijani su potučeni kod Posušja. Radovan Vukanović postavio je dvanaest puško-mitraljeza na jednu kotu i otvorio vatru na italijanske topove. Da su dva bataljona stigla na vreme — nijedan Italijan ne bi umakao. Naneseni su im teški gubici. Tako je ova naša velika teritorija, od Konjica pa sve do Save i Trsta, uglavnom oslobođena bez veće ofanzive. Mnogo smo postigli ovog leta, iako su naše snage, u međunarodnom planu, bile u defanzivi. A bliži se čas kada će se međunarodna situacija izmeniti. Tada će se borba silno ubrzati. Grunuće kao oluja. Samo na ovom frontu u Bosni i Lici 14 naših brigada biće spremno. Nastaće opšta mobilizacija, veliki priliv ljudstva.

Ponedeljak, 24 avgust

Šezdeset drugi dan. — Evo dva karakteristična dokumenta iz ustaške arhive: Jakov Vodopija, 22 jula 1942 pod broj 10/42, piše zapovedništvu XX bojne u Bugojnu:

¹⁾ Vlado Popović, danas general-major.

Dužnost nam je izjaviti da se nalazimo u teškom položaju u samom gradu Livnu i okolini. O čemu smo vas više puta izvještavali. Pučanstvo, koje je sasvim pokvareno, u duhu partizana. Isto pučanstvo svakim časom njih očekuje, jer ih smatra svojim spasiteljima...

Kotarski sveštenik, Marko Šakić, 22 jula pod br. 417/42, piše posadnom zapovedništvu Livna:

Zajedno s vašom satnijom stigao je u Livno i ustaški vodnik Peranda Mirko kod koga sam video zapovjed Poglavnikovog opunomoćenika pukovnika gospodina Šimića kojom se zapovjedi Peranda dodjeljuje vama na službu s tim da organizira miliciju za odbranu grada i okolice te da bude i njezin zapovjednik. Dolazak Perande u Livno izazvao je među građanstvom negodovanje, jer je isti svojim postupcima doveo dotle da sama njegova pojava u Livnu izaziva paniku i goni narod da bježi od kuće sa stokom i imanjem u šumu, jer je isti u svoje vrijeme učestvovao u pokolju ovdašnjeg pravoslavnog življa. Konačno smatram za potrebno napomenuti da je krajnje vrijeme da Hrvate na ovakvim položajima i dužnosti treba da zastupaju prvaci morala — kreposti i ostalih pozitivnih vrijednosti, ugledni ljudi, koji nešto u narodu znače i da prestane praksa da hrvatski narod zastupaju i predstavljaju ljudi kova Perande, koji je nedavno dva puta u Glamoču pokušavao obijati kase.

Utorak, 25 avgust

Šezdeset treći dan. — Danas radimo peti broj „Vojno-političkog pregleđa“ u Arsinoj kancelariji. U maloj vodenici održava se savetovanje Vrhovnog štaba i štabova naših većih jedinica. Došao je i komandant Glavnog štaba Hrvatske Ivo Rukavina.¹⁾ Posle podne su stigli Kosta Krajišnik i štabovi Druge, Treće i Sedme (Prve) brigade. Mrkonjić Grad je zauzet na brz način. Osmo brigada (Druga krajiška) udarila na Sitnicu, tamo se skupile glavne četničke i ustaške snage, a Prva krajiška s Drugom srpskom upala u grad, „bez ranjenog i bez mrtve glave“. Plen je priličan: 20 mitraljeza, 25.000 metaka i oko 250 pušaka. Pola se domobrana predalo, a druga je polovina pobegla. Zauzeće Mrkonjić Grada je naš veliki uspeh. Ovo je izdajničko gnezdo u kome je sklopljen prvo italijansko-četnički, a zatim ustaško-četnički sporazum. Pored Mrkonjić Grada naše snage su očistile i jedan deo Manjače.

Sreda, 26 avgust

Šezdeset četvrti dan. — S istočnog fronta velike vesti. Žukov se kod Rževa probio i napredovao 50 kilometara. Kada nam je Moma Đurić u 9 uveče doneo ovu vest, nastala je opšta radost.

Četvrtak, 27 avgust

Šezdeset peti dan. — Krenuo sam s čika Jankom danas pre podne do Livna. Nabavio sam hartiju za štampariju. Uskoro treba da počne „Borba“. Samo da smestimo štampariju — pa će posao krenuti. U redakciju smo pozvali Vesu, Mitru i Jovana Popovića.²⁾ Lep kolektiv.

¹⁾ General-major Ivo Rukavina, danas šef naše vojne misije u Parizu.

²⁾ Književnik Jovan Popović, danas direktor drame Beogradskog pozorišta.

Petak, 28 avgust

Šezdeset šesti dan. — Velika je naša slobodna Jugoslavija. Danas sam prešao po njoj 120 kilometara. Krenuo sam iz Livna oko 8, a u 12 nastavio iz Glamoča za Mrkonjić, gde sam stigao oko 5 sati. Išli smo preko Mliništa — nekad oporavilište s hotelom, krupna industrija drveta, željeznica — a sada sve spaljeno. Samo poneki četnik, „zeleni kadar”, luta po šumi. Ovaj drum su rušili naši. Na nekoliko mesta jedva smo prošli. Santimetar-dva pa da se otisneš u provaliju. Treća brigada zasela u šumi, devet kilometara od Mrkonjića, i deluje politički. Uspeha ima prilično u ovom zaostalom kraju, samo omladina ide u — srbijansku (Drugu brigadu) a ne u „crnogorsku” (Sandžačku).

Na jednom zavijutku Sandžaklije postavile protivtenkovski top, ako Nemci i ustaše opet pokušaju prodor iz Banje Luke. Osmu brigadu ih je bila dočekala i žestoko razbila. Naš protivtenkovac od 47 mm udario u jedan luksuzni automobil, a posle u tri tenka. Oboren je i jedan avion-lovac. Mrkonjić — prava bosanska kasaba — drvene kućice utonule u šljivike, bašte, na sve strane česme i potoci. Pred kafanama adže srću kavu! Sednem i ja među njih. Tu je i drug Šaćir, dolazi prvi put u svoj rodni grad po oslobođenje. Svi ga zagledaju, zapitkuju. Jedan stari mu reče:

— E, da nam još donesoste duhana i papira!

— A vi nama malo više boraca! — odgovori Šaćir.

Nastavih do štaba Druge brigade. Tu sam zatekao brata jednog mog dobrog poznanika. Samo brat nije brat. Prešao je u katoličku veru (nije strašno, ali ipak znak oportunitizma), oficir je u domobranskoj vojsci (teško), najgori oficir kako pričaju vojnici (sasvim teško)! Krcun me pita šta mislim o tom čoveku:

— Ja mislim da nije zaslužio da živi!

Hladna, promišljena mržnja i osveta. Naučio sam da mrzim fašiste. Liči na svog brata — krupan, lep. Tu svoju lepotu je prodavao, imao je više ljubavnica, jednu u Jajcu, drugu u Mrkonjiću, treću u Banjoj Luci. Prilično je špekulant. Pozdravlja pesnicom. Kažem mu da izdajnik ne može pozdravljati pesnicom. Poslednji put sam ga video u podrumu štaba, ispod sobe u kojoj su ustaše mučile svoje žrtve. Lune¹⁾ mi pokaza na podu u slami ljudsko otsečeno uvo!

¹⁾ Narodni heroj Miodrag Milovanović-Lune, đak iz Užica, zamenik komandanta Druge proleterske brigade, posle povlačenja glavnine naših snaga iz Srbije, decembra 1941 godine, prešao je i on i borio se u Sandžaku, Bosni, Crnoj Gori, Hercegovini i Dalmaciji, povratio se natrag sa svojom brigadom u Srbiju početkom 1944 godine. Na pruži Požega—Užice, u jednoj borbi, drug Lune bio je teško ranjen. Drugovi su ga poneli na nosilima pravo kroz njegovo selo Dobrido. Zastali su pred Lunetovom kućom. Njegova majka je stajala na pragu i stalno pitala: »Ide li moj Lune?« Kad su naišla nosila, ona je rekla: »Pazi jednog ranjenika. Moramo mu pomoći!« Lune je živio još dva sata i izdahnuo u roditeljskoj kući, u svom selu.

Subota, 29 avgust

Šezdeset i sedmi dan. — Spavao sam u operativnom štabu kod Koste — ispred kuće potočić žubori. Kad sam ustao — u gradu pred pekarnicama — somuni, pečene lepinje. Mirnodopski život! Razgovarao sam dugo sa Kostom o Mrkonjić Gradu, o Drenoviću, i vezama ovih mesta s Dražom Mihailovićem. Osnovna je stvar da u Krajini četnici nisu uspjeli da za račun okupatora savladaju ustanak, jer je bila slaba veza s Nedićem i Dražom Mihailovićem. Sve do decembra meseca 1941 četnici su se tukli protiv ustaša i okupatora. To je onaj pošten deo četnika: Metlić, Šolaja. Čak su se i neki Drenovićeви ljudi borili protiv Italijana. Ali tada dolazi preko Splita delegat Draže Mihailovića, poručnik Vukašin Marčetić, iz italijanskog zarobljeništva. Otada Drenović počinje da radi otvoreno s Italijanima i ustašama.

Neobično je značajan jedan ustaški izveštaj o prvim pregovorima s Drenovićem. Oni su mu ponudili saradnju, a on je odgovorio da im ne može odmah odgovoriti, dok ne dobije izveštaj od svoje komande, a to može potrajati 10—15 dana... Drenović je odmah posle tih pregovora počeo da nas napada. Poubijao je masu naših drugova: jedno petnaest kurira, Jozu Nemeca, politkoma čete, Dragu Prola, komandanta bataljona „Iskra“... U jednom izveštaju logornik iz Mrkonjić Grada opisuje napad u februaru na Mrkonjić i izveštava župana Plive da je Šolaja s dve hiljade partizana upao u grad, preko Oruglja, a Drenović je imao da udari od Rogoje. Međutim, u dogovoru s italijanskim majorom, Drenović nije napao.

On je pravio užasne pokolje nad muslimanima. Uoči samog potpisivanja sporazuma s ustašama u Mrkonjić Gradu — aprila 1942 — izvršio je pokolj u selu Gradu. U tom zločinu Drenović je učestvovao zajedno sa Tešanovićem. Zaklano je oko 70 lica na omiljeni Drenovićev način ubijanja. Osamnaest duša bilo je strpano u jednu kuću i svi su živi spaljeni. Drenović je lično ubio deset partizana-omladinaca, a radnika Jemana Šehovića, člana KPJ, — lično je zaklao... I drugi član — potpisnik ustaško-četničkog sporazuma, Rataj, pravio je zločinstva u okolini Mrkonjića. Tu su spaljena srpska sela Bjelajice, Šekovci, Bustovare, Dabrac (pedeset živih ljudi izgorelo, od toga su trojica pobjegla iz zapaljene kuće i još su živi: Branko Salanović, Milan Salanović i Mile Milanović), zatim sela Kopljevići, Kotor, Stupnoj, Podgora (sto šezdeset izgorelih) i Gerzovo. U Janju je za jedan dan spaljeno 4.000 zgrada — od toga 1.300 do 1.400 domova. I pored tih zločina, Drenović i Rataj sklopili su sporazum. Posle tog sporazuma kotarski pretstojnik Ivica Simeon (vinovnik jednog od najvećih zločina u Bosni: u okolini Sanskog Mosta obesio je 700 i zaklao 700, ukupno poubijao oko 2—3.000 ljudi) — piše komandiru Tramošnji da „dođe u grad da potpiše sličan sporazum kao u Mrkonjić Gradu, a da se u najskorije vreme očekuje dolazak Draže Mihailovića u Banju Luku...” Najzad, — pre dva meseca bio je sastanak bosanskih četnika u Jošavci. Bili su prisutni Drenović, Rade Radić, Tešanović, Lazo Tomić. O tome neki Mile Rodić, (koga su četnici poslali da se uvuče u naše redove), na saslušanju veli:

— Na tom sastanku je bio i Dražin delegat, — neki kapetan koji je došao vozom s ustaškom propusnicom. Rešeno je da se bolje povežu i da

se vrši napad na naše štabove. Odobren je sporazum s ustašama. Ovaj Dražin oficir je imao specijalne sastanke s Drenovićem. Viđeno je više ustaških i nemačkih oficira...

A londonski radio neka i dalje diže svoga „junaka bez mane i straha” u nebesa...

Po mraku smo se vratili u Glamoč.

Nedelja, 30 avgust

Šezdeset osmi dan. — Jedno iznenađenje. Teški „Savoja” oboren kod Vukovskog. Zarobljena su četiri avijatičara. Među njima i major Romeo Adum¹⁾ (muž „Mis Jugoslavije” Cece Drobnjak), moj poznanik iz autobusa Beograd—Zemun. Pošao je da bombarduje štab Druge brigade u Novom Selu. Bacio je tri bombe od 100 kilograma, a kada je zaokrenuo da baci još 30 bombi po 15 kilograma — morao je prisilno da se spusti. Crnogorci su otvorili vatru iz puško-mitraljeza.

Ustaše su u dva maha ispadale iz Kupresa. Palili su Vukovsko i jedan deo Blagaja.

Ponedjeljak, 31 avgust

Šezdeset deveti dan. — Nisam zadovoljan sa svojim Dnevnikom. Već tri nedelje ne vodim ga redovno; događaje od po nekoliko dana beležim odjednom. Tako masu stvari zaboravim, a ono što iznesem nema boje, preciznosti... Obavezujem se da ću urednije pisati. Sam način života nije zgodan za pisanje. Večito sam u pokretu, a u Glamoču zaista nemam ni mira, ni udobnosti. Danas opet na put! Treba da nađemo novo mesto za štab, prema tome i za stampariju. Čiča Janko, Mijat²⁾ i ja polazimo za Mlinište. U malom autu smo prošli Mlinište, ali se iza nas pojaviše četnici. Na njih naleteše partizani, koji su išli u nekom kamionu, razviše se u strelce i uhvatiše dva četnika, dok ostali pobegoše u našem pravcu. Posle nekoliko minuta čula se paljba. Nismo vodili borbu, samo je čiča Janko probao svoju „francuskinju” i ja svoju novu pušku. Tukli smo u metu. Čiča Janko najbolje gađa. Partizani pojuriše da nas „spasavaju od četnika” i zatekoše nas kako ležimo u travi i bijemo jedan kameni stub. Uz smeh nastavismo put. Usput sretosmo jednog mladića. Veli da hoće u partizane, a otac mu četnik. Reče nam da je malo pre prošao neki Todo, četnik, psovao partizane i rekao da je Drenović otišao avionom u Grahovo „da povede četnike protiv partizana”. U tom su naišla dva seljaka.

— Jeste li videli Todu?

— Ima već godina dana kako ga nismo videli!

Ali onaj im mali upade u reč:

— Šta lažete kad ste mu malo pre nosili hranu!

Jataci pocrveneli, pa odoše posle niz drum. Nastavismo mirno put do Mrkonjića. Dvaput nam puče guma usput. Zamalo da nam nije poginuo šofer, kome je ovo prvi dan u partizanima. Šušnula krava, a on mislio da je Todo, zgrabio pušku i „pošao u zaklon” natraške. A „zaklon” ivica puta, iza koje je šest metara duboka jama. Mijat ga je spasao:

¹⁾ Major Adum je početkom 1945 zamenjen za naše zarobljene drugove, a u leto 1944 prebegao je na našu stranu s jednim novim tipom nemačkog aviona.

²⁾ Mijat Vuletić, danas potpukovnik naše Armije.

— Krava!

Zaustavio se na samoj ivici.

Ponedjeljak, 1 septembar

Sedamdeseti dan. — Jutros su u Operativni štab došli svi komandanti i politički komesari brigada na ovom sektoru. Priprema se napad na Jajce. Pre sastanka drugovi razgovaraju o Simi Šolaji, šumskom radniku, velikom krajiškom junaku, koji je poginuo kod Kupresa. Svi ga žale. To je ogroman gubitak. Imao je on nečeg čapajevskog u sebi. Priča mi Marijanac:

— On je bio četnik sve dok Drenović nije izdao. Još i sada uvek četnici-seljaci poštuju Šolaju. Kada je Drenović napadao naše položaje, Šolaja iziđe pred četnike i počeo da ih psuje i proklinje... Niko ne sme metak na njega da opali... On je jedan od prvoboraca ovog kraja. Na Jezerima zamalo što nije uhvatio ustaškog krvnika Jocu Rukavinu...

Drug Nemanja,¹⁾ politički komesar kod Šolaje, dodaje:

— Italijani su na sve moguće načine pokušavali da razbiju Šolajin bataljon „Iskru“. Drenović se povezao s kolebljivim ljudima u Šolajinom bataljonu, nekim Trivunčićem, i ovaj petokolonaš izveo rasep u bataljonu. Šolaja je toga dana prvi put stavio petokraku na svoju kapu i pred strojem rekao: „Ovu zvijezdu nosi Staljin i Rusija, ovu zvijezdu nosiću i ja; nema te sile koja će mi je skinuti dok sam živ"... Kasnije, kad su se prilike popravile, rekao sam mu da je stvoren Operativni štab za Bosansku Krajinu i da je došao komandant Kosta. On mi je odgovorio: „Ja priznajem Kostu i Operativni i Glavni i Vrhovni štab, jer oni imaju petokraku, a petokraku nosi Staljin i Rusija.”

Posle podne vratio sam se s Kostom u Glamoč. Prolazimo Mlinište. Narod diže stubove za telefon. Rade brzo. Skoro deset kilometara linije podiže se za jedan dan. Kosta veli:

— Kad bude rat gotov, moraćemo se odužiti narodu!

Naokolo porušene kuće, samo strče dimnjaci. Oni uvek čitavi ostaju.

Utorak, 2 septembar

Sedamdeset prvi dan. — Marko mi je saopštio da će za neke zarobljene Nemce biti razmenjeno četrnaest drugova. On je stavio i moju Olgu na listu, da bismo videli da li je živa. Razmena treba da bude u subotu u Posušju. Ne smem još da se radujem. Ovaj rat je pun iznenađenja. I nekako mi je lična radost zasenjena opštom ličnom tugom oko mene... Gledam Veljka, gledam Marka — njihove drugarice su poginule. I zato — ćutim. Veljko je srećan kao i ja:

— Naći ću automobil da odeš do Posušja. Ja znam da bi ti meni sve dao kad bih mogao dočekati svoju drugaricu.

Četvrtak, 3 septembar

Sedamdeset drugi dan. — Danas krećemo u Petrovac da štampano „Bilten“. Treba da se već sutra vratim u Glamoč, kako bih stigao na

¹⁾ Nemanja Vlatković, učitelj iz Janja.

vreme u Posušje. I Zoran ide sa mnom. Ukrkali smo i šesnaest ranjenika. Do Rora smo lako stigli. To je divlje selo. Nedaleko je Crni Vrh — gde se krije mala četnička banda. Napali su neke drugarice i ranili jednog druga. Kamion odavde pođe na strašno bespuće — dvadeset i dva kilometra preko livada, kamenjara, šuma. Postojala je izreka da je najgore biti partizanski konj, a bogami sada — najgore je biti partizanski kamion. Proguramo ova dvadeset i dva kilometra! Jedan Krajišnik priča:

— Nosili smo na nosilima jednog druga kome su obe noge bile otsečene... Kad je video da motocikl ide po ovom kamenjaru, pored svih muka, nasmejao se: „Gde sve mi partizani nećemo proći”. Šta bi rekao da je video — kamion.

Grabimo preko Prekaje! Eno Drvara. Iz široke, lepe doline, dižu se ogromni fabrični dimnjaci. Samo fabrike nema. To je bilo veliko preduzeće, pravilo je celulozu. Tu je bilo zaposleno preko tri hiljade radnika u mirno doba. Drvar je prvi grad koji su partizani u Bosni oslobodili, još krajem jula 1941 godine. Držali smo ga puna tri meseca, pa su ga Italijani povratili. Kada su italijanski tenkovi od Grahova već ulazili u Drvar, naši su drugovi uništili fabriku celuloze. Da su je ostavili čitavu, Italijani bi doveli armiju da je brani, jer je to jedna od najvećih fabrika celuloze u Jugoslaviji, ako nije i najveća. A celuloza u ratu mnogo znači. Pre povlačenja Krajišnici su na najviši fabrični dimnjak istakli našu zastavu i polomili klinove za penjanje na vrh dimnjaka, tako da se još i danas vije zastava na dimnjaku. Italijani i četnici je nisu mogli skinuti.

Zastali smo ispred štaba Petog krajiškog odreda. Pogled na Drvar vrlo je tužan. Kad su Italijani i četnici odavde letos polazili, sve su polupali. Odvukli su za sobom sav narod. Posle su slali bombardere koji su i dalje razarali ovaj divni gradić. U štab Petog odreda stigao izveštaj da su Italijani krenuli iz Grahova ka Drvaru. Stigli su do sela Peći, na pola puta. Ne zna se da li je ovo nekakva ofanziva ili samo pljačkaški ispad.

Mi smo pošli dalje za Petrovac. Ispod samog Oštrelja, kod Otaševca, naišli smo na jedna konjska kola, vuku neke ranjene drugove. To je štab Prve krajiške brigade. Četnici pokazali da se naš štab nalazi kod Sitnice, u nekim kućama, a ustaški bombarder došao u zoru, još se nije bilo razdanilo, i zasuo čitavu površinu malim bombama za žive ciljeve. Štab spavao napolju. Ivica Marušić teško ranjen. Rekoše da je prenesen u Driniće i da je umro. Ukupno je ranjeno dvadeset drugova, a pet je poginulo. Razgovaram s jednim ranjenim drugom iz Štaba. Velika mu rana, još neprevijena. Trucka se na nosilima već 24 sata.¹⁾

Prošli smo kroz Oštrelj. To je nekada bilo napredno naselje, a sada ne samo da nije porušeno i spaljeno, već su nekim zgradama i temelji razbijeni. Po mraku stigosmo u Petrovac, gradić od svojih pet hiljada stanovnika. Prilično je razbacan i liči na veliko selo. Sada u njemu živi svega hiljadu duša. Pustoš. Krovovi se razjapili. I ovde je italijanska i ustaška avijacija tukla.

¹⁾ To je bio drug Ilija Materić, danas potpukovnik i politički komesar Pete divizije.

DRUG TITO U LOGORU KOD MLINIŠTA, SEPTEMBRA 1942

JEDNO RADNO POSLE PODNE U ŠUMI KRAJ GLAMOČA, SEPTEMBRA 1942. S leva na desno: OLGA DEDIJER, VESELIN MASLEŠA, VLADIMIR DEDIJER, SPASENIJA - CANA BABOVIĆ. U desnom gornjem uglu: MAŁA MILICA (iz Dnevnika)

GRUPA VODEĆIH DRUGOVA U GLAMOČU, SEPTEMRBA 1942. S leva na desno: VLADA POPOVIĆ, IVO RUKAVINA, ARSO JOVANOVIĆ, SAVO OROVIĆ, MILOVAN ĐILAS, PAVLE ILIĆ-VELJKO.

PRED KUĆOM NARODNOG HEROJA ŠOLJA U DRUSTVU NJEGOVE PORODICE: ALI SANDAR RANKOVIĆ, D-R IVAN RIBAR, ARSO JOVANOVIĆ, KOSTA NAĐ, IVAN-LOLA RIBAR I D-R SIMA MILOŠEVIĆ

PRATEĆA ČETA VRHOVNOG ŠTABA KOD MLINIŠTA, SEPTEMBRA 1942. *U sredini: DRUG TITO*

POP VLADA ZEČEVIĆ U LOGORU
KOD MLINIŠTA, SEPTEMBRA 1942

SRETEN ZUJOVIĆ-CRNI U LOGORU KOD MLINIŠTA. *»Bio je donesen na nosilima i Crni kome je noga slomljena«.* (Str. 269)

»Danas su nam stigli gosti, —glumci iz Zagreba. Među njima su Afrić, Joža Rutić i Skrigin... Glumci iz Zagreba su večeras davali priredbu.« (Str. 269)

GRUPA DRUGOVA U SUMI KRAJ OŠTRELIJA, OKTOBRA 1942

MILOVAN ĐILAS, ZORAN ŽUJOVIĆ, MOMA ĐURIĆ U LOGORU KOD MLNIŠTA, OKTOBRA 1942

SVETOZAR VUKMANOVIĆ-TEMPO DRŽI GOVOR OKUPLJENIM BORCIMA U BLIZINI OŠ-

Petak, 4 septembar

Sedamdeset treći dan. — Otišli smo u Driniće gde se nalazi štamparija. Lepo selo na dnu Petrovačkog Polja. Nije tu samo štamparija. Tu su i bolnice. Drinići su primili preko pet stotina naših ranjenika. Obišao sam Melentija, Bogdana Novovića i Vasu Jovanovića.¹⁾ Dobro ih hrani narod. Jedu kajgane, kolače, torte. Svi su oduševljeni dočekom u Krajini. U Drvaru su ih zasuli cvećem omladinci i omladinke. U podne sam bio na sahrani Ivice Marušića. Otpratila ga je i grupa omladinki Krajiškinja sa zastavom. U jednoj sobi plače jedan njegov borac, ranjen u glavu:

— Bio je hrabar. Dvadeset domobrana sâm je ubio u oklopnom vozu.

Bolničarka mi kaže da je ovaj ranjenik lupao ranjenom glavom o zid kad je čuo da mu je komandant umro.

Vratio sam se u selo gde smo otšampali prvi letak posle Užica. „Bilten Vrhovnog štaba“ već se radi. Uskoro ćemo i „Borbu“. Ferid Čengić uređuje štampariju. Tigl neprekidno lupa i izbacuje sve nove i nove strane. Lep je to šum. U noć pošao sam pešice za Petrovac — dvanaest kilometara. Gledao sam zvezde, (tri su pale, a ništa nisam stigao da poželim) razmišljao sam o svemu i svačemu, a najviše o tome da li ću za dvadeset i četiri sata ugledati Olgu. Nisam osetio kad sam stigao u Petrovac. Ježio sam se od pustih kuća s probijenim krovovima. Neki me psi pojuriše... Naidoh na stražara koji mi pokaza put i dovede me u Komandu mesta. Našao sam tu Milutina, Osmana Karabegovića, politkoma Operativnog štaba, i starog prijatelja iz Beograda, Stefana Mitrovića. Čitao sam Stefanu odlomke iz Dnevnika. Moram više negovati ovo pisanje. Pišem kako stignem.

Subota, 5 septembar

Sedamdeset četvrti dan. — Ovde u Krajini postoje omladinski radni bataljoni. Eto, oni skupljaju iz Sanice silnu hranu: žito, krompir, voće, povrće. Sada kreće kamion pun te hrane za Glamoč. Ali dugo se tovario, pa smo pošli tek uveče. Došao je Stari u Petrovac. Razgledao grad. Od Petog krajiškog odreda stvoriće se dve brigade. Italijani su odbijeni. Pošli su da pljačkaju. Stigli smo kasno u noć u Drvar, pa smo tu zanoćili i krenuli zorom.

Nedelja, 6 septembar

Sedamdeset peti dan. — Na ovom istom mestu — kod rimskih spomenika kraj vila — pre dve nedelje Đido mi je rekao da je Olga možda streljana. A danas smo se tu sreli posle trinaest meseci. Buran naš život. I ona je čula nekoliko puta za mene da sam poginuo, ali nije verovala. Olga je bila triput u zatvoru zbog bekstva Ivanke Muačević. Dobro se izvukla, iako je trećeg puta malo trebalo pa da zaglavi. U Glavnjači je videla velike fotografije Lole Ribara po zidovima — da mu agenti zapamte lik. Zajedno s njom u Livno je stigla grupa od dvadeset Livnjana koje su ustaše poslale u Mostar nekoliko dana pre oslobođenja Livna. Doček je bio veličanstven. Jedna majka je od radosti pala u nesvest kad je ugledala svog

¹⁾ Danas general-major Vaso Jovanović, komandant Prve divizije.

sina. Olga se dosta izmenila za ovu godinu dana. Njene pozitivne crte još su se više razvile. Srećna je što je došla u slobodu. Imaćemo savesnog hirurga. Dugo mi je pričala o Milici. Bila je u Topčideru i, kad je videla drveće, rekla je: „Tata je u velikoj šumi“. Dao sam Olgi Dnevnik da iz njega vidi šta se dogodilo za godinu dana.

Subota, 5 septembar

Sedamdeset šesti dan. — Danas nas posetili italijanski bombarderi. Bacaju letke za Crnogorce! U njima piše: „Kuda ste krenuli tako daleko od svojih kuća? Znajte da vas kraljica Jelena gleda svojim crnim očima punim suza! Vratite se, zabludeli sinovi, u svoju domovinu, gde vas vaše ljube, sestre i majke čekaju raširenih ruku!“

Jurili smo za lecima, pošto smo ih pročitali, nosili smo ih do Crnogoraca i pokazivali im: „Evo šta vam tetka Jelena poručuje“. Svi smo se slatko smejali, jer baš ovih dana se sprema jedna grupa naših odgovornih drugova, na čelu s Blažom Jovanovićem, za Crnu Goru, kako bi se naši gerilci što čvršće i bolje povezali.

Utorak, 8 septembar

Sedamdeset sedmi dan. — Izveštaji s raznih strana govore da se prema ofanziva na slobodnu teritoriju. Danas sam s Veljkom dugo razgovarao o vojnoj situaciji. Italijani se koncentrišu, dovode velike snage. To javljaju obaveštajci s raznih strana. Ofanziva treba da počne 15 septembra. Ustaše oko Imotskog odjednom promenile ponašanje. Sada se vesele. Stanovništvu su naredili da stavi neke table na kuće, inače će im sve biti popaljeno. Čuje se i o nekim četnicima. Oni bi zajedno s ustašama udarili s juga. Iz Jajca bi išli Nemci.

Četnici su zajedno s Italijanima vršili protivofanzivu na Biokovo. Poklali su oko 800 duša — Dalmatinaca. Pitam Veljka šta misli da se radi, a on veli:

— Preći ćemo u kontraofanzivu. Napašćemo Jajce i Grahovo. Tako ćemo naše bokove pojačati. I jedno i drugo mesto može se zgodno braniti, pa kad udare jesenje kiše neprijatelj neće moći ovuda da prodre. Sada se ispituju mogućnosti za te napade.

Važno je ko će pre uzeti inicijativu. Valjda ćemo mi biti srećnije ruke.

Sreda, 9 septembar

Sedamdeset osmi dan. — Napuštamo naše polupane vile s crvenim krovovima kraj borove šume — odlične mete za avione. Zato je Stari naredio da se povučemo u šumu, jedan kilometar od vile. Napravljene su neke kolibe, pokrivene ciradama. Biće lepo do prve kiše. Uveče smo među borovima naložili vatru. Olgi se ovo mnogo dopalo.

Četvrtak, 10 septembar

Sedamdeset deveti dan. — Danas pođosmo Vesa, Olga i ja za Petrovac. Mi idemo s rukopisom za „Pregled“, a Olga odlazi u hiruršku ekipu. Krenuli smo tek oko podne — velikim traktorom — deset kilometara na sat. Idemo putem Rore—Prekaja. Srećemo kamion iz Petrovca

s Lepom Perović. Ona napušta Krajinu. Reče nam da su prošle noći četnici napali jednog našeg kurira na ovom putu i ranili ga u nogu. Na strmini ispred Prekaje naš traktor hrabro silazi. Zaista su ti šoferi heroji. Olga gleda kako teški traktor (nema ručne kočnice već motorom koči) ide niz strminu, oštru valjda trideset stepeni, i veli:

— Ovde kod partizana čovek zaista nauči da ceni ljude.

*Petak, 11 septembar

Osamdeseti dan. — Olga mora da čeka još dva dana dok hirurška ekipa ne stigne, zato joj je Gojko Nikoliš dozvolio da pođe sa mnom u Driniće. Štamparija radi vredno. Završili smo korice „Pregleda” i čiča Jankova uputstva za osnivanje narodno-oslobodilačkih odbora. Važna knjižica.

Predveče smo Olga i ja sedeli iznad sela. Gledali preko polja tamno-zelene šume Oštrelja. Tamo je sve porušeno. I Petrovac liči na mrtvi grad. Pored nas se vraćaju ovce s paše. Jesen je već došla. Prava bogata jesen. Čitavo selo vri, žito se vrše (kasno sazreva ječam na ovoj visini), lupa bradva — prave se burad za pekmez. Neko čudno osećanje hvata čoveka. Koliko će košnica, kao ovo selo, biti popaljeno do pobede! Još ćemo dosta krvi prolići, ali će zatim doći miran život, pun rada.

Subota, 12 septembar

Osamdeset prvi dan. — Napravili smo večeras lepu šalu. Poslali smo Olgu do Melentija, koji je stajao na trideset metara od nas. On nije znao da je Olga stigla iz Beograda. Melentije će sutra krenuti na posao s nama. Junački se izvukao od pegavca.

Nedelja, 13 septembar

Osamdeset drugi dan. — Nedaleko od komande mesta danas sam video decu s Kozare, zarobljenu u julu, u velikoj ofanzivi. Tu su decu ustaše oterale u Jastrebarsko na „prevaspitanje”, da stvore od njih svoje janičare. Bilo je tu 900 mališana. Kad su im ustaše povikale:

— Živeo Pavelić! — nekoliko njih je odgovorilo:

— Živeo Staljin!

Ustaše su pobesnele i pitale ko je to viknuo. A svih devet stotina je diglo ruku u vis. Posle je osam najotresitijih izvedeno iz stroja i streljano. Ove hrabre dečake oslobodili su hrvatski partizani i zatim ih uputili u Krajinu. Gledao sam tu decu. Stojali su po vojnički u dva reda i čekali doručak. Ona su naša budućnost.

Olga je ostala da čeka Gojka, a Vesa, Melentije i ja krenuli smo za Glamoč. Šofer nam reče da je bombardovano Radaslije kraj Glamoča. Došla su dva aviona i bacila priličan broj bombi, ali štete i žrtava nije bilo. Gađali su šume oko Radaslija. Bačena je jedna topovska granata od 200 kila. Samo su joj bila pričvršćena peraja. Srećom nije eksplodirala. Iza Rora sretosmo Dalmatince. Evakušu Livno. Skoro je sve izvučeno. Pripremamo se za svaku eventualnost.

Ponedjeljak, 14 septembar

Osamdeset treći dan. — Selimo se najzad iz Glamoča, posle skoro mesec dana boravka. Idemo na Mlinište, u onu lepu šumu, u kojoj se nađe i poneki četnik. Položaj je vrlo zgodan jer se nalazimo u centru raznih bojišta. Osim toga, smešteni smo na centralnom bosanskom bilu — na visini od 1.400 metara — imamo lak pokret iz šume u svim pravcima. Vojna situacija je vrlo živa. Ustaše — oko 2.000 ljudi — prodrle su iz Kupresa pravo u Duvno. Kraljevački bataljon je ispred Šujica davao junački otpor, ali se morao povući. Ustaše su u Duvnu ostavile 400 ljudi, a ostali su produžili za Imotski. Čudan je taj njihov pokret. Mi smo preduzimali protivnapade na Duvno, ali smo odbijeni. Tom prilikom je ranjen Miloje Milojević,¹⁾ zamenik komandanta Beogradskog bataljona, inače bivši oficir. Rana je teška. Pogođen je u grudi i u oko. Sećam ga se kad se vratio iz Posušja sa zaplenjenim mašingeverom. Tada su Italijani i ustaše hteli prvi put da povrate Livno. Na njega je naletela grupa ustaša. Jednog po jednog ubijao je iz revólvera.

Utorak, 15 septembar

Osamdeset četvrti dan. — Smešteni smo u šumi, razapeli smo šator. Kraj nas je Kraljevački bataljon. Stigli su izveštaji da se italijanska ofanziva odlaže od 15 septembra za 25 septembar. Bacali su nove letke za predaju. Iz Grahova su pod zaštitom italijanskih topova krenuli četnici. Odbijeni su. Kod ubijenih je nađeno pismo popa Đujića, poslato nekom Drenovićevom čoveku. U tom pismu pop Đujić veli da šalje osam vodića za „vojvodu Drenovića“. „Sada smo Liku očistili od komunista, a uskoro ćemo zajedno da udarimo kako bismo Bosnu oslobodili od te gamadi koja je došla sa svih strana. Sastaćemo se na Staretini.“ U pravcu Grahova je otišla Prva brigada. Ona se sprema da sa Trećom krajiškom i dvema ličkim brigadama likvidira ovo osino gnezdo od velikog strategiskog značaja. Padom Grahova ugrozili bismo ozbiljno prugu Split—Zagreb, jer do Knina nije daleko.

Sreda, 16 septembar

Osamdeset peti dan. — Jesen je već došla. Ruj je već zahvatio mlade bukve na drugoj strani brda. Prošle jeseni bio sam u Šumadiji. Ko bi rekao onda da će rat trajati još punu godinu dana. Velike smo uspehe otada postigli, uprkos pokušaja desetine vojski da nas unište, uprkos tolikih žrtava, tolikih izgubljenih teritorija. Stvarno, sve se više pokazuje koliko je bila mudra odluka da idemo u pravcu Hrvatske. Da smo otišli u Srbiju, strahovito bismo iskrvavili i pitanje je da li bismo postigli takve uspehe. Ne treba da se sada zavaravamo, još puno je teških borbi pred nama. Pavelićeva vojska se raspada. Moramo sve sile upregnuti da stvorimo što pre regularnu vojsku.

¹⁾ Miloje Milojević, danas general-major.

Četvrtak, 17 septembar

Osamdeset šesti dan. — Danas su nam stigli gosti — glumci iz Zagreba. Među njima su Afrić, Joža Rutić i Skrigin. Napustili su ustašku pozornicu i došli u narod. Vredni, hrabri ljudi.

Dobili smo večeras jedan isečak iz ustaškog lista „Nova Hrvatska”, u kome se govori da su u noći između 9 i 10 septembra bombarderi tukli Zagreb.

— Da hoće malo da produže do Kupresa! reče Stari.

Petak, 18 septembar

Osamdeset sedmi dan. — Glumci iz Zagreba su večeras davali priredbu. Umetnost je velika stvar. One iste stvari davali su i naši partizani, ali velika je razlika između Afrića kad recituje i onog Dalmatinca, koga smo slušali u Glamoču.

Pozornica je bila napravljena na ivici šume, a mi smo posedali po travi. Bio je donesen na nosilima i Crni kome je noga slomljena. Korisno bi bilo kad bi glumci mogli da obidu sve brigade i pokažu drugovima, pouče ih, kako se daju umetničke priredbe.

Subota, 19 septembar

Osamdeset osmi dan. — „Staljingrad je deo našeg srca i mi ga nećemo dati”, rekao je Manuilski. On je i naše srce. Svako jutro s iščekivanjem otvaram radio. Svako zaustavljanje Nemaca unosi veselje kod nas. Svi su uvereni da će Staljingrad ove godine biti grob Hitlera, kao što je Moskva bila prošle. Naši Kraljevčani, kad me sretnu, prvo me pitaju: „Šta je sa Staljingradom?”.

Nedelja, 20 septembar

Osamdeset deveti dan. — Junački se bori naš narod u pozadini. Rato Dugonjić¹⁾ je došao iz Mostara, pa nam priča. Raspoloženje masa sasvim je za nas. „Slobodna Jugoslavija” se svuda sluša, čak i ustaše krišom prisluškuju. Omladinci su na prvom mestu. Uhode pojedine agente, odnose im bicikle, lupaju sijalice da bi kompromitovani drugovi lakše noću išli po ulicama. Prvi maj je svečano proslavljen. Na brdu se pojavila dva plamena srpa i čekića. Po gradu su prskale rakete i mnogi zidovi bili su ukrašeni našim parolama.

Olga Marasović²⁾ se spasla iz zatvora u Sarajevu. Imitirala ludilo pa posle iz bolnice pobjegla. Zavezala je čaršav za čaršav i spustila se niz zid.

Ponedjeljak, 21 septembar

Devedeseti dan. — Severno od Mrkonjića skoro mesec dana vode se krvavi bojevi. Ustaše, četnici i Nemci napadaju na naše linije kako bi zauzeli Mrkonjić. Prvo je tamo otišla jedna brigada, pa druga, treća i,

¹⁾ Rato Dugonjić, danas sekretar Centralnog odbora USAOJ-a.

²⁾ Olga Marasović-Danilović, diplomirani pravnik iz Bijeljine, član Oblasnog NOO za Hercegovinu.

najzad, četvrta. Te borbe su završene našim uspehom. U jednom protivjurišu naši su se probili kroz čitav niz bunkera u jednoj šumi i uništili jednu bojnu Mrakovog zdruga. Na licu mesta je nađeno preko sto leševa, a zarobljeno je 120 zdrugovaca, među kojima i tri oficira. Bili su iznenađeni. Čitav štab je uništen. Zdrugovci su jurnuli u bekstvo, a pozadi su ih dočekali Nemci mitraljezima. Naši su zarobili i Nemce. Pedeset ih je poskakalo u Vrbas. Posle ovog sloma neprijatelj se povukao na spoljne odbrane Banje Luke. Noću vršimo napade i zauzimamo neprijateljske položaje, a danju oni ospu artilerijom i avionima te se moramo povući. Ti zdrugovski oficiri su bednici. Neki čak i plaču. A Pavić je svu tu vojsku specijalno slao u Nemačku na vaspitanje.

Utorak, 22 septembar

Devedeset prvi dan. — Ni Dalmacija ne miruje. Opet je preko tri stotine ljudi došlo u partizane. Tamo je stvarno izbio pravi narodni ustanak. Naši su otpočeli s nizom veoma uspešnih partizanskih akcija. Zauzvali su jedan voz i uništili ga. Napali jedan italijanski logor od 400 ljudi. Zarobili su jednu ustašku postaju od 40 ljudi i pri svim ovim akcijama nisu imali nijednog druga izbačenog iz stroja. Sada je stvorena Druga dalmatinska brigada. Samo nemaju dovoljno oružja. Trebalo bi da otpočnu s većim akcijama.

Sreda, 23 septembar

Devedeset drugi dan. — Sinoć smo dugo sedeli kraj vatre i pevali. U našem šatoru spava stari Mahin, pop Vlado Zečević, Zoran i ja; do mene Vlatko Velebit, a zatim Arso i Senka. Prekoputa našeg šatora su Simo Milošević i njegova Olga. Ispod drugog drveta Paja i Branka Savić podigli svoje šatore. Smejali smo se večeras. Doktor Simo bio dežuran za skupljanje drva za vatru. Potegao je balvan, stavio ga na rame, zamislio se pa prošao pored vatre i otišao u šumu. Tek se trgnuo, kad je Olga viknula za njim: „Simo, Simo, pravi si profesor!”

Noćas je besnela oluja. Gromovi su tukli po planini. Posle je udario pravi potop. Svi su šatori prokisli sem našega. Kiša je i jutros nastavila. Pre podne je došao Stari u naš šator da vidi kako smo prošli. Doneo nam je dobre vesti, pa smo zaboravili na kišu:

— Sada imamo dvadeset i dve brigade u Bosni i Hrvatskoj!

Bevc se javio iz Slovenije posle više od mesec dana. Oni su imali da izdrže jaku ofanzivu. Napadalo je šest italijanskih divizija. „Izgubili smo svu slobodnu teritoriju, ali smo sačuvali živu snagu i oružje!” Zaista je veličanstveno kako su Slovenci uspeli da održe tako dugo slobodnu teritoriju — puna tri meseca.

Četvrtak, 24 septembar

Devedeset treći dan. — Iz ove šume gde vlaga ubija, pošli smo, Zoran i ja, neočekivano, za Jajce. Krenuli smo motociklom oko četiri i po. Nešto pre sedam bili smo na večeri kod Jurice i Melentija u štabu Četvrte brigade, a pola sata kasnije već na putu za Jajce. Mesec kao tepsija sija nad dolinom Pive. U Jezeru, nekad lepom letovalištu, nijedna kuća čitava. Tu zatičemo doktora Dejana Popovića kako čeka zajedno s bolniča-

rima. Polazimo s njim pešice uzbrdo do Operativnog štaba. Već je devet sati. Ne znamo put pa ga pronalazimo po otiscima konjskih kopita.

Na kraju sela stigismo Kostu Nađa. Još pola sata grabili smo uzbrdo dok ne izbismo na greben brda Mileta. To je jedna od najviših kota oko Jajca. Od grada smo se nalazili neka četiri kilometra u vazdušnoj liniji. Prvo ustaško uporište bilo je od nas na 500 metara, dole kod Kanala.

Deset sati je prošlo. Smestili smo se odmah iza grebena da nam ni artilerija ne može ništa — u nisko žbunje. Kosta mi objašnjava plan napada.

Prema poslednjim podacima neprijatelj raspolaže sa 1200 ljudi, a ne sa 1600 kako se prvo mislilo — od toga je 6 satnija ustaša. Te nam podatke šalje naša organizacija iz Jajca. Nedavno su naši drugovi ispisali noću po gradu parole: „Živeo Tito!“, „Živeo Kosta!“

Naše snage su ovako raspoređene: između Vrbasa i Pive nalaze se Prva i Druga krajiška brigada. One imaju zadatak da osvoje bunkere i klinovima da se probiju u grad. Njima je pridodat jedan deo snaga Trećeg krajiškog odreda. S one strane Plive, Druga proleterska i bataljon „Pelagić“ zajednički udaraju. Proleter i prvo idu na Čusiju, pa se posle spuštaju u grad u pravcu fabrike hlora i železničke stanice. Četvrta crnogorska brigada ide na prugu Jajce—Donji Vakuf, a jedan bataljon treba da postavi duboku zasedu u pravcu Travnika, kako bi tuda presekao put ustašama. Ako naše snage ne budu uspele da do zore zauzmu grad, naređeno im je da se ne povlače već da drže osvojene pozicije.

Napad treba da počne oko 11 noću. Imamo još pola sata. Ležim pored Koste i pričamo. Ovo je devetnaesti grad koji partizani osvajaju ove sezone u Krajini i jugozapadnoj Bosni: Prijedor (20 naših mrtvih, 50 ranjenih, a 1500 domobrana zarobljeno), Krupa (1, 2, 400), Kozarac (—, —, 250), Ključ (14, 25, 250), Dobrljin (—, 2, 350), Glamoč (3, 8, —), Mrkonjić (—, —, 250), Sanica (1, 5, 300), Petrovac, Drvar, Prozor, Livno, Duvno, Konjic, Gornji Vakuf. Neuspele napade smo vršili na Sanski Most, Bosanski Novi, Dubicu, Donji Vakuf, na Bugojno dvaput i na Kupres pet puta.

U svima ovim napadima, veli Kosta, mi smo bili slabiji u tehničkom pogledu, ali smo tukli neprijatelja našom daleko većom hrabrošću, iznenađenjem, brзом koncentracijom. Upadali smo u grad skoro bez pucnja i prodirali u klinovima, i tako iznenađivali neprijatelja, cepali mu snagu, onemogućavali mu vezu između pojedinih odeljenja. U samom času napada, tj. kada bi nas neprijatelj već primetio, naše teško oružje tuklo bi pravo na grad — dva, tri metka i tako unosilo paniku. Svi naši napadi na ta jako utvrđena mesta vršena su noću, jer se po mraku lakše može privući utvrđenjima, a i usled velike nadmoćnosti neprijatelja u teškim oruđima.

— Malo je vojski na svetu, veli Kosta, koje mogu da vrše noću takve napade kao partizani. Kod nas je svaki borac potpuno svestan zašto se bori, jer komandir ne može noću da drži na uzdi svakog borca. To su razlozi naših uspeha.

Prekinuo nas je dugi trak reflektora. To su ustaše s grada tražile partizane. Reflektor se odjednom upravio prema Vakufu, jer se kod Vijenca već čula borba Četvrte brigade s ustašama.

Najzad dođe i 11.00. Još ništa. Ali, puče jedan, pa drugi metak na Ćusiji. Uskoro se čitav venac pušćane vatre obvi oko vrha. Prolamao se i bacač. I dole, oko Jezera, kod Kanala, otpočela je borba. Jedan bataljon Druge proleterske imao je da likvidira branu za električnu centralu. Tako bi ceo grad ostao u mraku i onemogućilo bi se neprijatelju da uspostavi struju u bodljikave žice.

Ustaške rakete šaraju nebom — crvene, pa posle — bele. Zakuvalo se oko grada. Sada je došao red na našu haubicu. Izbaci taj naš stari, slavni top dva metka, od kojih obično samo jedan eksplodira. Oteli smo ga od ustaša prošle godine. Zimus, kad su Italijani vršili ofanzivu, morali smo ga zakopati oko Oštrelja. Noću su krišom dolazili drugovi, otkopavali svoj top, podmazivali ga, pa opet zakopavali.

Oko Ćusije sve je žešća borba. Najzad, 45 minuta posle početka napada, planuše kasarne na vrhu.

Kosta je zadovoljan:

— Ovi Srbijanci su silni borci!

Krajiške brigade nešto su kasnije otpočele napad na svom pravcu. Ali i tamo se bitka razgorela. Mesec sija. Kosta priča da ovo nije naš prvi napad na Jajce. Prošle godine je Šolaja udario s pet stotina boraca na grad, u kome je bilo 3.000 Nemaca, sem ustaša i domobrana. Zauzeo je Ćusiju i fabriku karbida, ali se, naravno, morao povući. Priča Kosta o Šolaji. Došao kod njega italijanski doušnik i nudi mu milion lira da pređe na stranu Italijana. Šolaja izvadio pištolj i ubio ga na mestu. Pošten je bio taj skromni čovek. Njegov stric u toku borbe uzeo ustaškog konja i pošao s njim kući.

— Ostavi konja! — naređuje Šolaja.

— Živ se ne razdvajam od njega! — odgovara stric.

Šolaja vadi pištolj i ubija konja.

Krajišnici udaraju svom snagom. Oko Kanala se vodi jaka borba. Ponoć je već prošla.

Petak, 25 septembar

Devedeset četvrti dan. — Zaključalo je sa svih strana. Krajišnici su žestoko navalili. Prva vatra u predgrađu Jajca je planula. Uskoro za njom još tri. A elektrike su se gasile kako su naši prodirali. Ostale su samo četiri ulične svetiljke u gradu. Neprijateljske haubice uopšte ne dejstvuju više, naši bacači učestali. Pitam Kostu da li je bilo teže ratovati u Španiji ili ovde i, evo, šta on kaže:

— Mi ovde ratujemo pod mnogo težim uslovima. Španska vojska je bila bolje naoružana. Imala je više tehnike. Zatim, to je regularna vojska, sa arsenalima, organizovanom pozadinom. A od svega toga mi nemamo ništa — naše je samo ono što nosi neprijateljska komora. Retko koja vojska ima takvu upornost kao naša. Naši partizani su ravni borcima internacionalnih brigada.

Već je počelo da sviće. Dole u Kanalu, blizu nas, čula se još uvek paljba. Naši su odmah uspeli da zauzmu ovu važnu tačku.

Rešismo da priđemo bliže i vidimo kako stoji situacija. Dok smo prelazili preko jedne požnjevene njive, rekoše nam kuriri da ih je tu malopre zasuo mitraljez iz Kanala. Smestili smo se u jednu jarugu, kad

U JESEN 1942 NA POLOŽAJU KOD MLINIŠTA BORCI ČITAJU »BORBU« KOJA JE IZLAZILA U DRINIĆIMA

Levo: JEDAN NEPRIJATELJSKI BUNKER KOJI SU PARTIZANI OSVOJILI U BOSNI KRAJEM 1942

Gore: NA OTVORENIM VAGONIMA PARTIZANI KREĆU IZ MLINIŠTA NA POLOŽAJ, NOVEMBRA 1942

PARTIZANSKI VOZ NA STANICI MLINIŠTE, NOVEMBRA 1942

USTANAK U DALMACI-
JI, NOVEMBRA 1942.
Dalmatinci odlaze iz Spli-
ta preko Livanjskog Polja
za Glamoč

JEDNA DALMATINSK
BORBENA JEDINICA
MARŠU

poče da bije naš protivtenkovski top. Gađao je Kanal (malu kućicu i rovove oko nje). Ispalio je pet metaka. Kroz dim smo gledali kućicu i na njoj motku sa zastavom koja se najzad prelomila. Ustaše pobegoše odatle.

Gore, na grebenu, kod prvih kuća Jajca, zatekosmo štab Prve krajiške i protivtenkovski top. Tu stoji jedna grupa domobrana koje smo noćas zarobili. Sve ljudi iz ovih krajeva, skoro mobilisani. Jedan je iz Kupresa:

— Eto, obukao sam se u prošlu subotu i pravo ovamo... Prilikom poslednjeg napada na Kupres poginulo je 300—350 ustaša i 150 milicionara.

Milinko Kušić, sada komandant Prve krajiške, izlaže situaciju. Krajiške brigade su stupile u dejstvo nešto kasnije, jer vodiči nisu bili najbolji. Imale su pred sobom čitav niz bunkera koje su vrlo vešto zaobišle i napale neprijatelja s leđa. Svi ti bunker, tj. spoljna utvrđenja Jajca, u pravcu Carevog Polja, pala su bez jedne žrtve. Sada se Kušićeve snage nalaze na ivici grada-tvrđave. U naletu na Klimentu, zauzeli su jedan protivkolski top. Ustaške haubice su na „ničijoj zemlji”. Mi smo s jedne, a ustaše s druge strane. I jedni i drugi pucaju, pa se topovima ne može prići. Kušić nije imao veze s Drugom brigadom.

Pošto je Kušić prišao još bliže, Operativni štab je ostao na njegovom mestu. Dolaze kuriri Druge proleterske. Naši su udarili na Čusiju sa dva bataljona. Imali su dosta muke, jer je Čusija imala i betonske bunkere. Prikrili su se polako i slušali razgovor domobrana (bilo ih je oko 140 na tom položaju). Domobranima je oko 10 uveče bilo naređeno da budu u pripravnosti. Naši slušali domobrane kako zevaju, ali nisu napadali, jer su čekali 11 sati, da ne bi doveli u težak položaj naše drugove na drugim sektorima, koji su se primicali neprijateljskim bunkerima. Domobrani su čuli šuštanje i povikali:

— Evo ih, daj mitraljez!

Ali, bilo je kasno. Srbijanski bombaši već su otpočeli borbu. Čusija je zauzeta za 45 minuta. Imali smo jednog mrtvog i dva ranjena. Odmah zatim naši su se spustili ka fabrici hlora i u zoru je zauzeli. Na vrh Čusije našli su 150 teških bombi za bacač, koje su sve ispalili na centar grada. S Kanalom je bilo poteže. Naši su imali čistinu, tri reda žica i betonske bunkere zatvorene odozgo, pa se nisu bombe mogle koristiti. Tu je bio Treći bataljon. Četvrti je ostao na Čusiji, a Prvi u fabrici. Oko fabrike je bilo malo borbe. Naši su tukli, polazili su i ka mostu, ali nisu mogli da ga pređu zbog vatre iz tvrđave.

Četvrta brigada presekla je prugu Jajce—Vakuf na dužini od 3000 metara, ali je kod Vijenca imala žestoku borbu: osam mrtvih. Crnogorci su se peli uz samu stenu, a odozgo ih tukli ustaše i domobrani. Pošto Vijenac nisu mogli da zauzmu, nisu ni presekli put za Travnik.

S prvim izveštajem (da je zauzet čitav grad sem tri uporišta) otišao je Zoran natrag za Mlinište. Umalo što nije poginuo. Došla su dva seljaka i kažu da se neka vojska prikrada iza naših leđa kroz kukuruze. Rade Marijanac, komandant Trećeg krajiškog odreda, skoči i bez puške pođe s jednim partizanom. Kad je primetio ustaše, naredio je partizanu da uzme zaklon, a on se vratio po pušku. Dotrčao je natrag i viknuo:

— Izlazite!

I ustaše iziđoše. Jedan nosi puško-mitraljez, a dvojica puške. Sve to predadoše. Bili su na Kanalu. Sedamanaestorica se prebacila na ovu stranu Jezera. Počeli su da se provlače kroz kukuruze. Jedna grupa je otvorila vatru na naše ranjenike, a trojica su pošla u ovom pravcu. Nađena su neka pisma u njihovim džepovima. Jedan od njih piše ocu da se javio u Pavelićeve „dragovoljce” za Rusiju, da se tamo jede beli hleb, da će on dobiti devet hiljada kuna pomoći.

Tu je kraj nas jedan vodnik iz Trećeg odreda. Kuća mu je na 500 metara. Nije u njoj bio već devet meseci. Kuća je pusta. Ustaše mu poklale pet duša.

Sunce je već prilično otkočilo. Ali magla iznad samog grada nije se dizala. Došao je i avion-izviđač, osmatra pa se vraća natrag. Ne zna kakva je situacija. Paljba je nekako malaksala. Kosta priča:

— Obe strane su posustale. Važno je ko će preduzeti ofanzivu! Naši imaju naređenje da čvrsto drže osvojene pozicije i da borbu nastave u toku dana.

Rade se vraća s osmatračnice i veli da naše jedinice nisu povezane, da ne deluju jednovremeno. Sada je nastupio otsudni trenutak. Ustaše su prešle u kontra-ofanzivu u nameri da nas izbace iz svih zauzetih položaja. Pod zaštitom oklopnog automobila izbacili su Prvu i Drugu krajišku iz nekoliko zgrada. Prvo su se povukli borci Trećeg krajiškog odreda, ali u otsudnom trenutku, lepo smo videli, jedan komandant bataljona zastavlja ih, svrstava i s njima udara u bok ustašama. Tako je protivnapad propao. Ustaše su takođe izvršile napad na fabriku i Druga proleterska se morala povući. Ali je opet u jurišu povratila fabriku. Treći put je oklopni automobil pošao drumom, pored Jezera, pored nas. Protivtenkovski top ga je gađao i udario pored njega. Oklopni se zatim vratio u grad.

Skoro će podne. Grad se još drži. Avion doleće i baca četiri bombe prekoputa nas. Iz grada u Jajcu lete bele rakete.

Razgovaram s Kostom o vezama. To je naša najbolnija tačka. Prilikom napada na Prijedor Kosta je bio povezan telefonom sa svim bataljonima.

Opet avion dolazi. Kušić izveštava da se sprema u 6 sati na konačni juriš. Obavešten je o tome i Ljuba Đurić, komandant Druge brigade.

Međutim, Kosta dogledom otkriva da ustaše beže preko Vrbasa, kroz park. Dole u gradu neprestano krklja. Naši sipaju bacačima. Situacija nejasna. Gore, kraj šume, lepo se vide dve postrojene kolone i jedan čovek na konju. Nije nam jasno da li to ustaše beže ili se koncentrišu za protivnapad. Obaveštavamo našu haubicu da otvori vatru u tu gomilu, ali ona je na čitav sat od nas. Veza! Kosta objašnjava da će te ustaše dočekati bataljon Crnogoraca. Prilično je pravilno postavio što je ostavio ustašama izlaz, a odmah, dublje, zasedu, jer bi se ti gadovi, opkoljeni sa svih strana, zverski borili.

Već se veče primicalo, a dole se odjednom začuli poklici: „Rodi godino, rodila pšenica!” To su Plevljani, Šolajini borci, to su Prva i Druga krajiška. Avion je opet uzleteo, ali je samo izviđao. Jajce je bilo naše. Plevljani su prvi poleteli, a za njima i svi ostali. Najzad su pale i haubice.

Oko njih se vodila žestoka borba. Ustaše su jurišale s bombama u rukama u nameri da topove oštete, ali su ih naši odbijali. Samo iz zgrade štaba Prve krajiške ispaljeno je na ustaše oko 500 metaka.

Borba je skoro zamrla. Samo se čuje poneki metak. Silazimo na drum, u kuću nekog odbeglog ustaše, gde nas stiže izveštaj od Kušića: „Grad je zauzet”. Krenuli smo po mraku, širokim drumom pored jezera. Pravo je čudo kako je Jajce zauzeto. Kroz one klisure zaista samo partizani mogu da se probiju. A kad dođosmo do gradskih zidina, na kojima je pisalo V (Victoria— Pobjeda), još smo se više čudili kako su naši prodrli u grad.

U jednoj kafani sastali su se svi štabovi, a ja sam uzeo hrpu novina i razgovarao s kafedžijom. Tu je i neki suvonjavi mladić. Priča mi da je slušao „Slobodnu Jugoslaviju”.

U tom naiđe Švabić,¹⁾ moj stari prijatelj iz omladinskog časopisa „Mladost”. Pođosmo da pregledamo „Grand hotel”, sedište velike župe Pliva i Rama. U prvoj sobi, s desne strane, leži dvanaest mrtvih ustaša. To su bili teški ranjenici koji su umrli u toku dana. Zidovi išarani meci-
ma. U kanceraciji velikog župana nered. Bezglavo je bežao, ostavio svu poverljivu arhivu, Drenovićevu priznanicu na 100.000 kuna i izveštaj sreskog načelnika iz Prozora o njegovom bekstvu iz Prozora. On je naš stari poznanik.

Taj izveštaj je napisan s izvesnim književnim pretensijama. Treća sandžačka brigada ga je bila uhvatila, ali se pretstavio kao učitelj iz Konjica, pa su ga pustili! Posle zamalo što ga nismo uhvatili u nekom selu. Priznaje da smo mnogo bolji vojnici od ustaša, da je naš bacač uz treći hitac razorio njihov, a čitava se priča završava time što traži oštetu od velike župe. Kao dokaz prilaže snimak propusnice njegove žene koju je potpisao Marko. Na propusnici piše: „žena zloglasnog ustaše”. Osim toga, dobila je 300 kuna od nas za putni trošak. A sada opet gospodin načelnik mora da beži. I ovog puta je ostavio u Jajcu ženu sa dva deteta, jednom je 14 dana... Svećica mi kaplje, odlazim u drugu sobu i trzam se. Na krevetu mrtav, žut ustaški funkcioner... U županovoj spavaćoj sobi (mislim da je njegova) nalazimo osam odela, potpuno novih, švajcarskog sira, belog brašna, bonbona... Na kraju zaključana vrata. Lupam iz sve snage i čujem neko komešanje. Otkočio sam pušku, promenio glas:

— Gospon, izidite van!

U tom dođe i Vlada Smirnov. Vrata se otvoriše; pojavljuje se neki čovek, obučen u civil:

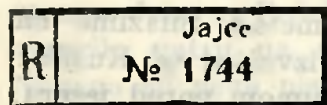
— Ja sam mehaničar iz Zagreba i slučajno sam se ovde zatekao!

Ruke su mu crne od ulja i zejtina. Vozio je „gosponov” oklopni automobil. To je ustaški oficir, presvukao se. U sobi smo mu našli revolver.

Otišao sam posle po mraku do haubica. Na sve strane leševi. U jendeku neki ustaša u ropcu. Haubice su čitave. Kraj njih jedan ustaški satnik

¹⁾ Mihailo Švabić je krajem 1942 bio član politodela Druge brigade, danas je član Centralnog odbora USAOJ-a.

razneo se bombom. Gore, u samoj tvrđavi, pod borovima, leži dvadesetak leševa. Sve ih je pobila jedna naša mina iz bacača. Drugovi iznose iz magacina sanduk sa bombama za bacače i granatama za haubice. Puna četiri vagona municije je ovde zaplenjeno.

Uspomena iz Jajca

Vratio sam se natrag u onu vilu izvan grada. Sreo sam Peku Dapčevića. Imali su žestoku borbu na Vijencu — osam mrtvih. Jurišali uz liticu uspravno.

Subota, 26 septembar

Devedeset peti dan. — U ovoj vili, bolje reći letnjikovcu, stanuje neki stari mehaničar iz Drvara. Razgovaram sa njegovim sinom — mladićem od sedamnaest godina, kome je kičma kriva. Zajedno sa majkom bio se sklonio u hotel „Grand”, gde se nalazio ustaški glavni štab. Tu je bio i potpukovnik Šram, komandant puka iz Travnika. On je sinoć postrojavao ustaše da koliko-toliko spase čast Paveliću pred — saveznicima, Nemcima, koji su oko 10 septembra stigli u Travnik. Ovaj mladić priča da su se ustaše nadale da će im pomoć doći iz Travnika, ali su posle ručka počele da se evakušu. Terali su sa sobom i civilno stanovništvo. Bilo je velike gužve u Jajcu prilikom povlačenja ustaša. Jedan trgovac je poneo sobom veću ručnu kasu, tešku preko 40 kilograma. Majke su decu ostavljale i bežale uzbrdo. Mladić još priča da se ustašama pucalo u leđa u samom gradu — naši simpatizeri! Mnogo je ustaša izginulo kad su bežali uzbrdo ka Travniku, gde su ih naši mitraljezi, s one strane, od Čusije, stizali.

Kosta je otišao na Mlinište. Sišao sam u grad i u vili direktora fabrike hlora zatekao Marka, Zinu, štab Druge proleterske i masu drugova. U fabrici se nalazi 52 vagona soli. Nemci su ovde pravili otrovne gasove.

Uveče smo Arso i ja dugo razgovarali sa štabom Prve krajiške i Druge proleterske. Akcija je besprekorno izvedena. Po mom mišljenju i ovde se pokazalo da je tehnika važan faktor. Junački smo se borili, ali ovo je prva bitka u kojoj smo imali i tehničku nadmoćnost — bacače, topove. Da nismo imali toliko tehnike — uprkos svih naših juriša — ne bismo osvojili Jajce, sedište velike župe Pliva—Rama—Jajce, koje je Pavelić ovih dana stavio na poštansku marku od pola kune.

Arso i ja legosmo u svilene jorgane gospodina direktora fabrike. Dugo nismo mogli zaspati od smeha.

— Šta će biti kad se vratimo u naše šatore na Mliništu!

Nedelja, 27 septembar

Devedeset šesti dan. — Mnoge je porodice ovaj rat razorio. Evo, sedim u kući hotelijera Pihlera — „Pliva”. On je sa ženom još 6 aprila otišao u Nemačku. Sin mu je juče — vođa hitlerovaca poginuo u Jajcu, a drugi sin mu je partizan na Kordunu, ćerka kod nas jedna od najboljih drugarica u sanitetu. Bila je u Španiji.

Danas je pohvatana jedna specijalna špijunska hitlerovaska grupa, koja je imala zadatak da se prvenstveno bavi vojnom špijunažom. Uhva-

ćena im je i radio-stanica. U toj trojci je glavni bio neki Nemač, koji se još pre našeg dolaska otrovao (debeo čovečuljak — video sam ga kako leži u apoteci). Radio-telegrafist, naš zemljak, u službi Gestapoa još od pre rata. Izvučen iz zarobljeništva, poslan na kurs, pa zatim u Jajce. Otvorio je čovek berbernicu i otpočeo „rad“. Treći član te trojke bio zlatar. Čitava mu radnja ne вреди 10.000 dinara.

Dosad je zarobljeno preko 200 domobrana i ustaša. Ima ih isto toliko i ubijenih. Naši gubici iznose 25 mrtvih i 50 ranjenih. Doznao sam da Pavelić sada hvata domobrane koje mi puštamo, pa ih šalje u specijalnu školu u Štokerau, kraj Beča, ili na istočni front. To se dogodilo s jednom grupom domobrana koje smo pustili u Mrkonjić Gradu. Danas se našoj komandi javilo nekoliko domobrana koje su ustaše, prilikom pada Jajca, povukle sobom ka Travniku.

Nedelja, 28 septembar

Devedeset sedmi dan. — Mnogo je naroda ušlo za nama u Jajce. To su mahom seljaci iz Janja. Njih su Nemci, ustaše i četnici već nekoliko puta palili. Dosad im je uništeno 4.500 kuća i pomoćnih zgrada. Došli su najviše zbog soli. Ima kuća koje se nisu osolile već devet meseci. Priča mi jedan naš kurir da su ljudi trčali prvo do basena sa solju, uzimali so šakama i lizali je, toliko su bili željni soli. Posle su punili torbe i džakove. Ima dosta soli, za čitavu Krajinu — pedeset i dva vagona.

Kosta je bio na Mliništu do Staroga i vratio se. Kaže da su došli stari Ivan Ribar i njegov sin Lola. Večeras je javljeno da su Crnogorci oko Vijenca zarobili 150 domobrana.

Ponedeljak, 29 septembar

Devedeset osmi dan. — Vratio sam se iz Jajca preko Mrkonjića za Mlinište. U Mrkonjiću sam sreo Olgu. Imali su mnogo posla. Preko 50 manjih i većih operacija obavili za 24 sata. Na Mlinište sam stigao predveče. Stari Ribar je neobično radostan što je došao u slobodu. U Beogradu se krio po bunkerima, jednom su agenti Specijalne policije bili na pola metra od njegovog bunkera. Kaže da su mu moja majka i Olga našli jednom mesto u jednoj bolnici. Tu je on otišao kao bolesnik s lažnim ispravama — na ime jednog „folksdojčera“. Dolazili agenti, legitimisali ga, klanjali mu se i otišli. Drug Ribar je bio pustio bradu. Tako je i prešao zemunski most. Poštapao se, pa je svako mislio da je to neki starac. A sada je obrijan, čio, marševe je sasvim lako podneo. Lolinu drugaricu i svu njenu porodicu ubili su Nemci otrovnim gasom u Beogradu, u Banjičkom logoru. Stari beogradski apotekar Trajković junački se držao sa svojom suprugom i decom.

Utorak, 30 septembar

Devedeset deveti dan. — Veljko se vratio s Grahova. Napad se odlaže za koji dan. Još je jedna brigada potrebna. Danas stiže neobična vest. Nemci su krenuli od Banje Luke i zauzeli Ključ. Oslobođenje Jajca krupan je udar Nemeima. Presekli smo im dolinu Vrbasa. I četnici-lešinari su se pojavili. Uvek oni otpočinju akciju kada i Nemci. Večeras su postavili zasedu 300 metara ispod našeg logora, na železničkoj stanici, i opalili iz puškomitraljeza na Miću Stanojlovića, našeg vodnika, d-ra Simu Miloševića i nje-

govu Olgu. Mića je dobio pet metaka u grudi. Ipak je imao snage da zgrabi mašingever koji je od Nemaca u Srbiji zarobio. Ispalio je nekoliko metaka, a zatim izdahnuo. Tako su ga četnici mučki ubili, njega, junaka koji se osam meseci borio protiv Nemaca i nedićevaca po Srbiji. Olga Milošević je ranjena u ruku. Ona i Sima su uspjeli da pobjegnu u šumu. Jedan mladi partizan iz Jajca, koji je terao kola, ranjen je kroz obe noge. Srećom, naišao je jedan naš bataljon. Prvi sandžački — bio je svega 400 metara ispod Miće, i spasao je malog partizana. Četnici su se razbežali. Sima i Olga su posle tri sata lutanja naišli na naš kamion koji ih je odvezao pravo u Jajce. Mogao je nastradati Stari s Lolom, mogao sam i ja sinoć da naletim na četničku zasedu.

Sreda, 1 oktobar

Stoti dan — Danas smo sahranili Miću pored grobova sedam partizana poginulih u ustanku 1941. Govorio je čiča Luka Stević, iz Rađevine, nosilac Karađorđeve zvezde, veteran iz ratova 1912—1918, stari partizan koji je u Srbiji od 28 dana u februaru izdržao 26 dana borbi s Nemcima, belogardejcima i četnicima. Lepo je čiča govorio. Suze su nam navrle na oči: „O, Mićo, naš lepi cvetu! Ukradoše te krvoloci iz naše lepe saksije Podgore...”

Stari se večeras vratio iz Jajca. Koča je dobio naređenje da napusti Grahovo i pođe prema Ključu, s obzirom na nadiranje Nemaca. Za ovu operaciju biće mu potrebno 3—4 dana.

Četvrtak, 2 oktobar

Sto prvi dan. — Situacija na frontu se komplikuje. Arso je tamo krenuo. Prekinuta je veza s Mrkonjić Gradom. Nemci su krenuli iz Ključa u pravcu Mrkonjića i sjedinili se s jednom svojom kolonom koja ide od Banje Luke. Treba da ih dočeka Treća sandžačka brigada, a iz Jajca je krenula Prva krajiška s Drugom proleterskom. Danas smo dobili obaveštenje da Nemci spremaju ofanzivu u pravcu Petrovca i Livna. Na Petrovac će baciti jednu diviziju. Isto tako Nemci s jednom divizijom otpočinju ofanzivu u pravcu Bilogore u Hrvatskoj.

Petak, 3 oktobar

Sto drugi dan. — Nemci su se probili. Idu s velikim snagama. Prva krajiška je naletela na tenkove koji su ušli u Mrkonjić Grad. Treća sandžačka se povukla, samo se ne zna šta je s Tršom, Volodom i jednim komandantom bataljona. Haubice smo spasli. Tukle su koncentraciju nemačkih tenkova, topova i kamiona. Pogodile su u četrdeset postrojenih kamiona i ućutkale su jednu bateriju. Drum Mrkonjić—Mlinište je dobro prekopan. Jedan bataljon Sandžačke brigade odbio je Nemce koji su pokušali da uhvate haubice.

Subota, 4 oktobar

Sto treći dan. — Nema nikakvih vesti iz Jajca. Italijani i četnici se takođe pripremaju. Iz Hercegovine stiže izveštaj da je Draža Mihailović mobilisao 6—8 hiljada četnika za ofanzivu protiv naše oslobođene teritorije. Te bande su prvo skupljene u Mostaru, gde su opljačkale 17 vagona na stanici i ubile nekoliko Hrvata u okolnim selima. Naši narodno-oslobo-

dilački odbori izveštavaju da su mnogo ometali mobilizaciju u Stolcu i Ljubinju i šalju spisak pristalica narodno-oslobodilačkog pokreta u četničkim jedinicama. Većina mobilisanih izjavljuje da se neće boriti protiv partizana. Ako četnici napadnu na sektor oko Prozora i Ščita, naše će se snage prebaciti u Hercegovinu. Ovo je krupan događaj. Ako drugovi budu radili pravilno, vojnički i politički, situacija u Hercegovini naglo će se popraviti.

Večeras su došli iz Jajca Marko, Arso, čika Janko, Kosta, Lola Ribar, stari Ribar, Simo i Olga Milošević i još nekoliko drugova i drugarica. Zamalo što nisu izginuli. Nemci su ubacili jednu veću grupu četnika Uroša Drenovića u našu pozadinu. Četnici su napravili zasedu našim drugovima na deset kilometara odavde i otvorili vatru iz dva teška mitraljeza, sa otstojanja od nekoliko stotina metara. Naši su se odmah razvili u strelce i vodili su borbu čitav sat. Pravim čudom nisu imali gubitaka. Ovaj je napad bio kod sela Gragnića. Četnici su se razbežali, a bilo ih je triput više nego naših drugova.

Nedelja, 5 oktobar

Sto četvrti dan. — Nemci su prodrli u Jajce sa severa. Crnogorci su dočekali kolonu koja je išla od Travnika i razbili je. Poginulo je preko sto Nemaca. Pre nego što smo se povukli iz Jajca, oštetili smo električnu centralu, fabriku hlora, most, hotel „Grand”. Ali nam je sav materijal propao. Preneli smo ga u Janj. Nemci odmah iz Jajca pravo u brda, u Janj. U poslednjem trenutku uspeali smo da zapalimo magacin — čak i granate za haubicu zajedno s dragocenom hartijom za našu štampariju. Gorko iskustvo.

Ponedeljak, 6 oktobar

Sto peti dan. — Iz Glamoča javljaju da je otkrivena ilegalna ustaška omladinska organizacija. Glavni organizator je jedan ustaški funkcioner, koji se bio sakrio u gradu. Okupio je sedam omladinaca, među kojima i dva naša. Tako smo znali od prvog dana šta se radi. Svi su pohapšeni. Pripremali su letke i širili usmeno „uznemiravajuće vesti”. Između ostalog da je „Vrhovni štab već pobegao iz Glamoča”. Izgleda da su četnici javili Nemcima da je na Mliništu neka naša veća jedinica. Triput smo danas bili bombardovani. Kružili su avioni oko nas i tukli drum i šumu. Poginula su dva seljaka koja su sekla drva u šumi.

Utorak, 7 oktobar

Sto šesti dan. — Stigla danas na Mlinište hirurška ekipa. Olga mi priča prve svoje ratne doživljaje. Zamalo da ih tenkovi zahvate u Mrkonjiću. Imali su zamorne marševe — po 13 sati neprekidnog hoda. Izvlačili su ranjenike. Uglavnom imam utisak da je Olga dobro položila prvi ispit. Hrabro se pokazala; dobro podnosi sve napore.

Mi ćemo sutra na put. Idemo u pravcu Drvara. Moraćemo na konjima da prevalimo taj put, najmanje 14 sati jahanja.

U Dalmaciji četnici čine nečuvena zverstva. Poklali su opet masu ljudi i žena. Ustanak tamo sve više plamti. Zato četnici to i rađe.

Sreda, 8 oktobar

Sto sedmi dan. — Krenuli smo zorom na konjima za Drvar. Na drumu nailazimo na neeksplodirane bombe koje su Nemci bacali juče i prekjuče iz aviona. Posle smo se odvojili od druma i udarili preko polja, pravo na Rore. U jednom seocetu zaustavismo konje. Jedan omladinac se prepire s jednim starcem koji pita:

— Je li istina da je u Mrkonjić ušla Nedićeva vojska?

Po pašnjacima severnog dela Glamočkog Polja jahali smo satima sve dok nismo izbili na Rore, a odatle preko Crnog Vrh za Prekaju i Drvar. Stigli smo u mrak na Oštrelj. Ovde će se Vrhovni štab smestiti u vagone. Tuda prolazi železnička pruga koja vodi od Sanskog Mosta pa sve do Vakufa—Travnika, a na zapad do Knina. Vagoni još nisu stigli, pa ležemo ispod borova. Duva jak vetar. U ponoć nas trže huktanje partizanskog voza. Osam starih lokomotiva morali smo da upotrebimo da bismo jednu čitavu stvorili. Ideju za opravku pruge dao je Veljko. Naročito su se na ovom radu istakle žene. Uskoro će naš voz saobraćati sve do Mliništa.

Četvrtak, 9 oktobar

Sto osmi dan. — Gadna, jesenja kiša počela je da sipa. Nas desetak odlazimo dole, u Petrovac, da bismo bili bliže štampariji „Borbe”. Uzjahali smo na konje: Đido, Lola Ribar, Mitra i Veso, i po najvećem pljusk pošli za Petrovac. Uveče smo pevali. Veseo je čovek kad ga okružuju zidovi, tavanica — lampa. Moći će dobro da se radi.

Petak, 10 oktobar

Sto deveti dan. — Kad smo polazili s Oštrelja, Stari nam je dozvolio da stanujemo u Petrovcu, pod uslovom da nađemo kuću na kraju grada, kako ne bismo bili u centru varoši u slučaju bombardovanja. Našli smo jednu muslimansku staru kuću, ispod nje štala. Očistili smo je, oprali, doneli slame i smestili se. Tri dana pod ovim krovom, pa ipak koristi. Gore na Oštrelju gde-gde beli se sneg.

Kod Ključa žestoke borbe. Prva proleterska je povratila Ključ, ali sada su Nemci udarili s jačim snagama i naši su morali da se povuku. Neprijatelj nadire ka Prozoru — to su četnici i Italijani. Pale sve na šta naiđu i ubijaju stanovništvo. Iz Grahova su takođe Italijani s četnicima pošli ka Peulju. Baš je neprijatelj rešio da nam oduzme slobodnu teritoriju pre zime. Najgore je za bolnice — imamo 1.200 ranjenika. Gojko Nikoliš otišao je već u Liku da bi se teži ranjenici tamo prebacili.

Večeras smo održali prvi sastanak redakcije „Borbe”: Đido, Lola Ribar, Mitra, Vesa Masleša, Zoran, Olga Kovačić-Žoga¹⁾ i ja. Đido sprema članak o četničkim zločinima u Dalmaciji. Podelili smo rad.

Subota, 11 oktobar

Sto deseti dan. — Naš kolektiv živi zdravim, veselim životom. Sedeli smo noćas dugo, pričali, pevali. Đido priča kako se venčao s Mitrom 1936

¹⁾ Olga Kovačić-Žoga, činovnik iz Zagreba, provela u ustaškom zatvoru šest meseci, a zatim zamenjena; sada je urednik »Žene danas«.

godine. Vesa pučka na lulu i opisuje kako je čiča Janko napisao odu partizanskom kamionu koji ide preko onih vrleti od Rora do Prekaje. Svi se slažu da su šoferi na toj pruzi pravi heroji. Čika Jankova pesma se završava stihom:

*Ta to je on, to je on,
Partizanski kamion!*

Pre večere održao sam na usmenim novinama referat o međunarodnoj situaciji. Posle mene lepo je govorio doktor Sima Milošević, a za njim Stojan Cerović.¹⁾

Nedelja, 12 oktobar

Sto jedanaesti dan. — Kod Ključa se vodi žestoka borba. Naši su u defanzivi, ali se bore herojski. Nemci imaju tešku artileriju, nekoliko tenkova. Samo pojedine naše brigade nisu povezane. Moraćemo praviti divizije! Ovako neprijatelj pokušava da bije pojedinačno jednu po jednu našu brigadu. S ostalih frontova nema značajnijih promena.

Ponedeljak, 13 oktobar

Sto dvanaesti dan. — Od Ključa se čuje žestoka, brza topovska vatra. Mijalko Todorović-Plavi došao je posle podne i veli da nemački topovi sipaju bubnjarsku vatru. Poginulo je na položajima iznad Ključa više dobrih drugova. Arso s Plavim odlazi na front da se zaustavi ta ofanziva, jer je Petrovac u opasnosti.

Večeras je došao Vlado Bakarić. Sutra ću s njim na put, na sever do Karlovca, radi redakcijskih poslova. Prilično me raduje ovaj put. Biće obilje materijala.

Utorak, 14 oktobar

Sto trinaesti dan. — Da nam se automobil nije pokvario nekoliko puta, put od Petrovca do Lapca, nekih šezdeset kilometara, prošao bi brzo. Ovako, imali smo više vremena da razgovaramo. Spuštamo se serpentinama ka Uni. Pod nama su ruševine Kulen-Vakufa. Ustanak je ovde izbio kada i u Drvaru. Digao se narod protiv ustaškog zuluma, na inicijativu Partije. Ustanak je vodio Marko Orešković. Čitav ovaj kraj bio je oslobođen zajedno s Lapcem. Ali izdajnički elementi počeli su da odvrćaju narod od borbe, naročito kad su se pojavili Italijani. Ovde je narod politički mnogo bio zaostao do rata. Lika je bila jedna od rezervi reakcije. Četničke vođe Rađenović, major Rašeta i Omčikus, počele da govore kako Italijane treba dočekati kao oslobodioce i da oni spasavaju narod od ustaškog zuluma. Istovremeno su četnici otpočeli da ubijaju naše rukovodioce. Ubili su Miću Radakovića, španskog dobrovoljca, Vuksana Pekišu, španskog dobrovoljca i radnika iz Like, i najzad, 20 oktobra 1941 godine, u Očijevu, Marka Oreškovića. Ubistvo je organizovao Stevo Rađenović s majorom Rašetom. Fizički ubica bio je Stevo Rodić, iz Očijeva, sa još nekoliko bandita. Marka su uhvatili, svezali, a on je rekao jednom čobančetu kad su ga vodili pred jamu:

¹⁾ Stojan Cerović, novinar iz Nikšića, član AVNOJ-a, umro aprila 1945.

— Ja se borim za slobodu naroda, a oni me vode da me ubiju. Videće se ko sam ja. Drugovi će me osvetiti!

Naši drugovi, Rade Žigić¹⁾ i Vlado Četković, koji su pomagali Marku Oreškoviću u dizanju ustanka, pohvatali su kasnije ubice.

Period od avgusta do decembra 1941 protekao je u jačanju naših malih jedinica. Bilo je velikih teškoća. Okupator je na svaku našu akciju odgovarao palenjem sela. Kraj puta smo videli jedan prevrnuti automobil. To je jedna od prvih akcija u Lici koju je izvršio drug Đoko Jovanić.²⁾ U to vreme dolazi u Liku stotina drugova iz Dalmacije. Njih je poslao drug Rade Končar. Njihova pojava u Lici bila je od ogromnog značaja. To su sve bili Hrvati, mahom splitski radnici. Kada su Srbi u Lici videli kako se ovi Hrvati uporno i hrabro tuku protiv Italijana i protiv ustaša, kako ginu jedan po jedan, onda je pitanje bratstva i jedinstva Srba i Hrvata u borbi protiv okupatora i njegovih slugu četnika i ustaša, dobilo neizmernu pomoć. Prvi veći uspeši donose narodu uverenje da smo sposobni za vođenje borbe, da smo u stanju da ga zaštitimo. Diže se čitava Lika, oslobađa se Korenica, Lapac, Srb...

Naš automobil ima neobično jak motor, pa kad se zahukti, reklo bi se, iz daljine, da nailazi avion. Zato je narod u Jajcu počeo da se sklanja u kuće misleći da su to opet italijanski bombarderi. Oni su pogodili i crkvu u Lapcu. Zastali smo na trgu i drug Bakarić je pošao u oficirsku školu. Ona već radi sedam meseci. Osma klasa naših partizanskih komandira sprema se da završi kurs. Primetio sam da je u jednoj sobi probijen zid. Politički komesar,³⁾ jedan drug iz Banije, više puta ranjavan, kaže mi da su se Italijani veoma uporno branili u Donjem Lapcu. Naši borci morali su da osvajaju kuću po kuću, čak sobu po sobu. Ovde su zid probili, zatim bombe ubacivali, sve dok nisu savladali Italijane. U borbi za oslobođenje Lapca poginuo je i Stojan Matić, komandant bataljona, neobično hrabar čovek. Jedan bataljon Druge ličke brigade nosi njegovo ime. Njemu su ustaše prvo silovale drugaricu, zatim, na njene oči, zaklale joj devojčicu od četiri godine, neobično lepo dete zlatne kose, i najzad i nju ubile. U jednoj borbi Stojan Matić je zarobio živog ustašu koji je učinio ova zverstva nad njegovom porodicom. Ustaša je pogubljen u selu u kome je zločin izvršio.

Nastavili smo dalje automobilom. Ostavljamo s leva Udbinu, koja je sa svih strana opkoljena. Italijani bacaju tu ustašama hranu i municiju iz aviona. Udbina se nalazi na jednom bregu, a svuda oko nje je ravnicica kao dlan. Naša Druga lička brigada napadala je na Udbinu pre mesec dana, ali je napad bio odbijen, iako su naši borci prodrli u jedan deo utvrđenja. Čitav grad je opkoljen sa dva reda rovova. Imali smo velikih gubitaka — oko 90 mrtvih i 180 ranjenih.

¹⁾ Rade Žigić, privatni nameštenik iz Beograda, politički komesar Glavnog štaba za Hrvatsku.

²⁾ Danas general-major Đoko Jovanić, komandant Šeste ličke divizije »Nikola Tesla«.

³⁾ Drug Čedo Borčić, danas sekretar JNOF-a za Baniju.

Auto nas je izneo duboko u Plješevicu. Morali smo ga zameniti konjskim kolima. Šuma pusta, ali partizani u njoj napravili grad — obućarske, krojačke radionice, magacin. Ali, bolnica je prevazišla sve. Svaki krevet sa dva bela čaršava, bez vašiju, topla i hladna voda, rentgen, elektrika. Vlado Bakarić izvršio inspekciju i pregledao sve odaje, razgovarao s ranjenicima.

Prilična je i naša radionica oružja. Proizvodi i male bacače s dometom od 300 metara. Sve je ovo skrovito, vrlo teško može da se nađe, iako neprijateljski garnizoni, recimo iz Bihaća, nisu daleko. Neki su na desetak kilometara u vazdušnoj liniji. Spustili smo se niz jednu vododerinu kolima i izbili na Frkašić.

U Frkašiću su nas čekala motorna trokolica. Projurili smo bez puke do Korenice. I taj mali gradić, usred ovog kraškog polja, mnogo je pretrpeo. Kada sam prolazio pored prvih kuća, setio sam se pokojnog Ognjena Price. Njega su 1939 godine internirali u Korenici. Bio sam kod njega u stanu kada se vratio iz ovog malog zabačenog mesta. I kasnije, kad smo zajedno prevodili Palm Datovu knjigu o Indiji, kad bismo malo predahnuli od rada, Prica mi je često govorio o mučnom životu ljudi u Korenici, o strašnim vetrovima, dosadnom sreskom načelniku.

U štabu Prve hrvatske zone (Lika, Kordun, Banija) saznali smo da su Italijani koncentrisali 20.000 ljudi u Gospiću i da postoji opasnost da se probiju na oslobođenu teritoriju.

Četvrtak, 15 oktobar

Sto četrnaesti dan. — (U ovom partizanskom ratu nikad ne znaš ni dan, ni datum. Tako sam ja vodio ovaj Dnevnik od nedelje 27 septembra za jedan dan unazad. U ponedjeljak, 28 septembra, opet sam napisao nedelja i tako pogrešno vodio do danas.)

Divna je ova naša partizanska država. Jurimo asfaltiranim drumom kroz Plitvice, dole se ispružila jezera, a naokolo hoteli — sve to slobodno. Samo nigde žive duše. Ponekad nam ustaše postavljaju zasede. I Bihać i Vrhovine su blizu. Od Korenice do Plitvica smo projurili vrlo brzo, motorom. Na kraju, tj. stazicom koja se odvaja od druma za Slunj, ušli smo u šumu — Malu Kapelu. U ruševinama sela Plitvice nalazimo samo jednu porodicu. Ostali se plaše da ih ustaše iz susednog sela ne napadnu. Vlado fotografiše ove naše ljude koji su skrpili nešto krova na zgarištu i veli:

— Ovakva zverstva čine u dvadesetom veku!

Prođosmo zatim kroz malu Kapelu uzanom stazicom kojom jahač i konj dosta teško prolaze. Posle jedno pola sata pregazismo opet neki drum, na kome su naši juče uhvatili četiri seljaka — ustaška milicionera — sa žitom. Za jednog od te četvorice reče nam jedna seljanka, Srpkinja, da je zlikovac, za drugog da je dobar i da ga treba pustiti, jer je javljao kad će ustaše da pale. Svidelo mi se ovo mnogo. Ustaše joj spalile kuću, a ona pravi razliku čak i među njima, a kamo li s čitavim hrvatskim narodom! Doznadosmo da su ustaše popalile neke hrvatske kuće na ivici Male Kapele, zato što su stanovnici davali partizanima vodu i hleb!

Usred šume naiđosmo na zbeg iz srpskog sela Močila, s one strane Kapele. Pet stotina duša krenulo sa Korduna u Liku, jer su im ustaše

sve nedavno popalile. Neki su dobili propusnice, a većina pošla na svoju ruku. Preplašili su se, jer su ustaše palile sela u njihovom kraju. Ali, taj strah nije ono panično bekstvo, već nešto drugo. Gledam jednu baku, sedi smireno na bali sa stvarima, kao pored svoje peći. Nedostaju joj samo igle u rukama. Kraj nje je deda, potiššan ravno. On skoro ravnodušno govori:

— Idemo u Liku, Bosnu!

— Ali, i tamo je ofanziva!

— Pa šta ćemo. Idemo dok možemo.

Jedan dečak — nema mu ni sedam godina — zabio ruke u džepove i smeje se. Majka vadi mršavu dojku, po kojoj su crvene pege, i doji sitno odojče zamotano u čaršav. Sav ovaj naš narod slabo je odeven. Polovina je bosa ili s iscepanim cipelama. Kiša je prekjuče padala. Šta bi taj svet radio ako bi kiša danas udarila — sve sami starci, starice i deca...

S nama je i Miloš,¹⁾ oficir u Glavnom štabu za Hrvatsku. Njemu su ustaše pobile majku, oca, sestre. Ostao je sam s bratom. Gleda čovek ovaj zbeg i veli:

— Dođe čoveku glupa misao. Prosto mu se učini dobro što su njegovi mrtvi pa se ne muče.

Izbismo iz Kapele u Bijeljinu, dole vijuga drum za Slunj, na kome je ubijen u Rakovičkom ustanku, u prošlom veku, Eugen Kvaternik. Prođosmo i taj drum. Penjemo se pored zgarišta. Pre dva dana tu je stajalo dobro seosko gazdinstvo. Od svega toga ostao je samo bunar. Ustaše nisu pronašle još samo način da pale vodu. Usred tog crnog dvorišta, po grana oraha, jedna žena obesila oprane košulje i čaršave koje je sklonila u šumu kad su ustaše navalile.

Spavali smo u vodenici, na izvoru Mrežnice.

Petak, 16 oktobar

Sto petnaesti dan. — Eno, tamo, u onaj bunar, bačena je jedna baba i jedna devojka... Devojka je ostala živa... Tamo je opet devet zaklano...

To nam priča kočijaš, uredan, čist seljak, dok se vozimo ka skeli kod Veljuna, gde treba da pregazimo Koranu.

— Prvo išla jedna grupa i govorila narodu da ne treba bežati od kuće, za njima su išle ustaše — koljaši, a na kraju — palikuće...

Tako je nastradao Kordun. Već triput ga prelazi neprijateljska ofanziva. Vlado mi priča da neprijatelj sada primenjuje taktiku uništavanje do temelja, ekonomsko uništavanje. Gorski Kotar je sasvim popaljen.

Pričamo tako, idemo Kordunom (stare se uspomene vraćaju, sunce još toplo greje, prolazimo kroz dubrave, polja, potoke, kao naša Šumadija oktobra 1941, a tamo prema Generalskom Stolu, na pruži Karlovac—Ogulin, nadigao se nekakav oblak. Naš kočijaš stručno (nažalost stručno) kaže:

— To pale tamo iza Perjasice!

¹⁾ Miloš Kukić, danas major.

Srete nas jedno momče, tek mu nausnice izbile, znojavo, na golom konju, s belom krpom u ruci:

— Idem po terensku četu, nadiru Italijani... Nekoliko hiljada...

I odjuri zadihano. Narod već beži. Jedna baba tera tri debele svinje. Neće umaći pred italijanskom konjicom i tenkovima! Jedan domaćin ide s porodicom. Svi su pretovareni. Čak i baba vuče posteljne stvari — preko 50 kila. Bližimo se dimu. Tako Musolini širi kod nas svoju „rimsku kulturu“. Evo nas i kod raskrsnice za Perjasicu, skoro će dva sata. Naš kurir se vraća, jer je izgubio neki paketić, a mi izbijamo na sam prelaz Korane. Strma obala se ruši, a reka nije mnogo široka, iako se ne može pregaziti. Silan se narod okupio, kao na vašaru. Hoće svi preko, a skela mala. Veliki, debeli volovi muču, gaze po balama, narod larma, zapomaže...

Tek što smo pošli dole, a ono iznad nas, na dvadesetak metara, tresnu jedna granata, druga, treća, četvrta i, najзад, peta. Gađa Italijan po sekciji — precizno. Potrčasmo dole, u tu gužvu. Skela se pred nama izvrnula, pretovarena kola potopila, a volovi kao mačići u kofi! Cika, zapomagaje... Pređosmo reku preko jaza neke vodenice i dohvatismo se druge obale. Tu u Veljunu nalazi se jedna lička brigada. Zauzimala je položaj kad smo prolazili. Vlado je razgovarao s komandantom. Posle 20 minuta, na drugu obalu, kod skele, izbili italijanski tenkovi i konjanici.

Produžili smo u kolima za sedište Glavnog štaba Hrvatske. Drum je zakrčen kolima, ovcama, kravama, svinjama. Beži narod, a ni sam ne zna kuda. Nekoliko kilometara od Veljuna na jug — ustaško gnezdo. Ni Slunj nije daleko. Dvadeset kilometara na sever — Tušilović, malo dalje Karlovac.

Jedan seljak kuka:

— Joj, ništa nisam sakrio! Mocar mi kukuruz!

— A sada si se setio! — govori mu jedan sused.

Drugi, pored druma, mirno plete od pruća okrugli ambar — kukuruzaru. I na onoj obali pre pola sata video sam jednog seljaka kako plete ambar. A sada mu to sve gori, jer Italijani pale sve od reda.

Posle jednog sata probijanja kroz bežaniju, stigli smo u štab. Radi konspiracije Vlado ga je prozvao „plovanija“. Nađoh puno starih prijatelja. Narod je čitavo posle podne bežao. Samo jedan starac mirno ore! Posejano, u zemlji, najsigurnije mu je zrno.

Subota, 17 oktobar

„Plovanija“. — (Dane sada više ne označavam, jer sam stigao u Glavni štab Hrvatske, dakle u Hrvatskoj smo — na cilju našeg velikog marša). Italijani su ceo dan palili po Poloju i Perjasici. Naši su oko dva i po prešli Koranu i stupili u borbu s palikućama. Rezultata do večeras nema. Samo se čuje žestoka vatra. Vlado Popović, Rade Žigić i Vlado Četković bili su na položaju. Videli su italijansku kolonu kako mirno ide. Da su naši prešli 15 minuta ranije — svašta bi bilo.

Nedelja, 18 oktobar

„Plovanija“. — Noćas me je Vlado Popović (sa mnom se broj „Vlada“ u Štabu popeo na četiri: Vlado Bakarić, Vlado Popović, Vlado Četković i ja) probudio i saopštio da je Druga brigada sa Četvrtom brigadom postigla

sjajan uspeh. Zarobljeni su topovi, tenkovi, poubijano je preko 100 Italijana. S Radom Žigićem i Vladom Četkovićem pošao sam rano u zoru do Veljuna, da vidim zarobljenike i plen. Italijani se nisu povukli; još su s one strane Korane, ali se narod vraća. Pevaju Kordunaši, ne možeš proći pored kuće, a da te ne ponude jabukama i rakijom.

U jednoj štali, u gaćicama i košulji, ćelav čovečuljak — narednik-vodnik Pastore Nikele, iz konjičkog puka „Aleksandrija“, divizije „Eugen Savojski“, pozdravlja nas uzdignutom rukom. Vlado Četković mu otseče:

— Incendiario! (Palikućo!)

REGIMENTO CAVALLEGGERI ALESSANDRIA

„In periculo surgit“

1° SQUADRONE

*Zaplenjeni pečat prvog eskadrona italijanskog konjičkog puka
»Aleksandrija«*

Tu je još jedno dvadesetak zarobljenika. Uhvaćeni su kraj kamiona zajedno s čitavom arhivom. Zamalo što tu nismo zarobili i generala Macu, komandanta divizije, i njegovog pomoćnika. Umakli su automobilom ti generali koji su gledali kako se pljačka i pali. Među oficirskim stvarima našli smo tri vreće s kokoškama. Neobično je zanimljiva arhiva gošpodina pukovnika. Našli smo geografsku kartu s naznačenim pravcem ove akcije. Perjasica je uokvirena i od nje ide jedna strela do Premišlja i natrag. Izgleda da je cilj ove akcije čišćenje terena oko pruge i obezbeđenje, jer verovatno prolazi neki važan italijanski transport. Sumnjiva je i ona koncentracija u Gospiću, ali, teško da će se usuditi da prave opštu ofanzivu na nas. Nemaju dovoljno snage, bar zasada neće otpočinjati.

Razgovarao sam sa zarobljenicima: Đaniti Sante, seljak iz Peskare, 22 godine; Antonio Kaderio, seljak, 27 godina, iz Mesine; Đuzepe Markesini, berberin iz Trsta; Bruno Bevilakva, šofer iz Trsta; Vincence Vitale, kovač iz Palerma. Jadan utisak ostavlja ova generacija palikuća koju je fašizam zatrovao. Brane se da su „crne košulje“ palile, a na jednom od njih ženska košulja neke seljanke iz Poloja. Među njima je i Slovenac Stanislav Mozetić, obučar iz Trsta. U Jugoslaviji je od aprila 1941 i nije uspeo da se poveže s partizanima! Vlado Bakarić mi priča da smo izdali more letaka na italijanskom jeziku; čak je izdavan i list na italijanskom. Malo je Italijana prešlo na našu stranu. Jedan od njih, Frančesko Termita, predao se kod Rudopolja i učestvovao juče u borbi protiv fašista. S njim se zajedno predao i kaplar koji je svojim vojnicima govorio da ne treba pucati na partizane.

Razgovarao sam sa zarobljenicima: Đaniti Sante, seljak iz Peskare, 22 godine; Antonio Kaderio, seljak, 27 godina, iz Mesine; Đuzepe Markesini, berberin iz Trsta; Bruno Bevilakva, šofer iz Trsta; Vincence Vitale, kovač iz Palerma. Jadan utisak ostavlja ova generacija palikuća koju je fašizam zatrovao. Brane se da su „crne košulje“ palile, a na jednom od njih ženska košulja neke seljanke iz Poloja. Među njima je i Slovenac Stanislav Mozetić, obučar iz Trsta. U Jugoslaviji je od aprila 1941 i nije uspeo da se poveže s partizanima! Vlado Bakarić mi priča da smo izdali more letaka na italijanskom jeziku; čak je izdavan i list na italijanskom. Malo je Italijana prešlo na našu stranu. Jedan od njih, Frančesko Termita, predao se kod Rudopolja i učestvovao juče u borbi protiv fašista. S njim se zajedno predao i kaplar koji je svojim vojnicima govorio da ne treba pucati na partizane.

Mi smo u početku blago postupali sa italijanskim zarobljenicima, ali, sada kada su banditi počeli da pale sela, i mi odgovaramo oštrije. Nigde nisam video partizane da toliko silno mrze neprijatelja kao Ličani. To se i u ovoj bici videlo. Naši su jurnuli između italijanskih tenkova i konjice. Razvila se borba prsa u prsa. Baš po zgarištima domova i ambara. I drugarice su u ovom okršaju učestvovala. Ovo im je bila prva bitka. Njih šezdeset i osam, posle završenog kratkog kursa vojne obuke, junački su položile ispit. Jedan drug iz štaba Druge brigade priča mi:

— Kad je tenk bio 50 metara od nas, drugarica Mila Šašić me zapita da li da skače na njega.

A, bogami, u ovoj bici bilo je i skakanja na tenkove. Dane Tišma, vodnik, Miloš Mrđa, desetar, Jandra Hajduković, Iso Đukić, Mile Opačić, Dušan Đukić, Pepo Mrđa, Seja Šašić, Mila Šašić, svi iz Prvog bataljona, i Nikša Bjelobaba i Bude Karan iz Trećeg bataljona, skakali su na tenk. Neki su pokušavali da mu kocem skinu gusenicu i tom prilikom su poginuli Bjelobaba i Karan. Tenk smo ipak zarobili!

Mržnja Ličana prema palikućama sasvim je razumljiva. Retko je u Lici selo bez popaljenih kuća. Staniša Ovsenica,¹⁾ komandant bataljona „Ognjen Prica“, odličan borac, seljak, ovako priča:

— Moj bataljon je naleteo među italijanske tenkove i konjicu. Tenkovi su pobjegli, a konjicu smo savladali uglavnom noževima. Posle je nastala borba prsa u prsa. Masa Italijana je pobijena noževima. Na zgaristu jedne kuće pala su trojica, a domaćin naišao pa kuka za kućom, a kad vide ubijene Italijane počeo da se veseli:

„E, sad mi nije žao ni kuće, ni kućišta, kad ove prasce vidim ovde u krvi.“

Drug Manola,²⁾ komandant Prve zone, pokazuje nam ratni plen: 280.000 metaka za italijansku pušku, 30.000 metaka za italijanski puškomitraljez, dva topa, pet kara, pet kamiona, 11 motocikla, 121 puška i masa drugih stvari. Sve je to lepo sređeno, izbrojano, popisano. Kad je komandant sve pregledao, onda je štab doneo odluku kojim jedinicama da se razdeli taj materijal.

Vratili smo se kući predveče. Ispred štaba stoji italijanski tenk — mala tanketa od tri tone. Zarobili je Ličani.

¹⁾ Staniša Ovsenica, kafedžija iz sela Ljubova u Lici, stupio u borbu na početku ustanka, junački poginuo u borbi za Gračac, početkom 1943 godine, na jednom potoku, dok je pomagao svojim borcima da se prebace na drugu stranu.

²⁾ Srećko Manola, danas general-major.

„OJ NARODE LIKE I KORDUNA, DOŠLO VREME DA SE DIŽE BUNA“

Ponedjeljak, 19 oktobar

„Plovanija“. — Opet smo bili u Veljunu. Održana je konferencija štabova Druge brigade povodom bitke kod Poloja. Sastanak je otvorio komandant Prve zone, drug Srećko Manola, koji se borio u Španiji. U štabovima brigada i bataljona, sem komandanta brigade, koji je učitelj, svi ostali su radnici i seljaci. Milo čoveku da pogleda. Rastu naši kadrovi; iz redova boraca razvijaju se komandanti.

Prvo je govorio komandant bataljona, posle politkom, pa zamenici. Svi su govorili s dosta samokritike. Politkom Prvog bataljona „Stojan Matić“ iznosi kako su borci hteli da krenu na Italijane još prvog dana, čim su videli vatre, i bez komande. Hvali drugarice. Veli kako su Mila i Seja Šašić skakale na tenkove. Jedna od njih je tresnula Italijana pesnicom u šlem i — stukla ruku.

Staniša Ovsenica u ime „Price“ dao je odličan izveštaj. Njegov bataljon se spustio punih osam kilometara od Skadra i Kestenovca do Poloja. Italijane su predvodili četnici iz Gomirja, pa su u selu paljene prvenstveno partizanske kuće. Ovsenica se žali što napad nije bio nastavljen. Da smo udarili na Perjasicu — plen bi bio ogroman.

— Naši su opalili jedan rafal s desna, a Italijani su ostavili i tenkove i kamione i sklonili se iza zidina jedne kuće... Dvojicu smo jutros uhvatili na drvetu... Jedan pionir je zarobio Italijana i doterao u naš štab.

Staniša je prijavio da je zaplenio 12 pari cipela.

Treći bataljon je išao od Veljuna ka Perjasici, a Četvrti je bio pret hodnica. Vidi se da su naši mogli da postignu mnogo veći uspeh da se nisu zadržavali dugo, posle prvog naleta na Italijane, na drumu Poloj—Veljun. Čitav sat i po je izgubljen dok su naši razgledali tenk, topove, preturali po kamionima, jurili konje (68 mrtvih konja i 40 uhvaćenih zdravih). Dosta dugo je trebalo dok su se bataljoni ponovo skupili. Da je neprijatelj bio iole organizovaniji i borbeniji, mogla bi se naša pobjeda pretvoriti u težak poraz.

Svi su se drugovi iz štabova bataljona i brigada toliko kritikovali, da je Vlado Bakarić, sasvim pravilno, na kraju podvukao da je ovo, uprkos svih grešaka, jedna od najvećih pobjeda partizana Hrvatske.

Vraćali smo se kroz šumu dok su Italijani besomučno tukli topovima, bacačima i bombarderima okolinu.

Utorak, 20 oktobar

„Plovanija”. — Danas je stigao iz Zagreba radnik Mesarić, kome su ustaše pekle tabane. Pričao sam s njim o Zagrebu. Veli da su se ustaše mnogo poplašile. Podižu u samom gradu bunkere. Jedan je na kraju Petrinjske, drugi ispred Kolodvora, treći na uglu Jakićeve i Ljubljanske, onda na Selskoj cesti, kod Kanala i kod Savskog mosta. O partizanima se mnogo priča. Naročito je velikog odjeka imalo oslobođenje 900 dece u Jaski. Ustaše su govorile da su to deca Hrvata koje su poklali partizani, a ono partizanska deca s Kozare. U Zagrebu se priča da je kod Jastrebarskog bilo 10.000 partizana, a u Kutini 20.000. Vrbe i ševar na obali Save krče se na 100 metara od Samoborskog mosta pa sve do Žitnjaka. Veliku ulogu u Zagrebu igra „Slobodna Jugoslavija”. Narod je sve više sluša, naročito emisiju u 16.05. „Slobodna Jugoslavija” je mnogo učinila na raskrinkavanju Draže Mihailovića.

U samom Zagrebu teško je stanje. U gradu živi skoro 400.000 duša. Skupoća je velika. Kilo masti 500 kuna, brašno 150, povrća i voća nema. Dobija se devet kila krompira mesečno i 150 grama hleba na dan. Metar drva 7.000 kuna. Sada se osnivaju prisilne opšte kuhinje za radnike — nov oblik eksploatacije. Nadnice se ne povisiju. Zabranjene su intervencije radnika za veće nadnice. Gradski radnik ima platu od 400 kuna nedeljno, a kvalifikovani radnici 920. Sva su preduzeća u vojnim rukama. Ne postoje više direktori, nego zapovednici — satnici... Hrvatski radnici kad dođu na odsustvo iz Nemačke, više se u Nemačku ne vraćaju, beže...

Niko više Paveliću ne veruje. Njegov put u Nemačku tumači se kao dokaz da Hitler traži nove vojnike za istočni front. Sada se poziv za vojsku ne dostavlja unapred; žandarmi odmah odvođe pri predaji poziva. Rekruti idu na Prečko, kod Vrpača, gde se nalazi 150 baraka „časne radne službe”. Odatle se vojnici vode u Varaždin, pa onda u Nemačku.

Staljingrad je Hitlerova rak-rana. Bile su sredinom septembra izlepljene po Zagrebu plakate o padu „grada ruskog crvenog cara”. Radnici su tog dana pušteni dva sata ranije, a u gradskim preduzećima dobili su duplu nadnicu za taj dan. Razočaranje je bilo gorko!

Bombardovanje Zagreba unelo je veliko veselje u predgrađima, a ustaše uplašilo.

Zajedno s Mesarićem došao je stari sindikalni funkcioner — Puškarić.¹⁾ On otprilike isto govori. Partizani su prodrli u čisto hrvatske krajeve. Na neoslobođenoj teritoriji se već zna za narodno-oslobodilačke odbore. Narod ovako priča:

— Nema nikog da ti postavi upravu, već je sam biraš. Škole se otvaraju, crkva je ostala, niko se prav ne hapsi... U Kustošijama jedan seljak priča: „Ne zna se ko je oficir pri jelu, tek kad idu na posao. Nisam znao da je pri meni jeo bataljonski komandant. Niš' ne zemaju, sve platiću...”

¹⁾ Kapetan Franjo Puškarić, na radu u Splitu.

Sreda, 21 oktobar

„Plovanija”. — Bio sam s drugovima koji su završili viši partiski kurs. Među njima je i jedan drug Dalmatinac,¹⁾ koji je proveo duže vreme u Drugoj zoni, u srezovima Kutina, Garešnica, Bjelovar, Čazma, Dugo Selo. Partizanski pokret je uzeo maha, samo pr. liv Hrvata u odrede sve doskora nije bio zadovoljavajući, 80% partizana su još uvek Srbi, ali u poslednje vreme i Hrvati dolaze masovno.

Veliku su agitaciju za nas raširili u Bosni zarobljeni domobrani koje smo pustili kućama. Nedavno je 700 domobrana, određenih za Nemačku, pobeglo u šumu i sada traže vezu s našim odredima. Mi imamo veliki uticaj na omladinu. HSS ne stvara nikakve vojničke organizacije, ali skuplja oružje. Samo su oni mnogo izgubili u narodu.

Naš stav je potpuno prodro u mase. Zna narod ko smo i šta hoćemo. Zanimljiv je razgovor ovog druga s jednim katoličkim popom. Naši su ga drugovi odveli na zbor, rekli mu da otsluži redovnu misu, posle im on veli:

— Vi ćete pobediti. Ne dirate u vjeru i privatno vlasništvo.

Ustaše mnogo taktičnije postupaju nego ranije. Neki partizani, Srbi seljaci, vratili se zimus kućama. Ustaše ih nisu htele ni da hapse. Neki mlađi počeli da se bune, a jedan logornik im rekao:

— Lakše, mi nećemo drugu Bosnu!

Akcije na veliku pilanu „Nihag” i petrolejske izvore u Pojilu donele su „šumskim” veliki ugled. Nemci su pravili ofanzivu, ali bez uspeha.

Četvrtak, 22 oktobar

„Plovanija”. — Uzjahao sam konja i po blagom jesenjem suncu krenuo preko ovih divnih livada, hrastove šume Debela Kosa i mnogih bistrih potoka do Kupjanska, nedaleko od porušenog Vojnića, gde se nalazi Marijan Stilinović. Marijan živi zadovoljno. Ima lep posao. Slušao sam radio i doznao da je propala nemačka ofanziva na Petrovac. Vratio sam se u sumrak. Opet sam gledao ove mrke oranice, okrečene kućice s crvenim krovovima i more krava, lepih žuto-belih krava. A s one strane Korane, negde dalje, Italijani opet pale. Jasno se vide plamenovi.

Petak, 23 oktobar

„Plovanija”. — Veliki su junaci naši drugovi koji rade na neoslobođenoj teritoriji, naročito u gradovima. Danas dođe jedan takav junak, sekretar MK — Zagreb. Prepoznamo se. U leto, još 1937, bio sam u njegovom selu. On je u Zagrebu već više od godinu dana. Uprkos svih progona, strahovitog terora, naša Partija je održala svoju borbenu zastavu u glavnom gradu Hrvatske. Uslovi za rad su veoma teški, ali uprkos svemu — imamo uspeha. Uticaj Partije je ogroman, samo je potrebno kadrova da se pozicije organizaciono učvrste.

¹⁾ Stanko Parmač, danas potpukovnik i komandant XIX divizije.

Govoreći o situaciji, drug kaže da su hrvatske mase razočarane u Pavelića. Niko više ne veruje u dug život NDH. Za partizane se zna najviše preko „Slobodne Jugoslavije”, zatim od žena koje idu u unutrašnjost u „promičbu” (za nabavku hrane) i od puštenih domobrana. Deli se naš materijal, ali on stiže s dosta zadocnjenjima. „Vjesnik” se prosto guta.

U samom Zagrebu postoje naše udarne grupe. Ljudi se uglavnom drže herojski. Jedan drug, „Elektrika”, zapao je u zasedu u Kustošijama, brzo se snašao, bacio bombu i ubio dva agenta. Ustaše su ga opkolile u jednoj kući, on je pucao i najzad se prebacio lešticama na krov druge kuće, a odatle umakao. Sutradan je upao u stan jednog druga koga je išao da izvesti da je onaj prvi stan provaljen. I tu su bili agenti. „Elektrika” je uspeo da umakne do Selske ceste, gde se razvila prava borba. On je pucao iz revolvera, a agentima su se pridružile neke ustaše i domobrani. Ispaljeno je na druga preko 150 metaka. Ranjen je bio, ali je uspeo da rani dva agenta i da umakne. Još je puno ovakvih slučajeva. Ustaše svakog dana streljaju po 7 do 8 ljudi, ponekad i 30.

Posle ručka krenusmo konjima u Tušilović (Brezovu Glavu), gde noćas treba da počne jedna velika akcija. Na drumu Karlovac—Slunj, na četrnaestom kilometru, na veoma zgodnim položajima, iznad sela Tušilovića, podignut je čitav niz utvrđenja. Spoljna odbrana Karlovca. S jedne strane pruža se jedna gola kosa s tri visa, među kojima je najvažniji Opačićeva Kosa. A dole na drumu leži nekoliko jakih kuća s bunkerima u ravnici. Na desnom krilu, na Galovoj Glavi, takođe je niz bunkera. Ovaj položaj brani oko 400 domobrana i ustaša. Imaju i dva topa.

Za dva sata izbismo sasvim blizu Tušilovića. Ostavili smo konje i polako dopuzili do ivice šume. Bili smo 1.500 metara od Opačića Glavice. Lepo vidimo domobrane. Svuda naokolo dva reda žica. Da bi se prišlo utvrđenjima mora se preći brisani prostor. Gledali smo jedno pola sata položaj, pa smo se vratili u štab udarnog bataljona, koji ima da raščisti Opačićevu Glavicu. Partizani su večerali i smejali se. Videli smo i četiri drugarice. Sve je bilo spremno.

Druga lička brigada udara na sam Tušilović, a Četvrta drži zasedu prema Karlovcu. Sama Druga je ovako rasporedila snage: udarni bataljon napašće Opačića Glavicu i dva bunkera na visovima prema drumu; bataljon „Stojan Matić” bunkere oko crkve, na drumu kod Tušilovića ka Karlovcu, a „Prica” i „Mića Radaković”, s one strane drumu, na Galovu Glavu. Četvrta brigada, sem zasede prema Karlovcu, imala je da zauzme i bunkere na Macetovom Brdu.

Kad je pao mrak odjahali smo preko polja, na kilometar od neprijatelja, na jednu kosu iznad same Opačića Glave. Seli smo u jednu štalu; kuća i sve ostalo je popaljeno. Dočekala nas je jedna stara seljanka:

— Stari mi je umro kad smo proletos bežali. Kuću su mi zapalili, odvukli su mi tri debele svinje, deset ovaca i tri krave... Sin mi je u ropstvu, a ovde sam sa snagom i ćerkom...

Jeli smo konzerve koje smo od Italijana zaplenili u Polju. Nebo je bilo sasvim oblačno, ali oko devet počeo da se probija mesec. Drugovi se mršte. Teško je prići bunkeru po mesečini. Na Udbini nas je mesečina upropastila. Napad otpočinje u ponoć. Legli smo pod stog slame, da prospavamo malo. Neprijatelj još ništa ne primećuje. Svi su uslovi da akcija uspe. Pre tri

dana Čanica Opačić, komandant Korduna, jedan od najpopularnijih ljudi ovoga kraja, sastao se s nadporučnikom Molekom, učiteljem, zamenikom komandanta Tušilovića. Ovaj Molek nam je ispričao vrlo važnu stvar: likvidirao je poručnika Rakinića, koji je trebalo da bude vođa četnika na Kordunu, inače zlikovac velikog kova. On je početkom 1942 godine pobio jedan naš štab na Kordunu; pored ostalih poginuo je i naš drug Robert, dobrovoljac u ratu u Španiji. Rakinić je posle toga prešao kod Italijana i oni su ga sada poslali u Tušilović da ponovo otpočne petokolonašenje. Samo je čekao da dođu uniforme i oružje od italijanske komande iz Karlovca. Molek je mislio da je Rakinić naš čovek, pa ga je u početku štitio. Ali, na jednom kasnijem sastanku, Čanica mu je rekao ko je on. I Molek se nije dvoumio. Lepo je podgovorio jednog našeg simpatizera da napiše ćirilicom Rakiniću pismo „od partizana“, pa ga je odmah uhapsio a s njime još i jednog njegovog pomoćnika. Pošto je bojnič bio otsutan, Molek je naredio da se Rakinić i pratilac pobiju kao sumnjivi. Izvestio je o „partizanskom puču“ svoju višu komandu.

Subota, 24 oktobar

Na položaju. — Desetak minuta pre ponoći krenuli smo na položaj. Mesec sija da bi prosto čovek na njega pucao. Smestili smo se u rov, jedno 800 metara od Opačića Glavice. Nismo dugo čekali. Vatra je otpočela prvo na Galovoj Glavi. Opačića Glavica čuti. „Matićevci“ su već prodrli do pravoslavne crkve. Dočekali su ih bombama. Jedna vrata su zazidana, a druga su od gvožđa. Naši su zvali domobrane da se predaju, ali oni gore čute. Imaju teški mitraljez.

Čuje se teška paljba od Macetovog Brda. Manola reče da mu izgleda da napad nije uspeo. Ustaše se brane žestoko. Počeo je i ustaški top da radi. Ali biju vrlo neprecizno. Mi smo na kilometar od njega, a meci mu lutaju 2-3 kilometra dalje.

Na Galovoj Glavi naši prelaze u juriš. Oseća se to po žestokoj paljbi. Triput „Mića Radaković“ naleteo do žica, ali je bio odbijen. I „Pricin“ prvi nalet je odbijen. Žestoko se bori neprijatelj.

I naš tenk se pojavio. Čuje se kako brunda. Dva sata je skoro. Još nikakvih rezultata.

Odjednom Opačićeva Glavica se sva zapali. Bacač udario posred bunkera i obasjao čitavo brdo. Čuje se: „Ura!“ Vatra od eksplozija bombi pomračuje plamenove iz pušćanih cevi. To malo brdo se pretvorilo u krater vulkana. Svi smo na nogama. Na Opačiću ključa... Zapaljen je jedan mali bunker. Borba se utiša nešto. Bengalska vatra sinu 12 minuta po početku napada na ovaj bunker. Zauzet je najvažniji položaj. Udarni bataljon je sjajno izveo napad. Stiže kurir i izveštava o pobedi. Borci su se dovukli do samih žica. Čuli su jednog podoficira kako je rekao:

— Pazi, na Goloj Glavi napadaju, što li neće da udare na nas! Ali bi se proveli!

U tom trenutku bacač je od prvog metka pogodio pravo u bunker, probio tavanicu i jednom oficiru slomio ruku i nogu. Posle je nastala gužva. Domobranci su se razbežali. Ispaljeno je svega pet mina iz bacača. Naši su imali dva ranjena.

Četvrta brigada izveštava da njen prvi napad nije uspeo. Čujemo kako sirene sviraju na uzburu u Karlovcu. Negde, tamo oko Gline, tutnji top...

Na Galovoj Glavi novi juriši. Izgleda da smo najzad uspeali, jer se diže plamen — bunker su zapaljeni.

Topovi ustaški neprestano biju, ali udaraju daleko. Manola, Žigić i Vlado Četković se razdvajaju od nas, a mi polazimo da se nađemo na Opačića Glavici. Zapadamo u strašnu maglu na jedno sto metara od Glavice. Zuje zrna. Ne vidiš ništa pred sobom. Jedva se vratismo odakle smo pošli. Skoro će pet sati. I drugi bunker ispod Opačića Glavice je planuo.

Čim se malo razdanilo, prešli smo na Opačića Glavicu. Situacija je sledeća: neprijatelj je oteran sa svih spoljnih položaja i bunkera i zabio se u kuće na drumu. Ostao mu je bunker u stenju nad drumom. Taj položaj nismo ni napadali. Naši su na sto metara od tih kuća. Četvrta brigada nije uspela da osvoji Macetovo Brdo. Dakle, mnogo teže ide nego što sam mislio. Manola je još sinoć govorio da će borba biti teška. Sada će možda naići avijacija. Eto, sinoć su četiri bombardera tukla žestoko Veljun. I Karlovac je blizu. Ustaše će sigurno slati pomoć. Nada nam je naš top. On lako može da probije one kuće dole.

Veza nam je noćas slabo funkcionisala. To je naša rak-rana u svim brigadama. Istina, bez radio-stanice u bataljonu ne možeš imati idealnu vezu, ali je ona noćas ipak mogla biti bolja.

U devet i po napustili smo Opačića Glavicu i pošli da pronađemo top. Sretosmo kurira koji izvesti da je crkva najzad pala. Zapalila se od bacača. Kad je plamen već obuhvatio toranj, oni odozgo počeli su da beže. Petorica se izvukla preko krova. Jednom su oči izgorele. Šesti se uhvatio za ivicu krova i sručio se dole, polomivši noge. Ostali su izgoreli u tornju. Ova prva petorica izbacila su teški mitraljez i nekoliko pušaka, ali municija je ostala i stalno eksplodirala. Ukupno je u crkvi bilo 16 domobrana.

Dugo smo tražili našu haubicu. Triput se premeštala s položaja na položaj. Ručali smo u jednoj čitavoj (!) seoskoj kući i popeli se na onaj isti pošumljeni vis, sa koga smo juče prvo osmatrali položaj. Sve je bilo mirno. Nijedan se pucanj ne čuje. U daljini se beli Karlovac, Duga Resa, i kao zid diže se Žumberak. Tutnje podmuklo topovi. Jedan „Dornije 17” počeo da obilazi položaj, ali na vrlo velikoj visini. Sunce pripeklo. Skidam i košulju. Dremamo malo. Nailazi od „Price” jedna patrola i vodi desetak domobrana, predali su se. Sve mladi momci — Zagorci. Doneli su po 150 metaka i pušku. Zgodni ovi momci Zagorci. Setih se one pesme koju je Vlado Bakarić čuo od nekih zarobljenih domobrana:

Nema ruža što su tulipani,
Ni boraca što su partizani.
Zapevajte, braćo naša partizani,
Eto vama idu vaši domobrani.
Predao sam dosad osam karabina,
S devetim ću i ja kada dođe zima.

Tek oko dva i po nađosmo top. Posluga mu baš nije mnogo vešta. Brica iz Glavnog štaba hoće da gađa kroz cev na tri kilometra! Taman se topdžije namestile, a naiđe Manola i reče da je top suviše daleko — 2.700 metara vazdušne linije od objekta. Hajde, vuci top na novi položaj! Ležimo u grmlju, pričamo sa seljacima. Sada treba da opali naš prvi top na Kordunu. Otišao je Manola da upravlja vatrom. Haubica nema nikakvih nišanskih sprava.

Karlovac je svega 14 kilometara odavde. Lepo se vidi dimnjak Duge Rese. Tamo se nalazi preko 10.000 Italijana i 2.000—3.000 ustaša i domobrana. Sigurno će slati pomoć. Naši su odbili jedan napad. Krenulo je oko 700 ustaša, ali su zaustavljeni.

Sada je prekretnica bitke. Nekoliko minuta pre četiri grmnu naš top. Prebacio je za čitavih 500 metara. Seljaci sijaju od radosti:

— Neka, neka, stalno su oni pucali na nas, a sada mi na njih!

Drugi, treći, četvrti metak padali su sasvim blizu. Cilj je bio lep: grupa belih kuća i bunker, jedno 100 metara udesno. Peti metak je bio takođe dobar. A šesti puče i odmah se diže beo stub dima i prašine iz kuće. Nekoliko sekundi kasnije čula se eksplozija. Sedmi udari još bolje. Još dva ispalismo.

Odjednom primetismo kako s Opačića Glavice nizbrdo juri jedan čovek s belom zastavom:

— Predaju se! — povika jedan debeli seljak, pravi Banaćanin. E, ovako će biti i kraj rata. Predaće se ovako Nemci u Rusiji...

Iz bunkera su već izlazile prilike s uzdignutim rukama. Pojahasmo konje i sjurismo se dole. Idemo pored reke i moramo da preskačemo preko dva reda žica. Po polju leže ustaški šlemovi s grbom NDH. Preko nekog dubreta ulazimo u dvorište Blažovića kuće — uporišta koje se poslednje predalo. Jedan beo konj leži ubijen. Dvojica ustaša sede na stepenicama — krv im curi iz ruku. Usred dvorišta stoji 350 domobrana i žandarma, jedno 60 ustaša. Ispred njih na gomili: puške, bombe, opasaci. Naš tenk se ponosno šeta. Ustaše — sve gologlavi mladići — poskidali znak U. Samo njihov zastavnik, Tomislav Stilinović, mladić od svojih 22 godine, mirno stoji ispred stroja. Uskoro naiđoše i dva ustaška brdska topa „Škoda“ od 75 mm.

Druga brigada pokazuje uzoran red. Za nepunih pola sata sve je bilo gotovo. Zarobljenici su krenuli u koloni po četiri, oružje natovareno u kola. Goreli su bunker i na Macetovom Brdu. Posada je pokušala da pobegne kad je videla da se Brezova Glava predala. Četvrta brigada pohvatala je dvadesetak domobrana.

Po mraku smo se vraćali u Štab. Akcija je odlično izvedena. Dobili smo preko 400 pušaka, dva topa, 4 mitraljeza, 13 puškomitraljeza, 30.000 metaka, ali smo i žrtava imali: 16 mrtvih i 45 ranjenih, većinom lakše.

Nedelja, 25 oktobar

„Plovanija“. — Italijani su neobično naglo napustili Perjasnicu. Ostavili su pečene prasiće! Povukli su se preksinoć pod zaštitom ona četiri

bombardera. Stigao je izveštaj iz Gline. Napad nije uspeo, iako su naši bili u samom gradu. Veza je slabo funkcionisala. Ivo Rukavina se vratio iz Banije. Iako ovaj napad nije uspeo, ipak je opšta situacija u Baniji, posle tri neprijateljske ofanzive, znatno bolja nego ranije. Četiri brigade operišu u Baniji, narod vidi da smo snaga. Samo neprijatelj se služi novom taktikom. U poslednjoj ofanzivi nije palio kuće, nije pljačkao, čak nije bilo ni klanja — izuzev u jednom selu. Pokušavao je da osnuje i neke svoje odbore. To je imalo izvesnih posledica. Bačeno je i četničko seme — pokušaj izmirenja s ustašama. Četničkih oružanih formacija nema, ali pletu mrežu.

Značajno je da četničku organizaciju u Baniji stvaraju — ustaše. Logornica iz Gline, Olga Grgurić, otišla je na oslobođenu teritoriju i počela da vrbuje ljude za četnike! Naišla je na našeg obaveštajnog oficira Simu Todorovića,¹⁾ seljaka, i mislila da ga kupi — za naliv pero, cipele i šapilograf. Čudo je kako te ustaše misle da smo glupi. Ta ustašica pričala da je ona u ime Kominterne došla u Baniju! S njom je bio i neki ustaški agent, Josip Bela, „španski dobrovoljac i emisar Kominterne za Baniju i Kordun“. Uspeli su da održe jedan sastanak, na kome je bilo deset ljudi, među njima polovina naših koje smo sami poslali.

Zaista je čudo da ustaše misle, bar njihovi niži kadrovi, da smo divljaci i da smo glupi. U Tušiloviću je zarobljen i neki ustaški zastavnik (potporučnik) Božidar Matić. Taj je počeo ovako s nama da razgovara:

— Ja sam komun'ist! Imamo organizaciju, kojoj je na čelu Milan Prpić (jedan od najvećih hrvatskih kapitalista). Mi smo digli u vazduh poštu i transformator u Zagrebu.

Vlado Bakarić i Vlado Popović prsli su u smeh. Drug Rade Končar je organizovao te dve akcije, a oni su pomagali drugu Končaru.

Posle je razbojnik nastavio da laže, ali je pomenuo i izvesne stvari koje znaju samo agenti ustaške nadzorne službe ili njihova okolina.

Drugi ustaški oficir, Tomislav Stilinović, kaže da je bio u Španiji u republikanskoj vojsci.

— U kojoj jedinici? — pita ga Vlado Popović.

— U 209 diviziji!

Šeret Rade Žigić upada:

— Pa i ja sam bio u toj diviziji!

— Kako da ne. Pa ja vas poznajem, gospodin oficir! — veli ustaša.

Tomislav Stilinović je svršio ustašku vojnu akademiju. Prva klasa. Razočaran je:

— Poglavnik je pošten čovek, a oko njega su sve lopovi... Mi smo postali gori nego Protektorat... Ono što Talijani grubom silom uzimaju, to Nijemci na lijep način dižu... Ali, rađa se nova mlada generacija ustaških intelektualaca, koja će razjuriti te emigrante, te glupe čobane, koljaše. Eto, smijenjen je Dido Kvaternik, koji je ljude klao zubima, koji je sam tukao u policiji, koji je išao na sva strijeljanja... Mi smo u školi jed-

¹⁾ Drug Simo Todorović danas je pretsednik Okružnog narodno-oslobodilačkog odbora za Baniju i major naše vojske.

nom štrajkovali protiv tih emigranata, koji su nam rekli da smo „nastaše“, a ne ustaše. Jedna grupa jugoslovenskih oficira, nastavnika u školi, tako nas je vaspitavala. To su bojnik Magaš, satnik topnički Medanić, satnik Galić, bojnik Markač...

— Ko vam je predavao ustašku ideologiju?

— Dolazili su nam s vana. Bio nam je Riger, vrhovni zapovjednik štampe. Govorio je otvoreno o istočnoj fronti. Nijemci imaju velike gubitke, ali im je moral jak. Židovi su bili pretsjednici svih kolhoza, a 40 po sto političkih komesara su Židovi. Govorio nam je i neki tajnik ministarstva vanjskih poslova. Talijani su naši neprijatelji, a Nijemci su nam prijatelji, jer nas interesi vezuju. Mi smo često otvoreno demonstrirali protiv Talijana. Pjevali smo Ilicom „Malena je Dalmacija“ i „O Marjane!“...

Sama škola je imala 120 đaka, od kojih je 20 išlo u Nemačku na kurs:

— Vratili su se kao odlični dočasnici, a ne časnici... Izmučili su se kao Krist!

Sem časničke škole „Ustaške vojnice“ (niže vojne akademije), postoji i škola za pričuvne časnike i škola za rezervne oficire sa oko 90 pitomaca. Tu su razni logornici, tabornici, traje — tri meseca. I, najzad, postoji podoficirska škola sa četiri satnije, od kojih je jedna za radio-vezu. Sve su one smeštene sada u Kerestincu. Domobranska oficirska škola više ne postoji, samo je u Petrinji osnovan kurs za oficire sa 8 razreda gimnazije i podoficire sa 4 razreda gimnazije. Tom školom upravlja Mrak.

— Koliko je ljudi poslato na istočni front?

— Prvo je otišao jedan puk dobrovoljaca, koji je skoro sasvim nastradao. Posle je poslat drugi puk mladih regruta i, najzad, sada je poslat puk domobrana po kazni, koji su se bili predali partizanima.

— Koliko ima ustaša u Hrvatskoj?

— Postoje tri ustaška zdruga. Prvi ima sedište u Sarajevu, drugi u Brodu, ali je privremeno u Mitrovici, i treći u Karlovcu. Četvrti treba da bude lički, a peti hercegovačko-dalmatinski sa sedištem u Duvnu. Svaki zdruk broji 8.000 do 9.000 ljudi. Artilerijom smo slabo naoružani... Evo kakav je sastav trećeg zdruga: peta bojna (750—800 ljudi); pričuvna bojna sa rezervom (700—800 ljudi iz okoline); bojne u Gospiću, Slunju i Topuskom. Imamo svega jednu bateriju od 4 topa. Komandant prvog zdruga je Francetić, drugog bojnik Ilik, a trećeg pukovnik Mecger... Osim toga, postoje i četiri domobranska planinska zdruga, koja su nešto manja od ustaških zdругova... Postoji poglavnikov tjelesni zdruk, u koji ulaze poglavnikova tjelesna bojna (emigranti, ustaše i njihovi rođaci, većinom mladići između 16 i 22 godine iz Hercegovine i Like); četiri satnije pešadije; šest malih tenkova; jedna bojna konjanika; baterija od četiri haubice 100 mm; motoristička satnija; mitraljeska satnija. Osim toga, u Banjoj Luci postoji jedna poglavnikova tjelesna bojna. U stav PTZ ulazi i 13 studentska jurišna satnija.

— Sprema li se kakva ofanziva protiv partizana?

MILOVAN ĐILAS, EDVARD KARDELJ I ALEKSANDAR RANKOVIĆ

VICKO DAPČEVIĆ (desno) I MITAR BAKIĆ NA JANJU, SEPTEMBRA 1942, PRILIKOM OPERACIJA ZA OSLOBOĐENJE JAJCA

VICKO KRSTULOVIĆ, ORGANIZATOR USTANKA U DALMACIJI

GLAD U JANJU KOD JAJCA, OKTOBRA 1942. Zaklon u šumi napravljen je od dasaka razrušene kuće

ULAZAK PARTIZANSKE HAUBICE U JAJCE, OKTOBRA 1942

JAJCE OKTOBRA 1942

J HRVATSKOJ U JESEN 1942

J BOSNI U JESEN 1942

NA TREĆOJ KONFERENCIJI GLAVNOG ŠTABA HRVATSKE POČETKOM MARTA 1942 U SELU TOMIĆI KOD DREŽNICE. S leva na desno: VELJKO KOVAČEVIĆ, RADE ŽIGIĆ, ILIJA ENGEL, IVO RUKAVINA, ŠIME BALEN I IVO VEJVODA

CRKVA U LAPCU

ANDRIJA HEBRANG

— Od pukovnika Mecgera čuo sam da dolaze još četiri njemačke divizije, tri čisto njemačke i jedna od naših ljudi koji se vježbaju u logoru Štokerau kraj Beča. Ove divizije treba prvo da očiste Slavoniju, pa poslije Kordun, Baniju i Liku. Poslije će se vidjeti kuda će... Dvije njemačke divizije su došle letos i bile su na Kozari. Imale su velike gubitke... Italijana ima u Karlovcu 10.000. Čuli smo da ste njima uništili jedan konjički puk.

— Koliko vam treba da pripremite jednu ofanzivu?

— Pa, mjesec dana. Kad smo išli na Žumberak — jedan narodni zastupnik HSS dao nam je prvo podatke koja su sela partizanska, a ustaška nadzorna služba poslala je svoje agente u civilu i žene koje su nam donijele podatke o snagama partizana. U drugoj ofanzivi jedna naša satnija je prepolovljena. I mi smo se jedva izvukli. Probijen nam je štit od topa koji ste sada zaplijenili... Oboren nam je i jedan moderan bombarder. Srušila su ga četiri partizanska mitraljeza.

Ustaše, domobrani i žandarmi stavljeni su pred vojni sud. Suđenju je prisustvovala ogromna masa sveta, sve naš narod s Korduna kome su ove zveri kuće palile, ubijale i ostale zulumе činile. Ustaše su osuđene na streljanje. Na poljani kod Krnjaka sleglo se valjda pola Korduna. Hoće da prisustvuju streljanju ustaša.

Dok su ustaše vođene na streljanje, među njih odjednom dolete jedna seljanka i počne ih grebe, tuče, vrišteći neprekidno. Jedva je partizani odvojiše.

A kad je plotun odjeknuo, ona se opet zaletela među telesa i počela po krvi da skače.

— Oh, oh! — ječala je stara seljanka, sva znojjava, sva krvava. Doznali smo da su joj ustaše sve sinove poklale.

Kad su je partizani odvodili, njeno je lice bilo smireno.

Ostalim domobranima je održan govor. Oni vele:

— Ustaše su ovo i zaslužile!

Molek¹⁾ i onaj doktor su se javili u partizane. Ima i nekoliko domobrana. Ostali će imati da biraju: ili u šumu kod nas, ili kućama — pa odatle na istočni front!

Ponedjeljak, 26 oktobar

„Plovanija“. — Razgledao sam materijal o Slavoniji i razgovarao s Andrijom Hebrangom, koji je razmenjen za zarobljenog Vutuca, zamenika ravnatelja ustaške nadzorne službe i za Vagnera, šefa župskog redarstva u Gradiški. Hebrang je došao na Kordun iz Slavonije. Partizanski pokret u Slavoniji snažno je koraknuo napred, tako da postoje velike mogućnosti za dalji razvitak borbe. Slavonija je jedna od najvažnijih zemalja Jugoslavije u ovom ratu. U strategiskom pogledu leži između Hrvatske i Srema, dodiruje Bosnu, Srbiju; njom prolazi pruga Zagreb —

¹⁾ Molek je kasnije postao komandant jednog našeg bataljona, zatim komandant Karlovačkog odreda i sad skoro komandant brigade.

Beograd. Partizani iz Slavonije mogu svuda da se prebacuju — Bosna, Vojvodina, Srbija, Banija, Kordun, Zagorje. U ekonomskom pogledu bogata naša zemlja: žito, drvo, mlečni proizvodi, mast i vrlo jaka industrija. Sama Slavonija je idealna zemlja za partizanski rat — planinski venci do 1000 metara visine, neprohodne šume, problem ishrane se uopšte ne postavlja.

Partizanski pokret uzeo je maha. Prelaskom Sedme banijske brigade i 120 Bosanaca iz Krajiškog proleterskog bataljona (koje su Nemci i četnici razbili proletos između Vrbasa i Bosne) otpočelo se sa većim akcijama. Zauzeta su sreska mesta: Grubišno Polje i Đulavec, uništena su Gojila, petrolejski izvori, ustaško gnezdo Španovica, dignuto u vazduh desetak ekspresnih vozova. Oslobođena teritorija je prilična, 122 sela su u našim rukama. Partizanska vojska je narasla na skoro 2.000 ljudi. Osnovana je brigada.

U gradovima u Slavoniji narodno-oslobodilački pokret jak, naročito u Brodu. Ovaj grad spada u najbolje u Jugoslaviji. Kolika je upornost naših drugova u Brodu vidi se po ovoj činjenici: od početka 1942 pala su u Brodu tri naša komiteta, a sada je osnovan i četvrti — priliv u partizane ne samo da ne opada, već, naprotiv, raste. Brodski radnici su još davno osnovali svoju četvrt. Ona se spušta iz slavonskih planina u predgrađa Broda i tu vrši akcije. Četnika ni od korova. Govori se da oko Osijeka postoji jedna grupica od tridesetak ljudi.

Doznao sam danas da je moj drug iz Beograda, Duško Brkić¹⁾ među prvima pokrenuo ustanak u Slavoniji. On je danas komesar Slavonske zone. Pričaju mi drugovi o prvim danima slavonske čete, u avgustu 1941 godine. Htela ta četica nekako da se pročuje. Doznala ona da neki katolički pop, Pavelićev rođak, na silu prevodi pravoslavne u katoličku veru. Duško i još jedan drug napisali popu pismo, u kome mu rekli da će biti najstrožije kažnjen ako nastavi da prevodi pravoslavce u katoličku veru. Na kraju pisma stavili: komandant²⁾ i politički komesar Slavanskog odreda i potpisali svoja puna imena. Pop je dobio pismo usred bogatog slavanskog ručka. Bila je jaka zapara, avgust, a pop se toliko uzbudio kad je pročitao preteće pismo, da ga je na licu mesta udarila kap. Pronašli su ga mrtvog i kraj njega pismo Slavanskog odreda. Sutradan se već nada-leko znalo o Odredu. Narednih dana su otpočele i akcije.

Zanimljiv je stav Mađara i Nemaca u Slavoniji. Mađari seljaci nas uglavnom pomažu, ali Švabe nikako. Oni se biju uporno protiv nas.

Oko 10 oktobra neprijatelj je otpočeo veliku ofanzivu protiv naših snaga u Slavoniji. Napada od Požege i Pakraca.

Veza sa Sremom nije nikako uspostavljena. Velika je bila ofanziva na Frušku Goru, ali su se naši ovog puta izvukli — prešli su preko Save kod Bijeljine.

¹⁾ Duško Brkić, privatni činovnik iz Beograda, član Pretsedništva ZAVNOH-a, sekretar Srpskog kluba većnika ZAVNOH-a.

²⁾ Slobodan Ilić-Čiča, učitelj iz Orahovice, danas major.

Junačka je figura Ilije Gromovnika,¹⁾ radnika od četrdeset godina, koji je godinama radio po rudnicima Amerike, a posle se borio u Španiji. To je mali, pogrbljeni, ćutljiv čovek. Specijalista je za dizanje vozova u vazduh. Tim se poslom bavio u Španiji. Čitam njegov izveštaj; potpisala ga je teška rudarska ruka. Evo šta je svršio za mesec dana:

Petnaestog avgusta digao je u vazduh kod Novog Sela orijent-ekspres. Poginulo 350 Nemaca s nekom bugarskom delegacijom. Pruga nije radila tri dana.

Dvadeset devetog avgusta, kod Volodera, nemački oklopni voz. Švajcarskim sečeni vagoni i vađeni poginuli. Osamnaest sati se nije radilo.

Tridesetog avgusta, kod Capraga, nemački oklopni voz „Lavova glava”. Nemačka posada u Sisku se pobunila i odbila da ide oklopnim vozovima.

Sedmog septembra, kod Lekenika, nemački voz — 10 cisterni s benzinom i lokomotiva.

Petnaestog septembra oklopni voz „Mrtvačka glava” — lokomotiva i pet vagona.

Dvadeset prvog septembra, kod Sesveta, nemački voz — 11 cisterni s benzinom.

Ilija Gromovnik je sve ove vozove digao u vazduh neeksplozivnim avionskim bombama bačenim iz Pavelićevih aviona. Ilija održava specijalne kurseve. Sada je izveo novu generaciju od 13 drugova. On ima svoje specijalne paklene mašine. U svakom slučaju eksplodiraju (ne mogu se izvaditi iz zemlje — bez eksplozije). Jednom je Iliji neko podvalio. Vuče on žicu, a paklena mašina ne eksplodira. Neko mu je bio presekao žicu!

Jednom drugom prilikom Ilija Gromovnik postavio minu, spremio žicu i seo u jednu rupu, tridesetak metara od pruge. Odjednom se pojavljuje iz daljine fenjer. To je išao čuvar pruge. Osvetljava on fenjerom levo-desno pored pruge i opazi Iliju Gromovnika. „Šta ti radiš tu?”, pita on Iliju. A Ilija mu odgovara: „Dođi ovamo da vidiš.” Čuvar prilazi Iliji i odmah spušta fenjer i diže ruke u vis. Ilija je na njega bio uperio revolver. Posle je posadio čuvara pruge pored sebe, a kad je voz naišao, povukao je žicu i lokomotiva je odletela u vazduh. Tek onda je rekao čuvaru: „Eto, vidiš šta radim. A sada se gubi odavde!” Svaki voz koji uništi, Ilija zapisuje u svoju knjigu. Ima i sve brojeve lokomotiva. Računa se da je uništio dosad oko 70 fašističkih vozova.

Naši izveštaji iz gradova govore da na mnogim sektorima pruge Beograd—Zagreb, usled dejstva Ilije Gromovnika, vozovi ne saobraćaju od 21 do 3.30 časova izjutra.

Nekoliko podataka o bici kod Tušilovića. Dušan Kantrić, vodnik u bataljonu „Ognjen Prica”, zgrabio upaljenu bombu i bacio je u nepri-

¹⁾ Ilija Gromovnik— Ilija Hariš, narodni heroj i pukovnik naše Armije.

jateljski bunker. Branko Sudžuković, delegat voda, izneo ranjenog druga ispod jake vatre, vratio se natrag i otvorio žestoku paljbu iz mitraljeza ranjenog druga.

U trećem bataljonu Druge ličke brigade istakli su se: komandir Nikola Šuput, komesar Ilija Tetavac, Milan Hrnak i Mića Bjelobaba koji je triput jurišao s bombašima na bunker, sve dok nije bio osvojen.

Nekoliko minuta pre nego što je top opalio, jedan ustaša više prema našem izviđaču:

— Oj, Jovane, gde ti je top?

— Čućeš ga, Ivane brzo!

Ovo — „Jovane-Ivane” miriše na šovinizam. Trebalo bi prestati s tim.

Utorak, 27 oktobar

Pokret. — Andrija Hebrang, Slobodan Nakićenović,¹⁾ radio telegrafist i ja pošli smo kolima iz Glavnog štaba Hrvatske za Bosnu. Prolazimo Veljunom, selom iz koga su ustaše samo jednom prilikom pobile 520 duša! Put je išaran rupama od avionskih bombi. Italijani su tukli selo pre neki dan. Prelazimo Koranu skelom. Na onoj strani je Poloj, Perjasica. Italijani su se odavde povukli tek prekjuče. Ravno je pola opštine spaljeno. Prolazimo pored jedne kuće. Na ogradi prostrti grubi seljački čaršavi. Sve ostalo je gar i pepeo, samo usred pustoši zemljani štednjak i kraj njega jedna baka kuva. Na drumu mnogo perja. Italijani su odmah ubijali kokoške i trpali ih u ruksake i torbe. Zato je narod pobijenim fašistima stavljao zaklane kokoške u usta ili u ruke. Prolaze kola pored jedne bele kućice sa zelenim oknima, oko koje se uvila nagorela loza. Sada su ti beli zidovi ogaravljeni, a krov leži srušen unutra! Jedan seljak nešto radi kraj svoje nagorele kuće — daščare. Spasao je u poslednjem trenutku, sam je ugasio vatru.

Sretosmo druga S. Doneo nam je dobre vesti. Sprema se svečana proslava Oktobra. Naši su odbili Nemce kod Ključa, samo neprijatelj iz Duvna prodire ka Livnu. Na Oštrelju 30 santimetara snega.

Kotrljaju se kola kraj Mrežnice. Andrija Hebrang nam priča o borbi s ustašama u Zagrebu. Bio je u jednom stanu u Zagrebu, 25 februara u 5 sati posle podne, kad je naišla policija — trideset agenata. On je odmah pucao i ranio dva ustaška agenta, jednog lakše, a drugog teže — suši mu se sada noga. Ustaše su pucale, tražile hitnu pomoć. Došlo je još 20 agenata, pa je njih 50 otvorilo vatru. Čitava je kuća bila izrešetana. I posle dva i po sata Hebrang je pao ranjen u čelo. Ustaše su bile grdne kukavice. Uletele su u sobu u gomili, gurajući jedan drugog ispred sebe. Osvešćujući se s vremena na vreme, Hebrang je čuo kako jedan

¹⁾ Major naše Armije, na radu u Beogradu.

govori da ga treba ubiti. „Još će nam on biti potreban!” — rekao je neki šef. Gazili su ga nogama, muvali u rebra, a zatim su ga odneli u bolnicu. Ležao je svezanih ruku i nogu. Posle nekoliko dana preneli su ga u zatvor na Savsku Cestu, jer su načuli da će naši udarnici prodreti u bolnicu. U zatvor na Savskoj Cesti došao je jednog dana Pavelić da vidi Hebranga. Došao je sa svojom pratnjom, naduven, i dok je pratnja nešto šaputala, Pavelić je pogledao druga Hebranga kome je ispod zavoja virilo samo jedno oko. Odmah je izašao napolje. Hebrang je dugo ležao u ustaškim zatvorima. Posle je prebačen u Novu Gradišku u samicu.

Taj logor je užasan. Vršena su masovna streljanja. Nekoliko vozova Jevreja i Cigana pomlaćeno je u Jasenovcu, kraj neke ciglane. Čim dođe nova partija, pobiju po nekoliko stotina ljudi — da bi se napravilo mesta za nove. Noću izvode ljude, vezane žicom. Obično se strelja, a često ima i slučajeva ubijanja kocem. Ionako poluživi ljudi se bacaju u jame i zakopavaju. Hrana je očajna. Jedna grupa naših drugova u Gradiški je zatvorena u samice u kojima su pomrli od gladi. Druga grupa je takođe mučena, ali drugovi su se pobunili, istrčali napolje, gde su neke pobili, a one koji su ostali živi, stavili na još groznije muke. Naši partizani su između Nove Gradiške i Lipika uhvatili u zasedi auto u kome su bili Vatuc, Vagner i vođa hitlerovaca za okrug Sava—Dunav. Samo su prva dvojica ostala u životu. Ustaše su za ovu dvojicu dale 32 druga, među njima Hebranga i Mladena Ivekovića.

Razgovarao sam s Vladom Bakarićem i Hebrangom o vođstvu HSS i njegovom stavu prema narodno-oslobodilačkoj borbi. Ti su ljudi konsekvantno bili protiv borbe i odbijali sve naše pozive, svaku saradnju s nama. Nisu oni uzalud predali Pricu i drugove ustašama, u trenutku kada su svi pohapšeni drugovi u čitavoj zemlji bili pušteni. HSS se danas stvarno raspala. Ona kao politička stranka ne postoji. Jedan deo vođa je prišao Paveliću, a masa lokalnih organizacija je prišla nama. U čisto hrvatskim krajevima više sreskih organizacija HSS izjasnilo se već za oružanu borbu protiv okupatora i ustaša.

U više mahova pojedine grupe HSS pokušavale su da nama priđu. Miškina, Prvčić, Gaži i drugi već su postigli zajedničku platformu s nama. Hteli su da pređu na oslobođenu teritoriju, ali se pri kraju odlučio da pitaju Mačeka. On je odgovorio:

— Gdo bu to delal, taj ne s menom!

I pored ove Mačekove zabrane, Gaži i Prvčić su nam prišli. Miškina se nalazi kod ustaša u logoru.¹⁾

Kasnije jedna grupa doktora (d-r Nikolić, d-r Srëmec, d-r Badžak)²⁾ pristala je na saradnju, ali ih ustaše pohapsile.

¹⁾ Miškina je ubijen kasnije u logoru.

²⁾ D-r Nikolić je danas potpukovnik naše vojske i član Vojne misije u Londonu; d-r Zlatan Sremec je ministar zdravlja.

Maček radi dosledno protiv nas. U poslednje vreme, kad su videli kako se borba širi i mase odvajaju od njih, počeli su da se organizuju, da se povezuju.

Hebrang naglašava da je hrvatska reakcija, odnosno njen deo s Mačekom, spremna na saradnju sa velikosrpskom reakciom na liniji borbe protiv nas. U tom pogledu Mačkov stav je blizak stavu Draže Mihailovića.

Vojnički HSS je takođe slaba. Zaštita se nešto okuplja, imaju i sakrivenog oružja, ali nemaju vojske, nemaju izvežbanih kadrova. Istina, ostaju im domobrani i ustaše. Jedan od krupnih naših nedostataka jeste slab rad u domobranskoj vojsci. Mi imamo velikih simpatija među domobranima, ali organizaciono slabo stojimo. Ti oficiri će u času preloma imati dosta oružja pod svojom komandom. Zato je nužno, po svaku cenu, razgranati rad u domobranskim redovima.

Dugo smo putovali ove večeri. Smestili smo se u jednu kućicu kraj škole u Zbijegu, sa štabom Druge brigade. Spava nas desetak u maloj sobi. Sve su kuće pretrpane. Ovaj kraj je mnogo nastradao. Triput je čitav Kordun bio pregažen, ali partizani nisu bili uništeni. Četrnaestog januara naši su oslobodili Vojnić i zarobili oko 450 domobrana. Dvadeset drugog marta otpočela je velika neprijateljska ofanziva; Vojnić su ponovo zauzeli i čitavu Petrovu Goru opkolili. Učestvovalo je oko 11 bojni. Naši su se probili kroz obruč. Druga ofanziva je otpočela 14 maja. Ustaše su ovde mnogo pametnije postupile. Imale su oko Petrove Gore niz garnizona i nastupale su postepeno, gradeći rovove na svakoj kosi. Naši kuriri se nisu mogli probijati. Operacijama je rukovodio generalštabni oficir Bestan. Ofanziva je trajala oko desetak dana. Bestan je čak izvestio Pavelića telefonom da je pobjeda postignuta i partizani sasvim opkoljeni. Tada su naši izvršili proboj kod Biljega. Treći kordunaški bataljon se probio kod Magarčeva, a Drugi kod Biljega s proleterskim četama. Proboj je izvršen ujutru oko 8. Borba je bila strahovita. Naši su zauzimali rov po rov. Tako se ofanziva slomila.

Neprijatelj je imao velike gubitke. Iz ustaških izvora se saznaje da je jedna lička satnija od 180 ljudi izgubila 114! Ovom prilikom je bivši samostalac, kandidat na Mačekovoj listi, Mišan Napijalo,¹⁾ napravio izdaju. On se još ranije predao ustašama, pa je pozvao narod da se preda. Oko 1700 ljudi, žena i dece se predalo. Jedan deo je pobijen, drugi poslat u Nemačku, a neki u logore. Mnogo je dece od gladi stradalo. Nedavno se vratilo stotinu žena iz Nemačke. Treća ofanziva je bila u junu — u pravcu Perjasice. Sve do poslednje ofanzive, sredinom oktobra, nije bilo neprijateljskih napada.

Zanimljiva je četnička akcija na Kordunu. Glavni organizator je poručnik jugoslovenske vojske Rakinić. On je u početku bio zamenik ko-

¹⁾ Mišan Napijalo je 1942 pobjegao u Karlovac, odatle u Sremsku Mitrovicu, a zatim se vratio krišom na Kordun i organizovao gestapovsku mrežu. Uхваćen je na Petrovoj Gori u jednom bunkeru: izveden je pred sud i osuđen na smrt.

mandanta našeg Drugog kordunaškoga odreda. Držao se stalno po strani: kada bi ga neki partizan oslovio sa „druže“, on bi mu odgovorio:

— Nisam ja tvoj drug, već gospodin poručnik!

U dogovoru s ustašama izvršio je pokolj naših drugova u Ličkim Jesenicama. Ubijeni su tada: komandant Drugog odreda Vlada Robert, Španac; Branko Latas, komandant bataljona; Draža Damjanović, komandir čete; Stevo Čuturilo, komandir čete, i još neki drugovi, a čitav bataljon je bio razoružan.

Spremala se još jedna ofanziva na Kordun ove jeseni, ali je odložena pošto je Rakinić izjavio da će on „umiriti“ Kordun. Pošao je u selo Prijesku da ubije Čanicu Opačića i Srećka Manolu. S dva pratioca došao do pred sam štab, ali je odatle pobjegao. Posle je Italijanima i ustašama rekao da su Manola i Čanica otišli u Liku.

*

Na Baniji su vođene dve ofanzive. Poslednja je bila u avgustu i septembru. Bilo je oko 5.000 zdugovaca. Banijci su se ovog puta prebacili u Kordun, a prvi put su se povukli u Bosnu.

Sreda, 28 oktobar

Pokret. — Krenuli smo, Hebrang i ja, oko 7 izjutra, pešice do Bjeljine. Vodi nas jedan momčić. Sav je radostan što su tu Druga i Četvrta brigada. One treba, 30 oktobra u noći, da napadnu Rakovicu, opasno ustaško gnezdo, koje je popalilo i poklalo masu okolnih sela. U Zbijegu je ubijeno samo u jednom naletu 48 ljudi. Priča mali kako starci u Zbijegu od radosti plaču:

— Bože mili, kolika je naša vojska! Mi mislili da od nas Srba više nikog nema!

Priča dečak kako su nosili ranjenike preko Kapele:

— Bio je jedan musliman i jedan Hrvat. Musliman je teško bio ranjen u nogu. To mu je šesta rana otkako je u partizanima. Nosili smo ga pažljivo, jer on svoju krv za nas lije.

Pitam malog kako je narod ovog kraja.

— Ne boje se više paljevine. Kukuruzi i žito sklonjeni, zemunice su iskopali — pa neka pale.

U Bjeljini, kraj opšt ne, nema konja za nas. Za mene je lako, mlad sam, ali Andrija je iscrpljen sedmomesečnim boravkom u samici; osim toga je raskrvario nogu. Jedva nalazim jednog kurira i on daje svog tovarnog konja.

Deca se igraju po prašini i pevaju:

Drug Čanica jaši konja bela,

Za njim ide omladina cela.

Zdravo druže, Opačiću Čane,

Pozdravi nam braću partizane!

Najzad dođe omladinska četa s kojom treba da predemo Malu Kapelu. Kordun je već poslao jedanaest četa omladinaca u borbu. Ovo je

najmlađa — ima dečaka od 15 godina. Nose municiju koju smo zaplenili od Italijana kod Perjasice. Teraju i desetak italijanskih magarića.

S nama ide poručnik Molek, okretan čovek, tridesetih godina, plavih očiju, meke retke bradice, krivih nogu, i još dva domobranska oficira od kojih je jedan lekar. Svi su naši simpatizeri još od ranije. Pričaju kako su ubili Rakinića. Doktor je napisao „partizansko” pismo, a Molek je naredio da se Rakinić odmah strelja. Molek je s pismom otišao kod Mecgera, zapovednika Trećeg zdruga, Švabe iz Osijeka, koji je bio instruktor u Janka Pusti. Mecger ga je pohvalio:

— Fi to topro učinili!

Nastradaće bojnič Pušić, tvorac plana za uništenje partizana na Kordunu preko četnika. On se, po savetu Italijana, povezao s Rakinićem. Molek je u „pismu” naznačio: „Mi ćemo uskoro napasti Tušiloviće”. Sada će Pušić odgovarati što je palo „neosvojivo utvrđenje” i što se povezao s banditom Rakinićem.

Pošto su Molek i ostali oficiri izvođeni svezani pred domobrane koji se puštaju kućama, Mecger će verovati da su streljani:

— Još će me proglasiti satnikom „post mortem”, i dati mi titulu viteza — veli Molek u šali.

Kada je Rakinić bio u poseti kod Mecgera, ovaj je rekao da mu je Pavelić izjavio, posle puta u Berlin, da će Nemci poslati protiv nas četiri divizije, od kojih jednu iz Štokeraua.

— Pavelić ima očajno malo snaga. Partizana ima svuda, i ako bi hteo on da skupi trupe za ofanzivu, morao bi da razredi ostale frontove... Eto, prugu Krupa—Kostajnica čuvalo je zimus 11 ustaških bojni, pa su ipak partizani rušili! — veli Molek.

Doktor priča da ustaše propovedaju novu taktiku. Pravljenje zaseda na partizanskoj teritoriji:

— Samo nema koga da pošalju u zasedu! Dolazila su neka dva agenta iz Zagreba da se prebace u vaše redove, prijave u partizane i ispitaju ko je u organizaciji u Karlovcu i Zagrebu. Mi smo vam javili da oni dolaze, ali su se ti tipovi kolebali, pa ih je bojnič najurio.

Stigli smo u Plitvice tek oko šest. Oko jezera ruj: liče Plitvice na bistru vodu u bakrenoj vazi. Omladina već posustaje. Nosi svaki po 30 kilograma već 35 kilometara. Pošto nas kola ne čekaju, nastavljamo put pešice. Izbismo i na Prijepolj, a kola nema. Devet kilometra smo već prešli od Plitvica. Kolona zastaje, dalje ljudi ne mogu, a mi nastavljamo... Predosmo tri kilometra kad udari kiša, hladna. Za čas me probi do gole kože. Prešli smo 50 kilometara. Andrija odlično izdržao put. Najzad dođe kola. Bilo je skoro 11 kad smo prispeli u Korenicu.

Rešili smo da ostanemo u Korenici još jedan dan — ne bi li hartija za našu štampariju stigla. Bar ćemo se odmoriti i pisati.

Četvrtak, 29 oktobar

Korenica. — Čekali smo kola do 9 sati. Razgovarao sam s drugaricom Srećka Manole koja se vratila iz Babinog Potoka. Pre neki dan su u to selo upali četnici, koji su počeli s novom taktikom. Išli su od kuće do kuće i delili italijanski šećer i gas. Neki su od njih pevali i pesmu:

Drug će Staljin i crvena zvezda
Uništiti fašistička gnezda.

A drugi su dodavali:

— Ala ćemo da bijemo Italijane!

To je njihov stari trik. U srpska sela tako obično ulaze, pa kad privuku jedan deo naroda za sebe, tj. kad im daju puške „samo za čuvanje kuće” i tako ga kompromituju, onda nastane hapšenje i pljačkanje po selu. U nekim selima, u kojima su već duže vremena, sad viču:

— Živeo Mussolini! Živeo kralj Petar!

U Lici, sem u srezu Otočac, četnika ima tamo gde i Italijana — u „žici” kako narod kaže. To je njihovo glavno uporište. Četnici su u Lici uglavnom razgolićeni kao sluge okupatora.

Ostaju još četnici na Tromedi, tj. u Kninskoj Krajini. To su četnici popa Đujića. Kada bismo likvidirali Grahovo onda bi čitava Hrvatska bila očišćena od četnika.

Lep uspeh je postigla Deveta hrvatska brigada upadom u predgrađe Gračaca. Razbijen je štab puka „Vožda Karađorđa”, jedno 150 četnika pohvatano i pobijeno. Baš sada u komandi Ličkog područja saslušavaju kaluđera Mažibradu, zamenika Đujićevog. S njim je i neki Stanisavljević, šef četničke policije za Liku.

Večeras je došao jedan drug iz Ličkog odreda. Visok, lep momak, zove se Brujić.¹⁾ Priča Andriji i meni kako su kod Ličkih Jesenica svalili jedan italijanski voz pun vojnika i materijala. Postavili su čitav niz mina, na svakih deset metara po jednu. Četnici su doznali za ovu našu zasedu pa su izvestili Italijane. Oni su slali oklopni voz, ali naši drugovi nisu hteli da ga dižu u vazduh. Čekali su transport. Najzad je naišla duga kompozicija. Italijani su polako vozili, jer kad u brzini odleti lokomotiva u vazduh, onda se surva ceo voz. Ličani su pustili da čitava kompozicija naleti na minsko polje, pa su prvo upalili prvu minu. Lokomotiva je odletela u vazduh. Italijani su iz vagona otvorili paklenu vatru. Naši su zatim dizali minu za minom — vagon za vagonom je leteo u vazduh. Tu je bilo mnogo materijala, ali su četnici i Italijani došli u pomoć srušenoj kompoziciji, pa se vrlo malo izvuklo materijala.

¹⁾ Srdjan Brujić, danas na radu u Beogradu.

U DRINIĆIMA ISPOD KLEKOVAČE

(POVRATAK U KRAJINU)

Petak, 30 oktobar

Pokret. — Pošli smo po divnom sunčanom vremenu kolima za Frkašić. Kad smo bili nasred Koreničkog Polja, ravnog kao dlan, odjednom se pojaviše tri, pa šest, devet, osamnaest, dvadeset i sedam teških tromotornih bombardera. Prilično smo se osvrтали, tražeći zaklon, ali uzalud. Nigde ni travke. Bilo je bez potrebe, uostalom. To su bili nemački avioni koji su išli u Italiju. Doznadosmo da je za ovo dva dana prošlo stotinu takvih bombardera.

Iz Frkašića do bolnice u Bijelim Potocima išao sam sâm — pešice. Radovao sam se jesenjem ruju, radovao sam se što ću doći kući — u Petrovac. Radovao sam se što će skoro 7 novembar — govor Staljina.

Usput smo sreli Vladu Bakarića, koji je još pre sedam dana hitno pozvan u Vrhovni štab. Za Oktobar naši se spremaju da oslobode Bihać. Velika će to pobeda da bude. Nastavljamo za Lapac. Stižemo u mrak. Nailazimo na politkoma Komande mesta. Gleda nam legitimacije:

- Ima li sena za konje, druže?
- Nema sena!
- Partizanski su konji. Vuku već pet sati!
- Nema sena!
- Možemo li dobiti automobil. Imamo dozvolu, a automobil je tu u selu!
- Ovde je automobil, ali treba da to odobri i Komanda područja!
- A gde je to?
- Tamo kod Korenice. Ima jedno 50 kilometara.
- Pita ga Andrija:
- Je si li gledao, druže, film „Volga, Volga“?
- Jesam?
- E, ti si prema onom Bivalovu — veliki majstor birokratije!

Ustvari dobar momak. Hrabar borac, ranjen. Ali se učmao u ovom Lapcu, nema ko da ga prodrma. Sedeo je na mom krevetu do pola noći i pričao.

Razgovarao sam s Hebrangom. Hrvatska vojska broji preko 15.000 pušaka. Da ima oružja, broj bi se mogao znatno povećati. Vojnički najveći

deo jedinica stoji odlično. Partizani su borbeni, imaju prilično iskustva. Niži komandni kadar je takođe odličan. Sve su to ljudi iz naroda, iznikli u ovoj borbi. Slabije stoji s višim komandnim kadrom. Tu se stvar sistematski postavila. Oficirska škola radi i osposobila je preko 200 drugova, ali mahom komandira četa i komandanata bataljona. Ali s komandantima brigada i zona slabije stoji.

Sve u svemu Hrvatska dobro stoji. Ustanak buja. Nema kutka u kome ne puca partizanska puška. Hrvatske mase sve više ulaze u borbu. Partija se učvršćuje. Koristi iskustvo iz Srbije, Crne Gore, Bosne. Narod je uz nas u svim krajevima kroz koje sam prošao. Mnogo je značilo povezivanje s Vrhovnim štabom.

Napuštao sam Hrvatsku posle tri nedelje boravka. Lapački pioniri su pevali omiljenu pesmu:

Oj narode Like i Korduna,
Došlo vreme da se diže buna
Protiv sviju gnusnih ugnjetača,
Svih ustaša i svih osvajača.

Bezglavniče, zvani poglavniče,
Ispod nogu tle ti se izmiče,
Nećeš uteć' nit' iznijet' glave,
Naše ruke tebe čvrsto dave.

Oj Staljine, ti narodni bože,
Bez tebe se živjeti ne može.

Hajde, braćo, da mjerimo Drinu,
Da gradimo ćupriju Staljinu.

Drug će Staljin i Crvena zvijezda
Uništiti fašistička gnezda.

Omladino, diko našeg roda,
Iz tebe će svanuti sloboda.
Od tebe se traži ponajviše,
Da se gadni taj fašizam briše.

Donijet ćemo sreću i slobodu
Hrvatskome i srpskome rodu.

Od svih hrvatskih komandanata na mene je naročiti utisak ostavio Vlado Četković,¹⁾ radnik iz Crne Gore, španski poručnik. Ranjen je u borbama oko Korenice u januaru 1942. Ostala mu jedna noga kraća. Još nije prezdrazio, pa je sa štakom seo u tenk i učestvovao u borbama oko Plitvičkih Jezera protiv ustaša.

Subota, 31 oktobar

Petrovac. — Zatekao sam redakciju „Borbe” na vratima — seli se u Driniće. Pošao sam odmah na put. Pričaju mi drugovi o poslednjim vestima. Pre svega ona ofanziva od Ključa na Petrovac — slomljena je. Naši su vodili tešku borbu s Nemcima i ustašama između Ključa i Bravskog. Jedan nemački sanitetski kamion zalutao u naše linije. Imamo zavoja za deset bitaka. Nemački tenk od 32 tone (stari razbojnik koji nas je napadao i po Srbiji, jer to u šoferovoj knjižici piše), naleteo; naši bacili bombe, flaše s petrolejom, a on se prevrnuo u neku rupčagu. Izgoreo je sav iznutra, ali su materijal i pisma izvučeni iz tenka. To je francuski

¹⁾ Poginuo je u oktobru 1944, kao komandant Osmiog korpusa.

tenk marke „Reno”. Neobično su zanimljiva pisma nađena u tom tenku. Komandantu tenka, poručniku Kurtu Meklu, piše otac:

Ne čudi me što se banditi uvek izvuku, kad osete opasnost ili čak kad čuju drndanje vaših oklopnih kola, jer drugo ništa ne odgovara njihovom podlom biću. Ali oni su uvek tu i kad ne vidiš ni jednog od njih. I to je najopasnije kod ovog društva, to busijašenje, koga se naše istočne trupe više plaše nego fronta. Vojnici na otpustu, koji se u poslednje vreme pojavljuju u radnji, pričaju neprestano o tome. Oni koji imaju da se bore s ovom bandom, učinili bi najveću pogrešku, ako bi se osećali sigurnim.

U tom pismu stari Mehl, iz Nirnberga, piše još svom sinu o člancima u nemačkoj štampi o „velikim pobedama nemačkih trupa protiv partizana u Bosni” i pita:

Da li ove novinarske vesti odgovaraju stvarnosti? Da li su naši sunarodnici tamo dole zaista tako ugroženi?

Neki Šilajn iz Nirnberga piše:

Želim ti da se što pre izvučeš iz steničavog balkanskog kotla. Izgleda da baš nije lepo zanimanje boriti se protiv partizana, ali mogu misliti da vi nećete s tim baš biti brzo gotovi...

Interesantno je pismo iz Erlangena:

Sada ste tamo gde se rat razvija na jedan naročiti način, pokvareni i podmukli. Ali, oklopna kola su vrlo povoljna da se i poslednji ostaci pobune odstrane. Jedan od mojih ljudi, koji se iz afričkog korpusa vratio preko Grčke u domovinu, pričao mi je ove nedelje kako se vrši transport naših vozova kroz to područje. Verovatno da će naših neprijatelja tamo biti, polako ali sigurno i temeljno, manje, i to će postati mesto za naš narod bez životnog prostora. Međutim, takvi mi, upravo, već dugo nismo više!...

Dve zgodne stvari su se dogodile u ovoj bici:

Gajo Vojvodić je zajedno sa svojom četom Prvog lovčenskog bio na nekoliko stotina metara od ustaško-nemačkih položaja. Naše je tukla strašna artiljeriska vatra. Sedam brzometnih haubica zasipalo je položaj. Ali se Lovčenci nisu micali. Posle svake salve, ustaše bi se drale:

— Ha, komunisti, kako vam je?

— Podbacilo! — uzvikuje Pero Popivoda.

Opet salva. Mislio bi čovek sve izgibe, a Pero Popivoda opet:

— Prebacilo!

— Dajte mi da ga zakoljem! — urla od muke ustaša.

Gajo Vojvodić se primakao ustaškim položajima i ispalio iz njihovog zaplenjenog signalnog pištolja crvenu raketu, znak da se otvori paljba. A Nemci sa sedam haubica po ustašama i svojim ljudima. Punih 15 minuta trajala je paljba. Oko trideset belih raketa se diglo. To su ustaše tražile da se obustavi paljba.

— Gde ste, ustaše? — pitao je Pero Popivoda. Ali, odgovora nije bilo. Ustaše su se morale povući s tog položaja.

Došao Dalmatinac Ivo Baletić, „Žuti“, u Prvu proletersku; pušku nije odmah dobio. U jurišu na Ključ on je bez oružja pojurio sa svojim drugovima. Stigao je jednog ustašu, s leđa mu skinuo pušku i posle ga ubio.

Nedelja, 1 novembar

Drinići. — Mitra je bila na Grahovu u noći između 27 i 28 oktobra. Napadali su Prva i Druga proleterska i dva bataljona Četvrte krajiške brigade. Naši su osvojili sva spoljna utvrđenja, ali nisu mogli da prodru u sam grad, jer je opkoljen s tri reda bodljikavih žica. Naša artilerija s otstojanja od nekoliko stotina metara tukla je direktnom vatrom po gradu. Tri haubice su izbacile oko 80 metaka. Neprijatelj je imao ogromne gubitke. Deset četnika nam se predalo i vele da je bilo 150 četnika i 120 Italijana mrtvih. Neprijatelj je slao pojačanja iz Knina. Oko 300 Italijana uspjelo je, ipak, da se probije u grad. Neprijatelj je avionima bacao sanitetski materijal opkoljenim trupama. Leševi se slažu na gomile. Mi smo imali deset mrtvih i dvadeset ranjenih, mahom od bacača. Naše jedinice su očistile sva četnička sela od Grahova do Knina. Pop Đujić pre neki dan pohvatao grupu nenaoružanih Dalmatinaca partizana, urezao im „U“ u čelo i leđa, a zatim naredio da se udave rukama. Iako Grahovo nije zauzeto — četnici su doživeli težak poraz. Naši su ubacili u Knin nekoliko mina iz bacača. Videli su i more sa položaja iznad Knina. Jedan Dalmatinac je rekao:

— Ajme-meni, bez mora me bole pluća!

Jedna grupa Dalmatinaca omladinaca ostavljena je bila na polaznim položajima, jer nisu imali oružja. Kad je borba otpočela, proleter se okrenuše — a iza njih čuče Dalmatinci. Oterali su ih da ne bi izginuli jer su dejstvovali bacači i topovi. Naši krenuli na juriš, kad opet iza njih stoje Dalmatinci. Čekaju puške. Hrabar je taj narod. Vidi da mu život može spasti samo partizanska vojska.

Ponedjeljak, 2 novembar

Drinići. — Prelistavajući brojeve „Borbe“ koji su izišli, video sam da je Stari 17 oktobra predao zastavu Drugoj proleterskoj; za nju je Pavelić u saopštenju broj 8 izjavio da je uništio i ubio i komandanta Druge brigade Ljubu Đurića.

Donosim taj Pavelićev kominike:

DJELATNOST PROTI PLJAČKAŠIMA U PODRUČJU BIOKOVO—VRGORAC

Obavijest broj 8 iz Glavnog stana Poglavnika

Zagreb, 7 rujna.— Iz Glavnog stana Poglavnika izdana je ova obavijest broj 8:

Koncem mjeseca kolovoza izvršena je s uspjehom djelatnost proti partizanskim pljačkašima u zapadnim dijelovima države.

O toj djelatnosti u području Biokovo—Vrgorac predlaže slijedeći podatci od Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija—Dalmacija—Sušak:

U razdoblju između 29 kolovoza i 2 rujna o. g. vođena je vojnička djelatnost u svrhu uništavanja komunističkih bandi koje su pustošile u području Biokova i Vrgorca.

Operacije su vršili odredi koji pripadaju velikim jedinicama talijanske vojske, zatim odredi hrvatske vojske i postrojbe dobrovoljne protukomunističke milicije, koje su, dolazeći sa sjevera, juga i istoka, u žestokim borbama obuhvatile i opkolile Drugu proletersku brigadu i ostale manje postrojbe partizana. Neprijatelj je pretrpeo slijedeće gubitke: 1008 pobrojanih mrtvih (među kojima i zapovjednik spomenute brigade i dva zapovjednika bataljuna) i nekoliko stotina ranjenih. Osim toga je zaplijenjena ogromna količina oružja, streljiva, zdravstvenog tvoriva i sredstava za vezu, živežnih namirnica i blaga. Mali odjeli pobunjenika tražili su uzaludno spas u bijegu, progonjeni bez prestanka od strane pobjedničkih četa.

Partizanske bande, protiv kojih se vodila borba prošlih dana — bande, koje su predstavljale ostatak postrojbi već teško potučenih od talijanskih četa u Bosni i Hercegovini — mogu se smatrati potpuno uništenima, pošto su pretrpele u području Biokova i ovaj drugi teški poraz.

Utorak, 3 novembar

Drinići. — Spremamo „Borbu“ za 7 novembar. Bolja će biti od prošlogodišnje užičke. Malo razgovaramo o opštoj situaciji. Na jugu neprijatelj vodi žestoku ofanzivu. Prozor je zauzet. U njemu su Italijani; četnici-pljačkaši vratili su se u Hercegovinu. Peta i Deseta brigada nisu otišle u Hercegovinu, jer ih nije stiglo naređenje. Sada su se probile do Glamoča. Ustaše i Italijani napadali su s velikim snagama u pravcu Livna. Dalmatinci su se hrabro borili kod Aržanja, ali su ustaše napravile iznenadni prodor preko Cincara i zauzele Livno s leđa. Uništili su jednu našu komoru — oko tridesetak ljudi smo izgubili. Sada je front između Livna i Glamoča. Iz Jajca i Mrkonjića Nemci, s četnicima i ustašama, vodili su ofanzivu u pravcu Mliništa i izvršili masu zločina. Popalili su i neka sela u kojima je bilo četnika — među njima i selo Dragniće. Mrkonjić je triput prelazio iz ruku u ruke. Jednom su četnici upali u grad i poskidali odela sa svih muškaraca, pa kada su naši ušli — nigde muškaraca. Sede ljudi u kućama, u gaćama. Iz Bihaća još nema nikakvih vesti. Tamo se noćas čula jaka paljba.

Sreda, 4 novembar

Drinići. — Po suncu sam krenuo preko livada na Oštrelj. Posle dva sata izbih do našeg voza. Nije rđavo u tim vagonima. Pišti lokomotiva. Naša železnička mreža iznosi skoro 70 kilometara. U vagonu kod Starog sreo sam Koču i Fiću, koji su sada postali komandant i politkom naše Prve proleterske divizije. Marko je sedeo na večeri kraj mene. P.tam ga:

— Sećaš li se Radojne pre godinu dana posle Užica! Koliko je mnogo otada napredovala naša vojska — danas imamo divizije!

Marko se radosno smeje.

U Prvu diviziju ulaze: Prva brigada, Treća Sandžačka i Treća krajiška. Imaćemo uskoro najmanje osam divizija. Krupna snaga!

Četvrtak, 5 novembar

Drinići. — Na ovoj strani je jedan pečat „Borbe”. Udario ga je Đido uz moj otpor. Dobro radi ova naša redakcija. Imali smo pre neki dan sastanak koji je doneo plodne rezultate. Radimo punom parom. Zorana više ne mogu da poznam. Ne vuče se više mučno ona „karikaturica na repu pritisknuta šapilografom”, kako je sam sebe nazvao u svom dnevniku. Ovde su Radovan i Vera Zogović.

Noćas sam dvaput išao, u ponoć i u dva ujutru, preko polja, po mraku — sve do bolnice, da bi nam vest o Bihaću ušla u Oktobarski broj. Ujutru sam otišao i treći put. Najzad nam je stigla konačna vest. Bihać je oslobođen. To je dosad naša najveća pobeda. Uspostavljena je čvrsta veza između Krajine i Hrvatske. Uništen je klin koji je bio zabijen u slobodnu teritoriju. Uništena je baza s koje bi neprijatelj mogao da nas prilično ugrozi. Zajedno s Bihaćom oslobođeno je preko 30 sela u okolini, a na levoj obali Une — hrvatske brigade su zauzele Ličko Petrovo Selo, Drežnik, Vaganac i Rakovicu. Ubijeno je oko 700 ustaša i domobrana, a zarobljeno ih je oko 800! Zaplenjena su četiri vagona topovske i puščane municije i četiri haubice. Naši gubici: 50 mrtvih i 80 ranjenih. U napadu je učestvovalo osam brigada, pet na sam grad, a tri na okolna uporišta.

Kod nas je veliko veselje. I narod je oduševljen. Bihać — to je Rim! Već tri dana ispred Bihaća čeka 4.000 kola da iznesu municiju i oružje. Dobićemo hartije i novi tigl. Noćas završavamo broj, a sutra ćemo u Petrovac, na proslavu Oktobra. Danas je došla i Olga. Srećom, na Grahovu nisu imali mnogo posla. Bila je do Knina i videla more. Mnogo je napredovala za ova dva meseca.

Pečat »Borbe«

Petak, 6 novembar

Petrovac. — Prva proleterska je došla ovamo. Sutra dobija zastavu od Tita.

Subota, 7 novembar

Petrovac. — Tito danas predao zastavu Prvoj proleterskoj brigadi. Primio je Španac, novi komandant Prve brigade, i predao je barjaktaru Voji Radiću. Uveče smo svi zajedno večerali. Napisao sam:

Da živi 25-godišnjica Oktobra!

Neka bi 26-godišnjicu dočekali u oslobođenoj zemlji!

Potpisali su se:¹⁾

Tito, Arso, d-r Ivo Ribar, Koča, Leka, Fića, Tempo, F. Mahin, Veselin Masleša, Moša Pijade, Đuro, Radovan Zogović, Veljko Krajinac, Vicko Krstulović, Velimir Terzić, Jordan, Simo Milošević, pop Blažo Marković, Slavko Mrgud, Sreten Žujović, Lekić, Ivo I. Ribar, pop Vlado Zečević, Vojo Dimitrijević, Rato Dugonjić, Švabić, Junus Mededović, S. Repak, Živorad Čosić, Veljko Afrić, Georgij Skrigin, Mira Đerić, Mira Pejić, Milan Vidmar, Spasoje Stejić-Baćo, Milovan Đilas, Mile, Pavle Pekić, Miloje Milojević, Mijalko Todorović, Zora Žujović-Životić-Žuja, Tetka Senka, Zdenka, Đuro Vujović, Darinka Puškarić,

¹⁾ Vidi potpise na stranama 512 i 515.

Čuacog, Čuacog - Čuacog

Mirne

Priglasenje na Byrnu

Mirne

D. Čuacog

Mirne

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Čuacog

Ćabrić Lazar, Ferdi, P. Ubavić, Mitra Mitrović-Đilas, Veljko Dragičević, Nikola Prlija, Rade Ristanović, Radoslav V. Dukanac, d-r Gojko Nikoliš, d-r Bora Božović, P. Jakšić, Voja Radić, Anka-Beba Jovićić, d-r Julka Mešterović, A. Mandić, Radisav Milušić, Borivoje Simić, Zora, Spasenija Babović-Cana, Mileva Planojević — zvana Lula, d-r Olga Milošević, Dragomir Đoković, Miloš Vukmanović, Vladan Bojanić, Kaja Garibović i Živan Dimitrijević-Gaja.

Ponedjeljak, 9 novembar

Drinići. — Najzad nam se vratio Vesa iz Bihaća. Pošto se malo otkravio, ispričao nam ovo o našoj dosadašnjoj najvećoj pobjedi:

Krenuo sam po strahovitoj kiši, na konju, sâm. Žurio sam, i nisam imao vremena da se ma gde sklanjam, a i da sam hteo, teško bih našao sklonište. Promicao sam stalno kroz popaljena sela. I s jedne i s druge strane puta — samo pusti zidovi, nigde krova. Užasna pustoš — čak i za naše pretstave. Kod popaljenog sela Lipe susrećem Milutina i Božovića.¹⁾ Putujemo dalje zajedno — i ubrzo ugledasmo Bihać. Leži u dolini na reci, vrlo blizu izgleda. Čini nam se da smo na domaku ustaških mitraljeza.

Stižemo u Račice — gde se nalazi Prva krajiška. Štab je na izviđanju. Sve se sprema za sutrašnju borbu. Ujutru odlazimo dalje, skoro pored samog Bihaća, po grebenu, gde se nalazi Operativni štab. Tu su i dve brigade: Osmu hrvatska (Banijska) i Druga krajiška. Sva izviđanja su završena. Čeka se samo prvi mrak, pa da se pođe na polazne položaje. Pripreme su, izgleda, izvršene ozbiljno. Kosta nam objašnjava da su u izviđanju bili čak i desetari — svaki starešina zna tačno zadatak, video je svojim očima kuda mora sa svojom jedinicom krenuti, gde mora stići. Ne može biti zabune i nesporazuma. Kosta tvrdi da je uspeh siguran. Možda Bihać neće pasti za jednu noć, ali će sigurno pasti. Ja imam utisak da je ova sigurnost komandanta prenesena i na celu vojsku. Svi veruju u uspeh. Primećujem da Kosta ima veliko poverenje u svoje brigade, ali da i one imaju veliko poverenje u njega. Pitanje je samo kako će se boriti Banijska brigada.

Pre nego što je ova brigada krenula na položaj, kod nje su bili Stari (Đuro) i Osman. Vraćaju se u štab sa ubeđenjem da će brigada izvršiti zadatak. Ali nam istovremeno saopštavaju da je 250 boraca ove brigade — bez ikakvih cipela i opanaka, potpuno boso.

Pred sam mrak i pred polazak brigade na položaj doživeli smo jednu novost. Isproban je bacač plamena. Prvi put u napadu na Bihać biće upotrebljeno novo oružje. Sprava izgleda primitivna — kao aparat za špricanje vinograda. Nosi se na leđima i desnom rukom reguliše se puštanje plamena. Suknula je jednom pred nama i sutradan smo videli kako sukti na desnoj obali Une na neka ustaška gnezda. Svi smo radosni što imamo bacač plamena,

¹ D-r Bora Božović, danas sanitetski pukovnik.

uvereniji smo nekako u našu snagu, iako svi znamo da jedan bacač ne može, ustvari, imati nikakvo odlučujuće dejstvo u borbi za Bihać.

Oko 7 časova krenuli smo, sa štabom, na osmatračnicu. Noć je mračna. Osmatračnica je iznad samog Bihaća. Gledamo grad — osvetljen, i čini nam se da i ne sluti šta će te noći doživeti. I zaista, nije ni slutio. Oni u Bihaću nisu očekivali napad. Izgleda čudno — u neposrednoj blizini Bihaća koncentrisano je pet brigada, oko 5.000 ljudi. Već dva-tri dana vrše se neprekidna izviđanja. Obruč je skoro već potpuno zatvoren, a vojna ustaška komanda o svemu tome nema pojma. Zaista je teško ratovati kada je narod protiv tebe. A narod iz okoline Bihaća je sav, bez izuzetka, protiv ustaša. Nema četnika, nema četničkog uticaja. Nijedan seljak se nije spustio u grad da obavesti šta se oko grada događa. Nema četnika — nema izdaje. Lako je ratovati, kad je narod s tobom. A narod bihaćkog kraja, sav narod je s partizanima. Dočekaju, ispraćaju, pomažu. Vodići obećavaju da će naše brigade i bataljone sprovesti u sam grad bez metka. Retko sam video takve vodiće. Tako oduševljene vodiće. Najdirljivija pojava i dokaz ljubavi za partizane su seljačke devojke. Od trenutka kada je počeo napad pa sve do oslobođenja Bihaća sve devojke išle su sa raspletenim kosama. Sa raspletenim kosama su nosile hranu, pomagale iznošenje ranjenika, vršile sve poslove. Sa svojim raspletenim kosama ispod marama, one su donosile i darivale našoj vojsci svu brigu i svu ljubav svojih mladih godina. One su rasplele kose — jer su i njihove majke i njihove babe rasplitale kose kada su njihovi ocevi, njihovi dedovi vodili borbe s Turcima. Da se vojsci ne zamrse putevi.

Gledam Bihać u svetlosti električnih sijalica. Dugo već, godinu i po dana, nisam video osvetljeni grad. Neko kraj mene kaže:

— Neće dugo svetleti!

Međutim, svi su pod utiscima električnog osvetljenja. I na nekoliko metara iza naših leđa, zaklonjen sa strane koja je okrenuta Bihaću, stoji fenjer — osvetljenje koje daje pravac našim haubicama. Vraćamo se sa osmatračnice u jednu dolinu. Pokraj nas su topovi. Dve haubice.

— Ispalićemo u brzoj paljbi 20 granata. To će biti dosta. Moramo štedeti — objašnjava Kosta, koji nastoji da me uputi u sve pojedinosti pretstojeće bitke.

U 9.20 čuše se prve puške, a onda mitraljez. To je verovatno ustaška straža primetila neke naše. Pravac vatre je tamo gde se bori Prva krajiška brigada. Postepeno vatra postaje jača. U 9.30 počinje naša haubica. Jedna, pa druga. Sada ustaše u Bihaću znaju šta se događa.

Borba za Bihać, jedna od najvećih borbi i pobeda naše partizanske vojske, počela je.

Neposredno na Bihać napadaju četiri brigade: Prva, Druga, Četvrta krajiška i Osma hrvatska (Banijska brigada). Peta krajiška (Kozarska brigada), napada na Ostročac i okolna ustaška uporišta — Spiliće, Srbaljane, Orliće, Miestru. Te iste noći dve ličke brigade napadale su na Ličko Petrovo Selo. U Bihaću se nalazio veliki gar-

nizon. Oko hiljadu ustaša iz ličkog ustaškog zdruga, oko hiljadu domobrana i nešto ustaški raspoloženih naoružanih seljaka iz okolnih sela. Garnizon je bio dobro naoružan. Četiri haubice, tri protivkolska topa, jedan brdski, mnogo teških mitraljeza, puško-mitraljeza, mašinskih pušaka itd. Bihać je bio najjače ustaško uporište u ovom kraju. Spremalo se i stvaranje krajiške legije. Sve pripreme bile su izvršene. Jedna delegacija se već nalazila u Zagrebu, gde je trebalo da dobije poslednje odobrenje.

Garnizon se brani uporno i očajnički. Naše dve brigade — Druga krajiška i Osma hrvatska — napadale su od padina Žegara, na desnoj obali Une. Dve su napadale na levoj obali Une. Prva krajiška uz samu Unu, Treća krajiška od padina Plješevice. Poslednje dve imale su teži zadatak nego prve dve. Druga krajiška i Osma banijska su još u toku prve noći prodrle u grad, a do zore, sem nekih uporišta, očistile ceo onaj deo koji se nalazi na desnoj obali Une. U samu zoru likvidirana su i ta uporišta, — bivša zgrada poslastičarnice u neposrednoj blizini mosta, i bivša gimnazija. Dosta je bilo nekoliko preciznih granata iz protivkolskog topa, pa da ceo grad na desnoj obali Une bude očišćen. Krajišnici su prodrli s desne, Banijski s leve strane. Prvi je na reku izbio Prvi bataljon Druge brigade (Kozarski), a odmah za njim bataljoni Banijske brigade, koji su napadali s leva. Vatra je trajala celu noć. Ali nije bila ujednačena. Čas jača, čas slabija. Po nekoliko časova trajao je potpuni tajac, da onda ponovo počne. Pored toga vatra je bila rasuta. Još uvek je front širok, još nije tokom noći došlo do koncentričnog napada na sam centar grada. Prva i Druga krajiška morale su te prve noći da savladaju čitav niz bunkera i utvrđenja. Prva na Somišlju, na Sokolcu, u Žegar, Treća na uskom platou na padinama Plješevice.

Ujutru je osvanuo lep, sunčan i vedar dan. Oko 9 časova pojavili su se prvi avioni. Dva „Bregejca“, a odmah za njima još jedan, i — na naše najveće iznenađenje — spustiše se jedan za drugim na aerodrom, koji se nalazi na putu prema Ličkom Petrovom Selu, tamo na onom pravcu gde je Kosta ostavio „rupu“. Čim su se avioni počeli spuštati, naši bacači i mitraljezi su osuli paljbu. Uzalud. Posle zadržavanja od dva-tri minuta, avioni su se digli i odleteli. Ubrzo posle njihovog dolaska, stigli su i drugi — počelo je bombardovanje, — ali stvarno bez ikakvih rezultata. Tukli su okolne kose, a naša vojska većim delom nalazila se već u gradu ili na njegovoj periferiji. Navraćali su taj dan još nekoliko puta, ali sa istim rezultatom.

Druga noć je počela sa žestokom vatrom. Sada je već mnogo bliža. To se vidi i po ognjevima. Prošlu, prvu noć, goreo je Golubić, Veliki i Mali Skočaj. Sela, po nekoliko kilometara udaljena od grada. Sada gori Žegar, u neposrednoj blizini Bihaća, gore ognjevi u Žegarskoj aleji, nastaju vatrene putanje, strelaste, koje pokazuju put napredovanja naših jedinica na levoj obali Une. Vatra sve žešća. Nema prekida. Oko 8 časova izgleda da je dosegla kulminaciju. Ustaše se bore očajnički. Domobrani se predaju. Posle 24 časa borbe imali smo već nekoliko stotina zarobljenika domobranaca. Isto tako i već dva zaplenjena protivkolska topa i nekoliko teških mitraljeza.

Naravno, i veliki broj pušaka. Vatra traje celu noć. Izveštaji stižu da naši sistematski napreduju. Borba se, uglavnom, vodi na levoj obali Une. Brigade na desnoj obali, uglavnom, samo se prepucavaju. Preko mosta je teško preći. „Mogli bismo preći — javlja se Druga brigada — ali bismo imali velike gubitke. Most brane četiri teška mitraljeza.”

Svanulo je drugo jutro. Opet lep, vedar dan. Opet avioni, opet isti rezultati. Oko devet časova pojavljuje se iz pravca Ličkog Petrovog Sela pojačanje. Nastupa u lancu. Dočekuju ih Banijci. Puškaranje, juriš — i dobijamo izveštaj da je zaplenjen jedan bacač i jedan mitraljez. Uprkos tome, „pojačanje” je uspelo da uđe u grad. Ali ni mnogo jače pojačanje, a kamo li ovih četiri stotine domobranskih vojnika, ne bi moglo sprečiti ono što je neminovno sledilo: oslobođenje Bihaća. Naše trupe su prodrle u grad, vodile su se borbe u samom gradu. Ustaše su pokušale još jedan protivnapad — i onda je bio kraj. Pojačanje je samo povećalo broj mrtvih neprijatelja. Oko 4 časa, ustaše su pobile u pravcu Ličkog Petrovog Sela. Tamo su ih čekale zasede. Poginulo je tom prilikom 150 ustaša.

Rezultati pobede: oslobođeno je 500 kv. kilometara, veliki broj sela, uništeno oko 700 ustaša i domobrana, zarobljeno 850 domobranaca. Zaplenjene četiri haubice, tri protivkolska topa, jedan brdski, 16 teških mitraljeza, veliki broj puško-mitraljeza i pušaka, preko 1 milion metaka, oko 2 vagona topovskih granata i mina, nekoliko hiljada pari cipela i šinjela.

Utorak, 10 novembar

Petrovac. — Otišao sam u Petrovac da pregledam ustaška dokumenta zaplenjena u Bihaću. U dnu kofera našao sam jedan od najznačajnijih dokumenata u našem partizanskom ratu: strogo poverljive dnevne bilten Glavnog stožera hrvatskog domobranstva, koje je do septembra potpisivao general-poručnik vitez Laksa, a kasnije general Prpić.

Opšta karakteristika ovih dokumenata neobično ubedljivo pokazuje da stvarno nema kutka u Hrvatskoj bez partizana. Neprijatelj otvoreno govori o situaciji, iako svoje gubitke prećutkuje ili smanjuje na desetinu.

Tako isto ovi dokumenti dokazuju saradnju četnika s okupatorom i Pavelićem. Nažalost, nisu nađeni svi bilteni. Nedostaje veći deo od jula i čitav septembar. Ja sam stavljao pojedine naslove.

NAŠ VELIKI MARŠ:

Dnevno izvješće broj 179/29 juni:

III domobranski zbor javlja: oko Kalinovika vođene su borbe. Po želji Italijana poslata su naša pojačanja iz Sarajeva, a general Lukić pošao je osobno u Kalinovic. Njegov samovoz napadnut je usput vatrom. Gubitaka nije bilo. Ishod akcije još nije poznat.

181/30 juni:

Veća skupina partizana iz pravca Kalinovika zauzela je 28 i 29 juna sela Ledići, Dedići, Umčoljani i Presjenu, i krenuli prema Kijevu. Poduzete su mjere za akciju.

183/2 jula:

Treći domobranski sklop: Širenje partizana oko Bjelašnice (22 km. j. z. od Sarajeva) produžuje se. Oštre mjere su u pripremanju.

BUGOJNO, KUPRES, DUVNO, LIVNO:

199/18 jula:

Prema vjestima III d. s. iz Livna, partizani su zauzeli Glamoč osim devet kuća iz kojih se 18- VII još branilo domobranstvo. Iz Livna poslato je 259 milicionara u pomoć. Partizani su napali Bugojno, ali su odbačeni na desnu stranu Vrbasa. Naknadno se saznaje u borbi 14-VII kod sela Oborci, 6 km. sjeverno od D. Vakufa, poginulo je 65 partizana, među njima i zapovjednik brigade, tri su uhvaćena živa i jedna partizanka, bivša učiteljica iz Bugojna. Naša se posada hrabro držala. Poginula su dva domobrana i dva ustaša iz pripremljene bojne. Na Tomislavgrad u najskorije vrijeme očekuje se napad partizana. (Kod Oboraka je poginuo Dugalić, komandant bataljona Druge brigade. Zarobljena drugarica Dušanka Petrović, učiteljica iz Bugojna, drugarica Voje Dimitrijevića, slikara iz Sarajeva — V. D.)

200/19 jula:

III d. s.: Partizani zauzeli s. Prusac, 7 km. s. z. od Bugojna, dok su jaki napadaji na Bugojno uz izvesno sudelovanje zrakoplovstva odbijeni. Gornji Vakuf gori. Naknadno se saznaje: pukovnik Šimić izvještava da je 13-VII jedna skupina, navodno oko 1000 partizana, pokušala napasti Bugojno sa sjevero-istočne strane, ali je vatrom topništva i pjesništva odbijena i pritisnuta prema Skakavcu i Vidričku. — 16-VII ušli su u Konjic odredi italijanske vojske, tri mala i jedan teški tenk i oko 600 Alpinaca. U Konjicu vojarna je potpuno uništena. Spisi kotarske oblasti i suda spaljeni su. Ložiona Konjic ima ukupno 27 lokomotiva, od toga tri u Bradini i 24 u Konjicu. Od toga će 4 biti popravljene u Konjicu, a ostale lokomotive su jače oštećene.

201/20 jula:

III d. s.: Oko Bugojna vode se borbe. Pukovnik Šimić u suradnji s ustaškim pod-pukovnikom Francetićem poduzeo je protunapadaj i odbacio partizane iz s. Prusac. Jedna ustaška bojna, koja je 19-VII stigla u Travnik, produžila je odmah u pravcu Bugojna.

202/21 jula:

III d. s.: Glamoč se još drži. Livno ugroženo. Odbrana Bugojna dosada je uspješna. Noću 16—17 partizana su uspjeli prodreti u grad s istočne strane, ali su djelovanjem oklopnih kola izbačeni iz grada i protjerani na desnu obalu Vrbasa.

203/22 jula:

III d. s.: Javlja da je Glamoč pao 20-VII. Bombardirana je okolica Glamoča kojom prilikom je otvorena vatra na zrakoplov koji je dobio 15 pogodaka. Partizani su primijećeni razvijeni za borbu na Uriji, 3—5 km. j. od D. Vakufa. Partizani su niskim lijetom zrakoplova raspršeni.

206/25 jula:

Situacija oko Bugojna se poboljšava. U pravcu Kupresa vode se borbe, a Livno je opet ugroženo i moli pomoć.

207/26 jula:

Javlja se da je Tomislavgrad (Duvno) jako napadnut od partizana, ali da je noću 24—25-VII pao.

208/27 jula:

Stanje u oblasti Bugojno povoljno. Pukovnik Šimić progoni partizane pravcem Bugojno—Kupres i produžice za Tomislavgrad i Livno. Posada Livna javlja da je noću na 23—24 Šujica napadnuta od partizana. Četrdeset domobrana posade Šujice probili su se s dve strojnice kroz partizanske posade u Duvno. Partizani imaju namjeru da se spoje s dalmatinskim partizanima i zajedno sa svih strana napadnu Livno.

209/28 jula:

Skupina pukovnika Šimića napreduje od Kupresa u pravcu Šujice.

213/1 avgust:

Najveći deo partizana prikupljen je oko Cincar planine, gdje su sjedinjeni s dalmatinskim partizanima. Pukovnik Šimić moli pojačanja za posade Kupres—Šujicu—Duvno i Borovu Glavu. Tridesetog jula oko 24 časa napadnut je Kupres i Bugojno. Kod Bugojna je napad odbijen, a u okolici Kupresa popaljeno oko 50 kuća.

214/2 avgust:

Partizani ponovo napadaju Kupres. Pukovnik Šimić se iz Šujice uputio za Kupres. Za širu akciju nedostaju mu snage.

215/3 avgust:

Drugog avgusta u 5 sata partizani su ponovo zauzeli Šujicu, a oko 4 sata i Tomislavgrad. Posada Tomislavgrada povukla se u selo Studena Vrela, u jačini od jednog ustaškog sata. O prednjem obavješteni su Italijani.

218/6 avgust:

Oko Kupresa se još vode borbe. Prema najnovijoj brzojavci pukovnika Šimića iz Kupresa, koja je primljena danas u 12 sati, Livno je zauzeto od partizana, a njemačka narodna skupina u zgradi opkoljena. — Divizija iz Mostara javlja da je po padu Livna dio posade (200) s izbeglicama stigao u Aržano.

220/8 avgust:

U borbama koje su se vodile u okolini Kupresa 3 i 4-VIII poginuo je jedan ustaša, ranjena su dva domobrana, dvadeset ustaša, pet milicionera i četiri građanske osobe. U Livnu nema više postavljenih znakova za zrakoplov, pa se zaključuje da je Livno palo.

223/11 avgusta:

Prilikom čišćenja Blagaja u Kupreškom Polju došlo je na nekoliko mesta do žestokih borbi. Poginula su tri ustaše, a ranjen jedan domobran, dvadeset četiri ustaše i dva milicionera. U Blagaju i severno od Blagaja nalaze se ostatci Druge proleterske udarne brigade, jačine oko 300 ljudi. — Prema podacima jednog četnika na Cincar planini ima navodno oko 500 ranjenih partizana, a vjerovatno i stožer skupine koja djeluje oko Kupresa. Na prostoru od Travnika do Livna nalazi se navodno pet partizanskih brigada.

224/12 avgusta:

Oružnička postava Posušje javlja da je po zauzeću Livna, Duvna i Glamoča, od strane partizana, izbjegao u Posušje veći broj skinutih i razoružanih domobrana koji su

...tjeski 14 juna 1943
za vreme Pete ne-
prijateljske ofanzive,
prilikom probijanja
neprijateljskog obru-
ča

DRINIĆI DECEMRBA 1942

NARODNI HEROJ SAVA KOVAČEVIĆ, poginuo u Petoj neprijateljskoj ofanzivi 4 juna 1943

DRUG TITO PREDAJE ZASTAVU PRVOJ PROLETERSKOJ BRIGADI 7. NOVEMBRA 1942. U

izjavili da su partizani u Livnu streljali 36 osoba, građana i domobrana, a da ima još zatvorenih u Livnu.

226/14 augusta:

U borbama koje su vođene 12-VIII partizani su dali žilav otpor usled čega se morao prekinuti pothvat prema Vukovskom. Partizani, navodno, pripremaju napadaj na Varcar Vakuf.

227/15 augusta:

Prema izvješću hrvatskog generala kod 718 nem. div. pukovnik Šimić je kod Kupresa ugrožen od nadmoćnijeg neprijatelja. Vodi ogorčene borbe. Stanje je vrlo ozbiljno i traži pomoć.

228/16 augusta:

Borbe oko Kupresa još traju. Stanje je nešto poboljšano pridolaskom pomoći iz Bugojna. Neprijatelj jačine jedne brigade i četiri bataljona sastavljenih od crnogorskih i srpskih partizana, kao i domaćih, upao je bio u prve kuće Kupresa, ali je ipak odbijen. Žrtava je bilo mnogo i s jedne i s druge strane. S naše strane je bilo 12 mrtvih i 45 ranjenih, a s njihove 30 mrtvih i veliki broj ranjenih koje su odveli sa sobom.

231/19 augusta:

O borbama koje su se poslednjih dana, prije 17-VIII, vodile kod Kupresa, bilo je i s jedne i s druge strane mnogo mrtvih i ranjenih, ali tačnih podataka još nema. Stanje je bilo kritično, ali se poboljšalo, te su se partizani povukli prema sjeverozapadu i jugu. Od partizana poginuo je zapovjednik brigade Špiro Mugoš i dva zapovjednika bataljona.

287/14 oktobra:

Ustaški bojnič Sudar teško je ranjen kod Bugojna. 2-X u dva maha napadana su osiguranja koja su krenula iz Bugojna za Kupres. Tom prilikom poginula su 4 ustaša, a ranjen je pukovnik Šimić i osam ustaša.

297/24 oktobar:

Supersold: Talijanske snage uz suradnju naših djelova poduzele su jedan podhvat prema Livnu, ali od jačih partizanskih snaga zaustavljeni su.

298/25 oktobar:

Ustaški pukovnik Francetić javlja da su njegove postojbe 25-X ušle u Livno i da su partizani potučeni i razbijeni. Kod zauzeća Livna partizani su imali — 594 mrtvih. (!?! V. D.)

VARCAR VAKUF (MRKONJIĆ), JAJCE, KLJUČ:

8 oktobra/281

714 njemačka divizija: pothvat prema Jajcu završen. Čete se prikupljaju na prostoru sjeverno od Jajca radi odlaska u svoja posadna mjesta. Jutrošnja vijest o navodnom zauzeću Ključa od strane partizana potvrđuje se. U Vrhpolje dosada je stiglo: 1 časnik i 325 dočasnika i momaka (od 700 ljudi posade).

9 oktobar/289

U borbi kod Varcar Vakufa poginuo je zapovjednik 3 crnogorske brigade Vladimir Knežević i vođe Milan Obradović i Ilija Knežević.

10 oktobar/283

714 njemačka divizija: Skupina njemačkog potpukovnika fon Vedela prikupljena je kod Čađavice. Skupina njemačkog bojnika Kalvajta kod Sitnice odbila je juče partizanske napade između 9 i 10. Prilikom napada na Ključ poginuo je zapovjednik sata poručnik Cvenić, a ranjen zapovjednik bojne — natporučnik Cerić, 11 domobrana. Izgubljen (zarobljen) cijeli povoz bojne, jedna strojnica i nešto streliva.

11 oktobar/284

Pothvat za povraćaj Ključa u toku je. U prostoru Sitnice — Čađavice čete njemačkog potpukovnika fon Vedela slomile su otpor jakih partizanskih snaga. Naši gubitci: 3 njemačka vojnika i 2 domobrana poginulo, a 6 njemačkih vojnika i 6 domobrana ranjeno. Prema iskazu zarobljenih, partizani namjeravaju prodrijeti u Kozaru. (714 njemačka divizija). 718 njemačka divizija: — Kod postaje Bistra, 13 kilometara od Travnika, posle trodnevni borbi, partizani su zauzeli naše postave. U borbi je ranjeno 4 domobrana i 5 ustaša, a za sudbinu zapovjednika sata, nadporučnika Sinanagića, ne zna se.

12 oktobar/825

714 njem. divizija — 12-X — u 8.40 sati čete njemačkog potpukovnika fon Vedela zauzele su Ključ.

13 oktobar/286

714 njem. divizija. — Čete njemačkog potpukovnika fon Vedela napreduju bez otpora. Jugozapadno od Ključa sastale su se čete fon Vedela sa sjevernom kolonom koja je nadirala iz prostora Vrhpolje. Neprijatelj je popalio sva sela i povlači se pod zaštitom jakih zaštitnica prema jugo-zapadu.

718 njem. div. — Prema primljenim podacima partizani se prikupljaju oko Travnika i imaju navodno namjeru ovih dana napasti Travnik.

14 oktobar/287

714 njem. divizija: Pod zaštitom magle pokušao je neprijatelj 15-X prodrijeti u naše postave južno od Ključa, ali uz teške gubitke odbijen i protjeran prema jugo-zapadu. Naši su gubitci tri ranjena.

15 oktobar/288

Čete skupine njemačkog potpukovnika fon Vedela premestile su se od prostora Ključa u prostor Sanski Most — Vrhpolje, bez dodira s neprijateljem. Prilikom razviđanja skupine Tomas (Sitnica) u prostoru Kuk, oko 11 kilometara, sjevero-zapadno od Varcar Vakufa, nije se naišlo na neprijatelja. (714 njem. div.).

718 njem. div. — Potvrđuje se vest o padu Varcar Vakufa u kome su četnički suborci u odlučnom času jednostavno napustili mjesto i povukli se u pravcu sjevera.

16 oktobar/289

714 divizija. — Skupina njemačkog potpukovnika fon Vedela prebačena je u Prijedor i ukinuta.

17 oktobar/290

718 njem. peš. div. — U oblasti Jajca njemačkim razviđanjem ustanovljeno je da jače partizanske snage ponovo kreću sa s. z. i s. prema Jajcu. Jezero je ponovo zauzeto od partizana. *Ophodna pojačanja oklopnim kolima dočekana su u Jezeru jakim pušćanom vatrom, vatrom iz bacača i protiv-oklopnim topovima.* (Ovo je podvukao veliki župan Krbave — V. D.). Dvojna oklopna kola su probijena od protivoklopnih naboja.

19 oktobar/292

Skupina Tomas (Sitnica) zauzela je 18-X posle slabijeg otpora Varcar Vakuf. U Jajcu je dosada 18 osoba radi dokazane veze s partizanima i neovlašćenog posjeda uhićeno, a 30 osoba radi nepovjerljivog držanja uhićeno i predano hrvatskim vlastima.

21 oktobar/294

714. — Zrakoplovstvo je uništilo 14 km. s. z. od Ključa vlak od 13 vagona natovarenih hranom.

22 oktobar/295

714. — Na putu Ključ — G. Sanica napalo je zrakoplovstvo partizanski povoz od 52 kola — 31 kola uništena su. Po partizanima popravljena železnička pruga Mlinište — Strahinići, zračnim napadajem ponovo je porušena. Jedan vlak s natovarenom hranom uništen je.

27 oktobar/300

U akciji Jajce—Janj partizani su neposredno pred obuhvatom skupine njemačkog pukovnika Sušnika kod Jezera, ali su umakli na zapad i jugo-zapad. Pred skupinom njemačkog pukovnika Vista neprijatelj se uz snažan otpor na lijevom krilu povukao prema zapadu. Gubici: 1 domobran poginuo i 14 njemačkih vojnika ranjeno. Neprijateljskih: 69 mrtvih (izveštaj 718 njemačke divizije).

28 oktobar/301

718 njem. div. — Tokom borbe poduzeli su partizani na skupinu pukovnika Vista jake napadače u lijevi bok i pozadinu.

KOZARA:

18 juli/199

Operacije u Kozari i Prosari uspješno su završene 17 jula. Do danas neprijateljski gubici iznose 3.397 mrtvih, 7.938 zarobljenih i u logore otpravljenih muškaraca. Daljnjih 250 partizana još se saslušavaju. Plijen u oružju i gorivu veliki je i povećava se naknadno. Cijeli plijen pripada domobranstvu. Od 18 jula vrši se ponovo čišćenje zauzetog prostora Kozare i Prosare (druga d. s.).

19 juli/200

Kozara — 124 partizana koji su prepoznati među izbjeglicama — strijelani su.

26 juli/207

Kampfgrupe West Bosnien. — Po završenoj akciji u Kozari i Prosari po izvršenom pregrupisavanju snaga za novi pothvat otpočela 27-VII nova akcija čišćenja na prostoru Kostajnica — Bosanski Novi — Suhaća — Lucija — Prijedor — Dubica.

2 august/214

Kampfgrupe West Bosnien. — Pothvat čišćenja zapadno od Kozare završen je 31-VII. Toga dana je zarobljeno 36 partizana, a 83 ranije zarobljeno i 2 naoružane žene streljane su. Gubitci 1-VIII — partizanski 32 mrtva i 11 zarobljenih, vlastiti: 3 domobrana poginulo, a 3 njemačka vojnika i 4 domobrana ranjena su.

3 august/215

Kampfgrupe West Bosnien. — Na dan 2-VIII 39 partizana strijeljano. U pot-
hvat u na Kozari i zapadno od Kozare ukupni gubitci neprijatelja do uključno 31-VIII
iznose 4.507 mrtvih i 10.592 uhićenih.

Obavijest broj 6

IZ GLAVNOG STANA POGLAVNIKA

Zagreb, 21 srpnja.

U Zapadnoj Bosni u području planine Kozare i Prosare, bili su stvorili sovjet-
ski agenti pobunjeničko žarište, iz koga su u cijelom tome kraju vršili nasilja i zlo-
čine na životima i imovinom naroda.

DJELATNOST PROTI PLJAČKAŠIMA U PODRUČJU BIOKOVO—VRGORAC

Obaviest broj 8 iz Glavnog stana Poglavnika

Zagreb, 7. rujna. Iz Glavnog Stana Poglavnika izdana je ova
obaviest broj 8:

Koncem mjeseca kolovoza izvršena je s uspjehom djelatnost proti
partizanskim pljačkašima u zapadnim dijelovima države.

O toj djelatnosti u području Biokovo—Vrgorac predložio sljedeći
podatci od VIŠEG ZAPOVJEDNIČKOG ORUŽANIH SNAGA SLO-
VENIJA—DALMACIJA—SUSAJ:

U razdoblju između 29. kolovoza i 2. rujna o. g. vodjena je voj-
nička djelatnost u svrhu uništavanja komunističkih bandi, koje su
pustošile u području Biokova i Vrgorca.

Operacije su vršili odredi, koji pripadaju velikim jedinicama talijanske vojske, zatim odredi hrvatske vojske i postrojbe dobrovoljne protukomunističke milicije, koje su, dolazeći sa sjevera, juga i iztoka, u žestokim borbama obuhvatile i obkolile drugu proletarsku brigadu i ostale manje postrojbe partizana. Neprijatelj je pretrpio sljedeće gubitke: 1008 pobrojanih mrtvih (među kojima i zapovjednik spomenute brigade i dva zapovjednika bataljuna); nekoliko stotina ranjenih. Osim toga je zaplijenjena ogromna količina oružja, streljiva, zdravstvenog tvoriva i sredstava za vezu, živčanih namirnica i blaga. Mali odjeli pobunjenika tražili su uzaludno spas u bjezi, progonjeni bez prestanka od strane pobjedničkih četa.

Partizanske bande, protiv kojih se vodila borba prošlih dana — bande, koje su predstavljale ostatak postrojbi već teško potučenih od talijanskih četa u Bosni i Hercegovini — mogu se smatrati potpuno uništenima, pošto su pretrpile u području Biokova i ovaj drugi teški poraz.

Snimak »Obaviesti broj 8 iz Glavnog stana Poglavnika«

Da se tome zločinačkom djelovanju stane na kraj, provedena je proti tim pobunjenicima, koji se nazivaju partizanima, bojna djelatnost koja je započela opkoljavanjem dne 10 lipnja, a završena dne 18 srpnja o. g. potpunim uništenjem neprijatelja uz neznatne vlastite gubitke.

Neprijatelja u borbi palih nabrojano je preko 3.500 (tri tisuće pet stotina), a zarobljeno je oko 8.000 partizanskih pomagača.

Plijen je znatan. Osim velikih količina svakovrsnog oružja i streliva pronađena su velika skladišta živežnih namirnica, te svakovrsnog inog tvoriva, što su ga partizani bili od naroda napljačkali.

Ovaj su uspjeh polučile pod njemačkim vođstvom, boreći se hrabro i junački, hrvatske i domobranske i ustaške te njemačke postrojbe uz sudjelovanje mađarske dunavske mornarice u vjernom bratstvu oružja.

Naši novopostrojeni gorski drugovi upravo su sjajno prošli i izdržali svoje vatreno krštenje. Neprijatelj se je žilavo branio u gorskim utvrdama sa svom lukavošću i iskorišćujući često teško prolazno besputno i gorovito tlo, no obruč se je oko njega neumorno suzivao. Svi očajni pokušaji da se probije i izmakne iz obruča propali su i svršili teškim krvavim gubicima.

Bojni pothvati stavljali su na opkoljavajuće postrojbe obzirom na teško gorovito tlo velike zahtjeve.

Jednako su u isto vrijeme italijanske postrojbe Druge armate izvršile pothvate čišćenja napose u području Velebita i sjeverno od Drvara s najboljim ishodom, uglavivši i uništivši važne partizanske postrojbe i zaplijenivši znatne količine raznog tvoriva.

Iz Glavnog stana Poglavnika

7 avgusta/219

Kampfgrupe West Bosnien.— 5-VII naše trupe su zauzele Djedovaču. Noću 5-6-VIII partizani su tukli *haubicom* 10,5 sm. (Podvukao veliki župan?!), kojom prilikom je pogođen dva puta sam grad. Ima 4 mrtva i 5 ranjenih.

22 avgust/234

Završena je akcija Kampfgrupe West Bosnien na Psunj. Neprijateljski gubici iznose: 28 mrtvih i 683 uhićenih.

21 oktobar/294

714 njem. div. — Na zapadnom djelu Kozare vrši se manji podhvata čišćenja.

23 oktobar/296

714 njem. div. Pothvat u zapadnom delu Kozare nastavlja se. Odbijeni su partizanski pokušaji prodora.

MARŠ V i X BRIGADE; BOBRE OKO PROZORA I TRAVNIKA:

24 juli/205

3 domobranski sbor — zapovjedništvo 5 pješačke divizije javlja da je zapovjednik 2 čete Jabukovačkog četničkog bataljona pismeno izvjestio zapovjednika posade u Goraždi slijedeće: „Jedna veća grupa partizana razbijena je od strane četnika kod sela Krbljine, osam kilometara s. z. od Kalinovika, a jedna kod sela Sijerčaja, 10 km. s. i. od Kalinovika.”

27 juli/208

Slabo naoružani partizani s prostora oko 6 kilometara južno od Foče, jačine navodno oko 1000 ljudi, što muških što ženskih, krenuli su prema Treskavici i selu Vratlo 9 km. sjeverno od Kalinovika. Kod sela Mijakovići, 3 kilometra sjeverno od Foče, prešla je jedna skupina od oko 60 četnika, pod zapovjedništvom Mile Radovića iz Srbije u Bosnu, krijeću se u pravcu Kalinovika, navodno u namjeri da se sastanu s tamošnjim četnicima za borbu protiv partizana.

28 juli/209

25-VII skupina partizana koja se probila između Trnova i Kalinovika prema Treskavici dočekan je na Vratlu od četnika i natjerana prema Pljeskavici, gde su takođe dočekan od četnika. Poslije borbe partizanima je uspjelo prebaciti se u Treskavicu pa se krijeću dalje prema sjevero-zapadu, progonjeni od četnika.

29 juli/210

Noću 27—28 jula jedna skupina od oko 200 partizana prešla je željezničku prugu kod Hadžića i uputila se prema Zabrđu.

2 avgust/214

3 d. s. — borbe u zoni Foča—Kalinovik završene su uspješno. Partizani su imali 100 mrtvih. Zaplijenjena su dva bacača, 4 strojnice i veća količina pušaka. Gubitci protivkomunističke milicije: 18 mrtvih i 12 ranjenih. Oko 400 partizana umaklo je prema selu Tulovo, 3 km. j. z. od Trnova, progonjenih od protivkomunističke milicije.

7 oktobra/287

718 n. d. — 6-X napali su partizani dva naša sata na osiguranju pruge Travnik—Rostovo i razbili ih. U Konjicu prilikom boravka četnika koji učestvuju u talijanskom poduhvatu prema Prozoru izazivački su se ponašali. U vlaku u Rami razoružali su sprovodnika vlaka i dva domobrana, u Konjicu su razoružali sprovodnika vlaka i dva domobrana; pokušali su razoružati sve naše straže. U Konjicu su opljačkali nekoliko stanova.

9 oktobra/282

Supersold — po vjerodostojnim obavještenjima partizanske znage iz područja oko Prozora gdje je u toku pothvat od strane Italijana, namjeravaju izbjeći prema Crnoj Gori, pravcem Bjelašnica, Treskavica, Zelena Gora.

10 oktobar/283

Zbog nedjela italijanskih četnika narod biježi iz Prozora.

13 oktobar/286

718 n. d. — Prema primljenim podacima, partizani se prikupljaju oko Travnika i imaju navodno namjeru ovih dana napasti Travnik.

14 oktobar/287

U borbama u oblasti Jablanica—Prozor partizani su imali 220 mrtvih i 20 ranjenih.

19 oktobar/296

18-X prošlo je kroz Mostar tri transporta četnika iz okoline Prozora u pravcu Čapljine. Lokomotiva vlaka bila je iskićena srpskim zastavama. Željeznička postaja bila je blokirana od italijanskih vojnika.

28 oktobar/301

718 n. d. — Tokom borbe preduzeli su partizani napadaje na postaje Komar i Goleš kod Turbeta. Napadaj je izvršilo oko 80 partizana, koji su prije toga porušili prugu u duljini od 200 metara i posjekli 18 stubova. Stroj se prevrnuo, a sedam vagona s raznom robom izgorjeli su. Strojovođa je poginuo. Šest nemačkih vojnika, 2 domobrana i 2 željezničara ranjena su, a za sudbinu ostalog vlakopratnog osoblja — ne zna se.

ČETNICI, DRAŽA MIHAILOVIĆ, NESREĆNA FOČA, ENGLEZI:

1 avgust/213

Oper. pod. 718 n. d. — Zapadno od Loznice kod sela Branevo i Skočić ustanovljeno je prebacivanje četnika u skupinama 25—50 ljudi, iz Srbije u Bosnu.

3 avgust/215

3 d. s. — U šumama oko Zakmura i Jabuka ima oko 2000 četnika iz Vasojevića i Drobnjaka koji pljačkaju i ubijaju u okolnim selima i navodno namjeravaju napadaj na Foču.

7 avgust/219

Oper. pod. općeg voj. pov. kod supersolda. — U mjestu Vrhovine vrši se organiziranje četnika koji u svoje redove pozivaju mladiće od 15 g. i starije ljude do preko 50 g., pa ih naoružavaju. Dosada je sakupljeno preko 300 četnika. Vode ih 20 bivših jug. časnika s parolom: „Boriti se za srpstvo”. — 31-VII — U blizini Nevesinja ubijen je jedan engleski časnik iz dojavne službe. Kod istoga je pronađeno oružje i engleski zlatni novac.

11 avgust/223

718 n. d. — Kod Kozluna, kod Zvornika, obustavljen je pothvat domob. jed. protu četnika radi pregovora koje vode Nijemci na traženje Kerovića, vođe četnika na Majevici. Pregovori s četnicima kod Kozluka završeni su.

14 avgust/226

718 n. d. — U vremenu od 5-VI do 1-VII prebačeno je 220 četnika iz Srbije u okolici Srebrnice. Prema prikupljenim podacima četnici iz Srbije biće upućeni na čišćenje Bosne i Hercegovine od partizana. Oni su već navodno uništili komunističke odrede u krajevima duž granice prema Srbiji.

21 avgust/233

3 dom. zdruk. 20-VIII napali su četnici Ustikolinu, ali su odbijeni. Četnici pale sela. O napadaju četnika na Foču saznaje se ovo: rano u zoru 19-VIII — napadnuta je Foča s više strana, a glavni napadaj je izvršen iz pravca Crni Vrh, odakle su naše postave tučene haubicama i bacačima. Borba se vodila cijelo prije podne, a poslije podne četnici su zauzeli Foču. Zapovjednik or. krila, nekoliko časnika ustaša i oružnika palo je u zarobljeništvo četnika. Provizorni most na Drini s teretom izbjeglica srušio se, a dosta građana se udavilo u rijeci Drini. Iz strojnice je pucano na bježeću masu na putu između Foče prema Ustikolini. (150 ranjenih je stiglo u Goraždu). Četnicima su pale u ruke dve onesposobljene haubice, tri hitnice devetog topničkog sklopa.

7 oktobar/287

718 n. d. — Po neprovjerenim podacima, četnički vojvoda Kerović napao je partizane kod Bijeljine. Navodno, 15 partizana ubijeno, 22 zarobljeno. Op. pod. općeg voj. pov. NDHe kod Supersolda.

20-IX tri zrakoplova, pretpostavlja se da su bili engleski, spustili su kod Sušice, Kotar Šavnik—C. Gora — padobranima tri gorska topa, deset teških i 30 lakih strojnica, streljivo, po jedan sanduk zlatnog i srebrnog novca i dve krugovalne postaje. Draža Mihailović se nalazi navodno u s. Malo kod Sušice u C. Gori, a izdao je četnicima proglas da laskaju okupatorima do kasne jeseni, dok unište muslimansku miliciju.

8 oktobar/281

Supersold (italijanska komanda Druge armije): Prema izvješću velike župe Cetina, četnici u sastavu talijanske vojske u kotaru Omiš, pale i ubijaju naš živalj. Do sada je ubijeno navodno oko 200 osoba. Činovništvo napušta svoja mjesta.

9 oktobar/282

Supersold: Prema izvještaju okružnog krila Bileće, održana je u Grahovu, Crna Gora, sastanak crnogorskih nacionalista kome su prisustvovali i članovi dobrovoljačke protikomunističke milicije iz naših pograničnih krajeva.

BORBE KOD TREBINJA, DUBROVNIKA, POGIBIJA NOVICE KRALJEVIĆA:

8 oktobar/281

Supersold: — U pothvatu kod Zatona, 6 km. s. z. od Dubrovnika, ubijeno je 13, zarobljeno 6 i ranjeno više partizana. Talijanski gubitci: 2 poginula i 6 ranjenih. Gubitci protikomunističke milicije: 3 poginula i 5 ranjenih.

9 oktobar/282

20-IX u blizini Trebinja na putu za Dubrovnik ubijen je od partizana četnički vođa d-r Novica Kraljević

11 oktobar/284

Supersold: — Prema izvješću ministra d-r Mladena Lorkovića, koji je poslat preko divizije iz Mostara, stanje u Hercegovini kritično je. Četnici, članovi protikomunističke milicije, pale hrvatske kuće i ubijaju nezaštićeno kućanstvo. Mnoštvo izbjeglica stiglo je u Mostar, Stolac i Čapljinu. Lijeva obala Neretve gotovo je ispražnjena. U prostoru oko Višića, oko Gabele, četnici su ubili 16, a ranili 1 osobu.

16 oktobar/289

Supersold: — Talijanske čete nastavljaju čišćenje u prostoru Perušić—Gospić, kao i oko Trebinja.

ŠESTA BRIGADA:

11 avgust/223

718 n. d. — Kod Šekovića nalazi se navodno oko 1.500 partizana, među kojima ima mnogo katolika i muslimana. Biv. zap. Ozrena Tošo Vujasinović u Konjuh pl. je ili u Šekoviću.

SREM:

1 juli/182

30-VI, oko 6.20 na Streljani kod sela Bukovac 8 km. južno od Petrovaradina izvršen je prepad od strane nepoznatog broja partizana na jedan sat novaka zrakoplovne škole koji je vršio prvo pucaње. Ima 8 mrtvih i 6 ranjenih domobrana. Potjera je u toku.

24 juli/205

23-VII u selu Dobanovci, 10 km. zapadno od Zemuna, odbijen je bez gubitaka napadaj partizana na našu stranu. 23-VII u okolici Iloka zapaljeno je 225 krstova žita.

25 jula/206

23-VII održali su partizani promičbeni govor i u selu Jarak, 11 km. j. z. od Rume. Noću 23—24-VII odbijen je bez gubitaka prepad partizana na tvornicu cementa u Beočinu.

26 jula/207

21-VII oko 18 sati 200—250 partizana održali su u selu Rekovac, 10 km. j. z. od Petrovaradina zbor s govorima na hrvatskom, mađarskom i nemačkom jeziku.

29 juli/210

Župksa redarstvena oblast iz Vukovara javlja: Partizani 28-VII — oko 16 sati između sela Pećinci i sela Dobrinjci, 9 i 15 km. j. i. od Rume, zaustavili autobus pun putnika. Vlasnik automobila i dva domobrana ubijeni su, svi putnici skinuti su, autobus zapaljen. Na istom mjestu oko 10 partizana napalo je samovoz s kotarskim pretstojnikom i tri redarstvenika. Kotarski pretstojnik još nije pronađen, dok su se upravljač samovoza i redarstvenici vratili.

1 august/213

31-VII — u selu Kraljevici, 5 km. j. i. od Rume, prepadnuta je i razoružana posada jačine 30 domobrana. Po dosadašnjim podacima zapaljena su 4 vršaća stroja. Drugi domobranski sbor je naredio da se krivci stave pod ratni sud.

20 august/232

18-VIII — u 16 sati oko 100 partizana napali su kamenolom Ledinci. Eksplozivom minirali su postaju i motor za pogon žičare. 13-VIII — napadnuta je straža kod sela Japaga. Pošto su učestvovali seljaci, čitavo je selo spaljeno, a oko 40 seljaka strijeljano.

FRUŠKA GORA:

Zagreb, 7 rujna. Obavijest br. 7 iz Glavnog stana Poglavnika:

U razdoblju od 26 do 31 kolovoza ove godine vođena je vojnička djelatnost njemačkih i hrvatskih oružanih snaga u Fruškoj Gori proti naoružanim pljačkašima, koji su se bili tamo s raznih strana pribrali, te odonud uznemiravali pučanstvo i vršili nasilja nad osobama i nad imovinom.

Djelatnost je dovršena dana 31 kolovoza. Fruška Gora je očišćena od tih pljačkaša. Tokom djelatnosti nabrojeno je 369 mrtvih i 1333 zarobljena, dok je kod vlastitih oružanih snaga bilo 11 mrtvih i 14 ranjenih.

12 oktobar/285

Njemačke čete iz Srema 10-X zatvorile su Savu između Rače i Jameke i traže pritisak četa s juga na partizane u oblasti Trnelovo (718-ta njem. divizija).

16 oktobar/289

Noću između 14 i 15-X partizani su napali dva njemačka sata između Strošina i Jamena, 20 i 21 km. od Brčkog, nanijevši gubitke — 23 mrtva, 40 ranjenih i cijeli četni povoz zarobljen. Ima podataka da je ta partizanska skupina nastavila pokret na sjevero-zapad prema Slavoniji.

24 oktobar/297

Na Fruškoj Gori, 10 km od Iriga, ustanovljena je prisutnost 100 partizana s jednom strojnicom i dve stroj-puške.

26 oktobar/299

Jača skupina partizana pošto je savladala ustašku posadu, zauzela je Ašanju, 25 km. jugo-zapadno od Stare Pazove. — 21-X partizani su zauzeli Ležimir, 22 km. severozapadno od Rume.

28 oktobar/301

25-X upalo je oko 30 partizana u selo Jazak, 7 km. od Iriga, gdje su opljačkali veću količinu hrane.

SLAVONIJA, KORDUN, LIKA, DALMACIJA:

8 avgust — 220

I d. s. — Zrakoplov koji se 6-VIII posle prenosa hrane za Bihać nije vratio, pretrpeo je udes u blizini Sunja. Posada: nadporučnik Filipi i jedan ustaški bojnik, poginula je.

10 avgust — 221

I d. s. — Zapovjedništvo ustaške nadzorne službe javlja da je 9-VIII u 13.30 iz Karlovca naknadno stiglo izvešće da je u Pisarovini zapaljena zgrada Kotarske oblasti, oružnička postaja, sud, pošta, stan kotarskog prijestojnika i liječnika, a da se za sudbinu kotarskog prijestojnika, 20 ustaša i oružnika ne zna. Zrakoplovnim izviđačima 9-VIII oko 12 sati ustanovljeno je da u Pisarovini nekoliko većih kuća gori.

11 avgust/223:

I d. s. — 10-VIII u 0.30 napali su partizani Novi Grad, 7 km. zapadno od Karlovca i zapalili državnu ergelu i 6 vagona sijena. Odveli su 22 konja.

16 avgust/228:

15-VIII između željezničke postaje N. Selo—Moslavina—Popovača naišao je brzi vlak na više mina. Stroj i 7 vagona prevrnuli su se, ložac, manipulant i 18 putnika poginuli, a 23 osobe ranjeno. — Iste noći kod postaje Hrvati, 17 km. jugozapadno od Zagreba, napadnut je strojničkom vatrom talijanski vlak s benzinom iz Rumunije. Ložac je teško ranjen, stroj onesposobljen, a 10 cisterni probušeno.

II d. s. — prilikom podhvata na Dilj, planinska druga bojna 4 gorske pukovnije naišla je 11 km. južno od Našica na otpor partizana. Poslije 5-satne borbe, partizani su rastjerani i gonjeni. Vlastiti gubici — 22 mrtva — od ovih dva zastavnika i 15 ranjenih. Gubici partizana — 47.

18 august/230:

I d. s. — 18-VIII — kod postaje Desinac, na pruzi Zagreb—Karlovac, izbačen je vlak s cisternama.

20 august/232:

I d. s. — Prema izvešću posade Vrgin Most iste noći izvršen je jak napadaj na grad prema kojem je uspjelo partizanima privremeno upasti u sam grad.

22 august/234:

Na pruzi Karlovac—Ogulin, napadnut je mešoviti vlak. Oklopni vlak iz Generalskog Stana otišao je u pomoć i našao ga zapaljenog. Pri povratku oklopni vlak je naišao na rastavljene tračnice.

7 oktobar/280:

I d. s. — 6-X između Generalskog Stola i Zvečaja usred pokvarene tračnice prevrnuo se jedan vagon i iskliznulo 7. — II d. s. — Prilikom borbi kod Španovice poginulo je 32 ustaša.

8 oktobar/281:

I d. s. — Naš zrakoplov DO-17, koji je imao zadatak bombardiranje na Žumberku, zapalio se u zraku i srušio u blizini sela Sošice, Jastrebarsko. Posada je vjerovatno poginula. Istog dana, drugi zrakoplov DO-17, koji je bombardirao okolicu Pakraca, zbog kvara prisilno se spustio oko sela Španovice.

9 oktobar/282:

U zrakoplovu DO-17 koji se 7-X zapalio u zraku, i srušio u blizini Sošice, nalazio se pored dva člana posade i zapovjednik Prve zrakoplovne skupine bojnik Čulinović.

10 oktobar/283:

I d. s. — Prema izvješću prometnika na postaji Popovača 10-X oko 5 sata između postaje Kutina i Popovača, naletio je teretni vlak na minu. Bliže se još ne zna. 9-X u 14.30 na pruzi Karlovac—Ogulin, na pruzi G. Dubrave i Oštarije, naišao je teretni vlak na minu. Stroj i dva vagona iskliznuli su.

12 oktobar/285:

I d. s. — Na pruzi Zaprešić—Varaždin iskliznuo putnički vlak. Dva mrtva i više ranjenih.

II d. s. — 10-X djelovi Prve gorske divizije vršili su manji pothvat čišćenja zapadnih padina Papuk planine u prostoru istočno od Daruvara. 3 bojna IV gorske pukovnije nije imala dodira s neprijateljem, a 2 bojna u predjelu Poganog Vrh iznenadno je napadnuta od jačih partizanskih skupina. Naši gubici: 13 ranjenih od toga 2 časnika i 35 nestalih. Izgubljen jedan gorski top. Partizani izgleda predosjećaju pothvat grupe »Papuk« i prebacili su se iz Papuka u Moslovačku planinu. — 10-X — Napali su partizani našu posadu u selu Vrbanja, 15 km. sjeverozapadno od Brčkog i opljačkali poštu. — Pravoslavci sela Borojevci, 15 km. od Broda, otišli su sa svojom stokom partizanima.

13 oktobar/286:

I gor. div. — Javlja da se jedna jača skupina partizana s jednim gorskim topom prebacila noću 11—12 iz Papuka u Bilo Goru. Produžava se evakuacija partizanima naklonjenih sela.

14 oktobar/287:

I gor. div. — Poduzela je pothvat protiv skupine partizana koja je noću 12—13-X prebačena s Moslovačke planine na Lomsko polje. Partizani (I i II bataljona V brigade) potpuno su razbijeni i ostavili 16 mrtvih. Naši gubici — 2 mrtva i 3 ranjena. Zapovjednik V brigade je neki Mile, a politički komesar Đuro Tičmek.

O kretanju partizana u oblasti D. Stubice — seljaci tvrde da ih ima oko 150.

28-IX jedan sat ustaša i domobrana iz zaostale posade Udbina vršio je čišćenje prostora oko sela Jošame kod Udbine. Neprijateljski gubitci oko 100 partizana mrtvih, a zaplenjeno 3 puške, 2 samokresa i 5 zrakoplovnih bombi. Sve kuće i zgrade u Jošami spaljene su, kao i crkva koja je bila dobro utvrđena protiv napadaja iz zraka.

(Kad sam bio u Lici u bolnici u Farkašiću, ležalo je petoro dece iz Jošane. Ustaše su u tom selu ukupno poklale 180 duša, skoro sve žene i deca. — V. D.)

15 oktobar/288:

Primjećeno je 40 partizana u okolini Marije Bistrice. Noću 13 na 14 napali su partizani željezničku postaju i most Spišić—Bukovica, 7 km. od Virovitice, zapalili željezničku postaju i skladište i odveli jednog poručnika i 56 domobrana koji su tamo primali krompir.

14-X, u 13 sati kod Ivanić Grada iskliznuo vlak. Navodno ima 20 mrtvih i osam ranjenih.

Noću 14—15-X napali su partizani Čazmu. Bližih podataka još nema. Izgleda da je zapaljena opštinska zgrada i oružnička postaja.

14-X u 23 sata između Okučana i Dragalića oštećena je minom pruga. Stroj i devet vagona iskliznuli su. Šest osoba je ozlijeđeno, među njima i dva njemačka vojnika. Pruga se popravlja.

16 oktobar/289:

I gor. div. — Podhvat u Moslovačkoj Gori razvija se po osnovi. Naši su ušli u Čazmu bez dodira s partizanima. 300 naoružanih partizana sa 6 strojnih pušaka i dve strojnice opkolili su grad i oko 0,30 gotovo bez borbe zauzeli mjesto. Naša posada preko 100 ustaša i nekoliko oružnika nije gotovo dala nikakav otpor. U uličnoj borbi poginule su dve ustaše, jedan ranjen, dok je 40 zarobljeno, od kojih se do sada 27 vratilo. Partizani su zapalili općinsku zgradu, oružničku postaju i uništili unutrašnji uređaj. Opljačkali su i neke posjednike, te su u 4.30 napustili Čazmu s deset kola opljačkane hrane i odijela.

17 oktobar/290:

U podhvat u Moslovačkoj Gori partizani su opkoljeni. Preduzete su mjere da im se spriječi bjeg preko noći.

U borbama sjeverozapadno od Dvora na Uni poginuo je satnik Đurić i 4 domobrana, a jedan zapovjednik sata je ranjen. 17-X — između 6 i 7 sati napali su partizani rudnik Mišulinovac, 8 km. sjeveroistočno od Bjelovara, i odnijeli 24 kgr. eksploziva.

13-X — odbijen je bez vlastitih gubitaka partizanski napad na Ruševo, 16 km. severno od Broda.

18 oktobar/291:

Podhvat u Moslovačkoj Gori je završen. U toku cijelog podhvata naišlo se na 500 partizana. Upućene snage sa zadaćom da partizanima presijeku oštupnicu nisu uspjele. Ubijeno 67 partizana.

II d. s.: Oko 300 partizana upalo je u Privinu Glavu, 4 km. sjeveroistočno od Šida. Zapaljena je željeznička postaja Vukosavljevica, 11 km. sjeveroistočno od Virovitice.

19 oktobar/292.

Prema izjavama divizije iz Bjelovara, stanje oko Bjelovara dosta je ozbiljno i nepovoljno, a tako isto i oko Grubišnjog Polja. Zauzeto je selo Malo Trojstvo, 12 km. sjeveroistočno od Bjelovara.

20 oktobar/293:

Prema izvješću divizije iz Bjelovara, celo područje Bilo Gore od Grubišnjog Polja pa do Koprivnice, inaugurano je. Partizani se nalaze u mnogim selima.

21 oktobar/294:

Po jednoj nepotvrđenoj vijesti od zapovednika 4 žan. sata iz Slunja, partizani su napali i pobili odjel od 32 ustaše i domobrana kod Petrinaca.

22 oktobar/295:

21-X poduzet je podhvata protiv partizanske skupine koja se pojavila u selu Mali Poganac, 13 km. jugozapadno od Koprivnice. Ishod još nije poznat. Saznaje se da se jedna brigada od oko 1.000 partizana, navodno Šesta udarna hrvatska brigada, prebacila u Frušku Goru, a Peta udarna brigada imala bi se prebaciti iz Bosne u Srem kod Rače.

23 oktobar/296:

U toku manjeg pothvata naših snaga protiv partizanske skupine u području Kalničkog Gorja jedan konjanički lovački sat kod sela V. Poganac, 14 km. od Koprivnice, pretrpeo je neuspjeh. Ovaj sat je imao tom prilikom 3 mrtva i 4 ranjena, 3 dočasnika i 26 domobrana je zarobljeno. U noći 28 i 21-X — partizani su upali u V. Pisanicu i popalili sve javne zgrade.

Oklopni vlak nedaleko od Našica iskočio je iz tračnica, jer je pruga bila porušena.

24 oktobar/297:

23-X — u 1 sat napali su partizani u jačim snagama Glinu. Borba je trajala do 7 sati, kad su napadači konačno odbijeni. Domobranski gubitci 6 poginulih, 1 časnik, 14 domobrana ranjeno. 20 domobrana je nestalo, a 5 po partizanima razoružano. Partizanski gubitci — 11 poginulih, nekoliko kuća na periferiji je zapaljeno. 13-X kod željezničke postaje Prošik na pruzi Split—Sinj napali su partizani vlak. Stroj i 6 vagona — uništeni su. Ima mrtvih i ranjenih.

26 oktobar/299:

Željeznički promet između Bjelovara i Kloštra obustavljen je, jer su partizani prekinuli prugu na 50 km.

Potvrđuje se vijest o zauzeću Brezove Glave (Tušilovići) od strane partizana, kraj Karlovca. Od posade je dosad izginulo oko 40 momaka u Karlovcu, dok se za sudbinu ostalog djela posade ne zna.

25-X upali su partizani u selo Dragovci, Ratkovci i Koprivnica na pruzi Kapela Batrina—Pleternica gdje pale kuće.

27 oktobar/300:

Jača partizanska skupina, koja se nalazila na istočnom djelu Babje Gore, južno od Požege, prebacila se na zapadne ogranke Dilj Planine. Naši djelovi su upali u unakrsnu vatru i morali se povući prema Pleternici. Poginuo je jedan zapovjednik sata i dva domobrana.

28 oktobar/301:

Napad na Brezovu Glavu kod Karlovca otpočeo je 24-X, u 0.50, a trajao je istog dana do 16.30 sati, kada se opkoljena posada, usljed pomanjkanja streljiva, predala. Upućena pomoć — 2 ustaška sata — zadržana su jakim neprijateljskom vatrom, te su se uz znatne gubitke morali povući. Vlastiti gubitci još nisu ustanovljeni, ali prema izjavi ranjenih domobrana, koje su partizani pustili, časnici i svo ljudstvo, kao i oružje i tvorivo, odpremljeno je u Petrovu Goru.

29 oktobar/302:

Noću 28—29 odbijen je manji prepad partizana na stražu kod sela Desprin, 6,5 km. zapadno od Sv. Klare.

Noću 27—28 partizani su napali željezničku postaju Dobrovac, 3 km. zapadno od Lipika. Straža je dala otpor, ali je razoružana. — Partizanske straže koje su 24-X prodrle u Sunj pl. u Dilj pl., gonjene delovima I nemačke vojne, zauzele su 28-X selo Gradište, 22 km. istočno od Požege. Napadnute istog dana od djelova II njemačke bojne, odbačene su i razbijene. Izbrojano 57 mrtvih partizana. Vlastiti gubitci — 2 njem. vojnika poginula, a 1 dočasnik i njem. vojnik ranjeno.

30 juni/181:

Naknadno se saznaje da su 22-VI četnici iz skupine Drenović u suradnji s domobrancima zauzeli selo Ribnik, 13 km. južno od Ključa.

Sreda, 11 novembar

Drinići. — Otpočeli smo da spremamo nov broj „Borbe”. Još mi je milije raditi otkako je — najzad — međunarodna situacija pošla na bolje. Amerikanci su se iskrkali u Africi. Ja mislim, s tim se i Đido slaže, da će Hitler morati da pojača svoje trupe na Balkanu, jer mu sada saveznici ozbiljno ugrožavaju, pored Sicilije i Južne Italije, još i Grčku i Krit. Sami su Nemci svesni važnosti Balkana.

Prilikom poslednjih borbi oko Mrkonjić Grada nađeno je kod četnika Draže Mihailovića naređenje nemačkog generala Štala — Kampfgrupe „West Bosnien” — u kome se veli:

Ova nova hrvatska država koja se nalazi pred vratima Rajha ima odlučujući značaj za nemačku i njene saveznike. Kroz tu zemlju prolaze svaki dan i noć vozovi koji snabdevaju našu vojsku u Grčkoj i našeg saveznika Italiju. Taj prostor ima životni značaj za nas i za Italiju, jer preko njega upućujemo oružje našoj vojsci koja brani Afriku i Sredozemno More. Stoga borba naših jedinica u toj zemlji protiv unutrašnjih neprijatelja ima isti značaj kao i bitka u Rusiji. Partizanski pokret u Hrvatskoj može da se i dalje proširi jer se on rukovodi direktivama iz Moskve. To je borba nesumnjivo važna isto onako kao i borba protiv naših velikih neprijatelja, iako je mi vodimo bez galame. Mi znamo da naša vojska vodi borbu za cilj koji se sastoji u konačnoj pobedi Nemačke.

Ovaj je dokumenat pisan pre savezničke invazije, pre naše ofanzive. Zato položaj Balkana dobija u svetlosti najnovijih događaja još veću važnost. Naši partizani na taj način dobijaju još veću dužnost, još veću ulogu u borbi protiv fašizma. „Potrudimo se da ovdje zadržimo što više neprijateljskih divizija i uništimo što više žive snage neprijatelja” — rekao je drug Tito u čestitci Staljinu za 7 novembar.

Ima već nekih konkretnih podataka u ovom smislu. TASS javlja da je fon Ler, zapovednik nemačkih snaga na Balkanu, hitno tražio poja-

čanje. Italijani se, prema izveštaju naših obaveštajaca, povlače prema morskoj obali, jer se boje invazije Saveznika. U svakom slučaju te nemačke nove divizije neće stići tako brzo na teren gde su naše glavne snage, jer će prvo morati da obezbede glavne komunikacije Trst—Ljubljana—Zagreb—Beograd, zatim Beograd—Niš—Solun. Zatim, potpuno je jasno da nemačke divizije neće moći da ostvare svoje planove — da unište našu živu silu. Mi nismo malene grupe, slabo naoružane, bez municije, bez iskusnih vojničkih komandanata. Mi imamo slavne dane za nama, mi imamo divizije, mi imamo i nešto artiljerije. Mi imamo — inicijativu — i još ćemo je više razviti. Ofanziva kod Bihaća je samo početak. Moramo raditi brže da nas događaji ne preteknu. Prva divizija je spremna za pokret — pravac: Istočna Bosna. Šta će ona sve napraviti! Kad smo kretali na veliki marš u julu, četiri brigade nisu imale više od 3.100 pušaka. Polazili smo posle privremenog poraza u Crnoj Gori i Hercegovini, polazili smo s ranjenicima, polazili smo sa 5—10 metaka na borca, polazili smo u jeku Hitlerove ofanzive na Rostov — pa smo ipak mnogo postigli. A sada Prva divizija — samo ona — ima skoro 4.000 pušaka, topove, municije na pretek — 150 metaka na borca, 1.000 na puško-mitraljez, 3.000 na mitraljez, polazi i ostavlja veliku slobodnu teritoriju, na kojoj se nalazi još 8 divizija, polazi u eri uspona međunarodne situacije, polazi na istok, u pravcu Srbije, polazi u kraj gde ima jakih partizanskih snaga, — Šesta brigada, Sremci — polazi u kraj gde dobro politički stojimo.

Kao što se iz dokumenata Glavnog domobranskog štaba vidi, Draža se nalazi u Crnoj Gori i odatle se priprema za slom fašizma. On se ne bori protiv okupatora, jer Slobodan Jovanović poručuje iz Londona:

Ja, kao predsednik jugoslovenske vlade, pozivam vas da još ne dižete oružanu borbu protiv okupatora, jer biste se izvrgli teškim žrtvama i represalijama, a ta borba još ne bi koristila našim Saveznicima. Kad bude došao odlučan momenat za oružanu borbu, budite uvereni da ćemo vas pozvati na ustanak preko vrhovnog komandanta u našoj zemlji, načelnika štaba Vrhovne komande Dragoljuba Mihailovića, koji će vas povesti putem slave i pobede...

Slobodan Jovanović vrši čistu petokolonašku ulogu. On poziva narod da propušta nemačke trupe i oružje na jug, da suzbija savezničko iskrcavanje! On time odobrava i Dražinu saradnju sa okupatorom i ustašama. Zanimljivo je da i Pavelić oseća da Draža Mihailović izvršuje ono što mu Slobodan Jovanović iz Londona poručuje — jer se u jednom dokumentu veli:

Glavni stan Poglavnika.

GSP. Br. 1036/42

26 lipnja 1942.

U zadnje vrijeme pojavio se je među četnicima jači pokret za predaju našim oblastima, pa i za suradnju sa ovim proti komunistima (partizanima). Pobude za ovo mogu se tražiti djelom u nemogućnosti njihovom daljem opstanku u planinama i šu-

mama, a djelom u teroru koji nad njima vrše komunisti — partizani. Nije isključeno da je ovo eventualno i sugerirano izvana savezno sa događajima u svijetu.

Po nalogu poglavnika zapovjednik GSP

Vojskovođa Kvaternik.

Draž Mihailović pokušava da sakrije tu saradnju:

U Mrkonjić Gradu naše jedinice zaplenile su naredenje Domobranskog zbornog područja, II Glavnostožerni odjel, gl. br. 2842 u kome se kaže:

Više zapovjedništvo talijanskih oružanih snaga »Slovenija—Dalmacija« (2 marta) ured za operacije, kod broj 1-10.690 s. od 4 srpnja o. g. izdala je upute svojim podređenim vlastima, da protikomunistički odredi koji djelaju na zaposjednutom području, imaju bez obzira na njihov postanak i podređenost nositi naziv:

Italijanski: Milizia Volontaria Anticomunista.

Hrvatski: Dobrovoljna protukomunistička milicija.

Takav se naziv ima uvijek upotrebljavati, pa je tim riješeno i pitanje naziva i bivših četničkih odreda, koji sada djeluju u zajednici sa italijanskim ili hrvatskim četama.

Slobodan Jovanović ne izdaje samo savezničku stvar već i svoj rođeni narod. Da bi očuvao interese velikosrpske gospoštine, on ide i s crnim đavolom.

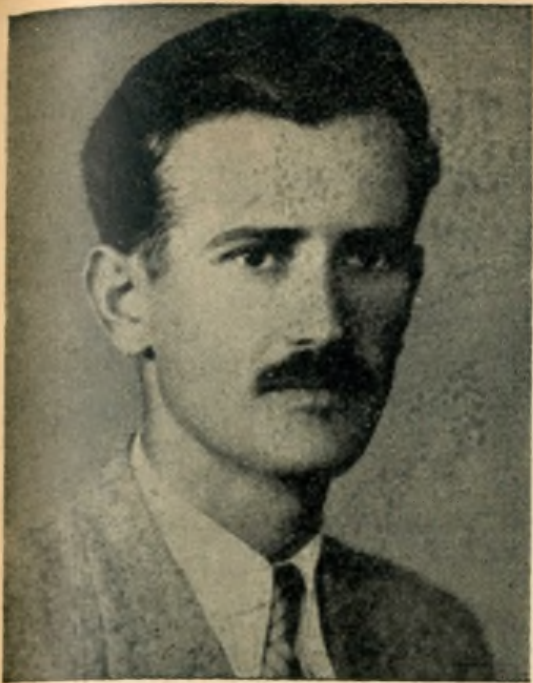
A narod neka trpi. Dokumenta koja sleduju jasno svedoče u kakve je strašne nevolje pao naš narod i kuda ga guraju ti londonski emigranti:

DOLAZI „SAVEZNIČKA” VOJSKA

U srezu Mrkonjić Grad bilo je nekoliko četničkih sela. Seljaci, nesvesni, prevareni i zavedeni, verovali su Drenoviću i partizane su dočekivali neprijateljski. Čak su postavljali zasede. Među tim četničkim selima, najviše četničko, najviše neprijateljsko prema partizanima, bilo je selo Dragnići. Mislili su skoro svi u selu da im je Drenović prijatelj, partizani neprijatelji.

Jednog dana, pre kratkog vremena, jedna nemačko-ustaška kolona preduzela je ofanzivu u pravcu na kom leži i selo Dragnići. Svi seljaci su ostali kod kuće. Drenović, njihov prijatelj, poručio im je da ne beže i da se ništa ne boje nemačko-ustaške vojske. To je „prijateljska” vojska.

I ta Drenovićeva „prijateljska” vojska stigla je u Dragniće i iz čista mira popalila celo selo i poubijala sve što joj je živo došlo do ruku. U samim Dragnićima, posle ove „prijateljske” posete, mesto kuća, ostala su zgarišta, a preživeli seljaci kojih nema mnogo, izbrojali su 186 leševa. Od tog je 70 iz Pljeve, ostalo iz Dragnića. Ali to nije sve. Veliki broj seljaka je nestao. Mnoge od tih nestalih pobili su Drenovićevi četnički saveznici: ustaše i Nemci, a samo mali broj je od njih pobegao u planinu. Među leševima nađeno je 10 žena i 14-ro dece.

ĐURO STRUGAR, ubijen u Glavnjači
septembra 1941

SPASENIJA - CANA BABOVIĆ

D-R ĐURO MEŠTEROVIĆ I NJEGOVA SESTRA D-R JULKA MEŠTERO-
VIĆ-PANTIĆ

VIC (sa partiza
znakom koman
brigade na rukav
(Snimljeno u P
novembra 1942)

SVETISLAV - ĆEĆA STEFANOVIĆ

JURICA RIBAR, poginuo septembra 1943 kod Kolašina

Nemačko-četnička ofanziva bila je kratkog veka. I oni su znali da će biti kratka. Partizanske snage odbacile su je natrag. I zbog toga što su znali da neće imati mnogo vremena za svoje zločine, ovi fašistički zlikovci, četnički saveznici, radili su brzo. Nikakve istrage se, naravno, nisu vodile. Streljanja su vršena u grupama — po pet, deset i dvadeset lica. Mitraljezom. Koga mitraljez nije pokosio, mogao je i da se spase. Tako se i dogodilo, da je jedan „streljani” ostao u životu. Seljak Mile Jović pao je, iako nije bio pogođen. I on priča kako je to bilo. Mitraljez je kosio. Deca koja su bila niža, nisu bila zahvaćena. Posle rafala čula se njihova piska. Zločinci su onda prilazili i revolverima i bajonetima dovršavali ono što je mitraljez propustio.

Streljan je svako, bez izuzetka, svako ko je pao u ruke. Tako je streljan Cvijo Zeljković sa sedam sinova. U jednoj grupi streljan je Mile Vuleta sa ženom i petoro dece. A iz porodice Milana Jovića streljano je devet muškaraca.

U selu je popaljeno preko 150 kuća i, naravno, sve je opljačkano.¹⁾

Partizanskim jedinicama pao je u ruke prilikom borbi kod Bihaća, u selu Pakićima, jedan dokumenat o ustaškim zverstvima, koji, po svojoj jezivosti prevazilazi sva dosadašnja dokumenta. Taj dokumenat, koji nosi pečat „Ustaša— Hrvatski oslobodilački pokret, Logor Bihać”, glasi:

N A L O G

za bojnika Ramu Melkoča da ima sve Vlahe, bili sumnjivi ili ne, poubijati. To imade izvršiti jer danas sam dobio nalog od Velikog župana da se pobiju svi od 16—100 godina. I Vlahinje koje su sumnjive.

Koji vam dođu do ruku ne puščajte. Vidite šta se radi.

Za dom spremni!

Ustaški logornik
(potpis nečitak)

Još je jeziviji pokolj u Bihaću, koji je izveo brat vojskovođe Kvaternika, Ljubivoje Kvaternik. Posle ubistva 12.000 Srba, ustaše su počele novom taktikom. Hteli su da privuku četničke elemente sebi i obećali na časnu reč da neće biti više pokolja. Neke budale poverovale su, a Kvaternik ih poklao.

Ravnateljstvo ustaškog redarstva NDH, 14 listopada 1941, upućuje naređenje stožerniku u Bihaću, Marku Šoli, „da se izvidi slučaj ubijanja 50 pravoslavaca koji su prešli na katoličku vjeru u Bosanskoj Krupi”:

U svemu se računa da je ubijeno preko 50 novih katolika (spisak se daje). Isto tako, pobijeno je dosta seljaka iz Suvajca, koji su (njih 45) napisali molbu da će preći na katoličku vjeru, te ako Hrvatska država traži da će se preseliti u koji drugi kraj države

¹⁾ Članak Veselina Masleše za »Borbu«, na osnovu podataka NOO iz Jajca.

ili nekud izvan nje. Na postenu riječ dobivši propusnicu od kotarskog prestonika, poslali su u Krupu tri svoja parlamentara, predali ekrazit iz rudnika u svom selu, rudničke naprave i nešto malo oružja. Čim su to predali, dvojica su bila odmah zaklana (neki Karanović Savo i drugi), a trećeg je zamjenik kotarskog prestonika poslao u selo neka javi šta je video i čuo. Na to se selo razbježalo u šumu. Izgleda da najveću odgovornost za sve to i za nekih 10.000 ubijenih pravoslavaca u Kotaru Krupi nosi, uz velikog župana Lj. Kvaternika, sadašnji ustaški poručnik Himzo Hadžić, inače po zanimanju kafanski harmonikaš, koji je jedno vrijeme bio čak i kotarski prestonik u Krupi. Na 7-IX ubijeno je iz čista mira u selu Drenovoj Glavici 80 žena i djece, čiji su muževi prije pobijeni. Poklao ih je neki Ibrahim.

Karakteristična je četnička propaganda na terenu. Prilikom uništenja četničkog štaba „Karađorđe“, iza italijanskih žica kod Gračaca, nađeno je nekoliko njihovih letaka, štampanih latinicom na gestetneru. U njima se vidi doslednost — tj. četnici u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni, Lici — operišu istim argumentima. Evo teksta nekoliko njihovih gluposti:

„PARTIZANI SU USTAŠE — DIVLJE”

Posle je otpočela borba partizana, ali ne za srpstvo nego zbog zločinačkog bezumlja jedne šake ludaka koji su pod komunističko-partizanskom zastavom okupili najveće zločine srpskog i ljudskog roda. Najgori zločin prema srpskom narodu počinili su partizani time što su naše slobodne planine, vekovno utočište srpstva, izdajnički otvorili za najveće zločine srpskog naroda: divlje ustaše i Turke.

Dakle, partizani su „divlje ustaše,” pošto su četnici sklopili savez s „pitomim ustašama”.

„PARTIZANI SU PROTIV VERE, PORODICE...”

Ovi novi dušmani srpskog naroda ubijaju ne samo živote nego i dušu narodnu. U jednom selu kraj Ulcinja u Crnoj Gori uveli su magarca, a sveto jevanđelje polili ljudskim izmetom, čivot Sv. Vasilije pod Ostrogom su oskrnavili i svečevo telo izložili javno s natpisom »Varalica«... Od 47 partizanki koje je zarobio četnički odred Pavla Đurišića kod Kolašina u Crnoj Gori, 32 bile su zaražene, a 17 od tih sifilisom.

„PARTIZANI RADE PROTIV KOMUNIZMA”

Glavna, upravo najvažnija svrha, kao što smo to i gore spomenuli, komunizmu je ta da se radnik i proleterac zaštite, da se suzbije svaka eksploatacija sirotinje. Međutim, mi napred vidimo da su svi oni koji su bili zarobljavani, ubijani, u javne kuće odvedeni, popaljeni hranitelji, oboleli, pod okupatorsku odmazdu podmetnuti, sve mahom bednici i sirotinja, najveći bednici... Ta akcija je upravo protu-komunistička. To je uostalom razumljivo iz svega drugog!

Četnici imaju čisto fašističku ideologiju. Zar ovo ne piše Ljotić:

Četnički pokret ne misli ma i jednog sekunda da se nastavi 25-godišnja nenarodna, socijalno-ekonomska ajdučija iz Jugoslavije. Četnički pokret nastavlja nacionalnu i se-

ljacku revoluciju koju je otpočeo Karađorđe i hoće da stvori nacionalnu državu za čitav narod, a ni za kakve klike i grupe egoista i privrednih hajduka.

„PARTIZANE NE PRIZNAJE NI RUSIJA”

Oni vođu svih naših nacionalnih snaga u zemlji, generala Dražu, nazivaju izdajnikom. Oni otkazuju svaku poslušnost Staljinu, (koga su u jednom letku osudili na smrt, jer je paktirao sa Engleskom i Amerikom), zbog toga što je naredio da se stave pod komandu Dražinu i da se potčine njegovoj volji. (Gorski četnički štab dinarske divizije).

„MI NE MOŽEMO UTICATI NA ISHOD RATA”

Sudbinu rata će odlučiti borba velikih naroda, milionske armije, a ne mi. Zato sačuvajmo srpski narod od istrebljenja.

Evo kako se opravdava paljevina i nasilje koje vrši okupator:

...Dakako nije nitko toliko naivan, da bi se nadao, da bi okupator mogao drukčije postupiti. Okupator koji reprezentira jednu vevlast, oružjem moderno snabdeven, ne može valjda voditi dugotrajne procese, istražujući poreklo napada, a osobe krivnje i slično, već, u očuvanju svojih vojnika koji su nekoliko godina na bojištu — mora postupati po ratnom pravu i prekom sudu, odnosno putem hitne samoodbrane...

Ovaj letak „Štaba srpskih četničkih odreda u Lici za sve krajeve” — očigledno je pisao neki Italijan, pravnik, jer se to vidi i po konstrukciji rečenica i po čitavom sastavu proglasa, — nalik na optužnice po sudovima.

Kao završetak ovog mog današnjeg pisanja, još jedan dokumenat:

Naredba br. 3

Komandanta puka »Kralja Aleksandra I« za dan 5 avgusta 1942. Komandirima četa, Stožište i Mračaj.

N a r e đ u j e m :

Prema naređenju komandanta Dinarske divizije, a pošto su tu Talijani privremeno do sutra napustili položaje koje su držali, to se naređuje komandiru Stožišta, da on sa svojim ljudima zauzme odmah položaje koje su Talijani držali. Isto tako da komandir Mračaja sa svojih 20 ljudi još danas uputi se na navedene položaje s tim da pojača četu Stožišta.

Vezu stalno održavati s pukom »Kralja Aleksandra I« koji se nalazi na svojim starim položajima. Ovo izvršiti odmah, a o učinjenom izvestiti navedeni puk.

Talijani će doći na svoje stare položaje sutra, jer su zamolili nas da se drže njihovi položaji i da im se sačuvaju njihove ostavljene stvari koje se nalaze u njihovim utvrđenjima.

Izvršiti po prijemu i pročitaju naredbe odmah. Hitno!

(Pečat)

Zamjenik Komandanta puka

Zar „zamjenik komandanta puka Kralja Aleksandra”, zamenjujući Italijane četnicima na položaju, ne ispunjava duh i slovo izdajničkog naređenja petokolonaša Slobodana Jovanovića i njegove vlade?

Četvrtak, 12 novembar

Drinići. — Sedimo u ovom selu između Grmeča i Srnetice i spremamo „Borbu”. Radio nam se pokvario, pa ubija čoveka dosada kada dođu časovi „larme” između 6 i 8 uveče. Nas sedam radimo u sobici četiri metra dugačkoj i dva širokoj, pa u radno vreme niko ne sme da progovori. Večeras nam Đido priča — o ribama i ribolovu. On ima silan pripovedački dar, samo je šteta što nema vremena da se bavi literaturom. Čitav sat je pričao o Tari, kad je kao dečak hvatao pune tri nedelje u jednom viru jednog te istog koralja, o pastrmkama Biogradskog Jezera, o somovima u Zapadnoj Moravi, o mladicama i pastrmkama Pive, najbogatije naše reke tom vrstom ribe; slušao sam ga i učinilo mi se da prelistavam „Lovčeve zapise”. Istu priču slušao bih svaki dan, kao što bih i „Lovčeve zapise” prelistavao svaki dan. Našao sam tu dragu knjigu ovde u Driniću. Povezale su mi se dve uspomene. Četvrti razred gimnazije u Beogradu kad sam je čitao prvi put — i prošlogodišnje borbe oko Moskve, jer Turgenjev govori o šumama Orela, Tule i Kaluge... Tako mi je ta knjiga još milija; kad nju čitam mislim na Beograd, na veliku Rusiju...

Petak, 13 novembar

Drinići. — Opet se pojavio Tempo. S Majevice je sišao u Tuzlu, s lažnom legitimacijom prošao vozom kroz Sarajevo, stigao u Mostar, tu uzeo taksi, pošao ka Sarajevu, izišao iz automobila kod Jablanice, ušao u šumu i bio je već na oslobođenoj teritoriji. Imao je sreće Tempo u toku minule godine. Gestapo i ustaše tražili su ga po čitavom Sarajevu, a on je ležao u bolnici — operisan. Gestapo je za to saznao, ali Tempo je već bio izišao iz bolnice. Jedan kurir iz Zagreba bio je uhvaćen, držao se izdajnički i provalio je javku u Sarajevu — stan u kome se nalazio Tempo. Agenti su sreli druga Tempa na vratima, on im je pokazao svoju falsifikovanu legitimaciju i oni su ga pustili. Na Ozrenu su četnici napali druga Tempa, bili su na deset metara od njega, ali drugovi su se zajedno s Tempom probili. Pričali smo Tempo i ja, dok nas je motor vozio iz Petrovca za Driniće. Usput se pokvario pa smo po jesenjem suncu pešačili pet kilometara i razgovarali o Beogradu, o štamparijama koje je Tempo kupovao, o prvom broju „Komuniste”, o Niki Brki,¹⁾ Tempovoj desnoj ruci, o Đuri Strugaru i njegovoj kancelariji na Terazijama gde smo se nalazili:

— Kako ću proći Terazijama, a da ne svratim kod Đure, ne znam ni sam! veli Tempo.²⁾

Tempo je doneo i izveštaj iz Srbije. Stanje je teško. Teror veliki. Odredi su spali na po 150—200 ljudi, neki na 9, kao Svrlijski. Postoji Šumadski odred. Sada se formiraju još tri odreda u Srbiji. Partija se bori, izdaje svoj list, štamparije su u životu, ali provale su česte i trpimo jake udarce.

¹⁾ Drug Nikola Vučković, danas načelnik Ministarstva spoljnih poslova.

²⁾ Drug Svetozar Vukmanović-Tempo krenuo je ilegalno iz Bosanske Krajine za Beograd, krajem 1942 godine, a odatle se prebacio u Makedoniju.

U Istočnoj Bosni stanje je mnogo bolje. Partizana se boje i ustaše i četnici. Početkom septembra oko 20.000 Nemaca i ustaša napalo je Šestu brigadu oko Šekovića. Mi smo doznali dan ranije za ofanzivu i lepo se izvukli. Gledali smo kako Nemci stežu obruč sa trideset topova. Naši su iduće noći navalili na prugu Han Pijesak—Zavidović—Olovo u dužini od 30 km. Spaljena je stanica Pjenovac gde su poginuli Čiča Romaniski i Draganče Pavlović. Stanicu je spalio baš Čičin bataljon, Prvi bataljon (romaniski) Šeste brigade.

Posle su naši krenuli na Majevicu preko Spreče. Narod nas je odlično dočekaao. Sva muslimanska sela između Spreče, Save i Drine su naoružana, ali mi smo mirno prolazili i nijedna puška nije opalila. Na drumu Brčko—Tuzla—Bijeljina s deset utvrđenih tačaka pozvali su nas domobrani da ih napadnemo, da bi nam se predali. U čitavoj Posavini narod nas jedva čeka. Ustaški garnizoni su vrlo mali. Gradovi uopšte nisu utvrđeni. Ima nekih 80 Nemaca koji sa dva tenka lutaju ovamo-onamo. U tuzlanskim rudnicima ima skoro 10.000 radnika koji sami vode štrajkove i pišu parole: „Živeo Staljin!“. Jedna naša patrola od 8 ljudi spustila se pravo u rudnik i održala zbor. Mogli bismo da mobilišemo čitavu diviziju. Samo u okolini Bjeljine ima 300 skojevaca koji jedva čekaju da priđu u naše redove.

Iz Istočne Bosne bila je prešla, za vreme ofanzive, u Frušku Goru grupa partizana koja je operisala u bosutskim šumama. Ustanak je uzeo velike razmere u Sremu. Postoje dva odreda — Fruškogorski i Podunavski, sa 1.200 pušaka i 3.000 ljudi bez oružja. S obzirom na teren, odredi dejstvuju u desetinama, tako da stvarno iza svakog kukuruza u Sremu puca naša puška osvetnica. Dva bataljona Šeste brigade prebacila su se u Srem da pomognu Sremcima u skupljanju oružja, a posle će svi preko zime natrag preko Save, jer je nemoguće opstati u ravnici — bez kukuruza.

Tempo je mišljenja da bi dolazak novih snaga u Istočnu Bosnu imao veliki značaj. Mobilisali bi na hiljade boraca, veliku teritoriju bi oslobodili, a četnike lako savladali, jer sem 100 Račićevih bandita i 500 ozrenskih četnika, nijedna druga četnička grupa ne bi davala otpor, već bi, naprotiv, najveći deo prilazio nama.

Subota, 14 novembar

Drinići. — Danas sam ostao sam u štampariji da završim „Borbu“. Drugovi su otišli u Petrovac da se kupaju. Pisao sam Dnevnik, razgovarao sa seljacima. Predveče smo čuli kurjake kako zavijaju. Tri stotine metara odavde nalazi se već gusta šuma. Kaže mi stražar Dušan Orelj da bismo mogli lako pobiti kurjake i napraviti dobre bunde samo kad bi bilo mesečine. Dugo smo pričali o tome. Sada je vučja dlaka najbolja.

Taman smo zaključili list, a telefonom mi javiše iz Petrovca da će doći Staljinova izjava o značaju savezničke ofanzive u Africi.

„Otvora se perspektiva raspadanja italijansko-nemačke koalicije u najbliže vreme. Ali se može reći s uverenošću da će efekat biti

ne mali. Izvesno smanjenje pritiska na Sovjetski Savez nastupiće već u najbliže vreme.”

Dalje je Staljin naglasio:

1) Ukoliko kampanja u Africi znači prelaz inicijative u ruke naših saveznika, ona u korenu menja vojno-politički položaj u Evropi u korist englesko-sovjetsko-američke koalicije.

2) Podriva se autoritet hitlerovske Nemačke, demorališu se saveznici Hitlera u Evropi.

3) Izvodi se Francuska iz položaja ukočenosti.

4) Stvaraju se uslovi za izbacivanje iz stroja Italije i izolaciju hitlerovske Nemačke.

5) Stvara se pretpostavka za organizaciju drugog fronta u Evropi, bliže životnim centrima Nemačke.

I Crvena armija će skoro otpočeti snažnu ofanzivu:

„Ne može se sumnjati u to da će Crvena armija ispuniti časno svoj zadatak isto tako kao što ga je ona ispunjavala tokom čitavog rata.”

Nedelja, 15 novembar

Petrovac. — Krenuo sam jutros kolima u Petrovac sa starim Đidom Kecmanom, našim prvim susedom. S nama je i njegov sin, visok momak, cipela mu nosi broj 47 — borac Treće krajiške brigade. Starac nam je sinoć delio vruću rakiju, pitu i pečenu jagnjetinu — u zdravlje sina koji se vratio iz borbe kod Bihaća. Momak je prenoćio kod oca, pa se sada već vraća u Petrovac, jer Prva divizija kreće danas ili sutra. Iz okolnih sela puca se na sve strane. Tamo pod onom kosom, čak puško-mitraljez. Veseli se vojska. Bihać oslobođen, došlo se kući. Na naša kola penje se još nekoliko Krajišnika. Momci kao jabuke. Stari Đida se topi od miline:

— Eno tamo na Oštrelju bio je naš top, sami smo ga napravili, a mi se razišli po svim ovim čukama, pa kad on opali, a mi potpalimo mine, pa izgleda puca deset topova. A ustaše i Italijani ne znaju odakle puca naš top...

Njegov sin pokazuje kosu iznad škole, duva u ruke i priča:

— Ovde smo držali položaj i nikako nas nisu mogli oterati ni topovima, ni avionima. Mi bismo se danju sklonili u onu šikaru dole, ostavili osmatrača, a oni bi ceo dan tukli. Kad naiđe njihova pešadija, mi bismo se odmah popeli gore...

Povede se reč o četnicima. Mladić skočio kao ris:

— Pa sto puta smo govorili onim Dragnićima: „Opametite se!” A jok! Sada ih popali Drenović!

Đida se seća davnih vremena:

— Bio naš štrajk protiv Šipada. Ja sam išao u Beograd u ime radnika, a jedini koji nisu hteli da štrajkuju bili su ti Dragnićani i oni s Manjače...

Skočili su vojnici s kola, potrčali malo da se ugreju, a ja i Đida skrenuli smo desno:

— Hajde konjici preko naše zemlje! pucnu bičem Đida dok smo prelazili preko jedne njegove njive.

— Eno, onde su tri jame. Tu su ustaše pobile naše...

Dobar je taj Đida sa svojim žutim, opuštenim brkovima. Sve do 1918 bio je kmet. U njemu ključa vrela krv Krajišnika, seljaka-bundžije. Te borbene tradicije imaju uticaja na ovo junaštvo i upornost koji vode ovu našu silnu vojsku u današnjoj borbi. Istočna Bosna nema starih borbenih dana. Zato tamo i četništvo više uspeva.

Ispod Doma kulture (bivšeg Sokolskog doma), koji su avionske bombe dosta isprskale parčadima — igra kolo. Partizani i devojke iz okolnih sela. Slegao se narod da isprati svoju vojsku, braću, sinove, momke. Skoro svaki vojnik drži ili rukavice ili čarape. Čujem jednog kako veli:

— Odosmo u Srbiju!

Tu prolazi i Popče, kurir Prve divizije, nekada kurir u štabu Kragujevačkog odreda. Radnik iz Grošnice. Veselo poskakuje jer se najzad pošlo bliže Srbiji, jer evo skoro godina dana kako od nje izmičemo.

Svratio sam kod Olge u bolnicu. Jedan mali okrugao čovečuljak, prosed, kratkih debelih prstiju, stoji u uglu, ne miče se kao da se plaši da nekom ne smeta. Lekar — Jevrejin iz Osijeka. Ustaše ga s majkom od 70 godina, ženom i sinovcem, poslali u Bihać da leči sifilis. To mu je sačuvalo glavu. Sada je došao kod nas.

Ovaj mi mali doktor izgleda nekako bespomoćan. Žena mu se otrovala pre nekoliko dana:

— Radićemo! Bar se nećemo brinuti za hranu! Deli ćemo šta imamo! veli on.

Verujem da će dobro raditi. Malo nam je Jevreja prišlo. Ne znam da li poznajem više od 50 boraca u našim redovima — i to sve komunisti. Junak je bio Alma¹⁾ — poginuo je kod Kupresa. Sećam se kad smo zajedno prelazili Volujak. Nosio je pušku — nosio je Solomonovu šestokraku zvezdu. Svetio je oca, brata, desetine hiljada Jevreja pomlaćenih, podavljenih u ciklonu — u „dušegupkama“.

¹⁾ Josif-Alma Almuzlino, student iz Beograda, poginuo je u jurišu na Kupres 1 avgusta 1942 godine. Podigao je glavu i pozivao opkoljene ustaše na groblju da se predaju, a oni su ga pogodili u glavu. Drug Almuzlino je krenuo u partizane jula meseca 1941. zajedno sa svojim bratom Emilom-Gutom, učenikom gimnazije iz Beograda. Oba brata su stupila u Čačanski odred. U jednoj akciji jedna četa Čačanskog odreda bila je opkoljena. Svi su se drugovi probili sem mladog Emila. On je kao bolničar ostao da previje jednog ranjenog druga — učitelja. Nemci su obojicu uhvatili žive i streljali kraj neke crkve. Uoči streljanja fotografisali su oba partizana. Desetak dana kasnije jedna naša zaseda, u kojoj je bio i Alma, pobila je neke Nemce. Kod jednog od njih nađena je fotografija streljanja mlađeg brata Almuzlina. Otac braće Almuzlino, stari beogradski apotekar s Dorćola, Nisim, sklonio se na oslobođenu teritoriju u avgustu 1941 godine, jer ga je Gestapo gonio na sve strane. Starac je živio sa svojom suprugom u Ovčarskoj Banji, ali tu ga je u oktobru 1941 godine pronašla jedna četnička trojka i predala Gestapou. Stari Nisim je ubijen. Njegova supruga Tereza išla je s našom vojskom, prošla Prvu, Drugu, Treću i Četvrtu ofanzivu, ali je nestala u Petoj, negde nad Sutjeskom. Od čitave porodice beogradskog apotekara Almuzlina ostala je Almi u životu samo sestra Emila-Rea. Ona je bila u partizanima od 1941 godine i danas je u našoj vojsci, kao apotekar. Njenog druga, Kostu Kocmura, zarobile su ustaše u avgustu 1942 kod Vakufa i streljale u Zagrebu 1945 godine.

Ponedjeljak, 16 novembar

Petrovac. — Jutros u zoru krenula je Prva divizija — na istok. Prestalo je pucanje. To je većinom bila manevarska municija, ali bi prozujao i poneki metak. Razgovarao sam sa Veljkom telegrafistom. Priča mi kako je uhvatio mrežu šest ustaških radio-stanica. Idioti misle da smo mi stvarno „čobani“, „pljačkaši“, „divlje horde“ — pa šalju jedni drugim vesti — otvoreno bez šifre. Uhvatio je Veljko radiogram nekog domobranskog štaba iz Petrinje koji izveštava neku višu komandu da su krenuli iz Gline protiv partizana. Drugog dana su izjavili da su naišli na mali otpor i da su ubili jednog partizana — koga su našli mrtvog — u nekom potoku. Kad sam otišao do Lole, jedna devojka otvara vrata — Vanda Novosel, s kojom sam zajedno radio u Zagrebu 1940—1941. Zamenjena je za zarobljene Nemce. Priča da se među Nemcima već čulo da smo zauzeli Bihać. „Navalili su sa većim snagama“, vele. Povlače se iz Sanskog Mosta i Nemci i domobrani 20 novembra, a vlast predaju četnicima. Dok smo Vanda i ja pričali, stigla je vest da je Slunj oslobođen 14 novembra u 18.30. Zaplenjen je jedan protivtenkovski top, tri mitraljeza i 150 pušaka. Kakva li je silna radost na Kordunu. Vanda veli da se među ustašama i domobranima još nema tačna slika o našoj snazi. Ona nije čula za divizije, korpuze. Nije znala da je sva naša oslobođena teritorija na zapadu povezana. Užasne stvari priča o logoru u Jasenovcu. Evo nekoliko odlomaka:

HILJADU DJECE ZAKLANO ZA PAVELIĆEV ROĐENDAN

U muškom logoru je krajem marta bilo zatvoreno u „samicu“ 20 naših najboljih drugova. Zatvoreni su bili po nalogu ustaškog redarstva iz Zagreba. Među njima su bili drugovi: Marijan Krajačić-Španac, Mirko Bukovac, Zvonko Svetličić, Zvonko Kovačić, Rakar, Romber, Vučić i drugi. Neki od njih, a najviše Španac Marijan Krajačić, bili su prije zatvaranja u samicu, zvjerski mučeni. U junu bilo je ponovo zatvoreno trideset pet drugova u samicu. Sada su drugovi već znali kakva ih užasna smrt čeka i već drugi dan napali su stražu i uspjeli da pobjegnu iz zatvora. Izvan logorskih zidina nije uspjelo nijednom da pobjegne. Svega sedmorica su živa uhvaćena, svi drugi su ubijeni u Brijegu. Ta sedmorica su ponovo zatvorena u „samicu“. Među ovom 35-toricom bio je Stjepko Kaurić, postolar Horvat i braća Špalj, studenti iz Zagreba. Samo komunisti se ubijaju na ovaj naj-zvjerskiji način. Ostali se ubijaju čekićem ili strijeljanjem.

U junu je došla u logor njemačka komisija za odašiljanje radnika na rad u Njemačku. Uzimali su samo pravoslavne muškarce i žene. Židove i komuniste nisu uzimali. Tada je počelo sistematsko istrebljivanje pravoslavki, „čišćenje“ onih koje Njemcima nijesu bile potrebne za rad. Ubijali su sve žene starije od 50 godina, zatim one koje nisu bile zdrave i one koje nisu htjele da ostave djecu u novosnovanom dječjem logoru u St. Gradišci. Sve ostale odašiljale su i dalje u Njemačku. Židovke su i dalje sistematski ubijane. Nije potrebno posebno isticati kako su sve te žene pravoslavke izgledale. Dovoljno je kad se kaže da su te žene gladovale čak i po dva mjeseca, sa po jednim obrokom na dan i bez kruha.

Djeca su najvećim djelom već poumerala. Preostala djeca su bila pregledana od liječnika i bolesna su se odvajala. Bilo je odvojeno više od 70% djece. Za vrijeme svakog pregledavanja umiralo je dnevno po tridesetoro djece. Djeca koja su bila odvojena kao bolesna bila su poubijana u dva navrata.

Prvi put su ustaše zaklale oko hiljadu djece uoči imendana Ante Pavelića, a drugi put su oko 1.200 djece zagušile novopronađenim otrovnim plinom — ciklonom. Djecu su poslagali u jednoj sobi po podu jedno na drugu u visini i pustili su plin. Kod tog ubijanja djece najviše su se istakli zastavnik Ante Vrba, bivši agent ustaške nadzorne službe, Grubišić i Mostarac Vukovac.

U logoru odvojene zdrave djece počelo je odgajanje pravoslavne djece u ustaškom duhu. Djeca su stupala, pozdravljala uzdignutom rukom i pjevala ustaške pjesme. Za najmanji prekršaj dobijala su batine remenom i — gladovala. Maks Luburić, ustaški povjerenik za logore, koji je dao ideju o odgajanju pravoslavne djece u ustaškom duhu, uživao je gledajući kako djeca prolaze i pozdravljaju ga uzdignutom rukom, govoreći kako će ta mala srpčad postati još najbolje ustaše.

U dječjem logoru pojavile su se zarazne bolesti: pjegavac, trbušni tifus, difterija, šarlah, griža. Ponovno su djeca počela masovno umirati. Iz dječjeg logora se zaraza proširila u ženski i druge logore u Gradiški. Žene su, odlazeći na rad u Njemačku, i tamo prenijele tifus i pegavac. Tako su logori postali stalni izvori zaraznih bolesti, koje su se širile po cijeloj zemlji. To je zauzelo tolike razmjere da se nešto moralo učiniti.

Posredstvom Crvenog križa bolesna djeca prevezena su u Zagreb u zaraznu bolnicu. Od prvog transporta djece umrla su u bolnici sva, to jest oko stotinu djece. Od drugog transporta, oko 80 djece, ostalo je živo svega dvoje.

Zdrava djeca prevezena su u Jasku. Tamo je jedan dio djece poumirao od bolesti, a preostala su spasena od naših partizana i odvedena na slobodu.

Kakve su zveri ustaše dokazuje i njihov list „Ustaša” koji donosi ova dva „vica”:

Mnogi ljudi pitaju šta je to Jasenovac, gde je Jasenovac, kako je to u Jasenovcu, i slično.

Iznijet ćemo samo nekakva tumačenja:

Židovi: Jasenovac je savjesna gimnastička škola, koja besplatno podučava i njeгуje sve ljude malo većeg obujma i stvara »šlang linije« od onih ljudi koji su se do nedavna (zbog debljine) mučili uz blagajne napljačkanog novca. Obuka je stručna i besplatna, a traje neodređeno vrijeme.

Oni, koji su u prvim časovima vedrili i oblačili: Jasenovac, hm — teško je reći. Jasenovac je u neku ruku sabiralište »najdelatnijih« naših ljudi i to onih, koji nijesu znali za odmor, pa su se slomili pod težinom rekviriranih stvari.

Mi... : Pa, to je najjednostavnije! Jasenovac je zbir »na'poštenijih« asova iz bivše blaženopoćivše Jugoslavije.

Tko ima pravo?!

*

Vi koji radite i koji se mučite mislite da radite pravo!

Varate se! Morate sjesti u kavanu, lijepo kritizirati: ovo ne valja, ovo je loše.

To su pravi ljudi. Kad budu oni pozvani na državno kormilo, onda ćemo vidjeti kako se radi. (Donde moramo pripremati još tri Jasenovca).

Utorak, 17 novembar

Drinici. — Jutros nas iznenadi sneg. Uđosmo u drugu partizansku zimu. Prošlogodišnje iskustvo pokazuje da nam je zima teža nego što smo mislili. Ali, ona nije laka ni za okupatora. To su regularne vojske, naviknute na velike komore. U svakom slučaju, dolaskom snega spaseni su bar za izvesno vreme naši magacini i bolnice na Grmeču i Klekovači. Tamo je već skoro metar sneg. Čitao sam danas Bevcovo pismo. Upotpunjavam ga pričanjem druga Slovenca¹⁾ koji ga je doneo:

Naša braća Slovenci uspešno su prešli onu krizu kroz koju je prolazio naš ustanak u svim zemljama. Slovenci su se koristili iskustvom Srbije, Crne Gore i Hercegovine. Slobodna teritorija je, istina, izgubljena, ali smo živu snagu sačuvali. Uoči ofanzive Musolini je dolazio i vršio smotru divizija u Gorici i pretio. Samo na delu Slovenije okupiranom od Italijana postoje četiri brigade i šest odreda, nešto oko 2.700 ljudi, što je dobar broj. Osim toga, postoje partizanski odredi na Gorenjskom, u Štajerskoj, na Koruškoj, u Primorju, tako da ukupan broj slovenačkih partizana iznosi preko 4.000 pušaka.

Italijani i Nemci vršili su nečuveni teror na teritoriji gde je vođena ofanziva. Spaljeno je skoro 60% sela, silan narod odveden u logore. Sem pet italijanskih divizija, istovremeno su napadale dve nemačke divizije — na putu iz Francuske za istočni front, tako da se narod prilično poplašio. Jednovremeno se pojavila Bela garda, kao Nedić u Srbiji, Bajo Stanišić u Crnoj Gori. Otpočelo je ubijanje naših ljudi, prisilna mobilizacija. U Beloj gardi bili su ujedinjeni ljudi Draže Mihailovića i najreakcionarniji klerikalci. Skupilo se sve antinarodno. Tako su petokolonaši pokušali da izazovu građanski rat za račun okupatora.

Što su ovi pokušaji razbijeni ima da se zahvali jedinstvu Osvobodilne fronte, koja je oko sebe okupila čitav slovenački narod. Još u aprilu 1941 skupili su se pretstavnici osamnaest političkih partija, grupa i struja, i stvorili zajedničku platformu u borbi protiv okupatora. U Osvobodilnu frontu, sem komunista, ušli su skoro svi sokoli i hrišćanski socijalisti. I jedan deo klerikalaca — bivše Slovenske ljudske stranke — nalazi se s nama. Bela garda se brzo raskrinkala. Prisilna mobilizacija, teror. Mase su se odbile od nje. Ofanziva petokolonaša je prešla

¹⁾ Drug Janez Šubic, kompozitor iz Ljubljane, jedan od organizatora ilegalne tehnike u Sloveniji. U leto 1942. prilikom prelaska iz Hrvatske u Sloveniju, udavio se u Mrežnici, kad je pokušao da spase jednog vodiča.

svoj vrhunac. Na Notranjskom sasvim su potučeni, na Dolenjskom nastao je preokret u našu korist. U ljubljanskoj okolini Bela garda vojnički najjače stoji, jer je pod neposrednom zaštitom okupatora. Bela garda je postavila svoje „seoske straže“, koje su naši uglavnom raščistili. Čitava sela, koja su Italijani naoružali „protiv partizana“, sada se javljaju i predaju oružje.

Ovo čišćenje Bele garde imalo je povoljnog odjeka. Obavljen je veliki politički rad na raskrinkavanju belogardista, tako da se vide već dobri rezultati. Čak i neki stari klerikalci otkazuju „Slovenca“ zbog užasnog pisanja protiv partizana.

Našim jedinicama u Sloveniji nedostaju iskusni komandanti. Zato Arso ide tamo privremeno i vodi Zdravka Jovanovića, Šaranovića, Jevtića, Peru Popivodu i još dvadesetak drugova da pojačaju komandni kadar slovenačkih brigada i odreda. Biće stvorene veće brigade od 800—1000 ljudi, koje će preduzeti veće akcije. Pitanje je i teških oruđa.

Polovinom oktobra Slovenci su izvojevali novu pobjedu nad okupatorom. 13 i 14 oktobra jedan bataljon Šercerjeve brigade, kod Padeža pri Borovnici, napao je 2.000 Italijana i pobio 80 fašista i 16 belogardista, a zaplenio jedan teški, 4 laka mitraljeza i 80 pušaka. Tomšičeva brigada je kod Jelenovog Žljeba, sredinom oktobra, ubila 150 Italijana, zarobila šestoricu, zaplenila bacač mina — prvi u Slovenačkoj — i dva puško-mitraljeza.

U delu Slovenačke koju su okupirali Nemci, partizanski pokret se oporavlja posle teških udaraca. Postoje manji partizanski odredi u čitavoj Štajerskoj, pa čak naši idu u Korušku, preko bivše jugoslovensko-austrijske granice. Narod ih odlično prima. Oseća se uticaj Kompartije u Austriji. Naročito su dobro organizovani železničari. Nemci vrše strahoviti teror nad Slovencima u Koruškoj. Hitlerovci su naredili masovno iseljavanje Slovenaca. U samoj Štajerskoj (Maribor—Celje), otpočeli su Nemci mobilizaciju Slovenaca protiv partizana. Preko 30.000 Slovenaca silom je mobilisano u Vermanšaft. Ko ne dođe na poziv, streljanje, ko pobjegne — streljaju mu porodicu. Uprkos svega, Vermanšaft se osipa. Silom mobilisani zovu partizane da ih zarobe. Tako im se ne strelja porodica.

Značajne su vesti iz Istre i Primorja. Tamo postoji partizanski odred od 150 drugova — Slovenaca, koji su pobjegli iz italijanske vojske, a sada im odlazi još 300 drugova iz Slovenije. I u Italiji se osećaju pokreti u masama protiv fašizma. U Fijatovim fabrikama u Turinu bio je generalni štrajk. U Milanu — demonstracije. Narodna zaštita postoji skoro u svakom selu u Istri.

Ovaj drug Slovenac neobično se mnogo raspitivao o našoj štampi, on radi u tehnici u Ljubljani. Kaže kako imaju odlične stamparije. Jednu su zarobili od četnika usred Ljubljane. Imaju Slovenci Vosovce, organe OF-a za obaveštajnu i izvršnu službu. (VOS, Varnosno-obveščevalna služba). Ti Vosovci, kako ih narod zove — doznali su da Bela garda, to jest četnici, u jednoj ulici štampaju letke protiv nas. Naši drugovi su seli u automobil, došli pred kuću u kojoj je stamparija i demontirali mali tigl. On sada štampa naše stvari.

Herojski se bori Ljubljana. Tu su velike blokade, čitav grad je opasan žicom, na hiljade ljudi je poslato u logore, ali borba ne prestaje. Naročito su uspele „listkovne akcije“. To se na malim listićima hartije pišu parole: „Dole okupator!“, „Živeo OF!“, „Slava palim borcima!“ i onda se to po celom gradu deli. U nekim ulicama prosto je čitav trotoar zasut malim lecima. OF poziva često sve rodoljube da ne budu na ulici između pet i šest posle podne, u znak protesta protiv okupatora. I ulice su prazne, samo očajni kvesturini i karabinijeri jure po njima. Htela je Bela garda da napravi sličnu stvar protiv nas. Naredili narodu da ne budu na ulici od pet do šest u „spomen pobijenih žrtava komunističkog terora“. OF pozvao narod da baš u to vreme izide na ulicu. Karabinijeri i kvesturini terali ljude u kuće, ali ništa nije pomoglo. Na ulicama između pet i šest bilo je više ljudi nego običnih dana!

U razgovoru priča nam drug iz Slovenije o banu Natlačenu. On je glavna italijanska perjanica u Sloveniji. Išao je odmah posle sloma Jugoslavije u Rim na poklonjenje Musoliniju. Posle su ga Italijani postavili za predsednika fašističkog saveta Ljubljanske provincije. Osvobodilna fronta osudila je zbog izdaje Natlačena na smrt. Kaznu je izvršio jedan naš drug koji se, preobučen u sveštenika, prijavio Natlačenu s jednim pismom. Prekoputa Natlačenove vile bila je jedna kasarna, u kojoj je trideset karabinijera imalo specijalnu dužnost da paze na Natlačenu vilu. Naš drug je ušao unutra, predao pismo i zatim ubio Natlačena. Pobegao je preko zida, — plan bekstva je unapred bio izrađen — skinuo mantiju i seo na tricikl koji ga je čekao. Italijani su za Natlačena streljali trideset naših talaca.

Sreda, 18 novembar

Drinići. — Sneg nas je skoro sasvim zavejao. Duva jak vetar i nanosi smetove. Hleba nema, jer niko ne može da dopre do Petrovca.

Četvrtak, 19 novembar

Drinići. — Sneg neprestano veje. Večeras smo uspostavili vezu s Petrovcem. Vrhovni štab je iz svojih vojnih sredstava dao pomoć od 2.500.000 kuna popaljenim selima: Donje Vukovsko, Gornje Vukovsko. Janj, Podgorje, Pljeva i druga. Dato je zatim sirotinji Bihaća 500.000 kuna, a Drvaru i okolini 200.000 kuna.

Petak, 20 novembar

Drinići. — Crvena armija prelazi u ofanzivu. Značajna je vest sa Kavkaza. Nemci samo onjušili kavkasku naftu, pa dobili po zubima: 5.000 mrtvih, 140 tenkova, 5.000 kamiona. Na svim licima se čita radost. Došlo je naših pet minuta. I mi bijemo. Crvena armija nam se bliži. Kad smo se tako tukli u toku defanzive na međunarodnom planu — šta ćemo tek postići u jeku ofanzive.

Subota, 21 novembar

Drinići. — Završavamo „Borbu“ — sedmi broj koji smo ovde izdali. Vadim najvažnije stvari iz nje. Završavaju se naše pripreme za stvaranje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Evo nekoliko dnevnih vesti koje smo dobili od Vrhovnog štaba i uneli ih u ovaj broj „Borbe”:

VELIKE POBEDE NAŠIH DIVIZIJA

Položaj, 20 novembar

Vrhovni štab NOV i POJ saopštava:

Jedinice Prve proleterske divizije zauzele su u toku 18 i 19 novembra Sitnicu, Čađevicu i Mrkonjić Grad (Varcar Vakuf).

U Sitnici su zaplenjene dve haubice, dva brdska topa i velika količina municije i opreme.

U ovim borbama zarobljeno je 700 domobrana i nešto Nemaca. Operacije se nastavljaju.

*

Četvrta krajiška divizija izvršila s dva bataljona Pete divizije napad na neprijateljske položaje na liniji: Suhača (B. Novi) — s. Sukrovci — Ljubija (rudnik) i razbila jednu ustašku i zarobila jednu domobransku bojnu.

Tom prilikom je zarobljeno 500 domobrana, više oficira među kojima i jedan potpukovnik, 20 ustaša i 16 legionara. Na bojištu je ostalo 200 mrtvih ustaša. Zaplenjeno je: 600 pušaka, 20 puškomitraljeza, 4 teška mitraljeza, 1 teški i 1 laki bacač, kao i velika količina municije i ostale opreme. Zauzeta je Suhača. Surkovac, s. Ljubija. Vode se žestoke borbe za rudnik Ljubiju.

Naše trupe nastavljaju napredovanje.

Velike pobeде, ali i mi smo ih skupo platili. Prva proleterska brigada naletela je na odlično skrivene nemačke bunkere u šumi kod Sitnice. Kragujevački bataljon je pao pod glavnu vatru. Odlično su se snašli komandiri. Da su naredili odstupanje, svi bi izginuli. Oni su, međutim, naredili juriš i zauzeli bunkere. Poginulo nam je 25 drugova, a oko 50 je ranjeno — i to sve starih boraca, kragujevačkih metalaca. Poginuo je i Artem, koji me je čuvao kad sam ležao ranjen u Toponici. Mali Korčagin — pet rana. Pao je Bata Karić s Dorćola, pao je Ljupče Španac, pao je i Dragan Simić iz Kragujevca, bivši potporučnik bivše jugoslovenske vojske, komandir Omladinske fočanske čete. Stalno mi je pred očima njegovo veselo lice. Bio je veliki junak. U Livnu je njegova četa zauzela fabriku cementa. Eto, 16 novembra smo dugo pričali. Hvalio mi je Dalmatince. Pre godinu dana poklonio mi je mapu Evrope, kad smo prelazili preko Uvca.

*

O zločinima ustaša i četnika doneli smo dva dopisa. Jovan Popović je napisao kako su četnici izvršili pokolj u okolini Prozora:

Stanovnici ranije ustaški raspoloženih sela, čuvši šta na svojim prvim koracima čine četnici, govorili su nam suznih očiju: „Vi ste sveta vojska!” Selo Rumboci ranije je pokazalo neprijateljsko ra-

spoloženje. U njemu je pre mesec dana otkrivena zavera jedne grupe seljaka, naoružanih sakrivenim oružjem, sa ščitskim fratrom Viktorom Sliškovićem koji je, koristeći se partizanskom dobronamernošću, spremao udarac s leđa...

*

Oko 2.000 duša pobili su četnici u hrvatskim i muslimanskim selima sreza Prozorskog, Konjičkog i Vakufskog. Manje grupe četnika pele su se čak do koliba na visokim brdima. Svuda su tražili dragocenosti, dukate, novac, pa su i kućne stvari trpali na konje. Rili su po košnjama, uništavajući ih, po brašnu, mleku i kajmaku. Pijani su ostavljali pustoš za sobom. U iznuđivanju novaca služili su se naročitim metodama. Počeli bi da kolju žrtvu dok se ona ne bi otkupila. Poneki seljak je po nekoliko puta bio klan i nedoklan, jer se svaki put otkupljivao.

Stotine žena bile su žrtva italijanske i četničke životinjske pohote. Tu su se takmičili gospodari i slugе. U jednu kuću zatvorili su desetak žena, svukli ih, a muškarce rasterali puško-mitraljezima. Tri žene su izvršile samoubistvo, jedna je skočila u Ramu, a neke su sami napasnici ubili.

*

Iz Treće sandžačke brigade dobili smo ovaj dopis o zverstvima ustaša u Kupreškom Polju. Evo šta priča jedan stari seljak Srbin:

U našoj školi prikupili su sav živalj iz sela. Povezali su nas u konopce i podijelili u tri grupe: za klanje, za ubijanje maljem i za bacanje u jamu. Prvu grupu uveli su u sobu na čijem je podu bila probušena rupa za oticanje krvi u podrum. Prvi mlaz krvi potekao je među goveda, koja su počela strahovito rikati... Onda su grupu izveli pred školu i poklali. Leševe su trpali u jamu. Triput je na dan krv izvirala na površinu i triput su je zasipali pjeskom. Djecu su takođe ubijali. Dok jedan otima djete iz majčina naručja, uzima ga za nogu i razbija o kamenje, — drugi hvata drugo dijete, nabija na gvozdene vile i baca dalje od nas. Jedne su bacali u jame, pošto su im prvo razbili glave maljem. Nas ostale — žive su bacali u jame. Nad nama su triještale bombe i tutnjalo kamenje. Mi, koji smo pored svega toga ostali živi, uspeli smo da izađemo iz jama tek poslije više dana. Pećine su duboke i u njima ima više tavana. Ja sam izašao sa drugog, a ima ih koji su izlazili sa trećeg i četvrtog. Evo, ova djevojčica izašla je poslije 7 dana, — prstom mi je pokazao mršavu, tužnu i blijedu djevojčicu od deset godina. Jedna žena ostala je više dana u jami i u njoj se porodila. Stipa i Jakim, i još nekolicina ustaša, zadržali su četiri djevojke. Silovali ih, pa ih onda zaklali. Neke djevojke i žene poslije silovanja vodili su na led i žive ih tiskali pod njega.

POTJERNICA ZA ŠESTOMJESEČNIM DJETETOM

Pre kratkog vremena ustaška policija izdala je potjernicu za šestomjesečnim djetetom narodnog heroja Rade Končara, koji je streljan od italijanskih fašističkih bandita u Šibeniku.

Potjernica je izišla za tim šestomjesečnim djetetom pošto su mu ustaška pseta bacila majku kroz prozor sa petog kata na trgu N. u Zagrebu.

*

U male ilegalce spada i mali Kardelj, koga su u devetom mesecu jurili, a i Markov sin Mića, dečak od tri godine, koga Specijalna policija traži na sve strane.

Nedelja, 22 novembar

Drinići. — Večeras smo se svi sastali — redakcija, radnici, stražari i nekoliko drugova iz Drinića. Držao sam referat o Staljinovom govoru, pa me je Đido posle dopunio. Lepo je bilo. Kad smo završili pojaviše se Đida i još nekoliko seljaka iz okolišnih kuća. Slušali smo London u 9 sati. Usred emisije prekinuše vesti i javiše da je Crvena armija 19 novembra otpočela ofanzivu kod Staljingrada. Za tri dana napredovanje od 60—70 kilometara. Silna radost obuze sve ljude. Svi su poskakali na noge. One uzdržavane nade — sada probiše. Skupili smo se oko geografske karte. Đido pravi planove kuda će se ofanziva razvijati, koji je njen strategijski cilj. Đida se progurao do mape i pita: „Đe je Staljingrad, a đe smo mi, đe su Drinići?“ Hvatamo posle Moskvu i brojimo topove, tenkove i pobijene Nemce. Veliki broj zarobljenih Nemaca. To je prilično značajno. Govore drugovi kako će ova pobjeda kod Staljingrada delovati na našu vojsku. To će biti oluja. Zaigraće kolo i pred našom kućom.

Ponedjeljak, 23 novembar

Petrovac. — Jutros su me hitno pozvali telefonom u Petrovac. Kad sam stigao saopštili mi da sutra ujutru treba da krenem u Bihać na prvo zasjedanje Antifašističkog veća. Uveče sam dugo razgovarao s Terzićem i Veljkom o našoj situaciji. Naša ofanziva se uspešno razvija. Prva divizija je pred Jajcem. Imala je neverovatno težak zadatak kod Sitnice. Iznenadno se našla pred 250 bunkera. Izginulo nam je dosta drugova, ali ipak uništeno je glavno uporište pred Banjom Lukom, zaplenjene su četiri haubice. Prva divizija će na Jajce, a posle preko Vrbasa na istok. I Treća divizija je krenula. Čeka se samo pad Grahova, pa da pođe i Druga divizija. Pravac za sve uglavnom isti.

Utorak, 24 novembar

Bihać. — Moramo se hitno lečiti od starih navika, starog javašluka. Eto, jutros u garaži nađosmo „Borbu“ od 14 novembra — Staljinov i Titov govor — neposlana. 900 primeraka za Hrvatsku. Vele drugovi šoferi, auto nije mogao da prođe. A što nisu izvestili, pa da se „Borba“ pošalje konjem, kolima. Toliko naroda ide u jednom i drugom pravcu. Kako

smo u ilegalno doba prenosili našu literaturu. Sećam se prvog „Proletera” štampanog u Beogradu. S kolikim oduševljenjem i kako smo ga brzo prebacili iz Beograda za Hrvatsku...

Nas, oko četrdeset članova AVNOJ-a, seli smo na autobus i krenuli za Bihać. Do Vrtoča smo lako prošli, ali tamo zapadosmo u sneg. Zajedno smo svi izišli i složno izgurili autobus. Kad predosmo klanac Ripač, puče pred nama dolina Une. Plodna, topla. Od snega ni traga. S leve strane, u magli, kao zid diže se Plješevica. Svuda unaokolo srušene kuće, popaljene. Gledamo staru tvrđavu Sokolac, koja se poslednja predala u borbi. Bilo je u njoj 60 ustaša. Prolazimo kroz Žegar, niz kasarni s debelim zidovima. Ovo je uporište među poslednjima savladano. Bihać je veliki grad. Idemo kroz Prekounlje, stare muslimanske kuće. Prolazimo pored „Slastičarne” — poslednjeg uporišta ustaša na levoj obali Une. Na mostu smo. S one strane ide široki, betonirani kanal kroz park, gore se uzdižu bedemi, kule i crkve. S one strane mosta, u kućama, iza ugla, stajala su četiri ustaška mitraljeza, a gore na tornju još dva. Ubilačnu su vatru sipali. Zoran mi pokazuje gvozdenu ogradu na mostu. Na svaka dva metra šipka široka dva prsta, a u svakoj šipci po dvadeset rupa. Na drugoj obali pet-šest borova i čitava živa ograda — posećeni zrnima. Iza ugla, gde je stajao jedan ustaški mitraljez, gledam decu kako im noge skoro do kolena tonu u ispaljene čaure. Smestili smo se u hotel „Bosnu”. Krenuo sam ponovo po varoši. Čudni mi izgledaju ljudi s mašnjama oko vrata, šeširima, našminkane žene u svilenim čarapama. Sveta dosta po ulici. Prvi pogled mi se skoro uvek zadržava na tragovima borbe. S ovog trga ispred crkve — gde je ranije bila i pravoslavna crkva, ali je srušena čak i temelj izvađen — tukla je ustaška haubica na kloster, na sto metara, gde su bili naši mitraljezi. Prvi hitac je pogodio plafon, srušio malter na mitraljez, privremeno obustavio paljbu, ali je partizan očistio mitraljez pa opet raspalio. Ni drugi hitac ga nije pogodio. Sve okolne kuće izrešetane mecima. Svratio sam u bivšu županiju. Nekada je ta zgrada pripadala nekom bogatom Jevrejину. Neko se vreme otkupljivao novcem, ali je zaklan pošto smo napustili Cazin. Ustaše su se naselile u kuće. Po mraku sam se vratio u hotel. Ulice mirne. Prekoputa „Kule” — visoke srednjevekovne tvrđave, u kojoj su ustaše mućile naš narod, jedno tulbe s nekom zelenkastom svetlošću jezivo deluje. Na tom tulbetu su stajali natpisi: „Ulica Viktora Gutića”, „Ulica Dr. Milana Budaka”.

Zatekao sam drugove iz AVNOJ-a kraj radio aparata. Svi željno očekujemo šta će Moskva večeras javiti. Stari čiča Luka Pavićević, seljak iz Mojkovca kraj Valjeva, kad je čuo da je Crvena armija opet napredovala, veli:

— Naše bruke, ako ona stigne pre nas u našu Srbiju!

Sreda, 25 novembar

Bihać. — Nekad je ovaj grad brojao 12.000 stanovnika. Od toga je bilo 3.000 Srba. Sada nema nijednoga Srbina. Sve je poklane, sem jedno četrdesetak koji su umakli u Beograd. Ukupno je u Srezu bihaćkom pobijeno oko 12.000 Srba, jednom od najvećih gubilišta našeg naroda. Kla-

DRUG TITO GOVORI NA PRVOM ZASEDA NJU AVNOJ-a, NOVEMBRA 1942 U BIHAĆU

S leva na desno sede: NURIJA POZDERAC, D-R IVAN RIBAR, D-R PAVLE SAVIĆ. *Stoje:* MĀ-DEN IVEKOVIC, VESELIN MASLEŠA, POP VLADA ZEČEVIĆ, IVAN MILUTINOVIC, D-R SIMA MILOŠEVIĆ i MILE PERUNIČIĆ

OVAJ IZVRŠNI ODBOR (*ista lica kao i gore*) IZABRAN JE NA PRVOM ZASEDANJU AVNOJ-a NO- VEMBRA 1942 U BIHAĆU

lo se nemilosrdno. Sve su to radile ustaše. Bivši sreski načelnik u Bihaću, neki Vučić, koga smo mi pustili jer je više građana Srba potvrdilo da im je spasao glave, veli da je taj pokolj izvršio bivši veliki župan Ljubivoje Kvaternik. Sreski načelnik je dobio naređenje od Kvaternika:

Jusuf Pašagić (Crtež druga Ismeta Mujezinovića)

— Ustaše će izvršivati izvesne akcije. Vi se ne mešajte. Samo ako naiđete na leševe — sahranite ih!

Sada se tačno doznaje kako je taj strašni pokolj izvršen. Danas sam video jednog od tih zločinaca. To je Jusuf Pašagić, koji je svojom rukom zaklao preko dve stotine ljudi. Taj je čovek bio amalin u Beogradu punih 12 godina. Rakiju je silno voleo:

— Po pola oke mogu bez šale da popijem, veli on.

Taj alkoholičar, nepismen čovek, po dolasku ustaša na vlast uzeo je pušku nahuškan od župana plemenitog Kvaternika i „književnika” Mila Budaka, koji je na zborovima govorio: „Ima ih koji neće da kolju Srbe. Hoću ja da im pokažem kako se to radi!”

Fašizam je od ovog Jusufa stvorio svirepog dželata — jednog od hiljade koji po Evropi žare i pale. Nije ovo preda mnom patološki produkt.

Ovo je produkt Hitlerovog „novog poretka”. Nikakva razlika između ovog tipa i Radana Grujičića, Bećarevića, Vujkovića, Hajdriha, Terbovena u Norveškoj, Dorijoa u Francuskoj i mnogih drugih.

Jusuf je prvi zločin izvršio u Bosanskoj Krupi. S nekim Huseinom Grandulom, koji je sada legionar na istočnom frontu, opljačkao je trgovca Iliju Smiljanića; odneli su mu šećer i kafu, a zatim ga izveli na ulicu. Satnik Himzo Bišćević ubio ga je iz pištolja, a Jusuf i Husein su počeli da ga kasape sekirom. Isekli su ga na komade i nastavili da piju po krupskim kafanama.

Isto društvo je nastavilo ubijanje po Bihaću. Himzo je uhapsio Budu Mileusnića iz sela Hrgara, Vojića i nekog Diziju iz Meljenice. Dželati su se prvo napili, a zatim su žrtve odveli u Žegar. Himzo je naredio da deset puta dižu puške na seljake, a tek jedanaesti put da opale!

Jusuf je čovek tridesetih godina. Ulegnuti nos pokazuje da pati od naslednog sifilisa. Grozne su mu one duge ruke, one bledozelene oči.

Zločini su otpočeli 23 juna, odmah po napadu Nemačke na SSSR. To je bio signal za opšte istrebljenje svih naših naroda. Po svim srpskim selima je nastalo dozivanje, žene su spremale pogače ljudima za

put, „brašnjičike” kako narod ovde veli. Negde se čak čula pesma, poslednja pesma u ovom kraju, pesma koja je zamukla evo već osamnaest meseci, sve do danas.

Umesto „rada” nastao je nezapamćen pokolj. Svake noći kamioni su odvodili narod u polje Garavicu, dva kilometra od Bihaća ka Ličkom Petrovom Selu, na Crno Jezero.

Teško je utvrditi tačan broj žrtava. U komandi mesta u Bihaću naši drugovi ovako procenjuju broj pobijenih Srba:

- 1) Jankovac: svi seljaci sem dvojice;
- 2) Zavolje: 850 duša zaklano i bačeno u jamu, koja je posle betonirana;
- 3) Založje: 40 duša;
- 4) Gata: 300—400 duša;
- 5) Zapoljac: 300—400 duša;
- 6) Vrata: svi Srbi pobijeni;
- 7) Ličko Petrovo Selo: svi Srbi pobijeni;
- 8) Vaganac: svi Srbi pobijeni.

Glavni deo žrtava, oko 8.500, pobijen je na Garavici. Jusuf priča da je pokolj trajao oko 20 noći. Kamioni su nosili po 30 ljudi.

— Ja sam svake noći klao po 5—6 ljudi. Svega preko dve stotine! — kaže on hladno.

Ustaše su još jedan zločin učinile. Naređivale su hrvatskim selima da sahranjuju pobijene Srbe! Hteli su da dva naša naroda zakrve za večita vremena. Dolazili su seljaci noću, s fenjerima i motikama, i zakopavali žrtve. I među njima su se pojavljivali zločinci. Jedan je od njih uhvaćen, Tomo Janković, iz Krana, starac od preko 70 godina. Priznaje da je polumrtve ljude ubijao udarcima krampe po glavi. Poluživi su sahranjivani.

— Lako ti je klati! Zavrneš mu glavu preko kolena i onda kolji! — veli on.

Prvo su ljudi ubijani iz mitraljeza, a posle se klalo i ubijalo krampama u potiljak. Naređivali su žrtvama da legnu potrbuške i tako su ih ubijali.

Ovog Hitlerovog đaka, Jusufa, uhvatili su naši drugovi partizani iz Bihaća. Jedan od njih, Mehmed Mičić, priča mi:

— Ovaj isti razbojnik dolazio je kod mene u kafanu s krvavim nožem... Meho Salihdžić, zvani „Strašni”, dolazio je s ljudskim mozgom na ramenu i tražio je rakiju uz „ovo meze”... Nikita Vivković, đak, poznati frankovac, na korzou je pokazivao devojkama u jednoj ruci otsečeno uvo, u drugoj otsečeni nos. Dok sam bio u zatvoru u „Kuli” video sam užasnih grozota. Hasan Bajremović je na vratima dočekivao uhapšeničke i odmah ih nožem bo u slabinu... Mnogi su padali mrtvi od udarca... Debeli poštari Ivan Mažar trpao je ljude u kamione i gazio ih nogama. Najgoru stvar video kad je Miro Matijević, kafedžija iz Vrhpolja, otsekao jednom seljaku prvo kažiprst i dao mu da ga pojede. Kroz prozor sam video kako je seljak stavio svoj otsečeni prst u usta. Posle mu je otsekao i drugi prst. To je bilo s večera, uoči onog velikog pokolja...

Večeras je zlikovac Jusuf streljan. Mala kazna. Naši tragaju za nekim Jusom Pašagićem, koji je ubio 2.000 ljudi!

Dosada je u Bihaću osuđeno na smrt i streljano oko stotinu ustaša. Evo nekoliko tih zločinaca: Husein beg Ibrahimpašić, gradonačelnik iz Bihaća, glavni pomoćnik Kvaternika; Franjo Šimić, nadcestar; Pero Vujić, ustaški tabornik iz Golubića; Juraj Gecan, policiski agent iz Bihaća; Ilija Mlinarić, ustaša iz Lipovskih Brda (s razbojnikom Lovrom Lulićem ubijao i bacao ljude u pećinu; uhvatio seljaka iz svog sela — Blanušu, koji se bio izvukao iz pećine i bacio ga ponovo u nju); Petar Dujmović, poštanski činovnik iz Bihaća, treći član ustaškog prekog suda (osudio masu ljudi na smrt, među njima i deset junaka s Kozare); Mehmed Altić, zamenik zloglasnog logornika Mire Matijevića iz Kulen Vakufa (silovao prošlog proleća devet devojaka); Milan Živković, frankovac od 1935; Oleg Polaščenko, ruski emigrant (borio se na istočnom frontu, došao na odsustvo a mi ga zarobili u borbi kod Bihaća); Radoslav Rakeli, tajni policiski agent (klao naše ljude u „Kuli”, član dželatske bande Vicković—Prša—Golubović); Himija Altić iz Kulen Vakufa (učestvovao u pokolju 600 Srba iz okoline grada); Hasan Bajramović, činovnik županije u Bihaću (učestvovao u streljanju 125 Srba, sam ubio sedmoricu revolverom); Jusuf Bizdarić, rojnik iz Vinče (spalio kuću Nikole Gaveša iz Grabeža s deset duša, zatim kuću Peje Letkovića iz Privora s dvanaest duša i kuću Đure Trbulina iz Grabeža s četiri duše; zaklao Soku Kljajić iz Založja, ubacio je u kuću i zapalio).

*

Četrdeset osam sati pre našeg ulaska u Bihać ustaše su odvukle jednu grupu ljudi u Jasenovac. Na listi se nalazilo trideset dva lica: 14 katolika, 9 pravoslavaca, 9 muslimana! Ti ljudi će verovatno biti pobijeni.

*

Prilikom pokolja kod Krupe na Crnom Jezeru seljak Jovo Vukobraćević iskočio je iz kamiona u kome su ustaše vodile svoje žrtve na pokolj, tukle ih i bole bajonetima. On je skočio u vodu i tamo ostao puna četiri sata. Posle je umakao.

*

Ovo je jedan mali deo užasa koje je preživio Bihać, stari grad na Uni. Dugo sam se šetao njegovim mračnim ulicama, pustim parkom... Gleđao sam Unu koja je ovde široka skoro kao Sava u leto kod naše Čukarice.

„DOŠAO JE VELIKI DAN“

Četvrtak, 26 novembar

Bihać. — Došao je i ovaj veliki dan. U ovom starom bosanskom gradu otpočinje večeras prvo, istorisko zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Hiljade ljudi i žena iz Krajine i Like u narodnim nošnjama prešle su pešice po 30 do 40 kilometara da bi mogle prisustvovati ovom velikom činu. Narod je pevao po ulicama, skupljao se ispred zgrade u kojoj je Veće zasedavalo u velikoj dvorani ženskog manastira; pevalo se i klicalo Vrhovnom štabu, drugu Titu, našoj smeloj vojsci koja je baš na ovom mestu, u najvećoj bici našeg oslobodilačkog rata — u jurišu na Bihać — vodila najžešću borbu. U poslednjem času dvodnevne bitke, ustaše su pokušale da protivnapadom izbace naše borce iz centra grada, iz ove zgrade. S razdaljine od stotinu metara dvaput su krvoloci iz haubice pogodili ovu zgradu, ali naši mitraljezi nisu prekinuli paljbu. Ove ruševine na spoljnim zidovima zgrade još jednom su pokazivale narodu i većnicima da ovaj istoriski dan slavimo samo zahvaljujući uspesima naše vojske, da temelji AVNOJ-a leže na krvi i kostima naših najboljih boraca.

Za svega nekoliko dana dvorana je bila uređena. Na zidovima su stajali veliki portreti Staljina, Čerčila i Ruzvelta i zastave savezničkih zemalja. Usled ofanzive nisu mogli da dođu delegati iz Slovenije, takođe ni Makedonci nisu mogli da stignu. Od 71 većnika iz drugih zemalja, bilo je prisutno 54.

Evo spiska članova AVNOJ-a:

Ribar dr Ivan, bivši predsednik Ustavotvorne skupštine; **Pozderac Nurija**, bivši senator iz Cazina, član Glavnog odbora bivše JMO; **Savić Pavle**, profesor Univerziteta iz Beograda; **Perunić Mile** iz Maoca, Sandžak, bivši narodni poslanik demokratske stranke, zamenik

komandanta Treće proleterske brigade; **Milutinović Ivan**, privatni činovnik iz Pipera, član Vrhovnog štaba; **Milošević dr Simo**, profesor Univerziteta iz Beograda; pop **Zečević Vlado**, sveštenik iz Krupnja, član Vrhovnog štaba; **Iveko-
vić Mladen**, sekretar Obrtničke ko-

more iz Zagreba; **Masleša Veselin**, publicista iz Banje Luke; **Bakarić dr Vladimir**, advokatski pripravnik iz Zagreba, politički komesar NOV i PO Hrvatske; **Balaban Mile**, zemljoradnik iz Petrovca, bivši poslanik Saveza zemljoradnika; **Balen Šime**, novinar iz Zagreba i politički komesar Pete NO brigade Hrvatske; **Belivuković Milan-Deva**, zemljoradnik iz Mačve; **Bjelajac Simo**, predsjednik NOO iz Rujiške; **Brstina Dušan**, marinski narednik iz Nevesinja; **Bulajić dr Jovan**, lekar iz Vilusa; **Burić Vido**, seljak i predsjednik opštine iz Čeva; **Cerović Stojan**, profesor iz Nikšića; **Čagorović Đuro**, zemljoradnik iz Danilovgrada; **Čolaković Rodoljub**, novinar iz Bijeljine, član Glavnog štaba NOV i PO za Bosnu i Hercegovinu; **Dedijer Vladimir**, novinar iz Beograda; **Dobrašinović Miloje**, profesor iz Bijelog Polja; **Draušnik Jurica**, predsjednik opštine Vrapče kraj Zagreba, načelnik štaba Pokupsko-žumberačkog odreda; **Dugonjić Ratiimir**, diplomirani pravnik iz Sarajeva; **Gajić Vojin**, zemljoradnik iz Arandjelovca; **Garić Manojlo**, zemljoradnik iz Prače; **Gregorić dr Pavao**, lekar iz Zagreba; **Grulović Nikola**, privatni činovnik iz Sremske Mitrovice; **Hebrang Andrija**, privatni činovnik iz Zagreba; **Humo Avdo**, književnik iz Mostara; **Ivović Dušan**, učitelj iz Plevanja; **Karabegović Osman**, student medicine, politički komesar Prvog bosanskog korpusa; **Karamatijević prota Jevstatije**, predsjednik NOO iz Nove Varoši; **Komnenić Petar**, profesor iz Banjana, komandant Bihaćko-cazinskog područja; **Kovačević Borislav**, profesor iz Duvna; **Krce Pavao**, težak iz Sinja, bivši narodni poslanik HSS; **Krstajić Miro**, kapetan u penziji sa

Žabljaka; **Krstulović Vicko**, radnik iz Splita, komandant IV operativne zone Hrvatske; **Lekić Marijan**, učitelj iz Andrijevice; **Ljumić Božo**, privatni činovnik iz Podgorice; **Marković Blažo**, sveštenik i sudija Crkvenog suda iz Cetinja, verski referent NOU brigade; **Mijušković Radovan**, advokat iz Uba; **Mirković Joso**, trgovac iz Plevanja; **Nikoliš dr Gojko**, lekar, referent saniteta pri Vrhovnom štabu; **Novaković Srdan**, kapetan u penziji iz Pipera; **Opčić Stanko-Čan ca**, komandant Kordunske grupe partizanskih odreda Hrvatske; **Osmić Omer**, zemljoradnik iz Prozora; **Pavićević Marko**, radnik iz Valjeva; **Pavićević Đoko**, kapetan u penziji iz Gornjeg Polja; **Pavlović Ristan**, učitelj iz Vršca; **Pejinović Kata**, seljanka iz Like, predsjednica AFŽ za Liku; **Petrović Risto**, potpukovnik iz Bjelopavlića; **Petrović Srećko**, zemljoradnik iz Draževca; **Pijade Moša**, akademski slikar i novinar iz Beograda; **Popović Jovan**, književnik iz Velike Kikinde; **Popović Koča**, književnik iz Beograda, komandant Prve proleterske NOU divizije; **Popović Melen-tije**, inženjer iz Beograda, politkomesar oficirske škole Vrhovnog štaba; **Pucar Đuro**, radnik iz Grahova; **Savić Brana**, pravnik iz Vlasenice; **Simonović Jagoš**, protojerej iz Kolašina, verski referent IV crnogorske brigade; **Srdić Nikola**, zemljoradnik iz Jelašinovca; **Stambolić Petar**, student agronomije iz Užica, član NOV i POJ za Srbiju; **Stević Luka**, zemljoradnik iz Mojkovca u Rađevini; **Sučić Florijan**, bivši predsjednik gradske organizacije HSS iz Livna; **Tiljak Đuro**, akademski slikar iz Zagreba; **Vejinović Svetozar**, zemljoradnik iz

Blatne; **Bešević Mirko**, advokat iz Andrijevice; **Vujasinović Todor**, privatni činovnik iz Tuzle; **Zlata-**

rić Branko, činovnik Gospodarske sloge iz Zagreba; **Zrenjenin Žarko**, učitelj iz Vršca.

*

Prvo zasjedanje veća pokazalo je na divan način još jednom svu veličinu naše borbe. To su svi drugovi zaključili. Znali smo da smo velike stvari postigli, ali na ovom skupu to je dobilo svoj puni značaj.

Stari je održao uvodnu reč. I on je bio uzbuđen. Tačno pre godinu dana bila je ofanziva Nemaca na nas, pod teškim uslovima povlačili smo se iz Srbije. Tačno pre godinu dana Stari je bio na 150 metara od nemačkog stroja na zlatiborskom drumu iznad Užica. Tukli su ga Nemci mašinkama, bio je potpuno opkoljen, a večeras, u slobodnom Bihaću, otvara Antifašističko veće. Slavan smo put otada prešli. Evo njegovog govora:

Drugovi i drugarice, braćo i sestre, delegati Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. — Pozdravljam vas u ime Vrhovnog štaba, u ime boraca, komandira, komandanata i političkih komesara naše junačke Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

Smatram za veliku čast što mi se pruža mogućnost da vas ovdje, danas, na ovom historijskom skupu mogu pozdraviti, poslije velike, teške i krvave borbe koju su morali naši narodi da vode u toku ovih osamnaest mjeseci.

Otvaram ovu historijsku skupštinu Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i ovom prilikom htio bih da vam kažem nekoliko riječi:

Rezultat dugotrajne, teške i krvave borbe, — nejednake borbe, jer smo mi u borbu stupili skoro goloruki, — rezultat te borbe jeste i to što mi danas imamo mogućnost da se ovdje sastanemo, da stvorimo jedan organ, jedno tijelo koje će zajedno sa Vrhovnim štabom Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, zajedno sa narodno-oslobodilačkim odborima, podupirati našu borbu. Organizovati pozadinu, organizovati politički i ekonomski našu razrušenu zemlju, ukoliko se to u ovim prilikama može učiniti, da bismo ovu tešku borbu mogli dovesti do pobjedonosnog svršetka.

Drugovi i drugarice, mi nemamo mogućnosti da stvorimo jednu legalnu vladu, jer nam to još međunarodni odnosi i prilike ne dozvoljavaju. Ali mi imamo pravo na jedno, — a to je: da u ovim teškim okolnostima stvorimo jedno političko tijelo, jedan politički organ, koji će okupiti sve narodne mase, koji će okupiti naš narod i povesti ga, zajedno sa našom junačkom vojskom, u daljnje borbe koje stoje pred nama, a koje će biti veoma teške. Mi nemamo nikakve vlasti na našoj teritoriji osim naših narodno-oslobodilačkih odbora, koje je sam narod stvorio. Mi ne priznajemo razne fašističke marionetske vlade i baš zato mi moramo na ovoj zemlji; na ovoj svojoj zemlji, natopljenoj krvlju najboljih sinova naših naroda, da stvorimo takvo stanje u kome će naš narod — i u ovakvim okolnostima — moći da doprinese narodno-oslobodilačkoj borbi svoj maksimum. Dok smo mi bili mala partizanska vojska i imali samo male partizanske

odrede, onda i zahtjevi nisu bili tako veliki. Danas su se ti mali partizanski odredi pretvorili u snažnu Narodno-oslobodilačku vojsku, koja ne samo da je ravna, već je i nadmoćnija od neprijatelja po svojoj izdržljivosti i moralu, uprkos njegovoj tehničkoj nadmoćnosti. U vezi s tim, postavljaju se mnogo veći zahtjevi nego prije, kada je svako selo, srez ili opština, mogla da hrani svoje borce. Potrebno je da se organizuje vlast; politička vlast koja će moći da mobiliše; koja će sve one latentne snage koje postoje u našem narodu da iskoristi u jednom općem smjeru, a to je: borba protiv fašističkih zlikovačkih okupatora, borba protiv njihovih saveznika, naših domaćih izdajnika, ustaša, četnika i drugih.

Ja sam srećan što mogu danas i ovdje da vidim najbolje sinove naših naroda: rodoljube, istinske pretstavnike naših naroda koji su se očeličili u ovoj teškoj i krvavoj borbi. To više nisu, kao nekada, pretstavnici koje biraju korteši, već su to ljudi koji su u ovoj narodno-oslobodilačkoj borbi izrasli iz sredine naroda, ljudi koji su išli u borbu spremni da daju svoje živote. Srećan sam što danas mogu da vidim ovdje ono što je zbilja najbolje u našem narodu.

U govoru je bilo nekoliko divnih literarnih — duboko ljudskih mesta:

Na naše Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije pada težak teret; pada velika odgovornost. Mi nemamo takoreći ništa. Mi imamo samo oružje, koje smo osvojili krvlju naših najboljih boraca. Naša zemlja je razorena, naš narod trpi strahovite patnje i muke, gladan, go i bos, izložen četničkom, ustaškom i okupatorskom zvjerskom teroru. Ali mi imamo jedno — nepokolebljivu čvrstinu i vjeru napaćenog naroda da će pobjeda biti njegova. Mi imamo visok moral ne samo u našoj vojsci, — moral koji zadivljuje čitav svijet, — već i u našem narodu. Gledajte na ona popaljena sela. Kraj njih, na zimi, po daščarama ili pod golim nebom, u šumi kraj vatre, seljaci i seljakinje ne ropću na svoju sudbinu, već kažu: „Braćo mila, borite se — a mi ćemo da damo i poslednji zalogaj što ga imamo, da biste pobijedili našeg zajedničkog neprijatelja”. To je moral kakav se rijetko i teško nađe, to je ponos naroda Jugoslavije.

Ove reči druga Tita dobile su još svečaniji, još ubedljiviji karakter jer je u dvoranu dopirala pesma krajiških devojaka. To je bila potka ovih velikih reči. Drug Tito je zatim istakao značaj zadataka koji se pred nama nalaze:

I razumije se, na organ koji mi ovdje stvaramo, koji je odozdo izrastao, pada ogromna odgovornost i teška zadaća. Našoj vojsci treba odjeće — mi nemamo fabrika odjeće. Našoj vojsci treba obuće — mi nemamo fabrika obuće. Našoj vojsci treba naoružanja — mi nemamo fabrike oružja. Našoj vojsci treba hrane. Sve to pada kao zadaća na ovaj visoki forum, koji stvara naš narod kao klicu svoje vlasti. Ja mislim da među vama nema takvoga koji bi se bojao tih teškoća i te velike odgovornosti. Ja mislim da ste vi svi spremni da date sve od sebe u daljoj borbi, koja se pobjedonosno razvija. Mi smo tukli i

tući ćemo neprijatelja bez obzira na njegovu nadmoćnost u naoružanju. Zajedno s vama, drugovi i drugarice, predstavnici naših naroda, naš Vrhovni štab će moći lako da savladava sve teškoće koje se pred njim postavljaju. Danas mi te teškoće lakše primamo i savladavamo nego prije šest mjeseci. Danas je perspektiva jasna — jasno je kao sunce da će pobjeda biti na strani saveznika! Hitlerove i ostale fašističke bande trpe danas poraz za porazom: herojska Crvena armija zadaje već smrtonosne udarce njemačkim fašističkim hordama i hitlerovskim vazalima. Staljingrad, ta tvrđava čitavog naprednog čovječanstva, odbranjen je. Stotine hiljada njemačkih pasa poginulo je, prije i u sadašnjoj ofanzivi; pod zidinama ovog kremen-grada, hitlerovski psi se bacaju kao bijesna zvjerad u kavezu na sve strane; ali im spasa nema. Oni će u svojim poslednjim trzajima možda pokušati da svoj bijes iskale na slabijim, okupiranim zemljama, na okupiranim narodima, ali mi im kažemo da će kod nas u Jugoslaviji loše proći! Mi danas imamo vojsku, mi imamo naoružanje sve od pušaka do topova. Mi možemo s njima da se mjerimo. Budite uvjereni da njihova snaga u našoj zemlji nije takva, da bi mogli da obistine i privedu u djelo svoje paklene namjere — da naš unište. Nikada mi nismo gubili vjeru a danas ponajmanje sumnjamo da će pobjeda biti naša. Prema tome u ovim časovima, kada su srca podjarmljenih naroda uzdrhtala od radosti, videći neminovnu propast fašističkih zvjerskih pasa, mi smjelo s puno nade i vjere, idemo u susret svim teškoćama koje nas čekaju, uvjereni da ćemo zajedničkim radom, zajedničkom borbom moći da privedemo dugotrajnu borbu i patnje do sretnog svršetka.

Drugovi i drugarice, na kraju ja bih htio još da podvučem da su svi rezultati naše borbe, koje smo dosada postigli, najvećim dijelom zasluga naše velike slavenske braće Rusa i svih naroda Sovjetskog Saveza. Jedino vjera, duboka vjera u snagu i moć Sovjetskog Saveza, u snagu i moć Crvene armije, bila je za nas ona hrana koja nas je držala dok smo prebrodili sve one teškoće kroz koje smo prošli za ovih osamnaest mjeseci.

Vama, visokom narodnom forumu, Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije, želim mnogo uspjeha u daljnjem radu na dobrobit svoga naroda, na dobrobit naše hrabre Narodno-oslobodilačke vojske, na dobrobit jedinstva svih naroda Jugoslavije, jer je to temelj koji se sada stvara, temelj bratstva, sloge i jedinstva, koje više niko nikada neće moći srušiti. Ova historiska skupština je dokaz jedinstva naših naroda: Srba, Hrvata. Slovenaca, Crnogoraca, muslimana i drugih bez obzira na vjeru i nacionalnost, a ona je ujedno i zaloga da se ide ka stvaranju bolje i srećnije budućnosti naših naroda.

Da živi naš veliki saveznik — Sovjetski Savez!

Da živi veliki vođa i strateg — drug Staljin!

Da živi herojska Crvena armija!

Da žive naši saveznici — Engleska i Amerika!

Smrt fašizmu sloboda narodu!

I Crni je bio uzbuđen. Govorio je borbeno, plameno. Nikad neću zaboraviti njegov izraz lica kada je rekao:

Drugovi i drugarice, trebalo je osamnaest meseci uporne, teške, krvave borbe, trebalo je mesa i krvi naših boraca, da biste se vi, delegati našeg naroda, sastali ovde. Upamtite! — i to neka vam uvek bude glavna misao, da se na kostima naših boraca temelji delo koje mi danas stvaramo, koje ćete vi stvoriti.

Setio sam se Đure Strugara, Vlade Vitasa, Joce Jovanovića, Price. Gledao sam njihove likove kako se smeše. Današnji dan je njihova najveća radost. Prosto da mi suze grunu. Crnom lete reči iz samog srca. Sećam ga se na onom sastanku CK u vili na Dedinju, u Beogradu, pre 18 meseci, sećam ga se 15 septembra 1941 iznad Kragujevca na savetovanju srpskih komandanata, sećam ga se u Užicu kada je istrčao s puškom u ruci ispred zgrade Glavnog štaba za Srbiju i pucao na „Štuke” koje su bombardovale grad, sećam ga se kad je nekoliko dana docnije ležao ranjen u bolnici, donesen iz Požege, sećam ga se kad je 1 decembra pao sa onako prorezanim trbuhom s konja, dok smo se povlačili — sve su mi te slike izlazile pred oči...

Crni je govorio dalje:

Drugovi i drugarice, nesumnjivo da na vama, kao pretstavnicima naroda, leži veliki zadatak, velika odgovornost. Nesumnjivo je i to, da već postoje uslovi da vi možete taj svoj zadatak izvršiti. Jedan od prvih uslova, to je naša Narodno-oslobodilačka vojska, koja je zaštitnica našeg naroda. Na vama leži da tu našu vojsku još više podignete i podržite, na vama leži da učvrstite našu pozadinu, na vama leži da ispunite poruku koju je naša partija od prvih dana dala: sve za front — sve za pobedu! Na vama je da još više podignete oduševljenje naše omladine. Pogledajte, drugovi, po našim selima i gradovima, na ulicama kipti omladina, oduševljena, spremna, gotova svakog časa da stegne pušku u ruci na braniku svoje zemlje. Vaše je, da te napore i oduševljenje omladine održite i pametno upotrebite u ovoj borbi.

Pogledajte masovni pokret naših žena. Planula je Bosna, drugovi. Antifašistički front žena broji na hiljade žena. One ne rade samo za vojnike na frontu, nego su spremne da i sa puškom u ruci pođu na neprijatelja.

Mi imamo, drugovi, pozadinu koju treba organizovati. Na vama je da tu pozadinu spremite i organizujete, da nam ona bude sigurna zaštitnica, da nam ona bude oslon, koji će nam omogućiti da možemo našu vojsku obezbediti i izdržavati. Na vama je da tim narodom pametno rukovodite, da sve narodne snage usmerite u jednom pravcu, jednom jedinom cilju, koji se danas pred nas postavlja — a to je pobeda nad okupatorom.

Od prvih dana, drugovi, naša Partija uputila je poziv širom zemlje, svima i svakome, da okupatora treba tući, da su naše narodne snage dovoljno jake da se mogu odupreti zavojevačima, iako je bilo izdaja, na koje je naša Partija ukazivala još davno pre sloma, ukazujući i na one koji su izdavali i boreći se protiv njih. Od prvih dana naša Partija bacila je parolu mobilizacije i izdala zapovest svojim članovima da sve stavlja u mobilno stanje. Mi smo, drugovi, mobilisali svoje članove Partije od prvog dana okupacije. I mi smo postali prva vojska koja je pošla da bude neprijatelj.

U redovima naše vojske partisko članstvo dužno je da bude najbolji borac, dužno je da izvrši svaki zadatak, dužno je da bude srž i duša naše vojske. Taj zadatak je naša Partija vršila časno i pošteno do danas, vršiće ga tako i ubuduće.

Naša Partija, drugovi, s potpunim poverenjem gleda na stvaranje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, gleda zato što su već sazreli uslovi i mogućnosti za to Veće.

Naša Partija će svim svojim snagama, kao i dosada, uvek biti spremna i gotova da prva na svojim plećima ponese sve teškoće koje se budu isprečile u vašem radu. Ja vam, drugovi, želim dobru sreću i uspeh u radu.

Drugarica Cana Babović pozdravila je AVNOJ u ime naših majki i žena, u ime AFŽ-a. Ivo Ribar je govorio u ime omladine. On je naglasio da je naša omladina nesebično pošla u sveti rat za slobodu i da će još jače pomoći našu herojsku vojsku kako na frontu tako i u pozadini.

Setio sam se Lole, u Beogradu, u leto 1941, našeg zajedničkog stanovanja, setio sam se one noći kada je zapaljena garaža „Ford” pa smo izišli na terasu i gledali plamen koji je osvetlio čitav Beograd. Setio sam se onog našeg razgovora, u noći, u šipražju, da će doći dan naše pobede — i danas smo na vidiku te pobede.

Čitavo veće sam proveo kao u nekom zanosu. To se videlo i na licu svih ostalih. Svaka reč mi je palila hiljadu uspomena; ovih osamnaest meseci izlazilo mi je pred oči kao da čitam svoj Dnevnik. Sećao sam se dobro svih teških trenutaka, sećao sam se dobro našeg raspoloženja, naše vere; nikada nismo poklekli, nikad nismo volju izgubili.

Kad je prvi dan zasedanja završen, duboko u noć, izišli smo među narod. Misli su se okrenule na budućnost. Šta ćemo mi sve stvoriti, kako će ove devojke, ova deca propevati. Divan je naš narod. Izlečićemo sve strašne rane — pustićemo nove grane...

Tako proslavismo ovaj istoriski dan.

Petak, 27 novembar

Bihać. — Današnji dan je skoro bio lepši nego jučerašnji. Vesa je držao politički referat rečito, lepo, politički pravilno. Stvari toliko poznate izneo je živo, neposredno. On je izneo istorijat antifašističke borbe u zemljama Jugoslavije od 1935 godine do danas, naglašavajući pri tome naročito kontinuitet te borbe. On je naročito obradio pitanje koje su snage, kako u zemlji tako i u svetu, mogle da se suprotstave fašizmu i koje su se stvarno suprotstavile. U svetu je to bio Sovjetski Savez. U zemlji je-

dina snaga koja se stvarno suprotstavila i godinama suprotstavljala fašizmu bila je Komunistička partija Jugoslavije. Sve ostale stranke su izdale ili zatajile.

Otpočela je zatim diskusija. Ustaje prvi Pavao Krce, narodni zastupnik Hrvatske seljačke stranke iz okoline Sinja, temeljit čovek, teških, oštih crta, postojana pogleda, sa dalmatinskom crvenom kapicom na vrh glave. Govorio je ikavski:

Evo doša' zeman onog koji je određen unapred za slobodu naroda. Vladavine Jugoslavije nisu bile ni jednu zeru za svoj narod. U početku vidili smo kud su, kad je majka Rusija bila u revoluciji. Ni jedna zemlja i nijedna vlast nije više primila onih emigranata vašističkih, koliko je vlast Jugoslavije. I u tom su učinili najveću grišku spram našem narodu. Nisu tražili časti s našom ruskom braćom, no su se spojili s Germanima i Latinima. Samo su zidali svoje perivoje po gradovima i skupljali cekine... Naše se Viće ovog dana sastalo da bude neprijatelj neprijatelju našeg naroda... Došlo je tun od pantivika jedno veliko rešeto — što je propalo, to je propalo, — što je ostalo, to je ostalo... Majka kad rađa dite, reć' ćemo čedo, teško majka pati, ali kad primi dite u svoje ruke, odma joj prođe sva muka. Dragi drugovi i družice, naprid da se i dalje borimo za slobodu, kao što radi naša majka Rusija.

Posle ovog dalmatinskog seljaka, koji je davao utisak kao da je stvoren od onog ljutog kamena, ustao je Šumadinac, čiča Luka Stević iz Mojkovca kraj Valjeva, ratnik iz 1912-1918 godine koji je dve Karađorđeve zvezde dobio, jednu kraj svog topa na Mačkovom Kamenu. Čiča Luka Stević je imućan seljak, ostavio je i porodicu i mal, i od jula 1941 bori se neprekidno. On je tipičan srbijanski seljak, govori bistro, rečito:

Ja se kao srpski seljak nađoh čak u Bihaću. Nije čudo. Koliko srpski narod ima neprijatelja, koliko jadni naš narod ima dušmana, dobro sam se i ovde zaustavio... S druge strane, srećan sam što mogu slobodno da stanem na ovu tribinu s koje kao seljak mogu reći sve što mi leži na srcu — svakom lopovu da je lopov, svakom zabušantu da je zabušant, svakom izdajniku da je izdajnik. Jedanaest ordena imam na svojim grudima. Na mojim grudima nalazilo se i ono što danas pretstavlja najveće ruglo, ono čime je kralj odlikovao najveće krvopije srpskog naroda, a to je Karađorđeva zvezda s mačevima.

Zatim čiča Luka opširno govori o patnjama našeg naroda pod Nemcima, o izdaji Jugoslavije, o nevoljama seljaka za minule dvadeset i dve godine i završava ovim rečima:

Drugovi moji, tu je sloboda. Osećamo njenu toplotu. Sunce se naše rađa od istoka, od Staljingrada. Otuda ga osećamo, na njegovim zracima mi ćemo se radnici, seljaci i privrednici nauživati...

Zato, drugovi moji, radujte se, pevajte, veselite se, nemojte se osvr-
tati na krvava polja; ako je bilo krvi i potoka krvi, to je bila krv iz
koje izrasta ono što je najbolje...

Vicko Krstulović, jedan od rukovodilaca ustanka u Dalmaciji, doneo
je pozdrave Dalmacije. Zatim su govorili Božo Ljumović u ime Crne Gore
i advokat s Uba Radovan Mijušković.

Za vreme zasedanja primili smo vest da je oslobođeno Jajce. Kad sam
to saopštio Starom, rekao je da tu vest pročitam s govornice. Nastalo
je oduševljenje.

Na poslepodnevnom zasedanju govorio je prvo prota Jagoš Simonović iz Kolašina o ustanku u Crnoj Gori, o rodoljubivosti Komunističke partije, koja je jedina ostala da brani narod. Istupio je posle Stojan Cеровić, profesor iz Nikšića, urednik „Slobodne misli”, jedan od vođa zemljoradnika Crne Gore. On je neobično živo i ubedljivo izneo izdaju svih partija, sem Komunističke, u najsudbonosnijim danima našeg naroda.

— A kada je došao poklič za boj, pravi rodoljubi nisu pitali ko vodi, već kako vodi!

Značajna je izjava Nurije Pozderca, bivšeg senatora iz Cazina:

Mi, muslimani Bosne i Hercegovine, mi smo simpatisali uvijek s partizanima. Najbolji je dokaz to što se u logorima i zatvorima nalazi najveći broj muslimana. Nama nema drugog puta nego bratskog zagrljaja s vama. U redovima četnika nema nam mjesta, a tako isto ni među ustašama, jer su oni činili zločine nad muslimanima kao i četnici.

Ustao sam i ja da govorim — o Srbiji. Nekako mi se srce otvorilo pa su mi reći same išle:

Pozdravljam AVNOJ u ime porobljenog Beograda, u ime Srbije. Beograd i Srbija, po upadu Hitlera u našu zemlju, nastavili su onu borbu, koju su povelili još godinama ranije. Još u aprilu i maju 1941 pripremali smo se na bunu, pripremali partizanske odrede da pod povoljnim uslovima otpočnemo oružanu borbu protiv okupatora.

A kada je Hitler napao Sovjetski Savez, tada su bili sazreli i politički i vojnički uslovi za oružanu borbu. U toj velikoj borbi Beograd je bio na čelu. Osamdeset kamiona s municijom i benzinom dignuto je u vazduh u garaži „Ford” u Grobljanskoj ulici.

Naša Srbija je pošla smelo za Beogradom. U onom istom kraju gde je pukla prva puška u našem prvom ustanku 1804, u julu 1941 je naš omiljeni Žikica Jovanović opalio prvu pušku u našem Trećem narodnom ustanku. Ona se razlegla po čitavoj Srbiji. Osvajali smo grad za gradom, čitavom Srbijom išli smo slobodno. Zvali smo sve u borbu, bez obzira na prošlost, svakog poštenog rodoljuba. Jedin-
stveni narod čudo je postigao. Našu zemlju smo pretvorili u krvavu busiju za okupatora.

Ali, drugovi, šta je omelo našu borbu u Srbiji? Omela nas je izdaja, izdaja Draže Mihailovića. Kad je okupator bio blokiran u ostalim gradovima, kad je srce Šumadije — Kragujevac — bio opkoljen našim snagama, kad su u Kraljevu naše jedinice jurišale na sam grad, kad su naši odredi upadali u Kruševac, kad smo lomili prugu Beograd—Niš, tada se pojavila ona guja izdajnička, tada se pojavio Draža Mihailović. Iako smo 27 oktobra zaključili sporazum s Dražom Mihailovićem, dvadeset i četiri sata kasnije on je izvršio napad sa svih strana na slobodnu teritoriju.

Nemci su to iskoristili. Pored mnogobrojne okupatorske vojske u Srbiji, Hitler je doveo još četiri divizije, baš onda kada je jurišao na Moskvu. Mi se ponosimo što smo uspeli da odvojimo te snage od majke Rusije i da ih primimo na svoja prsa. Besni hitlerovci, tačno pre godinu dana, na današnji dan, jurnuli su sa svojim tenkovima na glavni grad slobodnog dela Srbije — Užice. Hrabro se borio naš narod. U toj borbi i obični borci, i komandiri, i komandanti, i politički komesari bili su u prvim borbenim linijama. Naši rukovodioci narodno-oslobodilačke borbe, na čelu s drugom Titom, poslednji su napustili grad. Oni nisu pošli putem onih izdajnika u Londonu, koji su pred nemačkim tenkovima bežali na 300 kilometara, već su se borili u prvim borbenim linijama i mnogi od njih su položili svoje živote. Naš dragi Dragojlo Dudić, naš Čiča iz okoline Valjeva, nestali su tog strašnog dana. Tog dana poginuo je i Bora Marković, politički komesar Posavskog odreda, radnik iz Obrenovca. Tog užasnog dana poginuo je i naš dragi Željko Đurić, sekretar Okružnog komiteta za Užice. Poginuo je i učitelj Mihailo Tomić, komandant vazdušne odbrane Užica, koji je smelo stajao kraj svog topa i pucao sve dok ga avionska bomba nije ubila. Pao je zagrlivši svoj top. Slava palim borcima u borbama oko Užica!

Drugovi, te naše žrtve nisu uzaludne. I one su stub na kome počiva naš AVNOJ. U toj krvavoj, teškoj borbi rodile su se i iskovale naše proleterske brigade. I, evo, drugovi, godinu dana kako su sinovi Kragujevca, Beograda, Kraljeva, Čačka i Užica krenuli po čitavoj Jugoslaviji da svoju krv liju kod Ruda, Vareša, Foče, Konjica, Jajca, za slobodu svih naroda Jugoslavije. To je jedinstvo naših naroda, stvoreno u krvi, i krvlju ćemo ga braniti.

Nemojte, drugovi, misliti da je okupator tom ofanzivom slomio borbu u Srbiji. U ovom trenutku dok se mi nalazimo na ovom istoriskom mestu, tamo daleko u našoj Srbiji, na Kopaoniku, Jastrepcu, svrljiškim planinama, u Šumadiji, naši borci s puškom u ruci krv liju u borbi s nemačkim i bugarskim divizijama, Dražinim i Nedićevim bandama. Sinoć je izdajnički Nedićev radio Beograd javio da je u Valjevu streljano 11 drugova jer su pomagali partizane. Slava palim borcima!

Drugovi, srpski narod će nastaviti tu borbu kao što je i započeo. Mi ćemo nastaviti borbu sve dok okupator ne bude isteran, a izdajnici, velikosrpska gospoda, na čelu s Dražom Mihailovićem, ne budu smrskani jednom za uvek na sreću svih naroda Jugoslavije.

Još mnogi govornici iz svih krajeva Jugoslavije iznosili su rezultate dosadašnje borbe, podvlačili veru u konačnu pobjedu. Šime Balen je doneo pozdrave hrvatskog naroda, Vojin Gajić je govorio u ime Šumadije, d-r Simo Milošević je obrazložio šta je velikosrpstvo, koji su njegovi koreni i kakvu ulogu ono igra u današnjem ratu. Mile Peruničić je podvukao značaj ustanka u Sandžaku i njegovu povezanost s borbom u Crnoj Gori, Srbiji i Bosni. Čanica Opačić, jedan od ljudi koji je prvi digao ustanak na Kordunu, istakao je da nikakva sila ne može da uguši narodnu bunu na Kordunu. Još je govorio Rato Dugonjić, najmlađi član AVNOJ-a, o omladini Bosne i Hercegovine u ustanku, a zatim je čika Janko pročitao proglas našim narodima povodom istoriskog zasedanja AVNOJ-a. Posle toga su usvojene dve rezolucije, jedna o organizaciji AVNOJ-a, a druga o njegovom osnivanju.

U Izvršni odbor AVNOJ-a izabrani su: predsednik Ivan Ribar, potpredsednici: Pavle Savić i Nuriya Pozderac; članovi: Mile Peruničić, Ivan Milutinović, d-r Simo Milošević, pop Vlado Zečević, d-r Mladen Iveković i Veselin Masleša.

Uoči samog zaključenja sednice, stigla je vest o velikom zarobljavanju Nemaca kod Staljingrada. Svi su skočili na noge, nastala je bura:

— Živela Crvena armija! Živeo Staljin!

Na večeri u „Bosni” digao se stari Ribar i podigao zdravicu u zdravlje druga Tita i podvukao njegovu veliku ulogu u našoj borbi za oslobođenje od hitlerovaca. Ustao je Tito, pozdravio članove AVNOJ-a, tog našeg moćnog organa na učvršćenju jedinstva naših naroda, a zatim je rekao: „Ono što sam ja postigao to je delo naše Partije. Ja sam bio mlad, neuki čovek, a Partija me je primila u svoje krilo, vaspitala i podigla. Njoj sve dugujem”.

Posle smo svi zapevali: „Hej Sloveni!”

(Kraj prve knjige)

PRILOCI

GRUPA DRUGOVA KODI SU POSEBNO OZNAČENI IZ OBLASTI DRUGOVA
 METROVICA DRUGOVI SU OZNAČENI MESECI, DANA POSLE BERSTVA, KAO
 PARTIZANI U BERGATICE, SEPTEMBRA 1991. NA SAJMU I BILDOM
 ANIMALIJA METROVICA (1991) MESECI BERSTVO PARTIZANA I DRUGOVA IZ
 METROVICE, 1991.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
 „РАДНЕ ДИНАМИКЕ“
 ЛЕСКОВАЦ

PLAN ZGRADE KAZNI
 ONE U METROVICI
 Drugovi su u obliku B
 odmah pored vrata C, po-
 stoji se u prostoru iznad
 koje i tu postoji de kupa-
 loni na mestu D. Kupa-
 loni su pored vrata 3 metra od
 vrata pokretni i od vrata
 kod A, a ostali iznad
 14 metara dugih i kod
 vrata D. Ima i vrata kod
 vrata.

Što raniji govoreći je svih krajeva Jugoslavije izacali su rezultate
dostizanje borbe, podila ili vero u konačnu pobjedu. Šima Balen je donio
neodređene hrvatskog naroda, Vojin Gajić je govorio u ime Sarajlije, dr. Mi-
lošević je objasnio šta je velikosrpska, koji su njegovi koraci i ka-
zao mnogo igre u dvadesetom ratu. Mile Peruničić je podvukao najveći
oslobođenja u Sarajevu i njegovu pobjedu u borbi u Ormuč, Gori, Srbiji i
Bosni, Čedomir Opšić je objasnio i ono koji je prvi digno ustanak na Korčuli,
istakao je da nikada nije bilo da uguši narodna tuđa na Korčuli. Još
je govorio Rado Duganjić, najmlađi član AVNOJ-a, o oslobodjenju Bosne i Her-
cegovine u ustanku i rekao je da Janko pronašao proglašeno našim nacio-
nalno povodom istorijskog događaja AVNOJ-a. Posle toga su objavljene dve
rezolucije, jedna o organizaciji AVNOJ-a, a druga o njegovom osnivanju.

U izvanrednoj sednici AVNOJ-a izabrani su predstavnici: Ivo Kolar, po-
predsednik, Pavle Šević i Miroslav Ponderić, članovi: Mile Peruničić, Ivan
Milutinović, dr. Simo Milosavljević, pop Vlado Kolarik, dr. Mladen Ivaković i
Veselin Masleša.

U toku ovog zaključivanja sednice, stigla je vest o velikom zaroblja-
vanju Nemaca kod Srebrenice. Svi su izrazili zadovoljstvo i borbu.

— Živeli Crveni! — izvikali su svi prisutni.

IZ OJ R P

★

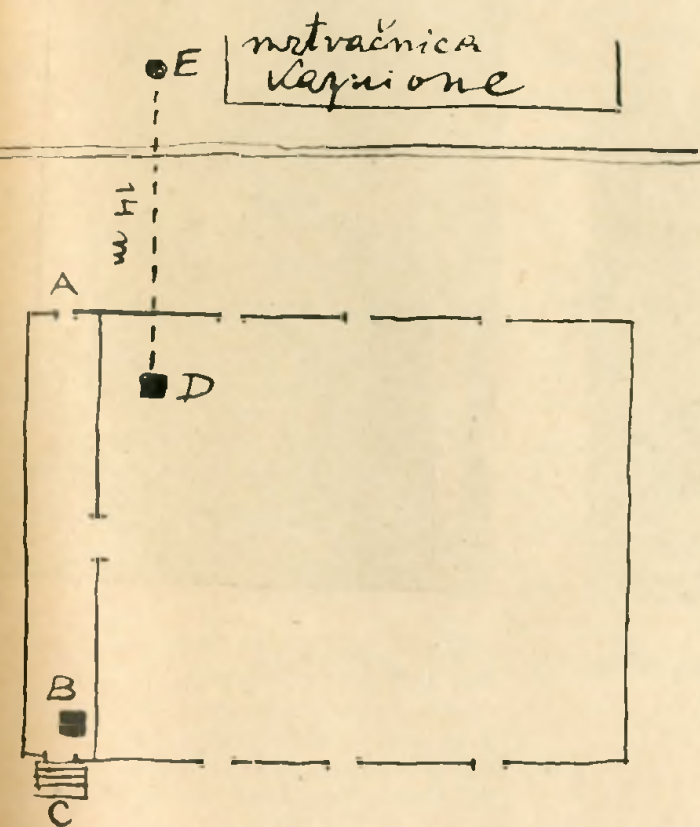
Na večeri u „Bosni“ digno se stari Rihar i podigao zdravicu o zdravlje
druga Tita i podvukao njegovu veliku ulogu u ovoj borbi za oslobodjenje
od nacističkog. Ustao je Tita, predstavivši članove AVNOJ-a, tog velikog
moćnog organa na učvršćanju jedinstva naših naroda, a zatim je rekao:
„Ono što sam ja postigao to je delo naše Partije. Ja sam bio mlad, nezreli
čovek, a Partija me je prihvatila u svoje krilo, vaspitala i podigla. Njoj sve
dužujem“.

Posle sme sme zapeli: „He, Slavom!“

(Kraj prve knjige)

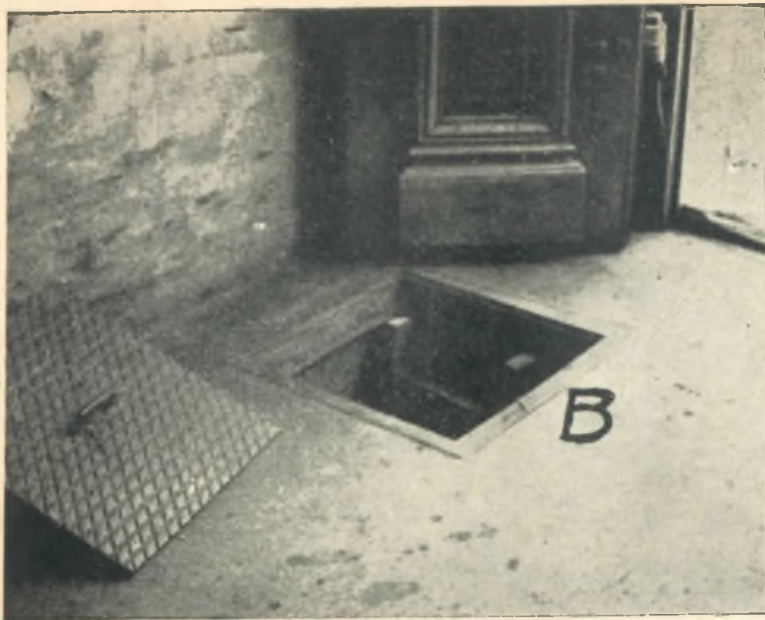
GRUPA DRUGOVA KOJI SU POBEGLI IZ KAZNENOG ZAVODA U SREMSKOJ MITROVICI. DRUGOVI SU SLIKANI MESEC DANA POSLE BEKSTVA, KAO PARTIZANI, U BOGATICU, SEPTEMBRA 1941. NA SREDINI S BEREOM MARIJAN STILINOVIĆ. (Vidi članak BEKSTVO MARIJANA I DRUGOVA IZ MITROVICE, str. 386)

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ЛЕСКОВАЦ

PLAN ZGRADE KAZNI- ONE U MITROVICI

Drugovi su ušli u otvor B, odmah pored vrata C, spustili se u prostoriju ispod sobe i tu počeli da kopaju kanal na mestu D. Kopali su prvo ukoso 2 metra dok nisu potkopali zid zgrade kod A, a zatim vodoravno 14 metara dugačak kanal sve do E izvan tamničkog zida.

»Nas 32 smestili su u jednu veliku sobu koja je ranije, pre rata, služila kao škola za kriminalce. Uz sobu bio je jedan hodnik. U podu hodnika, ispod naše sobe, bio je jedan šaht koji je vodio u jedan odvodni kanal. Kad smo pregledali taj kanal otkrili smo jednu rupu u zidu kanala, koja je vodila u praznu prostoriju ispod naše sobe. Mi smo se provukli kroz tu rupu u prostoriju ispod naše sobe i otpočeli kopanje u pravcu zida oko tamnice. Ukupno smo imali da iskopamo kanal 15 metara dugačak.« (Str. 386 i 387)

Mesto A gde su drugovi potkopali spoljni zid tamničke zgrade

Tri prizemna prozora na fasadi zgrade su prozori sobe ispod koje su drugovi kopali kanal

MILAN NEGOVANOVIĆ, obučarski ministar tamnice u Mitrovici, koji je u pripremanju bekstva održavao vezu između drugova u tamnici i drugova spolja. Negovanović je danas član gradskog NOO u Mitrovici (Snimljeno aprila 1945)

NAREĐENJA I SAOPŠTENJA OKUPATORA I NJегоVIH SLUGU

Od mnogobrojnih plakata kojima su okupatori i njegove sluge preplavili našu zemlju, objavljujem 7 među najkarakterističnijim iz prve godine okupacije.

БЕОГРАЂАНИ!

Јуле 12 априла 1941 год. после подне Немачка војска ушла је у Београд.

Тога дана у 5 часова после подне предао сам Општину града Београда према добивеном наређењу Команданта места пукојнику Тусену.

Командант места наредио ми је да осигурам мир, ред и безбедност.

Ја сам дао реч да ће мир, ред и безбедност у Београду бити осигурани. Одмах сам створио наоружану грађанску стражу, која је још синоћ почела патролирати по граду. Ову стражу организоваћу како треба да би она могла у потпуности одржати мир, ред и безбедност у Београду.

Командант места изразио је жељу, да ја и даље водим Општину и обављам све функције председника Општине.

Ову тешку дужност примио сам уверен, да ће ми сваки становник града пружити помоћ, која се буде тражила за испуњење овог задатка.

БЕОГРАЂАНИ!

Командант места изјавио ми је да ће се Немачка војска најкоректније понашати према грађанству, али је тражио да грађанство безусловно испуњава његове наредбе и наређења Председника Општине.

Позивам вас све од реда да се и ви лојално и коректно понашате према немачким војницима и да испуњавате све наредбе команданта места и наређења Председника Општине.

Сваки изгред и инцидент биће строго кажњен по војним законима.

Кретање улицама допуштено је од 5 часова изјутра до 19 часова увече. Ноћу је допуштено кретање само наоружаној грађанској стражи која одржава мир, ред и безбедност као и службеним лицима, која имају на левој руци одређену ознаку.

Данас се Општина са Ташмајдана, из пећине и склопишта Прве женске гимназије враћа у своју зграду у Узун Мирковој улици бр. 1 где ће наставити свој даљи рад.

БЕОГРАЂАНИ, будите свесни времена и околности у којима живимо и предајте се својим редовним пословима, мирно и приљезно, како би одржали себе и своје породице.

Општина града Београда учиниће са своје стране све што је у њеној моћи да задовољи ваше најпрече потребе: исхрану, здравље и сигурност.

Бр. 44
13 априла 1941 год.
Београд

В. Д. ПРЕДСЕДНИКА,
Општине града Београда,
Иван М. Милићевић

Kommandanturbefehl

In der Nacht vom 20 zum 21. IV. ist aus Häusern der Stadt auf die nährlichen Streifen geschossen worden, welche die Bevölkerung von Belgrad vor Raub und Plünderung schützen.

Das unerhörte Attentat auf die Deutsche Wehrmacht zwingt zu schärfsten Massnahmen.

- 1) Die Streifen haben den Befehl mit schweren Waffen solche feige Angriffe zu beantworten.
- 2) Es werden Geiseln festgesetzt, die erschossen werden, wenn sich ein ähnlicher Fall wiederholt.

Die Bevölkerung wird hiermit dringend gewarnt.

gez. V. KAISENBERG
Oberst und Kommandant

Наређење Команданта Београда.

У ноћи између 20 и 21 априла се гађало из кућа на ноћне патроле, које грађанство штите од разбојништва и пљачке.

Овај нечувени напад на Немачку војску присиљава да се примене најштрије мере:

- 1) Патроле имају наређење да на овакве кукавичке нападе одговоре са тешким оружјем.
- 2) Задржани таоци биће стрељани ако се сличан случај понови.

Грађанство се најозбиљније овим опомиње.

с. р. в. KAISENBERG
пуковник и командант

УПРАВНИК ГРАДА БЕОГРАДА

II Бр. 230

24. јуна 1941 год.

Београд.

Грађанима Београда,

На основу одобрења надлежних немачких власти Управа града Београда, са својим наоружаним органима, преузела је, поред Немачке војне силе, службу безбедности по дану и ноћи.

Дужност је свију грађана, да својим држањем и поступцима, олакшају органима вршење њихове иначе напорне службе.

Ред и потпун мир, лична и имовна безбедност је оно, што је позвана да загарантује у првом реду полицијска оружана сила

Да не би било никаквог двоумљења о томе, како ће се поступати

ОБЗНАЊУЈЕМ:

1. Униформисани и цивилни органи Управе града Београда ће према свима оним лицима, која настоје ширењем неистинитих гласова да поремете ред и мир, поступати са свом строгошћу.

2. Сви органи су добили изрична наређења, да према сваком ономе, ко ма у ком виду покуша, да наруши ред и мир, и тиме угрози наше најбитније народне интересе, наступе са ватреним оружјем.

УПРАВНИК ГРАДА БЕОГРАДА

ДРАГ. Љ. ЈОВАНОВИЋ, с р

САОПШТЕЊЕ

Војни заповедник у Србији саопштава:

У селу Скели једна комунистичка банда пуцала је на немачки војни аутомобил.

Утврђено је да су неки становници села били запазили припреме за овај прелад.

Утврђено је да су ови становници били у могућности да неопажено узбуне оближњу српску жандармериску станицу.

Утврђено је да су ови становници села могли сасвим неопажено да обавесте немачка војна возила о припреманом атентату. Они ту могућност нису користили и тиме су стали на страну разбојника.

Село Скела је спаљивањем сравњено са земљом.

При томе је у појединим кућама експлодирала муниција. И тиме је доказано саучесништво становника села.

Они мушки становници села, чије је саучесништво утврђено, стрељани су.

Педесет комуниста обешено је на
лицу места.

SERBEN!

Der Winter mit seinen Schneestürmen steht vor der Tür. Die in den Wäldern versteckten kommunistischen Banditen werden versuchen, sich in die Dörfer zurückzuziehen, um dort bei den friedlichen Bauern Unterkunft und Nahrung zu finden.

Die Deutsche Wehrmacht und die Regierung Nedić ist entschlossen, mit der kommunistischen Pest endgültig aufzuräumen und der serbischen Bevölkerung Ruhe und Ordnung sicherzustellen. Sie wird nicht dulden, dass diese Banditen bei den Bauern Unterschlupf finden und verborgen werden, um im Frühjahr ihr Bandenwesen wieder aufzunehmen.

Aus diesem Grunde wird folgendes bekannt gegeben:

Wer den Aufständischen Unterkunft gewährt,
wer ihren Aufenthaltsort verschweigt,
wer ihnen Nahrungsmittel gibt,
wer ihnen Nachrichten überbringt,
wer in ihrem Auftrage Sabotage-Akte verübt,
wer sie durch Arbeitsleistung oder sonst wie unterstützt
wird selbst als Aufständischer betrachtet und erschossen.

SERBEN!

Das Schicksal und die Zukunft Eurer Familien und Eures Volkes liegt in Eurer Hand! Ihr könnt wählen, ob für Ruhe, Ordnung, friedliche Arbeit und Aufbau haben oder ob ihr als Handlanger der kommunistischen Banditen ~~verurteilt~~ werden wollt!

С Р Б И,

Зима и снежне вејавице су пред вратима. Комунистички разбојници, који се још скривају по шумама, покушаће да се спусте у села, да би тамо, у мирним сељачким насељима нашли склоништа и хране.

Немачка оружана сила и влада генерала Недића решена је да коначно и заувек истреби комунистичку мућу, и српском народу обезбеди мир и ред. Зато неће дозволити да сељаци ове разбојнике скривају или на било који начин помажу, како би комунисти у пролеће наставили своја злочинска дела.

С тога разлога ставља се следеће до знања:

ко пружа устаницима склониште,
ко затаји место њиховог боравка,
ко им даје животне намирнице,

ко их обавештава,
ко по њиховом налогу врши
акте саботаже,

ко их на било какав начин помаже
БИЋЕ И САМ СМАТРАН ПОБУЊЕНИКОМ
И КАО ТАКАВ СТРЕЉАН.

С Р Б И,

Судбина и будућност ваших породица и вашег народа у вашим је рукама!

Сада бирајте: желите ли мир, ред, миран рад и изградњу, или желите да будете као саучесници комунистичких разбојника уништени?

САОПШТЕЊЕ

Са надлежног места се саопштава:

5 јануара 1942 године ДРАГАН РОДИЋ, ученик VI. разреда гимназије, рођен 6-VIII-1924 год. у селу Трубару, мучки је убио Александра Њестеренка, припадника руског Заштитног одреда Генералног опуномоћеника за привреду у Србији.

Атентатор је ухваћен уз припомоћ српске полиције.

Пошто је Родич дигао руку против припадника руског Заштитног одреда који стоји под командом немачке оружане силе, одмазда за овај злочин је била иста као да је извршен против немачког војника. Атентатор је обешен 14 јануара 1942 године.

Сваки који буде дизао руку против немачке оружане силе и војника који се боре у њеним редовима, биће немилосрдно кажњен. Ни његови саучесници, као ни они који за његов злочин знају а не достављају властима, не треба да се надају милости.

BEKANNTMACHUNG

Am 6. März 1942 wurden auf offener Sirasse in Belgrad die serbischen Polizeibeamten

**Djordje Kosmajac und
Obrad Zalad**

von kommunistischen Terroristen erschossen. Desgleichen am Vortage, in Pantschowa, der volksdeutsche Polizeibeamte

Alois Kral.

Auf Befehl des Kommandierenden Generals und Befehlshabers in Serbien wurden als Vergeltung für die drei getöteten Polizeibeamten 150 Belgrader und Pantschowaer Kommunisten erschossen

САОПШТЕЊЕ

У петак 6 марта 1942. убијени су на сред улице у Београду од стране комунистичких терориста српски полицијски чиновници

**Ђорђе Космајац и
Обрад Залад.**

Исто тако, дан раније, убијен је у Панчеву полицијски чиновник, члан Немачке народноослободилачке групе

Алоис Крал.

По налогу Командујућег генерала и заповедника у Србији, за одмазду због убиства три полицијска чиновника, стрељано је 150 комуниста из Панчева и Београда.

Београд, 7 марта 1942

Der Höhere SS und Polizeiführer

gez. MEYSZNER

SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei

NAJSMELIJA AKCIJA BEOGRADSKIH PARTIZANA

12 maja 1942

Evo, razgovaram s Markom na Pivi o prvoj, najsmelijoj akciji naših partizana u Beogradu, o njegovom spasavanju iz kandži Gestapoa.

S Markom sam imao sastanak 26 jula 1941, u subotu uveče, kraj Dedinjske bolnice, a 27 jula Marko je pao u ruke policije. Evo šta mi je Marko o tom događaju ispričao:

»Čitava Srbija dizala se na ustanak protiv Nemaca. Pored ostalih poslova radio sam i na pronalaženju oružja, municije i pripremanju akcija, među kojima je bila i uništenje beogradske radio stanice. Na hiljade ljudi bilo je obuhvaćeno radom. Dobio sam podatke o dvojici da se mogu na njih osloniti, kako bi se akcija s radio stanicom što bolje izvela. Radio sam s njima nekoliko dana. Među stotinama poštenih građana, mogao se naći i poneki provokator. U početku nisu bili u vezi sa policijom, ali su se poslednjeg dana povezali sa Gestapoom i Glavnjačom. Jedan od njih imao je u U. G. B. poznanika Švabu — Špartalja.

S tom dvojicom sam radio na pripremanju za dizanje radio stanice. Te pripreme su bile dovedene skoro do kraja. Jednom od njih predao sam materijal za paklenu mašinu, dve bombe, revolver i 2.000 dinara. 26 jula zakazali smo u 11.30 sastanak, na kome smo imali definitivno da utvrdimo plan za dizanje stanice u noći između 26 i 27 jula. Ta dvojica su imala još jednog pomoćnika u samoj radio stanici, koji je bio pošten čovek.

Na tom sastanku jedan od ovih izdajnika bio je vrlo zbunjen. Trenutno, nismo mogli ništa da utvrdimo. On je odmah počeo da uzima inicijativu. Zakazao je sastanak u Bjankinijevoj ulici u 18 časova. Nisam pristao ni na ulicu ni na vreme — već na Triglavsku u 18.30. Obavestio sam drugove o ovome. Savetovali su da ne idem na sastanak, ali kako sam ovu akciju smatrao važnom, forsi-

rao sam i pozvao tri druga da pođu sa mnom: Đuru Strugara, koji me je jednom sreo baš kad sam išao s tim tipom, Daku-Davida Pajića, metalca, i Dragana Kostića, metalca. Sva su ova tri druga poginula smrću heroja u rukama Gestapoa i Glavnjače. Svi smo poneli oružje. Đuro je namerno zakasnio na sastanak pet minuta, jer je na uglu Južnog Bulevara i Prestolonaslednika Petra video »Maricu« sa osam agenata kako ide u pravcu Gospodara Vučića, očigledno u Bjankinijevu ulicu. Đura je otpratio »Maricu« i došao na sastanak. Prodiskutovali smo čitavu situaciju. Pošli smo oprezno na zakazani sastanak. Tamo izdajnika nije bilo. Još više se sumnja pojačala. Mislio sam da je zabunom otišao u ulicu koju je predložio, pa smo se podelili da nam ne bi promakao. Na Južnom Bulevaru ga nismo sreli, pa smo se nas dvojica uputili direktno u Bjankinijevu. Upali smo brzo u jedno dvorište. Videli smo provokatora. Oštro i iznenadno sam mahnulo rukama. On se zbunio i brzo krenuo, tako da ga policajci nisu primetili. Bio je vrlo zbunjen. Pošao sam s njim preko poljane i tu nas je sreo jedan metalac. Pozvao me je u stranu i pitao:

— Šta ćeš s tim tipom? Trockizer je!

Vratio sam se natrag. Mislio sam, ipak, da se taj tip samo koleba, pa smo se dogovorili da se te noći izvrši akcija, a sastanak smo zakazali za sutra u 10 sati na uglu Južnog Bulevara i Đerdapske.

Te večeri sam imao sastanak s tobom i Đurom kod bolnice na Dedinju. Tu je bio i Veljko (Veljko Ilić, danas pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba).

Sutradan pred 10 imao sam sastanak sa Lolom. Krenuo sam na sastanak. Ona tri druga nisam zatekao, jer sam inače zakasnio 3-4 minuta. Ušao sam u Đerdapsku ulicu. Na određenom mestu, na najtešnjem delu ulice, između kame-

njara, pojavio se provokator sa Špartaljem, kulturbundovcem iz Glavnjače. Video sam kako je podigao ruku. U istom trenutku skočilo je osam gestapovaca sa svih strana na mene. Jedan prvo s leđa. Među njima su bila i tri kulturbundovca. Ostali su sa strahom prilazili, jer su znali da imam revolver i znali su kakav sam materijal predao onom tipu. Nastalo je rvanje. Video sam da hoće živog da me uhvate. Kada mi je ispio revolver iza pojasa navalili su smelije, mlatnuli me revolverom po glavi tako da sam pao. Vukli su me u ulicu Gospodara Vučića, gde im je bio jedan od automobila. Blokiral su sve susedne ulice gde su bila još tri auta. Jedna naša starica, kod koje smo se sastajali, vrisnula je, i tako dala znak drugovima. Bio sam krvav, prašnjav, iscepan. Tada sam mislio da će naići desetak naoružanih drugova i spasti me. To jest, zamišljao sam šta bih ja radio kad bih naišao na druga u ovakvoj situaciji. Posle mi sinu misao: »Kratak postupak, mučiće me i ubiće«. Mislio sam: »Još je rano. Tek je početak. Još nisam video mnogo od onoga što je dolazilo i za šta se radilo«.

Odveli su me u Gestapo, mislim, u zgradu Ministarstva pravde. Udarili su me dva-tri puta. Prilikom pretresa našli su mi koncept proglasa CK s korekturama druga Tita, koncept proglasa MK koji sam pripremao, 9.000 dinara, beležnicu sa svačim, samo ničim za njih. Recimo: »400 čelika« (400 komada »Kako se kalio čelik«); »išijas« (reč je o nekom drugu robijašu koji je bolovao od išijasa); izdaci od preko 30.000 dinara i onu adresu u Lazarevcu u Zantlijskoj ulici, koju sam tebi dao.

Oko mene se okupilo oko petnaestak gestapovaca. Videli su po proglasima s kim imaju posla. Smesta su s proglasom odjurili kod nekog šefa. Rastrčali se. Odmah su me povalili i počeli da

pendreće. Zverski, ali nestručno. Tražili su organizaciju oko ovog posla, ko je »Plavi Montenegro« — Đuro na koga sam naišao dok sam išao s onim provokatorom — partiske veze, adrese, »čelik« i »išijas«.

U toj tuči dočepao je pendrek neki nestručnjak i lupio me dvaput po temenu, onesvestio sam se.

*

Predveče sam se našao u bolnici. Došao sam k sebi. Kad sam video da sam u bolnici, tvrdo sam verovao da ću biti spasen. Ni trunke nisam sumnjao u to. Verovao sam u snagu Partije. Stavio sam sebi u zadatak da simuliram nevesticu dok se akcija ne pripremi. Najvažnija mi je bila stvar da javim drugovima da sam unutra. Zato sam jaukao, stenjao. Jedan bolničar mi je posle pričao da sam se stezao za srce i vikao: »Srbijo, majko, pobedićemo!« i da je dodao: »Mora da je to bio neki dobar čovek«.

U bolnici su me ošišali i previli. Gestapovski doktor je na sve moguće načine hteo da pronade da li simuliram. Pekao me je po vratu, trzao mi ruku, nogu. Stvarno mi je mnogo ponogao lekar — Srbin. Rekao je Gestapovcu:

— Fünf Tage!¹⁾

Partija je saznala da sam u bolnici preko jednog studenta. Ali, već u ponedeljak 28 jula, situacija se pogoršala. Gestapo je video da u Braće Nedića ne postoji nikakav Momčilo Perišić, opštinski činovnik, pod kojim sam imenom imao lažnu legitimaciju. Pojačana je straža oko mene, niko nije smeo da me vidi, da govori sa mnom. Bolničar je dolazio na moj krevet, sedao i govorio:

— Perišiću, šta je s tobom? Nisi u Gestapou, u odeljenju si. Reci šta je s tobom? Izubijali su te?

Srećom, postojao je sukob između Gestapoa i Glavnjače, jer su Hitlerovci

¹⁾ Pet dana.

bili besni što me Glavnađa nije uhvatio u subotu, pa su stvar uzeli u svoje ruke. Zato Vujković i kompanija nisu dolazili ni defilovali kroz bolnicu. Inače bi me prepoznali.

U bolnici je bilo i naših drugova: Mitra Mitrović i drugarica doktora Vrebalova. One su preduzele sve da se javi Partiji. Kad su čule u hodniku moju galamu, rekle su: »To je Leka«. Posle su dobavile moju kosu posle šišanja i tačno utvrdile da sam to ja.

Ja sam stalno simulirao nesvesticu. Hranili me čajem, a ja sam sve ispljuvavao.

*

Nisam znao da će tog dana drugovi doći. Oko 10 sati začula se pucnjava. Odmah mi je bilo jasno. Pored mene su bila četiri čuvara i bolničar. Pripremio sam se. Na vratima se pojavilo pet udarnika s revolverima. Ja sam odmah skočio. Straži su naredili:

— Ruke u vis!

A meni:

— Ti si Leka? Hajde s nama!

Gestapovci su se zavukli pod krevet, a bolničar je povikao:

— Ja sam Žika Sanitet!

Mene su dvojica šćepala pod ruke, a dvojica su obezbeđivala otstupnicu u hodniku. Žandarmi su bili nabijeni u klozete i hodnike. Četiri druga udarnika su održavala red u dvorištu. Likvidirali su odmah jednog žandarmeriskog narednika, jer se mašio za revolver. Napao sam svu snagu i preskočio preko zida, odnosno pao sam. Tu su likvidirana dva gestapovca, jer su pucala na nas. Pitao sam:

— Gde je auto?

— Nema ga! odgovorili su drugovi.

Naši drugovi, bilo ih je 38, blokirali su sve ulice, zaustavili saobraćaj, a svet se sam sklonio u kapije. Pitao sam:

— Ko su ovi ljudi?

— Beogradski partizani! odgovorili su drugovi.

Trčao sam kroz ulice u gaćama i košulji, skinuo zavoj. Na Bajlonovoj pijaci naleteli smo na nemački kamion pun vojnika, ali mirno su nas pustili. Taj kamion je tu slučajno stajao. Upali smo u jednu kuću sa dva izlaza; pokušao sam da obučem odelo i cipele, ali sve mi je bilo malo, sem pantalona. Upali smo u drugi stan, tu sam oprao krv sa lica, obukao cipele, kaput i stavio šesir, izbio u Kralja Petra ulicu, pogodio jedna špediterska kola za 100 dinara, (rekao sam da sam pao sa građevine), i preko Terazija, pored Gestapoa, s Rakićem, grafičarem, otišao u određeni stan. Tek kada smo tamo stigli, Rakić mi je kazao da je ranjen u ruku kraj zida, kada je on svalio onog gestapovca.

*

Oko bolnice je vladala potpuna pometenost punih 20 minuta. Mogao je pobeći ko god je hteo. Miladin (komandant Beogradskog bataljona Prve brigade) nalazio se takođe u bolnici. On je iskoristio gužvu i u pidžami pobećao. Obratio se prvoj kući gde je dobio odelo i još istog dana otišao u odred. Miladin je zvao Ljubu Živkovića da beži, ali je ovaj bio slab. Zvao je i Radovanovića, ali je i ovaj odbio.

Spasavanje su, po nalogu Starog, organizovali Đuro i Cana. Tačan plan i raspored bolnice dao je student Gruja Lazović. Šofer je bio prevario. Zato je i akcija bila odložena za sat i po. Drugovi su pitali organizatore šta da rade. Odgovor je bio:

— Akciju izvesti bez obzira što auta nema!«

*

Ovo mi je Marko ispričao na Pivi kraj Tare, 12 maja 1942.

Dodajem svoje uspomene o Markovom spasavanju. Bili smo Lola i ja kod X kad je došla vest da je Marko uhapšen. Naišao je Stari:

— Užas! To je prvi radnik iz Srbije koji se tako silno uzdigao. Moramo ga spasiti po svaku cenu.

*

Od domaćina (Aćimovićevog prijatelja), kod koga sam se krio i koji je tog utornika uveče bio kod Aćimovića, saznao sam sledeće:

— Došlo je šest ljudi u bolnicu. Jedan je bio vezan u lance. Rekli su da su došli iz Gestapoa da nekog privedu. Zaudarnu se učinilo sumnjivo. Oni su ga pogodili u slepoočnicu sa dva metka. Iz bolnice su spasli dvojicu. Onaj zdraviji bio je važniji. U bolnici su imali pomoćnike.

*

Mića Dimitrijević, novinar i špijun Uprave grada:

— Napad je bio neuspeo. Pet bandita je uhvaćeno.

Tri sata kasnije:

— Uhvaćeno je svih osam komunista zajedno sa onim koji je pobjegao.

*

Od naših je bio ranjen u ruku Rakić, i u stomak obučar Božo Radojević, komandir čete u Prvom šumadijskom, Crnogorac iz okoline Mojkovca (Podbrišća), Đidin školski drug, koji je poginuo kod Pjanovca, na Romaniji, januara 1941. Svih 38 drugova se u redu povuklo!

Gestapo i Glavnjača nisu znali koga su uhvatili sve dok nije provokator Ratko provalio Marka i ostale drugove.

*

Ovo sam pisao u Liječevini. Rešio sam da svaki član našeg kolektiva ispriča svoj najburniji doživljaj u ovom ratu, kako bi o tome ostalo i pisanog traga.

KAKO JE ORGANIZOVANO SPASAVANJE DRUGA MARKA

Drugarica Cana Babović i pokojni Đura Strugar dobili su nalog od Partije da spasu druga Rankovića. Evo šta o tome kaže drugarica Babović:

»Imali smo zakazani sastanak 27 jula u jedanaest časova pre podne, na koji je trebalo da dođe i drug Marko. Druga Marka nije bilo. Uzbudili smo se jer smo znali da je on vrlo tačan, i već smo pomišljali da mu se nešto desilo. U jedan čas po podne saopštio nam je drug Laza Kuliševski da su druga Marka uhvatili gestapovci. Odmah smo predložili mere da doznamo gde se nalazi, kao i pripreme za njegovo spasavanje.

U četiri časa po podne dobili smo naredbu od druga Tita da moramo po svaku cenu spasiti druga Marka iz zatvora. Istovremeno stigla je jedna cedu-

ljica od drugarice Mitre iz Vidinske bolnice u kojoj je stajalo da su druga Marka doneli u bolnicu onesvećenog, zatim javlja u kojoj se sobi nalazi i da je najlakše izvršiti akciju za njegovo spasavanje između 8 i 9 izjutra, kada se straže smenjuju, a budnost gestapovaca oslabi.

Odlučili smo da akciju izvršimo odmah u ponedjeljak, 28 jula, ali oružje nije moglo biti skupljeno za tako kratko vreme. Određeni su najbolji drugovi za ovu akciju, kao i za prikupljanje oružja. Drug Nenad Parenta dobio je od nas nalog da preko jednog lekara, koji je radio u očnoj klinici (Vidinska bolnica) ispita tačnu situaciju, napravi skicu zgrade, odnosno bolnice. Drug Parenta je dobio raspored straže i sve ostale stvari koje su bile potrebne da bi akcija uspela.

U ponedjeljak po podne desila nam se nezgoda, koja je mogla da omete ovu akciju. U stan u Šumatovačkoj ulici, u kome je trebalo da prikupimo oružje, upali su gestapovci. U stanu sam bila sama ja: očekivala sam drugaricu Ljubinku Milosavljević i ostale. Uspela sam da dam znak, spuštajući zavesu na prozoru, kako ne bi ušli drugovi, koji su imali da donesu oružje. Drugarica Ljubinka je trebalo da pribavi dva revolvera i nekoliko bombi, koje smo imali u rezervi za izuzetne slučajeve. Oružje se nalazilo u našoj štampariji. Za vreme pretresa stana uspela sam da pobegnem. Omogućilo mi je to što su gestapovci u stanu kod gazdarice našli 80 zlatnika, oko kojih su se zamajali, tako da su izgubili onu budnost za zadatak zbog koga su došli.

Odmah sam pronašla Ljubinku i drugove i obavestila ih šta se dogodilo. Pripreme se nisu nikako prekidale. Oružja smo pripremili dovoljno, odredili smo za

ovu akciju pet desetina. 29 jula u utorak akcija se morala izvršiti, jer inače bi bilo dockan. Mi smo odlučili da to bude u osam časova ujutru. U 8,15 Vukica Mitrović obavestila nas je da je šofer, koji je trebalo sa svojim automobilom da učestvuje, otkazao i da se akcija mora odložiti. Automobil nismo mogli da nađemo, a odluka je bila pala da akcija mora otpočeti.

Akcija je otpočela u osam i po. Četiri desetine su bile raspoređene oko bolnice, pet drugova je upalo u samu bolnicu, a jedna desetina bila je na ulazu, štiteći izlaz drugu Marku.

Akcija nam je uspela stoprocentno, zahvaljujući smelosti i snalaženju samog druga Marka, koji je odmah shvatio o čemu se radi.

U ovoj akciji ranjena su svega dva druga, jedan lakše, jedan teže, nad kojim je odmah izvršena operacija, tako da nismo imali ni jedan smrtni slučaj.»

KAKO JE IZGLEDALO IZ BOLNICE SPASAVANJE DRUGA MARKA

—Pucaću ako se koja makne! —
prozujalo nam je kroz uši, meni i drugarici sa mnom, a kad smo se okrenule, lice Radana Grujičića, agenta beogradske policije, cerilo se u nas. Stao je između nas sa revolverom u rukama, dugačkom crnom napravom, kakvu sam prvi put u životu videla. I, razume se, nijedna od nas nije se makla. Bio je to tek početak proganjanja komunista pod okupacijom, i nesvesno, ali mora da su u nama tinjale u tom trenutku iluzije da će to biti, istina, gore nego ranije, ali ne tako kako smo već prvih dana u policiji osetile. Na ulazu za četvrti sprat beogradske policije već smo se skoro oproštajno osmehnule jedna na drugu. Setile smo se razgovora sa drugovima napolju: da, ko sada uđe u zatvor, više iz njega neće izići! Ja sam se setila i Vlade Dedijera, koji me je sat ranije

ispitivao kojim ću ulicama da idem; savetovao da idem sporednim, i (skoro sigurno) govorio da će me uhvatiti agenti.

Bilo je to 1 jula, osam dana posle početka rata protiv SSSR-a. To se dogodilo kod spomenika Vuka Karadžića, usred gomile ljudi koja je čekala tramvaj, kojim sam htela da se prebacim na Dorćol. Zapamtila sam jedno o tim ljudima: svi su okrenuli glave, a ipak su svi gledali u nas, tupo, blede — samo su se oči jedne devojkice široko otvorile i razrogačile. Znala nas je sa Univerziteta, iz Ženskog pokreta.

Put do policije bio je dug, spor, prazan, ljudi nije bilo i meni je uspelo da spustim na trotoar Istoriju VKP(b), jedan proglas pisan Đidovom rukom i još neke sitnice. Bila je to skoro detinja radost, što će Đido i drugovi znati da

sam to bacila, a opet i detinja radost što idem »čista« u policiju. Još jedna iluzija! Bilo je sasvim svejedno hoće li mi naći u tašni »Rat i mir« Tolstojev ili Istoriju VKP(b). Išla sam u zatvor kao komunistkinja pod nemačkom okupacijom.

To mi je postalo jasno posle jednog sata, kad sam sedela u policiskoj prijavnici, u kojoj je činovnik preturao moje stvari i brižljivo ih beležio; niko od poznatih agenata nije se interesovao za nas; niko nas ništa nije pitao, mi smo već postale broj, trenutno manji, jer je dotad bilo uhapšeno malo naših. Tako je potrajalo i svih dvadeset dana, koliko smo bile u policiji. Samo su nas jednog dana pozvali sve. Jedna po jedna ulazile smo u kancelariju, gde su beležili pred nama opšte podatke, a kad bismo izišle kucali su čitave stranice. Čule smo odlomke iz kojih smo doznavale da smo najedared postale i vrlo važni partiski funkcioneri, i vrlo poznate ličnosti u javnom životu, i slično. To se beogradska policija ulagivala Nemcima, a mi smo znale da je to — put u logor. Prema nama su bili ravnodušni, ali su se silili nemačkom snagom. Kosmajac se hvalisao da već putuje za Moskvu, i posmatrao nas je kao — meso.

Taj tupi desetodnevni život prekidale su sitne radosti, koje smo pribavljale sebi. U sobi nas je bilo svaki put do petnaest, među sobom smo se skoro sve poznavale. Krale smo iz hodnika knjige koje su zaplenjivali kod nas, krile ih u rupe u zidu, čitale po čitav dan, slale poruke napolje i organizovale niz sitnih malih radosti. Začudo, sve nas je to radovalo, iako smo već sigurno računale na streljanje, i žudno smo gutale svaki red iz novina.

Jedanput — bilo je to u sumrak — videla sam sa prozora crnu figuru visoke žene, koja je ulicom od hotela »Mažestik« žurno išla s kraja na kraj, gledala u naše prozore, i ličila na uznemirenu lastu oko gnezda. Bila je to

moja mama, i svake večeri u određeni čas ja sam puštala ruke kroz rešetke da je pozdravim, mama me je i poznala po rukama, i sve smo imale suze u očima. To nam je bila svakodnevna radost. Mama nijednog dana nije izostala.

Iz dvorišta, sa šetnje, prebrojavale smo drugove na prozoru. Prvih dana sve smo izbrojali. Posle sedam dana, više se lica Slobodana Škerovića, Vula Antića i još nekih nisu pojavljivala. To je bilo prvo streljanje koje je objavljeno. Dan pre toga, Sloba i Vule brijali su se pred vratima naše ćelije. Pitale smo Vula:

— Zar je baš »prešno potrebno« da se briješ?

On se samo tiho nasmejao. Praveći, kao obično šale, rekao je:

— Oдавде ćemo svi izići sa nogama napred!

Uveče su ih prozivali u hodniku, mi smo treptale iza vrata, a sutradan su njihove sitnice iz džepova, zavijene u maramice, ostale na stolu u hodniku. Hranu spolja su zabranili, a njih više nije bilo na prozoru — više nas nisu bodrili!

Sve smo zaželele da nas već nekud pozovu. Sve je bilo tamno. Spolja su samo dopirale poneke vesti sa istočnog fronta — nemačka ofanziva je bila u jeku. Htele smo da vreme protiče brže, makar se približavalo i smrti. Smrti se nimalo nismo plašile. Ali smo život htele da spasemo i izvukle smo za bolnicu tri drugarice na najobičnije trikove i simuliranje. Kasnije smo doznale da su drugovi ogromne napore činili da nas izvuku u bolnicu, i u tome su dosta pomogli. Tada još nisu bila počela masovna streljanja, i od žena još nijedna nije bila streljana.

Već su prve partije otišle u logor na Banjici. Agent Šterić mi je sa nasladom saopštio da je šef logora — Vujković. I nas su jednog dana, 17 jula mislim, povelili u logor. Naravno, pre toga su nas slagali. Pozvali su nas šest: mene, Jelenu Matić, Stojkicu, Bobu

Đorđević, Nevenku i jednu drugaricu iz Niša. Miloradović nam je rekao: »E, sad kući!« Prevara je trajala samo nekoliko sekundi. Automobil nas je odvezao na Banjicu, tamo nas je dočeka Vujković, mene, koja sam slučajno prva izašla iz auta, rečima:

— O, pa ti si opet tu!

Otada smo ga retko viđale. U sobi muškaraca bilo je preko stotinu. U našoj nas — šest. Bile smo u suterenu. Jedanput dnevno, tačno u 12, dobijale smo ručak — uvek pasulj i proju. Hranu spolja nisu nam davali, ali su nam majke uspele već prvog dana da prebace, preko stražara, hrane i skoro svakog dana su to činile. Logor je bio razgrađen, šuma se zelenila, a kroz kapiju, kad bismo se popele na krevet, mogle smo mahnuti rukom našima koji su svaki dan »šetali« pored logora.

Zapovednik logora bio je Nemač — narednik, Vujković je zavisio od njega. Mi smo odmah osetili među njima antagonizam, iskorišćavali smo ga — i mi i drugovi — za sitnice, ali više iz zabave i da bismo ga raspirili, nego što smo htele neku akciju. Mi, žene, prema tadašnjem, makar spoljnjem moralu, bile bismo spremne i za akciju; soba muškaraca bila je sastavljena od raznih ljudi, likvidatora, socijal-demokrata, oportunisti i razume se, dobrih boraca. Stražari nisu imali u njih poverenja. Nama su činili sve. To su bili saobraćajci, koji su prošli neki brzi policijski kurs. Niko nas od njih nije maltretirao, a Nemač je hteo da nam se prikaže kao prijatelj: govorio je da takvog čoveka, kao što je Vujković, nema ni u Gestapou, da bi on nama dao sve i — slične laži. Često bi se napio i on i njegov posilni i, krišom jedan od drugog, probacivali nam kroz prozor bombone, breskve, molili nas da uzmemo. Jedne noći, pijani vojnik Karlo, star čovek, seljak, šaputao nam je kroz prozor:

— Ne bojte se, mile devojke! Budite spokojne, odmorite se, jadne male! —

i prebacio meni pisamce od mame, na kome je stajalo samo »tvoja mama«, napisano njenom rukom.

Bilo im je jako čudno: intelektualke, profesorke, lepe, mlade devojke i — komunisti!

— Radnice — to razumem! — govorio je glupi narednik i blesavo širio ruke.

U logoru sam provela deset dana. Niko me ništa nije upitao, samo je po koji put došla kakva nemačka »zdravstvena« komisija, zavirila u sobe, Vujković bi nas predstavljao i hvalio se dobrim uređenjem u logoru. A u sumrak, oko sedam časova, ceo logor je čekao... U to doba vodili su na streljanje. Već sutradan pošto smo stigle, došao je u sumrak kamion pun policajaca, a za njim kamion agenata: Kosmajac, Radan, Miloradović, Jeremić i svi ostali. Žandarmi su bili neobično svečano odeveni, s kalpacima na glavi. Sjurili bi se sa auta — to je bila stalna procesija — nosili lance u rukama, zveckali njima, — i svi smo čekali, svako veče, koga će...? Prvi put odveli su trojicu, drugi put Životu Jevtovića, sindikalistu iz Valjeva i još jednog druga. Oni su nam vedro mahali rukama, uvereni da idu na slobodu.

Nisu dolazili svako veče, ali su streljali svako veče, i to negde blizu Banjice. Čuli smo daleke pucnje. A posle toga — došli bi u logor da proslave streljanje, i pili, koji put po čitavu noć, u Vujkovićevoj sobi iznad nas. Jednog dana — u avgustu — kad sam ja već bila u bolnici, odveli su ih 50 i streljali u Skeli kod Obrenovca, tobože kao seljake iz tog sela. Tada je ubijen Joca Jovanović, Mićo Zečević i mnogi drugi, a Kosmajac je određivao ko će biti streljan. Kako je on to radio? Ulazio je u sobu, rekao da idu da peru pôd i pokazivao prstom na onoga koji treba da pođe, odbrojavajući pedeset. Docnije nisu ni brojali.

Ne bih to znala izraziti; kao da te svake noći streljaju! I nije uopšte strašno streljanje, ni smrt, nego to or-

ganizovano, rafinirano mučenje: kada ćeš doći na red i ko će doći na red? Mnogo se o tome razgovaralo, ali doista ni s kakvim strahom — o smrti su već i vicevi počeli nicati. Nju smo zvali:

»Mirisanje ljubičica odozdo«.

Već drugog dana u logoru počela sam da štrajkujem glađu. To niko u logoru nije smeo znati — samo drugarice u sobi. Trebalo je oslabiti, simulirati tešku bolest i — izvući se u bolnicu, odatle — šta? — to ni same nismo jasno znale. Ali se nećemu nadalo! Logor je ličio na mrtvačnicu — više ni šumu nismo videle, svaki dan peo se zid za desetinu santimetara — to je Vujković »pravio Sing-Sing« — kako nam je sam rekao. Bilo nam je žao šume, sve su zatvarali, živi smo zakopani. Kroz rupicu na kapiji nismo više mogle videti naše. Daleko, tamo u jednom voćnjaku nazrela bih mamu, ali ona mene više nije mogla videti.

Štrajk je daleko lakši bio od osećanja — da ću ja otići u bolnicu, a drugarice ostati u logoru. Noć, kad smo odlučile da ja štrajkujem, bila je teža od onih predvečerja kad su odvodili drugove na streljanje. Danas mi je držanje Jelene Matić tek jasno — »boljševički« je predlagala da to budem ja koju treba izvući, ali je oko toga stvarala tešku i mutnu atmosferu, a sa stražarima niko nije smeo imati veze sem nje, koja je bila »najokretnija«. To je bila već priprema njenog podlog izdajstva.

— Neće ti uspeti to što si namislila! — iskezio se jednog dana kroz rešetke Vujković na mene, kad sam bolesna ležala na krevetu, a drugarice prale podove na spratu.

Pa ipak smo uspeli.

Štrajkovala sam deset dana, padala u »nesvest« triput. — Pred drugovima lekarima, koje su pozvali da me pregledaju, lako je bilo pretvarati se. Pila sam samo vodu, pa i to malo, spavala sam mnogo i bila skoro sasvim ogluvela od gladi. Bila sam već stvarno bolesna. Le-

kari su se smenjivali, izgleda nije bilo za bolnicu. Namac je rekao:

— Ona je na špicu, i neće da je pušte u bolnicu. Recite joj da je svejedno gde će umreti!

A jedno veče sam se ipak obrela u bolnici, 26 ili 27 jula, ispraćena od mnogo očiju iz suterena, sa mnogo saveta koju bolest da izaberem, sa pretinjom Vujkovića da ću tamo ostati samo dva-tri dana. Bolest se sama nametnula. Drugarice, koje sam našla u bolnici, nisu znale šta da posavetuju. Najzad sam »dobila diabetis«, jer sam ujutru stvarno pala u nesvest, na pregledu je bilo mnogo šećera i — mesec dana »bolovanja« bilo je sigurno. Diagnostika: diabetis u poslednjem stadiumu! To me je stalo čitavih mesec dana gladi, jer je valjalo održati slab izgled. Vujković je od drugova napolju, preko advokata Miše Levija, Jevrejina, dobio 10.000 dinara za bolnicu. To je bilo malo za mesec dana, a za to bi se vreme, valjda, i udesilo bekstvo. Svaki dan mi je pretila opasnost od otpuštanja. Bila je to neprekidna borba da se održim tu, što duže, još dva dana, još dva, još dva — organizovaćemo bekstvo. Jedanput smo stavile u mokraću glikozu, veštački šećer, a lekar je došao i rekao: »Nema šećera!« Značilo je: povratak u logor, jer se više nije interesovao mojom bolešću — a šećera je bilo, mi smo stavili i više nego što je trebalo! Jednog jutra, u šest i po, napisali su mi otpusnicu. Znači: streljanje! Dobila sam težak »nervni« napad, na noge nisam mogla stati. »Anglofili«, kako smo zvali neke zatvorenike, zgledali su se na takav kukavičluk »jedne komunistkinje«, a ja sam kroz tri dana pobešla. Bio je to mesec dana uporne borbe za slobodu, za život, za borbu, sa jednim sredstvom, glađu, nesvesticama, obmanjivanjima, a na drugoj strani upornim radom na organizovanju bekstva.

U nedelju, mislim da je bio dvadesetsedmi jul, doveli su Nemci-gestapovci nepoznatog čoveka u zatvoreničku bolnicu u Vidinskoj ulici. Vikali su uzrujano hodnikom, lupali čizmama, izdali neka naređenja lekaru i otišli. Kad dođu Nemci, ili policajci u bolnicu, obično se svi zatvorenici povuku i čekaju da oni odu pa da produže svoj započeti razgovor s drugom, gledanje kroz prozor i slične male zabave. Ovog puta je zavladała i neka jeziva i mučna tišina. Oni koji dolaze u bolnicu obično su rado dočekivani od drugova, u bolnici je ipak lakše nego u logoru; vidiš se kroz prozor i sa nekim drugom, progovoriš reč-dve sa sestrom, napišeš čak i ceduljicu. Ali ovaj drug u hodniku ječao je, neprekidno i teško. To mora biti dobar i hrabar drug, koji im se otimao, ili je slučajno uhvaćen u nekoj diverziji i sada ječi teško ranjen, mislili smo. Ničije ime nijedna od nas nije htela da pomene. Ječanje je nagoveštavalo sve određeniju boju glasa nekog meni poznatog druga. Treba odmah doznati ko je, više nismo mogle izdržati u tom čekanju.

Otišlo je nekoliko drugarica napolje i sve su samo ponavljale da drug leži zaklopljenih očiju, u nesvesti, sav crn od udaraca. Niko ga nije poznao.

Izmišljali smo razne načine kako bismo doznale ko je taj drug. Julija Majić vratila se iz hodnika i uzbuđeno saopštila da joj se čini — jedanput ga je videla sa njegovom drugaricom — da je to drug Ranković. Zar?

Setila sam se da ga jedan od zatvorenika mora znati iz sindikata. Poručili smo mu da prođe i da ga vidi. Da li su mu preneli poruku, ili se sam uplašio da kaže da poznaje druga Marka? Ne znam. Dobili smo odgovor: »Ne, to nije Ranković, ja njega vrlo dobro znam!« A mi smo s teškom mukom i poslali poruku, jer je već odmah bilo očevidno da ni Nemci ne znaju njegovo pravo ime. Više njegovog kreveta

okačili su listu sa nekim stranim imenom iza koga je stajao znak pitanja. Drugarica je ukrala malo kose koju su posle šišanja bacili u ugao. Kosa je bila crna, a ja sam se dosećala da su u njegu plave oči, a nikako nisam mogla da se dosetim kakva mu je kosa. Najzad, posle podne, preneli su i mene u drugu sobu, hodnikom, pored klupe na kojoj je ležao drug Marko. Soba, u koju su nas drugarice preveli, bila je vrlo daleko, iza vikernice i, kako s kreveta nisam ustajala, nisam više ni videla drugu Marka.

U bolnici je vladalo veliko uzbuđenje: ko je taj čovek nad čijom glavom stoji nemačko prezime, a koga su Nemci pretukli i naredili da im se hitno javi čim zatvorenik dođe svesti? Drugarice su izlazile u hodnik često, svaki čas, neće li drug Marko otvoriti oči i nešto reći. Vikale su glasno moje ime kako bi on čuo da tu ima poznanika. Drug Marko je otvorio oči i šapnuo: »Sâm sam pao! Javite drugovima za bekstvo!« Potom su ga preneli u lekarevu sobu. On je opet bio u »dubokoj nesvestici« i samo je, kad bi između poluzatvorenih kapaka video naše drugarice na šetnji, kroz prozor, podigao malo stisnutu pesnicu. Za ta dva dana, od nedelje u podne do utornika izjutra, mi smo razvile svim sredstvima »akciju« da javimo napolje njegovu poruku. Trebalo je požuriti, jer je nemoguće da tako dugo simulira besvesno stanje. Trebalo je ne odati da ga znamo, a ipak ubediti stražare da to ne može biti ustaša, čim su ga gestapovci pretukli, jer, ustaše rade s Nemcima. A stražari su bili Srbi, mnogi iz Like, kojima su ustaše pobile rođake. Trebalo je čuditi se zajedno s lekarom — ko li je to, pokazivati se ravnodušnim, a svaki čas pripitivati da li je dolazila naša policija? Znali smo čim ona stigne da će ga poznati.

Mislim da smo istog dana uspele da obavestimo drugove. Da li su dobili baš

pismo, koje je iznela moja majka u punđi i dala Olgi Alkalaj, ili pismo koje je Vera Lazović poslala po svome bratu Gruji, ili neku drugu ceduljicu od mnogobrojnih koje smo poslale napolje, ne znam, ali smo uspele odmah da obavestimo, i čak da predložimo da je najbolje oslobođenje izvesti izjutra u devet časova, kada je tu samo »devet pušaka«, kako se jedna vojnički izrazila. Napomenule smo i da je naša soba vrlo daleko, da nas je mnogo, i da smatramo da naše bekstvo, koje su od ranije pripremali, ne treba vezivati sa ovom akcijom.

Da li će drugovi stići pre nego što stražari iz bolnice odvedu druga Marka? Da će drugovi doći to smo sigurno znale, utoliko pre što su pitali za položaj sobe i koliko ima do nje. U utorak izjutra bilo je i krajnje vreme da dođu. Od ranog jutra mi smo slale izvidničare u hodnik i čitavo jutro pričale o tome kako će izgledati bolnica posle bekstva, kako će se iznenaditi, kako će biti posramljeni Nemci i srpski policajci, a kako ćemo se mi svemu čuditi, i bojale se da po našoj pobedonosnoj radosti na licu ne otkrijemo i naše učešće u akciji. Skoro nam je bilo žao što još nećemo moći, nećemo hteti, razume se, da im kažemo ko je to bio i da se pohvalimo kako smo se i mi trudile da pomognemo u akciji.

Sve što smo mi čule od tog događaja bilo je nekoliko revolverskih pucnjeva. Nekoliko trenutaka posle ušla je razrogačenih očiju Vera Vrebalov, koja je bila u hodniku, i prošaptala: »Došli su drugovi!« Brzo smo legle u krevet i dobro se pokrile. Svima su nam samo glave virile ispod pokrivača. Htele smo da izgledamo obično, nezainteresovano, i čak da se napravimo preplašene.

Ostalo, kako se sve to dogodilo, znam samo iz pričanja stražara, bolničara i zatvorenika.

Prvi je uleteo Žika bolničar, mali, debeljuškast čovek iz Kragujevca, velikih crnih brkova:

— Ukradoše onoga — povikao je još s vrata. — Udoše njih desetak sa revolverima, ja odmah digoh ruke — i Žika podiže svoje kratke ruke u vis — i povikah: »Ja sam sanitet!«

Čak nam je zaboravio i reći da su drugovi ubili narednika-vodnika. Sav srećan što je ostao u životu, odmah je zaključio:

— Dobri neki mladići, odmah videše da ja ništa nisam kriv!

A potom su se redali stražari i svaki dodavao po neki detalj o toj junačkoj, samopregornoj akciji. Nisu mogli dovoljno da se, čak oni, nadive takvoj preciznosti, neustrašivosti i veštini. Složila se ovakva priča:

Drugovi su ušli, njih desetak, kroz razgrađeno dvorište, jer je jedna kuća do same bolnice bila razrušena prilikom bombardovanja. Gurali su jednog ispred sebe, tako da su svi, i bolničari i zatvorenici koji su tada bili na šetnji, pomislili da agenti dovode zatvorenika. Došli su do ulaza u zgradu, na ulazu je stajao narednik-vodnik i upitao ih: »Šta hoćete?« Tada su izvadili revolvare i — te pucnje smo čule — jedan je pucao u narednika i ovaj je pao na mestu mrtav. Za tren oka ušli su u sobu u kojoj je ležao drug Marko. Neki su ušli, a neki su sa uperenim revolverima išli kroz hodnik i sobe. Jedan je povikao drugu Marku: »Diži se!« Onda mu se drug nisko — nisko nagnuo i šapnuo nešto na uvo, sigurno pseudonim. A »onaj« je skočio — pričao je Žika »Sanitet« — kao da mu nikad ništa nije bilo i onako u rublju pošao sa njima. Za to vreme ostali su ušli u stražarske sobe, neki stražari su spavali, a neki, čim su čuli pucanj, skrili su se pod neko stepenište. Drugovi su revolverima napravili kordon kroz grupu zatvorenika, koja je unezvereno stajala u dvorištu i, izlazeći na ulicu, pucali su u nemačkog vojnika i ranili ga.

— Svi su imali po dva revolvra, pričali su stražari, i to one velike, »na ko-

lut«. I sve mladi ljudi, oko dvadeset godina. Kao na filmu. A nama ništa nisu hteli. Hrabri momci, — divili su se bez ustezanja stražari, koji su i sami sebi sada jedno izgledali.

— To su mogli biti samo komunisti. Samo su oni u stanju da naprave tako nešto usred bela dana u varoši. Onaj nije ustaša. To je neki veliki komunista, — govorili su stražari, koji su se svi bili okupili u našoj sobi, zaboravljajući da će sada doći policija, zaboravljajući na mrtvog narednika, zadivljeni takvim neobičnim događajem i velikim junštvom. Niko od njih nije mogao nijedne reči pogrdne da kaže. Oni su se, hitri-
nom i srčanošću naših drugova, najedared i sami pretvorili u gledaoce koji se dive dobro izvedenoj akciji. Potpuno zbunjeni takvom brzinom, bili su zaboravili na svoju odgovornost.

U nedelju su bili doveli i druga Miladina Ivanovića u bolnicu, pošto ga je policajac, koji ga je jurio ulicom bio ranio. Mi ga tada nismo poznavali. A stražari su pričali:

— A onaj učitelj čim je video, pojurio i on za njima, obukao mantil d-r Živkovića pa trči za njima i viče: »Čekajte me, čekajte, i ja sam komunista!« I pobeže i on.

Tek posle pola sata pojavili su se agenti, Kosmajac, Radan Grujičić i drugi, i Nemci — to sam dobro zapamtila

— sa po dve mašinke preko ramena. Uleteli su u našu sobu, a mi smo »preplašeno« virile ispod pokrivača, i naredili nam da se dižemo, jer su »onoga« odveli. Ni oni nisu znali ime. Sve dok smo mi bile u bolnici, ime nisu doznali.

Blokirali su sve ulice okolo, pravili pretres po obližnjim kućama, postavili mitraljeze. Naravno, ništa nije uspelo. Sutradan su novine donele posmrtni govor Dragog Jovanovića održan na sahrani narednika, koga su proglašavali nacionalnim junakom i žrtvom koja je pala za svoj narod. Čak je i stražarima bilo neprijatno i nekako ih je bilo stid od tih gluposti, jer su svi bili očevidci te lepe, i plemenite, i savršeno sprovedene akcije — oslobođenje druga iz policijskih i okupatorskih ruku.

U bolnici je dugo ostala priča o nekom nepoznatom čoveku koga su Nemci dovukli u bolnicu, kome niko nije znao imena, za koga niko spolja nije ni krišom stražara upitao, koga niko ni u bolnici od zatvorenika nije znao, a za koga je posle dva dana došla desetina mladih ljudi usred bela dana, s revolverima u rukama, i izbacila ga... »To su mogli biti samo komunisti«, uvek bi ponovili stražari, »samo su oni u stanju da uhvate tajne veze, samo su oni takvi junaci, samo oni tako vole druga«. Od tada su svi stražari još više počeli zazirati od te čudne moći Partije...

Mitra MITROVIĆ

BEKSTVO DRUGOVA IZ MITROVICE

Ovo nam je Marijan Stilinović ispričao 22 maja 1942 u Nedajnu, posle debele jagnjetine:

»Čim je otpočeo rat, 6 aprila, počeli smo da se spremamo za bekstvo. Iz »mladićske« zgrade, koja je bila namenjena za političke krivce, bili smo prebačeni u zgradu kriminalaca. To nam je

bio težak udarac, jer smo iz prve zgrade imali već prilično gotov kanal za bekstvo. U »mladićsku« zgradu bili su dovedeni srpski sveštenici i njihove porodice iz Srema. Nas 52 smestili su u jednu veliku sobu koja je ranije, pre rata, služila kao škola za kriminalce. Uz sobu bio je jedan hodnik. U podu hod-

nika, ispod naše sobe, bio je jedan šaht koji je vodio u jedan odvodni kanal. Kad smo pregledali taj kanal otkrili smo jednu rupu u zidu kanala, koja je vodila u praznu prostoriju ispod naše sobe. Mi smo se provukli kroz tu rupu u prostoriju ispod naše sobe i otpočeli kopanje u pravcu zida oko tamnice. Ukupno smo imali da iskopamo kanal 15 metara dugačak.

Otpočeli smo posao. Kopali smo tuppim robijaškim noževima, u šihnama po trojica. Jedan je kopao, drugi je trpao zemlju u lavor, a treći je vukao lavor na konopcu iz kanala i stavljao zemlju pod patos naše sobe. Posao je bio užasno naporan. Smenjivali smo se svaka dvatritri sata. Malo je vazduha bilo. Prljav posao: kopali smo u gaćama i košuljama, posle se svlačili i odlazili nazad u sobu goli. Imali smo muke s pranjem. Radili smo i noću od 9 uveče do 5 izjutra.

Kad smo već iskopali polovinu kanala, naišla je voda i poplavila nam čitav kanal. Nismo mogli dalje. Ceo dotadašnji posao bio je uzaludan. Izmenili smo plan. S drugovima napolju¹⁾ dogovorismo se da oni dođu s lestvama i da nas dočekaju s druge strane zida koji opasuje tamnicu, a mi bismo savladali stražara u dvorištu i pomoću mornarskih lestvi prebacili bismo se preko zida. Ugovorili smo i vreme. Sve smo ispitali, odredili 8 drugova da savladaju stražara, napravili rezervni ključ. U noći ugovorenog dana drugovi su izišli napolje, ali nam spolja nije dat znak. Kao za pakost stražar je bio nov, nije šetao, već je stajao daleko od ugla i blenuo u jednu tačku. Vreme je prolazilo. Iz daljine se začuo glas nastojnika koji obilazi straže. Drugovi koji su bili napolju, u dvorištu, jurnuli su u sobu i zaključali vrata, a mi — svi obučeni i spremni — legli smo u krevete. Da je nadzornik

otvorio vrata i podigao ćebad, sve bi nas zatekao obučene.

Na našu veliku radost, posle ovog neuspelog spasavanja, opala je voda pod našom sobom i mi smo mogli da produžimo kopanje kanala. Naišli smo na novu prepreku. Bili smo već blizu cilja, kad nam se isprečio zid jednog starog, zatrpanog odvodnog kanala. Zid je bio od cementa i nismo ga mogli probiti našim noževima, nego smo morali produžiti sa kopanjem ispod zidova tog starog kanala. Posao je išao teško. Drugovi su padali u nesvest, jer u prostoru gde smo kopali nije bilo vazduha. Najgore nam je bilo što nismo imali baterija, pa smo radili u mraku. Situacija je bila sve ozbiljnija. Iz Beograda je došao jedan oficir — gestapovac — i tražio da sve nas, komuniste-robijaše prebace u Beograd. Na sreću, stvar je zapela, jer je to prebacivanje moralo ići preko ustaške vlade u Zagrebu.

Posle tri nedelje kopanja najzad dođosmo do kraja. Kanal je bio uzan, nizak, išlo se četvoroonoške.

Konačno, u 12 sati noću, 22 avgusta, dva meseca pošto je Hitler napao Sovjetski Savez, sve je bilo spremno. Ostavili smo da se u poslednji čas propoka sloj šljake ispod drumu, kojim idu pešaci i kola kraj zavoda. To je bio najteži posao. Prvi je kopao Ivan Maček. Tvrda šljaka jedva se razbijala. Bio je crn kao crnac. Najzad, u 12 i po noću probili smo. Silna svetlost od velike električne sijalice zasenula je oči svima koji su izlazili iz rupe. Srećom, tu je bila jedna živica iza koje smo se jedan za drugim četvoroonoške provlačili, tako da nas stražar iz susjednog voćnjaka nije video. Napolju nas je dočekalo 5 drugova. Među njima bio je i Boško, zvan Pinki, jedan od organizatora bekstva spolja. Drugovi su imali jedan puško-

¹⁾ Naša veza spolja bila je preko Milana Negovanovića, šusterskog majstora u zatvoru. On je danas član gradskog Narodno oslobodilačkog odbora u Srem. Mitrovici.

mitraljez koji nije dejstvovao (kao što se to docnije utvrdilo), nekoliko revolvera, pušaka i bombi. Uputili smo se ka selu Radincima. Na prve obronke Fruške Gore stigli smo u zoru. Ustaše su primetile naše bekstvo tek u 6 izjutra. Mobilisali su sve živo i počeli da nas gone. Usled kiše koja je noć pre našeg bekstva padala, poznavao nam se trag koji je vodio sve do Radinaca. Kod Radinaca smo skrenuli u jednu izgaženu livadu da nam se trag zametne. U podnožju Fruške Gore zatekli smo još drugova. Naša partizanska četica imala je u početku 32 robijaša i 12 drugova i drugačica spolja. Posle je došlo još drugova i tada je formiran prvi fruškogorski partizanski odred.

Ustaše su vrlo slabo organizovale poteru. Išli su uglavnom po kosama i pretresali neke šume. Jednom su ustaše prošle na 6—700 metara od nas i pevale »Malena je Dalmacija«. Imali smo tri sukoba sa ustašama. U jednom je teško ranjen jedan ustaški narednik. Druga dva bila su beznačajna. Ustaše su mislile da je to neka seoska partizanska

grupica. Oni su verovali da smo mi već davno preko Save u Srbiji.

U Fruškoj Gori bili smo tri nedelje. Onda smo jednog dana krenuli preko Save u Srbiju.¹⁾ Išli smo noću. Odjednom, usred gustog mraka, naleteo je avion i jakim reflektorom počeo da osvetljava teren. Tek kasnije razumeli smo u čemu je stvar. To je bio patrolni avion koji je svake noći išao prugom Beograd—Zagreb i reflektorom gledao da li naši ne kvare prugu. Jutro nas je zateklo nedaleko od Save, pa smo dan proveli u kukuruzima jednog druga. Seljaci-drugovi doneli su nam hrane.

Najzad, 17 septembra 1941, prebacismo se u Srbiju. Pre nego što smo se prebacili preko Save naišli smo na ustašku stražu sa mitraljezom, ali se oni poplašiše od našeg broja pa nisu smeli da otvore vatru. Prebacivanje preko Save organizovao je pokojni Nebojša Maletić, advokat iz Sremske Mitrovice s pokojnim Mikom Jarcem.

Tako umakosmo iz Mitrovice i dođosmo na slobodnu teritoriju — u Srbiju.«

NAPORI PARTIZANA DA SE OSTVARI JEDINSTVO SRPSKOG NARODA

Partizani su u borbi protiv okupatora pozivali sve rodoljubive snage srpskog naroda, pozivali su i četnike da se pridruže narodno-oslobodilačkoj borbi.

S pukovnikom Dražom Mihailovićem vodili su se dugi pregovori. Početkom oktobra Vrhovni štab narodno-oslobodilačkih odreda ponovo je tražio da se održi sastanak kako bi se ostvarila puna saradnja. Međutim, pukovnik Mihailović je odugovlačio i na kraju uopšte odbio da sâm, lično, pregovara s vođstvom

partizana, nego se samo saglasio da pošalje za pregovore delegaciju. Vrhovni štab partizana, iako je smatrao da je potrebno da sâm pukovnik Mihajlović dođe na pregovore i svojim autoritetom učvrsti taj sporazum, — odredio je ipak svoju delegaciju za te pregovore.

Kao osnovu za te pregovore Vrhovni štab partizana poslao je Draži Mihailoviću sledeći dokumenat. Objavljujemo to pismo. O njegovoj sadržini, o stavu par-

¹⁾ Nama u Frušku Goru dolazio je kurir iz Srbije i tako smo se dogovorili o prelazu u Srbiju.

tizana, o Draži Mihailoviću — neka su-
di sam narod.

Komandantu vojno-četničkih odreda
pukovniku

g. Draži Mihailoviću

20 oktobra 1941

Obavešteni smo od vašeg pretstavnika kapetana g. Mitića da je nažalost vama nemoguće da dođete na definitivne pregovore već da šaljete svoje opunomoćenike za rešenje svih problema koje treba rešiti između vas i nas. Po našem mišljenju neće ni ti pregovori dati ono što smo i mi i vi očekivali, ali uprkos tome mi šaljemo naše pretstav-
nike da bi se barem rešila neka najgo-
rućija pitanja, a naročito ona koja zao-
štravaju naše međusobne odnose. Vi
tražite da vam pošaljemo naše predlo-
ge, odnosno formulišemo naš stav po
pojednim pitanjima. Mi vam te pre-
dloge šaljemo samo u najkrupnijim cr-
tama, ali naglašavamo da svako to pi-
tanje zahteva temeljno pretresanje i
zajedničke izmene misli pri donošenju
odluke.

Naši predlozi se sastoje u sledećem:

1) Zajedničke vojne operacije protiv neprijatelja kako Nemaca tako i Nedi-
ćeve grupe. U tu svrhu smatramo po-
trebnim stvaranje jednog zajedničkog
operativnog štaba.

2) Zajednička oprema i ishrana na-
ših i vaših boraca što bi se vršilo preko
zajedničkog operativnog štaba koji bi u
tu svrhu odredio naročita lica ili stvo-
rio neku vrstu intendature.

3) Zajednička raspodela plena i to
prema potrebama fronta, držeći se prin-
cipa: sve za front, sve za pobedu.

4) Zajednička komanda mesta, odnosno
dve komande, vaša i naša, koje bi naj-
tešnje međusobno sarađivale — primer
Čačak.

5) Stvaranje zajedničkih permanent-
nih komisija pri komandama mesta i
centralne komisije pri zajedničkom ope-
rativnom štabu, koja bi rešavala sva

sporna pitanja najhitnijim postupkom.

6) Organizacija privremene vlasti ko-
ja bi preduzela na sebe svu brigu oko
ishrane stanovništva, organizacije pri-
vrede, pribiranja sredstava za vođenje
reda i bezbednosti itd. Po našem mi-
šljenju apsolutno bi bilo pogrešno da u
sadašnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi
takva vlast bude sresko načelstvo, sta-
re opštinske uprave, žandarmerija itd.
Da bismo okupili čitav narod za vo-
đenje ove teške borbe protiv okupatora,
potrebno je da stvorimo takve organe
koji će u ovoj situaciji najbolje odgo-
voriti, koji će biti najbliži narodu i
moći na sebe uzeti svu odgovornost u
ime toga naroda. Bivši žandarmerijski i
sreski aparat kao i opštinska tela ne
mogu se smatrati danas kao celishodni
„jer se u taj aparat uvuklo mnogo ne-
prijateljskih elemenata”, jer je taj aparat
bio dosada u službi okupatora na koga
još uvek neprijatelj ima uticaja preko
svojih agenata. Osim toga, taj aparat
koji ne uživa neko naročito poverenje
naroda, nije pogodan u ovim sudbono-
snim danima. Mi smatramo da su na-
rodno-oslobodilački odbori, koje narod
sam postavlja, u sadašnje vreme najpo-
godniji organi na koje bismo se mo-
gli osloniti. Ti narodno-oslobodilački
odbori treba da budu birani dobrovolj-
no bez razlike na politička uverenja. A
tamo gde je biranje tehnički nemoguće
izvršiti, da budu naimenovani od pret-
stavnika svih političkih grupa koje sto-
je na stanovištu narodno-oslobodilačke
borbe. Osim lokalnih narodno-oslobo-
dilačkih odbora, stojimo na stanovištu da
se stvori jedan Centralni narodno-oslo-
bodilački odbor za čitavu oslobođenu te-
ritoriju. Za održanje reda i bezbednosti
umesto žandarma da se formira po seli-
ma i varošima narodna straža.

7) Po pitanju prisilne mobilizacije mi
smo načelno protiv nje. Mobilizacija
treba da bude dobrovoljna, putem ube-

divanja i da se pusti svakom na volju da stupi ili u četnike ili u partizanske odrede. Prisilna mobilizacija bi se mogla izvršiti samo u lokalnim razmerama u pojedinim konkretnim slučajevima velike opasnosti neprijateljskog prodiranja, a za to bi trebalo da se da odobrenje zajedničkog operativnog štaba. Skupljanje dobrovoljaca putem dobrovoljne mobilizacije ima tu prednost što su jedinice sastavljene od takvih boraca kvalitativno mnogo bolje nego one koje su sastavljene od prisilno mobilisanih. Mi nemamo ni oružja ni ratne spremlje u takvoj količini da bismo mogli reskirati da damo oružje u ruke raznih nesigurnih elemenata.

8) Mi stojimo na stanovištu da se svi odredi, komande i štabovi, kako naši partizanski, tako i vaši četnički, imaju bezuslovno pokoravati svojim vrhovnim komandama. Ne može biti ni reči o tome da se može dozvoliti i nižim komandama, da vrše na svoju ruku samovoljne aktove, bilo uperene protiv jedne ili druge savezničke snage ili u pogledu vojno-strateških i taktičkih pitanja. Od momenta kada je jedna ili druga Vrhovna komanda obavještena o jednom od takvih samovoljnih slučajeva pada sva odgovornost na nju i ona je dužna preduzeti najhitnije mere za likvidaciju takvih slučajeva.

9) Mi smatramo da je bezuslovno potrebno, radi onemogućavanja razmirica i sukoba u sedištimaj vaše i naše Vrhovne komande, da i vaša komanda ima jednu varoš u svojim rukama i svoju mesnu komandu, a sa jedne i druge strane treba da budu samo pretstavnici vašeg ili našeg štaba.

10) Radi uspešne borbe protiv glavnog neprijatelja, nemačkog okupatora, smatramo potrebnim da se vodi nemilosrdna borba protiv raznih petokolonaša i špijuna koji u našoj pozadini

smetaju narodno-oslobodilačkoj borbi. Slažemo se da se stvori zajednički vojni sud koji će voditi istragu i donositi presude protiv takvih neprijatelja naroda. Špijuni i petokolonaši koji se na licu mesta uhvate na delu treba da budu i na licu mesta kažnjeni od one komande na čijem se to području dogodilo. Za opravdanost takvog postupka odgovorna je komanda ili komandir koji su to izvršili. Svaka lična osveta ili lična netrpeljivost u takvim slučajevima treba da bude najstrožije kažnjena.

11) Protiv raznih neprijateljskih četničkih grupa koje u pozadini onemogućavaju narodno-oslobodilačku borbu treba voditi zajedničku akciju radi njihove likvidacije ili da to izvrši jedna ili druga strana sama.

12) Smatramo nemogućim takvu pojavu da razni petokolonaši i špijuni dobijaju legitimacije, bilo četničke ili partizanske i da onda pod imenom jedne ili druge strane vrše svoj razorni protunarodni rad. Takve elemente treba čistiti iz svojih redova i predavati vojnom sudu. Sumnjivi elementi, bilo da nose partizansku ili četničku legitimaciju, moraju biti odmah uhapšeni i onda pomešovitoj komisiji ispitani.

Eto, to su predlozi i zahtevi, i to samo u glavnom, o kojima treba doneti konačno rešenje. Ima još mnogo raznih stvari, koje mi nismo ovde obuhvatili jer smatramo da to mogu delegati sami rešiti.

Gospodine pukovnice, smatramo odviše ozbiljnom današnju situaciju i odgovornost koja pred narodom pada na sve nas, a da bismo se mi kačili za razne sitnice i na taj način onemogućili našu saradnju i korektne odnose. Uveren sam da ćete vi svojim autoritetom učiniti sve da do sporazuma dođe i da zbijemo naše snage u jednu jedinstvenu celinu za postignuće našeg najvećeg cilja, koji se ovog momenta stavlja

pred nas, a to je: osloboditi otadžbinu od morskog okupatora i njegovih slugu.

S odličnim poštovanjem
za Vrhovni štab narodno- oslobodilačkih
partizanskih odreda

Tito

Na pregovorima u Braćima, 26 oktobra, predstavnici Draže Mihailovića od-

bili su tačke: 1, 2, 6 i 7, — to jest, odbili su baš najvažnije tačke, one tačke koje bi obezbedile jedinstvo naroda u velikoj oslobodilačkoj borbi. Ustvari sporazum od strane Draže Mihailovića bio je već onda razbijen.

(»Borba« br. 11 od 11 novembra 1941)

OKTOBAR 1941 U KRAGUJEVCU

Jednog jutra meseca septembra osvanule su plakate po kragujevačkim ulicama da će okupator za svakog ubijenog Nemca streljati 100 Srba. Jeza nas je hvatala. Srećom, dani su prolazili, a mi nismo čuli da je i jedan Nemač poginuo.

Tako je došao i 20 oktobar. Pošla sam u školu na prvi čas — dakle pre 8. Izišla sam iz dvorišta i videla da se kod parka nalaze Nemci s kalpacima i mitraljezima, a da drugi s puško-mitraljezima ulaze u kuće. Pođem brzo školi koja je bila u istoj ulici, nedaleko od kuće.

Vreme je da čas počne. Odlazi nas devet u devet odeljenja, a u nastavničkoj kancelariji ostaje 14 kolega sa upraviteljem. Ovi su došli rano jer je krajskomandant naredio da svi moramo biti u školi u 8 časova, imali prvi čas ili ne. Takođe je naredio da se dostavi odmah spisak svih đaka koji ne dolaze na časove, tako da je tih dana bila puna škola đaka, jer su se bojali izostanaka. Izvirujem na vrata. Nemci dolaze. Učionica je pod stepeništem. Čuje se bat teških hitlerovskih čizama, koji odjekuje u mozgu kao glas smrti, iako još o strahotama koje će se dogoditi i ne sanjamo.

Dolazi mi služitelj u razred, kaže: »Jedan Nemač drži nastavnicima govor«. Napuštam razred i odlazim u zbornicu. Čuje se jak, opor glas nekog Prusa. Stojim i ne ulazim unutra. Ne znam šta im govori, niti sam to ikad saznala. Pre-

staje glas, tišina, ja bežim niz stepenice. U razredu tišina. Služitelj me čeka. Kažem mu da se skloni iza table. Čuje se da niz stepenice svi silaze. Vidiš grupu kolega nasred dvorišta. Dolazi Nemač u razred. Odmeri me od glave do pete, pogleda decu — bio je to I razred građanske škole, devojčice — nešto promrmlja i pođe. Spazi služitelja, pregleda mu ličnu kartu i pokaza mu rukom da izlazi iz razreda i da se pridruži grupi nastavnika. Bilo mu je 24 godine. Nije se nikad više ni vratio. Prilazim grupi. Đurović mi kaže da nije ni doručkovao, a eto možda će na put. Pitali smo ih zašto ih vode. Ne znaju. Na ulici već grupe. Vidim direktora muške gimnazije, opkoljen đacima. Što se više silazi niz ulicu povorka je sve veća. Dolaze do crkve, do banke Kojića i tu ih trpaju u kamione, voze pored parka u neke barake, koje su bile podignute kraj kasarne.

Vojnici Srbi sa uperenim puškama i bajonetima oko zgrade. Prvi put vidim tu vojsku. Prilazim jednom i pitam ga: »Ko si ti, boga ti?« Odgovara mi grubo: »Odlazi, ne gledaj u prozore, inače ću pucati!«

Hitam kući. U našoj ulici žena do žene, sede po kaldrmi, nešto čekaju mi same ne znaju šta. Sve tako do policiskog časa. Posle sve oneme. Oko 6 časova čujemo graju. Istrčim na tarabu, i vidim: trče ljudi kao bez glave. Prepoznajem jednog sudiju i pitam ga šta su tamo radili, jesu li dobili kakve legitimacije, jesu

li ih popisali, prozivali; ali na sva moja pitanja odgovorio je: »Ništa od svega toga«. Te večeri ih je pušteno oko 600. Docije sam čula da ih je pustio Marisav Petrović, koji je tamo bio sa svojim odredom i krojio svakom kapu kako je hteo.

U 7 i po časova čuo se mitraljez, još ništa nismo sumnjali, a tada su pobijeni svi oni koji su dva dana ranije uhvaćeni kao komunisti. Tu su bili: Zeka Jovanović, profesor Vlajić, profesor Bena i drugi.

Sutra ujutru smo opet na ulici. 21 oktobar — utorak. Kroz gomile žena i dece idu ljotićeveci u fijakerima. Žene se vešaju o kola i dodaju ceduljice sa imenima svojih rođaka i prijatelja, i mole, preklinju da ih spasavaju. Ja odnosim imena kolega nekom Jugoviću, zatim nekom Tomiću (obojica su pobjegli s Nemcima), a oni obećavaju, ali ništa ne čine. Oko 10 časova jedan iz fijakera, zaustavljen od žena, reče: »Idite kući, svi su streljani«.

Toga časa nastala je cika, plač, lelek, koji bi morao da para srce i najokrutnijem čoveku, ali samo nije parao odvratnim Prusima i još odvratnijim Srbima — izdajicama. Ko je bio izvan grada mogao je da pomisli da se ceo Kragujevac pretvorio u pakao. Plakalo se, kidala su se odela i kose, žene su padale u nesvest. Oko 11 časova, kroz glavnu ulicu, prošao je jedan stroj ugladenih, ispeglanih nemačkih vojnika. Pevali su na sav glas. Čini mi se da je prošla i bleh-muzika. Sećam se samo da mi je duša gorela od mržnje prema tim skotovima.

Čekali smo na ulicama do 2 sata. Tada se ukazala povorka naših ljudi. Nisu to više bili ljudi. To su bila jadna, izmučena lica obrasla u bradu, osedela, izbezumljena. Trčala sam duž reda i tražila kolege. Videla sam upravitelja koji nije ličio na čoveka. Plakao je i kazao da su svi streljani i žalio što nije i on mrtav. Odmah iza njega videla sam jednog, pa

drugog i trećeg kolegu. Bilo mi je jasno da oni i ne znaju ko je od njih živ a ko nije. Odveli su ih u osnovnu školu »Kralja Petra« gde su im održali neki govor Nedićevi dobrovoljci. Ja sam otrčala kući — ženi upraviteljevoj da javim, da je on živ. Ubrzo je i on došao kao mrtvac. Kad sam mu kazala koje sam sve kolege videla, on me bezumno gledao i rekao mi da je video kad su ih streljali. Dalje ga nisam pitala, jer sam videla da nije u stanju da misli.

Tada nisu bili svi pušteni. Ostalo ih je 100 za taoce. Žene su obilazile šupe, zatvore, nadajući se da će svoje još tamo naći žive i zdrave. Druge su pošle do grupa postreljanih. Duž potoka, desno i levo od »Šumarice«, bilo je hiljadama mrtvih. Žene su pronalazile muževe, majke sinove, sestre braću. Neke su prevrnule sve mrtve, a nisu pronašle svoje. Njih i danas nema, a one se i danas nadaju da će odnekud doći. Drugog dana Nemci su zabranili pronalaženje mrtvih. Išli su ljudi u opštinu da mole da se leševi zakopaju. Počela je kiša da pada, psi su razvlačili ljudsko meso. Nemci i ljotićeveci pevali su; crnih marama na glavama žena bilo je sve više.

Pošla sam s bratom u selo. Naišli smo na jednu grupu kraj mosta. Kako bi koga smrt zatekla u tom bi položaju i ostao, zarivenih noktiju u zemlju, izbuljenih očiju; ukočene ruke su strčale iz kukuruzove šaše kojom su bili malo pokriveni. Dole, na putu, čovek pokriven ćilimom; u jednoj živici drugi, pokušao da beži, a zrno ga je stiglo. Kad je brat otišao, ja sam se vratila. Na jednoj poljani stajala je gomila kaputa, a od nje jedan po jedan dalje prema selu.

Marisav Petrović je tada izdavao legitimacije. Ko uspe da dobije njegovu legitimaciju bio je nacionalno ispravan. Pred osnovnom školom, gde se nalazio Marisav, gurala se gomila sveta. Pošla sam sa spiskom preživelih kolega da njima izvadim legitimacije, jer niko se nije usuđivao da nedićevcima iziđe pred oči.

Dok je hiljadu nas čekalo, Marisav je sa nekim svojim seljankama jeo u kancelariji grožđe. Bila sam do njegovih vrata. Prošao je s puškom. Posle dove- doše jednog mladića, bosog, zavezanih ruku kanapom, a na leđima crnog zim- skog kaputa pisalo je krupno kredom »Komunist«.

Kada smo se u školi sastali, videli smo da četvorice kolega nema i jednog sla- žitelja. Još smo se nadali da je neki za- tvoren kao talac, ali kroz par dana smo se morali pomiriti s tim da su mrtvi.

U četvrtak su ljotićevci osnivali »slu- zu rada«. Skupili smo se. Očekivali šta će biti. Neki padaju u nesvest, jer ne mogu više da izdrže iščekivanje. Dolazi zloglasni Strahinja Janić i Marisav. Ma- risav počinje da nam govori. »Vidim vas ovde previše, trebalo je još da bude ubijeno...«

Čuli smo da je mesto zvaničnih 2000 ubijeno 6—7.500, i te njegove »srpske« reči bole. Naređeno nam je da pođemo

na rad. Škole će uskoro početi. Janić po- ziva nas profesore i učitelja u opštinu i kaže nam: »Pazite šta radite. Vaša leđa su hartija, a ova toljaga je moje pero«.

Počinju hapšenja. Janić, Stošić i drugi čine čuda po zatvoru. Skidaju profeso- rice gole, tuku ih, vrše nasilja. Svaki bat nogu po dvorištu uliva strah u kosti.

Dolazi i Kerečki. Drži nam predava- nje. Veli da je zaplenio u Adžinim Liva- dama zastavu sa petokrakom zvezdom. Počinje govor: »Adžine Livade, škola — štab...« i sa nekim strahom nastavlja da govori o borbi protiv partizana.

Posle, kad su se očevici streljanja odmorili i došli k sebi, pričali su svaki na svoj način šta je preživeo i kako je bilo strašno gledati kako bezdušni Prusi kose naš narod.

*Danica TRBOJEVIĆ,
profesor građanske škole
u Kragujevcu*

NAŠE POVLAČENJE IZ UŽICA

29 novembar 1941

Probudio sam se od zime, skupljen na jednoj fotelji. Prekoputa mene zgr- čio se na dve stolice Jurica Ribar. No- ćas smo stigli iz Užica u ovu vilu beo- gradskog advokata Ace Pavlovića, s ar- hivom i blagajnom Vrhovnog štaba. Sta- ri seljak — čuvar vile — i njegovo unuče dugo su provirivali dok smo svi zajedno sa Mitrom Bakićem — rukovo- diocem evakuacije iz Užica — iznosili iz kamiona male, ali vrlo teške sanduke. U svakom je bilo po šezdeset kilograma — sto hiljada dinara u srebru. Sto i tri sanduka poslagali smo u podrum. Izneli smo i nekoliko sanduka s radio-aparati- ma i arhivom.

Prodrmusao sam Juricu, i pošto smo pojeli ono malo pekmeza iz tegle koju nam je noćas čuvar otvorio, izišli smo

na prvi sneg. Jurica udara nogom u ledenu koru i pita koliko treba da bude dubok sneg pa da tenk ne može da pro- đe. Dole na drumu, pored kafane, pro- laze kamioni s ranjenicima, konjska ko- la natovarena džakovima, idu pešice že- ne s velikim zavežljajima na leđima. To je zbeg iz Užica. Prilično je nereda. Ne zna narod kuda da ide. Pošto nije bilo nikoga da pomogne narodu, pronašli smo kurirku Glavnog štaba za Srbiju, Plavu Veru, da drži red na drumu i upućuje ljude. Vredna je to devojka. Nabavila je džak šećera i odmah organizovala ča- jeve za ranjenike i izbeglice. Za pomoć- nika smo joj odredili Zorana Žujovića. Natakao mladić pušku pa obilazi ne sa- mo Palisad već i Kraljeve Vode.

U drugoj kafani, na brdu, Marijan Stilinović već doterao stampariju „Bor-

be". U Užicu smo počeli štampanje prevoda Istorije VKP (b), pa je odmah na Zlatibor doneseno deset štampanih tabaka, još nesavijenih. Milena Blagojevića, drugarica komandanta Prvog šumadiskog odreda, organizovala je savijanje „Istorije". Došlo je mnogo drugova, pa rad odmiče.

Iz Užica nema nikakvih vesti. Kad smo noćas kretali, koliko smo bili obavješteni, neprijatelj još nije bio u Kosjeriću. U vili smo montirali radio-aparat. Kosta Kocmur načuljio uši, pa odjednom raširi ruke:

— Rusi preoteli Rostov!

Trčali smo Jurica i ja koliko nas noge nose do kafane da javimo vest. Ja sam bacio štap na koji sam se oslanjao zbog ranjene noge već dva meseca. S Marijanom sam se dogovorio da izdamo vanredno izdanje „Borbe", jer bi mnogo značilo za naše borce da čuju da je Crvena armija prešla u kontra-ofanzivu. Tigl je bio brzo montiran. Rešili smo da „Borbu" štampano u malom formatu. Još kad je otpočela nemačka ofanziva napravio sam dve male glave „Borbe" od linoleuma. Neka se nađe za svaki slučaj. Jednu stranicu tipografi su brzo složili. Za regale su upotrebljavali kafanske stolove.

Na prvu stranicu mislili smo da stavimo vesti s naših frontova. Pokušao sam da napišem nešto o borbama oko Čačka, ali su mi nedostajali podaci. Čekao sam da dođe Bevc, da se s njim dogovorim o izdanju ovog vanrednog broja. Pokušao sam da telefonom dobijem Užice, ali kad nisam uspeo, ugurao sam se u neki rasklimatani automobil i stigao u Čajetinu. Na ulazu u varošicu stoji jedan naš tenk, koji smo zarobili u borbama na Jadru, kad su dve nemačke divizije palile Mačvu. Učestvovao je on i na paradi 7 novembra u Užicu, samo sada stoji bespomoćan. Motor mu se pokvario.

Tu kraj tenka stajali su Mitar Bakić i Mirko Tomić. Oni nisu ništa znali o

borbama. Dok smo razgovarali pomoli se kamion iz Užica. Neka podebela žena, kuvarica iz Komande, sa vrh kamiona, sva izvan sebe, viče:

— Palo Užice, palo Užice!

Htedosmo da je uhapsimo što širi lažne vesti, kad kroz oblake zahujaše avioni! Sklonili smo se u neku kućerinu, nekakav han ili štalu, petnaestak metara od drumu. U Čajetini se nalazila i „Umetnička četa", sastavljena od mladića koji su prvi put dobili puške, pa ih pojava aviona zbunila. Udarili oni preko njiva, a Švabe se spustile nisko pa samo kose iz mitraljeza. Jedan rafal oprli i zidinu iza koje smo se sklonili. Skoro čitav sat nam nisu dali ni oka da otvorimo.

Kad su se, najzad, ispucali, krenuo sam nazad na Palisad. Gore, na serpentinu, leži beo konj, malopre ubijen. Srećom, Nemci nisu tukli po Palisadu i Kraljevim Vodama, iako su leteli vrlo nisko. U vilama je smešteno preko šest stotina ranjenika.

U kafani se „Istorija" brzo savija. Blagojevićeva drugarica priča kako su joj četnici na prevaru ubili druga u Požezi. Jedna stranica „Borbe" već je davno oštampana. Na drugoj stranici prazno mesto za vesti s našeg fronta. Mitar Bakić me je tu stigao i šapnuo: „Užice je palo". Vratio sam se u kafanu, uzeo malu glavu „Borbe", stavio je u džep i rekao drugovima da se slog rasturi i tigl demontira. Svi su začutili.

Vratio sam se u vilu Ace Pavlovića. Kraj sveće sede Cana Babović, Mitra, Jurica Ribar i još nekoliko drugova. Odjednom se pojaviše Kardelj, pop Vlada Zečević i tri drugarice. prilično umorni.

— Gadno nas izbombardovaše Nemci u Mačkatu! reče pop Vlada.

Oni su krenuli automobilom iz Užica još danas pre podne. Zaustavili su se u Mačkatu i tu su ih uhvatili avioni, oni isti koji su kružili iznad Čajetine. Bombe su padale po čitavom selu. Kardelj i

pop Vlada Zečević sklonili su se u neki šljivik i jedva su glavu izvukli.

Još pop Vlada nije bio završio, a na vratima se pojavi Mirko Tomić, sav bled:

— Drugovi, sada je došao stari Čosić. On je bio sa Titom. Veli — naišli tenkovi i otvorili paljbu po Štabu. On je umakao, a video je kasnije konje — bez jahača...

Svi smo ćutali kao skamenjeni, samo je sveća cvrčala kad bi se vosak slivao. Kardelj prvi mahnu rukom i pozva nas da se skupimo. Govorio je polako.

— Prvo, treba odmah poslati sve što god imamo naoružano dole niz drum da vide šta je s drugovima. Mirko, ti kreni tamo. A mi ćemo ovde videti šta ćemo s evakuacijom.

Glavni problem predstavljali su nam ranjenici. Bilo ih je preko šest stotina; od toga oko dve stotine teških. Kardelj pozva Gojka Nikoliša i naredi mu da se ranjenici smesta prenose za Sandžak, drumom ka Uvcu, dokle se može. Kada je to završio, onda je pozvao mene i naredio da zakopamo onih stotinu sanduka sa srebrom. Kazao mi je da probaem dvanaest odanih drugova i da oni taj posao završe. Marijan Stilinović je dobio naređenje da sa štamparijom odmah krene takođe ka Sandžaku.

Sišao sam pred vilu i dogovarao se sa drugovima kako da zakopamo srebro. Jurica Ribar i slikar Bora Baruh imali su da rukovode zakopavanjem. Izabrali smo jedno mesto, petnaestak kilometara od Kraljevih Voda, i tu kraj puta trebalo je srebro sakriti. Punih stotinu koraka nosili su drugovi teške sanduke i tamo ih zakopavali. Radili su čitavu noć.

Vratio sam se u vilu. Tu mi rekoše da obićem bolnicu. Išao sam preko polja, gazio prvi sneg, koji nije bio deblji od šake, i slušao vrevu iz prve bolničke zgrade. Pište deca, tu je bilo pet majki s malisanima. Neko deli zavoje i objašnjava kako svako treba da ima po jedan zavoj. Tu sam sreo drugaricu doktora Draga-

na Jovanovića. Trpala je u ruksak košuljice svoga sina, a ja sam joj davao kesu sa šećerom. Mališan me gledao svojim krupnim očima. Dobri smo mi drugovi još iz Beograda, znali smo mi duugo da se igramo oko tatine zubarske stolice. Sada nije bilo vremena za igru. Napolju je sneg, vetar, nepoznati Sandžak — kuda ćemo se, majka s detetom i svi mi, uskoro uputiti. Iz neke druge zgrade trka. Jedna bolničarka ulete u našu sobu:

— Ubi se Čeda Milosavljević!

To je bio učitelj Čeda, politički komesar Rađevačkog bataljona. Ranjenici su čuli da je Užice palo, da će se oni evakuisati iz Zlatibora, a on potegao revolver i ubio se. Iz zgrade su izišli Žujović-Crni i Fića. Crnom sav stomak uvezan. Kod Požege, kad je bio na položaju, četnički dum-dum pogodio ga je u trbuh. Još mu rana nije zarasla. A i Fići su Nemci kod Valjeva napravili grdnu ranu. Prošišao metak kroz vrat i izleteo kroz grud. Obojici je zima i drhte na snegu. Sve kamione smo dali za prenos ranjenika. Već je prebačeno šezdeset lakih ranjenika. Samo s teškim imamo mnogo muke. U jedan kamion stane samo osam teških ranjenika, jer moraju da leže. Julka Mešterović opominje šofera da vozi pažljivo.

Blížila se ponoć. U vili je sveća dogorevala. Kardelj je sedeo i ćtao. Od jednom, na stepenicama nečiji koraci. Pojavio se Đido na vratima i prede pogledom po sobi:

— Za Tita ne znamo ništa...

Svi smo ćutali i još više sagli glave.

— Nemci su prodrli tenkovima u Mačkat! — nastavio je Đido.

Kardelj mu je polako govorio šta je dosad učinjeno.

— Do zore moramo evakuisati Pališad, jer je Nemce zaustavio samo mrak. Da nije pao mrak, oni bi već bili ovde...

I počeo Đido tilho da priča šta je bilo od onog trenutka kad je napustio Užice:

Marko i on krenuli su iz Užica pre podne. Oni su pošli napred s Moravičkom četom kojoj je bio komandir Ratko Sofijanić. Još su nemački avioni kružili iznad grada i mitraljirali, kad su oni polazili. Tito je imao da krene za njima, automobilom. Kad su izišli na prve kose iznad Užica, čuli su mitraljesku vatru iz grada i videli neke partizane kako se prebacuju preko vrzina. U početku su mislili da neko puca iz zgrade, ali rafali su bili potmulji — to su bili nemački tenkovi.

Sada je bilo jasno zašto su nemački avioni tako uporno kružili iznad grada. Oni su hteli da onemoguće svaki izlazak, da prikuju naše snage dok ne dođu tenkovi. A veliki deo članova Vrhovnog štaba nalazio se u trezorima Narodne banke, u velikim skloništima iskopanim u steni. Drug Tito je prilično dugo ostao u trezoru, ali je shvatio nemačku taktiku i napustio je grad među poslednjim.

Đido je s Markom stigao na određeno mesto. Četu su rasporedili u jednoj šumici — tu je bio i Čeda Minderović — a oni su sišli da pronadu Tita. Tri kilometra ispod kafane kod Bele Zemlje, na mestu zvanom Ploče, zatekli su Lolu Ribara, Dragančeta Pavlovića, Želju Đurića, Krcuna i još nekoliko drugova, kako pokušavaju da miniraju drum. Tu su bile visoke stene koje su se mogle lako srušiti i zaprečiti put nemačkoj motorizaciji. Kad su pitali gde je Stari, rekli su im da je izišao na položaj. Marko i Đilas pošli su natrag do čete da je dovedu na drum. Vraćali su se automobilom. Ali Marko reče Đilas da se vrati, da pričekava Tita: »Sâm je Stari, pa budi ti kraj njega dok se ne vratim sa četom«. Đido je okrenuo automobil i pošao niza stranu. Odjednom mu se učinilo da čuje avione. Automobil se nalazio nasred jedne livade. Poskakali su i on i šofer. Nemci su primetili automobil i počeli da ga tuku.

Đido je legao u plitki jarak kraj druma, a šofer je bio desetak metara iznad njega. Kružilo je šest-sedam nemačkih bombardera. Oni su bacili šest bombi na automobil. Tri padoše oko Đilasa, a tri u meku zemlju livade.

— Bio sam sav zasut zemljom i šljunkom. Bombe su bile tempirane. Čujem kako padaju — du, du, du, pa malo kasnije eksplozije. Skočio sam da se dohvatim šumice, ali me mitraljez prikova nekoliko puta. Rafal je ošinio iznad same glave. To mitraljiranje je trajalo već čitav sat. Znao sam kakav mu je cilj. Oni hoće da nas prikuju dok ne dođu tenkovi. To se pokazalo kao tačno. Odozdo su se čuli mitraljezi.

Utom su avioni napustili ovaj sektor i Đilas je skočio do automobila. Motor je bio čitav, samo je karoserija bila izbušena od mitraljiranja. Šofer je skoro u mestu okrenuo automobil i pojurio je s Đidom uzbrdo. Odmah na kosi naišli su na jedan naš top. Bio je raznesen bombama. Kraj njega nekoliko raskomadanih partizana. Tu je pao i Mihailo Tomić, učitelj, komandant vazdušne odbrane Užica. On je poginuo kraj svoga topa. Tu je Đilas pustio automobil, i pošao da pronade Marka i četu.

Nemački tenkovi su išli brzo. Uz najveće napore Đilas se prebacio preko kose. Četu nije zatekao, jer je ona bila izložena strašnoj vatri avijacije i tenkova. Ali Đido večeras nije došao sam na Palisad. Sa sobom je doveo četicu od dvadeset ljudi s teškim mitraljezima. Skupio je usput nekoliko drugova koji su izgubili jedinice i formirao od njih četu.

Mirko Tomić nije slao nikakav izveštaj šta je bilo s drugom Titom. Kadgod bi neko naišao, kurir ili bolničar, svi bismo poskakali. Izišao sam napolje. Skoro će da svane. Ranjenici su odlazili. Na drumu leže bačene vreće sa šećerom, gomile suvog mesa, kože. Ne mogu se ni ranjenici preneti, a kamo li hrana. Kad sam ulazio u kuću, opet su se Bevc i

Đido trgli. Oni su se šetali gore-dole po sobi.

Odjednom se vrata otvoriše. Stari je ušao, a sa njim engleski kapetan Hadson, Veljko Dragičević i Boško Čolić. Đido je raširio ruke. Bevc od radosti nije mogao ništa da kaže. Tito je bio strahovito umoran. Preko trideset kilometara je prešao po gudurama ove noći. Seo je za sto sa Đidom i Bevcom, a mi ostali smo šaputali. Englez se samo zavalio u fotelju i posle nekoliko minuta tvrdo je spavao. Nije se probudio ni kad sam ga trzao i nudio mu da jede.

— Sve ranjenike što hitnije evakuisati. Postaviti odbranu pred Čajetinom. Nemci će pokušati prodor na Zlatibor, — govorio je Stari.

Posle se obrnuo po sobi:

— Gde su ostali drugovi, gde je Marko? Šta je s Lolom, s Mačekom?

Svi smo ćutali.

Posle je Stari prislonio glavu na sto, a Boško i Veljko su isprekidanim rečenicama pričali šta se dogodilo od trenutka kad su krenuli iz Užica.

Oni su napustili Užice u dva automobila, skoro poslednji. Samo su Krcun Penezić, Vukola Dabić i stari Bačo Stejić svratili do Glavnog štaba za Srbiju. Tu je stari Bačo skinuo zastavu. Na Pločama gde je trebalo minirati drum, zatekli su Lolu Ribara, Dragančeta Pavlovića, Andru Petronijevića, Krcuna, Kušića, i još nekoliko drugova. Još se kopala rupa za eksploziv.

Tito nije dugo ostao već je krenuo da osmotri položaj. Popeo se s kapetanom Hadsonom, Boškom i Veljkom na prvu kosu iznad Užica, odmah iznad Sokolskog doma. Te položaje su branile jedinice Užičkog odreda, pod komandom Kušića, političkog komesara.

Tito je odjednom primetio nemačke tenkove kako ulaze u grad. Oni su se bez zastajkivanja uputili pravo ka mostu na Đetini.

Tito se veselio, priča Boško, kako će tenkovi odleteti u vazduh, jer smo most minirali. Međutim, tenkovi su lako prešli preko mosta. Mine nisu eksplodirale. Istovremeno su se pojavili nemački bombarderi i napali prve kose iznad grada. Avioni su stalno mitraljirali. Rafali su udarali na pola metra od nas.

Na našu sreću, priča dalje Boško, Veljko je podigao glavu preko ograde i viknuo: »Nemci!«. Na sto pedeset metara od nas nastupali su Nemci u svojim zelenim uniformama. Poskakali smo, preskočili još jednu kamenu ogradu, a Nemci su otvorili vatru na nas. Pretrčali smo preko jedne manje ledine i srećno se dokopali retke šumice, a zatim se sručili u jednu jarugu. Odjednom se digla crvena raketa u pravcu Mačkata. Stari je rekao:

— Eto, dotle su došli Nemci. Mi smo otsečeni, ali ćemo nastojati da se probijemo.

Tito je skupio dvadesetak partizana i krenuo ka Mačkatu. Napred smo isturili patrole, pažljivo nastupali. Seljaci su nas obavestili da su Nemci ušli u Mačkat. Produžili smo ka Čajetini gde smo stigli malopre...

Boško je začutao. Glava mu je klonula. I on je zaspao.

Nova sveća je potpuno dogorela. Javio se Marko. On je izdržao žestoko bombardovanje dok je bio s Moravičkom četom. Jasno mu je bilo da će naići nemački tenkovi, pa je s teškom mukom podigao četvrtu u poslednjem trenutku i spasao je od tenkovske vatre. S Palisada se uputio, po naređenju druga Tita, u Alin Potok, i na nekoliko kilometara od Nemaca skupio oko 800 boraca, od kojih je jedan deo stigao sa Kušićem. U Alin Potok je stigao ranjen Guta Kostić, advokatski pripravnik. On je tu previjen.

Došao je i Maček. On je odmah krenuo na Oko da primi tri stotine zarobljenika Nemaca, koje smo uhvatili još u

Krupnju. Marko i Đido su još ostali na Palisadu, a mi smo krenuli. Davno je već bilo svanulo kad smo stigli do kraja drumu. Četiri stotine ranjenika bilo je

prebačeno. U daljini, na Palisadu, čula se huka aviona i paljba.

*(Ovaj članak objavljen je u knjizi
»Srce naroda« — Izdanje Prosvete,
Beograd 1945)*

DVA LOLINA SUSRETA S TENKOVIMA

Sedeli smo nad kanjonom Sušice, 17 maja 1941 posle podne. Tu mi je Lola ispričao svoje uspomene iz Užičke ofanzive:

»28 novembra posle podne stigao je izveštaj da su Bukovi probijeni. Naši se povlače ka Kosjeriću u neredu. Mnoge jedinice izgubile vezu. Đido i ja smo dobili nalog da uspostavimo vezu i učvrstimo front. Krenuli smo autom oko četiri sata posle podne. Oko Karana sreli smo dva-tri ranjenika. Oni su nam rekli da je pre sat i po Kosjerić pao i da Nemci idu ka Crnokosi. Mi smo krenuli na Crnokosu. Kad smo bili pod sanim vrhom, videli smo da se prebacuju dve-tri naše desetine preko drumu. Odjednom smo čuli mitraljez, videli svetleće metke i male tenkovske granate. Pri vrhu smo čuli klopavanje tenkova. Pored nas je projurio jedan naš automobil sa ranjenim Smiljanićem, koji je komandovao topom na Crnokosi. Paljba je bila sve žešća. Odlučismo da se vratimo. Dok smo išli za Karan, videli smo niz kosu nemačke tenkove i motorizaciju. Nemci su se tu zaustavili i noćili. U Karanu je bilo 40 do 50 partizana. Naišao je i Koča. Prikupili smo ostatak trupa, napravili raspored i postavili tri pojasa nagaznih mina. Od ta tri pojasa sutradan nijedan nije eksplodirao. U Užice smo se vratili oko jedan sat noću. Čačak je pao. Noć je inače bila relativno mirna. Oko grada su se pravile barikade i bunker i za užu odbranu grada pod komandom Andre Petronijevića. (Prema tome čoveku u ovom Dnevniku ima grešaka. Prve vesti koje smo dobili iz Sandžaka, po

padu Nove Varoši, bile su da je prešao na stranu nedićevaca. Međutim, kao što sam kasnije ispravio, ovo je bilo netačno. On je stvorio svoju četu. A sad mi Lola reče da Sandžaklije javljaju da su Andru uhvatili — Italijani.)

29 novembra, oko osam i po, Koča se javio poslednji put i rekao da Nemci napadaju. Mitraljirali su avioni. To je bila poslednja veza sa Kočom. Pola sata kasnije javio se Dražin predstavnik s Ravne Gore. Na pitanje Starog:

— Šta vi nameravate da učinite u ovoj situaciji? — Đurić je odgovorio:

— Neprijatelj ide glavnim komunikacijama, neće na nas. Mi ostajemo gde smo!

Oko 9 sati pojavilo se pet aviona — četiri »Dornijea« i jedan »Hajinkel«. Leteli su vrlo nisko. Mitraljirali su grad, naročito predeo oko banke. Sklonili smo se u lagume. Tukli smo avione mitraljezima, ali bez uspeha. S nama je bila i jedna moravička četa. Avioni nam nisu davali dva sata da pomolimo glavu. Otrčao sam na telefon. Petronijević mi je rekao da je Požega pala, da neprijatelj ide i sa te strane, pa je krajnje vreme da Vrhovni štab napusti grad. Nešto kasnije krenuli su Marko i Đido iznad sokolane poprečnim putem na Zlatibor, a ja i Stari autom za Mačkat.

Bilo je oko 11.15. Kod Bele Zemlje, na šest kilometara od Užica, videli smo da naređenje o miniranju drumu nije izvršeno. To je trebalo da izvrši neki inženjer hemije. U Mačkatu smo naišli na Bevca, pop Vladu, Hadsona i tehnički personal štaba. Tu smo se zadržali je-

dan sat, pa se vratismo na položaj. Zadatak nam je bio miniranje drumu i pregled položaja. Oko 12 i po, usput na drumu, zatekli smo Željku Đurića, Vukolu Dabića, Dragojla Dudića, koji su među poslednjim napustili Užice. Kod Bele Zemlje Draganče, pukovnik Radomir i ja preduzeli smo što je potrebno za miniranje. A Stari, Hadson i Veljko ispeli su se na kosu u susret Moravičkoj četi, Đidi i Marku. Tek posle pola sata skupio se dovoljan broj ljudi pored kamiona na kome je bio eksploziv. Po podacima, koje su doneli begunci, hitlerovci su bili ušli u Užice. Pitanje je bilo da li će oni odmah udariti prema Zlatiboru ili će se zadržavati u gradu. Da nisu pošli, miniranje bi uspelo i evakuacija bi bila u miru završena. Miniranje je bilo teško. Drum je bio uklesan u stenu. Svi smo kopali. Najzad smo stavili patron u rupu i proširili je pa je bilo omogućeno stavljanje eksploziva. Tamao smo to dovršili, dovukli materijal, ostajalo nam je još 15 minuta — a izbiše avioni. Očevidno su nas primetili. Gđali su nas tako da smo morali da se sklonimo u jendek. Punih 20 minuta nismo mogli glavu da dignemo. Odjednom su se pojavila dva-tri partizana iza okuke i povikala:

— Idu tenkovi!

Morali smo da se dignemo. Avioni su bili stalno nad nama. Potrčali smo napred i kod prve okuke spustili smo se u potok s leve strane drumu. Kad smo se spustili u tu jarugu, na njeno dno, kuda prolazi prethodna serpentina, videli smo tenkove koji su zastali i motorizovane trupe. Otvorili su mitraljesku vatru na nas. Ponovo smo morali na drum. Tu sam poslednji put video pukovnika Radomira. Trčali smo 500 metara kroz klisuru. S leve strane nas je tukao tenk, a odozgo avion. Šište eksplozivni meci. Jurnuli smo na desnu stranu, na kosu, u retku šumu. »Dornijei« i »Hajnkeli« navalili su bombama. Prašti! Zastajkiivali smo. Tek posle pola sata napornog pe-

njanja, izišli smo iz zone vatrenog dejstva. Sumrak se spuštao. Bili smo na padinama prema Đetinji. Tu je bio i mali Korčagin. Ubrzo smo skupili oko 40 partizana raznih jedinica. Pala je noć. Krenuli smo zaobilaznim putem za Palisad. Ali kad smo stigli, Nemci su već išli iz Palisada ka Draglici. Mi smo udarili zaobilaznim stazama, potocima. Predveče, 50 novembra, zanoćili smo u jednoj šumskoj kućici ispod Tornika. Tu je pred zoru došlo do razmimoilaženja. Jedni su hteli da se odmore 2 do 3 dana, a mi odmah dalje. Deset drugova, Draganče i ja krenuli smo u tri sata izjutra. Posle tri krenuli su i ostali drugovi, ali su upali u nemačku zasedu koja je čistila teren, tako da su jedva izvukli živu glavu. Neki su izginuli. Pravac našeg puta: Dobroselica—Radojna. Ali, kad smo videli da Dobroselica i Draglica gore, opet smo pošli zaobilaznim putem. U prvi sumrak smo prešli Uvac, gazeći ga do pojasa, zapadno od Radojne. Prilično je bilo hladno. Duboko u noć stigli smo u Brezinu. Zanoćili smo u kući jednog od četničkih vođa toga kraja. Slagao nas je i poslao na Rutoše, razbojničko gnezdo, a ne na Radojnu gde su bili naši. Draganče i Korčagin nagazili na jednu osvetljenu kuću u kojoj su bili četnici. Rvanje. Ispaljeno je i nekoliko metaka. Razdanilo se. Došao je 1 decembar. Sklonili smo se u jednu šumicu. Sreli smo nekog seljaka koji nam je rekao da su u Rutošama četnici i da je tamo dolazila jedna italijanska patrola iz Bistrice. Vratili smo se prema Uvcu i tamo izgubili pola dana. Sačekali smo noć. Onaj seljak je pristao za dve hiljade da nas sprovede noću kroz Rutoše. Prošli smo nezapaženi. Pred zoru 2 decembra stigli smo na razbojište, gde smo našli izvesne delove naših snaga i Gojka, pretstavnika Sandžačkog štaba. Rekao mi je da su naši u Radojni. Pred podne smo stigli tamo. Dočekali su nas sa velikim veseljem. Vratili su se »mrtvaci«.

PAD ČAČKA

Razgovarao sam s Čećom u Foči 28 februara o padu Čačka (28 novembra 1941), dakle tri meseca posle toga događaja:

Evo šta mi je Čeća rekao:

»Nemci su napali sa tri pravca: od Kraljeva, preko Bumbarevog Brda i preko Gornjeg Milanovca. Čačanski odred je imao oko 2.500 ljudi, od toga u prvim linijama 1.800. Neprijatelj je bio mnogo nadmoćniji. Navaljivao je aviacijom, tenkovima, bornim kolima i konjicom. Vrlo je sporo nadirao: dva dana od Kraljeva do Čačka. Taj deo su branili: Trnovski bataljon i Kraljevcani s rudarima. Probojem kod Bumbarevog Brda, gde su bili Kragujevčani, svim snagama udarili su nam Nemci i nedićevci s leđa, potpomognuti od četnika Draže Mihailovića. Treća kolona od Milanovca vodila je žestoke borbe s jedinicama kojima je komandovao Milenko Nikšić. Rudnik je nekoliko puta preotiman. Na Rudnik su napadali Nemci, nedićevci, ljotićevci i četnici Draže Mihailovića, potpomognuti nemačkom aviacijom. Rudnik je nekoliko puta bombardovan iako je pre toga bio potpuno spaljen od kaznene ekspedicije. Pogođena je bolnica, ali srećom nije bilo žrtava; ranjenike smo — po najvećoj kiši i blatu — blagovremeno povukli u šumu. Čeća veli, da se Čačak nikako nije mogao braniti pred tolikim snagama. Osećalo se da je pad tu.

Trnava javlja: »Idu tenkovi — mi držimo položaj.« Posle zovi Trnavu, zovi... ali nema odziva. A Slatina, koja je udaljenija od Čačka, javlja: »Nemci u Trnavi!« Zatim isto sa Satinom.

Evakuacija je izvršena u redu još 27 novembra. Bolnica s ranjenicima poslata je na Zlatibor, hiljadu kilograma ratluka, šećer i brašno — sve je bilo poslato. Štab i partiski aktiv napustili su grad kad su nemački tenkovi ulazili, u

četiri i po posle podne. Jedna grupa omladinaca udarnika, s benzinskim flašama, dočekala je tenkove, ali su ovi projurili. Tenkovi su jakim vatrom tukli grad. Avioni su kružili iznad grada i mitraljirali naše drugove od samog praga Štaba pa sve do šume. Avioni su se tako nisko spuštali da su od vazdušnog pritiska obarali drugove. Dva su druga ranjena. Tu je nestao i Ratko Mitrović, politkom odreda, koga su posle nedićevci obesili.

Naši su se te noći povukli u Guču, koja je tog dana bila jako bombardovana. Ujutru su Čeća, Jakšić Kraljevcin i Rade Minić krenuli u izvidnicu i konstatovali da je put Čačak—Markovica—Požega otvoren i da tenkovi mogu da jurnu. Te iste noći oni su pokušavali da ga raskopaju. S jedinicama prema Kraljevu i Milanovcu bili su izgubili svaku vezu. S njima je ostala Peta Ljubička četa, Čačanska četa i dve takovske — tojest oko 250 ljudi. Moral kod ljudi bio je pokoleban. Disciplina popustila. Razbijene čete su išle svaka na svoju stranu. Kod oportunističkih i panikerskih elemenata preovlađavala je tendencija da se pojedinačno odlazi svojim kućama. Postavljalo se kao najhitnije prikupiti razbijeno ljudstvo koje je lutalo na sve strane, objединiti komandu i dati ljudstvu perspektivu za nastavljanje borbe. Čeća je u Rogama i u Ravnom našao Ariljsku i Požešku četvu, Kragujevčane s komandantom Rajom Nedeljkovićem, koji je tada oboleo od crvenog vetra i Pomoravce s Boškom i Ljubišom; za njima je došao u Radobud, selo pokojnog Stevana Čolovića. Ono je odlično primilo partizane. Tu je našao Kušića, koga su Stari i Marko poslali. Čeća je sve do dolaska Kušića dizao moral ljudima i govorio da ima vezu s Glavnim štabom (iako je nije imao). Rekao je da je G. Š. poručio: na terenu,

partizanski način borbe. Tu je stvoreno »Privremeno vojno-političko rukovodstvo«: Čeća, Kušić i Stefan Mitrović. Partijci, njih trideset, vratili su se na teren.

Komandant Čačanskog odreda Mole, držao se slabo, likvidator, hteo da raspusti odred u desetine, da se skrije po selima i tek na proleće da se akcija nastavi!? Oko 10 decembra uspeo je da nagovori nešto od snaga Dragačevskog bataljona; s njima je otišao u Dragačevski srez.

Čeća veli da su jedinice koje su bile s njim imale tri akcije. U Klisuri su uništile četničko-operativno rukovodstvo

Bože Javorskog. Kragujevcancin Ljubez bacio je bombu i zapalio kuću u kojoj je bilo ovo četničko rukovodstvo. Nisu hteli da se predadu. Svih 12 ljudi živi izgoreli. Zatim u Dobrači, gde su Nemci zajedno s nedićevcima, tukli topovima školu gde su se naši nalazili. Granata udarila pod kazan, ali naši su ipak pojeli ručak. Treća akcija na Katićima s četnicima Bože Javorskog: 30 mrtvih četnika — među njima i poručnik Maslarević. Od naših poginuo komandir Ariljske čete Ratko — heroj.

Ljudi su tražili da idu u Sandžak! Nikako da se zadrže. I 17 decembra stigli su u Novu Varoš preko Kokinog Broda.

USTANAK U LICI

Posvećeno uspomeni legendarnog narodnog heroja Marka Oreškovića i onih hiljada junaka, koji su u borbi protiv fašističkih okupatora, ustaša i četnika, u krvi i vatri iskovali današnje srpsko-hrvatsko bratstvo.

Kada su fašistički osvajači, uz pomoć domaćih izdajnika, doveli na vlast Pavelića, hrvatska ustaška strahovlada otpočela je nezapamćeni progon srpskog naroda, nastojeći da među prvima uništi Srbe u Lici.

Pavelić je smatrao Liku svojom i mislio da digne sve Hrvate Like na pokolj srpskog naroda.

U leto 1941 godine, Pavelić je započeo u Lici nezapamćeni progon Srba. Hiljade i hiljade muškaraca i žena poubijano je na najgrozniji način. Ustaše nisu štedele ni starce, ni nejaku decu. Sve što je bilo srpsko — osuđeno je na smrt, nemilosrdnu, groznu smrt. Nisu se birala sredstva. Puška. Nož. Ponori i jame. Sve je to imalo poslužiti jedinom cilju: uništenju srpskog naroda u Lici. Pobesnele horde pijanih ustaša upadale su u srpska sela i vršile sa uživanjem varvarsku zapovest svoga poglavnika. Mnoga sela srujena su s licem ze-

mlje. Bezdani su se napunili leševima srpskih ljudi, žena i dece.

Srpski narod stajao je očajan, bespomoćan, ne znajući šta da radi! Sâm, napušten od svojih nekadašnjih »vođa«, koje su pobegle, gledao je smrti u oči.

I tada, u tim sudbonosnim časovima, odjeknuo je ličkim selima, planinama i šumama, borbeni poklik Komunističke partije:

— Na noge! Na oružje! U borbu protiv krvožednih ustaških pasa i njihovih gospodara — fašističkih okupatora!

Partija je odmah razaslala po celoj zemlji najbolje borce, da organizuju narod na ustanak. U Liku je poslala Marka Oreškovića-Krntiju s nekoliko isprobanih boraca.

Ova grupa komunista krenula je u Liku, obilazeći poharana sela, gore i šume, u koje je izbegao narod pred razbojničkim nožem ustaša. Tu su održani prvi sastanci s narodom, tu su mu otva-

rane nove perspektive, tu mu je povraćena vera u život...

Snažnim rečima, svojim elementarnim zanosom, prenosio je Marko Orešković poziv Komunističke partije ovom napuštenom i na smrt osuđenom narodu, da se ne da klati, da se ne da ubijati, da ustane u odbranu svog života, svojih porodica i svoje rodne grude. Narod, hiljade onih naših ličkih muževa, hiljade onih izmučenih žena, hiljade nejake dece, svi su oni slušali njegove reči, upijali ih, zanosili se njima. Ali uporedo s novom verom, nicali su i nove sumnje:

— Čime ćemo se boriti?! Kako ćemo mi, goloruki, protiv pušaka i mitraljeza?

— Mi nismo sami. S nama su naša braća Rusi, s nama je njihova nepobediva Crvena armija, koja je baš započela gigantsku borbu s fašističkim hordama. S nama je slobodoljubivi narod Engleske i Amerike, s nama je sav napredni svet. S nama je, pred nama, na našem čelu, herojska Komunistička partija, koja nas je pozvala sve u borbu.

I narod je prihvatio taj poziv. Po šumama i zbegovima stadoše se kupiti roguljaši. Iz zemlje se počеше iskopavati stare, zardale kapislare i turske kubure. I po koji karabin. Počese se kovati planovi o zasedama po putevima kojima prolaze ustaše...

A onda stiže prva vest o ustanku u Crnoj Gori i Srbiji:

— ...Crna Gora je ustala. Diže se i Srbija. U Zagrebu, Karlovcu, Splitu počele sabotaže.

To je dalo nove snage, nov potsticaj za borbu.

Oni najodlučniji, na čelu s komunistima, počeli su dočekivati ustaše u zasedama, s roguljama i starim kuburama. Napadi su uspeli. Zaplenjeni su prvi karabini.

Prvi uspesi izazvali su silno oduševljenje. Nestalo je potištenosti, utučenosti.

Šumama i zbegovima odjeknuše prve pobedničke pesme naroda, koji je ustao u odbranu svoga života, u odbranu svoje slobode...

Naročiti uticaj na razvoj ustanka u Lici imao je ustanak u Drvaru. Vest o poredama kod Drvara elektrizovala je ličke mase. Naoružani narod Srba i okoline, koji je raspolagao s najviše oružja i gde je bio najveći broj komunista, digao se odmah. Pod vođstvom Đoke Jovanovića, braće Mileusnić, Damjanovića i drugih komunista izvršen je napad na ustaše i žandarme u Srpskom Klancu a i u samom Srbu. Napad se završio pobedom partizana.

To je bio znak za opšti ustanak u Lici. S roguljama, motikama, sekirama i kapislarama digao se narod na ustaše i za kratko vreme su sva sela Lapačkog kotara bila očišćena od krvoločnih bandita. Za Lapčacima digao se narod Koreničkog, Gradačkog i Udbinškog kotara.

Prve poredbe oduševile su narod. Ustanak se širio sve dalje. Ne samo srpski, nego i hrvatski seljaci počeli su da prilaze ustanku. Nekoliko desetina hrvatskih seljaka iz Smiljana, Bušima i Brušana priključilo se partizanima.

Na narodni ustanak ustaše su odgovorile još krvoločnijim terorom. I okupator se uzvrpoljio. Poplašio se vala narodnog ustanka, koji se širio munjevitom brzinom. Naročito se bojao toga što je na čelu naroda stajala Komunistička partija. Okupator je osetio svu opasnost te činjenice, pa je preduzeo sve da narodni pokret skrene sa narodno-oslobodilačke linije na liniju bratoubilačke borbe Srba protiv Hrvata, iz čega se nadao da će izvući naročite koristi za sebe.

*

Za 1 septembar 1941 godine sazvana je u Drvaru konferencija predstavnika svih partizanskih bataljona Zapadne Bosne i Like. Konferenciji je prisustvo-

valo 30 delegata. Glavni referent bio je Marko Orešković, koji je snažnim, njemu svojstvenim rečima, branio liniju narodno-oslobodilačke borbe Srba i Hrvata protiv okupatora i njegovih ustaških slugu. Konferenciji su prisustvovali i neki izdajnički raspoloženi delegati, koji su otvoreno istupali pod imenom četnika, kao na primer pop Momčilo Đujić, docnije komandant četničke Dinarske divizije, pa Braco Ćorak, jedan od četničkih prvaka itd. Videvši, da većina delegata odobrava liniju narodno-oslobodilačke borbe i da je spremna da prihvati i borbu s okupatorima, ovi izdajnici su takođe glasali za rezoluciju, koju je predložio Marko Orešković, a koja sadrži principe narodno-oslobodilačke borbe. Međutim, glasajući za rezoluciju oni su u sebi kovali plan o izdaji borbe...

Kada su sredinom septembra Italijani počeli ofanzivu na oslobođene krajeve, nije još bilo dovoljno snaga, koje bi im se mogle suprotstaviti, pa su nesmetano ušli u Srb, Lapac, Bijelopolje i ostala oslobođena mesta Like.

Italijani su u novookupiranim krajevima, preko svojih agenata, bivših žandarma, trgovaca i švercera, raspirivali mržnju protiv Hrvata i partizana, koje su prikazivali kao ustaške saradnike.

Partizani su morali napustiti Lapački srez i mnoga naseljena mesta, povući se u šume i zabačena sela. Neki mali logori, kao »Ognjen Prica« oko Babinog Potoka, zatim logor Škare, Brinje, Divoselo i Mogorić održali su se. Svi ti logori zajedno nisu imali više od 150—200 pušaka. Još jedna grupa ostala je verna narodno-oslobodilačkoj borbi. To je bila grupa mladih iskrenih rodoljuba iz Srba i Lapca, koji su na čelu s Đokom Jovanovićem organizovali partizanski odred »Čapajev«. Ta grupa imala je oko 50 pušaka, a imala je i tu prednost što je prošla kroz mnoge borbe, te tako stekla prilično vojno iskustvo.

Ove partizanske grupice, iako su bile male, spremale su se na borbu s Italija-

nima. Dolaskom Italijana u oslobođene krajeve ustaše su prestale dolaziti ova-mo, te je tako borba protiv ustaša došla u drugi red.

Krajem septembra održana je pod rukovodstvom Marka Oreškovića konferencija u Krhavići. Pored partizanskih predstavnika konferenciji su prisustvovali i neki neodlučni elementi, koji su se kolebali između partizana i četnika. Na konferenciji je zaključeno, da se počne borba s Italijanima. Prva akcija je bila oslobođenje nekih Srba u okolini Vrhovina, koji su bili uhapšeni od strane italijanskih vlasti. Hapšenike je oslobodio podoficir Miloš Uzelac, koji je bacio bombu pred italijanski kamion i rasterao Italijane, a uhapšene pustio kućama. Italijani su pretili kaznenom ekspedicijom. Narod iz tih sela zamolio je pomoć partizana. Prema naređenju Marka Oreškovića onim selima imali su se staviti na raspoloženje brinjski partizani (njih 15), dok su 3 preostala brinjska partizana i 14 škaračkih imali da posednu klanac Pogledalo i da napadnu Italijane.

Tako se i dogodilo.

Dvadeset osmog septembra 1941 napali su škarački i brinjski partizani Italijane na Pogledalu i zadali im teške gubitke: 27 mrtvih i više ranjenih. Na strani partizana bio je svega jedan mrtav.

To je bio prvi oružani sukob partizana s italijanskim okupatorom u Lici, sukob koji se svršio sjajnim uspehom partizana. To je podiglo borbeni moral partizanskih boraca.

Italijani su na ovo odgovorili svojom uobičajenom fašističkom metodom. Spalili su tri okolna sela i hteli na taj način da zavade narod s partizanima.

Par dana kasnije isti oni partizani digli su u vazduh italijanski vojnički voz na pruži Ogulin—Gospić kod Jasenice.

Tako su otpočele borbe s italijanskim okupatorima.

Ovi mali, ali značajni uspesi delovali su na mnoge kolebljive borce, ali iskrene rodoljube, da se priključe partizanima. Borci su sve više stupali u partizanske redove, a narod, usled italijanske pljačke, počeo je da gaji sve veće simpatije za partizane i da gleda u njima svoje prave borce. Tome je mnogo pripomogao rad partiskih organizacija po selima, koje su popularizirale partizane, a raskrinkavale izdajničku politiku četnika iz Lapca, Srba i Gračaca, koji su sve otvorenije stupali u italijansku službu.

Približavao se 7 novembar — dan velike Oktobarske revolucije. Partija je objavila parolu da ovaj dan proslavimo pojačanim napadima na okupatora i njegove slugе. Brinjski i škarački odredi pošli su na prugu, da tamo tuku Italijane, a Dabrani i Drežničani na put Senj—Otočac.

Dok su se vršile ove pripreme za proslavu Oktobarske revolucije, stigla nam je vest, da je poginuo vođa oružanog ustanka u Lici, Marko Orešković. U oružanom ustanku narod ga je opevao u stotinama pesama.

Da nam ne bi Orešković Marka

Mnoga bi još zakukala majka.

Drug je Marko roda hrvatskoga,

Al' je majka naroda srpskoga...

Tako je pevajući oplakivao lički narod Marka. Njegova smrt je još više demaskirala četnike u očima srpskog naroda Like, a partizanima je dala novog poleta u borbi.

I zaista, 7 novembar je sav proslavljen u borbi. Na pruži Ogulin—Gospić brinjski i škarački partizani su u dve borbe pobili 20 Italijana, a na putu Otočac—Senj—Dabrani Drežničani su pobili desetak Italijana i ustaša. Do još snažnijeg sukoba došlo je kod Mekinjara između Italijana i partizanskog odreda »Čapajev«. Tu je poginulo oko 15 Italijana.

Glas o ovim poredama proleteo je celom Likom. Narod je počeo u partizanima gledati snagu. Italijani su se po-

čeli bojati. Novi borci su pridolazili partizanima. Veliku popularnost stekao je odred »Čapajev«, koji je u čast Marka Oreškovića dobio naziv Četa »Marka Oreškovića«. Samo jednog dana stiglo je Četi »Marka Oreškovića« oko 50 naoružanih mladića iz okoline Lapca i Srba. Tada je četa pretvorena u Bataljon »Marka Oreškovića«.

Zahvaljujući borbama partizana i radu KP, narod je sve više prihvatao liniju narodno-oslobodilačke borbe. Uticaj partizana sve više je rastao u srezu Brinje, Otočac, Korenica, Udbine i Gospić. Štab Ličke grupe partizanskih odreda postajao je sve jači. Oko njega počele se kupiti dotada kolebljivi odredi i odredići. Tada su partizanske snage reorganizovane u odrede i bataljone. Pored Bataljona »Marka Oreškovića« organizovan je Bataljon »Ognjen Prica«, Bataljon »Božidar Adžija« i Odred »Velebit«.

Borbe s Italijanima postajale su sve češće. Svakodnevno su partizani dočekivali Italijane na pruži Ogulin—Split i nemilosrdno ih tukli.

Borbeni polet i oružane snage Ličke grupe znatno su ojačale, kada su polovinom decembra stigli u Liku dalmatinski partizani — Hrvati sa preko 200 pušaka i 15 puško-mitraljeza. To je imalo snažan politički efekat. Srbi su gledali i na svoje se oči uveravali kako se Hrvati bore zajedno s njima, rame uz rame. Nestajalo je nepoverenja prema Hrvatima. Mesto nepoverenja nicala je nova bratska ljubav.

Italijani su, međutim, postajali sve drskiji. Počeli su da pljačkaju i otimaju sve do čega bi došli. Naročito su opasni bili Italijani koreničkog garnizona. Seljaci iz okolnih sela zatražili su pomoć od partizana. Dvadesetdevetog decembra krenuli su Italijani ponovo u pljačku u Bjelopolje, gde su ih dočekali partizani i sve pobili. Komandant Korenice poslao je kaznenu ekspediciju, ali i nju dočekaše partizani, razbiše je i zapleniše veliki ratni materijal. Videvši da je stvar

ozbiljna, komandant Korenice poslao je nove veće snage, ali i one su bile razbijene. Partizani poteraše Italijane, sateraše ih u Korenicu i oko samog mesta stegoše čvrst obruč.

Vest o ovim uspesima, u kojima su partizani zaplenili oko 200 pušaka, 15 puško-mitraljeza i zarobili veliki broj Italijana, podigla je silno ugled partizana.

Italijani su u više mahova pokušali da pošalju iz Otočca, Vrhovina i Gospića pomoć Korenici, ali su uvek bili teško poraženi. Osobito teške gubitke pretrpeli su u borbi na Šijanovom Klancu i Pogledalu, na novu godinu 1942, na Ljubovu, 24 januara 1942 i kod Turjanskog, 25 januara 1942. U ovim borbama lički i dalmatinski partizani izbacili su iz stroja preko hiljadu Italijana, zaplenili nekoliko stotina pušaka, nekoliko desetina mitraljeza i puško-mitraljeza, dva tenka i četiri topa.

Borba se rasplamsala svom žestinom. Nikli su novi bataljoni i odredi. Slava i autoritet partizana sve je više rastao. Narod je sve čvršće zbijao svoje redove oko Narodno-oslobodilačke vojske.

U Bosni se takođe rasplamsala borba protiv okupatora. Trebalo je povezati slobodne teritorije Bosne i Like, između kojih se isprečio četnički kraj Lapca i Srba. Prema naređenju Glavnog štaba Hrvatske napali su naši bataljoni »Mar-

ko Orešković« i »Ognjen Prica«, i borci bivšeg jugoslovenskog poručnika Stojana Matića, koji se priključio partizanima — četničko gnezdo Lapac. Sjajnim jurišem po dubokom snegu zauzeli su partizani, 27 februara 1942 godine, Lapac, koji su branili Italijani i četnici. Opet je zarobljen silni materijal. Četnici i Italijani pretrpeli su teške gubitke. Mnogi četnički borci i oni koji su bili pod njihovim uticajem prišli su partizanima, jer su u njima videli prave narodne borce.

Nakon oslobođenja Lapca krenuli su partizani na Srb, koji su branili zajedno Italijani i četnici. U borbama kod Srba zadan je novi težak udarac četnicima. Pohvatan je štab četničkog puka »Kralja Petra II« i streljan radi služenja okupatoru. Borci su sve više prelazili partizanima. Četnici su usled toga doživeli težak udarac. Partizani su oko sebe okupili sav lički narod i povelili ga u nove borbe protiv okupatora, ustaša i četnika. U tim borbama partizani su imali sjajnih uspeha. U njima su se kovalile ličke partizanske jedinice, pretvarajući se u udarne brigade i divizije, koje su plamen narodno-oslobodilačkog rata pronele kroz mnoge krajeve Hrvatske.

Malička, 6 decembra 1942

Šime BALEN

DRAŽIN I NEDIĆEV VOJVODA BOŽA JAVORSKI

Boža Javorski, rodom iz Brezove, seoski siledžija, bavio se raznim poslovima. Bio je šofer i stolar. Posle sloma Jugoslavije s nekolicinom svojih prijatelja počeo je da teroriše narod u selu Moćiocima. Uskoro se okupila oko njega veća grupa pljačkaša, koja je postala strah i trepet za ceo kraj. Seoski đilkoš Boža proglasio se za vojvodu Ja-

vorskog. On je jedan od prvih četničkih komandanta koji je uspostavio vezu sa Nemcima. Na sektoru Bože Javorskog pojavio se u leto 1941 godine i vojvoda Đekić, koji je došao iz Crne Gore da se poveže s Dražom Mihailovićem. U to vreme borba protiv okupatora se neobično uspešno razvijala u užičkom kraju. Samo Javorski i Đekić nisu učestvovali u

borbama protiv Nemaca, već su se ograničili na pljačku, naročito Boža Javorski.

Jedinice Užičkog partizanskog odreda, u drugoj polovini septembra 1941 godine, postigle su značajne pobjede. Račanska četa i jedna uzička četa oslobodile su Bajinu Baštu; Račanska i Prva uzička četa zauzele su Palisad; a Ariljska i Moravička četa, uz pomoć Dragačevske čete, koja je pripadala Čačanskom partizanskom odredu, oslobodile su Arilje. I drugi naši odredi sve su jače stezali Nemce, tako da su oni u Užicu bili u vrlo teškoj situaciji. Nemačka komanda je pozvala Đekića i Javorskog u Užice da im preda vlast u gradu, kada se nemačke trupe povuku. Sporazum je brzo postignut, četnici su dobili i municiju, i obavezali su se da će napasti partizane. Naše jedinice na Zlatiboru bile su obavještene o tome i donesena je odluka da se napadne Čajetina u kojoj su bili četnici i žandarmi koji su služili okupatoru. Borbe oko Čajetine nije ni bilo. Najveća grupa četnika bekijala je u kafani Đenića. Tu je zarobljeno preko 150 četnika i 40 žandarma. Svi su četnici razoružani i pušteni kućama, a sa žandarma smo skinuli odelo, ostavili ih u gaćama i košuljama i tako u stroju poslali u Užice. Jedna naša zaseda na drumu Užice—Čajetina uhvatila je dva kamiona puna municije koju su Nemci slali četnicima za borbu protiv nas.

Utom su Nemci bili primorani da napuste Užice, jer su naše snage prodrle u Požegu i presekle im jednu od glavnih oštupnica. Nemci su vrlo brzo pobjegli iz Užica. Ostavili su u Krčagovu četrdeset vagona municije, ogromne sume novca u trezorima Narodne banke, neoštećenu fabriku municije i oružja. Glavnina Užičkog odreda nanela je Nemcima velike gubitke kod Gorobilja, a posle su oni naleteli na zasedu Čačana u Ovčaru i imali mnogo mrtvih.

Đekić i Boža Javorski su uputili jedno pismo našoj operativnoj grupi na Zlatiboru da pošalje svoje predstavnike na

pregovore u Užice. Na taj sastanak krenuli su Ljubo Đurić, danas general-major, Slobodan Sekulić, poručnik jugoslovenske vojske, streljan na Banjici 1944 godine, i Vladan Rosi. Oni su sišli u Užice baš za vreme napada nemačkih »Štuka« na onih 40 vagona municije u Krčagovu. Četnici su se razbežali na sve strane. A naši drugovi, uz pomoć naroda, organizovali su spasavanje municije koja je gorela.

Građanstvo se žalilo našoj delegaciji na nedela četnika, naročito na Božu Javorskog. On je predveče posle napada sišao u grad i počeo da preti drugovima, da čupka svoju žutu bradicu i da priteže revolver. Posle su otpočeli pregovori s Đekićem. On i Javorski su tražili da žandarmerija i policija ostanu u Užicu. Naši su drugovi odbili. Tako nije došlo do sporazuma. Drug Đurić je izjavio da za konačni sporazum treba odobrenje Štaba odreda. Đekić je tada rekao: »Ja sam razgovarao juče s jednim članom vašeg Štaba, a on mi je rekao da ćemo pregovarati čim oni završe borbu s Nemcima«.

Sutradan su naše jedinice sišle u Užice. Četnici su se razbežali. Predveče je stigao i Kušić sa 800 boraca koji su žestoko razbili Nemce u Gorobilju. Đekić je ponovo došao u Užice i naši drugovi su mu dali dve bunde i milion dinara, a on je krenuo na sektor Višegrada. Đekić i Javorski su se posvađali oko podele novca i razišli su se.

Boža Javorski je nastavio svoj raniji posao. Pljačkao je po selima, a jednom je čak išao u Sandžak i ucenjivao muslimane. S njim je Užički odred postigao sporazum da on neće napadati naše jedinice, ali on se toga nije pridržavao, već je ubijao naše drugove i harao po selima. On se bio povezao sa Glišićem i Marinkovićem u Užičkoj Požezi i napadao naše jedinice kad su išle s jednog fronta na drugi. Zato je drug Stevan Čolović, politički komesar, dobio naređenje da likvidira bandu Javorskog. On je

opkolio Arilje i zarobio 200 četnika Bože Javorskog. Sam Boža Javorski nije se nalazio u gradu. Tu je oslobođen i general Novaković. Glavni deo četnika Javorskog pušten je kućama, a streljano je samo nekoliko zlikovaca. Međutim, Javorski je ponovo okupio svoju bandu i napao Ivanjicu u kojoj je bio drug Čolović s Moravičkom i Ariljskom četom. On se junački borio s Javorskim koji je bio prodro u sam grad. Čolović se bio zabarikadirao sa štabom u zgradu načelstva i, kad je odatle hteo da izvrši protivjuriš, poginuo je pred vratima. Posle su naše snage isterale Javorskog iz grada.

Međutim, Javorski je držao komunikacije oko grada. Drug Tito je poslao iz Užica druga Ljubu Đurića sa tri čete da raščisti situaciju. Ove su snage pred Ivanjicom oslobodile mrtvo telo Čolovića, koje je bilo nošeno iz Ivanjice u Arilje, ali su ga bande Javorskog na putu zadržale. Uskoro se Ljuba Đurić povukao iz Ivanjice, jer smo morali sve snage baciti na sever, odakle su Nemci nadirali. Tada se Javorski proširio po čitavom tom kraju.

Javorski je pomogao Nemcima prilikom ofanzive na Užice, posle se čvrsto povezao s Nedićem, učestvovao u napadu na Novu Varoš, početkom februara 1942 godine, gde se nalazila naša Druga proleterska brigada. Onda je opet prelazio od Nedića Draži Mihailoviću, harao je po čitavom kraju, bio prava pustahija.

Javorski je ubio i sveštenika Milutinovića iz Ivanjice. Ovaj sveštenik je početkom septembra pomogao da maršal Tito izide iz Beograda. Naravno, on nije znao koga vodi. Zajedno su došli vozom

od Beograda do Užičke Požege, gde su ručali, a zatim je maršal Tito jednim kolima otišao na sever do Valjevskog odreda. Tek posle, kad je u Užicu video druga Tita, sveštenik Milutinović je doznao kome je pomogao da izide iz Beograda.

Kada su naše brigade posle Četvrtе ofanzive izbile na Drinu, i Javorski je pošao s ostalim jedinicama Draže Mihailovića u borbu protiv nas. Nešto se zamerio nekim Dražinim komandantima, što se vidi iz zaplenjenih dokumenata. Naše jedinice pronašle su jednu fotografiju Bože Javorskog. Slikao se pored mitraljeza u ateljeu, a ispod slike je štampano: »Neustrašivi i hrabri vojvoda Boža Javorski«. Četničke bande su bile slomljene na Drini i Javorski se vratio na svoj teren. Tu ga je napao Dražin komandant »Sveti Ilija«, aktivni poručnik koji je učestvovao u ubistvu našeg druga Bate Jankovića iz Čačka. Janković je uhvaćen u Guči, u novembru 1941 godine. Četnici su sa njega sekli meso i naterivali ga da jede.

Boža Javorski se držao još neko vreme, ali je potpuno pao u nemilost. Dražini komandanti — oficiri, likvidirali su jednog po jednog komandanta »civila«. Javorski je uhvaćen i izveden pred Dražu Mihailovića u njegovom štabu u Čičkovi na Zlatiboru. Posle je zaklan.

Ubicu Bože Javorskog je docnije uhvatio neki Katanić i zaklao ga da se osveti zbog smrti Javorskog. Katanić je ubijen od naše narodne milicije početkom 1945 godine.

(Podaci general-majora Ljube Đurića)

LOGOR U JASENOVCU

Kad je Simovićeva vlada, posle 27 marta 1941, raspustila konc-logore, u Hrvatskoj je po Mačekovim upustvima otpočelo masovno hapšenje komunista i stvaranje novih logora. 31 marta, dakle

6 dana pre provale Nijemaca preko granica naše zemlje, policija je u Zagrebu pohapsila sve one koji su joj ma i najmanje mirisali »na lijevo«, ukoliko se, dakako, nisu na vrijeme uklonili. Tada

su, pored ostalih, uhvaćeni Božo Adžija, Andrija Đaja, Ognjen Prica, Otokar Keršovani, Pavao Markovac, Dušan Grković i mnogi drugi. Tu sam se našao i ja, bijesan na samoga sebe što sam baš tu noć bio prespavao kod kuće, dok sam se još dan prije toga sakrivao. Našim je drugovima ovim hapšenjem bila zapečaćena sudbina. Oni su svi od reda izginuli, i to ili izvlačenjem iz logora i strijeljanjem (kao na primer Adžija, Prica, Keršovani, Markovac) ili prigodom neuspjelog bjega iz logora u Kerestincu (14-VII-1941). Neki pojedinci, koji su se čudom uspjeli spasiti bjezgom iz Kerestince, zaglavili su kasnije u borbi ili u zasjedi (na pr. Valjin, Đaja, Stjepan Vlahek, braća Turković i dr.).

Od preko 100 drugova i drugarica koji su tada, 31 marta 1941, pohvatani — ostali su do danas na životu svega petorica-šestorica. Među njima d-r Pajo Gregorić i ja. Jedan i drugi spaseni smo na izvanredan način. Ja sam još istog dana, tj. 31 marta pobjegao s policije, zahvaljujući gužvi koja je u to doba na policiji vladala. Pajo je spasen dan prije dolaska nemačkih trupa u Zagreb. Da nije bilo tih specijalnih okolnosti — i mi bismo podijelili sudbinu ostalih naših drugova.

Jedan detalj iz agonije Mačekove banovine:

Desetog aprila, po podne oko 4 sata, dojurile su u Zagreb prve motorizovane njemačke trupe. U Zagrebu nije više postojala ni diviziska ni armiska oblast, ni banska vlast: njemačke trupe jurile su zagrebačkim ulicama. — Maček je predao pune zatvore i konc-logore okupatoru i ustaškim krvolocima. Maček je izdao proglas kojim je pozvao organizacije HSS i pristaše da se novoj vlasti pokore i da s njom iskreno sarađuju. Mačekova zaštita prešla je odmah u službu okupatora i ustaša.

*

9 juli 1941 je datum početka masovnih strijeljanja u Zagrebu. Po Za-

grebu su izlijepljeni plakati o strijeljanju Adžije, Price, Keršovania, Markovca, i drugih — njih deset na broju. Poslije neuspjelog bijega iz Kerestince (14 jula) broj strijeljanih se danomice povećavao. Iz Bosne i Like stižu vijesti o masovnim pokoljima Srba. Danomice novi plakati o novim žrtvama. Stotina ljudi strijeljano je u Maksimiru, Rakovom Potoku, zvjerska mučenja i umorstva na ustaškom redarstvu ili u tzv. Sing-Singu. Masovna hapšenja, masovna ubistva — teror, iz dana u dan sve bezumniji teror.

Otpor naroda se nije mogao slomiti ni najtežim zločinstvima ustaša. To najbolje dokazuje atentat na sveučilišnu ustašku satniju, atentat na glavnu poštu, požar stadiona, ubistva njemačkih oficira i vojnika na zagrebačkim ulicama i druge akcije koje su izvršili hrvatski rodoljubi u Zagrebu. Komunistička partija je djelovala, ona je okupljala oko sebe snage i, uprkos najtežim žrtvama i stalnom reduciranju njenih kadrova, ona je rukovođila borbom, pridobijajući za tu borbu sve više novih, neustrašivih boraca.

Od vremena na vrijeme ustaše su se lupeški zaletavale u stanove onih koje još nisu pohvatali. Veliki se broj komunista sakrivao po ilegalnim stanovima i potražnja za takvim stanovima bila je iz dana u dan sve veća. Ustaše su prijetile smrtnom kaznom svakom onom tko drži na stanu neprijavljenju osobu. Drugovi su teško dolazili do stanova, a to tim više što su se stanovi iz konspirativnih razloga morali stalno mijenjati. Velike su poteškoće postojale i za stanove u kojima su se održavali sastanci i konferencije. Policija je noću često blokirala čitave ulice i vršila pretrese po svim kućama. Rezultati kod tih pretresa nisu bili onakvi kakve je policija očekivala. Jednoga je dana bila blokirana čitava Trešnjevka (radničko naselje), ali nikog nisu uhvatili, iako je na Trešnjevci živjelo ilegalno mnogo drugova.

Međutim, ja nisam imao sreće sa ovakvim noćnim pretresima. U noći iz-

među 20 i 21. januara 1942. policija je nahrupila u stan gdje sam se skrivao, i uhvatila me na spavanju. Ekspediciju agenata vodio je čuveni krvolok Kamber. Uhvaćen sam, dakle, nakon što sam u Zagrebu ravno deset meseci ilegalno živio i radio. Svaki pokušaj bijega bio je isključen, policija je blokirala sve izlaze iz kuće. Kad su me kroz duboki snijeg vodili do policiskog automobila, bio sam uvjeren da je sa mnom svršeno.

Čuveni podrum ustaškog redarstva na trgu N! U hladnoj i vlažnoj ćeliji (sa zidova je kapala voda) bio je prvi Rudolf Hrozniček, metalac iz Mostara, koga sam od zatvorenika susreo. On je upravo bio dopraćen iz logora Danice (Koprivnica). Bio je ispremlaćen na mrtvo ime. Otpraćen je kasnije u logor St. Gradišku, gdje je umoren glađu.

Nada sve je interesantan bio moj susret s trojicom HSS-ovih prvaka, koji su negdje početkom februara (ili krajem januara) došli u moju ćeliju. Bili su to bivši »narodni« zastupnici Tomašić, Kemfelja i Budimirović, koji su se vraćali iz konc-logora St. Gradiška, gdje su bili kratko vrijeme internirani pod osobitim i vrlo povoljnim uslovima. Došli su u našu ćeliju rumeni i dobro ishranjeni, jer su u logoru — prema vlastitom priznanju — živjeli dobro i odvojeno od ostalih logoraša. Poznavao sam od prije Tomašića i moje prve riječi, upravljene novim gostima, bile su ove: »Vi ćete, gospodo, sigurno u vladu, tragom vaših političkih istomišljenika Tortića i Berkovića«. Tomašić se snebivao kako mogu tako nešto i pomisliti! Ali, ustvari, ja nisam mnogo promašio: nekoliko dana posle ovog susreta (»zastupnici« su nakon dva dana pušteni na slobodu), Pavelić je objavio otvaranje svog »sabora«, a u popisu saborskih članova nalazila su se, pored ostalih, i imena Tomašića, Kemfelja i Budimirovića...

Svog Đuku (Kemfelju), debeljka s podmuklim očima, dolazili su gledati agenti, nekadašnji njegovi »zaštitaši«.

Vidjelo se, da su to stari Đukini prijatelji. Đuka pak nije propuštao priliku, da svojim prijateljima, ustaškim zlotvorima, podiže ruku na pozdrav: »Spremi ni!« — O, kako su se bjedno i žalosno ponašali ovi »narodni« zastupnici, kako su drhtali, čim bi zazvečali ključevi na vratima ćelije, iako su znali da će biti pušteni iz zatvora!

Nekoliko mjeseci kasnije, mjeseca jula, imao sam prilike razgovarati s još dvojicom HSS-ovih prvaka, i to s d-r Pernarom i prof. Pezeljom, ličnim tajnikom d-r Krnjevića. Bilo je to u zatvoreničkom odeljenju bolnice na Rebru, kamo sam na kratko vrijeme (14 dana) bio prebačen iz Jasenovačkog konc-logora. Ova su dvojica otvoreno neprijateljski istupali protiv narodno-oslobodilačke borbe, osuđivali partizane, nazivali ih razbojnicima i s prezirom govorili o SSSR-u i Crvenoj armiji. Pernar je smatrao bivšu Austro-Ugarsku »zdravom državnom tvorevinom«, naglašujući, da samo jedna takva država može hrvatskom narodu dati slobodu i sreću. Mržnja i strah od komunista toliko su kod ove dvojice dolazili do izražaja, da je jasno proizilazilo, da se razni prvaci HSS mogu protiv komunista složiti s najvećim neprijateljima Hrvata, pa i s ustašama i četnicima. Do toga je, najzad, i dovela njihova politika, kako se je u razvoju daljnjih događaja pokazalo.

Nakon što sam četiri mjeseca odležao u zatvoru ustaškog redarstva na trgu N. i na Savskoj cesti, suđen sam na dvije godine zatočenja u koncentracionom logoru.

Nema pera, koje bi bilo u stanju opisati strahote i užasnu atmosferu Jasenovca. Gledao sam rijeke Cigana, njihove žene i djecu kako su svakog dana odlazili na klanje. Kako su neopisivo jezovite scene opraštanja Cigana od svojih žena i djece! To je tako užasno, da mora potresti i za čitav život ostaviti tragove u svakom čovjeku. Ciganska djeca, kovrdžavih glava i krupnih crnih očiju, bila su draga. Njihove su se ručice tako grče-

vito držale svojih majki i oceva, njihov lelek je prodirao do kostiju. Ubijalo se dnevno stotinama takve cigančadi. Zašto? Nitko nije znao. Samo zato valjda što su Cigani.

Ne znam koliko je u Jasenovcu pobijeno Cigana. Dok sam ja tamo bio, najmanje 30.000.

Istovremeno, mjeseca juna i jula, obavljale su se u Jasenovcu masovne likvidacije židovskih žena i djece. Transporti su dolazili iz logora u Đakovu i Staroj Gradišci. Vagoni sa žrtvama stajali su na pruzi pred logorom često puta više dana. Bila je strašna žega, žene i djeca umirali su u vagonima bez vode i bez hrane. Zapomaganje i plač djece: »Vode, vode... Ubijte nas!«, znale su vikati očajne majke i žene. Odgovor je bila ustaška psovka. — Gledao sam kako iz vagona iznose lješinice djece, gledao sam iznemogle i izbezumljene majke i nemoćnu preživjelu djecu kako pod udarcima ustaške toljage posreću na putu u Gradinu, u smrt. Svako veče donosili su grobari pred magazine haljine, rublje, cipele i druge stvari žena i djece koja su ubijena — maljem po glavi. Gomilale su se na hrpama cipele dječice, koja su tek prohodala, vjetar je logorom raznosio fotografije nasmejanih djevojčica i dječaka, čiji su ocevi možda u samom logoru čekali utješljivu riječ o svojim. Bio sam svjedokom, kad je jedan takav nesretni otac našao fotografiju svoje žene i djece. To je bio znak da su njegovi najmiliji upravo ubijeni. Kako je tek bilo pri duši nekom Šmitu iz Varaždina, koji je slučajno bio prisutan, kad se iz vagona iskrcala njegova majka! Ta je majka vjerovala da su je doveli da vidi sina, obradovala se. A njen sin nije mogao s njom ni riječi progovoriti, jer bi svaka riječ za njega značila smrt na mjestu. Gledao je bez riječi kako mu majku vode na klanicu.

Kako je užasan i jezovit bio koncert koji su Cigani jedne nedelje, mjeseca juna, priredili zatočenicima i sebi! Da,

uprava logora je upravo nagonila i Cigane i druge zatočenike da priređuju koncerte! Kasnije, kad su već svi Cigani bili poubijani, zatočenicima su, po direktivama Luburića i drugih ustaških krvnika, organizirali i izvježbali poveći orkestar, koji je morao pijanim ustašama svake nedelje svirati. Među sviračima bilo je pravih virtouza pa čak i profesora muzičkih akademija. Pored klasičnih, prilično dobro uvezbanih komada, orkestar je morao svirati plitke ustaške pjesme, i tada nije bilo kraja pijanom ustaškom urlanju i potcikivanju. Luburić se ponosio, što je zatočenicima, kandidatima smrti, dao priliku, da se tobože »duhovno jačaju« — muzikom. A teško je zamisliti strašnije torture za one, koje svakog časa očekuje smrt, ili koji, uz svirku zatočeničkog orkestra, gledaju ubijanje i mučenje svojih drugova.

Spomenuti koncert koji su Cigani one nedelje priredili zatočenicima, održan je u doba kad je klanje Cigana bilo u punom jeku. U logoru su se još kretale zaplašene i užasnete grupice Cigana, a među poslednjima i jedan ciganski zbor pjevača i svirača. Pjevali su duže, pjevali su sa suzama u očima, pjevali su svima nama i nebu i bezumnoj nadi da će ih pjesma i njihova muzika spasti od smrti. Kako je užasna bila njihova pjesma koju su nazvali »Ciganski oproštaj«, poznata ruska romansa. Kako su se demonski cerekali ustaški dželatci, koji su se vjerovatno, već naslađivali kako će ciganske lubanje pucati pod udarcima krvavog malja! Zatočenicima su se pitali: da li je moguće da će i ovi talentovani Cigani, svirači, biti ubijeni; neki su se nadali, kao i sami svirači, da će krvnici, poslije ovog koncerta, odustati od svoje namjere ili bar odgoditi ubistvo. Pa ovaj zbor bi mogao i samim ustašama pružiti razonodu, koje su oni toliko željni u svojoj krvavoj raboti! Ali ne, i ovi su jadni i mladi Cigani drugog dana odvedeni na klanicu. U ušima zatočenika

odjekivala je njihova muzika kao posmrtni marš.

*

Nikad neću zaboraviti nijemi razgovor, koji sam vodio s dobrim mojim prijateljem i drugom, slikarom Dankom Osmanom, koji je javno strijeljan 5 septembra 1942. Bilo je to u logorskom zatvoru, ili takozvanim ćelijama smrti, kamo sam bio bačen nakon što sam po drugi put dopraćen iz Zagreba u Jasenovac. Gledajući kroz »buše« jedan drugome u ćelije, Danko i ja smo razgovarali pišući slova prstom po zidu. Po čitave sate vodili smo tako, svaki iz svoje samice, nijeme razgovore. I jedan i drugi čekali smo smrt svakog časa. Iz sobe za saslušavanje, gdje je »uredovao« Cividini, poznati krvnik zagrebačke policije još iz doba Bedekovića i kasnijih policijskih režima, čulo se zapomaganje zatvorenika koje su mučili. Svakoga su se dana ćelije praznile. Zatvorenici su odlazili na klanicu. I danomice su dolazili novi kandidati smrti. Odavle je 27 augusta 1942, noću u 10 sati, odveden i zagrebački liječnik, docent fakulteta, dr Juraj Boca. Dankova majka, sestre i brat, bili su u logoru ubijeni. Došao je red i na njega. »Ako me ubiju, pisao mi je prstom na zidu, pozdravi mi sve drugove i prijatelje... Ako preživiš...« — dodao je. Poručivao sam mu, da isto to učini ako ja budem ubijen, a on preživi. Kada ga je 5 septembra, predveče, Cividini pozvao iz ćelije i kad mu je žicom počeo vezivati ruke, čuo sam ove posljednje Dankove riječi: »Zašto?... Zar ćete me strijeljati?... Stanite. Pustite da govorim sa svojim grupnikom...« Još se, dakle, nadao, da bi ga mogao spasti uticaj njegovog grupnika. Ali to je bilo samo časovito. Cividini mu je grubo odgovorio, da tu nema više nikakvog razgovora i da on radi samo po nalogu Matkovića. Kako sam kasnije saznao, Danko je strijeljan pred »nastupom« — radi »širenja alarmantnih vijesti«. Izvršio sam i

izvršavam njegovu posljednju želju i izručujem njegove pozdrave drugovima i prijateljima.

Nakon tri tjedna boravka u jasenovačkoj ćeliji smrti, bio sam pri kraju svojih snaga. Bio sam jako izgladnio, a povrh toga morao sam slušati strašna mučenja zatvorenika i gledati kako oni jedan za drugim odlaze na ubijanje. Svi su odlazili — ja sam ostajao. Dolazili su novi i opet su odlazili, da se nikad više ne vrate — mene su ostavljali i niko me ništa nije pitao. Dolazili su neki ustaški oficiri, među njima i Luburić, pogledavali kroz bušu u moju ćeliju i promrmljali: »A to je taj!« i opet bi otišli. Sve mi je čudniji postajao ovakav postupak.

17 septembra 1942, poslije podne, dolazi Cividini: »Uzmite sve stvari, brzo, brzo!« Pokupio sam stvari i izišao. Napolju su čekali najgori ustaški krvnici: Matković, zamjenik Luburića, Majstorović, zapovjednik logora i Ljuba Miloš, natporučnik — krvnik. Ova su trojica svojim rukama poklali hiljade ljudi. Sada je na mene red.

Ljuba Miloš mi vezuje ruke lancima. Želim da se sve to što brže svrši, jer sam uvjeren da idem na strijeljanje. Ali napolju čeka auto. Strpali me unutra, kraj mene seda dželat Matijević, napred Matković. Putujemo nepoznato kuda; dakle zasada me ne namjeravaju ubiti. Svi šute. Putem me Matijević pokriva nekom ponjavom preko glave. Ne smijem, dakle, znati kojim putem se vozimo.

Kad smo ušli na vrata logora Stara Gradiška, bio sam uvjeren, da su me ovamo doveli radi saslušanja. Kad je Matković u kancelariji naredio, da se pozove Andrija Hebrang, bio sam siguran, da sam upleten u neku klevetu zajedno s Andrijom.

Padala su, međutim, naredjenja: »Pripremi dvadeset najboljih ustaša i auto!« Zaključujem, da se ima još nešto izvanredno dogoditi. Dovedi su Andriju i

Olgu Kon, koju nisam poznao. Andrija se bio nekako usitnio, mnogo je oslabio, pustio je brkove.

Odveli su nas i strpali u veliki teretni auto. Sjeli smo na pod, vezani lancima. Oko nas do zuba naoružane ustaše, napred puško-mitraljez. Kad smo krenuli zapitao sam šapatom Andriju: da li su ga saslušavali zbog mene. Nisu! On ništa ne zna. Sumnjivo nam je bilo i to, što su nas posadili zajedno i što možemo razgovarati. Spremaju nam neke veće stvari, ubiti nas odmah neće! Tako kombinujemo.

Stigosmo u Novu Gradišku. Pred župskim redarstvom smo se zaustavili. Skidaju nas i vode u kancelariju, gdje nam jasenovački krvnici skidaju lance. Predani smo na čuvanje dvojici agenata, koji su, izvan svakog očekivanja, ljubazni. Nude nas cigaretama, oslovljavaju nas sa »gospodo«... Snebivamo se šta treba da znači takav nagli preokret. Sprema se, očito, neka zamka.

Gladan sam. Pitam Andriju da li, možda, ima nešto hrane. Izvadio je čitav jedan kruh, koji sam sa velikim apetitom počeo uništavati. Ali agent mi kaže da ne jedem puno, jer da će ubrzo stići iz gostionice večera! Kakve on to nama burgije priča! Večera iz gostionice, tko da mu to vjeruje!

Ali večera je zaista stigla. I to kakva večera! Prvi put, nakon dugog vremena, jedem pristojan građanski obrok. Vrlo ugodan osjećaj za izgladnele ro-bijaše!

Zagonetka postaje sve zamršenija! Na pitanja šta sve to ima da znači i šta će biti s nama, agenti tajanstveno odgovaraju »da će sve biti dobro«, bolje nego što se možemo i nadati. Tko da još agentu vjeruje!

Sjedili smo tako do kasno uveče. Onda su Andriju i mene strpali u jednu ćeliju a Olgu u drugu. Na rastanku nam još agent reče da smo bliže slobodi nego što se i nadamo! Ne vjerujemo, razumije se ni u jednu njego-

vu riječ. Ali zagonetka je postala tim veća, što su Andriju zatvorili zajedno sa mnom. Znači, neće nas saslušavati po zajedničkoj stvari, jer mi imamo prilike da se o svemu dogovorimo. Bit će nešto drugo.

Baš smo od srca te noći razgovarali, Andrija i ja! Te kako je bilo ovo, te kako je bilo ono, šta je bilo posle našeg rastanka u Zagrebu, šta je s ovim drugom, šta je s onim... Nikad kraja. Stotinu smo kombinacija prodiskutovali o tome šta će biti s nama. Hoće li biti preki sud ili predaja Gestapou ili prosto ubistvo, kojemu treba zamesti svaki trag, ili nešto deseto. U razgovoru smo tako dočekali jutro, ne riješivši zagonetku.

*

Ni slutili, dakle, nismo kakvo nam iznenađenje ustaše spremaju.

Kad se Andrija — nakon što su nas odveli u kancelariju — vratio iz sobe Draženovića, zamjenika ravnatelja župskog redarstva, i kad nam je rekao da »stvari ne stoje tako loše«, jer smo ovamo dovedeni zato, da budemo zamijenjeni za dvojicu ustaških glavešina, koje su zarobili slavonski partizani, našem iščuđavanju i iznenađenju nije bilo kraja. Kao grom iz vedra neba! Agenti su se snishodljivo smiješkali: »Znali smo mi, eto šta smo vam govorili, da će sve dobro svršiti... izvolite cigarete... ručak će biti dobar...«

Šest dana smo ostali u Novoj Gradiški. Šest dana postupali su dželiti s nama kao sa dragocijenim gostima. Hrana je i dalje dolazila iz gostione, svaka nam je želja bila odmah ispunjena. Neki ustaški poručnik bio nam je dodijeljen na službu. Ali noge su nam ipak vezali lancima. Bili smo sada zajedno u jednoj dvorišnoj ćeliji: Andrija, Olga, Seka Podunavac i ja.

Međutim su trajali pregovori između slavonskih partizana i ustaša. Partizani su zarobili Vutuca, zamjenika

ravnatelja ustaške nadzorne službe i Vagnera, šefa župskog redarstva iz Građiške. Partizani (Gašpar) su tražili 15 drugova u zamjenu. Od tražene petnaestorice samo smo još nas četvoro bili na životu. Drugi su bili poubijani u logorima i u zatvorima. Ustaše su ponudili tridesetoricu logoraša u zamjenu. Nakon pregovora od nekoliko dana, partizani pristaju na ponuđenu listu. Bilo je tu više potpuno nepoznatih lica.

Iz Zagreba i Cogora stigli su u Građišku oni, koji treba da se zamjene. Bio je tu i Vlado Lončarević, Puba Šremf, Maja Komar, I. Dazović.

23 septembra, vezani po dvojica, prebačeni smo najpre železnicom do Okučana, a poslije kamionom do Caga, mjesta zamjene.

Na brdašcu je, prema utanačenju, lepršala bijela sastava. Uz cestu su bile postrojene njemačke čete. Gore, na brdašcu, sigurno osiguravaju partizani sve puteve.

Polazimo u koloni prema bijeloj zastavi. Tamo su se već pojavili zarobljenici Vutuc i Vagner s jednim partizanom pregovaračem.

Stojimo nas trideset prema dvojici. Kod bijele zastave. Zarobljenici se ljubazno smješkaju. Prvi partizan kojega smo vidjeli, Slobodan, politkom II bataljona I slavonskog odreda, vodi sa agentom koji nas je na brdašce doveo, posljednje pregovore o načinu izmjene.

Sada nam tek odvezuju ruke.

Slobodni! Krećemo brzim koracima dalje uzbrdo. Kad sam se osvrnuo, vidio sam Vutuca i Vagnera kako su iz

svih sila potrčali nizbrdo, prema cesti, gde su ih čekali ustaše i švabe. Sretan vam put, dobit ćemo vas opet u ruke!

Tko da opiše naše uzbuđenje, kad smo naišli na prve uniformisane partizane koji su nedaleko od mjesta predaje držali zasjedu! Bila je to četa banijskih proletera na čelu sa Damjanom Mrkim. Dočekivali su nas svuda srdačno, ponosni što su naši oslobodioci. Svuda gdje smo prolazili oslobođenim selima, narod nas je veselo pozdravljao. Stari Gašpar (nije baš tako ni star) politkom III operativne zone, sijao je od zadovoljstva. On je pregovore o zamjeni vodio, on nas je dočekao. U znak drugarstva poklonio je stari Gašpar Andriji svoju pušku, a meni svoj pištolj. Čuvam taj pištolj kao dragu uspomenu na prvi susret sa partizanima, slavonskim partizanima čijoj hrabrosti dugujem svoj život.

Ustaški banditi poslali su za nama drugog dana avione u potjeru. Sva sela kojima smo prolazili bila su bombardovana, ali sa zakašnjenjem...

Eto, tako sam došao u partizane. Tri mjeseca kasnije prebacio sam se preko Save, najprije u oslobođeni Slunj, a potom u Bihać, gdje sam preuzeo dužnost u odboru AVNOJ-a. Zasada je Bihać naša, partizanska, prestonica. Nije daleko dan, kada ćemo promarširati zagrebačkim i beogradskim ulicama, u to čvrsto vjerujemo.

Bit će još i većih praznika na našim ulicama!

Bihać, decembra 1942

Mladen IVEKović

[illegible]

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

STOCK MARKET

DNEVNIK

PRVI DEO

Uvod	7
Septembar	13
U Sarajevu	25
Ulice	45
Rastanak od Srbije	62
U Bosni, zemlji ponosnoj	71
Crna Gora, ponosita stećke	101
Naš veliki marš	183
„Krajina, krvava haljina“	232
„Oj narode Like i Korduna, došla vreme da se dila buna“	239
U Drinićima ispod Klekovača (Povratak u Kraljinu)	286
„Ošao je veliki“	306

SADRŽAJ

PRILOZI

Napisi i recepti, običaji i narodni stihovi	309
Napisi o životu i borbi partizana	316
Kako je organizirano spasištanje drugu Marku	379
Kako je izgledalo u bolnici spasištanje drugu Marku	380
Iskustvo Markova i drugova iz Mitrovice	389
Napisi partizana da se oslobodi jedinstven srpski narod	393
Okružnik 1941 u Kragujevcu	394
Nova partizanska izjava	395
Ustava i zakoni u Srbiji	396
Pod Čačkom	400
Okružnik u Lici	401
Okružnik i Nedeljni vijesti Rada Jovanovića	401
Lager u Jasenovcu	407

САДЯ

DNEVNIK

PRVI DEO

Uvod	7
Šesti april	13
U Šumadiji	25
Užice	45
Rastanak od Srbije	62
U Bosni, zemlji ponosnoj	71
Crna Goro, ponosito stenje	151
Naš veliki marš	198
„Krajina, krvava haljina”	232
„Oj narode Like i Korduna, došlo vreme da se diže buna”	288
U Drinićima ispod Klekovače (Povratak u Krajinu)	306
„Dočao je veliki dan”	356

PRILOZI

Naređenja i saopštenja okupatora i njegovih slugu	369
Najsmelija akcija beogradskih partizana	376
Kako je organizovano spasavanje druga Marka	379
Kako je izgledalo iz bolnice spasavanje druga Marka	380
Bekstvo Marijana i drugova iz Mitrovice	386
Napori partizana da se ostvari jedinstvo srpskog naroda	388
Oktoibar 1941 u Kragujevcu	391
Naše povlačenje iz Užica	393
Dva Lolina susreta s tenkovima	398
Pad Čačka	400
Ustanak u Lici	401
Dražin i Nedićev vojvoda Boža Javorski	405
Logor u Jasenovcu	407

DNEVNIK

PRVI DEO

7	Uvod
13	Šesti april
25	U Šumadiji
45	Ušice
62	Kastanak od Srbije
71	U Boani, zemlji ponosnoj
151	Crna Gora, ponosna stena
198	Naš veliki mart
232	"Krajina, krvava haljina"
288	"Oj narode Like i Korčula, došlo vreme da se diže bura"
306	U Dittinima ispod Klekova (Povstak u Krajini)
356	"Došlo je veliko dan"

PRILOCI

359	Verovanja i nadstignja okupata i njegovih slugu
376	Nejmenja akcija protivskih partizana
379	Kako je organizovano spasavanje druga Marka
380	Kako je izgledalo iz bolnice spasavanje druga Marka
384	Borivo Marjane i drugova iz Mitrovice
388	Najnovi partizani da se otkvari jedinstvo morskog naroda
391	Orlovi 1941 u Krajini
392	Nata protivnja iz Ušice
398	Dr. Ljilja aneta i tenkovina
400	Puti Grah
401	Ustanak u Lici
402	Ustanak i Nalove vojvoda Bora Javanski
407	I. Opat u Javanski

DRUGO IZDANJE OVE KNJIGE STAMPANO JE U OSAM HILJADA PRIMERAKA, U ŠTAMPARIJI „KULTURA“ U BEOGRADU

KORICE OVE KNJIGE SU FAKSIMIL ORIGINALNIH KORICA U KOJE JE DNEVNIK BIO UKORIČEN U DRINIĆIMA, U ŠTAMPARIJI »BORBA«, NOVEMBRA 1943

STAMPANJE ZAVRŠENO OSMOG SEPTEMBRA HILJADU DEVEETSTO ČETREDESET I PETE GODINE

DRUGO IZDAJE OVE KNJIGE STAMPANO JE U OZAN IHLADA PRINE
KATA U STAMPARNI „KULTURA“ U BEOGRADU

KORICE OVE KNJIGE SU FAKSIMIL ORIGINALNIH KORICA U KOJE JE
DRAVNIK INKORPORISAN U DRUGICIMA U STAMPARNI „BORBA“
NOVEMBRA 1943

STAMPANJE ZAPRESENO OSMOG SEPTEMBRA IHLADU DEFEKTO CETR-
DESET I PETE GODINE

OBLAŠTENJE

OBLO POBOJENNA MESTA OZNAČ
CRVENA LINIJA OZNAČUJE VARN

